Türk Tarihi

RIZA NUR

TOKER YAYINLARI

Dr. RIZA NUR

TÜRK TARİHİ

(Cilt:3-4)

Yayına Hazırlayan:

TOKER YAYINLARI YAYIN KOMİSYONU

Tamamı 14 cilt olan bu eserin 12 cildi, T.C. Maarif Vekâleti'nin 54 numaralı yayını olarak 1924-1926 senelerinde Osmanlı harfleriyle bastırılmıştır. Toker Yayınları, eserin, Maarif Vekaleti'nin yayınladığı nüshalarını esas alarak; **Yalçın Toker, Hasan Tuncay** ve **Ahmet Özdemir**'in görev aldıkları Yayın Kurulu'na gerekli sadeleştirmeleri, dip notlu açıklamaları, resim ve harita ilâvelerini de yaptırarak bu büyük eseri Türk kültürüne yeniden kazandırmıştır.

Not: Milli Mücadele dönemini anlatan 13 ve 14. ciltler yerine hazırladığımız Ek ciltler, yazarın Hatırat'ından derlenerek «Millî Kıyam-Millî Mücadele'nin İçyüzü» adı ile basılmıştır.

© **Copyright** Toker Yayınları - İstanbul-1994

TOKER "GENEL DİZİ" No. 170-171
"TARİHİ ESERLER
DİZİ"Sİ No: 3-4

■

TOKER YAYINLARI
Ankara Cad. 46
Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: 5223309

ISBN 975-445-021-8 (Tk.No)
ISBN 975-445-023-4

Dizgi: Toker Teknik Servisi
Baskı: Çetin Matbaacılık
Cilt: İlker Ciltevi
İSTANBUL-1994

İÇİNDEKİLER
(3-4 CİLTLER)

Türkiye Devleti 9

İLK SÜLALE: **SELÇUKLU HANEDANI** 17

Selçuk Han 18
Çakar Han 19
Tuğrul Han 21
Alparslan Han 23
Melikşah Han 27
Berkyaruk Han 30
Gıyasettin Ebu Şeca Mehmed Han 31
Sancar Han 31
Kirman Selçukluları veya **Kavurtlular** 34
Suriye Selçukluları 44
Anadolu Selçukluları 45
Selçuklu Hanedanı Zamanında Türk Uygarlığı 76
Birinci Tevaif-i Müluk 89

İKİNCİ SÜLALE: **OSMANLI HANEDANI** 91

Birinci Osman Han 95
Orhan Han 99
Birinci Murad Han 101
Birinci Bayezid Han 102
İkinci Tevaif-i Müluk 105
Birinci Mehmed Han (Fatih) 106
İkinci Murad Han 107
İkinci Mehmed Han 110
İkinci Bayezid Han 113
Cem 114
Birinci Selim Han (Yavuz) 123
Birinci Süleyman Han (Kanunî) 128
İkinci Selim Han 134
Üçüncü Murad Han 135
Üçüncü Mehmed Han 136
Birinci Ahmed Han 138
Birinci Mustafa Han (İkinci kez) 140
İkinci Osman Han 140
Birinci Mustafa Han 142
Dördüncü Murad Han 143

Birinci İbrahim Han 145
Dördüncü Mehmed Han 148
İkinci Süleyman Han 155
İkinci Ahmed Han 156
İkinci Mustafa Han 156
Üçüncü Ahmed Han 158
Birinci Mahmud Han 162
Üçüncü Osman Han 163
Birinci Abdülhamid Han 165
Üçüncü Selim Han 167
Dördüncü Mustafa Han 170
İkinci Mehmed Han 171
Birinci Abdülmecid Han 177
Birinci Abdülaziz Han 180
Beşinci Murad Han 184
İkinci Abdülhamid Han 185
Beşinci Mehmed Reşat Han 192
Altıncı Mehmed Vahideddin Han 195
Osmanlı Sülalesi Seceresi 197
Osmanlı Sulalesine ve Zamanına Politik, Toplumsal, Uygarlık ve Ekonomi Yönlerinden Genel Bir Bakış 201
Teşkilât 206
Kültür ve Uygarlık 211

CUMHURİYET 255

Türkiye Devleti'nin Araştırma Yoluyla Genel Bir İncelemesi 256
Türkiye'nin Birinci ve İkinci Sülalelerinin Karşılaştırılması 264
Türkiye'de Düşünce Devrimi 266

***

Karahıtaylılar Devleti 291
Samanlılar Devleti 294
Alp Tekinliler Devleti 296
Sevüktekinliler veya Gazneliler Devleti 297
Gurlular Devleti 306
Kalaçlar Devleti 312
Havarezmşahları Devleti 314
Atabeyler Devleti 319
Saltuklular Devleti 341
Artuklular Devleti 343
Mengüçlüler Devleti 349
Ahlatlılar Devleti 350
Danişmentliler Devleti 351
İnallılar Devleti 354
Kirmanda Dinarlılar Devleti 356
Kirmanda Karahıtaylılar Devleti 357
Tuğ Tekinliler Devleti 359
Havarezm Hanlığı 360
Ebul Gazi Bahadır Han 371
Buhara Hanlığı 379
Ruslar'ın Orta Asyalı İstilâsı 405

TÜRKİYE TARİHİ

Bu cild, hem Türk Târihi'nin "İçeriki Yurt Türk Devletleri" **serisinin devamı, hem de müstakil** "Türkiye Târihi"**dir**

TÜRKİYE DEVLETİ

Tarihler eskiden beri ağızbirliği ederek bir Selçuklu Devleti'nden söz ederler. Bu durum günümüze kadar devam edilegelmiştir. Bir Selçuklu Devleti var saymaları tarihçilerin büyük bir dikkatsizliğidir. Bilimsel bir hatadır. Bu dalgınlık ve hata yetmiyormuş gibi sonra da bir Osmanlı Devleti'nden söz edilmiştir. Doğu'da ve Batı'da bütün zihinler bu telkinler altında kalmıştır. Bu düşünce yoluyla eğitim görmüş, bu düşünüş biçimiyle yaşamış tarihçilerin ve o tarihçilerin eğittikleri kişilerin başka türlü düşünmeleri mümkün değildir. Ben de bu etki altında idim.

Mısır'da Türk tarihi ile meşgul olurken adını bugün anımsayamadığım, not aldığım halde bugün notlarını dosyalarımın arasında da bulamadığım eserde, Selçuklular'ın son hükümdarının soyunu sürdürecek kimsesi olmadığından Osman Gazi'nin kendi yerine geçirilmesini vasiyet ettiğini, ölümü üzerine Kara Osman'ın Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin eliyle kendisine taç giydirilerek[1] tahtta çıkarıldığını okumuştum. O zaman hemen aklıma «Osman'ın çıkarıldığı tahtın Selçuk tahtı, hükümdarlığın da bir sülaleden diğer bir sülaleye, hem de ihtilal ve zorlama ile değil, yasal bir biçimde geçmiş olduğu» gelmişti. Bu fikir bilincimde bir ışık gibi doğdu. Yakaladığım bu önemli nokta üzerinde günlerce düşündüm durdum. Bunun böyle ve doğru olduğuna inandım.

Bu ilk ışık düşüncelerimi iyice aydınlattı. Hükümdarlığın bir hanedandan diğerine geçmesi, beni, devletin aynı devlet olduğu sonucuna ve kararına vardırdı. Bu halde şimdiye kadar sanıldığı gibi bir Selçuklu Devleti, bir de Osmanlı Devleti olmadığı, bu deyim ve varlıkların pek yanlış olduğu bence ortaya çıktı. Demek şimdiye kadar tarihçiler yanlış olarak bu devleti iki devlete ayırmışlar ve her iki hanedanı ayrı ayrı birer devlet saymışlardır.

Bektaşi geleneklerinde de Selçukluların son hükümdarı Alaeddin'in oğlu olduğu, bu kişinin Mevlana Celadeddin'i kendisine ata yaptığı, zürriyetsizliğine üzülüp büyük bir meclis toplayarak Devletin geleceğinin görüşüldüğü söylentisi vardır. Ayrıca bu söylentiler arasında Hacı Bektaş Veli ile Osman'ın kayınbabası Şeyh Edebali'nin de adı geçmektedir.

1- **Mevlana Celaleddin**'in ölüm tarihi bu bağımsızlık tarihinden çok önce olduğundan bu töreni yöneten çelebinin başka biri olması gerekir. Ya da bu bilgi doğru değildir.

Yine düşündüm, baktım ki ayrı ayrı iki devlet varsayılmış olan bu devletlerde toprak bir ve aynı, millet bir ve aynıdır. Bir devlet bilimsel bir biçimde tanımlandığı zaman onda bir millet ve bir de toprak olması gerekir. Eğer toprak ve millet aynı olursa, o devlet doğal olarak tek bir devlettir. Yukarı da verilen bilgiler doğru olmasa bile bu millet ve toprak birliği, devletin de birliği hakkında yeterli kanıttır.

Toprak bir dedik. Gerçi Selçuk Hanedanı zamanında devlet doğuda başlamış, devletin ağırlık merkezi de doğuda, Orta Asya'da ve özellikle İran Mezopotamya'da olmuştu. Sonra Devlet Batı'ya doğru büyümüş, Selçuk Hanedanı'nın son döneminde ise ağırlık merkezi Anadolu'ya geçmiştir. Osmanlı Sülalesi zamanında Devlet Anadolu'da, yani Selçuklu Hanedanı'nın son ağırlık merkezi olan yerde başlamış, Devlet batıya doğru büyüyüp, ağırlık merkezi Rumeli'ye geçmiştir. Bu sülalenin son döneminde Devlet Rumeli'den el çeke çeke nihayet ağırlık merkezi yine Anadolu'ya dönmüştür. Bu bir olaydır. Bu gibi sınır dalgalanmaları her devlette olduğu gibi bu devlette de olmuştur. Nihayet bu dalgalanmalar, bu devlette de sona erip dengesini bulmuştur.

Şu tarihi olay bize bu iki hanedan adı altında ve büyük bir siyasal varlık halinde tek bir devletin olduğunu ve bu devletin gövde ve kökünün Anadolu'da bulunduğunu göstermektedir. Devlet bu ilk döneminde bir değişmeye uğramıştır. Devlette bir sağ kanat ya da daha bilimsel bir deyimle sağda «**yalancı ayak**» ortaya çıkmış, fakat bu değişim bir süre sonra kaybolmuştur. Bundan sonra solda bir «**yalancı ayak**» yapmış, fakat bir süre sonra onu da yitirmiştir. Sonuçta asıl gövdesi ve köküyle kalmıştır.

Yine görülüyor ki, bu devlet kanatlarda başarılı olamamıştır. Sağda kurulmuş, kurulduğu yerde tutunamayarak Anadolu'da hayat bulmuş; daha sonra sola taşmış, fakat orada da tutunamayıp yine Anadolu'ya dönmüştür. Devlet, Anadolu'da arslan gibi yerinde durmuş, hatta yalnız bu kadarla kalmamış Anadolu'da taze hayat ve bütün zindeliğini bulmuştur. Neden burada tutunmuştur? Bunu toprak birliğinin kanıtlanması konusunda göstereceğim. Demek bu devletin temelli ve doğal yeri Anadolu'dur. Ona hayat veren toprak Anadolu toprağıdır. Bu doğal olay önemli bir ibret ve derstir. Birçok olayları ve geleceği açıklamaya yarar. İşte şu Anadolu ile toprak, Selçuklu ve Osmanlıda da birdir.

Millet bir dedik. Daha Selçuklular devletlerini kurmadan önce Türkler Abbasî Halifeleri zamanında uruk uruk Mezopotamya, Irak doğu ve güneydoğu Anadolu'ya, Adana'ya gelmişler ve yerleşmişlerdir. Abbasilerin vali ve komutanlarının çoğu Türk idi. Bu vali ve komutanların yakınlarında yer alan Türkler, ya görevli ya da asker olarak buralara geliyorlardı. Yani on iki yüzyıl önce buralarda Türk göçü ve yerleşmesi başlamıştı. Selçuklular birleşip buralara doğru geldikleri zaman ise Türkler coşkun bir ırmak, hatta bir tufan seli gibi akın akın Mezopotamya, Irak, Suriye ve Anadolu'ya yerleşmişler, bu ülkelerin asıl yerli halkı olmuşlar, buraları Türkleştirmişlerdir. Yani dokuz yüzyıldan beri bu yerler adeta tamamen Türk'tür. Osmanlı Hanedanı zamanında yeni bir millet gelmemiştir. Bunların zamanında Türk göçü hafiflemiştir. An-

cak gelenler yine Türk'türler ve öncekiler gibi aynı Oğuzlar, yani Türkmenler'dir. Anadolu'ya gelen Türkler'in, Selçuklu Hanedanı zamanında gelen Türkler olduğunu öne sürebiliriz. Osmanlı Sülalesi'yle beraber göç olmamıştır. Hatta Osmanlı soyunun büyük kısmı Selçuk Hanedanı zamanında bu yerlere gelmiştir. Bu uruğun son zamanda gelen ve Osmanlı Sülalesini içinden çıkaran kısmı ise küçük bir kısım olup dört yüz çadır halktan ibarettir. Namık Kemal'in «Bir aşiretten bir cihangir devlet çıkardık!» sözü şiirseldir. Ancak bu güzel söz yanlış yorumlanarak yayılmıştır. Namık Kemal, bir hanedanı kasdetmiş olsa gerektir. Ya da bu, şairin coşku ile söylediği sözdür. Yoksa halk Türk olmasa dört yüz değil, dört bin; hatta daha fazlası da devlet kuramazdı. Demek herhangi bir noktadan hareket ederek düşünsek bile, bu devleti ortaya çıkaran millet, aynı millettir.

Burada şunu da söylemeden geçmemek gerekir. Türklerin Mezopotamya, Irak ve Anadolu'ya gelmeleri dokuz ya da on iki yüzyıl öncesinden başlamaz. İsa'dan dört bin yıl öncesinden beri, yani tarihin yazılabildiği zamandan beri bu yerlerin ve Kafkasya halkının Turanlılar olduğunu **"de Morgan"** gibi eski eserler biliminde uzmanlaşmış kişiler söylemektedirler. Gerçekten buralarda Urartı, Elâm, Sümer, Tubal, Hitit, Kuman, Kumuk gibi Turanlı milletlerin ve devletlerinin varlığını biliyoruz. Selçuklular'a gelinceye kadar bu Türkler; defalarca İran, Asur, Mısır Firavunları, Yunan sahillerinde Makedonyalı Büyük İskender, Romalılar ve Bizanslılar gibi millet ve devletlerin altına düşmüşler; dil, din ve kültür alanlarında birçok değişikliklere uğramışlardır. Selçuklular geldikleri vakit bunları Hıristiyan ve Bizans kültürünün etkisi altında bulmuşlardı.

Tarihte bazı izler halinde de olsa, Bizans ordularında Türkleri görüyoruz. Bunların bir kısmı da Bizans egemenliği altındaki Türklerdir. Bizans'ın Bulgarlara karşı Anadolu'dan bir Türk boyunu Rumeli'ye geçirip yerleştirmesi de bu gerçeği aydınlatır. Bu nedelerden dolayı Anadolu'da Türklük, Selçukluların başlangıcıyla büyük bir kolaylıkla genelleşivermiştir. Ayrıca Selçuklular ile de yeni ve pek esaslı bir Türk göçü olmuştur. Böylece Anadolu baştanbaşa ve çarçabuk Rene Grosse'nin (Asya Tarihi, Paris 1922) kullandığı deyim gibi, yeni bir Türkistan, yeni bir Turan oluvermiştir. Zaten Bizans bir ırk ifade etmez. Irk ve milliyet yönüyle «Babil Kulesi» halinde bir devlettir. Bu da Anadolu'nun Türkleşme hareketini kolaylaştıran etkenlerden en önemlisidir Kolayca ve çarçabuk Türkleşmenin iki nedeni daha vardır. İlki Bizans'ın yönetimsizliğinden, zulümlerinden dolayı halk öteye beriye göç etmiştir. Öteki neden de Selçuklular'ın istilası zamanında Bizanslılar'ın büyük kitlelerle kaçışmalarıdır. Bu nedenlerle Anadolu halka muhtaçtı. Bu da yerleşmeyi kolaylaştırmıştır. Bir başka önemli neden var ki, o da çevreye ve iklime ait şartlardır. Anadolu, bilindiği gibi kuzeyinde Karadeniz'e paralel dağlarla, güneyinde Toroslarla ve batısında da bazı dağlarla ortada bir yayla oluşturur. Böylece kıyılardan ve yayladan ibaret olarak iki kısma ayrılır. Bu iki kısmın iklimi, havası hayvanları ve bitkileri, tarımı kısacası yaşam şartlarında büyük farklılıkları vardır. Ortadaki yayla Türk'ün Orta Asya'daki yaylasına ve yaşam şartlarına uygun gelmiştir.

Bu uygunluk Türkler'in Orta Asya'daki gibi koyun sürüleriyle Tibet'ten beri getirdikleri tiftik keçileriyle beraber Anadolu yaylasına yerleşmesinde önemli etken olmuştur. Gerçekten de bu yayla, Anadolu'nun kıyılarından çok önce ve tamamen Türkleşmiştir.

Türkiye'ye yüzyıllardan beri Anadolu'nun gövde olması; Türkiye'nin sağını, solunu kaybedip nihayet Anadolu'da kalması yine bu çevresel etkenlerle açıklanabilir.

Sözün kısası bu yerlerin asıl halkı birtakım yabancı istilalarla Türklükten çalınmış iken, Selçuklular ile yine Türk Dünyası'na dahil edilmiştir. Yani asıllarına dönmüştür.

Demek toprak bir, millet de bir, o halde devlet de birdir. Yani bir devlet vardır ve iki hanedan gelip geçmiştir.

Özetlemek gerekirse; pek eskiden beri Türkler tarafından iskan edilen bu topraklarda Selçuklu Türkleri'nin oluşturdukları ve onlardan Osmanlı Türkleri'ne geçen bir devlet vardır. Osmanlı Hanedanı zamanında bunun «Devlet-i Aliye-i Osmanîye», «Osmanlı Devleti» diye ayrı bir devlet olduğunda ısrar edilmiştir.

Bu ısrarın birkaç nedeni vardır. Birincisi Türkler'in kurdukları devletlere, hatta boylara bile onların hükümdarlarının ya da ailelerinin adlarını ad olarak vermeleri görenek olmuştur. Hemen bütün Türk Devletleri bu biçimde ad almıştır. Selçuklular ve Osmanlılar da böyledir. İkinci Selçuk Hanedanı sönüp, yerine Osmanlı Hanedanı geçtiği zaman Devlet, çeşitli beyliklere bölünmüş durumdaydı. Bu beyliklerin her biri Selçuklular'ın varisi olmak iddiasında idi. Bu iddialaşmayı ve çekişmeyi kırmak için Osmanlılar yeni bir devlet, yani Osmanlı Devletini kurduklarını ileri sürüyorlardı. Buna bir de bu Hanedanın yeniden bir devlet kurmak onuruna sahip olmak ve Selçuk Hanedanı'nı çekememek hevesi de doğal olarak ekleniyordu. Bu nedenle, her şeyin adını değiştiriyorlardı.

Oysa tarihin bize gösterdiği gibi, Fransa'da, Almanya'da, Rusya'da ihtilallerle ya da başka nedenlerle iktidardaki hanedanı sönmüş, yerine bir başka hanedan geçmiştir. Bu durum devletlerin hayatında çok doğal bir şeydir. Tarih her sayfasında bunu gösterir. Mesela Fransa'da Burbon, Orlean hanedanları değişiyor, fakat devlet değişmiyor. Fransa daima kalıyordu. Ve bu devletin adı daima «Fransa» idi. Bizde de bu, tamamen böyle olmuştur. Türkiye Devleti'nde de ilk sülale olan Selçukluların son hükümdarı Sultan Alaeddin'in ölümüyle saltanat Osman Bey'e geçmiştir. Hem de bu geçiş başka ülkelerde olduğu gibi bir ihtilal sonucu değil, yasal biçimde olmuştur. Çünkü Sultan Alaeddin, ölümünden önce saltanatın Osman Bey'e geçmesini vasiyet etmiştir. Devletin ileri gelenleri de bu isteği uygun görmüşlerdir. Bu vasiyet unutulmuş, bütün devlet adamları toplanmış, Mevlana Celaleddin Rumi'nin(*) hazır bulunduğu törende Osman Bey'e Konya'da taç giydirilmiştir. Hem de daha önemlisi bu işin «Oğuz Töresi»ne uygun olarak yapılmasıdır. Birinci Alaeddin Keykubad konusunda göreceğimiz Oğuz Töresi'ni tasvir eden şiirde şöyle bir mısra vardır:

(*) Bakınız 1 No.lu açıklama (Toker Yayın Komisyonu).

«Didi, Kayı çünkü sonra Han ola...» Selçuklular zamanında Kayılar yirmi dört Boy'un en saygını olup hükümdarın sağında otururlardı.

Şimdi bu inceleme bize sağlam bir biçimde bu iki devletin, bir devlet olduğunu kanıtlar. Altı yüzyıllık, yaklaşık dokuz yüz yılık bir devlettir.

Ateşkesin(*) ilk aylarında, Akşam Gazetesi'nde Yunanlıların ve Ermeniler'in güya tarihi kanıtlarlaki hepsi sahtedir ve tarihi tahrif etmişlerdir- Yurdumuza sahip çıkma iddialarına karşı, bu Devlet'in Osmanlı Devleti olmayıp Türkiye olduğunu, altı yüz yıllık bir devlet olmayıp dokuz yüz yılık bir politik varlığı bulunduğunu kanıtları ile ortaya koyan bir makale yayınlamıştım. Aynı zamanda o sıralarda İstanbul'da ömrü kısa süren «Meclis-i Mebusan» (Millet Meclisi) kürsüsünde bunları söylemiştim. Selçuk ve Osmanlı Devletleri adında iki devlet mevcut olmayıp bunların bir devlet olduğunu ve bu Devlet'te Selçuklu ve Osmanlı adında iki saltanat hanedanı bulunduğu hakkındaki iddia, o zamana kadar hiç yazılmamış ve işitilmemişti. Tarih ile meşgul bazı kişiler bile o günlerde bu düşüncelerime sözlü olarak itiraz ettiler; fakat itirazlarını zayıf görmüştüm. Davamı destekleyen kanıtların kuvveti çok açıktır. Bana göre, buna bilimsel biçimde itiraz edilemez. Eğer itiraz edilirse bugünkü Cumhuriyet'in de ayrı bir devlet olduğunu kabul etmek gerekecektir. Böyle bir davaya ise bugün herkes güler. Beş yıldan beri bu düşüncenin değer kazandığı, artık kamuoyuna yabancı gelmemekte olduğu doğal sayıldığı görülmektedir.

Devletin birliğini kanıtladıktan sonra, adını koymak ihtiyacı vardır. Acaba bu Devlet'in adı nedir? Eskisi gibi Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti denemez. Bunlar birer Hanedan adıdır. Osmanlı Hanedanı zamanında Anadolu'daki Türkler eski Türk görenekleri gereğince «Osmanlı», «Osmanlı Türkü» adını almışlardı. Bu deyim doğrudur. Ancak bugün bu sülale de bittiğinden yine eski Türk göreneği gereğince «Osmanlı Türkü» adı da bitmiştir. Bugün bu ad ne olabilir?

Önce milletin adı esas alınarak «Türk Devleti» denmesi akla gelir. Fakat bu ad uygun olamaz. Çünkü Türk Devleti denince dünyada bütün Türklerin devleti anlaşılabilir. Aynı zamanda Türk Milleti bir İngiliz, bir Fransız, bir Rus, bir Alman milleti gibi değildir ki, onlar gibi tarihte ve bugün ancak bir devlet olsun. Fakat her milletin, yalnız bir devleti olur. Tarihe göre bu adeta bir kural ve yasadır. Bunun yalnız bir istisnası vardır. O da Türk'dür.

Türk öyle bir şanlı millettir ki, küçükleri bir yana, 50 kadar devlet kurmuştur. Bu kudret, bu oluşum, bu yayılma ve kurma yeteneği hiçbir millete nasip olmamıştır. «Türk Devleti» deyimi tarihe mal olmuş ve bugün mevcut bütün Türk devletlerinin genel adıdır. Bu böyle kalmalıdır. Demek, bu Devlet'e bu ad olamaz. Ya da büyük bir politik çıkar ve ilgilendirme ile bu Devlet'e Türk Devleti denir. Diğer mevcut Türkler kuramsal olarak kendisine bağlı sayılabilir. Politik akıma böyle bir görünüm verilerek eylemsel bir değişim gözetilir. Bu da bir fikir, hem önemli bir tarz olabilir. Fakat bugünün doğru politikası olması gerek.

(*) Mondros Mütarekesi. (Toker Yayın Komisyonu).

Devlete «Oğuz Devleti» ya da «Türkmen Devleti» demek de akla gelir. Ne var ki, Türkmenler yalnız Anadolu'da değildir. Hazar Denizi'nin doğusunda, güneyinde, batısında İran'da yerli olarak mevcuttur. Selçuklu Hanedanı zamanında Devlet'in toprağı bu yerleri de içine alıyordu. Bu bakış açısından bu ad doğru olabilir. Ancak bugünkü politik durum doğumuzdaki Türkmenlerle kültürel durumu ayrıca Devlet'in gövdesinin Anadolu olması göz önünde bulundurulursa bu adlar sakattır. «Oğuz», «Türkmen» adları büyük ölçüde bir bölgecilik de ifade edeceğinden Türk Dünyası'nda bir ayrılığa, çekişmeye neden olabilir.

Bilindiği gibi, Anadolu'ya Arap ve Acem, Romalılardan dolayı «İklim-i Rum» ya da yalnızca «Rum» diyorlardı. Anadolu Selçuklu hükümdarlarına da buradan hareketle bu adı izafe ederek «Sultan-ı Rum» (Rum Sultanı) demişlerdi. Acaba bu devlete «Devlet-i Rum», yeni deyişle «Rum Devleti» diye bilir miyiz? Böyle bir ad da akla gelebilir. Bilindiği gibi, «Rum», «Yunanlı» demek değildir. «Bizanslı» anlamındadır. Bu nedenle bu ad onları da bu kadroya alacak bir deyim olabilirdi. Ancak bu deyim politik çıkar sağlamaktan çok zararlı olurdu. «Rum» deyimi Türk için son bir yüzyıllık, özellikle son beş-on yıllık olaylardan sonra sahiplenemeyeceğimiz bir ırk adı olduğu gibi, Rumlar da kendilerini, yanlış olarak, fiilen Yunanlı sayıyorlar. Bu nedenlerle böyle bir deyimin kabulünde hiçbir mantık kalmamıştır. Diğer yönden Lozan Konferansı'nın Halkların Karşılıklı Değişimi Anlaşması'ndan sonra buna gerek de kalmamıştır. Bu adın kabulü tersine zararlıdır. Millet ifade etmeyen ve Türklüğümüze darbe olacak «Devlet-i Rum» adı, bizim için zaten yabancı, doğal olmayan bir addır.

Toprak dikkate alınarak «Anadolu Devleti» adının verilmesi söz konusu olabilir. Fakat Anadolu'dan nice devletler gelmiş, Geçmiştir. Bu hangisi olacaktır, ve nasıl ayırdedeceğiz? Aynı zazamnda bu deyime Rumeli dahil değildir. O zaman Rumeli sömürge olarak mı kabul edilecek! Oysa orada Türkler oturmaktadır. Türkler tarafından iskan edilmiş bir yer sömürge değil Anavatan'dan olur. Demek ki bu da verilemeyecek bir addır. Bunu «Anadolu Türk'ü Devleti» şekline sokmak da bir fikir. Fakat bu da uzun ve garibdir. Böyle uzun devlet adı da dünyada yoktur.

Artık başka bir ad akla gelmiyor. Yalnız bir tane var. O da en uygunudur. Yani «Türkiye» Bu devletin adı o zamanki makalemde ve Meclis-i Mebusan Kürsüsünde söylediğim gibi «Türkiye»dir. Zaten biz Osmanlıyız, devlet «Devlet-i Alîye-i Osmanîye»dir, diye inat edip dururken Avrupa, bütün dünya yüzyıllardan beri bize «Türkiye!» diye haykırıp duruyordu. Yani eskiden beri adımız vardı. Ve dünya tarafından biliniyordu. Bu ad yeni değil, eski ve doğal bir adımızdır. Hem de bu ad bütün Avrupa'daki devlet adları gibidir. Aynı kurala bağlıdır. Almanya, Alman; Fransa, Fransız; Rusya, Rus deyişlerinde olduğu gibi Türkiye, Türk'tür. Biz bir yere ad koymak için Acemce'den «istan», Avrupa'dan incede «ye» kalında «ya» edatlarını almışızdır. Kendimizi her ne ad koysak, Türklük'den çıkaramayız. Çıkarmak akıllı işi değildir. Politika bakımından büyük bir zarar, öldürücü bir darbedir de. Bu ad devlet adlarının bir tamlama ile ifade edilemeyip mutlaka bir kelime ile söylenmesi gerekliliğine de uygundur.

Yurdu'nun adı Türkistan'dır. Bir kısmının adı Azerbaycan'dır. Devletlerine de Türkistan Devleti, Azerbaycan Devleti denir. Türkiye adı da Anadolu ve Rumeli'ye has olur. «Türkiye» adında tarihte başka bir Türk Devleti de yoktur. Benzetme de olamaz. Bu durumda en uygun ad «Türkiye»dir. Nitekim Ankara'da Milli Egemenlik Dönemi başladığı vakit Bakanlar Kurulu ve Millet Meclisi, Devlet'e gerçek adı olan dünyaca da tanınmış bulunan «Türkiye» adını resmen vermiştir. Yani bu sorun böylece çözümlenmiştir.

Bu halde bizler Büyük Türk ailesi içinde «Türkiye Türkleri»yiz. Devletimizin adı Türkiye'dir. «Türk Tarihi» içinden sırf kendimize özgü tarihin adı «Türkiye Tarihi»dir. Yani Türkiye Tarihi, Türk Tarihi'nin bir parçasıdır. Bundan böyle Anadolu ve Rumeli Türkleri'ne «Osmanlı Türk'ü» değil, «Türkiye Türk'ü» ve bu Devlet'e «Osmanlı» değil, «Türkiye» denilecektir.

Türkiye Devleti tarihte büyük bir imparatorluktur. Büyük fetihler yapmış çeşitli dönemlere ait uygarlıklar yaratmış bir devlettir. Ömrü dokuz yüzyıllıktır. Avrupa devletlerinin en eskileri de pek bundan fazla hayata sahip değillerdir. Bu kadarlık bir ömür, o eski şanlı zaferler ve menkıbeler, yüksek uygarlıklar, gerçek bir biçimde yerleşme, yüzyıllardan beri yerinde tutunma bir devlet için sonsuza kadar yaşama hayata layık olmak hakkını bol bol veren niteliklerdir. Kısacası Türkiye Devleti böyle bir hakka sahip bir devlettir.

Türkiye Devleti'nde dört politik dönem ve iki saltanat hanedanı vardır.

Dönemler:

İstibdat (otokrasi), Meşrutiyet, Milli Egemenlik ve Cumhuriyet yönetimleridir.

Saltanat Hanedanları:

Selçuk, Osman sülaleleridir. Birincisine Selçuklular, ikincisine Osmanlılar denir.

Devlet, ilk önce Selçuklular ile başlamış, Selçuklu Hanedanı çökünce **küçük** beylikler doğmuş ve Fetret(*) olmuştur. Sonra Osmanlı Sülalesi bir yüzyıldan fazla uğraşarak birer birer küçük beylikleri yok edip «milli birliği» yeniden kurmuş ve böylece saltanat, Osmanlı Hanedanına geçmiştir. Türkiye, Aksak Timur darbesiyle yeni bir beyliklere bölünmeye ve fetrete düşmüş ise de yine Osmanlı Sülalesi bu fetreti de ortadan kaldırmıştır. Bu Hanedan da Dünya Savaşı ve o'nun darbesiyle çökmüş, Cumhuriyet Dönemi başlamıştır. Bu durumda Türkiye Devleti'ni altı büyük döneme ayırmak gerekir:

1- Selçuklu Hanedanı,
2- Birinci Tevaif-i Mülük (Küçük beyliklere bölünme),
3- Osmanlı Hanedanı,

(*) Fetret: Hükümet gücünün gevşediği bir devlette düzenin yeniden kurulmasına kAdar geçen süre. (Toker Yayın Komisyonu).

4- İkinci Tevaif-i Mülük,
5- Osmanlı Hanedanı,
6- Cumhuriyet.

Burada Birinci ve İkinci Tevaif-i Mülük (küçük beylikler) dönemlerinden uzun uzun söz etmeye gerek görmediğimden onları konu dışı bırakıyorum. Ancak bunlar hakkında ayrı monografiler yazılmalıdır.

Türkiye Devleti'ni üç döneme ayırarak inceleyeceğim:

1- Selçuklu Hanedanı (İlk sülale),
2- Osmanlı Hanedanı (İkinci sülale),
3- Cumhuriyet.

1 - İLK SÜLALE

SELÇUKLU HANEDANI

Eskiden beri bunlara Âl-i Selçuk, Selçukîler denmektedir. Bu kelimeyi Araplar «Selcuk» yapmışlardır. İster «c», ister «ç» ile olsun hafif bir hece ile başlayıp kalın bir hece ile biten kelime Türkçe değildir, ya da telaffuzu bozulmuştur. Bu nedenle Türkçe kelimenin aslı «Salçuk»dur. Çağatayca «Selçik» ya da «Salçık», «Salçuk» diye yazılır. Bizim bugünkü imlamıza göre "Salçuk" yazmamız gerekir. Araplar bu kelimeyi «Selaçıka» diye çoğullaştırmışlardır. Acemlerse «Al-i Salçuk» demişlerdir. Biz kelimeyi hem Arapça tarzında kullanmışız, hem de Arap'ta olmayan «ç» ile söylemişizdir. Her şeyi millileştirmek ve Türkleştirmek önemli ve acele işimizdir.

Bu nedenle bunlara bilimsel olarak da Türkçe olan "Salçuklular", "Salçuklu Hanedanı" demeyi görev bildim.[*]

Bu Hanedan, adını Salçuk (Salçık) adlı kişiden alır. «Salçık», bir söylentiye göre bir çeşit geyik olup bir Moğol kabilesinin de adıdır. Salçık'ın mensup olduğu aile üç kola ayrılır. Bu kollar Buğu Hatakı, Buğu Salçıku, Budanca adlarını taşırlar. Birinciden «Hata Ken», ikinciden «Salçığut», üçüncüden «Bürciken» ulusları ortaya çıkmıştır. Salçık ikinci, Cengiz üçüncü ulustandır. Bir söylentiye göre, Selçuklular «Pelu»da oturan ve Hıristiyan olan Karayet ya da Nayman soylarındandır. Oradan batıya doğru gelmişler ve Hıristiyan olarak çıkmışlardır.

Selçuk'un babasının adı Yakak'dır. «Yakak» Türkçe'de «ucu ateşli ok» demektir. Genellikle «Yıkak» biçiminde yazılmaktadır. Bazen «y», «b» haline geldiği de olmuştur.

Bazı yazarlar bunu «Yukak» yazıyor ve "yüce, aydın" anlamında olduğunu söylüyorlar. Bazıları da «Dakak» diye yazıp Oğuzlar'ın Üçok kolunun Kank Boyu'ndan olduklarını ileri sürüyorlar.[2]

(*) Dr. Rıza Nur'un bilimsel görüşlerine değer verdiğimiz, bilim adamlığına saygı gösterdiğimiz bir gerçektir. Ayrıca yazarın iddiası da tamamen bilimsel ve mantıksaldır. Ancak bu ad yarım yüzyıldan fazla bir süredir başta okul kitaplarında olmak üzere her türlü basılı eserde "Selçuk" biçiminde kullanılagelmiştir. Bu bakımdan biz de, bu eserin bütününde "Selçuk" diye yazmayı uygun bulduk. (Toker Yayın Komisyonu)

2- **Çerkes** milliyetçiliği bugün bizde on, on beş yıldır başlamış ve öyle haller göstermiştir ki, bunlar dünyada ne kadar millet varsa **Çerkes** sayıyorlar. Bu arada **Selçuklular**'a da **Çerkes** diyorlar. Kanıtları da kelimenin sonunda bir **«çuk»** olmasıdır. **«Çuk»** Çerkesçe **«oğul»** demekmiş. Böyle rastlantı bir hece ve kişisel yorumlarla bir milleti Çerkes yapmak, elbet fazla aşırılıktır. Ve gülünç bir şeydir. Bunlar işte böyle hallere düşmüşlerdir.

«Yakak» doğrusudur. Kısacası bunlar bir Oğuz urukudurlar. Yakak Uygur Hanı'nın subaşısıdır. Ölünce yerine oğlu Selçuk subaşı olmuştur.

Yeri gelmişken yine söyleyelim ki, Türk ve Moğol'un birbirine girift olduğunu bu söylentilerle de görüyoruz.

SELÇUK HAN

Selçuklular'ın Müslüman olmadan önce Selçuk ile oğulları olan Yonas (Yunus), Musa, Arslan İsrail ve (Mişel) Mikail adlarında reisleri vardı. Müslümanların aralarına girdikleri zaman Türk göreneği gereğince savaş adları da taşıyorlardı. İlk başları olan Selçuk, Uygurlar'dan Buğu Han adında birinin «subaşı»sı idi. «Buğu», «Bığu» diye de telaffuz edilir ve «erkek geyik» anlamındadır.

Bir gün olur, Efendisi Buğu ile Selçuk'un arası açılır. Sebebi de, Subaşı Selçuk pek saygın bir kişidir. Hatun ile Tekinlerin, yani Han'ın karısı ile oğullarının üstünde otururdu. Hatun buna kızardı ve kocasına şikayet ederdi. Bu nedenle Selçuk, işin fenalaşacağını anlayıp bir gün yüz atlı, yüz elli deve ve yüz elli bin koyun ile çıkıp «kazak» oldu, Semerkant yolunu tuttu. Cend'e gelip «Samanlılar»ın sonuncusu olan Muntasır'ın valisine: «Ben Müslüman olmaya geldim. Bize bir bilgin gönderin!» dedi. Müslüman oldu ve orada yerleşti (İ.S. 1004). Cend, Taşkent'in kuzeyindedir. Putperest Türkler Selçuk'dan vergi almaya geldiler. Halkın önüne düşüp bunları tepeledi. Böylece Selçuk şöhret kazandı; çevresinde birçok Türk toplandı. Türkler'in, reislerinin adını almaları görenek olduğundan, bunlar da «Selçuk Türkleri» adını aldılar.

Selçuk'un dört oğlu vardı. Adları Arslan İsrail, Mikail (Mikayıl), Yonas (Yunus) ve Musa idi. Bu Hıristiyan adları da gösterir ki, Cend'e gelmeden önce Selçuklular Hıristiyan idiler. Selçuk kendisi ihtiyarlayınca cenkte ölmüş olan oğlu Mikail'in oğulları olan Buğu Tuğrul, Mehmed Çakar (Çağrı ya da Çakır) ve Davud'a verdi. Selçuk yüz yedi yaşında öldü. Mezarı Cend'dedir.

«Tuğrul»un aslı Türkçe «Toğraul»dır. «Toğramak», mastarından gelir. Asıl Türkçe'deki «t», «tı» bizde hemen genellikle «d» haline geçtiğinden, bu «doğramak»dır. «Aul» Türkçe'de bir edattır ve tıpkı «cı» gibidir. Bu durumda bizim şivemizce «Tuğrul» «Doğrayıcı» demektir. «Ertuğrul», «erkek, yiğit doğrayıcı» demek olur. İşte bunun gibi bizim «karakol» kelimesi de «karaul»dan gelir. «Karamak» Çağatayça «tarassut etmek, bakmak» demektir. O halde «tarassutçu» demek olur. Yoksa bazı dil bilginlerimizin dedikleri gibi «karakol» kelimesi «karada gezen kol»dan gelmez. «Tuğrul», genel fikre rağmen bana göre «bir çeşit yırtıcı kuş» değildir. Türk Dili bilgini olan Veled Çelebi Efendi «Tuğrul», «Turgay» bir olup şahin çeşidi bir kuştur, diyor. «Çakar» «kıvılcım», «şimşek» demektir. Mastarı «çakmak»tır. Nitekim «Şimşek çaktı»; ateş almayan tüfeğe «çakar almaz»; ateş çıkaran taşa «çakmak taşı» deriz. Bu son «çakmak»taki «ak» edatı, alet edatıdır.

ÇAKAR HAN

Samanlılar bunları Uygur Hanı olan Pek Han'ın üzerine saldırttılar. Selçuklular'ın batılarında Havarizmliler, doğularında Pelu ve Nanlu Uygurları, güneylerinde Gazneli Sultan Mahmud vardı. Bu üç kardeş, Sultan Mahmud'a amcaları Arslan İsrail'i hizmet sunmaya gönderdiler. O'ndan Horasan'da otlak istediler. Bu kişinin Sultan Mahmut'la olan konuşması meşhurdur:

Mahmud - Ne kadar askeriniz var?

Buğu - İşte! Sana bir ok. Gerektiğinde bunu bize gönder; sana on bin atlı gönderelim.

Mahmud - Ya yetmezse!

Buğu - Al bir ok daha! O zaman bunu da gönder, sana elli bin atlı göndeririz.

Mahmud - Ya bu da yetmezse!...

Buğu - Al, yayın! Bunu gönderirsen sana iki yüz bin asker göndeririz.

Sultan Mahmud Selçuklular'ın kuvvetinden, askerlerinin çokluğundan ürktü. İsrail'i, onuruna verdiği bir şölende bağlatıp hapsetti. Gazneli Mahmut Selçuklular'dan sürekli kuşkulandı. Selçuklular Sultan Mahmud'un Pelu Türkleri ve İlik Han üzerine yaptığı seferde Sultan Mahmud'a yardım ettiler. Fakat onlardan kurtulunca Sultan Mahmud Uygurlar'ı ve Havarizmliler'i Selçuklular aleyhine kışkırttı.

Horasan ve doğudaki kısımlar Çakar'a, İran ve Irak Tuğrul'a, Arran (Kuzey Azerbaycan), Gürcistan, Anadolu Arslan Han'ın oğlu Kutulmuş'a, Mezopotamya ve Suriye Musa Buğu'nun oğlu İbrahim İnal'a verilmek üzere bu fethettikleri geniş ülkeyi aile arasında bölüştüler. Bunların hepsine Tuğrul baş olarak atandı.

Kutulmuş Anadolu'yu istilaya koyuldu. İbrahim İnal Ermenistan'ı, Gürcistan'ı, Abazistan'ı vurdular. Erzurum'u aldılar. Bizanslılar'ı, Gürcüleri bozdular. Sonra Kutulmuş Ani(*) kentini aldı. Bir süre sonra Sivas ve Malatya'yı da aldı. Bu sırada birçok kez Bizans'ın büyük kuvvetlerini bozdular. Aldıkları yerlerin, kentlerin halkı ya öldü, ya tutsak edildi, ya da başka ülkelere kaçıp dağıldılar. Boşalan yerlere Türkler yerleşti.

Selçuklular, Kaşgar Hanı Buğra Han'la bir dizi savaş yaptılar. Bir aralık bozuldular. İşte Selçukluları doğudan Uygurlar, batıdan da Havarizmliler sıkıştırıyordu. Güneyde ise Gazneli Mahmud Han Selçuklular'ın aleyhine entirikalar çeviriyordu. Nihayet Gazneli Sultan Mahmud Semerkant'a «Altuntaş» (Altun Arkadaş, bunun gibi «Demirdaş» adı da vardır) adındaki mabeyincisini vali atadı. Selçuklular, Sultan Mahmut'a karşı başkaldırıp daha sonra hanlığını ilan eden Altuntaş'a yardım ettiler. Altuntaş Selçuklular'a inanmayıp onları silahla karşıladı. Altuntaş'ın hakkı vardı. Çünkü Çakar'ın niyeti Altuntaş'ın emrindeki Kıpçak, Oğuz, Kazak ve Kırgızlar'ı kendi tarafına çekmekti.

(*) Ani: Kars ili topraklarında ünlü bir harabe yeri. İsa'dan önce Ani çevresine yerleşilmişti. Fakat bir kale kenti olarak önem kazanması Ortaçağ'a rastlar. (Toker Yayın Komisyonu)

Çakar Altuntaş'ın önünde bozulunca kaçıp kazak olmak zorunda kaldı. Sonra Tele Türkmenlerinin yanına gitti. Bu iş Türkmenler'in hoşuna gidip, kendisini Han atadılar (1031). Daha sonra Havarizm'e inip burayı zaptetmek fırsatını gözettiler.

Havarizm coğrafi bakımdan her taraf için tam bir merkezdi. Kıpçak ve Kanklılar'a Havarizmliler hükmediyorlardı. Ancak Selçuklular'ı görseler hemen onların tarafına geçerlerdi. Bununla beraber aralarında savaş çıktı, Havarizmliler Selçuklular'dan Tuğrul ve Çakar'ı yendiler. Fakat bu yenilgi demirden adamlara soğukkanlılıktan başka birşey vermedi. Büyük bir cesaretle Amuderya boyunca yürüyüp Tele, yani Türkmenler arasına yerleştiler. Onları alıp Horasan üzerine yürüdüler. «Merv»i aldılar. Gazneli Sultan Mahmud Selçuklular'dan korkuyor ve onlarla uğraşıyordu.

Uygur Hanları'ndan Ali Tekin de bu iki kardeşi yok etmeyi tasarladı ve hile yapmaya başladı. Selçuk Sülalesi'nden Selçuk oğlu Musa oğlu Yusuf'u çağırıp Selçuklular'a reis yaptı. Böylece Hanedan arasında saltanat kavgası çıkararak onları bitirmek istedi. Fakat Yusuf akıllı ve haksever bir kişi olduğundan bu öneriyi kabul etmedi. Ali Tekin kızıp Yusuf'un kafasını kesti. Bu olaya Tuğrul ve Çağrı çok üzüldüler ve Ali Tekin'in üzerine yürüdüler. O'nu birçok defa bozdular, fakat sonunda Selçuklular fena halde bozguna uğradılar. Tuğrul ve Çağrı kaçıp Horasan'a gittiler. Oradan Gazneliler'in Havarizm Valisi Altuntaş oğlu Harun'a sığındılar. Harun'un bir ihtilalde öldürülmesi üzerine iki kardeş tekrar Horasan'a döndüler (1034). Artık beraberlerinde ancak dokuz yüz atlı vardı. Fakat orada yine çoğalıp Horasan'ı yağmaya başladılar. Gazneli Sultan Mahmud üzerilerine asker gönderdi. Selçuklular korkup çöle çekildiler ve rica ettiler. Sultan Mahmud dinlemedi. Gazneli askerler geri dönünce yine Horasan'ı vurdular. Yine asker gönderildi; yine kaçtılar. Bu durum bir süre böyle devam ettikten sonra Selçuklular cesaret edip Gazne askeriyle savaşa tutuştular. Onları yendiler. Bu sefer Tuğrul ve Çakar, Sultan Mesud'a hizmet önerdiler. Horasan'ı resmen istedilerse de Mesud kabul etmedi. Fakat onlar orada zaten yeleşmişlerdi. Düzenli ordular kuruyorlar, askerin aylığını bolca ve düzenli biçimde verdikleri için Türkler akın akın bayrakları altına koşuyorlardı.

Sultan Mesud bunların üzerine «Pek Toğdı» adında bir komutan yönetiminde ordu gönderdi. Komutan Türk, askeri ise Acem'di. Bu yüzden Türk olanlar Selçuklular tarafına geçince ordu bozguna uğradı. 1037 (H.430) yılında Mesud bizzat yüz bin kişilik bir ordu ile Turul Han'ın üzerine geldi. Selçuklular pek az idiler. İlk önce geri çekildiler, umutsuzca savaştılar. Sonra bir saldırı ile «Damgan»da Mesud'u perişan ettiler. Mesud güç bir durumda Gazne'ye kaçtı. Bu şekilde Selçuklular İran'a hakim oldular. İşte bu savaş Selçuk'un yıldızını iyice parlatan bir çarpışma oldu. Böylece de onun geleceği için önemli bir aşamayı gerçekleştirmiş oldular. Oradan Havarizm üzerine atılıp sonunda orayı da zaptettiler. Bundan sonra güneye doğru inip Güney İran'da ne varsa hepsini cam gibi kırıp paramparça ettiler. 1054'de Azerbaycan'ı da alıp güneyde Irak'a, kuzeyde Kafkasya'ya batıda Ermenistan'a el uzattılar. Tus'dan sonra Nişabur'u da yönetimleri altına aldılar.

Selçuklular, Horasan'ın merkezi olan Nişabur'u bu sefer başkent yaptılar (1039). Daha istemeden Halife Selçuklular'a ünvanlar ve armağanlar verdi. O zaman Halife'nin tek işi bu idi. Ellerinde tek servet ve kudret olarak ünvanlar vardı. Yine yeni kahramanlar doğmuştu. Bu kuvvet sahiplerini elde etmek fırsatını kaçırır mıydı!... Halifelerin devamlılıkları böyle güçlülerin sayesinde idi. Koca halifeler kadınlar gibi kuvvetli, onurlu erkeklerin koltuğu altına sığınacak durumlara düşmüşlerdi.

Artık Selçuklular her yana akın ediyorlardı. Her yanı yağmalıyorlardı. Doğal olarak herkes onlara kızıyordu. Halife El-Ka'im bi Emrillah, Ebubekir-i Tusi'yi Çakar'a elçi gönderip kendilerine yağma yapmak yerine ülkelerini bayındır bir hale getirmeleri için öğüt verdi. Çakar ise kırk bin dinar vererek Halife'yi susturdu. Çakar öldü. Yerine oğlu Alp Arslan geçti. Amcası Tuğrul kendisine vasi atandı. Sonunda Nişabur'da Tuğrul Bey bağımsızlığını ilan edip Selçuk tahtına çıktı.

TUĞRUL HAN:

Artık Selçuklular, Abbaslılar'ın ülkesi ile «Taçin»e özellikle bunun Anadolu'suna göz diktiler. O zaman Anadolu'ya Araplar, Acemler «Bilad-ı Rum»(*) diyorlardı. Bu da Bizans'a bağlı olmasından idi. Bunun için Selçuklular önce Havarizm'i zaptettiler. Al-i Saffar ve Al-i Büveyh zamanında yaşamaya gayret eden İran Demokrat Hükümeti'ni buz gibi eritip Kirman ve Fars'ı kırıp döktükten, Azerbaycan'ı zaptettikten sonra da Ermenistan, Kafkasya ve Irak'ı aldılar.

Selçuk Ailesi'nden Ebu Süleyman Çakar Horasan'a, İbrahim İnal Hemedan ve Azerbaycan'a, Kutulmuş Kerka ve Damgan'a vali atandı.

İbrahim İnal Bizans'ın üzerine yürüdü. Trabzon'a kadar zaptetti. 1051 yılında İsfahan'ı 1053 yılında da Revan ve Şirvan'ı aldı. Aynı zamanda Gürcistan ve Abazistan'ı zaptetti. Abbaslılar'dan «Emir-ül Ümera»lık ünvanı elde edip halifeleri değersiz bir düzeye indirmiş olan Irak'ta hükümet eden Al-i Büveyh Hükümeti'ni mahvetti. Sonra Kafkasya'nın kuzeyinde Hazarlar'a hücum etti. 1054 yılında Hakan Tuğrul kabe yollarını onarmak bahanesiyle Irak'a hücum edip Hılvan'a kadar aldı. Bağdat'a gelmek için Halife'den izin istedi. Halife korkusundan camilerde Sultan Tuğrul Han için dualar okutturdu ve hutbede adını zikrettirdi.

Tuğrul Bey fetihlerine devam edip 1055 yıllarına kadar, yani on beş yıl içinde Havarizm, Kuhistan, Hemedan, Isfahan, Azerbaycan ve Huzistan'ı zaptetmişti. Bu İran fethi zamanında Bağdat'ta hükümet eden Al-i Büveyh'i[3] mahvetti. Isfahan'ı başkent yaptı. Tuğrul Han adeta zorla Bağdad'a girdi, orada on üç ay kaldı.

(*) Bilad-ı Rum: Rum kenti, Rum beldesi, Rum diyarı. (Toker-Yayın Komisyonu.)

3- Al-i Büveyh: Bu kelime «boyamak»dan gelen «boya» değildir. «Yh» Pehlevi dilince nisbet edatı olup «yh» okunur. Bunlar Dilmiler'dendir. Dilm, Tahran, Kazvin, Azerbaycan ve Hazar Denizi arasında bir kıtadır. Bu kıtanın halkı Fars soyundan değildir. İşte bu halktan **Büveyh** oğlu **Umad-üd-devle**, «Devlet-i Al-i Büveyh» denilen devleti kurdu.

Halife'ye surat etmekle beraber politika gereği Abbaslılar Devleti'ni kazanmak için kardeşi Davud'un kızı Arslan Hatun Hatice'yi Halife'ye nikahladı. El-Kaim bi-Emrillah'ın «Türk Ordusu Bağdat'ta kıtlığa neden olur. Askerinizi çekiniz!» yolundaki ricası üzerine, Tuğrul Musul'a çekildi. Oralardaki aşiretleri sindirip Musul'un çevresini kardeşi İbrahim İnal'a verdi.

Artık Abbaslılar'ın elinde yalnız Bağdat kenti kalmıştı. İbn-i Haldun'un dediği gibi, kafesinde bir papağan olan Halife, Bağdat'ta Türk komutanı olan Buğa ne derse onu tekrar ederdi: Halife el-Kaim bi-Emrillah (1031-1075) Sultan Tuğrul'un saltanatını onaylayıp kendisine «Emir-ül Maşrık ve'l Mağrib» lakabını verdi. Halifeler böyle lakabları uydurup duruyorlardı. Bu lakaplar ve ünvanlar sermaye gerektiren bir mal değildi. Bol bol verirlerdi.

Hakan Tuğrul'un «Amid-el Melik Ebu Nasır Muhammed bin Mansur el-Kinderi (el-Kindezi) adında gayet becerikli bir veziri vardı. Bağdat'a onunla beraber gitmişti. Bu kişi Halife'yle Tuğrul Han arasında tercümanlık yapmıştı. Kendi Şii idi.

Tuğrul Han Bağdat'tan gönlü hoş olarak döndü. Ancak İbrahim İnal'ın baş kaldırıp Hemedan'ı alması ve Besasiri'nin isyanı nedenleriyle geri dönmesi gerekti. Ayaklananları tepeleyerek Abbaslılar Devleti'ni de kendi Devleti'ne kattı.

Bağdat'a gittiği zaman orada Emir-ül Ümera, Al-i Büveyh'den Melik-ül Rahim idi. O'nu hapsetmişti (1055). O sırada Bağdat'ta «Emir-ül-Ümeralık» bu hanedanın elinde idi. Halife kuklalarını maskara suretinde istedikleri gibi oynatanlar, bunlar idi. Melik-ür Rahim'in adamlarından ve Türk subaylarından Besasiri, Mısır'daki Fatımiler'e yakınlaşıp aleviliğe destek vermiş ve Fatımi Mansur-ı Billah adına okuttuğu hutbede Alevi işareti olan «Ci Ali hızallaamil» cümlesini okutturdu. Aynı zamanda Halife'yi hapis ettirerek Tuğrul Han'ın Bağdat Şehnesi (zabıta memuru) Alp Tekin'i de kaçmak zorunda bıraktı.

Halife hapishaneden Tuğrul Han'a bir ricaname gönderdi. Bunun üzerine Tuğrul Han gelip Besari ile İnal'ı ortadan kaldırdı (1054). Halifeyi yine Halifelik makamına oturttu. Halife'yi hapishaneden çıkardı, katıra bindirip bizzat kendisi yaya olarak giderek Sarayı'na götürdü. Devlet işine karışamayan, Vatikan'da oturan papalar gibi olan Halife bu sefer Tuğrul Han'a «Rükn-üd Devle» ünvanını verdi. İşte halifeler böyle hem kel, hem fodul idiler.

Tuğrul Han Bağdat'a giderken Halife'ye çok saygılı davrandı ve yanına yaya geldi. Halife de kendisine «Ya Rükn-üd Din! Erkeb!» yani «Rükn-üd Din! Atına bin!» dedi. Tuğrul Han Halife'nin iki defa elini öptü. Kendi uyruğundan bile böyle saygı görmeyen Halife memnun olup Tuğrul Han'a yedi iklimden birer köle, yedi kaftan, iki altın kılıç armağan etti.

1059 yılında Kinderi'nin tertibi sonucu Tuğrul Han Bağdat'ta sürekli bir ordu bırakıp, Selçuklular'ın hazinesinden Kaim bi-Emrillah'a maaş bağlattı.

Tuğrul Han eski akrabalık sonucu artan dostluğu bir kat daha pekiştirmek için başkenti olan Rey (şimdiki Tahran civarında idi) Kadısı

Ebu Said'i göndererek Kaim bi-Emrilah'ın kızı Seyyide'yi istedi. Halife önce vermek istemedi. Hatta veremez diye üç yüz bin dinar nakit ile «Vasıta» ilini çeyiz olarak istedi. Kinderi bu önerinin Hakan'ı kızdıracağını, bunun da kendisi için iyi olmayacağını, çeyiz işini kendisine bırakılırsa daha.çok vereceğini bildirdi. Merv'den Arslan Hatun'la beraber bir çok büyükler kızı almak için geldiler. Halife yine redde kalkıştı ve gururunu ortaya koyan sözler söyledi ise de gururlu davranabilmek için bir kuvvete sahip olmak da gerekiyordu. Halife, gururlu bir biçimde şöyle diyordu: «Necin benu el'Abbas hayr'el nas, fına el'imamete ve'l zaamete el'i yevm'el kıyamete. Min temsin bena resd-ü hedi ve min nadana del ve gavi» yani «Biz Abbas oğulları'yız. İnsanların kutsalıyız. İmamlık ve reislik kıyamete kadar bizdedir. Bize uyan kurtuluşa erer, bize karşı gelen doğru yoldan çıkar.»

Bu sözlerle kıyamete kadar devamlı olarak halife kalacaklarından söz ediyordu. Oysa kıyamet bu sersem halifelerin başına çoktan kopmuştu, onu bilmiyordu. Sözden başka bir kuvvetleri yoktu. Hem kişilikleri ve ahlakları bakımından bu adamlara «Halife» denemezdi. Tuğrul Han'ın onlara çok saygı göstermesi kişiliklerine değil, doğrudan «Hilafet» makamına idi. Hem de «Halife» olmak için şer'an İslamı muhafaza edebilecek bir iktidarda bulunmak gerekirdi. Bu iktidar ise ancak Türkler'de vardı. Nitekim o makam bir gün biz Türkler'e geçecektir. Nihayet, El-Ka'im bi-Emrillah çaresiz razı oldu. Tuğrul Han çeyiz olarak birçok para, Türk erkek çocukları ve cariyeler, Seyyide'ye her biri bir miskal ağırlığında 30 inciden oluşan bir gerdanlık ve daha başka armağanlar gönderdi. Gerdek, Bağdat'ta oldu. Hakan Tuğrul, gerdek gecesi Seyyide'yi altın taht üzerine oturttu. Kendisi de gümüş taht üzerine oturdu. Gerdekten sonra Rey'e dönüp, bir yıl sonra kanama sonucu yetmiş yaşında öldü (1062). Şimdi Selçuklular ta Çin'den nerelere kadar gelmiş ve ne büyük bir saltanat kurmuş bulunuyorlardı. Artık her taraftan, Çin'den bu saltanatı işiten Türkler akın akın Selçuklular'ın yanına geliyorlardı.

Tuğrul Han adil, alçak gönüllü, basit, bilimsever bir kişiydi. Halife kendisine «Sultan-ül Azam», «Rükn-üd Devle» ünvanlarını vermiş, kendisini hapishaneden kurtarınca «Rüknüd Devle»yi «Rükn-üd Din» yapmıştı. Arap'ın Halifesi bu kuvvetli Arapça kelimelerle oyun oynuyorum sanıyordu. Bu ünvanlarla Tuğrul'un adı Sultan-ül Azam Ebu Talib bin Muhammed olmuştu. Din'e saygısı pek büyüktü. «Kendime bir ev yapar da yanına bir cami yapmazsam utanırım.» derdi. Nişabur'un fethinde kendisine badem helvası takdim edilmiş, «Yahşı tutmac, ama sarmısağı yok!» demiştir. Demek Selçuklular henüz incelememişlerdi. Selçuklu Hanedanı'nı asıl kuran bu kişidir. Çocuğu olmadan öldüğü için yerine kardeşi oğlu Süleyman bin Davut geçti. Fakat Alp Arslan bağımsızlığını ilan edip O'nun yerini aldı. Yirmi dört yıl saltanat sürmüştür.

ALP ARSLAN HAN

Çağrı Davud Bey'in oğludur. 1063 yılında tahtta geçti. Çağrı, Tuğrul'un kardeşidir. Babaları ise Selçuk'un en sevgili oğlu Mikail'dir.

Süleyman'ın kardeşi Alp Arslan Nişabur'dan Rey'e gelip Kinderi tarafından karşılandı ve tahtta geçti. Alp Arslan veziri Nizam-ül Mülk Ebu Ali El-Hasan bin Ali bin İshak el Tusi ile bareber geldi. Bu kişinin böyle kalabalık Arapça adı varsa da, kendisi Horasan'da Tus'lu bir Türk'tür. Kinderi, Nizam-ül Mülk'e bir mendil içinde beş yüz dinar rüşvet verdi. Fakat bu rüşvet bir işe yaramadı, Nizam-ül Mülk O'nu sürdürüp idam etirdi.

Halife Alp Arslan Han'a «Azd-üd Devle» ünvanını verdi. Hakan Alp Arslan ilk iş olarak Seyyide'yi babasına iade etti. Böylece aradaki soğukluğu giderdi. Anadolu'daki zaferleriyle mağrur olan amcası İsrail'in oğlu Kutulmuş isyan etti, ancak fitnesi ortadan kaldırıldı.

Alp Arslan Han Ermenistan, Şirvan, Gürcistan ve Halep'i zaptetti. Bir taraftan da Bizans'ın bir eyaleti olan Ermenistan'ı aldı. Yani biz Ermenistan'ı Ermeni Krallığını mahv ederek değil, sadece Rumlar'ın elinden almışızdır. Bir taraftan da Bizans'la çarpıştı. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes(Diyojen) bir ordu ile gelip Türkler'in eline geçmiş olan birçok doğu illerini geri aldı.

Anadolu'yu Türklere vatan olarak armağan eden büyük Türk devlet adamı ve komutanı Sultan Alp Arslan

Ahlat Komutanı Sadak Rum Ordusu'nun öncülerini dağıtıp komutanını tutsak alarak Alp Arslan Han'a gönderdi. İmparator da Malazgirt'i yıkıp muhafızlarını idam ederek intikamını aldı. Bunun üzerine tarihte meşhur «Malazgirt Savaşı» oldu. Savaş şöyle cereyan etti: Hakan Alp Arslan bu sırada askerini dağıtmıştı, her tarafa asker getirmek için haberler gönderdi. Harem ve hazinesini Nizam-ül Mülk'e verip başkentini Rey'e taşıdı. Fakat, bu sırada Bizans İmparatoru çıkageldi. Alp Arslan Han çare bulamayıp barış istediyse de «Rey'i verse olmaz, Bağdat da hesaba dahildir!» cevabını aldı.

Yardım gelmemiş, barış reddedilmiş olduğundan Hakan Alp Arslan ufak bir kuvvetle yürümeğe mecbur oldu. Alp Arslan kahraman ve gerçekten arslandı. Kaçmayı onuruna yediremedi. Malazgirt Savaşı 1071 yılında oldu. Bizans İmparatoru yaralı olarak Şadi adlı bir kölenin eline

tutsak düştü.

Bizans imparatoru Diogenes'in iki yüz bin kişilik bir ordusu vardı. Bu orduda her milletten asker, göçebeler, Normanlar, Franklar bulunuyordu. Hatta Türklerin de bir ordusu vardı. Alp Arslan Han'ın yanında ancak on beş bin kişi vardı. Barış önerisini red cevabı alınca Cuma namazında hatipler minberde askeri yüreklendirdiler... Namaz kılındı. Dualar yapıldı. Alp Arslan Han da, asker de, halk da ağlaştılar. Alp Arslan Han ak'lar giyindi. Yayını, okunu attı. Yalnız kokular süründü. Askerleri de O'nun gibi yaptılar. Sonunda:

"İsteyen benimle gelsin, isteyen geri dönsün! Burada Hakan yoktur. Ben de artık bir neferim. Şehid olursam kefenim bu ak elbisedir" dedi. Ne yüce kahramanlık örneği!

Askerleriyle beraber kükremiş arslanlar gibi düşman ordusuna saldırdılar. Öyle bir savaş oldu ki, yer gök titredi denebilir. Bu bir avuç kahraman koca orduyu tuz-buz etti. Bu zaferin esas nedeni Alp Arslan ve ordusunun kahramanlığı olmakla beraber, Bizans ordusunda bulunan «Uz» ve «Peçenek» Türk Uruklarından olan askerler, karşılarındaki düşmanın kendi milletlerinden olduğunu görünce, Bizans ordusunu bırakıp Alp Arslan'ın tarafına geçmeleri de galibiyete yardım etmiştir. Eski Türlerdeki milliyet duygusunun şiddetine bakıp takdir ve hayret etmemek nasıl mümkün değilse, sonradan Türklüklerini bu kadar ihmal etmelerine de hayret etmemek kabil olmaz. Alp Arslan tutsağına iyi muamele etti. Bu savaşla, Türk ve Avrupa askeri, Türkler'in islamiyetinden sonra ilk olarak karşı karşıya gelmişti. Diogenes, Hakan Alp Arslan'ın huzuruna getirildiği zaman aralarında şu konuşma geçti:

Alp Arslan - Barışı niye bozdun?

Diogenes - Beni azarlama! Ne yapacaksan bir an evvel yap!

Alp Aslan - Sen beni esir etsen ne yapardın?

Diogenes - Sana pek fena şeyler yapardım! Kamçıyla döğerdim.

Alp Arslan - Şimdi ben sana ne yapacağım sanırsın?

Diogenes - Ya öldüreceksin, ya tutsak diye şehir şehir teşhir edeceksin... Ya -ummam ama- fidye ve rehin alarak salıvereceksin.

Oysa Alp Arslan Diogenes'i bir milyon dinar ve Türk tutsaklarını azad etmek şartlarıyla salıverdi. Alp Arslan İmparator'a iltifat etti, ikramlarda bulundu. O'nu kendi tahtının yanında oturttu. Tutsaklarını ve bir miktar da yol parası vererek Diogenes'i muhafızlarla gönderdi. İmparator bu davranışlar karşısında üzüldü, hüngür hüngür ağladı. Fakat zavallı yolda Ermeni Kralı tarafından yakalınıp gözlerine mil çekilerek bir manastıra kapatıldı.

Alp Arslan Han, oğlu Melikşah'a bir Bizans Prensesi aldı. Türkler bu evlenme işlerini politika gereği yaparlardı. Çünkü Türk Töresince kadının malı kocasının olurdu. Türkler Çin İmparatorlarından kız aldıkları gibi Abbaslılar'dan da aldılar. Şimdi de Bizanslılardan, yani Rumlar'dan almağa başladılar. Artık bu yolla ülkelere de sahip oluyorlardı. Bu politik evlenmeler Osmanlı Hanedanı'nın ilk zamanlarında da vardı. Hatta Fatih, anasından dolayı Sırbistan üzerine veraset hakkı davası açıp, Belgrat üzerine yürüdü.

Bu savaş ve bu zafer doğunun önemli savaşlarından biri oldu. Gele-

ceğin yazgısını çizdi. Bu zafer Türkler'e İstabul'un yolunu açtı. Bu zaferle Doğu Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'ya aşıladığı Yunan kültürü kesin bir biçimde durduruldu. Yine bu zafer, Doğu'da Türk akınlarını çoğalttı ve kesin sonuçlara yöneltti. Türk için Taçin, Çin gibi olmuştu.

Alp Arslan Han, oğlu Melikşah'ı Semerkant'a götürüp orada da bir Kanklı Türk Hanı'nın kızını O'na nikahladı. Mekke'de adına hutbe okuttu. Sivas, Kayseri ve Konya da Türklerin eline geçti.

Alp Arslan Han, hem böyle yüce bir politika yapıyor, hem de at sırtından inmiyordu. Mülkünün omurgası olan Maveraünnehir'de ayaklanma çıktı. 1063 yılında Ceyhun'a köprü kurup iki yüz bin atlı ile geçti, Havarezm beylerini tepeledi. Bunlar Karluklar idi. 1064'de Nahcuvan yoluyla Hazarlar ülkesine girdi. «Abhaz», yani Abaza Prensi Giorgi oğlu Bukrat, Hakan Alp Arslan'ın ordugahına gelip kızını sundu. Böyle bir hareket hem de kendi kızını sunmak, daha doğrusu peşkeş çekmek çirkindir. Abazalar'da daha başka milletlerde de görülen bu davranış, hiçbir zaman Türkler'de görülmedi. Onlar vermek yerine, sürekli olarak Prenses ve kız aldılar. Alp Arslan bu kızı önce kendisine nikahladı ise de bir süre sonra boşayıp Nizam-ül Mülk'e verdi. 1072'de Buhara beylerini tepeledi. Zerim Kalesini aldı. Orada komutan olan Havarezimli Yusuf'u tutup huzuruna getirdiler. Yusuf'u azaladı. O da karşılık verdi. Çarmıha gerilmesini emretti. Yusuf hançerini çekip Alp Arslan'ın üzerine atılmak istedi. Fakat Yusuf'u tuttular. Bu kahraman hakan, yiğitliğine yediremeyip bırakılmasını emretti. Yusuf da serbest kalınca hançeri elinde hücum etti. Hakan Alp Arslan tahtından kalkıp kendini savunmaya zaman bulamadan, Yusuf'un haçerine hedef oldu. Hançer böğrüne girmişti. Yusuf tepelendi. Fakat bu Arslan Alp'ın da ölümüne neden oldu (1072). Öleceğini anlayan Ulu Hakan şunları söyledi:

«Bana vaktiyle bir ihtiyar şöyle öğüt vermişti: Kimseyi aşağılık görme! Nefsini büyük görüp kuvvetine güvenme! Bu iki öğüdü de son zamanlarda ihmal ettim. Dün yüksek bir yerden seyrederken askerimin çokluğu bana kimsenin karşı gelemiyeceği zannını vermişti; bugün de kuvvetime güvenip Yusuf'u tutturmadım. İşte şimdi hakanların kudretinin kaza ve kadere karşı duramayacağını görüyorum. Hakanın kuvveti hiçmiş. Kendi hatamla ölüyorum,» dedi.

Alp Arslan, kırk yaşında öldü. Merv'de toprağa verildi. Türbesi ziyaretgah oldu.

Gerçekten adı gibi Arslan olan Alp Arslan Melikşah, Tekin, Abaz, Tutuş, Arslan, Arhun, Böri Bars(*) adında yedi oğul; oğlu Melikşah'a büyük bir devlet ve Nizam-ül Mülk gibi büyük bir vezir bıraktı. Zamanında Türkiye Devleti Yemen'den Amu Derya'ya kadar uzanıyordu.

Adil, cömert, merhametli, büyük bir hakandı. İki yüz hükümdar ve şehzade ayağına yüz sürdü. Resmi adı Sultan-ül Azam Ziyaeddin Azdüd Devle Ebu Şeca Alp Arslan Mehmed'dir. Dokuz yıl saltanat sürdü.

Alp Arslan büyük kişidir. Zamanı bütün kahramanlık destanıdır. Askerlikte, hükümet yönetiminde pek büyük bir iktidara sahip oldu.

(*) Böri, Türkçe kurt demektir. Bars ise kaplan türünden yırtıcı bir hayvandır. (Toker Yayın Komisyonu).

Bilime büyük hizmetlerde bulundu. Bu Ulu hakanın asıl büyük özelliği Türklüğünü sevmesi idi. Hatta Halife'lerden verilen arap ad ve ünvanlarını kullanmadı. Oysa eskiden Çin hizmetine giren Türkler'in Çin lakabları, Müslüman olan Türkler'in Arap ve Acem adlarını almaları pek moda idi. Alp Arslan ise Türkçe konuşuyor ve yazıyordu. Türk Dili'nin büyümesine gayret ediyordu. Zamanında Türkçe eserler yazıldı. Sarayında şairler, bilginler bulunduruyordu. Batı Türk Yurdu'nun elde kalan en eski Türk şiirleri Selçuk şivesi ile yayıldı. Bu da Alp Arslan'ın sayesinde oldu. Eğer Alp Arslan böyle kurban gitmeyip daha uzun yaşasa idi. Türklük ve Türkiye bugün daha başka bir durumda olurdu. Bağdat'ta İmam-ı Azam'ın türbe ve camisini temizlettirdi. «Hanefiye» adıyla bir medrese yaptırdı. Rafizi ve Şafiilere karşı şiddetli davrandı.

MELİKŞAH HAN:

Melikşah, ihtiyar Vezir Nizam-ül Mülk'e Horasan'daki Tus şehriyle «Atabek» ünvanını verdi. Halife de yeni hakana «Maaz-üd-Dünya ve'l Din, Celal-üd Devle Ebu'l Feth» ünvanını verdi.

Kavurd'u bozup 1073 yılında O'nu yayının kirişiyle boğdurdu. artık Halifeler Selçukluların izniyle seçilebiliyorlardı. El Kaim bi-Emrilah ölünce yerine Melikşah, El-Mukatdi Billah'ı atadı. Elli bin altın çeyiz ve başka kadın ve gözde almamak şartıyla kızını yeni Halife'ye verdi:

Sultan-ı Ebulfeth Melikşah zamanında Selçuklular Devleti **evc-ü alasını** "en yüce derecesini" bulmuştur. Pek gayretli ve çalışkandı. Bir taraftan Hindistan'ın içlerine dayanan, Yemen'den Amu Derya'ya varıp geçen o koca İmparatorluğu, tam on iki defa bir baştan öbür başa dolaştı. Bağdat'ı üç defa ziyaret etti. Bizans imparatoru ile Semerkant Hakanı'nın damadı ve Bağdat Halifesinin kayınpederi idi. Hayatta iken ülkesini bölüştürdü. Anadolu'yu Süleyman'a, Suriye'yi Haçlılar'la uğraşan kardeşi Tutuş'a, Havarezmi Nuş Tekin Garçe'ye, Halep'i Aksungur'a, Musul'u Cigermiş'e, Şam'ı Kutulmuş (Kıtılmış)a, İran'ı Homar Tekin'e Maveraünnehir ile Horasan'ı oğlu Sancar (Sencer)e verdi.

Bütün bu adlar halis Türk adlarıdır. «Sungur» Türkçe'de «akdoğan» demektir. «Homar» ya da «Kumar» Orta Asya'da bir kent adıdır. Bu kentin Türkleri pek güzel ve yakışıklı olurlardı. Eski Orta Asya Türk şiir ve edebiyatında bir güzelden sözedildiği zaman «homarlı» demek adet olmuştu. O yüzyılarda bu kelime Arap harfleriyle «humar», ya da «Komar» biçiminde yazılıdır. Mısır'da da egemenlik süren «Humaruye» adında bir Türk hanedanı vardır. Araplar ve onlara bakarak biz Türkiye Türkleri bu kelimeyi Arapça biçiminde «Humareviyye» diye okumakta isek de «viyye» edatı Arapça nisbet edatı olmayıp Fars nisbet edatıdır ve «Homar-ü yehe» okunur. Bu halde «Homarüyehe»dir.

1079'da Horasan'dan Suriye'ye, 1084'de Bağdat'a 1086'da İsfahan'a, oradan Hacc'a gitti. Yollarda, çöllerde, kentlerde binalar, kervansaraylar yaptırdı ve kuyular açtırdı. Hac'dan dönüşünde Buhara'ya vardı (1088). Kaşgar'da hutbeyi kendi adına okuttu. Parayı kendi adına çıkarttı. Bağdat'ta güzel bir cami yaptırdı. Meşhur Celali takvimini düzenlettirdi.

Hakan Melikşah'ın en sevgili karısı Turhan (bazı kitaplar Türkan di-

yor) Hanım idi. Hatun, oğlu Mahmud'u velihad yapmak istiyordu. Nizam-ül Mülk, büyükşehzade Berkyaruk'u istiyordu. Bu nedenle kadın bu değerli veziri hakana kötülemeye başladı. Nihayet Melikşah Han Nizam-ül Mülk'e şu haberi gönderdi: «Devletime ortak mı? Memuriyetleri benden izin almadan veriyor» Hem de sadaret simgesi olan «börk» ve «duvat»ı geri alacağını söyledi. Nizam-ül Mülk de şu cevabı gönderdi: «Hakan benim önlemlerimle devlete sahip oldu. Şimdi gammazlara uyuyor. Şunu bilsin ki bu börk, duvat ve O'nun taç ile tahtı öyle birbirine bağlıdır ki, bu dört şeyin birbirinden sürekli olarak ayrı ayrı kalması mümkün değildir.» Bu cevaba kızan hakan; Nizam-ul Mülk'ü azledip yerine Turhan Hanım'ın meclis reisi ve Nizam-ül Mül'ün rakibi Tac-ül Mülk Kahi'yi atadı. Bir süre sonra yeni vezir, Nizam-ül Mülk'ü Batını'lere öldürttü (1092). Bu da o kadının kışkırtmasıyla oldu. Nizam-ül Mülk 93 yaşında öldü. Aynı yılın Ramazınında Nizam-ül Mülk'den otuzüç gün sonra Melikşah da, Bağdat'ı üçüncü ziyareti sırasında öldü. Melikşah öldüğü sırada otuz sekiz yaşındaydı. Genç ölümü Türklük için felaket oldu. Pek büyük bir hakandı. Kitaplar hastalığına "yakıcı humma"(*) diyorlar. Böyle bir hastalık yoktur. Bu deyime göre şiddetli ateşin varlığı Melikşah'ın tifo, tifüs, şiddetli malarya gibi hastalıklardan birine yakalandığını gösteriyor.

İşte bu Turhan Hanım'ın bozukluğu ile Selçuk devleti Nizam-ül mülk gibi bir veziri kaybetmiş, parçalanıp dörde ayrılmıştır.

Bütün Selçuklular Hanedanı gibi bu kişinin de Müslümanlığa yaptığı hizmetler anlatmakla bitmez. Hakan Melikşah bir çok meziyet ve erdemlere sahipti. Aynı zamanda pek güzel ve yakışıklı idi. Zamanında bir taraftan İstanbul Boğazlarına, bir taraftan Süveyş Kanalı'na Yemen'e varılmıştı. Devlet Fergana ve Kaşgar'dan Adalar ve Marmara Denizleri'ne, Aral Gölü'nden Yemen'e, Basra'ya ulaşıyordu. Birçok kentler kurduğu gibi İsfahan'ı başkent yaparak bayındır bir hale getirmişti. Zamanında Mekke Yolu güvenli değildi. Araplar hacıları haraca kesiyor, vurup soyuyordu. Şadi'nin güzel deyimi olan «**Dezdan-ı Arap**», yani Arap hırsızlarını tepeleyip bu yolların güvenliğini sağladı. Hac'ca giden yollara işaretler koydurdu. En meşhur bilginlerden bir kurul oluşturup altı maddelik «**El-mesail-i Melikşahiye ve'l-Kavaid-el Şeriyye**», adı ile bir mecelle yaptırttı. Böylece Melikşah Han, Selçuklu Sülalesi içerisinde Osmanlı Hanedanı'nın Kanuni Sultan Süleyman'ı gibiydi. Meşhur Gazali'yi Bağdat'ta hoca yaptı. Koca vezir Nizam-ül Mülk, Sultan Melikşah'a büyük hizmetler verdi. Nizam-ül Mülk meşhur «Siyasetname»sini Anadolu'da, Melikşah adına yazdı. Bu sırada Yusuf Hacib de «Kutadgu Bilig»i Kaşgar'da Buğra Han adına yazdı. İşte bu iki Türk çiçeği bu yüzyılın ürünleridir. Ancak biri sırf Türk ruhu ve kokusundadır, öteki ise Acem kokmaktadır. İslam ülkesinde ilk medrese yapan Nizam-ül Mülk'dür.[4]

(*) Humma-yı muharreka.

4- Bunu söyleyen varsa da gerçeği bilmiyorum. Bunun gibi, kitabımızda bazı kuşkulu ve hatalı bilgiler vardır. Türklerin her kolu ve bunlarla ilgili monografiler yazıldığı zaman hatalar düzelecektir. Bugün benim gibi çalışanlar inceden inceye araştırmaya kalkarlarsa bu tarzda eser ortaya çıkaramazlar. Bunları monografi yazanlar inceleyeceklerdir.

Yaptırdığı medreselerin en önemlisi Bağdat'taki kendi adıyla anılan "Nizamiye" medresesidir. Bilgin bir kişiydi ve bilimi çok severdi. Bilgin ve şairleri toplar, onları himaye ederdi. Mesela öğrencilik arkadaşlarından meşhur Farsça rubailerin şairi Ömer Hayyam ile Hasan Sabbah'ı yanına almıştı. Hayyam memuriyet kabul etmeyip bilim ile meşgul olmak istediğinden, Nizam-ül Mülk O'na bin iki yüz miskal altın maaş bağlamıştı. Melikşah da Hayyam'a pek itibar ederdi. «**Rübaiyat**»ı(*) yazmak için, Hayyam'a kese kese altın gönderip onu geçinmek için çalışmaktan kurtarmış ve yalnızca edebiyat ile uğraşmasını sağlamıştır. Bu sayede o meşhur «Rübaiyat»ı yazmıştır. Ne yüce duygu ve himmet!... Büyük bilgin ve şairler ölmez eserleri ancak böyle yazabilirler. Bir millet böyle yükselir. Böylelikle bir milletin övüneceği, benliğini artıracağı bilginler, şairler, bilimler, şiirler ortaya çıkar. İşte Türk devlet adamları böyle fikir ve hizmetlerde bulunmuştur. Hayyam bir Türk idi; fakat bu meşhur eserini Acemce yazmıştır. Türk kültür hazinesinden bir büyük ve parlak ışık da bu kişidir.

Nizam-ül Mülk'ü de, Hayyam'ı da Acem sayıyorlar. Bu kişileri iyice inceleyip gerçeği ortaya çıkarmak gerekir. Nüfusca Türkleşmiş bir ülkede, bir Türk devletinde Acem devlet adamları ve hatta bilgin ve şair olması ya da az sayıda olması doğaldır. Hasan Sabbah açgözlü bir adam olduğundan memuriyet ve rütbe istemiş, Nizam-ül Mülk de O'nu yanına almış, fakat entrika yapmaya ve aleyhine hiyanete başladığından takibata uğramış, kaçıp dağlara sığınarak meşhur olaylarını ve masallarını meydana getirmiştir. Nizam-ül Mülk, Nizamiye Medresesi'nde bizzat kendisi de ders verirdi. Ömer Hayyam, Ebu'l Muzaffer El-Esferari Mi'mun Vasti ve Muhammed Hazen gibi bilginlere güneş takvimi yaptırdı. «**Celali**» adını taşıyan ve Nevruz'u yılın başlangıcı alan bu takvimde tarih başının Hicret sayılmasından dolayı Nizam-ül Mülk'den sonra bu takvim tutculuk yüzünden terkedilmiştir. Bu takvimin başı Hicri 467 yılıdır. Bu takvimin bugünkü Avrupa takvimi olan Gregoriyen Takvimi'nden daha doğru olduğunu söylüyorlar. Koca Nizam-ül Mülk bizim ancak bugün anladığımız gerçekleri o gün anlamış, bizim bugün uygulamaya çalıştığımı bilimi hayatta ve pratikte daha o zamanlarda uygulamıştı. Din bilginleri de bizi ne kadar geri bırakmıştır.

Nizam-ül Mülk Bağdat'ta İmam-ı Azam'ın kabiri üzerine kubbeli bir türbe de yaptırdı. Devlet yönetiminde sekreterlik yöntemini kuran da O'dur. Ülkeyi parçalara ayırıp askerlere verdi. Ülkenin her tarafını bayındır hale getirdi. Hele İsfahan'ı çok süsledi, orada türlü adlarla pek güzel bahçeler yaptırdı.

Bazı tarihçiler Hakan Melikşah'ın karısının kışkırtmasıyla Tanrı'nın ender yarattığı veziri Nizam-ül Mülk'ü öldürttüğünü söylüyorlar. Bu Hakan Nizam-ül Mülk'ü çok severdi. Devleti becerikliliği sayesinde o kurmuştu. Bu iddia bilmem doğru mudur? Ama kadın fesadından da korkmalı!... Yukarıda sözü edildiği gibi Nizam-ül Mülk'ün Nihavend civarında bir batıni fedaisi tarafından ve yeni vezirin kışkırtması sonucu öldürüldüğü söylentisi doğru olsa gerektir.

(*) Rübâî: Dört mısralık, belli vezinlerde yazılmış manzume. (Toker Yayın Komisyonu)

Melikşah'ın Berkyaruk, Mehmed, Sencer, Mahmud adında dört oğlu vardı. Daha Melikşah'ın sağlığında Türkan Hatun tahta kendi oğlu dört yaşındaki Mahmud'u «Sultan Nasr-üd Dünya ve'l Din Mahmud» adıyla, Nizamül Mülk ve taraftarları on dört yaşındaki en büyük şehzade olan Berkyaruk'u «Sultan Rükn-üd Din Ebu'l Muzaffer Berkyaruk» adıyla geçirmek isterlerdi. Melikşah'ın ölümünde Türkan oğlu ile Bağdat'ta Berkyaruk İsfahan'da bulunuyordu. Türkan Hatun Halife El-Muktedi'den çaba sarfederek oğlunun saltanata geçmesine, hutbede adının okunmasına izin aldı, hemen Rey'e Berkyaruk'u tutuklamak için adam gönderdi. Fakat Gümüş Tekin bunları yakaladı.

Bu olay ile Devlet'e bir tarafında Mahmud, öteki tarafında Berkyaruk hükümet etmeye başladı. Türkan Hatun İsfahan'ı aldı. Berkyaruk da yirmi bin askerle bunların üzerine yürüdü. Bu sırada El-Mustansır Billah Halife olmuştu. İç savaş çıkmak üzereyken Türkan, Berkyaruk'a beş yüz bin altın vererek barış yapıldı. Fakat Türkan oğlunun saltanatının güvenliği için Berkyaruk'un öldürülmesi gerektiğine inanıyordu. Bu planı başarmak için de Berkyaruk'un dayısı Azerbaycan Hanı İsmail Bey ile evlenmek arzusunu gösterdi. İsmail'i Berkyaruk üzerine saldırttı. Savaşta İsmail bozuldu. Bu sırada Suriye Hanı Tutuş Tekin'i aleyhine kışkırttı. Neyse, Türkan öldü; Mahmud ile Berkyaruk görünürde barıştılar. Beyler Mahmud tarafını tuttular. Berkyaruk'un gözlerine mil çekilmesine karar verildi. O anda Mahmud çiçek hastalığına tutulup öldüğü için saltanat tamamen Berkyaruk'a kaldı (1094).

BERKYARUK HAN:

«Berkyaruk»un «berk » ve «yaruk» diye iki kelimeden meydana gelmesi ihtimali vardır. «Yaruk» Türkçe «nur» demektir. «Berk», zannımca «kalpak» anlamında olan «börk»tür. Bu halde «Nurlu Börk» anlamında güzel bir Türkçe addır. Bu kelime muhtelif belgelerde «Berkyaruk», «Berkıyaruk», «Beykaruk» biçimlerinde de yazılıdır. Kardeşi Mahmud'dan kurtulup bağımsız olarak saltanata geçince Nizam-ül Mülk'ün oğlu Ma'z-el Mülk'ü kendisine vezir yaptı. Fakat ikisi elbirliğiyle içki, sarhoşluk ve sefaya daldılar. İşler Berkyaruk'un Atabeyi ve hamisi Gümüş Tekin (Kemiştekin)in eline kaldı. Tutuş'a mağlup oldu ve tutsak düşüp İsfahan'da hapsedildi. Gözüne mil çekilmek üzere iken kaçtı. Sonra Tutuş tutulup mahvedildi. Bununla saltanat rakipsiz kaldı sanılırken Melikşah'ın kardeşleri Böri Bars ve Argun Horasan'dan Berkyaruk'un üzerine yürüdüler. Bereket versin bunların sert· davranışlarından usanan bir köleleri işlerini bitirdi de Devlet bu fitneden kurtuldu. Berkyaruk, Han Ma'z-el Mülk'ü azledip Nizam-ül Mülk'ü yerine atadı. Müeyyid-el Mülk kızıp Melikşah'ın oğlu Mehmed'i kandırarak bir isyan çıkardı, ancak, yakalanıp idam edildi. Fakat Mehmed'in fesadı 1099 ile 1104 yılları arasında tam beş yıl devam etti.

Zamanında anarşi son derecesini buldu, Batıniler de bozgunculklarını arttırdılar. Haçlılar Suriye ve Mezopotamya'ya girdiler.

Cömert ve sessiz bir kişiydi.

1140 yılında 67 yaşında öldü; on iki yıl, dört ay saltanat sürdü.

GIYASEDDİN EBU ŞECA MEHMED HAN:

Berkyaruk Han ölünce, yerine İsfahan'da bu Mehmed geçti. «Gıyaseddin Ebu Şeca» adını aldı. Bunu zamanı Batınlılar'ın (Batıniler) olayları doludur. Bunlar İsfahan çevresinde ve Hanedan Ailesi'nin korumasına özgü «Zerkuh» Kalesini ele geçirdiler. Hatta Mehmed'in veziri Sa'd-el Mülk'ü bile elde ederek Mehmed'in öldürülmesine kalkıştılar. Mehmed Han Batınlılarla uğraştı, onları epeyce tepeledi. Bu işi bitirmek üzere iken 1117 yılında öldü.

On üç yıl sekiz ay saltanat sürdü. Servet toplamayı pek seven bir adamdı.

SANCAR HAN:

Gıyaseddin'in yerine Ma'z-üd Din Ebu El-Haris Sancar geçti (1117). «Sancar», Doğu Türkçesi'nde «kale» demektir. «Sancmak» mastarından geniş zaman fiili olup «Kargı saplar» anlamına da gelir. Eski kitaplarda «Sencer» «Senker» biçiminde de yazılır. Babasının lakabı olan «Ma'z-üd-Dünya ve'l Din» ünvanını aldı. Berkyaruk zamanında, henüz on iki yaşında iken Sevük Tekinlilerin üzerine sefer edip Gazne'yi zaptetmişti. Kendi payına Horasan ve Soğd düşmüştü. Kayınbabası olan Semerkant Hanı Arslan Han'ın, mülkü kendisine kalmıştı. Fakat babasından ve kayınbabasından kalan yerlerin beyleri, kendisini tanımadı. Hepsi de bağımsızlık sevdasına düşmüşlerdi. Ülke, Melikşah zamanında resmen taksim edilmişti. Şimdi bu bölünme fiilen oldu. Selçukoğulları sonraları bu felaketi anlayıp birleşmişlerse de, artık iş işten geçmişti.

Üç düşmanı vardı: Şaman Oğuzlar, asılları Türk, fakat kültürleri Çin olan Kara Hıtaylılar ile Havarizmşahlar. Şaman Oğuzlar Horasan'a, Sogd'a hücum ediyorlardı. Sancar şimdi, eskiden İranlılar'ın Turan soyundan olanların akınlarına yaptığı savunmayı yapmaya, yani bir Türk olarak Türk'e karşı koymak zorunda idi. Şimdi bir Türk iken, İranlıların durumuna düşmüştü.

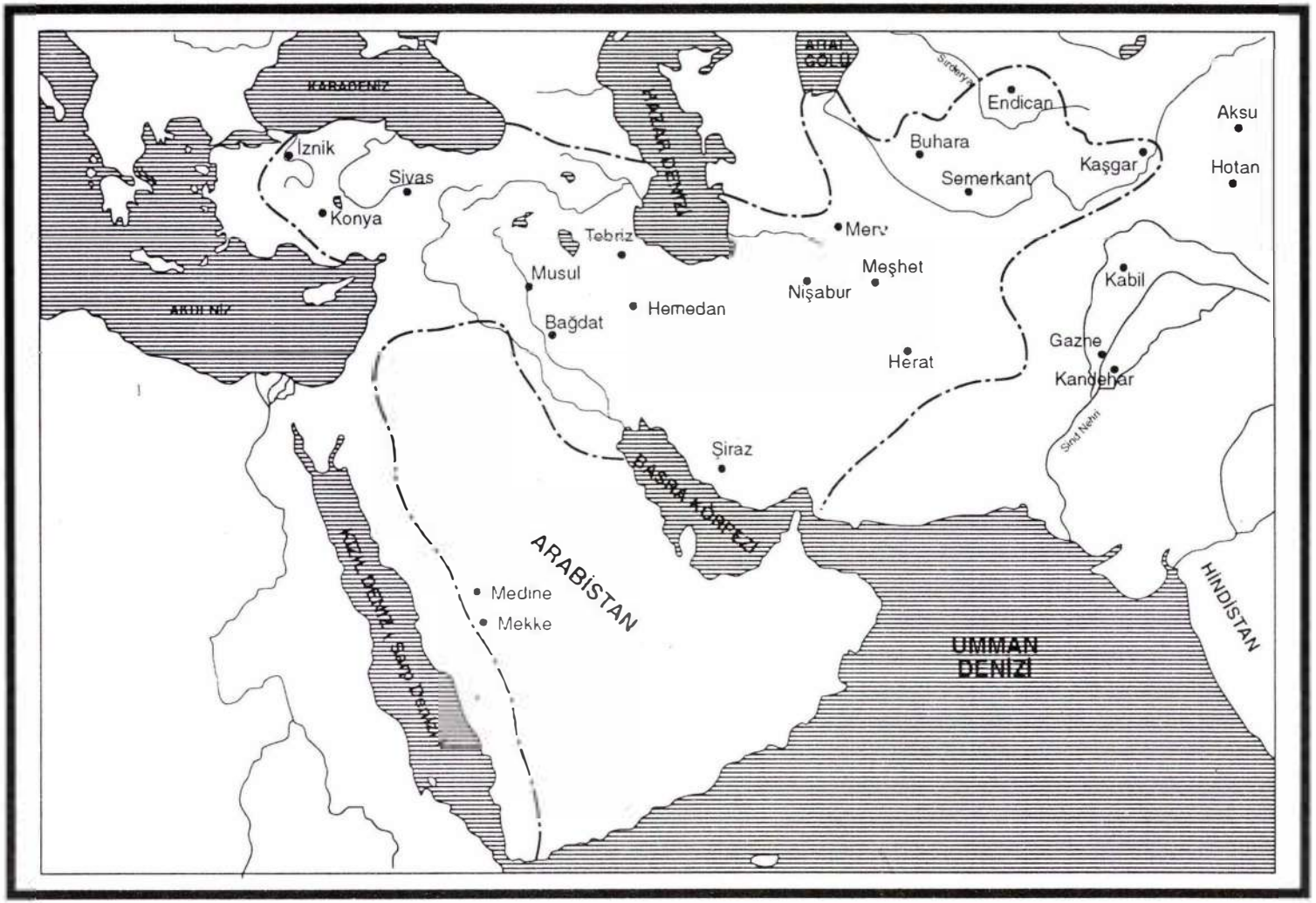
1138 yılında Havarizm Hanı Atsız Han isyan ettiyse de, isyanı bastırdı.

1141 yılında Hıtaylılar ile yaptığı savaşta otuz bin ölü verip fena halde bozuldu. Bu yenilgi üzerine Havarizmliler de isyan ettiler. Selçuklular'a yılda yirmi beş bin koyun vergi veren «Guz» Türkmenleri de ayaklanıp Belh Valisi Komac'ı öldürdüler. Sancar bizzat üzerlerine gittiyse de yenildi ve ellerine tutsak düştü. Bu sırada Selçuklular Devleti'nin kuruluşundan, yani yaklaşık iki yüz yıldan beri toplanan hazineler yağmalandı ve birçok kıymetli eser mahvedildi.

1157 yılında Sancar Han tutsaklıktan kurtuldu ise de eski saltanatını elde edemeyip yetmiş iki yaşında Merv'de öldü (1157).

Bu olay ile İmparatorluğun buraları elden çıkıp Kara Hıtaylılar'la Havarizimşahlar'ın ellerine geçti. Sancar Han, Horasan'a on iki yaşında vali olarak gelmişti. Valiliği ile beraber saltanatı altmış yıl sürdü.

Bilgin, bilimi seven ve yasalara itaat eden pek kahraman bir kişiydi. Şair Enveri'yi çok severdi. Sürekli kendisiyle beraberdi. Erkek çocuğu

Selçuklu Hanedanı döneminde Türkiye İmparatorluğu
(Melikşah zamanı, 1090)

olmadığından hemşiresinin oğlu Mahmud Han'ı veliaht yapmıştı. Sancar'ın ölümü yerine Mahmud geçti. Fakat beyler Horasan'ı aralarında bölüşmüş olduklarından tutunamadı. Yirmi yıl sonra 1187 yılında Horasan Havarizmşahlar'ın eline geçti. Soyu ve Devlet'i gitti.

Bu kişi ile Devlet'in ağırlık merkezi Horasan'a geçmişti. Hatta bu nedenle bazı kitaplar «Horasan Selçuklusu» da derler.

Asıl imparatorluk 1006 yılında başladı.1157 yılında parçalandı. Demek büyük imparatorluk halinde yüz elli beş yıl ömür sürdü.

Bu dönemde Selçuk Sülalesi'nden birçokları İran, Irak ve Suriye'de hükümet ettiler. Saltanat davasıyla birbirleriyle boğuştular. İşte böylece büyük imparatorluk halinde olan Devlet'in parçalanması işi de iyice kesinleşip İran Selçukluları, Anadolu Selçukluları, gibi kısımlar türedi.

Başlangıçta Selçuklular'ın ağırlık merkezi İran'da idi. Bu nedenle onlara «İran Selçukluları» adı da verilmişti. Sonradan ağırlık merkezi Anadolu'ya geçti ve Selçuk Büyük Devleti 1055 yılında İran'ı kaybetti. Bunun yerinde «Kirman Selçukluları» türedi. İmparatorluğun enkazından Suriye'de de müstakil «Suriye Selçukluları Devleti» ortaya çıktı.

KİRMAN SELÇUKLULARI

veya

KAVURTLULAR

Bunlara Acemler «Kavırdiyan» derler. Bu devleti Çakar Bey'in oğlu Kavurt Bey kurmuştur. «Kavurt», Türkçe'nin bir şivesince «kurt» anlamındadır. Bu kişiyi Alp Arslan(*), 1041 yılında Kirman'ı zapt etmekle görevlendirdi ve daha sonra oraya vali olarak atadı.

KAVURT HAN:

O zaman Kavurt, Kirman'ı kuşattı. Kirman Hakimi Behram kente sığındı. Türkler'in kuşatmaya yönelik silahları çok adam öldürüyordu. Çare olmadığını gören Behram barış istedi. Kavurt Han, kenti Behram'a bırakmayı ancak kızını kendisine nikahlaması şartı ile kabul etti. Böylece devleti kurmuş oldu.

Kirman'ın kendi elinde bulunan topraklar askerin yiyeceğini karşılayamıyordu. Bölgenin sıcak ve verimli yerinde ise «Küfec, Kafs» adında bir kabile oturuyordu. Bunlar haydutluk ediyor, her tarafı soyuyorlardı. «Diyalme»de Muin-üd Din Ebu'l Hayr'ı pusuya düşürüp bozmuşlardı. Başlarında Zaim adında biri vardı. Kavurt Han buraları elde etmek istiyordu; fakat kabile savaşçı idi. Kuvvetlerini, durumlarını kimse bilmiyordu. Bu işi askerle başarmak güçtü. Dirayetli Kavurt Han bu konuda politik entrika çevirmeyi uygun buldu. Türk olduğundan sıcak yerlerde barınamayacaklarını ileri sürerek Zaim'e sıcak ovanın egemenliğini verdi. Sonra oraya defalarca elçi gönderdiği vezirini görünürde görevinden alıp, rütbelerini sökerek sınır dışına attı. Vezir de güya Zaim'le olan tanışıklığa güvenerek, O'na sığındı. Zaim inanıp vezire iltifat gösterdi. Vezir Zaim'e Kavurt'dan affını istemesini rica etti. Zaim bu dileği kabul edip, gerekirse Kavurt Han'a bizzat giderek kabul ettireceğini vaadetti. Zaim'in amcası bu işlere inanmayıp Zaim'e, «Bu bir hiledir, bu vezir Kavurt'un arkadaşı idi. Bırak, buradan gitsin!» dedi ise de Zaim dinlemedi.

(*) 1041 yani H.433 yılında Tuğrul Bey saltanat sürmekteydi. Alp Arslan 1063 yılında tahta geçmiştir. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bu aralık vezir Kafs Kabilesinin sayısını asker kuvvetini, savunma noktalarını, inceledi. Vezirin teftişte kullandığı ve uşak kıyafetine soktuğu Aleyk adında biri vardı. Bir gün Zaim Küfec aşiretinden bir savaşçının kızı ile evleniyordu. Zaim vezirin astronomi bilimini de bildiğini öğrendiğinden düğün gününün tayinini O'na bıraktı. Vezir günü saptadı. Düğün gününden bir süre önce herkesin yanında vezir uşağa daha önce tembih ettiği bir ters işi yaptırdı. Güya kızdı ve tutup Aleyk'in başına bir taş attı. Aleyk'in kafası yarıldı ve kaçtı. Yani plan istenildiği biçimde uygulanıyordu. Aleyk doğruca Kavurt Han'a gidip düğün gününü, yerini söyledi, gerekli bilgileri verdi. Kavurt acele ordusunu toplayıp düğün yerini bastı. Oraları zaptetti.

Türklerin ta o yüzyıllarda bu politik manevralarına hayran olmamak elden gelmez. Bugün bu işte pek meşhur olan İngilizler gibi atalarımız bu işleri bilir ve güzel kullanırlarmış.

Kavurt Han bu zaferden sonra Hürmüz Boğazı'ndan geçip Umman'ı da zaptetti. Kirmanşah oğlu Arslan Şah zamanına kadar Umman Kirman Selçukluları tarafından atanan valilerce yönetildi. Arslan Şah'ın ölümünden ve Melik Mugis-üd Devlet ve'l Din Mehmed'in tahtta çıkmasından sonra kardeşi Arslan Şah oğlu Selçuk Şah Umman'a kaçtı ve artık oraya vali atanmadı.

Son zamanlarda Kars ve Şiraz'ı da aldılar. Henüz yirmi yaşında iken Melikşah'ın elinden bütün saltanatı almayı tasarladı, bu emelle Hemedan'a geldi. Melikşah Rey'den üzerine asker sevketmişti. Üç gün devam eden şiddetli savaşta Kavurt bozulup kaçtı. Ancak iki oğlu ile beraber yakalanıp hapse atıldı. Orada bir gece Türk yöntemlerine göre yayının kirişi ile boğuldu ve çocuklarının gözlerine mil çekildi (1072).

Kavurt akıllı ve becerikli bir hakandı. Selçuk kurallarına uygun olarak hükümdar çadırını ok ve yay şeklinde yaptırmıştır. Fermanların baş tarafına ok, yay resmi koydurmuş, altına da tuğra yaptırıp rütbeleri yazdırmıştır. Selçuklular'ın «çetr»i meşhurdur. Edebiyata, Farsça'ya geçmiş, teşbih olmuştur. Bizim şivece «çadır» anlamına gelir.

Kavurt Han Kavurdistan yolu üzerinde «İsfeh» mevkii civarında bir derbende demir kapı yaptırıp bekçi koymuş, yola her 300 adımı bir mil adderek bir direk diktirmiş, ilk direk civarına bir kervansaray, bir hamam, daha ötede bir yerde cami ve kervansaray yaptırmıştır. Yezid kenti çevresinde bir kuyu kazdırmıştır. Bu binalar ile «Çah-ı Kuvart» adıyla bu kuyu 1615 yılına kadar kalmıştır.

Zamanında Kirman'da rahat, bolluk ve servet artırmıştır. ekmeğin pahalı siyah ve hamur olduğunu haber alınca hemen olay yerine gitmiş ekmekçileri çağırıp onlarla şöyle konuşmuştur:

Kavurt - Ben buradan gidince ülkenize çekirge mi yağdı?

Ekmekçiler - Hayır.

Kavurt - Bir düşman ordusu mu geldi?

Ekmekçiler - Hayır.

Kavurt - Bir afet mi oldu?

Ekmekçiler - Hayır.

Kavurt - Ben buradan gittikten sonra genel masraf yarı yarıya indi. Bu gün ekmeğin 120 batmanı bir dinara satılmalı idi.

Nihayetinde narhı artıran ekmekçilerden birkaçını furuna attırıp diri diri yaktırmıştır.

Kavurt Han kendi adına para bastırmış, 34 yıl saltanat sürmüştür. Zamanında para sorunu çok düzenli gitmiştir. Kavurt Han kuzu ve oğlak yemez ve, «Bunlar şimdi bir adamı doyurabilir; büyürlerse yirmi adam yer. Yiyecekleri ot da bedavadır» dermiş. Zaten bu etleri pek besleyici de değildir. Gerçekten iyi düşünüyormuş. Bugün Avrupa'da bu sebepten kuzu yemezler.

Birçok oğlu ve kırk kızı vardı. Kızlarının bir kısmını Al-i Büveyh'e, çoğunu Alevilere nikahlamıştır. Kendisi de onlardan kız almıştır.

Yerine oğlu Kirmanşah geçmiştir.

KİRMANŞAH HAN:

Bir yıl saltanattan sonra ölmüştür. Oğullarından Sultan Şah'ın gözüne de mil çektirmiş ise de tamamen kör olmamıştı. Hapishaneden kaçıp 1074 yılında Kirman'a geldi. Babasının yerine geçti.

SULTAN ŞAH HAN:

Bu sefer Melikşah, Kavurt neslinin kökünü kazımak için Kirman'a asker gönderdi. Kirman'ı yerle bir etmeye and içti. Sultan Şah çaresiz kalıp teslim oldu. Kırk kızkardeşi saltanatın namusu olduğundan, onları ayak takımı elinde bırakmamak için Kirman'ı yıkmamasını rica etti. Melikşah merhamet edip, ancak yemini yerine getirmek için Kirman'ın eski kalelerinden «Firuze»yi yıkmakla yetindi. On yedi gün Kirman'da kaldıktan sonra, Sultan Şah'ı yerinde bırakıp geri döndü.

Sultan Şah 1084 yılında öldü. On yıl hakanlık yaptı. Bu süre içinde zamanını eğlence ve içki alemleriyle geçirdi. Devlet işlerine asla bakmadı.

O zaman Kavurtoğullarından «Nim»de bulunan Umadüd Devle Turanşah'dan başka kimse kalmamıştı. Beyler O'nu getirip tahta geçirdiler.

TURANŞAH HAN:

Bu kişi kendi zevk ve safasına bakmak için Sahib-i Mükerrem bin El-Ma'la'yı vezir yapıp devlet işlerini O'na bıraktı. Bu vezir pek kıymetli bir adamdı. Ülkede adaleti sağladı, her yanı bayındır yaptı. Abbas, Gazi, Burhani, Maazi gibi zamanının meşhur şairleri şiirlerinde kendisini pek övmüşlerdir. Zamanında Arap emirlerinden Şeblüd Devle Kirman'a sığındı. Bu, Kirmanlıların güçlülüğünü kanıtlar.

Turanşah Han zamanında pek çok bina, cami ve başka yapılar yapıldı. «Mescid-i Melik» adıyla yaptırdığı cami halen durmaktadır. Yanındaki kendi türbesi de halen bir ziyaret mahallidir.

Turanşah da veziri gibi becerikli ve adaletten yana bir hakandı. Müneccimbaşı'ya göre kadınlar içinde büyümüş olduğundan söyleyişi ve her hareketi kadınsı imiş. On üç yıl süren adaletli bir hakanlık döne-

minden sonra 1097 yılında öldü.
Yerine oğlu İranşah geçmiştir.

İRANŞAH HAN:

Bu adam dinsiz imiş. Atabeyi Nasır-üd Devle kendisine öğüt verirmiş. Fakat bir yararı olmadığı gibi, O'na da düşmanlık duymaya başladığından zavallı Atabey beş yüz atlı ile İsfahan'a kaçmış. İranşah Han 1100 yılında öldü.

Artık Kavurt Sülalesi'nden kimse yoktu. Fakat Kirman'ın «Kuy-Kebran» mahallesinde oturan birinin Kirmanşah oğlu Arslanşah olduğunu kadılar haber verdiler. O'nu çağırdılar. Devlet yönetebilecek bir yetenekte olduğunu görerek «taht»a çıkardılar.

ARSLANŞAH HAN:

Gazne'de bozulan Behramşah bin Mesud kendisine sığınmış ve yardım istemişti. Sultan Sancar'ın tahtında bulunduğu bir zamanda kendisine yardım etmenin uygun olmayacağını söyleyerek bir beyi ile beraber Behramşah'ı Sultan Sancar'a gönderdi. O da Behram'ı kendi eliyle Gazne'ye götürüp tahta çıkardı. Buna sevinen Arslanşah bütün ülkesinde şenlikler yaptırdı.

Arslanşah yetmiş yaşını bulunca içkiye ve kadınlara düşkün olmuştu. Yani beyni sulanmışdı. En büyük oğlu olan Kirmanşah'ı veliaht atadı. Fakat Kirmanşah aptalca bir çocuktu. Kirmanşah'ın annesi Zeytun Hatun Herat beylerinden birinin kızı idi. Aslanşah'a köle olarak satılmış iken, Arslanşah O'nu nikahı altına almış, adını «İsm-üd-din» koymuştu. Arslanşah'ın en akıllı oğlu Melik Mehmed idi. Babasının öleceğini anlayınca Kirmanşah'ı «Kale-i Kuh»a gönderip, kendisi yerine geçti. Beyler Mehmed'in becerikliliğini bildiklerinden kendisini tanıdılar.

Arslanşah, kırk iki yıl rahat ve huzur içinde hakanlık yaptı. Zamanında Kirman pek bayındır oldu ve bir bilim merkezi haline geldi. Çevreden Kirman'a öğrenim yapmak üzere gelmeye başladılar. Medreseler, tekkeler yaptırdı. Çin, Hindistan, Horasan, Anadolu, Irak ve Afrika arasında seyahat edenler hep Kirman'dan geçer oldular. Turanşah zamanında yapılan «Rebiz» denilen yer hava ve suyunun güzelliğinden bir sayfiye kenti oldu.

Mehmed «Melik Mugis-üd Din Mehmed» adıyla Kirman Selçuk tahtına geçti.

MELİKŞAH HAN:

Mugis-üd Din Mehmed'e «Melikşah» da derler. Bu Melikşah'ın tahta çıktığı ilk yıl kargaşalık çıkardıklarından, kardeşlerinin oğullarından yirmi kadarının gözlerine mil çektirdi (1142). Kardeşlerinden Selçukşah başına birtakım insanlar toplayıp başkent olan «Cireft» kentini kuşattı. Her ne kadar bunların başları olan Erkış Buzaç (Erkuş) öldürülüp fitne yok edildiyse de Selçukşah kaçtı. Melikşah bundan çekinerek kaçan

Selçukşah'dan daima korkar oldu. Yaşamı boyunca her zaman bu endişe ile rahatsız oldu. Şu öykü O'nun bu korkusunu pek güzel gösterir.

Bir gün arkadaşlarından Muhtass-üd Din Osman ile yemek yerlerken sofraya yumurta ve sebze ile pişirilmiş «gügü» adında bir yemek konunca Melikşah, Osman'a şaka yapar:

- Ben Cireft gügüsünü severim. Acaba bunun ne özelliği var? dedi ve aralarında şöyle bir konuşma geçer:

Osman - Bunun özelliği yaş ve soğuk olmasıdır. Yüreği ve beyini ferahlatır.

Mehmed- Daha ne özelliği var?.

Osman - Susuzluğu giderir.

Mehmed - Daha?

Osman - Tatlı uyku getirir.

Mehmed - Daha?

Osman - Harareti def eder.

Mehmed - Daha?

Osman - Selçukşah'ı, kolları boynuna bağlı huzurundan çıkarıp nökerlerinin eline teslim eder. Daha ne istiyorsun?

Bundan pek memnun olan Mehmed Han eğeri mücevherlerle süslü güzel bir atı Osman'a armağan eder.

Aynı zamanda bu kişi Selçukşah'ın Lhasa'dan hareket ettiğine ilişkin bir mektup alır almaz içki sofrasından kalkıp kaçtı. Nihayet Selçukşah'ı Umman'da hapsettirmeyi başardı.

Akıllı ve adaletli bir kişiydi. Bilimi severdi. Zamanında ülke bayındır oldu, bilim adamları yetişti. Hele kozmografyayı pek severdi. Zamanında bu bilimle uğraşan bilginler çoğaldı. Sokaklarda tellal çağırtarak Kuduri'yi ezberleyene her yıl yüz, Cami-üs Sagir'i ezberliyene beş yüz, Cami-el Kebir'i ezberleyene bin dinar vereceğini vaadederdi. Bu sayede o yıl bin fıkıh bilgini yetişti. Yönetimde Samanlılar yöntemini izlerdi. Ülkeyi durumunu iyice bilmek, halkın fikrini öğrenmek için maaşlı casuslar kullandı. Babası zamanında nökerlik eden arkadaşları kendi huzurunda ağız açamazlardı.

Bu kişinin kan dökücü olduğunu söyleyenler vardır. Hatta Ma'z-üd Din Muhammed Asr: «Huzuruna girdiğim zamanlardan hiç birinde sağ çıkacağımı ummadım» dermiş. Fakat Şeyh Burhan-üddin Ebu Nasr Ahmet El Künyani bir gün Melik Mehmed'in sarayında dolaşırken bir çok yığılmış belge görmüş, ne olduğunu sormuş. O da: «Bunlar fetvalardır. Şeri hakimlerinden fetva almadıkça kimseyi idam ettirmedim» cevabını vermiş. Bizim din adamlarından fetva alınanın ne kadar kolay olduğunu, onların dosta da, düşmana da, Müslümana da, kafire de yüzyıllardan beri fetva satmakta olduklarını biliriz!...

Eserlerinden «Serpezen Hanı» denen aşevi ile Kirman'da Turanşah Camisi'nde kurduğu beş bin cildlik kütüphanesi vardır.

Savaşta bin atlıya bedel tutulan ve akılda pek üstün olan beylerden Gazi-üd Din Muhammed Az'ı, İsfahan'ın zaptı için Horasan'dan getirttiği sırada öldü (1156).

Yerine oğlu Tuğrulşah (Tığrılşah) geçti.

TUĞRULŞAH HAN:

Bu kişi kardeşi Mahmud Şah'ı Kale-i Kuh'a hapsetti. 1161 yılında öldü. Tuğrulşah halkına karşı merhamet göstermekle ve onları korumakla tanınmış bir hakandı.

Dört oğlu vardı. Melik Arslan ile en küçüğü Türkanşah bir cariyeden, diğer ikisi, yani Behramşah'la Turanşah amcasının kızı Hatun Rekni'den dünyaya gelmişlerdir.

Bunlardan Melik Arslan güzel ve olgun bir kişiydi. Fakat içki içince kendini kaybeder ve önüne geleni öperdi. Hatta bir akşam içki dağıtan bir zenciyi bile kucaklayıp birkaç kere ağzından öpmüştür. Ancak halk bunun bu kusuruna bakmaz; aksine değerini dikkate alıp kendisine saygı göterirdi. Ancak üvey annesinin gözlerine mil çektirmek gibi bir zulmü yapmıştır. Turanşah da sarhoş idi.

Behramşah Müeyyid-üd Din'in nüfuzu ile babası Tuğrulşah'ın yerine hakan oldu.

BEHRAMŞAH HAN:

Müeyyid-üd Din eski hakanlara çok büyük hizmetlerde bulundu. Tuğrulşah'ın saltanatının ilk zamanlarında servet yapmış Atabey Alaeddin Bozkuş'a yaltaklandı. Bozkuş ölünce Atabey'lik rütbesi kendisine kaldı. İri vücutlu ve ihtiyar olduğundan kolaylıkla kalkamıyor ve yüreyemiyordu. Bu nedenle Tuğrulşah kendisine sarayda bir yer vermişti. İşleri orada görürdü. Hareme de serbestçe girerdi. Bu kişinin hizmetleri pek çoktur. Birçok cami, aşevleri yaptırdı ve «Derb-i Hiyaz» adıyla ile bir hastahane kurdurdu. Fakat bir büyük kusuru vardı. Kethüdası ile uyuşmuş, toplattığı vergileri zimmetine geçirmiş, birazını da kethüdasına vermişti.

Behramşah Han'ın tahta çıkarıldığını işiten Arslanşah, Türkanşah'la birleşip büyük bir kuvvetle Cireft'e geldi; fakat dönüp Yim'e gitti orada yerleşti.

Atabey Bozkuş ölünce oğlu Kutb-üd Din Muhammed Atabey olarak atandı. Atabey Muhammed de babası gibi akıllı, askerlikte usta, sessiz bir kişiydi.

Arslanşah ardı arası kesilmeksizin Behramşah ile uğraşıyordu. Arslanşah olgun ve ağırbaşlı bir adamdı. Bu nedenle yavaş yavaş herkes onun tarafına geçiyordu. Kutb-üd Din de bir gece maiyeti ile onun tarafına kaçtı. Bu da Behramşah'a bir darbe oldu. Bu sırada Melik Turanşah da Fars Hükümdarı Atabey Zengi'den asker istedi. Bunu Behramşah işitmişti. Artık Behram'ın uykusu bile kaçmıştı. Behramşah halka danıştı. Onlar da Turanşah'ın büyük kardeşi olduğu için karşılanma töreni yapılmasını ve ara bulmak için Hatun Rekni'yi göndermesini tavsiye ettiler. Hatun Rekni gönderildi ise de Turanşah'ı bir türlü razı edemedi. Kadıncağız, «Oğlum anlaşmaya yanaşmıyor, askeri çok. Behramşah fidyesini düşünsün.» diye bir mektup gönderdi.

Turanşah Fars askeri ile geldi, Yim yönüne vardı. Fakat Arslanşah yedi yüz askeri ile beş bin Fars askerine rastladı. Turanşah'la savaştı,

Fars askerlerini bozguna uğrattı. Melik Arslan artık kuvvetlenmişti; fakat bir süre sonra Turanşah tekrar gelmiş ve iki ordu karşılaşmıştı. Ancak askeri sıcaktan hastalanınca Melik Arslan Cirfet'e döndü.

Zor durumda kalan Behramşah, zengin olmayan Horasan Hanı Melik Müeyyid'e benzeri görülmemiş derecede değerli armağanlar gönderip kendisinden yardım istedi. Horasan Hükümdarı üç bin seçme asker gönderdi. Bu askerin arasında Seyfeddin Tengiz (Deniz), Buğra Tekin, Selaheddin Mimun Arguşoğlu(Erkuş) gibi adlarla anılan Türk kahramanları vardı. Horasan Hükümdarı «Bu askerin azlığına bakma! Her biri eşsiz bir cenkçidir. Hatta içlerinde tek başına bin kişiye bedel adamlar vardır» dedi.

Behramşah bu askerle Sistan yoluyla Kirman'a geldi (1170). Cirfet üzerine yürüdü. Melik Arslan zayıf olduğundan ne yapacağını şaşırdı. Nihayet savunmaya karar verdi. İki taraf «Kumadiye» ovasında karşılaştılar. Melik Arslan bozulup Atabey Mehmed'le Irak'a kaçtılar. Turanşah ise yakayı ele verip türlü işkencelerle uğradı. Kumadiye, Cirfet çevresinde bir sayfiye kenti idi. Horasan akseri tarafından talan edild.

Behramşah bir gece işret ederken Turanşah'la kasden kavga çıkardı. Turanşah işi anlayıp bahçeye kaçarak bir gül ağacının altına saklandı ise de, buldurup işini bitirdi.

Arslanşah, Irak Hükümdarı Tuğrul oğlu Arslan'a sığındı. Sultan Arslan bu sırada Rey çevresinde «Tubrik» Kalesinde İnanç ile savaşıyordu. İnanç öldürülüp oralar Irak'a katıldı. Sultan bunu Arslanşah'ın ayağının uğurlu olmasına bağlayıp kendisine çok iltifat etti. Hatta annesi «Hazine-i Memleket» adıyla tanınan Sultan Hatun da kendisini evlatlığa kabul edip ondan kaçmadı. Sultanın babası Melik Atabey İl Deniz (İldeniz) idi. Atabey Pehlivan ve Atabey Kızıl Arslan adlarında iki de oğlu vardı. Irak'ın en seçme beylerinden Karakuş, Atabey Şir, İzzeddin Damar, İzzeddin Dinveri, Mücahid Gürgani gibi komutanlarını Arslanşah'ın maiyetine verdi. Arslanşah artık Fars seferine hazırlandı. 1164 yılında bir büyük kuvvetle gelip Berdesir çevresinde ordugah kurdu. Orada hamamlar, köşkler, oteller, darphaneye varıncaya kadar herşeyi yaptı. Kaleyi savaşarak alamayınca kuşatmayı sürdürdü. Behramşah Horasan'dan yardım istedi. Behramşah kendi taraftarlarından her gün birkaç beyi Arslanşah'a taraftarlık ediyorlar diye idam ettirdi. Askeri kalede sıkıntı içinde idi.

Altı ay devam eden kuşatma kalede açlık yaratmıştı. Asker ve halk fırsat buldukça dağılıyordu. Beylerinden Karakuş kendisine artık bu işin sökmeyeceğini, altı aydır hiçbir kişinin tam olarak karnını doyuramadığını, sırtından zırhını çıkarmadığını, Irakların ise kuvvetlerinin çok ve yiyecekleri bol olduğunu, hele Atabey İl Deniz'in tilkiyi araba ile avladığını, yani sebatlı bir adam olduğunu, Kirman'ın iki hükümdarı besleyebileceğini, Kirman'da kendisi kadar Arslanşah'ın da hakkı olduğunu, kısacası barış etmesini söyledi. Behramşah bu öğütü tutup kendisini barış yapmakla görevlendirdi. Kirman ikisi arasında taksim olunmak şartıyla barış yapıldı. Behramşah «Bem»e gitti. Arslanşah Berdesir'e yerleşip yine içki, özellikle şehvetle meşgul oldu. Halkın işine

bakmadı. Bu davranışı Tartami Olayı'na neden oldu.

Tartami akıllı bir Türk köle idi. Meyhaneden çıkmaz, yanında kendisi gibi adamlar bulunurdu. Refi'üddin Kırmızı Mahmud adında gayet hilekar bir arkadaşı ile Ziyneddin Mehzeb adında çömert ve ahlaklı bir başka arkadaşı da vardı. Tartami Irak Seferi'nde şöhret kazanmıştı. Atabey'lik Dadbeylik ve Şehnebeyliğin Atabey Mehmed'in şahsında toplanmasına Tartami itiraz etti. Nihayet bunlardan bir kısmını iptal ettirip kendi uhdesine aldı.

Bu sırada Admış adında bir görevli Bem'den çıkıp topladığı adamlarla Cirfet'in üzerine yürüdü. Melik Arslan, Uzun Ay Bey'i gönderip Admış'ı yakalattı. Ay Bey bu zafer üzerine büyük bir ödül umarken, birşey göremeyince kaçıp Bem'e katıldı. Behramşah'a, «Admış'ın yapamadığı işi izin ver de ben bitireyim; Cirfet'i zaptedeyim» dedi. İki tarafın memurları böyle birbirine kaçıyor, iki kardeş arasını açıyorlardı. Ay Bey bir eşkiya idi ve pehlivanlıktan serdarlık rütbesine yükselmişti. Gerçekten Cirfet'e varıp oraları yağmaladı. Bunun üzerine iki taraf savaşa hazırlandılar. Behram yine Horasan'dan yardım istedi, kendisine Erkuş (Arguş) oğlu Bey ile Çah Veli, Kudeken ve Kerim'üşşark gönderildi. Melik Arslan da Yezid'den İzzeddin Lenger'den yardım istedi. 1166 yılında yapılan savaşta Behramşah bozuldu ve kaçtı. Bir süre sonra iki kardeş yine barıştılar. Behramşah Tartami'yi idam ettirerek vücudunu kaldırdı.

Behramşah 1168 yılında kalp ve böbrek hastalığına yakalandı. Vücudu su toplayıp şişerek 1174 yılında öldü.

Yerine oğlu ve henüz yedi yaşında olan Mehmedşah geçirildi. Ancak beyler arasında ihtilaf çıktı. Beylerden pek nüfuzlu olan Ali Sehel'i kazanmadıkça Mehmedşah'ın saltanatının devam edemeyeceğini bilen Atabey Mehmed, Mehmedşah'ı Ali Sehel'in kalesine götürmüş ise de Ali Sehel ikisini de tutuklatmak istediğinden Atabey kalenin kapısını kırdırıp Şehzadeyi alarak kaçtı.

Melik Arslan, Ay Bey, Ali Sehel ve Turanşah arasında uzun uzadıya savaşlar oldu. İşte bunlar ve bir çok benzeri biz Türklerin Avrupa'da derebeylik (feodalite) dönemi şövalyeleri kont, baronlar makamındadır. Onlar gibi bunlar da birbiriyle savaşırlar, yenişemezlerse hile ile birbirini tuzağa düşürürler, yakalar, kafalarını keserlerdi. Bizde ayrıca birbirinin gözünü de mil ile oyarlardı.

Melik Arslan'ın Yuluk Arslan adında bir oğul vardı, Turanşah bunu evlatlığa kabul ediyorum diye elde edip gözlerine mil çektirdi.

TURANŞAH HAN:

Turanşah'ın Kolçak Bey adında bir müdürü, Nusrete'ddin Aybe (Ay Bey) adında silah müdürü, Emir İzzeddin adında bir çamaşırhane müdürü vardı. Atabeyi Ay Bey ise kendi ulusunun oyun meydınında güreş tutan bir adamdı. Bu nedenle saygınlığı azdı. Yanında Kıymaz Şagal (Kıymaz Çakal) adında kırmızı yüzlü, cesur, hunhar bir kölesi vardı.

Bu Kirmanlılar Guz Türkleriyle de uğraştılar. Guz'lar bir iki defa Kirman'ı istila ettiler (1179). Bu istila sırasında Kirman'da şiddetli bir kıtlık oldu. Güvaşir halkı «İstehurma» dedikleri şeyi yer ve ölürlerdi.

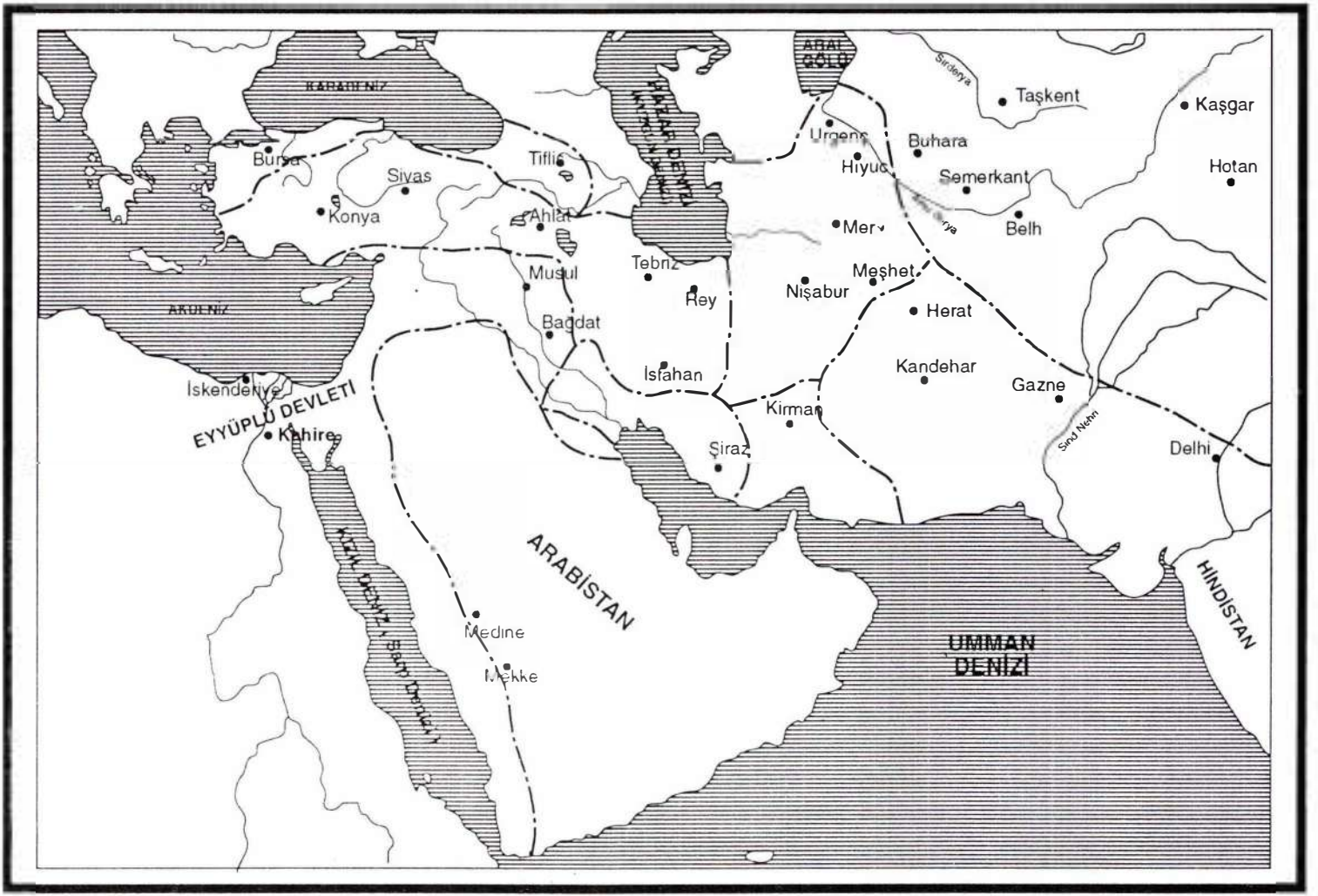
İstehurma bitince ayakkabı ve elbiselerini yakıp yemeğe başladılar. Hatta çaldıkları çocukları kesip yiyorlardı. Bu yüzden her gün kentte birkaç çocuk kayboluyordu. Kendi çocuğunu kesip yiyenler de oluyordu. Kentte kediden eser kalmadı. Sokaklarda insanlarla köpekler birbirine saldırır, insan üstün gelirse köpeği, köpek üstün gelirse insanı yerdi. Bir ara kente birkaç batman buğday gelse altın, gümüş nesi varsa herkes verirdi. Fakat buğdayın batmanı bir dinar gümüşe alınmazdı. Sokaklar açlıktan ölenlerin cesetleriyle doluydu. Bu cesetleri kaldıran olmazdı. Guz'lar bu kadar felakete neden olmuşlardı. Bu adamlar Kirman'ı soyup soğana çevirmişler ve nice kentleri harap etmişlerdir. Deşt'de görkemli saraylar varken, orası da sönüp gitti.

Turanşah 1183 yılında öldü ve «Kavurtlular Sülalesi» böylece son buldu. Bu devlet Horasan'dan hücum eden Oğuzlar elinde yok oldu (1187). Yerlerine Oğuzların başı Melik Dinar geçti.

Bunlarda «Lala Beylik» ünvanı da vardır. İki başkentleri olup biri Cireft idi. Mart olunca oraya gider, yazı orada geçirirlerdi.

Kirman Selçukluları adalete, Kirman'ın bayındırlığına pek büyük hizmetler yaptılar. Saraylarını bilgin ve şairlerle doldurdular. Kirman Selçukluları'nın saltanatı yüzelli yıl sürdü. Bu sülaleden on hakan geldi.

Kirman, bunlardan sonra Guz Türkleri eline geçti. Bir süre onların saltanatı sırasında başkent oldu. Bu Türkler de Müslüman idiler. Kirman bunlardan sonra da Havarezmliler eline geçti. Muhammed Havarezmşah, oğlu Gıyaseddin Pirşah'ı Kirman'a vali atadı. Az bir süre sonra Cengiz tarafından istilası edildi (1220).

Birinci Sülâle (Selçuklular) zamanında Türkiye'nin bölüstürülmüş durumu.

SURİYE SELÇUKLULARI

Selçuklulardan bir kol da Suriye'de egemenlik sürdü. Bunlar bazen Halep'i bazen Şam'ı başkent yaptılar.

O vaktın usulünce Selçuklular vilayetlere kendi ailelerinden birini atarlar ve onların zaptettikleri yerleri de onlara verirlerdi. Bu yöntem gereği Sultan Melikşah, Alp Arslan'ın oğlu Tacüd-devle Tutuş'ı vali olarak atadı. Böylece, Suriye Selçukluları ortaya çıktı.

Tutuş Şam'ı başkent yaptı ve Halep'i zaptedip 1096 yılında bağımsızlığını ilan etti. Mezopotamya ve Irak'a doğru mülkünü genişletmeye, halifeleri telaşa düşürmeye başladı. 1097 yılında Fırat üzerinde bulunan «Rahabe»yi aldı. Elcezire (Mezopotamya) Hükümdarı İbrahim Akil'i bozup yakalattı ve idam ettirdi. Sonra da Bağdat'a girdi. Hutbeden İran Selçuklularının adlarını kaldırıp kendi adını okuttu. Bunlara kızan asıl Selçuk Hakanı, Berkyarık Tutuş Han'ın üzerine yürüdü. Tutuş savaşta öldürüldüğünden yerine oğlu Melik Rıdvan geçti.

Bu Melik Rıdvan zamanında Haçlılar Suriye'ye girdiler 1098 yılında Haçlılar Antakya'yı aldılar. Bu fetih Haçlılar'ın Kudüs'e kadar girmelerine neden oldu.

Halep kolu 1117 yılında, Şam kolu 1140 yılında battı. Birincisini Artuklular, ikincisini Tug Tekinliler yok ettiler. Birincisi yirmi üç yıl, ikincisi daha az sürdü. Bunlar Fatımalılar ve Haçlılarla uğraştılar.

ANADOLU SELÇUKLULARI

Bunlara «Rum Selçukluları» ülkelerine «Bilad-ı Rum» derler. Nedeni, burada, yani Anadolu ve Cezire'de(*) bunlardan önce «Doğu Roma İmparatorluğu», yani Bizans Devleti'nin bulunmasıdır. İşte bu kol, Türkiye adıyla günümüze kadar gelen devletin temelini oluşturmuştur. Ve asıl imparatorluğun devamı bu koldur. Kirman, Suriye kolları önemsizdir. Dil, yönetim ve uygarlık bakımlarından biz bunların soyları ve mirasçısıyız. Bir başka deyimle bugünkü Türkiye Türkleri onların kültür ve uygarlıklarının varisi olmuşlardır. Daha doğrusu biz onların bir uzantısıyız. Yani millet, yine aynı millet; devlet yine aynı devlettir. Yalnızca hanedanı, aynı Türk Milleti'nin başı olan urukun adı değişmiş, sonra bu ad baş olan uruktan da alınmıştır.

Bu kol Selçukluların en önemli kollarındandır ve Türkistan, İran, Anadolu ve Suriye'ye sahip olan asıl **Selçuk Devleti**'nin devamıdır.

Hazar Denizi'nden Basra Körfezi'ne, Çin sınırlarından Akdeniz, Ege Denizi'ne ve Karadeniz'e kadar uzanan Selçuk Saltanatı, Melikşah zamanına kadar birliğini korumuş, Melikşah'ın ölümünden sonra bu koca Türk Devleti, bu parlak Türkiye dörde bölünmüştü. İşte bu dörtten biri de bu kısımdır. Bu kısım Fırat'tan İstanbul'a, Suriye sınırından Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Anadolu'nun fethi Melikşah zamanında tamamlanmıştı. Anadolu Selçukluları önce İznik kentini, sonra Konya'yı başkent yaptılar. Bu nedenle sonradan «Konya Selçukluları» adını da almışlardır.

Anadolu Selçukluları, Selçuk'un oğlu İsrail'in soy sopundan gelmiştir. İsrail'in oğlu Arslan, Arslan'ın oğlu Kutulmuş, onun oğlu Rükniddin Süleyman Şah'dır ki, büyük imparatorluktan ilk ayrılan, ilk bağımsızlık elde edendir. Yani Anadolu Selçuklularının başı Kutulmuş oğlu Süleyman'dır. Süleyman Şah, Melikşah'ın amcasının oğludur.

Süleyman'dan önce Kutulmuş, amcası Tuğrul Han zamanında Cezire Valiliğine atanmış, vali olunca bağımsızlık hevesine düşmüş ise de, üzerine asker gönderilip perişan edilmiş, Arabistan'a kaçmaya mecbur olmuştur. Tuğrul Han'ın yerine geçen Alp Arslan Han'a karşı talihini denediyse de savaş alanında yaralanarak öldü. Bunun üzerine Melikşah'ın fermanıyla oğlu Süleyman yerine atandı (1063).

(*) Cezire: Diyarbakır ile Bağdat arasında Mezapotamya'nın kuzey ve orta kesimini içine alan bölge. (Toker Yayın Komisyonu)

Alp Arslan, sonra Melikşah Anadolu fethine devam etti. Melikşah özellikle Batı Anadolu'nun fethine girişti (1074). Bu işe Süleyman Şah'ı memur etti.

SÜLEYMAN HAN:

«Süleyman Şah» adını da taşıyan bu kişi, akın arayan ve yerleşip tarımla uğraşamayan iki yüz bin Türkmen'i alıp yürüdü. Zaptettiği yerlerde halkı incitmedi. Her kent halkı ile anlaştı. Onların mal ve can güvenliklerini sağladı. Halkı vergiye bağladı. Bu politika ile Marmara kıyısına kadar vardı. İznik'i alıp başkent yaptı (1076). Bu sırada makam kavgalarıyla Bizanslılar birbirini yiyordu. Hatta İstanbul'da devlet adamlarından biri İmparator aleyhine Süleyman Şah'la bir anlaşma imzaladı. Süleyman Şah İzmit'i aldı. Oradan Üsküdar ve Kadıköyü'ne kadar gelip İstanbul'u gördü ve fethi hevesine düştüyse de bu işin donanmaya ihtiyaç göstermesi arzusunu engelledi. 1084 yılında Antakya'yı aldı. Bu olay Müslümanlar arasında büyük bir sevince neden oldu. Şairler bu olayla ilgili kasideler yazdılar. Fakat bunun yüzünden Halep Beyi Al-i Müseyyeb'den Şeref-üd Devle Müslim ile savaştı. Onu bozguna uğratıp Halep'i kuşattı. Halep Valisi, Halep'i gelip kurtarırsa kenti kendisine vereceğini Selçuklular'dan Tutuş'a vaadetti. O da gelip Süleyman Şah'la savaştı. Bu savaşta Süleyman Şah mağlup oldu ve kederinden savaş alanında intihar etti (1086).

Azimli, onurlu, önemli bir kişiydi. Gerçekte yirmi üç yıl hakanlık yaptı ise de bu süre İznik'in başkent olmasından hesap edilerek on yıl sayılmaktadır. Anadolu Selçukluları'nın başıdır.

Ölümünden sonra ülkesi beyliklere bölündü. Bunların en mühimi olan Süleyman'ın Antakya'ya giderken İznik'e muhafız bıraktığı Ebu'l Kasım fetihlere devam ederek Ege Denizi'ne kadar vardı. ve tedarik ettiği birkaç parça gemi ile Sakız'a bile saldırdı. Bizanslılar bundan pek korktular, kendisiyle anlaşma yaptılar. istanbul'a davet ederek ağırladılar. Ölünce yerine oğlu Ebulgazi geçti. Bu da Rumlarla hoş geçindi. Daha sonra Birinci Kılıç Arslan bu beylikleri ortadan kaldırdı.

DAVUD HAN:

Süleyman'ın yerine Melikşah'ın fermanıyla oğlu Davud geçti. Davud Han Konya'yı zaptetti ve burasını başkent yaptı.

1092 yılında öldü. Altı yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi, yani Süleyman'ın diğer oğlu Kılıç Arslan geçti. Bu devlet daha bir süre asıl Selçukluları'ın ismen uyruğunda kalmışsa da Davud'dan itibaren bağımsız sayılabilir.

BİRİNCİ KILIÇ ARSLAN HAN

1092 yılında Berkyaruk tarafından hapisten çıkarılıp tahta oturtuldu.

Süleyman'ın ölümünden sonra Kılıç Arslan'ın dört yıl süren hapisi

zamanında Anadolu'nun hali büsbütün değişmişti. Kılıç Arslan babası gününden kalan sadık beyleri başına topladı. İlk önce Ebulgazi'nin elinde bulunan İznik'i kurtardı. Orayı başkent yaptı, çevresine kendine sadık beyleri yerleştirdi. Bundan sonra bağımsızlık hevesinde bulunan beyleri birer birer yola getirdi. Doğu tarafından ülkesine tecavüz eden Danışmendliler'in işgal ettikleri yerleri geri aldı. Ülke, Süleyman'ın bıraktığı sınırı buldu. İşbilir ve cesur subaylardan bir bölümü de gemiler sağlayarak Çanakkale önündeki adalardan bir kaçını işgal etti.

Artık, babası Süleyman'dan daha çok güçlenen Kılıç Arslan Han için İstanbul'a göz atmamak mümkün olamazdı. Ancak burayı feth etmek için kılıç yeterli değildi; donanma gerekiyordu. Marmara kıyılarından ele geçirdiği yerlerde gizlice gemiler yaptırmaya başladı. Yeterince gemi tedarik edildikten sonra fethe başlamak doğaldı. Bunu Bizanslılar da anladılar. İmparator Yedinci Mihael Dukas, Papa Yedinci Greguvar'a elçiler gönderdi. Batı'nın kuvvetine muhtaç olduğunu bildirdi (1093). Papa, bu başvurunun yerine getirilmesini kilise çıkarlarına uygun buldu. Kiliselerin birleşmesiyle Doğu ve Batı Hıristiyanlığının da birleşeceğini ve bu birlik sayesinde Kudüs'ün kurtarılabileceğini umuyordu. Bunun için batı devletlerinden kırk bin kişilik bir ordunun İstanbul'a gönderilmesini istedi. Fakat bunda başarılı olamadı.

Kılıç Arslan Han gemi yaptırmakta, hatta elde edilen tutsaklar arasında bulunan ustalardan yararlanarak işi hızlandırdı. İmparator Aleksi Komnenos, Mihael'in yapmış olduğu ricayı tekrar etti. Tehlikenin günden güne büyümekte ve yaklaşmakta olduğunu Papa'ya bildirdiler.

O sırada Avrupa'da tutucu keşiş Piyer Lermit'in teşvikiyle Fransa'nın «Klermon» kentinde toplanan büyük bir konsil 1095 yılında İslamlara karşı Kutsal Savaş ilan etmiş, Hıristiyanlık Alemini haçlar takınarak Kudüs Seferi'ne sevke karar vermişti. Avrupa'nın her yerinde haçlı orduları hazırlanmakta, eli silah tutanlar din uğruna haç takınmakta birbirleriyle yarışıyorlardı.

Haçlıların sayıları yüz bin olduğu söylenen öncü kuvvetleri İstanbul'a geldi. Oradan Rumlar'ın yardımıyla Anadolu'ya ayak attı. Kudüs'ü kurtarmaya giden bu ordu Selçukluların Yurdu'ndan geçecekti. Kılıç Arslan Han bunları bir hamlede bitirdi, kurtulanlardan az miktarı Bizans'a dönebildi (1096).

Asıl büyük ordu arkadan gelmekte olduğunu haber alan Hakan Kılıç Arslan, bu kalabalığa kendi kuvvetiyle karşı duramayacağını hesap etti, kendisine bağlı olan Sultan Berkyaruk Han'a durumu bildirip yardım istedi. Berkyaruk iç çekişmelerle uğraşıyordu. Bir miktar gönüllü göndermekten başka birşey yapamadı. Haçlılar'ın ordusu İstanbul'da toplanıp istirahat ettikten sonra Anadolu yakasına geçti. Yedi yüz bin Hıristiyan askerin çoğu genç, hepsi tutucu idi. Bu ordu doğru İznik'in üstüne yürüdü ve kenti kuşatmaya başladı (1097).

Kılıç Arslan Han'ın bu seferki görevi, yalnızca başkenti ve ülkesini korumak değil, tüm Türklüğü ve Müslümanlığı savunmaktı. İşte bunu idrak eden Kılıç Arslan İznik'e geldi. Sayıları elli bine varan askeriyle o kadar düşmana ne yapabilirdi? Tetikte durdu. Kentte kuşatma altında olanlar da görevlerini anlayan ve bilen kişilerdi. Son kerteye kadar sa-

vunmada ısrar ettiler. Nihayet içeride bulunan Rumları teşvikiyle kaleye Bizans bayarağı çektiler. Böylece kale, Haçlı Orduları ile birlikte hareket eden Bizanslılar eline düştü ve tahripten kurtuldu.

Haçlılar, İznik'ten Eskişehir'e doğru yol alıyor, Kılıç Arslan Han bunları adım adım izliyor ve uygun bir yerde bir meydan savaşı vermeyi kuruyordu. Eskişehir önünde bu kararını uygulamaya koyuldu. Savaş fena sonuç verdi. Fakat ağır yenilgiyle neticelenmeden önce Kılıç Arslan çekildi. Artık bu başarı üzerine Suriye'ye kadar yolun güvenli olduğuna kuşku duymayan Haçlılar neşe içindeydiler. Kılıç Arslan düşmana oranla bir avuç olan kuvvetiyle bu seli durduramayacağını anladı. Savaşı bırakıp çekildi. İki güzel önlem aldı. Biri düşmanın geçeceği yerlerin tahribi, ikincisi çete savaşlarıyla bu orduyu rahatsız etmekti. Bu önlemleri uyguladı.

Haçlılar, harabeye döndürülen yerlerde Türk çetelerinin saldırılarıyla büyük kayıplar vererek Antakya'ya vardılar. Bu selin akıp gitmesiyle tehlike bertaraf olmamıştı. Bunların iki tümenlik artçı kuvveti İstanbul'dan Asya toprağına henüz geçmemişti. Öte yandan İmparator Aleksi Komnenos da elde ettiği İznik'ten başka Çanakkale Boğazı dışarısındaki adaları, denize yakın yerleri Selçuklular'dan geri alarak içerlere doğru saldırıya hazırlanıyordu. Buradaki Türkler yeni yurtlarını bırakıyor, Kılıç Arslan'ın yanına geliyorlardı.

Bütün bu olumsuz gelişmeler karşısında paniğe kapılmayan ve azmi kılıç kadar keskin olan Kılıç Arslan, artçı tümenlerden birine Komuta eden Danimarka Kralı'nın oğluna saldırdı. Bu tümeni perişan etti. Bağdat üzerine yürümek azminde bulunan ikinci tümen, büyük ordunun izlediği yoldan gitmeyip biraz kuzeyden ilerleyor, Danişmend İli'nden geçmek istiyordu. Kılıç Arslan Danişmendliler'den Gümüş Tekin ile anlaştı, bunları da Kapadokya'da mahvetti.

Şu iki tümenin yok edilmesinden sonra sıra Bizans İmparatoru'na geldi. Fakat tam hareket edeceği sırada Gümüş Tekin ile araları açıldı. Böyle bir zamanda buraların en büyük iki hükümdarının savaşmaları pek çirkindi. Fakat öyle olmakla beraber savaş çıktı. Danişmendliler Ankara, Malatya ve Kayseri'yi kaybettiler Bundan sonra kahraman Selçuk Hükümdarı Bizanslılara derslerini verdi.

Kılıç Arslan Han Berkyaruk Han'a karşı asla durumunu değiştirmedi. Uyruğundan ayrılmadıysa da onun ölümü üzerine yerine geçen Sultan Mehmed Han'ı tanımadı, kendi bağımsızlığını ilan etti. «Sultan Ebu Şeca» ünvanını aldı. Bununla da yetinmeyerek Mehmed'i ortadan kaldırmaya, İran Selçukluları'na son vererek yine Selçuklular'ı birleştirmeye ve büyük bir saltanat kurmaya kalkıştı. Harput, Diyarbakır, Musul taraflarında bulunan İran Selçukluları ile sonu zaferle biten savaşlar yaptı. Oraları ve Cezire'den birtakım kentleri zaptetti.

Hayatı bu kadar parlak kahramanlıklarla dolu olan Türk'ün ve Müslümanlığın dimağında saygıyla hakkını kazanan, Türk'ün ve İslamın Kılıcı Arslan, sonunda bu Irak Seferleri sırasında Selçuk Devleti beylerinden Çavlı Bey tarafından bozuldu. Bu seferi Bağdat Halifelerinin daveti üzerine yapmıştı. İran Selçukluları'ndan Sultan Mesud'un üzerine varacaktı. Sultan Mesud ile yaptığı savaşta bozulup çekilirken Miya-

farıkin civarında Habur ırmağına düşüp boğuldu (1106). Şemsaniye köyüne gömüldü. On beş yıl hakanlık yaptı.

Bu kadar zor bir durumda bu kadar zafer kazanan ve yılmak değil, gayreti artan bir hakan az görülmüştür. En yüce meziyetler kendisinde vardı. Yaşamı bir destandır. Tarih O'na Ebulgazi lakabını vermiştir.

Yerine küçük oğlu Rüknüddin Mesud geçti. Burada bazı belgelerde Kılıç Arslan'ın Melikşah adında bir oğlunun 1108-1116 yıllarında hakanlık yaptığı ve Mesud'un onun yerine 1116'da geçtiği gösteriliyorsa da Mesud'un babasının yerine geçmiş olması ihtimali ağırlık kazanmaktadır. Belki de aynı zamanda Melikşah da bir kısım topraklarda egemenlik sürmüştür.

RÜKNÜDDİN BİRİNCİ MESUD HAN:

Kılıç Arslan'ın ölümü üzerine ülke toprak kaybetmeye, komşular her yerde baş kaldırarak yurdu parçalamaya başladılar. Anadolu Selçukluları'na bağlı olan Harput, Diyarbakır ve Musul beylikleri yine İran Selçukluları Sultanı olan Mehmed'e döndüler. Danişmendliler Kılıç Arslan'a kaptırdıkları yerleri geri aldılar. Hele Bizans İmparatorluğu fırsatı ganimet bildi. Menderes Irmağı boyuna ve Akşehir'e kadar yayıldı.

Rüknüddin Mesud Han Konya'da iyice yerleştikten sonra kaybedilen bu yerleri geri almaya kalkıştı. Ömrünün sonuna kadar doğuda Danişmedliler, batıda da Bizanslılar ile uğraştı. Elden çıkan yerleri geri aldı. Danışmendliler elinde ancak doğunun uzaklarına düşen bir kısım alan kaldı. Bizanslılar ise eski sınıra çekilmek suretiyle barış yaptılar.

Kılıç Arslan'ın zamanında Anadolu'dan geçen Haçlılar Kudüs'ü almış, bir devlet kurmayı başarmışlardı. Birinci Mesud'un son günlerinde, İslam beylerinin, özellikle Türk kahramanı Sultan Nureddin Şehid'in son dereceye vardırdıkları baskılar dolayısıyla Avrupa yine ayaklanmış, ikinci bir Haçlı Seferi'ne karar vermişti. İlk önce Almanya İmparatoru Üçüncü Konrat, arkasından Fransa Kralı Yedinci Lui kuvvetli ordularıyla bizzat sefere çıktılar. Birinci Haçlılar gibi İstanbul yolunu tuttular. Bizans İmparatorları, Avrupa ordularının ikide bir ülkelerinden gelip geçmelerinden de haklı olarak korkuyorlardı. Haçlılar ordusunu oluşturanların hepsi tutucu ve kaba savaşçılardı. Bunlar Doğu Kilisesi'ni yok edip sevap kazanmak ve İstanbul gibi bir kenti de yağma ederek dünyalık elde etmek emelinde idiler. İşte bu tehlikeden Ortodoks mezhebini ve ülkesini kurtarmak için İmparator İmanuel, Alman İmparatoru'nun yüzüne güldü; fakat maiyetine hain kılavuzlar verdi. Mesud Han İmparator Konrat'ı Tarsus geçitlerinde çevirdi; ordusunu darma dağınık etti. Kontrat yaralı olarak İznik'e geri çekilmeye mecbur oldu (1147)

Almanya İmparatoru'nun arkasından gelen Fransa Kralı Yedinci Lui, İmparator'la İznik'te buluştu. Kralın Rum kılavuzlarından gözü yılmıştı. Bunlara güvenemedi. Anadolu'da sağı-solu dolaştı. Nihayet mevkice sarplığından dolayı Türkler'in «Taş İli» dedikleri şimdiki «İç İl» (İçel) dağlarında Mesud Han ile karşılaştı. Büyük bir savaş oldu. Haçlıların çoğu öldürüldü. Kral Lui tek başına bir kaya üstünde kaldı, güç bela

kendisini kurtarabildi.

Antalya'ya indiler. Gemi az olduğundan Kral ve büyükler gemi ile, asker karadan Antakya'ya doğru yollandılar. Selçuklular'ın çeteleri bu askeri vura vura Antakya'ya varmadan bitirdiler. Mesud Han bu zaferden biraz sonra öldü.

Becerikli bilginleri ve bilimi seven iş bitirici bir hakandı. Zamanı, Anadolu Selçukluları Sülalesi'nin en parlak dönemidir. Bayındırlık hizmetlerine ağırlık vermiş, yeni kentler kurdurmuştur. Damadı olan Nureddin Şehid de Haçlılar'a karşı verdiği mücadelede kendisine çok yardımlarda bulundu.

Vaktini hem savaşmak, hem yeni baştan kentler yapmakla, ülkeyi bayındır duruma getirmekle, eserler ortaya çıkarmakla geçiren bu kişi Amasya çevresinde «Semre» adında yaptırdığı kentte toprağa verildi. Bu kentte türbesi Osmanlı Sülalesi'nden Üçüncü Murat Han zamanına kadar mevcut imiş. Bu kent yıkılmış yanında «Gede Kara» adında bir köy kurulmuştur.

Elli yıl ya da kırk yıl hakanlık yaptı. Anadolu Selçuklularından ilk mangır kesen bu kişidir. Yerine oğlu İkinci Kılıç Arslan geçti (1156).

İKİNCİ KILIÇ ARSLAN HAN:

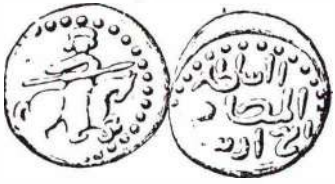
Bu kişinin adı İzzeddin, ünvanı «Es-Sultan-ül Muazzam»dır. Yani bütün adı «Es-Sultan-ül Muazzam İzzeddin İkinci Kılıç Arslan»dır. İkinci Kılıç Arslan Han Erzurum Hükümdarının kızıyla evlendi. Kız gelirken «yağı basanlar», alayı dağıtıp kızı aldılar. Kılıç Arslan bunlara savaş ilan etti. Ancak ilk seferde yenildi. İstanbul'a Danışmedliler'in aleyhine anlaşma yapmak üzere gitti. İstanbul'da büyük şenliklerle karşılandı. İkinci savaşta İmparator İmanuel'in de yardımıyla 1165 yılında Malatya'yı alarak Danışmed Devleti'ni haritadan sildi. 1173 yılında da Bizanslılarla savaştı ve bunları bozguna uğrattı.

Vaktiyle bu hakan, kızı Selçuk Hatun'u Artıklılar'ın «Sekmaniye» tabakasından Hasankeyf (Hısn-ı Keyfa) Hükümdarı Nureddin Mehmet'e vermişti. Nureddin, bir süre karısıyla iyi geçindiyse de sonradan bir çengi kızına aşık olup karısını unuttu. Kadın durumu babası Kılıç Arslan Han'a yazdı. Kılıç Arslan, kızını ve çeyiz olarak verdiği ülkeleri geri almak için sefer hazırlıklarına başladı. Bunu haber alan Nureddin, Eyyublu Salahaddin'e sığındı. Salahattin Han araya girdi ise de Kılıç Arslan Han'a söz geçiremeyince Haçlılar'la ateşkes yapıp Kılıç Arslan Han'ın üzerine yürümek için hazırlıklara başladı. Kılıç Arslan Salahaddin'e elçi gönderdi. Elçinin işbitiriciliği sayesinde Nureddin Çengi'den ayrıldı. Böylece Haçlılar kapılarının eşiğindeyken bu üç Türk devletinin birbiri ile savaşmaları önlendi.

Alman İmparatoru Frederik komutasında bir Haçlılar sürüsü de geldi. Fakat bunlar çeteler korkusuyla yıldırım hızıyla ve hiçbir şey yapmadan Kilikya'ya girdiler. Frederik orada suda yıkanırken boğuldu.

İkinci Kılıç Aslan 1188 yılında ihtiyarladığı için ülkesini on bir oğlu arasında pay etti. Kendisi dört yıl sonra öldü. Konya'yı Gıyaseddin Keyhüsrev'e, Tokat'ı Rükneddin Süleyman'a, Ankara'yı Muhyiüddin'e, Ma-

latya'yı Mazüddin Kaysarşah'a, Elbistan'ı Mugisüddin Tuğrula (bu kişi «Ebulfeth» lakabını taşımıştır), Kayseri'yi Nureddin Mahmud'a, Niksar'ı Nasreddin Berkyaruk'a, Amasya'yı Sancar Şah'a, Sivas ve Aksaray'ı Kutbüddin'e, Niğde'yi Arslan Şah'a vermiştir. Bir oğlunun adı bulunamamıştır. Keyhüsrev en küçüğü ve en çok sevdiği oğludur.

İkinci Kılıç Arslan'ın parası

Atalarının yaptığı hatayı bu da burada tekrar etti. Daha sağlığında oğulları birbirini yediler. Bu bölüştürme hatası Anadolu'da sağlam bir temel ile kurulan Türk Devleti'ni iç savaşlara sürükledi ve iyice sarstı. Bu, Türkler'in her kurdukları devlette yaptıkları soydan gelen hata ve kabahatlarıdır.

İşte bu dönemde bu Türkler İran edebiyatına karşı ilgi duydular ve bunun sonucu olarak Türkçe'ye Acemce kelimeler girdi. Eserler acemce yazılmaya başladı. Törenler İran tarzını aldı. Çocukların boynuna «şirhüşid» (arslan güneş)ler takıldı. Türk adları yerine «Keykavus», «Keyhüsrev» gibi Acem adları kondu. Tuhafı şu ki, bu yüzyıllarda İran maddeten ve manen Türklerin tutsağı durumundaydı. Eski İran uygarlığı ve edebiyatından da birşey kalmamıştı. Nasıl oluyordu da böyle bir durumda bu Türkler Acem kültürünü ve uygarlığını kendilerine aşılıyorlardı. Gerçi bu aralık ortada birkaç ölmez ve klasik Acem eserleri vardı. Ama onları da Kirman'da, Gazne'de Türkler meydana getiriyorlardı ve yeni idi. Yani Acem kültürünü gerçekte Türkler ortaya çıkarıyorlardı, ya da canlandırıyorlardı. İşte bugün Türkiye Türkleri dilindeki Farsça kelimeler, Türkiye Türkü edebiyatındaki Acem taklidi, bu zamanın eseri ve hatasıdır. Şükredelim ki, bu durum o şiddetiyle kalmamış, Türkçe yavaş yavaş önem kazanmıştır. Bu olumlu gelişmede daha sonra Karaman Beyi Mehmed Bey'in himmeti çok olmuştur.

Kılıç Arslan Han, bu bölünmenin zararını hayatta iken gördü. Hepsini alıp yalnızca Kutbüddin'e bağışlamak, buna Eyyublu Salahaddin Han'ın kızını da alarak kuvvet vermek istediyse de, başarılı olamadı. Nihayet Keyhüsrev'e verdi.

1193 yılında öldü. Yerine oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev geçti. Danışmendliler, Bizanslılar ve Haçlılar (Üçüncü Hac Seferi) ile uğraştılar.

BİRİNCİ GIYASEDDİN KEYHÜSREV HAN:

Bu kişi Konya'da tahtta çıktı. Ünvanı «Es-Sultan-ül Muazzam»dır. Bütün adı «Es-Sultan-ül Muazzam Gıyaseddin Keyhüsrev»dir. «Kaahir» lakabını alan kardeşi Rükneddin Süleyman gelip, Konya'yı 1196 yılında Keyhüsrev'in elinden aldı.

İKİNCİ SÜLEYMAN HAN:

Bir adı da «Rükneddin» ve ünvanı «Es-Sultan-ül Kaahir»dir. Yani bü-

tün adı «Es-Sultan-ül Kaahir Rükneddin İkinci Süleyman Şah»dır. Bu kişi «Ebu'lfeth», «Nasır», «Emir-ül Mü'minin» ve «Şah» ünvanlarını da taşımıştır. Süleyman Han, Mahmud'un vücudunu ortadan kaldırmış, diğer kardeşlerinin yerlerini de almış, Ankara'daki Muhyiddin'i de yok etmişti. Nihayet Erzurum Hükümdarı Mehmed'i de bozguna uğratıp «Saltık Hanedanı»nı yok ederek Erzurum'u Tuğrul Şah'a verdi.

Böylece devletin birliğini yeniden sağladı. Zamanı hep bu uğraşma, yani babasının hatasını düzeltme ile geçti. «Mengüç» Sülalesi'nden Fahreddin Behramşah'ın damadıydı.

Süleyman Şah'ın parası

Bu kişi bilginleri, şairleri pek severdi, bunlara bol bol bağışta bulunurdu. Divanı şairlerinden «Zahir-i Faryabi»ye yalnız bir kasidesi için iki bin altın, on at, on cariye, on güzel delikanlı, elli hükümdar elbisesi verdi.

Kendi adına «Mahzen-ül Esrar»ını yazan «Gence'li Nizami» (Nizami-i Gencevi)ye de çok bağışlarda bulundu. 1204 yılında öldü. Yerine oğlu Kılıç Arslan geçti. Sekiz yıl saltanat sürdü.

ÜÇÜNCÜ KILIÇ ARSLAN HAN:

Ünvanı «İzzeddin» olan bu kişi 11 yaşında tahta geçti. Isparta'yı aldı. Çocukluğuna tahammül edemeyen beyler, yerine 1205 yılında amcası Gıyaseddin Keyhüsrev'i ikinci kez geçirdiler. Hakanlığı bir yıl sürdü.

BİRİNCİ GIYASEDDİN KEYHÜSREV HAN (İkinci Defa)

Keyhüsrev Han, ilk tahttan indiği vakit Elbistan hükümdarı kardeşi Mugisüddin Tuğrul Şah'a, Malatya hükümdarı Ma'züddin Kaysarşah'a, damadı Diyarbakır Hükümdarı Melik Salih'e, Ahlat Hükümdarı Melik Balban'a uğraya uğraya dolaşmış, İstanbul'a gitmiş, orada «Latin Doğu İmparatorluğu»nu kuran İmparator Bodüvan'a konuk olmuş, uzun süre oturmuş, İmparator tarafından ağırlanmıştır. Nihayet oradan da Almanya'ya gidip 1204 tarihine kadar orada kalmıştır.

Gıyaseddin Keyhüsrev'in bu seyahatı türlü olaylarla dolu olup iyi bir romana ya da bir edebi esere kaynak olabilir. Bu konuda «İbn-i Bibi»nin[5] «Tevarih-i Al-i Selçuk»da ve «Tarih Selçukiyan-ı Rum-ı Türki» adındaki kitabının 22 ile 45'inci sayfalarında bazı bilgiler vardır.

Bu kişiyi ikinci defa tahta geçirenler, Uc Beyi «Yağı Basan Bey»in oğulları Muzafferüddin Mahmud, Zahirüddin İyami, Sinanüddin Yusuf idi. Bu üç kardeş Türkçe ve acemceden başka beş dil daha bilen Hacim Zekeriya'yı Almanya'ya gönderip, kendisini getirtmişlerdi. Keyhüsrev tahtta geçince İzzeddin Üçüncü Kılıç Arslan'ı Tokat'a atadı ve kendisi Konya'da kaldı.

5- Bu eser 1902'de Leyde'de M. Th. Houtsma tarafından aynen bastırılmıştır.

Horasan'lı tacirler Mısır'dan dönerken Antakya'da Haçlılar tarafından soyuldular. Bunlar çoluk ve çocuklarının nafakaları için gurbet illerde zahmet çektiklerini söyleyerek şikayet ettiler ve adalet istediler. Keyhüsrev, «**Ben bilürem sizleyin miskin kişiler halini. Gurbet icre başta zirakim külahım vardı**» dedi. İntikamlarını, mallarını almak için Frenklere savaş ilan edip Antakya'yı kuşattı. Bu savaş için İbn-i Bibi'nin eserinin 82. sayfasında «**Mecmu sağ kol ve sol kol çerileri Kayı ve Bayat ve Bayındur ve Salur bilcümle 24 boy'un çerileri ve anlardan gayrı Kürd ve Arap ve gayrı tevaif çerileri ki, hazır...**» deniyor. Bu söylentiye göre Osmanlı Sülalesi olan «Kayı Hanlılar» o zaman da Anadolu'da bulunuyorlardı. Hem de Anadolu'da o zamanın en ileri bir boyu idiler. Bu da bu devletin «Selçuk» ve «Osmanlı» devletleri olmayıp, bir «Türkiye» olduğunu, yalnız saltanat hanedanının değiştiğini bir kere daha doğrular.

1206 yılında «İç İl» (İçel) sahillerini, Antalya kentini ve Kilikya'yı aldı. 1208'de Maraş ve çevresini zaptetti.

İstanbul'da «Latin İmparatorluğu» kurulduğu için bu sırada Bizanslılar'dan İznik'te bir kol meydana gelmişti. Hakan Konya'ya gidiyordu. Bu İznik Bizanslıları yol vermek istemediler. Bu nedenle Alaşehir Tekfuru'nun üzerine yürüdü. Savaşta onu bozduysa da, askeri yağma ile meşgulken bir Rum tarafından şehit edildi (1211. Bazı belgelere göre ise 1209). Bu savaşta Keyhüsrev bizzat kılıç sallamış, büyük kahramanlıklar göstermişti. Zaferden sonra asker yağmaya dalmış, yalnız kalmıştı. Bu sırada bir Frenk atlı ortaya çıktı. Han bunu kendi adamlarından biri sanıp, savunma durumuna geçmedi. Atlı geçti ve dönüp arkasından Han'ı kargı ile vurdu. Bu savaşta sağ kolda Kayı'lardan Beylerbeyi Aşut Bey, sol kolda Bayındur'lardan Beylerbeyi İbrahim Bey komutandı.

Bu Hakan görgülü, o zamanki Avrupa'yı dolaşmış, şair, pek değerli bir kişi idi. Pek güzel Farsça şiirleri vardır. Bir şiirinde «Stanbul» diyor ki, bundan o zamanlarda bile İstanbul'a Türklerce «İstanbul» dendiği anlaşılır. İbn-i Bibi'de «İstanbul» birkaç kez geçer. Yani bu ad yeni değildir. Yalnız, eser sonra yazıldığından müellifin bu adı kullanması ihtimali varsa da Keyhüsrev'in şiiri kesin bir kanıttır.

Yerine büyük oğlu Malatya Hükümdarı Birinci İzzeddin Keykavus geçti. İkinci hükümdarlığıda dört ya da altı yıl sürdü.

BİRİNCİ KEYKAVUS HAN:

Diğer adı «İzzeddin», ünvanı bastırdığı paraya göre «Es-Sultan-ül Galib»dir. Bu halde bütün adı «Es-Sultan-ül Galib İzzeddin Birinci Keykavus»dur. Bu kişinin Sinop Kalesi'nin «Hisar» denilen kısmında birçok kitabeleri vardır. Oysa Sinop Kitabelerinin toplamına göre aşağıdaki gibi

iki türlü lakap kullanıldığı anlaşılır.

1- «Es-Sultan-ül Galib-ül Muazzam, Şehinşah-ül Azam, Melik Rükab-ül Amim, İzz-üd Dünya ve'l Din, Rüknül İslam ve'l Müslimin, Katl-ül Küffare ve'l Müşrikin, Fahrül Müluk ve'l Selatin, Sultan-ı Arzullah, Hafız-ı İbadullah, Muin-i Halife't'ullah, Sultanı-ı Bilad-ı Rum ve'l Şam ve'l Armen, Berren ve Bahren Ebu'l Feth-i Bürhan Emir-ül Müminin.»

2- «Es-Sultan-ül Galib, Melik-ül Maşrık ve'l Mağrib, Seyyid-i Selatin-ül Alem, Müvella-al Arab ve'l Acem, İzz-üd Dünya ve'l Din, Gıyas-ül İslam ve'l Müslimin, Sultan-ül Berr'ü'l Bahr-ı Ebu'l Feth.»

Bu ünvanlardan «Sultan-ül Galib» «İzz-üd Dünya ve'l Din» bütün kitabelerde vardır. «Ebu'l Feth» de çoğunda vardır.

Bu kişinin tahtta geçmesine neden Maraş Meliki «İbrahim oğlu Melik Hasan»ın şu önerisidir. Önemli olduğu için aynen buraya alıyorum: **«...Meşveret ve tanışık kılmağçun cem'iyyet ve kurultay ittiler. Sağ kol, sol kol beyleri Kayı ve Bayat ve Bayundur ve Salur ululları dirilüb tanışık ittiler... Nusret-üd Din Melik Hasan bin İbrahim... eyitti: İzzeddin Keykavus ulu oğuldur. Hem akil, kamil ve bahadurdır. Hem Oğuz Töresi'nde dahi ağa varken ini'ye serverlik değmez. Padişahlık Sultan İzzeddin'e layıktır.»**

Türkçe «ağa» büyük, «ini» küçük kardeş demektir. Kızlardan büyüğe «abla», küçüğe «sigil» denir. Bu cümle o vakit yine kültür bakımından Acemleşmekte olan bu Türklerde de «Oğuz Töresi»nin, «kurultay»ın, büyüğe saygı ve itaat biçiminde aile disiplinin geçerli ve saygın olduğunu göstermektedir.

İzzeddin Keykavus Malatya'dan Kayseri'ye gelip tahta çıktı. İbn-i Bibi açıklamalarında şöyle söylüyor: «Derem (para)ü dinar üzerine saçu (saçı) saçtılar. (Bu görenek bütün Türklerde vardır. Nitekim İlhanlılar'da da gördük). Üç gün sonra Sultan, beylerin yas tonın (yuğ, yas elbisesini) çıkarmağa emretti... Kaffe-i havas ü avam Sultan'ın elini öpüp müşerref oldular... Her biri miknet (kuvvet)ü istizharı miktarınca mahru kullar ü kurnaklar ü altun ü arabi ü Türki atlar tertib idüb pişkeş çekildiler... İş ü işrete meşgul oldular...» Demek o zaman da Türkler İslam ve İslamiyetin kahramanı oldukları halde içki içiyorlardı, yas tutuyorlardı. Bugün olduğu gibi «saçı saçmak», yani para saçmak göreneği yine vardı.

Yine saltanat kavgası çıktı. Tokat Hükümdarı Alaeddin Keykubad ile amcası Erzurum Hükümdarı Mugisüddin Tuğrul Şah anlaşıp başkaldırdılar. Kayseri'yi kuşattılarsa da bir sonuç alamadan çekildiler.

İzzeddin Keykavus Han «pervanelik»[6] makamını Emir Celaleddin-Kaysar'a, «sahib-i divanlık» makamını Hoca Bedreddin-i Horasani'ye, «inşa ve mektubat» makamını Hoca Fahrüddin Ali Tebrizi'ye[7] verip Konya'ya geldi.

6- Bu sülalede «pervanelik» makamı başvekillik, sadaretdir. Başvekile, yani sadrazama «pervane», «pervaneci» derlerdi.

7- Konyalılar bu kişiye «Sahip Ata» derler. Eli açıklığı hâlâ dillerde destandır. Görkemli medresesi, türbesi, hamamı hâlâ bayındır durumundadır. Kölesinin yazdırdığı «Mesnevi-i Şerif» Dergah-ı Mevlana Kütüphanesi'nde halen saklanmaktadır. (Bu not Veled Çelebi Efendi'nindir.)

Demek o vakit Türkiye'de Horasanlı, Tebrizli Türkler de bulunuyordu. Bütün bu yerler Türk ve bu Türkler birbirleriyle ilişkide idi. «Tevarih-i Al-i Selçuk»a göre İzzeddin Keykavus Han Konya'da şöyle karşılandı: «Konya'nın hocaları ve muteberleri ve ayan şehri bezeyüb azin bağladılar ve kanglı (kağnı arabası)lar üzerinde köşkler düzeltiler ve sazlar ve matrablar ve fetyan ve nevbetçileriyle Ebrukda Sultan'ı karşıladılar ve iclal ve ta'zim ve tevkir ve tekrim tam birle Sultan'ı şehre getirdiler ve saltanat-ı seririne geçürdiler... Andan sonra Sultan anlardan iade-i kasem diledi. Sultan'ın rey ve niyyeti mucibince and içtiler. Andan Sultan buyurdu ki her birinin emlak ü ıktaı tecdit ettiler ve zından tutuklarını azad ittiler ve cümle ulular ve müteberlere hil'at ve teşrifler giyürdüler ve envai en'am ve şeylan dökülüp yidiler ve hub kohulu şerbetler ve kımız ve kumran ve şarablar içdiler ve bir hafta temam şerab medam ve nefsani lezzat istifasına...» Demek Türkler o vakit Anadolu'da da millî içkileri olan kımızı içerlermiş.

Bir yıl kuşatmadan sonra Ankara'yı kardeşi Alaeddin Keykubad'ın elinden aldı. Antalyalılar -ki frenk halkı idi- başkaldırdı. Kıbrıs Kalesi Frenk Hükümeti eline düştü. Gidip Antalya'yı kuşattı. Çadır ve sancağını yürüterek bir genel saldırı yaptı. Zırhlı yiğitler, surlara merdivenler koydular. Ağır çomakları, nacakları ve kılıçları ile merdivenleri çıkıp burçlardaki Frenkleri tepelediler. Kente inip kapıları açtılar. Ve asker girdi. Kale zaptolundu. Bu kuşatmada ok ve tüfek de vardır.

Canik Tekfuru «Kir Aleksi»nin Sinop'da saldırılarda bulunduğu haberi gelince Sinop'un durumunu incelemek üzere adam gönderdiler. Kalenin savaşarak alınmasının mümkün olmayacağı anlaşıldı. Bunun üzerine bir yıl karadan ve denizden kuşatılarak erzaksız bırakılmasına karar verdiler. Ayrıca casus gönderdiler. Bu casuslar gelip tekfurun beş yüz atlı ile avda dolaştığını haber verdiler. Bu haberi alınca yiğitler İbn-i Bibi'nin deyimiyle «şadlık külahanı havaya attılar.» Bir kuvvet yola çıkıp bir su başında işrete dalmış olan tekfura rastladı. Askerinin bir kısmını öldürdüler. Tekfur'la diğer kısmı teslim olmak zorunda kaldı. Derhal Han'a bir ulakla bu müjdeyi ulaştırdılar. Keykavus Han Sinop'a geldi.

Keykavus, Kale'nin koru tarafından kuşatılmasını emretti. İbn-i Bibi eserinin bir yerinde «denizden ve korudan kuşatma» diye söz ediyor. O halde bu «koru», ya «kara» demektir, ya da o zaman Kale'nin kara tarafında bir ormanlık vardı. Bu ikinci şık pek muhtemel olsa gerek, çünkü böyle seyyar kumlukları sabit kılmak için çam ağacı dikilir. Tekfur'un beylerinden birini kentin teslim edilmesi için Kale'ye göndertti. Halk bu öneriyi kabul etmedi. Bunun üzerine Tekfur'u Kale'nin yanına götürüp işkence ettiler. Tekfur bağırıp «Kenti verin! Beni öldürecekler, sonra sizi de kıracaklar» dedi. Halk Tekfur'u da dinlemedi. Ertesi gün Kale'nin önünde ve halkın görebileceği kadar yakında Tekfur'u baş aşağı astılar, yine işkence yaptılar. Halk bu sefer acıyıp, «Tekfur'un adamı Kiro kente gelsin. Sözümüz var, diyelim!» dediler. Adam gitti. Bunlar Tekfur'un öldürülmemesi, kimsenin malına, canına dokunulmaması, herkesin istediği yere gidebilmesi şartıyla Kale'yi teslim edeceklerini bildirdiler. Böylece 1214 yılında Sinop'a girildi. Ve sancak Kale'ye dikildi. Ertesi günü asker atlanıp Kale'nin önüne geldi. Tekfur, Ha-

kan'ın yanında yaya durdu. Kentin ileri gelenleri de dışarı çıkıp kentin anahtarını teslim ettiler. Böyle büyük bir alayla Sinop'a girildi. Kent halkı para saçtı. Halk, Hakan ve Tekfur'a saygı göstermek için birer ayakları üzerinde duruyorlardı. Hakan, Tekfur'u beylerinden üstte oturttu. Sinop hariç Samsun ve Trabzonu Kir Aleksi'ye ve oğullarına verdi. Buna karşılık Tekfur her yıl on iki bin flori, beş yüz baş at, iki bin baş sığır, on bin baş koyun, elli yük muhtelif eşya ve gerektiğinde asker bile vermeyi taahhüt etti. İki taraf anlaşmayı imzaladılar ve and içtiler. Tekfuru ve beraberindekileri gemilerle ve fazla ikramda bulunarak Trabzon'a gönderdi. Sinop'a mektep hocaları getirttiler. Çevredeki, köylerinden Sinop kafirlerinin şerrinden kaçmış olan Türkleri eski yerlerine getirtip yerleştirdiler. Kiliseyi cami yaptılar. Her çeşit memur atadılar ve Kale'yi onardılar. Bu örgütten sonra asker beylerinden birini subaşı olarak maiyetinde biraz askerle Sinop'ta bıraktı. Kendisi döndü.

Sinop'un halen iki kalesi vardır. Kentin gelişmesine, güzelliğine zarar veren ve bugün artık savunma bakımından da bir yararı olmayan, hava ve dalgaların etkisiyle yıkıla yıkıla harabe halini alan ve çirkin bir manzara veren bu kaleler yavaş yavaş kaldırılmaktadır. Nitekim Avrupa'da da öyle yapılmıştır. Mesela eski Viyana Kalesi'nin yerinde bugün Viyana'nın en önemli ve daire biçiminda caddesi olan «RingŞtrase» vardır. Ancak bu kalelerin fotoğraflarını Sinop'da yapılacak bir müzede saklamak gerekir. Bu konuda çaba sarfettimse de başarılı olamadım. Kale'nin büyük kısmının ne vakit ve kimler tarafından yapıldığına dair ne bir kitabe ve ne de bir kayıt vardır. Temellerinden büyük mermer direkler, direk başlıkları, heykeller; üzerleri Latin harfleriyle yazılı saray, tiyatro gibi binalara ait olması muhtemel büyük taşlar çıktığından, bu Kale'nin Romalılardan sonra yapılmış olmasına hükmetmek gerekir. Çünkü bu direkler ve taşlar o devre ait yapıların enkazıdır. Demek bu Kale o yapıların enkazıyla yapılmıştır. Sinoplularca «Hisar» ve «İç Kale» denilen küçük kısımda, yani asıl yarımadanın kara ile bitişik olan mahallindeki burçlarda Selçuklular'ın yaptıkları onarıma ait çeşitli kitabeler olduğu halde, büyük kısımda Selçuklu Sülalesi zamanına ait birşey bulunmaması, büyük kısmın Selçuklular zamanında mevcut olmadığını kanıtlar. Bu iki kale arasında bir hendeğin bulunması da bunun birisinin sonradan yapıldığını kanıtıdır. İki kalenin birleştiği hat üzerindeki duvarların burç ve bedenlerinin durumu ile mazgal düzeninin bu duvarın Hisar kısmına ait olduğunda şüphe bırakmamaktadır. Bu da Büyük Kalenin sonradan yapıldığına kesin bir kanıttır. Büyük Kale'nin şimdiki Hükümet Konağı civarındaki kısımları yıkıldığı vakit, temelden ucu kırık bir top çıkmıştır. Bu temelden çıkmasa idi, bir onarım sırasında konmuş diyebilirdik. Topun temelde olması Kale'nin yapımı sırasında konduğuna kanıttır. Top Selçuklulardan önce ve onlar zamanında da bulunmadığından bu Büyük Kale'nin Osmanlılar zamanında, ya onlar ya da İsfendiyar Oğulları tarafından yapılmış olduğunu kanıtlar.

Hem bu Kale'den çıkan çeşitli cinste ve biçimdeki taşlara, tuğlalara, kırık toplara bakılırsa, bu Kale, pek acele yapılmış, ne bulunmuş, ne ele geçmiş ise inşasında kulanılmıştır.

Hisar kısmının Selçuklular'dan önce yapıldığı muhakkaktır. Bu inşaat Sinop'un belki Yunan Kolonisi olduğu zamandandır. Ya da Pont Kralı Mihrdad bir ihtimal de Romalılar tarafından yapılmıştır. Zaten Sinop'ta o zamanlara ait tiyatro, tapınak, saray gibi pek çok görkemli yapılar varmış. Hele Pont Kralları zamanında Sinop pek bayındır duruma getirilmiştir. Halen bazı harabeler vardır. Kentin altında da önemli bir tünel inşaatı vardır. Bu tünelleri henüz keşfeden olmamıştır. Kısacası, Hisar denilen kısım Selçuklulardan önce yapılmış ve Selçuklular tarafından önemli bir onarım görmüştür.

Selçukluların kitabeleri[8] onüç tane olup, hepsi de Keyhüsrev'in oğlu Keykavus'a aittir. Tarihleri 1215'tir. Yalnız bir tanesininki 1218'dir. Bunlardan başka İsfendiyar Oğulları'na ait iki kitabe vardır. Bayezid Han oğlu Sultan İsfendiyar'a ait ve tarihi 1434'tür. Öteki İsfendiyar Oğlu İbrahim Oğlu İsmail'e ait olup tarihi 1451'dir.

Bu kitabeler Keyhüsrev ve Keykavus'un birinci ya da ikinci olduklarını söylemiyorlar. Bu hanedanda bir tane «Birinci Keyhüsrev» oğlu «Birinci Keykavus» ve bir tane de «İkinci Keyhüsrev» oğlu «İkinci Keykavus» vardır. Bunların adlarının bir olması ve babalarının adlarınında aynı olması rastlantıdır. Bereket versin ki kitabelerdeki tarih işi çözümleyebilmek için yardıma yetişmektedir. 1215 tarihi Keykavus zamanıdır. Tarihler Sinop'u bu kişinin fethettiğini yazarlar ve fetheder etmez kale onarılmıştır.

Sinop'ta bir de «Alaeddin Camisi» var ise de Selçuk Sülalesinde mevcut üç «Alaeddin»den hangisine ait olduğu belli değildir. «Alaeddin»lerin hepsi de Birinci Keykavus'tan, yani Sinop'un fethinden sonra olduklarından bu ayırımı yapmak mümkün değildir. Ancak Birinci Alaeddin Keykubad pek çok bina yapmış bir hakan olduğundan ve diğer ikisi büyük zorluklar ve acz içinde zamanlarını geçirdiklerinden caminin Birinci Alaeddin tarafından yaptırılmış olması büyük bir ihtimaldir denebilir.

8- Milli Eğitim Bakanlığım sırasında bütün Milli Eğitim Müdürlüklerine, bulundukları illerdeki Türkçe kelime, türkü ve eşyalar ile beraber Türklere ait binaların ve kitabelerin fotoğraflarını ve yazılarını göndermelerini bir genelge ile emretmiş ve birçok müdürlüklerden değerli bilgiler almış idim. Bu meyanda Sinop Milli Eğitim Müdürü Ali Nazif Efendi de birçok kelime, kitabe, toplayıp göndermişti. Bunlar Milli Eğitim Bakanlığı'ndadır. O zaman Ali Nazif Efendi ile Sinop Hususi İnas Mektebi Müdürü Hüseyin Hilmi Bey bu kitabeleri bir risale halinde kendi adına yayınlamıştır. Fakat eserde krokilerin, fotoğrafların, kitabelerin yazıları yazılmamıştır. Bu eser mevcut iken Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Müdürlüğü aynı şeyleri yeniden bastırmaktadır. Güya Hüseyin Efendi'nin eserinin noksanlarını tamamlandığı ileri sürülüyorsa da yok denecek derecede az düzeltme ve ekleme yapılmış aynı şeyler tekrarlanmıştır. Gerçi bu hak Milli Eğitim Bakanlığı'nındır. Ancak aynı şeyi basmak yerine başka bir eseri bastırmak daha iyi olurdu. Milli Eğitim Bakanlığı'nın eserinde bu kitabelerin resimleri yoktur, eski şivemiz ve Rumca'nın bugünkü şivemize nakli, yazılardaki Arapçaların çevirisi gibi şeyler yapılmamıştır. Kitabın böyle birtakım hataları vardır. Bakanlığım zamanından beri bu sorunun tamamlanmamış olması, bu incelemenin bugün başka adla ve kişilere dayandırılarak yayınlanması üzücüdür.

Sinop'ta yine «Sultan Alaeddin Medresesi» adıyla anılan medresenin kapısının üstündeki kitabedeki[9] Hicri 661 (1263) tarihi İkinci Alaeddin'in diğer kardeşleriyle ortak saltanatı zamanıdır. Bu halde bu medreseyi ve caminin bir duvarında da Hicri 667 (1268) tarihi ile «Pervane Süleyman»ın adına diğer bir kitabe bulunduğundan camiyi de İkinci Alaeddin'e ait olarak kabul etmek gerekir.

Sinop'ta bunlardan başka bir de eski bir mezarlık vardır. Bu mezarlık Selçuklular zamanına ait mezar taşları, o vakte ait yazılar ve serpuş şekilleriyle adeta değerli bir müze halinde idi. Kimbilir ne kadar tarihî insanlar orada bulunmaktaydı. Çocukluğumda böyle idi. Sonra Kastamonu'daki sürgün yerinden Ömer Paşa adıyla Sinop'a mutasarrıf gelen Ömer Efendi mezarlığın etrafına duvar çekip hayır işleyeyim derken bu mezar taşlarını kırdırıp duvarda kullandırmıştır. Bunların kalan parçalarını duvarlardan çıkartıp birleştirmek gerekir. Sinop'un Rum taşçıları da onun zamanında bir kısım mezar taşlarının kavuklarını kırıp havan yaparak satmışlardır. İşte cahillikten ne hazineler yok ettiğimizin bir kanıtı. Ya da Türk olmayan mutasarrıfların işi!...

Keykavus Han Sinop zaferinden sonra Sivas'a döndü. Sinop'un fethini, Bağdat'a armağanlarla bir elçi gönderip, Halife'ye bildirdi. Halife'den kendisine bir ferman geldi ve «Es-Sultan-ül Galib» ünvanı verildi. İzzeddin Keykavus bu ünvanı bastırdığı paralara yazdırmıştır.

Halep'de Eyyublu Selahaddin'in torunu Melik Aziz hükümdardı. Melik Aziz bir çocuk olduğundan İzzeddin Halep'i almaya kalkıştı. Önce muzaffer olduysa da sonra bir hile ile mağlup oldu. Bu hileye kızan İzzeddin, beylerinden bir çoğunu idam etti. Kendi de kederinden öldü (1219).

Birinci Keykavus büyük bir hakandır. Bilgin, adaletli, iyi huylu bilginleri sever, kahraman, cömert eşsiz bir kişiydi. Fetihleri de elden bırakmamıştır. Şairlere, güzel sanatlar ve müzikçilere çok iltifat ve onları pek himaye ederdi. Kendisi de bir şair idi. Yaptırdığı bina ve kurumlar pek çoktur. Sıvas'ta halen «Şifaiye Medresesi» denilen bir medrese yaptırmıştır ki, o vakit hem tıbbiye mektebi, hem hastane imiş. Bu medreseyi ziyaret ettim. Mimarisi mühimdir. Hayret ile, takdir ile, sevgi ile izlenir. Fakat harap olup gidiyor. Uyansak da bunu ve benzeri Türk eserlerini muhafaza etsek!... Türk'ün devamlılığı, bu anıtlarımızın devamlılığına bağlıdır. Bunlar bu toprakların bizim olduğunun mühürleridir. Böyle bir belgeyi bunlar imzalarlar.

Bu yapının dış kapısında şu kitabe vardır: «Emr-i bimarete hüze eldar-ül sıhhate es-Sultan-ı Zıllullah-ı f'il-A-lem-i Ademullah bamir İzz'üd Dünya ve'l Din, Rükn-ül İslam ve'l Müslimin Sultan-ül Berr-ül Bahr Tac-ı Al-i Selçuk Ebul Feth Keykavus bin Keyhüsrev ve Burhan-ı Emir-ül Müminin fi tarih-i senete erba öşrete setme'te. Hicri 614»

9- Kitabe şöyledir: «Biavnullah hüsn-ü tevfika lima teyessere feth-i medinete Sinop hamahullah an min eydi elkefere el-füccar bısai el-abd il-müftakir ila afvullah el-mütemessil el-urva el-vuska el- mutasım kelamuhu el-metin il'elmaali ve'l mefahir Süleyman bin Ali Muhammed ahzenallahu avakibuhu emare bimaret haza el-medrese el-Mübarek ve ittefeka fi sene't ihda ve sittin ve sittimaa.»

(Bu hastahane dünyada Allah'ın gölgesi, Allah devam ettirsin din ve dünyanın izzeti, İslam ve Müslümanların rüknü, kara ve denizlerin sultanı, Selçuk oğullarının tacı, fetih babası, Halifenin burhanı Keyhüsrev oğlu Keykavus tarafından yaptırılmıştır İ.S. 1211).

Bu kitabe gösterir ki, «Zıllullah-ı fi'l Alem», «Sultan-ül Berr-ül Bahr» sıfatları Osmanlı Sülalesi'ne Selçuk Sülalesinden gelmiştir.

Sahib Mecideddin Ebubekir, «Melik-ül Küttab» ünvanını haiz olan Nureddin Hamza Bin El-Müeyyidüddin-ül Tuğrai, Nizamüddin Ahmed, Şemseddin İsfahani bu zamanın büyük yazarlarındandır.

Birinci Keykavus Erzincan hükümdarı ve yine Selçuk neslinden Fahreddin Behram'ın kızıyla evlenirken yapılan düğünün tafsilatına göre, o zaman Türk kadınları başlarına değerli taşlarla süslenmiş taç, ayaklarına halhal, parmaklarına yüzük, bileklerine bilezik, kulaklarına küpe takarlarmış. Bu tarifler arasında «bölük başı», «çavuş» deyimlerine de rast geliyoruz. O zaman da selamlık vardı. Düğünde sarayın havuzuna su yerine şerbet doldurdular. Antalya'da yaptırılmış şeker kalıplarının içine altın paralar konmuştu. Bunları altın ve gümüş tabaklarla bilginlere, devlet adamlarına dağıttılar. Kımız içtiler. İki tarafın tanıkları hazır olup yüz bin florin nikah kıyıldı. Çavuşlar ve duacılar: «Kutlu ve mübarek olsun!» diye bağırdılar. Altın, gümüş ve değerli taşlardan saçı saçtılar. Bu düğünde yenen yemekler şunlardı: Dane, zerde. zırba, duğba, mastabe, kebaplar, püryanlar, helvalar, senbuseler. İçilen şeyler de şunlardır: Şerbetler, kımız ve kumran. Bunlar da Oğuz göreneğince içilmiştir. Tebriz'den nikah için gelen Kadı Şerefüddin görenek üzere Sultan'ın özengisini öptü. Ulular ve beylerin eşleri Erzincan Melikesi hizmetine gönderildi. Erzincan Hükümdarı bu alayı erkek, kadın çalgıcılardan ve askerden kurulu bir alayla karşıladı. Şadlık bayraklarını açtılar. Bunlara Hükümdar bir şölen verdi. Kadın ve erkek köçekler oynadılar. Mumlar, buhurlar yakıldı. Gelinin belinde kemeri, yüzünde duvağı vardı. Zülüflü idi. Hükümdar sabahleyin hamama gitti. Düğünde görenek üzere Hükümdar ve beyler top ve çevgan oynadı.

İzzeddin Keykavus verem hastalığından öldü. Sivas'ta yaptırdığı «Şifaiye Hastanesi» çevresinde süslü bir türbeye gömüldü. Bu türbenin kapısındaki kabartma çinide Arapça şu yazı vardır: «Lakadda haricina inne saate el-kusur ali zıyk-ül kubur ve ihsurnahe maağni inna maliye, helak inne sultanıyye. Tahkik el-intikal ve tebeyyün-el irtihal inne küll-i maav şin el-zeval 4 Şevval 617» (Sarayların genişliğinden çıkarılarak mezarların darlıklarına atıldık. Sahip olduğumuz zenginliği kaybettik ve bizim sultanlık da helak oldu. Bütün sona erme kuşkularından gidiş ve göçüş gerçekleşti.) Hayatından umudunu kestiği zaman yazdığı şu iki beyitin Türbesinin kapısına yazılmasını vasiyet etti:

«Biz cihanı ki terk edip gittik,
Rencini dilde berk edip gittik.
Şimdiden girü nevbet irdi size
Nitekim ol irmiş idi bize.»

On yıl hakanlık yaptı.

Selçuklular'da saltanat için bir veraset yöntemi kurulmamıştır. Yerine ortanca kardeşi, yani Keyhüsrev'in oğlu Keykubad geçti (1220).

BİRİNCİ ALAEDDİN KEYKUBAD HAN

«Es-Sultan-ül Muazzam», «Es-Sultan-ı Azam», «Ebu'l'feth» olarak üç ünvanı vardır. Büyük bir şenlik ile Konya'da tahtta çıktı. Bütün tören Oğuz Töresine göre yapıldı. Bu düğünü İbn-i Bibi şöyle anlatır: «Bunun ve oğullarının zamanına değin bu beyitler tertibince töre sürülürdü. Sağ Kol Beylerbeyliği Kayı ve Bayat Beyine, Sol Kol Beylerbeyliği Bayındur ve Çavundur Beyine verilirdi. Kalan beylikler de bu yirmi dört boyun beylerinin oğullarına verilmeyince başkasına verilmezdi» Bu sözler ve bu şiir pek değerlidir:

«Hanlar atası Oğuz Han söyledi
Böyle töre yol ve erkan yapıldı:
İşbu resm ile vaziyet kıldı ol,
Ta ola oğlanlarına töre, yol.
Didi: Kayı çünkü sonra han ola
Töremiz beylerbeyi hem sol kola
Şilekarındır ki Bayındur ola
Töre ve yol ve ağırlık dahi
İşbu tertib üzere ola ay ahi
Kim Kayı o töre andan son Bayat
Sonra halka oldukta Ulu Basbat
Piş o töre Yazır ve andan Döğer
Piş Todurgay'la Yapurlu meğer
Avşar ve Kızık ve sonra Beğdili
Sağ Kol'un en son Kızık'ındır beli
Sol Kol'un başında Bayındır gerek
Andan alçak kiçi kardaş Bicinek
Piş Alayundlu ve Üregir, Biyik
İğdir ve Büğdür ve Yıvak ve Kınık
İşbu tertib üzere oturmuş gerek
Önlerinde müçler turmak gerek
Kımız ve karanda bu tertib ile
Ağa ve ini arasında içile
Mansıb ve beğlik dahi bu resmile
Uruğ ve soyuna göre virile
İşbu soylardan kamuya vireler
Artarsa ayruğu hoş göreler.»

Konya'nın savunmasının güçlendirilmesine gerek görüldü. Çevresine bir kale yapıldı (1221). İkinci başkent olan Sivas'ın da savunması güçlendirildi. Halife Bağdat'tan Muhyiüddin İbni El-Cevzi'yi elçi gönderip Moğollara karşı kendisine asker gönderilmesini rica etti. Alaeddin büyük tören ve ağırlama ile bu elçiyi kabul etti. Ancak Cengizliler'le başa çıkmanın mümkün olayacağını, işi güzellikle idare etmesini Halife'ye tavsiye etti.

Bununla beraber Halife'nin isteğini yerine getirmek için bir miktar asker verdiyse de, asker yolda iken «gerek kalmadı» haberi gelerek geri döndü.

1226 yılında Cengizliler'den Şemseddin adlı bir elçi gelip bir yarlığ

getirdi. Bu yarlığ Alaeddin'e, «Ülkeme zararımız dokunmasın dersen itaate gel!» diyordu. Alaeddin itaat edip armağanlar gönderdi. Cengizliler kendisine «Ahtacı» ünvanını verdiler. Bu onlarca bağlı hükümdarlara verilen bir ünvandır.

I. Keykubad'ın parası

Keykubad Han, Seyfüddin Aybe Bey Çaşnıgir, Şerefüddin Mehmed Pervane, Zeynüddin Beşare, İmrahor Mübarizüddin Çavlı, Behramşah, Emir-i Meclis Bahaeddin Kutluca gibi ünlü beylerinin kuvvetlenmesini çekemiyordu. Bu beyler Hakan'ı Şeyfüddin'in evine davet edip orada ayağına bukağu vurmayı kararlaştırdılar. Hakan da bir şölen düzenletti ve orada hemen hepsini kestirdi.

Diyarbakır ve Mardin Valisi Artıklılardan Melik Mesud isyan edip hutbeyi kendi adına okuttuğu ve parayı kendi adına bastırdığı için, onu da cezalandırılmak üzere asker gönderdi. Mesud Eyyublulardan yardım istedi. Onlar da on bin atlı gönderdiler. Bu asker kendi askeriyle birleşerek on altı bin kişilik bir ordu oldu. Ancak Mübarizüddin Çavlı Bey bunları bozup Kahta'yı zaptetti (1226). Emir Mübarizüddin o vakit serasker ünvanını almıştı. Çemişkezek'i de Ayas Bey zaptetti. Bunun üzerine Melik Mesud sığınmayı tercih etti. Zaman bozuşmalara uygun olmadığından, Keykubad, Eyyublularla da uyuştu.

1230 yılında Celaleddin Havarezmşah, Erzurum Valisi olup Keykubad'ın amcasının oğlu olan Ertuğrul oğlu Rüknüddin Cihanşah'ı kendisine uydurarak beraberce Ahlat Kalesi üzerine yürüdüler. Alaeddin Han yirmi bin Selçuk, beş bin Mısır askeriyle onları karşıladı ve bozguna uğrattı.

Mengüc (Mengücek) Devleti'ni yok etti. Erzurum'u ele geçirdi. Celâleddin Havarezmşah'ı Azarbaycan'dan uzaklaştırdı.

Selçuk Sülalesi'nin son dönemine ait meşhur bir kişiden burada söz edeceğiz. Bu kişi, «Mevlana Celaleddin-i Rumi»dir. Babası «Sultan-ül ülema» lakabını taşıyan «Mevlana Muhammed Bahaeddin Veled bin Hüseyin el-Bekri»dir. Bahaeddin, Belh'de yorum ve başka bilimleri okuturdu. Derslerinde hikmet ve hekimler aleyhinde bulunurdu. Bu da yine o zamanın bilginlerinden «Fahr-i Razi»[10] ile arasının açılmasına ve Fahr-i Razi'nin girişimiyle Belh'den sürülmesine neden oldu. Bahaeddin Belh'den çıkınca Bağdat'a gidip orada yine ders verdi. Oradan Hac'ca gitti. Sonra Anadolu'ya geçti. Konya'ya oğlu ile beraber geldi (1225).

10- Fahr-i Razi, Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin amcasının oğludur. Fahr-i Razi'nin babası Hatiboğlu Ömer Razi, diğerinin Hatiboğlu Hüseyin Razi'ydir. Fahr-i Razi gururlu, hırçın, fitneci idi. Ününü işitip hakanlar kendisini saygıyla davet eder; fakat az zaman sonra rezaletle kovulurdu. Tutucuydu, bu nedenle sofiyyunu sevmezdi. Hiddetli olan Bahaeddin, Fahr-i Razi'nin dinsizliğini söylemiş ve bu nedenle Belh'den sürülmüştür. Çünkü o vakit Belh'e sahip olan Sultan Muhammed Havarezmşah bile İslam inançlarının incelikleriyle uğraştığından Fahr-i Razi tarafını tutmuştur. (Bu not bu kitaba Veled Çelebi'den alınmıştır.)

Sultan Alaeddin kendisine büyük saygı gösterirdi.[11] Mevlana Celaleddin-i Rumi, 1207 yılında Belh'de doğmuştu. Bu bilgin kişi, «Mevlevi» tarikatını kurdu. Konya'yı bilim yönünden yükseltti. Yazdığı «Mesnevi» adlı Farsça manzume baştan aşağı hikmet ile dolu olup, tasavvufi bir eserdir.[12] 1273 yılında öldü.

Bu zamanın diğer bir önemli olayı Osmanlı Sülalesi'nin küçük Asya'ya gelmesidir. Cengiz Han'ın Havarezm'i zaptı üzerine Osmanlı Hanedanı'nı doğuracak olan Oğuz Uruklarından Kayı Han boyu, batıya doğru kaçtı. Daha önce de Kayı Han boyundan Anadolu'da bulunanların olduğu bilinmektedir. Bunların başları olan Süleyman Şah, Caber Kalesi çevresinde öldü. Hâlâ mezarı oradadır. Bunun üzerine boy birkaç kola ayrıldı. Bunlardan Dündar ve Ertuğrul 400 oba halkı ile Urfa'dan kara dağları aşıp Diyarbakır çevresinden Fırat'ı geçerek Yukarı Pasin çevresinden Sürmeli Çukur'a yerleşti. Fakat orada da Cengizlilerin elinden kurtulamayacaklarını anlayarak Sivas çevresinde bir ovaya geldiler. Orada Çermağun Noyan ile Baycu Han yönetimindeki Cengiz Ordusu ile Birinci Alaeddin Keykubad Ordusu savaşıyordu. Alaeddin tarafında Kemaleddin Kamyar, Mübarizüddin Çavlı Bey gibi kıymetli komutanlar olmasına rağmen Selçuk Ordusu bozulmak üzere idi. Bu durum karşısında Ertuğrul Bey hangi tarafa yardım etmek gerektiğini «alp»larına sordu. «Alp», bilindiği gibi büyükler, ayan demektir. Alpların hepsi de kuvvetli tarafa, yani Baycu tarafına yardım edilmesi fikrini ileri sürdüler. Ertuğrul ise Selçuklular ile Kayı Hanlıların bir asıldan olduklarını, kendi uruklarının yurtlarını terketmelerine Cengizlilerin neden olduğunu, zayıf tarafa yardım etmenin er kişilere yakışan bir iş olacağını söyleyerek Selçukluların yanında yer aldı. Böylece savaşı Selçuklular'a kazandırdı (1231). Ertuğrul Bey oğlu Sarı Yatı (ya da Savcı Bey'i) armağanlarla Birinci Alaeddin Keykubad Han'a gönderdi. O da bunları ödüllendirdi ve yaylak olarak «Domaniç»i kışlak olarak «Söğüt»ü verdi.

11- Mevlana Bahaeddin değerli Türk bilginlerindendir. «Maarif-i Sultan-ül Ülema Muhammed Bahaeddin Veled» adında üç ciltlik bir eseri vardır. İçeriği, insanın kendinden ve bütün dünya işlerinden vazgeçip birlik denizine dalması anında Hakla kendi arasındaki muameleyi ve o sırada Birliğe ilişkin fikirde ve zihinde doğanlardır. Türkçe ve Acemce şiirler yazdı. Bu kişi Selçuklular Sülalesinin çökmesinden sonra ölmüştür. (Bu not da Veled Çelebi tarafından yazılmıştır.)

12- «Mesnevi» sahibi Mevlana Celaleddin-i Rumi Türkçe, Acemce, Rumca şiir söylerdi. Rumca bilmesinin nedeni İkinci Alaeddin'in anasının Rum olup, bu nedenle Konya'ya Rumların dolması idi. Başlıca şiirleri Farsça olup az sayıda Türkçe şiirleri vardır. Eserlerinin meşhurları şunlardır: «Mesnevi-i Şerif», «Divan-ı Kebir», «Divan-ı Rübaiyat», «Fih-i Mafih» ve başkaları... «Mesnevi», babasının «Maarif-i Sultan-ül Ülema Muhammed Bahaeddin Veled» adındaki eserindeki şeyleri daha anlaşılır bir biçimde güzel ifade ve örneklerle anlatmaktadır. Yani Mevlana-i Rumi babasından iktibas etmiştir. Fakat büyük bir beyan kudreti göstermiştir. Mevlana Celaleddin'in büyük oğlunun adı da Muhammed Bahaeddin Veled'dir. Bunun da bir Farsça divanı, bir de «Maarif» adlı yayınlanmış bir eseri, aynı zamanda bir Mesnevisi vardır. Bu Mesnevi'si «İbditaname», «İntihaname», «Rübabname» adıyla üç cilttir. İbtidaname ile Rübabname'nin sonlarında birtakım Türkçe ve Rumca şiirleri de vardır. (Bu not da Veled Çelebi'ye aittir.)

O zaman buralar Selçuklular ile Bizanslılar arasında üzerinde çekişilen toprakların bir bölümüydü. Ertuğrul Gazi «Uc Beyi» ünvanını aldı.

1236 yılında Alaeddin Keykubad Han'ın oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev, Kılıç Arslan'ın veliaht yapmasına kızarak, verilen bir şölende babasını tahttan indirip yerine geçti.

Oysa Alaeddin Han, Gıyaseddin'e Erzincan Hükümdarlığını vermiş, Konya Hükümdarlığını da kendisine veliaht yaptığı diğer oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'a terk etmişti.

Birinci Alaeddin Keykubad Han, Anadolu Selçuklularının büyük hükümdarlarındandır. Zamanı bu sülalenin en parlak bir devridir. Akıllı bir hakandı. Bilime büyük sevgisi vardı. Ülkeyi karışlıktan kurtardı. Bayındır yaptı ve yeni kentler kurdu. Suriye'yi savaşmadan, yani şimdiki deyimle barış yoluyla almak için orada hükümdar olan Eyyublulardan Melik Adil oğlu Melik Muazzam'ın kızkardeşi Melike Adile ile evlendi. Bundan küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan dünyaya geldi.

Birinci Alaeddin Keykubad'a kadar Anadolu Selçukluları altın para bastırmamışlardı. Bu kişi Kayseri ve Sivas'ta altınlar bastırmıştır. İlhanlılar kasırgasını politika ile geçiştirip, Celaleddin Harezmşah hücumlarını defetmiş, iç kargaşalıkları bastırmış, ülkenin her tarafında cami, medrese, türbe, han, hamam, kervansaray yaptırmıştır. Bilginleri çevresinde toplamış ve himaye etmiştir. Zamanında Anadolu'da bilim ve sanat gelişmiştir. Hükümet işlerini düzene koymuştur. Her yerde kadılar, müftüler, subaşılar, tahsil memurları vardı. Şiir ve güzel sanatlara pek önem verirdi. Meclisinde daima bilgin ve şairler bulunurdu.

Bilimsel tartışmalar yapılır, çalgı çalınırdı. Bizzat kendisi de yazdığı şiirleri okurdu. Cengizliler ile hoş geçiniyor, böylece ülkesini onların belasından koruyabiliyordu. Tahttan indirildiği gün, yanında Ögeday Kaan adında İlhan'ın bir elçisi bulunuyordu. Elçi olayı İlhan'a anlatmış, İlhan da kızıp asker sevketmiştir. Böylece bu hanedanın sonu gelmiş oldu. Birinci Alaeddin Keykubad on yıl saltanat sürdü.

İKİNCİ GIYASEDDİN KEYHÜSREV HAN:

Ünvanı «Es-Sultan-ül Azam Zıllullah-ı fi'l-Alem Emir-ül Müminin Kasım»dır. İlk iş Mısır Sultanı Melik Adil'in kızkardeşi olan üvey annesi Melike Adile'yi sürmek, babasını Sivas'a yollamak oldu. Bu genç hükümdar gafil idi. Akıl ve politika sahibi değildi. Lakabı «köpek» olan Saaddeddin adında bir aşağılık arkadaşı vardı. Babası Saadeddin Köpek'e pek yüz vermemişti. Keyhüsrev ise en çok buna saygı ve ilgi gösterirdi. Bunun teşviki ile Taceddin gibi bir bilgini de zina iddiasıyla recm,(*) Havarezmli beylerden Sivas Valisi Hüsameddin Kır Han'ı da hapsetti. Buna kızan Havarezmliler oraları yakıp yıktılar ve çıkıp gittiler. Kır Han sorunu da bu Köpek'in köpekliği idi. Yine bunun teşvikiyle kardeşlerini bile idam ettirmişti. Köpek'in fesatlarıyla ülkeye büyük yararlılıkları olan devlet adamları birer birer mahvedildi.

(*)Recmettirmek: Suçluyu beline kadar toprağa gömüp taşlamak suretiyle idam etmek.

Keyhüsrev kendisi eğlenceye daldı. Fakat yaşı arttıkça aklı başına geldi, Köpek'i öldürttü ve iş görmeğe başladı. Neye yarar ki nice kıymetli devlet adamı gitmiş, türlü fenalık olmuş, iş işten geçmiş bulunuyordu.

Zamanında Baba İshak Kefr-sevdi adında biri çıkıp başında birçok kimseler toplamış, İçil (İçel), Maraş, Kayseri, Sivas ve Sancar taraflarını eline geçirmiş, hükümdarı Konya'dan kaçırmıştı. Ancak 1240 yılında Mübarizüddin Armağan Şah tarafından yakalanıp idam edildi. Baba İshak, «Baba İlyas Horasani»nin mürididir. Bu olaya «Babailer Gailesi» derler.

II. Keyhüsrev'in parası

İşte bu sırada (1242 yılında) Cengizliler bu durumlardan yararlanıp Çermağun Noyan komutasındaki orduları ile Eruzurum'u zaptetti. Kenti yakıp yıktı, halkı öldürdü. Gıyaseddin Keyhüsrev Han Erzurum (eski adı: Erzen-i Rum)u geri almaya teşebbüs ettiyse de Tokat'da Köse Dağı'nda (Erzincan yanında Akşar'da) bozuldu ve Ankara'ya kaçtı. İlhanlılar ilerleyip Sivas'ı teslim aldılar, Kayseri'yi kuşatarak elegeçirdiler. Kayseri halkının erkeklerini idam ettiler. İki kentin de kalesini yıktılar. Aynı şey Erzincan'ın da başına geldi. Keyhüsrev'in devlet adamları, İlhan'dan af dileyerek vergi vermek suretiyle barış yaptılar ve ülkeyi, devleti bu seferlik kurtardılar. Fakat Gıyaseddin Keyhüsrev kaçıp, «Sis»de egemenlik süren Ermenilerden «Rupenyan» (Rupen oğlu) ailesine sığındı. Bu olayla Selçuklular İlhanlılar'ın haraç kaynağı oldular. Gıyaseddin Keyhüsrev orada işret ve zevk ede ede, 1246 yılında öldü.

Dokuz yıl saltanat sürdü.

İkinci Gıyaseddin Keyhüsrev, üç oğul bıraktı.

Artık Anadolu Selçuk Hanedanı çöküyordu, devlet zayıflamıştı. İlhanlılar, hatta Bizanslılar, devletin iç işlerine müdahale ediyorlardı.

İlhanlılara vergi vererek hükümet devam edebiliyordu. Bu üç kardeş bazen tek başlarına, bazen birlikte hükümet ediyorlar ve çok defa birbirine karşı duruyorlardı. Bunların adları: Anası Türk olan İkinci İzzeddin Keykavus, anası bir Rum cariye ve bir söylentiye göre Bizans prensesi olan Dördüncü Rükneddin Kılıç Arslan, anası Gürcistan Kralı'nın kızı ve Keyhüsrev'in çok sevip ölünceye kadar bağlı kaldığı bir kadın olan İkinci Alaeddin Keykubad'tır. Keyhüsrev, bu üçüncüyü veliahd yapmıştı; fakat beyler yerine İzzeddin Keykavus'u tahtta çıkarmışlardır (1245). Biraz sonra beylerin aralarındaki anlaşma bozuldu. Bunlar birbirlerine düştüler. Sonra içlerinden Sahip Şemseddin Mehmed, diğerlerinin vücutlarını ortadan kaldırdı. Hükümdar'ın annesi ile de evlenip mevkiini kuvvetlendirdi.

Guyuk Kaan tahta çıkıyordu. Kurultay törenine İzzeddin de davet edildi. Fakat İzzeddin korkup gitmedi, yerine Rükneddin'i yolladı. Guyuk Kaan Rükneddin'i ağırlayıp kendisinin hanlığını, İzzeddin'in azli ve Hüsameddin'in idamı fermanını eline verdi. Rükneddin bu ferman ve bin atlı ile gelip Sivas'ta «Sultan-ül Azam Rükn-üd Dünya ve'l Din Kılıç

Arslan» adıyla hükümdarlığını ilan etti, adına hutbe okuttu, para bastırdı (1248). İzzeddin Antalya'ya askerî bir isyanı bastırmaya gitmiş, Hüsameddin Konya'da yalnız kalmıştı. Kılıç Arslan bir miktar asker gönderip Hüsameddin'i tuttu. Beyler araya girip ülkeyi ikisi arasında böldüler. Böylece İzzeddin yine Konya'da kaldı. Bir süre sonra Kılıç Arslan barışı bozup kardeşinin üzerine yürüdüyse de bozulup kardeşinin eline düştü. İzzeddin iyi ve merhametli bir kişi idi, kardeşi huzuruna getirilince kucaklayıp ağladı, O'na tutsak muamelesi yapmadı. O'nu da, diğer kardeşini de saltanatına ortak edip yönetimi beylerden Celaleddin Karatay'a verdi (1249).

Selçuklular ile Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum'un ortak paraları. (Bu parada «Hilal» vardır.)

Parasal sıkıntı şiddetli bir surette başgösterdi. Ülke karışıklık içine düştü. Bu durumda vergi toplanamıyordu. Cengizliler'e taahhüd edilen haraç verilemiyordu. Cengizliler ise vergiyi istiyorlardı. Mengü, kaan ölünce, Sultan İzzeddin Keykavus'u huzuruna davet etti. Her nekadar korktuysa da Kayseri'de toplanıp durumu görüşen beylerin kararıyla, yanına armağanlar alarak gitti. O yola çıktı, Melik-ül Ümera Celaleddin Karatay da öldü. Bu kişi devleti iyi yönetiyordu. Ölümü ile işler yine bozuldu. İzzeddin Sivas'ta iken beylerin bazılarının Rükneddin Kılıç Arslan'ı tahtta çıkaracakları haberini aldı. Ve hızla Konya'ya dönüp Alaeddin Keykubad'ı Mengü Kaan'a gönderdi. Alaeddin, dönüşünde öldü. İzzeddin, Kılıç Arslan'ı hapsetmek istediyse de Kılıç Arslan erken davranıp taraftarları ile Kayseri'ye savuştu ve orada kendi adına para bastırdı (1253).

İki kardeş arasında 1254 yılında çıkan savaşta Sultan Rükneddin tutsak düştü. Onu bu sefer yine idam etmeyip bir kaleye hapsetti. Maraş Dağlarının ormanlarından İçil'e kadar uzanan Bayat, Avşar, Ağaç Eri oymakları ayaklandılar. Bu sırada Mokan Ovasını bırakıp Sultan İzzeddin'den Anadolu'da bir yer isteyen Baycu Noyan'ın keşif kolları Erzincan'a girdi. İzzeddin, Baycu Noyan'ı Kulahu önünden kaçıyor sanarak reddetti, hatta Baycu Noyan'ı vurmaya teşebbüs etti. Altmış bin kişilik bir ordu toplandı. Beyler ikiye ayrıldı. Deneyimli olanlar bu askerle bir iş görülemeyeceğini söyledi. Deneyimsiz, yeni bitme beyler ise savaşı tavsiye ettiler. Bu yeni yetişmeler bu defa İlhanlılar'a galebe çalınacağında ısrara ettiler. Bu görüşmeler yapılırken zaten Baycu Noyan Selçukluların ülkesine girip geçtiği yerleri tahribe koyulmuştu. Bu haberi alan Sultan İzzeddin fikrinden vazgeçti; fakat vezir Kadı İzzeddin Atabek bin Mahmud Razi «kafirlere karşı cihad gerektir» dedi ve Sultan'ın fikrini çelip askerin başına geçti. Meydan savaşında bozguna uğradı ve kendisi de şehit oldu. Bu haberi alan İzzeddin, ailesini alıp Antalya'ya kaçtı (1256). Bazı beyler Kılıç Arslan'ı hapihaneden çıkarıp

armağanlarla ve beraberce Baycu'ya gittiler. Kılıç Arslan'ın tahta çıkarılmasını rica ettilerse de Noyan razı olmayıp İzzeddin'i çağırdı. Ancak gelmeyince Konya burçlarının yıkılması şartıyla Kılıç Arslan'ı tahtta geçirdi. Baycu, kışı Anadolu'da geçirip ilkbaharda Bağdat'ın üzerine yürüyen Kulahu'nun Ordusu'na katıldı. Baycu gidince Keykavus, sığındığı İznik devletinden gelip kardeşinin üzerine yürüdü. Kılıç Arslan, Kulahu'nun yanına gitti (1257). Kulahu, Kılıç Arslan'ı Selçuk tahtına hükümdar atadı ve beylerinden Alıncak ve Koğan ile ve bir fermanla gönderdi. Oysa Mengü Kaan da diğerinin hükümdarlığı için ferman göndermişti. İki kardeşin araları bulunarak ülke ikiye bölündü. Keykavus, Kulahu'nun Bağdat'ı zaptettiğini işitince gitmek zorunda kaldı. Kendisini affettirmek için alçaldı ve armağanlar verdi. Affolup Kulahu, Mengü Kaan'ın fermanını kendisine verdi. Çünkü önceden bu fermanı götürenden alıp saklamıştı. Keykavus sevindi, arkasından Kılıç Arslan da geldi. Kulahu bunları barıştırıp ülkeyi aralarında bölüştürdü. Bu iki kardeş Kulahu'nun Suriye Seferi'nde beraber bulundular. İkisinin ortak veziri Sahip Şemseddin Mahmud Tuğrai idi, o ölünce Keykavus Sahip Ata denilen Fahreddin Ali'yi kendisine vezir yaptı. Kılıç Arslan da Muinüddin Süleyman Pervane'yi kendine vezir yaptı. Pervane Kulahu ve Baycu Noyan'a kendisini sevdirmiş bir adamdı. Keykavus'u da hiç sevmezdi. Pervane, Keykavus'un Mısır ile savaştığını haber alıp bunu büyülterek Kulahu'ya bildirdi. Bunun üzerine cezalandırılması emri geldi. Kılıç Arslan, Kulahu'nun askeriyle beraber Konya'ya kardeşinin üzerine hareket etti. Bunu haber alan Keykavus, ailesini, malını alıp Antalya'ya kaçtı. Orada da barınamayıp gemi ile İmparator Mihael Palaiologos'a sığındı (1261). Artık Rükneddin, «Dördüncü Sultan Rükneddin Kılıç Arslan» adıyla bütün Selçuk ülkesine sahip, fakat gerçekte İlhanlılara tutsak oldu. Niğde Valisi Hatıroğu Şerefüddin Mesud ayaklandı. Kulahu ölümünden önce ülkeyi oğulları arasında taksim ederken, kendi adamı bildiği Pervane'ye de Selçuk ülkesini verdi. Selçuk ülkesinde yerleşen İlhanlı askerleri olay çıkarmaya başladılar. Bu askerler orada çok olaylara karışmış olan Kara Tatarlardır. Aksak Timur Anadolu'yu zaptettiği vakit bunları alıp beraber götürmüştür.

Selçuklular adına Ermeni Kralı I. Hetum'un çıkardığı para

Kılıç Arslan Sinop'u Pervane'ye vermişti. Fena olan Niğde Valisi'ni de onun adamı olduğu için görevden alamıyordu. Bir gün bunları İlhan'a şikayet edeceğini ve Sinop'u Pervaneden alacağını ağzından kaçırdı. Bu haber Pervane'ye gidince Niğde Valisi ile görüşüp Sultan'ın Mısır Hükümdarı Beğbars ile anlaşması olduğunu yaydılar. Ülkedeki Moğol beyleri Sultan'ı yanlarına davet edip verdikleri bir şölende kadehine zehir koydular. Bunu anlayan Kılıç Arslan atına binip gitmek istediyse de tutup yayının kirişiyle boğdular (1265).

Böylece bu üç kardeşin bazen tek başlarına, bazen ortaklaşa olan

saltanatları bitti. Bu saltanat dönemi 1245 yılından 1265 yılına kadar 20 yıl sürdü. Bunların adlarına basılmış paralar vardır. Bunlardan Alaeddin'in annesi Rum olduğundan tek başına saltanat sürdüğü sırada Konya'ya Rumlar doldu. Bunlar halka baskı yaptı. Bunu çekemeyen halk Kılıç Arslan'ın tarafına geçti. Selçuklu hükümdarları o vakit adet olduğu üzere saltanat davasında bulunacaklara karşı kalkan olmak üzere, Bağdat Halifelerinden hükümdarlıklarını onaylayan bir ferman alırlardı; hutbede kendi adlarıyla beraber bunların adlarını da okutur, paralarına bunların adlarını da yazdırırlardı. Böyle davranmaları bağımsızlıklarına zarar vermezdi. Bu tarihten itibaren Halifeler ortadan kalktığından, bu görenek de kalktı. Fakat bundan sonra bile Dördüncü Kılıç Arslan Han dine saygı gereği Halife adını paralarında yazdırdı. Ancak Mustasımbillah adını «El-İmam-ül-Ma'sumbillah» ya da yalnızca «El-İmam-ül Ma'sum» diye paralara bastırdı.

Boş kalan Selçuk tahtına Dördüncü Rükneddin Kılıç arslan'ın altı yaşındaki oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev geçirildi. Keyhüsrev, «Üçüncü Gıyaseddin Keyhüsrev» adıyla tahtta oturtuldu. Bu işi gören Pervane'dir. Konya'ya gidip çocuğu tahtta çıkardı (1265).

Bu dönem, yani on birinci hükümdardan on altıncı hükümdara kadar olan hükümdarların zamanı biraz karışık olduğundan, kimlerin ne zaman hükümdar olduklarının akılda açık bir biçimde tutulabilmesi için bu olayları cetvel halinde yayınlıyorum:

Kaçıncı Hükümdar	**Hükümdarın Adı**	**Tahtta geçiş tarihi**
12	II. İzzeddin Keykavus	1246 (1. kez)
13	IV. Rükneddin Kılıç Arslan	1257 (2. kez)
	II. İzzeddin Keykavus	1248 (1. kez)
Ortaklaşa	IV. Rükneddin Kılıç Arslan	1257 (2. kez)
	II. Alaeddin Keykubad	1249 (1. kez)
Ortaklaşa	IV. Rükneddin Kılıç Arslan	1254 (2. kez)
	II. Alaeddin Keykubad	1253
14	II. Alaeddin Keykubad	1265
15	III. Gıyaseddin Keyhüsrev	1265

Dördüncü Kılıç Arslan'ın öteki adı Rükneddin, ünvanı «Es-Sultan-ül Azam Emir-ül Müminin Kasım»; İkinci Keykavus, Dördüncü Kılıç Arslan ve İkinci Keykubad'ın ortak saltantlarında ortak ünvanları «Es-Selatinül Azam Emir-ül Müminin berahin»; İkinci Keykavus'un ikinci defaki saltanatında ünvanı «Es-Sultan-ül Azam Ebul feth-i Emir-ül Müminin-i Bürhan», İkinci Keykubad'ın «Es Sultan-ül Azam Ebulfeth»dir. III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ünvanı ise «Es-Sultan-ül Azam Ebulfeth Emir-ül Müminin Bürhan»dır.

SULTAN ÜÇÜNCÜ GIYASEDDİN KEYHÜSREV HAN

Pervane bu çocuğun eğitimine bilginleri atayarak pek dikkat etti. Bir taraftan da ülkeyi düzeltmeğe çalışıp zulümleri kaldırdı, maliyeyi düzeltti. 12 yıl kadar işler yolunda gitti; fakat Pervane ile vezir Sahip Ata'nın İlhan'ın huzuruna gitmek üzere ülkeden ayrılmaları Hatiroğlu'na meydanı boş bırakmıştı. Hatiroğlu isyan edip Moğolları da kesmeye başladı. Gıaseddin Keyhüsrev Han'ın Selçuk Hatun adında güzel bir hemşiresi vardı. Bu kız Argun Han'a nikahlanmıştı. Hatiroğlu'nun isyanı gelin giden Selçuk Hatun vasıtasıyla «İlhan-ı Azam»a bildirildi. Başkaldırı haberi Tebriz'e varınca İlhan Abaka Kaan, şehzadelerinden Nigüdar Kongratay'ı bir ordu ile gönderdi. Hatiroğlu'nun etrafına toplanan adamlar korkup dağıldılar. Kendisi de «Develi» Kalesi'ne sığındı ise de halk tutup Gıyeseddin'e teslim etti. Hükümdar ve bütün beyler Hatiroğlu'nun yanında idiler. Hepsi de ele geçti; fakat Hükümdar ile beylerin hiç kabahati yoktu; yalnız Hatiroğlu idam edildi. Sürekli olarak Cengizliler'e karşı ülkelerini savunma kaygısında olan Mısır hükümdarlarından Beğbars Han, Hatiroğlu olayından yararlanarak savunmaya elverişli olan Suriye sınırı boyundaki kaleleri ele geçirmek üzere Selçuklu Devleti'ne de saldırmıştı. Selçuklular, İlhanlılar'ın yardımıyla Harun Dağı'nda toplandılar; fakat savaşmadan kaçtılar. Beğbars, İlhalılar ordusuyla savaşa tutuştu ve onları komutanlarıyla birlikte kılıçtan geçirdi. Bu sefer sırf İlhanlı askeri gönderildi. Onlar da bozuldular. Beğbars Kayseri'de Selçuk tahtına geçiş töreni yaptı. Orada on gün kaldıktan sonra Şam'a döndü. Pervane, Sultan Gıyaseddin'i alıp Tokat'a çekildi. Bu sefer Abaka Han bizzat kendisi geldiyse de, kıştan dolayı daha fazla ilerlemeye cesaret edemedi.

Pervane İlhanlılara hoş görüyor, fakat boş durmuyor gizlice Beğbars'a mektup gönderip Selçuk ülkesini İlhanlılardan kurtarmasını rica ediyordu. Beğbars bu mektupları Abaka Han'a göndermişti. Abaka Pervane'yi idam ettirdi (1277). Pervane pek dirayetli bir zattı. Sinop'daki «Alaeddin» adını taşıyan büyük cami ve medrese üzerindeki kitabelerde adı yazılıdır. Sinop'da kumluk tarafından kente bir kilometre kadar uzaklıkta halen «Pervane Dede», «Pervane Tepesi» denilen bir yer vardır. Burasının bu kişiye ya da oğullarına ait olmak gerektir.

Bu dönemde Karaman Oğulları yeni türüyor, bu devlet aleyhine türlü entrikalara başlıyordu. Karamanoğlu Mehmed Bey Selçuklular aleyhine Beğbars'la savaşa girişiyor, ondan umduğunu bulamayınca İstanbul'a başvuruyordu. Nihayet Mehmed Bey, İzzeddin Keykavus'un oğullarından Gıyasseddin Siyavuş olduğunu, Kırım'dan geldiğini iddia eden «Cimri» adında birine, elbisesini çıkarıp sultan elbisesi giydirerek bağlılıklarını bildirdi. Bağlılık töreni yapılırken Üçüncü Gıyaseddin Keyhüsrev Tebriz'de İlhan'ın yanında idi. Çünkü Kaan Tebriz'e çekilirken Gıyaseddin ile veziri Sahib-ül-mülk Fahreddin de beraber gitmiş, Konya'ya Eminüddin Mikail ile Fahreddin'in oğulları kaymakam bırakılmıştı. Konya sahipsizdi. Mehmed Bey, savaşarak Konya'yı 1277 yılında aldı ve Cimri'yi oraya götürdü. Kendisi vezir oldu. Fakat beylerden bazıları Fahreddin'in oğulları gelip Mehmed Bey'le savaştılar. Üs-

tünlük Mehmed Bey'de kaldı. Ancak Gıyaseddin Keyhüsrev İlhan'dan asker alıp Sahip-ül-mülk Fahreddin ile beraber Konya üzerine yürüdüğünden, Cimri ile Mehmed Bey gizlice Konya'dan sıvışmayı düşündüler. Bunlar kaçmaya hazırlanırlarken Konya bilginlerinden «Seraceddin Ermeni» bu kisinini aleyhine fetva verdi. Halk bu iki adamı kovdu. Mehmed Bey bir keşif yaparken düşman askerinin pususuna düşüp öldürüldü. Bunun üzerine Keyhüsrev, Cimri'nin üzerine de yürüdü. Kaçısından bir yıl sonra yapılan bu savaşta Cimri de bozuldu. Tutulup Sultan'a götürüldü. Cimri'nin diri diri derisi yüzüldü. Postuna saman doldurulup teşhir edildi. Bu askerî hareket Selçuk Devleti'nin son askerî hareketidir. Ondan sonra ülkede bulunan asker İlhan askeridir. Selçuk askeri Hükümdar'ın korumasına yetecek sayıda kalmıştır.

Mehmed Bey milliyetsever bir Türk idi. Selçukluların elinde Türk dilinin yok olmasına çok üzülüyordu. Konya'yı zapteder etmez bu koca Türk'ün ilk işi Farsça'yı kaldırıp Türkçe'yi resmi dil yapmak oldu. Farsça'yı şiddetle yasak etti. Fakat bu kişi de bir hata etmiştir. Dilimizi resmen arap harfleriyle yazdırmıştır. O vakit herkes Türkçe'yi kendine göre ve Arap imlası ile yazmıştır. Eski el yazması kitaplarımız incelenirse bu imlanın yüzyıldan yüzyıla geçirdiği aşamalar pek açık biçimde görülür. Mesela bir vakit «buradan» sözü redifle bile yazılmıştır. Bu da pek muzır bir karışıklık zamanımıza kadar gelmiştir. Halen bizi müşkil bir mevkide bulundurmakta, Türkçe'nin gelişmesini önemli biçimde engellemektedir. Gerçi Mehmed Bey'in bu teşebbüsünden önce de Anadolu'da ve İran'da Türkçeyi Arap harfleriyle yazanlar var idiyse de bu resmî olarak yapımıyor, yalnızca özel bir uğraş olarak kalıyordu. Mesela Mevlana Celaleddin-i Rumi ve oğlu Sultan Veled Türkçe şiirlerini Arap harfleriyle yazmışlardır. Oysa Türkçe resmen Cengiz ordularında, İlhanlılarda, uygur harfleriyle yazılmakta idi. Bu harflerin üzerinde bazı değişiklikler yapılması gerekir. Bu yenileştirme işi çok kolay başarılabilinir.

Konya'da tahta çıkınca, Rükneddin'in annesi Gazaliye Hatun'dan Rükneddin'in kızını istedi. Bu evlilik sayesinde tahtını güçlendirmeyi amaçlıyordu. Gazaliye Hatun bu öneriyi açıktan reddedemediyse de çeyiz hazırlıkları bahanesiyle uzunca bir süre istedi. Gazaliye Hatun kurnazdı, vakit kazanıyordu.

Üçüncü Gıyaseddin Keyhüsrev Han, Bizans'la anlaşma yapıp Bizans sınırını denetlerken Uç Beyi Ertuğrul Gazi'nin merkezi olan Söğüt'e uğradı. Ertuğrul, Üçüncü Keyhüsrev Han'a birkaç sürü koyun, kaliça ve seccadeden oluşan bir armağan verdi. Bir oğlunu da maiyetine almasını rica etti. Keyhüsrev Han sonradan Ertuğrul'un bu oğluna hizmetine karşılık Kahta dolaylarında «Yağınıng İli»ni timar olarak verdi. Bunun neslinden Halil Bey, Bayat Bey, Ahmed Bey adlı kahramanlar yetişti. Bu kahramanlar Malatya'da Yıldırım Han'ın yanına gelip uruklarını sundular. 1281 yılında Ertuğrul Gazi ölüp yerine oğlu Osman Bey geçti.

1282 yılında Gıyaseddin Keyhüsrev, Argun Han tarafından idam edildi. Yerine İkinci İzzeddin Keykavus'un oğlu İkinci Gıyaseddin Mesud Cengizlilerin yardımıyla tahtta geçti. On sekiz yıl hakanlık yaptı.

İKİNCİ GIYASEDDİN MESUD HAN:

Ünvanı «Es-Sultan-ül Azam Ebulfeth»dir. Mesud Han'ı babası İkinci İzzeddin Keykavus Han, Bizans İmparatoru ile olan akrabalığı dolayısıyla «Vizandiyon»a çekildi, on yıl orada kaldı. İzzettin Han burada ağırlanmıştı.

Bir gün izzeddin Han maiyetiyle işret ederken, maiyetinden biri, «Bize izin ver! Bir gün av yerinde İmparatoru yakalayıp öldürelim. Bu ili zapt edelim!» dedi. Sofrada bir Rum oğlanı içki dağıtıyordu. Bu oğlan bu sözü hemen İmparatoru ulaştırdı. İzzeddin'in yanında beş-on kişi vardı. Bu kadarcık bir azlıkla bu iş yapılamazdı; fakat Müslüman dininde bulunan ve Oğuz Türkmenlerinden olan Ali Bahadır, Sarı Saltuk adlı iki uruk başı on bin kadar bir toplulukla Anadolu'dan Rumeline geçirilmiş ve Bizans İmparatoru tarafından Dobruca'ya yerleştirilmişlerdi. Eskiden beri Bizans İmparatorları Türkleri Dobruca'ya yerleştirirler, onları sınır koruması ile görevlendirirlerdi. Şimdi Ortadoks bulunan Karamanlılar da belki Dobruca'ya yerleştirilmiş, sonra yine Anadolu'ya nakledilmiş Türklerdendir. Tasarlanan iş, bu Türkmenlerle görülecekti. İmparator, İzzeddin ile Ali Bahadır arasında böyle bir kararın olduğunu araştırdı. Ali Bahadır ile İzzeddin'in oğullarından Mesud ve Kiyumers'i Dobruca'dan getirtip Ali Bahadır'ı öldürttü. İzzeddin ile oğullarını da bir başka yerde hapsettirdi.

Bunu haber alan Rükneddin Kılıç Arslan, Batu Han Sülalesi'nden Mengü Timur Han'a başvurdu. O da Kıpçak'tan yirmi bin atlı ile Tuna'nın buzları üzerinden geçerek Vizandiyon kapısına kadar gelip dayandı. Böylece İzzeddin'i kurtarak onu ve Dobruca Türkmenlerini alıp Kırım'a götürdü. Orada İzzeddin'e amcası Bürke Han'ın kızını verdi. İzzeddin'in oğulları bir evlenme sorunundan dolayı bir gemi ile Kırım'dan Kastamonu sahiline, oradan da Tebriz'e kaçtılar. Tebriz'de Abaka Han misafirseverlik göstermek için Selçuk Devletini Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında ikiye ayırıp doğu bölümünü İzzeddin'in oğlu bu Mesud'a vermişti. Gıyaseddin ölünce her tarafa Mesud Han sahip oldu. İzzeddin Kıpçak'da 1282 yılında öldü.

Gıyaseddin Mesud Konya'da oturur, bir şeye karışmazdı. Her işi İlhanlılar görürdü. Herkes Tebriz'e armağanlarla varıp memurluk satın alırdı. Bu satış işinden dolayı da memurlar sık sık görevlerinden alınırlardı. Memurluğu satın alanlar halkı soyarlardı. Halk bıkmıştı. Elinde avucunda bir şey kalmamıştı. Bu dönemde vergisini vermek için çocuklarını köle gibi satanlar oldu.

Yine bunun zamanında Karaman Oğulları gibi Hamid Oğulları ve Eşref Oğulları türedi. Bunlar birer bağımsız devlet kurdular. Kastamonu'da kardeşi Melik Rükneddin Kılıç Arslan bağımsızlık ilan etti. Gıyaseddin, İlhan askerleriyle beraber bunun üzerine yürüdü, ancak bozguna uğradı ve tutsak düştü. Götürülürken yolda Geyhatu Han'ın bir keşif koluna rast geldiler. Bu keşif kolu Gıyaseddin'i kurtardı. Geyhatu, Kastamonu'daki pürüzü temizledi. Timur Candar'ı oraya vali atadı (1291). Sonra Timur'un oğlu Süleyman Paşa Kastamonu'da bir devlet kurdu. İnanç Bey Ladik'de, Menteşe, Germiyan, Aydın, Saruhan,

Karesi beyleri de oralarda bağımsızlıklarını ilan ettiler. Selçuk yurdundaki İlhan beyleri de uslu durmuyordu. Onlar da birer devlet kurmak istiyorlardı. İlhan bu uğurda başkaldıran Baltu adında bir İlhan beyinin işini bitirdikten sonra, onun taraftarı diye İkinci Sultan Gıyaseddin Mesud'u Tebriz'e çağırıp tahttan indirip hapsetti (1297). Sultan Mesud'un zamanı Karaman Oğuları ile uğraşmakla geçti. Tahtta 1297 yılında kardeşi Faramirz'in oğlu Üçüncü Alaeddin Keykubad oturdu.

16 yıl hakanlık yaptı.

Sivas'daki, güzelliği ile meşhur olan Gök Medrese[13] bu zatın beylerinden Fahreddin Ali tarafından yaptırılmıştır. Türk mimarlık sanatının Selçuk tarzının en görkemli bir anıtıdır. Fakat ne yazık ki bu ve benzeri anıtlarımız harap oluyorlar. Türklüğün Anadolu'ya dikilmiş yapıları, bu yurtların bize ait olduğunu sonsuza kadar dünyaya anıtlar gösterecek olan görkemli ve şanlı anıtlar mahvolup gidiyor. Aklımız başımıza geldiği zaman bu belgeleri arayacağız, ama o zaman milyarlar versek bulamayacağız(*).

Gök Medrese'deki kitabeye göre bu anıt Üçüncü Gıyaseddin Keyhüsrev'in vezirlerinden Hüseyin oğlu Fahreddin Ali tarafından yaptırılmıştır. Kitabedeki tarih de bu Hükümdar'ın zamanını göstermektedir. İhtimal Fahreddin Ali hem ona, hem de İkinci Gıyaseddin Mesud'a vezirlik etmiştir.

ÜÇÜNCÜ GIYASEDDİN KEYKUBAD HAN:

Ünvanı «Es-Sultan-ül Azam»dır. Bu hükümdar cesur, gayretli, yurtsever kişiydi. Fakat hükümdarlığı, aile arasındaki saltanat kavgalarının hüküm sürdüğü, Cengizliler'in ülkeyi alt üst edip zayıf düşürdüğü bir zamana rast geldi. Bu yüzden talihsiz bir hükümdardı. Her taraf ateş almış, iş işten geçmişti. Ülke perişan, halk zulüm altında inliyordu. Tahta çıktığı zaman Sivas, Kırşehir, Aksaray, Kayseri, ve Ankara doğrudan doğruya Cengizliler'in; Kastamonu, Samsun, Karesi ve Saruhan tarafları da İkinci Mesud'un oğlu Gazi Çelebi'nin elinde idi. Kımıldanacak hali yoktu. Beylerden Germiyan, Karaman, Aydın, Karesi, Menteşe, İsfendiyar, Saruhan, Dulkadiriye, Ramazan Oğulları ve Keza Osmanlılar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bu sırada İlhan Gazan Mahmud Han beylerinden Sülemiş, Gazan Han'a başkaldırdı ve Keykubad'ı kaçmak zorunda bıraktı. Gazan Han gelip Sülemiş'i bozdu ve Keykubad'ı tekrar yerine geçirip kızı ile nikahladı (1299). Fakat bu sefer Alaeddin halka zulüm yapmaya başladı ve İlhan'a isyan etmek düşüncesine kapıldı. Bunun üzerine yakalanıp tahttan indirilerek Tebriz'e gönderildi (1301). Hemadan'da oturmayı zorlandı ve 1307 yılında öldü. Dört yıl hakanlık yaptı.

13- Birinci Keykavus konusunda onun tarafından yaptırılmış Şifaiye Medresesinden söz etmiştim. Gök Medrese bu olacaktır. Notlarımda bu konuda bir karışıklık olmuş, tekrar incelenememiştir.

(*) Sivas'ta Şifaiye Medresesi ve Gök Medrese ayrı ayrı yapılardır. (Toker Yayın Komisyonu)

Yerine, 1301 yılında oğlu Gıyaseddin geçtiyse de ancak birkaç gün tutunabildi. Devlet bir süre hükümdarsız kaldı. Nihayet Hemedan'da hapiste olan İkinci Sultan Gıyaseddin Mesud ikinci defa olarak, tahta geçirildi (1302).

Ancak artık herşey bitmişti. Hükümdar'ın elinde bir şey kalmamış, İlhanlıların kendisine verdikleri para saray masrafına bile yetişmiyordu. Zaruret ve keder içinde kendisine inme inerek öldü. Bunun ölümüyle Selçuk Sülalesi göçtü (1308). Bu kişi Türkiye'nin Selçuk Hanedanı'nın son hükümdarı değildir. Çünkü hükümdarlığının bir bağımsızlığı yoktu. Son hükümdar Keykubad'dır. Bundan böyle İlhanlılar Anadolu'yu valiler ile yönetmeye başladılar. Valilerden Timurtaş Bey, beylikleri temizledi. Valililerden sonra Anadolu'da Ertana Bey, Beyliğini kurdu. Ertana, İlhanlılar beylerindendi. Fakat Karaman Oğulları Konya'yı ele geçirdiler ve orada egemenlik sürmeye başladılar. Türkmen Beylerinden Karaca Bey Dülkadir «Dülkadiriye» Beyliği'ni kurdu. Ertana Bey adaletli ve iyi ahlaklı olduğundan kendisine «Köse Peygamber» derlerdi. İlhanlılar Devleti de artık çözülmüş, çökmek üzere buluyordu. Ertana'nın karşısında engel olacak bir kuvvet yoktu. Şeyh Hasan Çobani'yi de Sivas'da büyük bir savaşta yendi bozdu ve bu sayede bağımsızlık elde etti (1343). Ertana Bey 1352 yılında öldü. Valiliği ile beraber saltanat süresi on sekiz yıldır. Paralarında «Alaeddin» lakabı vardır.

Yerine geçen oğulları iyi bir iş göremediler. Her yerde yine bağımsız beyler türedi ve nihayet bu çocukların her biri, bir suretle telef oldu. Bunlardan sonra Kayseri Kadılarından Kadı Bürhaneddin Ahmed adında biri Sultan oldu, on sekiz yıl hükümdarlık yaptı. Kadı Burhaneddin Ahmed bütün ömrünü savaşarak geçirdi. Bu kadı, Osmanoğulları ve Karaman Oğulları ile de uğraştı. Nihayet Akkoyunlular'ın başı Kara Yülek Osman Bey'in eline düşüp idam edildi.

Orta ve Doğu Anadolu'da bu gelişmeler olurken, Batı Anadolu'da da birtakım bağımsız beylikler egemenlik sürüyordu. Bunlar Karaman Oğulları, Hamid Oğulları, Osmanlılar ve Kastamonu Beyliği (Candar Oğulları, İsfendiyar Oğulları, Kızıl Ahmedliler) Karesi Oğulları, Germiyan Oğulları, Aydın Oğulları, Saruhan Oğulları, Menteşe Oğullarıdır. Bunlar hep Türkmendir. Osmanlılar daha sonra bu beylikleri mahvedeceklerdir. Fakat Aksak Timur, Yıldırım'ı bozduktan sonra, hepsini yeniden canlandıracaktır. Ama ne var ki Osmanlı elinde yok olacaklardır. İşte bu tarihlerde Türkiye Devleti Anadolu'da «Tevaif-i Mülük» haline gelmiş (çeşitli beyliklere bölünmüş), bu devletin o vakte kadar hükümdarları olan Selçuk Oğulları, yani Selçuklular, diğer deyimle Selçuklu Sülalesi son bulmuştur. Bu tevaif-i müluke «Birinci Tevaif-i Müluk» adını verdim.

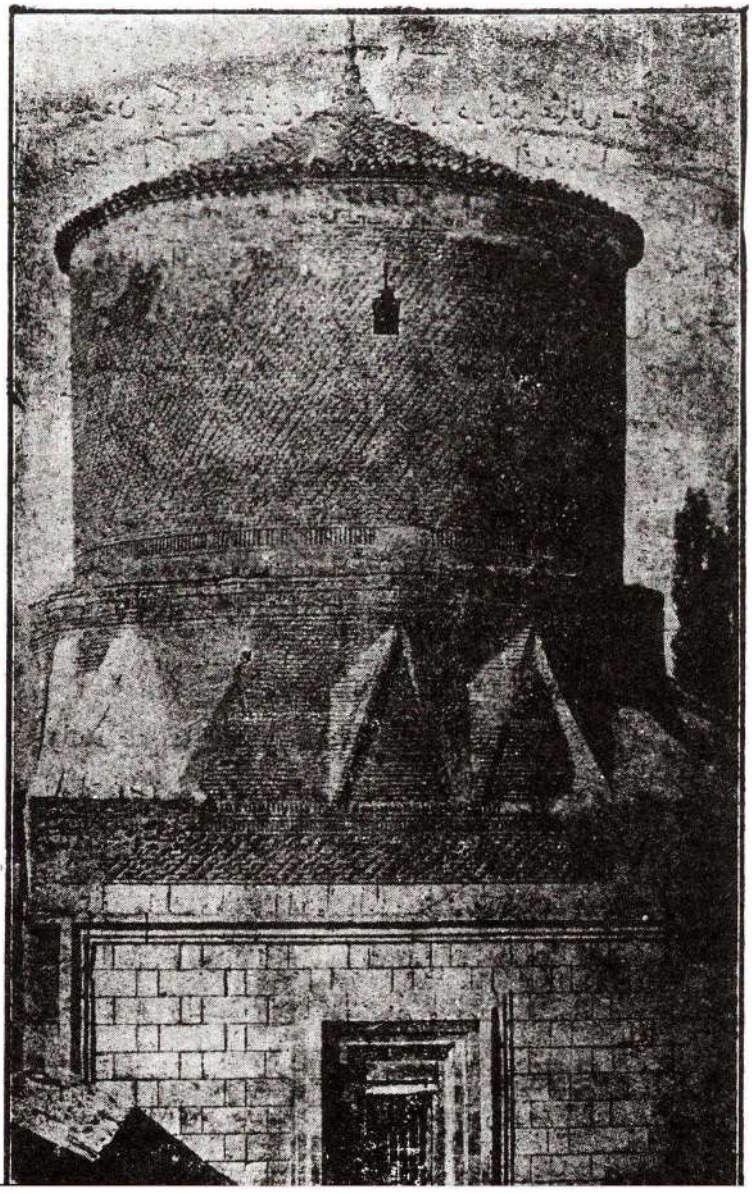
Anadolu Selçuklularının başlangıcı 1076 tarihidir. Bu tarihte Türkler Marmara ve Ege Denizi kıyılarına da ulaşmışlardı. Selçuklular'ın sonu 1301 yılıdır. Ya da 1308 tarihini kabul etmek daha doğrudur. Bu halde bu sülalenin, yani Anadolu Selçuklularının ömrü 239 yıldır. Bu kol 1082 tarihine kadar on altı yıl maddeten ve 1157 tarihine kadar, yani altmış yedi yıl da manen asıl imparatorluğu bağlı olmuş, sonra büsbütün tam bağımsızlık kazanıp yetmiş bir yıl yaşamış, nihayet 1226

yılında Cengizlilerin himayesi altına girerek on yedi yıl bu himaye altında, İlhanlılara vergi ödemiş, onların egemenliği altına düşmüş ve bu tutsaklık dönemi altmış sekiz yıl sürdükten sonra yok olup bitmiştir.

Asıl İmparatorluk 1007 yılında başlamış ve Anadolu'da Selçuk Sülalesi 1308 yılında bitmiş olduğundan Selçuklu Sülalesinin ömrü üç yüz on bir yıldır.

Anadolu Selçukluları'ndan on yedi hükümdar gelmiştir. Asıl imparatorluktan ise sekiz hükümdar gelmiştir. Bu halde Türkiye Devleti'nin ilk saltanat hanedanı olan Selçuklu Sülalesi'nden yirmi beş hükümdar yetişmiştir.

Bu sülale önce İznik'i, sonra Konya'yı başkent yapmıştır.

Selçukluların Sivas'ta Şeyh Hasan Türbesi (Güdük veya Küçük Minare) Tuğladan yapılmış olup 16.5 metre yüksekliğindedir.

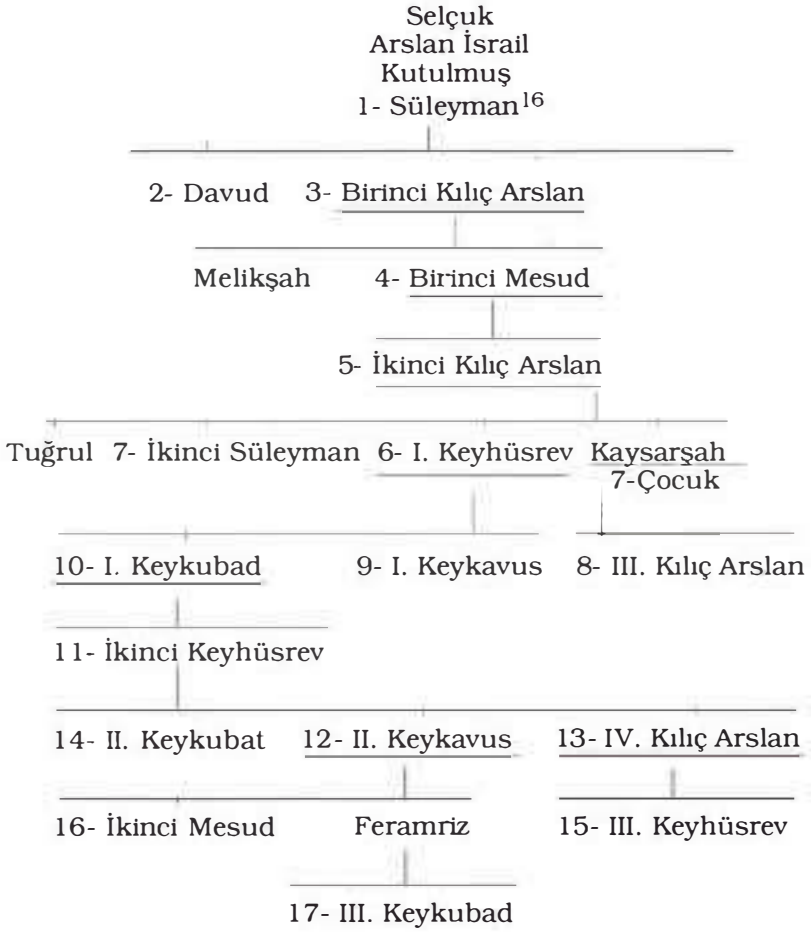
SELÇUKLU İMPARATORLUK HANEDANI SEÇERESİ

14- Belki Çağrı ile Davud aynı kişidir. O halde Alp Arslan ile Süleyman kardeştir.

15- İran Selçukluları ünvanıyla bu sülale 1194 yılına kadar sekiz hükümdar daha vermiş. Kirman'da da bir kolu türemişse de bize asıl Selçuk İmparatorluğu ve onun Sancar'dan sonra Anadolu'daki devamı gerektiğinden, bu şecereye geçilmiştir.

SELÇUKLU ANADOLU HANEDANI ŞECERESİ

16- Süleyman'ı öteki genel silsiliye göre Sancar'dan sonra dokuzuncu hükümdar saymak ve ona göre listeyi yürütmek gerekir. O halde bütün Selçuk Sülalesi yirmi beş hükümdar olur. Fakat Süleyman'ı Melikşah'dan sonra saymak ve altıncı olarak kabul etmek daha doğru olabilir. Bu halde hepsi yirmi iki hükümdar eder.

SELÇUK HANEDANI ZAMANINDA TÜRK UYGARLIĞI

Türkiye Devleti'nin Selçuk Sülalesi zamanında Türkler büyük bir uygarlık yeteneği göstermişlerdir. Bu yeteneği o zamanda yaptıkları ve bize bıraktıkları işler ve eserler kanıtlamaktadır. Bu yetenek uygarlığın her dalında karşımıza çıkmaktadır. Kısacası o tarihlerde Türkiye Türkleri, halen «Selçuk Uygarlığı» adı verilmekte olan bir uygarlık yaratmışlardır. Bu uygarlıkta bir orijinallik vardır.

Bu dönemde iki belirgin bölüm hemen göze çarpmaktadır:

1- Millî biçim

2- Acem taklidi ve Arap kültürü karışımından doğma biçim.

Bu durum bütün devlet kurumlarında, bütün toplumsal ve kültürel alanlarda vardır.

Bunu bazı yazarlar İran kültüründen ve uygarlığından ibaret sanıyorlar. Hatta Arap etkisinden de hiç söz etmiyorlar. Selçuk uygarlığını, sanat ve düşünsel bakımdan «Anadolu'nun İranlaşması» diye nitelendiriyorlar. Bu pek yanlış bir görüştür. Kanıtı ve canlı örneği de işte biziz. Hiç Acem olmamışız. Bu etki, halk kitlesinin bir kılına bile dokunamamıştır.

Selçuklu döneminde Türkiye Devleti'nin örgütlerinin temeli askerseldir. İlk hükümdarlar tamamen demokrattır. Eski Türklerdeki gibi «Kurultay» vardır. Hükümdar kişiliği kutsal, tanrısal bir yönlendiriş ile doğuşundan hükümdar olan bir kimse değildir. Bütün hükümdarlar haneden neslinden olurlardı; fakat Kurultay'ın seçimiyle «Yasa»ya ve «Türk Töresi»ne uymaya and içerek tahtta otururlardı.

Eski Türk inanışına göre devlet, saltanat ailesinin malı, hükümdar milletin babasıydı ve halkı beslemek zorundaydı. Bu nedenle hükümdarların saraylarında sofraları açık idi. Memurlar ve her gelen yemek yerdi. Aynı zamanda hükümdarlar arada bir eski «şölen»ler gibi halka açık şölenler de verirlerdi. Nitekim bunu Osmanlı Sülalesi hükümdarlarında da göreceğiz. Osmanlıların düğünlerindeki halka açık şölenleri bunun bir örneğidir.

Bu hükümdarlar - ilk bir ikisinin dışında- süs ve debdebeye önem vermişlerdir. Alayla çıktıkları vakit, yanlarına boru, sancak, davul ve «çetr» alırlardı. Bu sülalede «çetr» meşhurdur. Bunun aslı «çatır»dır ki, bizde «t» harfi «d» olduğundan «çadır» denir. Bu kelime bizden Farsça'ya geçmiştir. «Çetr» bizdeki çadır gibi olmayıp şemsiye biçimindedir. Adeta

darın yanında yürüyen bir tutar, onu güneşten muhafaza ederdi. Bu sistem eski Mısır'inkine benzer. Çetr atlas ya da sırmalı kadifeden yapılırdı. Bir yerde Çetr'in görülmesi hükümdarın varlığına, debdebe ve görkeme işaret ederdi. Çetr şiirlere de girmiştir.

Sarayda günde beş defa muzıka çalınırdı. Buna nevbet(*) denirdi. Türklerde eskiden beri var olan bu resmî muzıka ve askerî muzıka Selçuklu Sülalesi zamanında da vardı.

Saray'da sopalı elli görevli bulunurdu. Bunlar dayak cezasını uygularlardı. Bu ceza Türklerde daima vardır.

Hükümete «divan» denirdi. Divan'ı vezirler yönetirlerdi. Hükümdarların emri bu divanca onaylanmadıkça uygulanmazdı. İleriki yıllarda hükümdarlar baskıcı bir yönetim uyguladıkları zaman divan kuvvetini kaybetmiştir. Divanı bağımsız olarak egemen kılan vezirlerin meşhuru «Nizam-ül Mülk»dür. «Divan-ı İnşa» ya da «Divan-ı Tuğra» «Divan-ı El-Zemam ve'l İstifa» (Maliye Bakanlığı) gibi daireler vardı. Başbakana «Pervane» ya da «pervaneci», Maliye Bakanına «Defterdar» derlerdi. Miraslarımızdan biri olan bu kelime hâlâ bizde duruyor. Hukukî ve şerî işlerde «kadı», «hatib», «muhtesib» adında üç ayrı memur görev yapardı. Adalet işleri dinsel yöntemlere göre yürütülürdü.

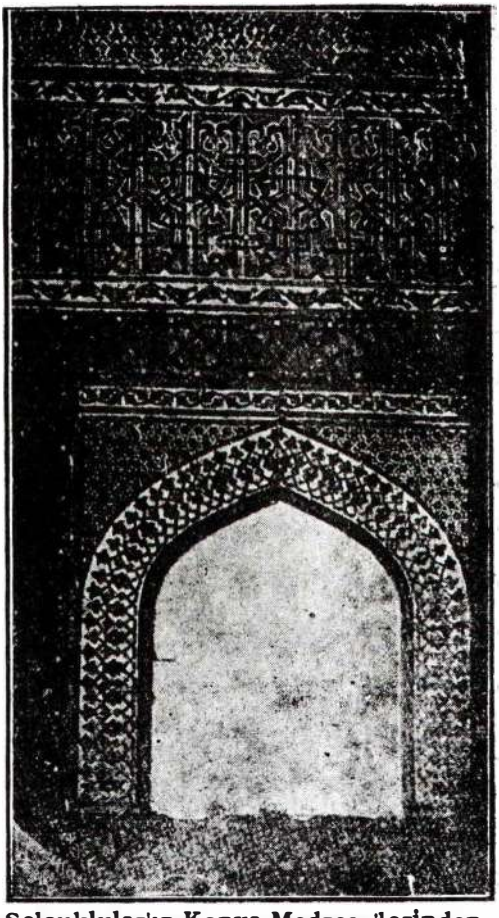
Konya'daki Karatay Medresisi'nin kapısı

(*) **Nevbet:** Buradaki anlamı «hükümdar ve vezir kapılarında çalınan mızıka»dır.

Yönetim mekanizmasının en önemli zembereği casusluk idi. Casusluğu reddeden hükümdar olmuş ise de ondan önce ve sonra casusluk önemli ölçüde örgütlenerek uygulanmıştır. Nizam-ül Mülk bunu «Siyasetname»sinde hararetle tavsiye etmektedir.

Bu sülalenin son dönemlerinde Türk millî asker disiplinin yerine hükümdar korkusu ve hükümete saygı konmuştur. Bu durumu Osmanlı Sülalesinin, başlangıcı dışında, bütün devamı süresince de göreceğiz.

Devletin esası askeri örgüt şeklindeydi. Orduya çok önem verilirdi. Hükümdarların hassa askeri vardı. Bunlara maaş verilirdi. Askere maaş, timar olarak parça parça arazi olarak verilirdi. Sipahilik babadan oğula geçerdi. Demek sürekli ordu vardı. Melikşah zamanında bu ordu dört yüz bin kişi olmuştur. Bundan baş-ka beylerin de maiyetlerinde kendi kuvvetleri vardı. Bu kuvvetler onların satın aldıkları kölelerinden oluşurdu. Her beyin onuru, debdebe ve süs ile değil, maiyetindeki kuvvetle ölçülürdü.

Selçuklular'ın Konya Medrese'lerinden çini nakışlar

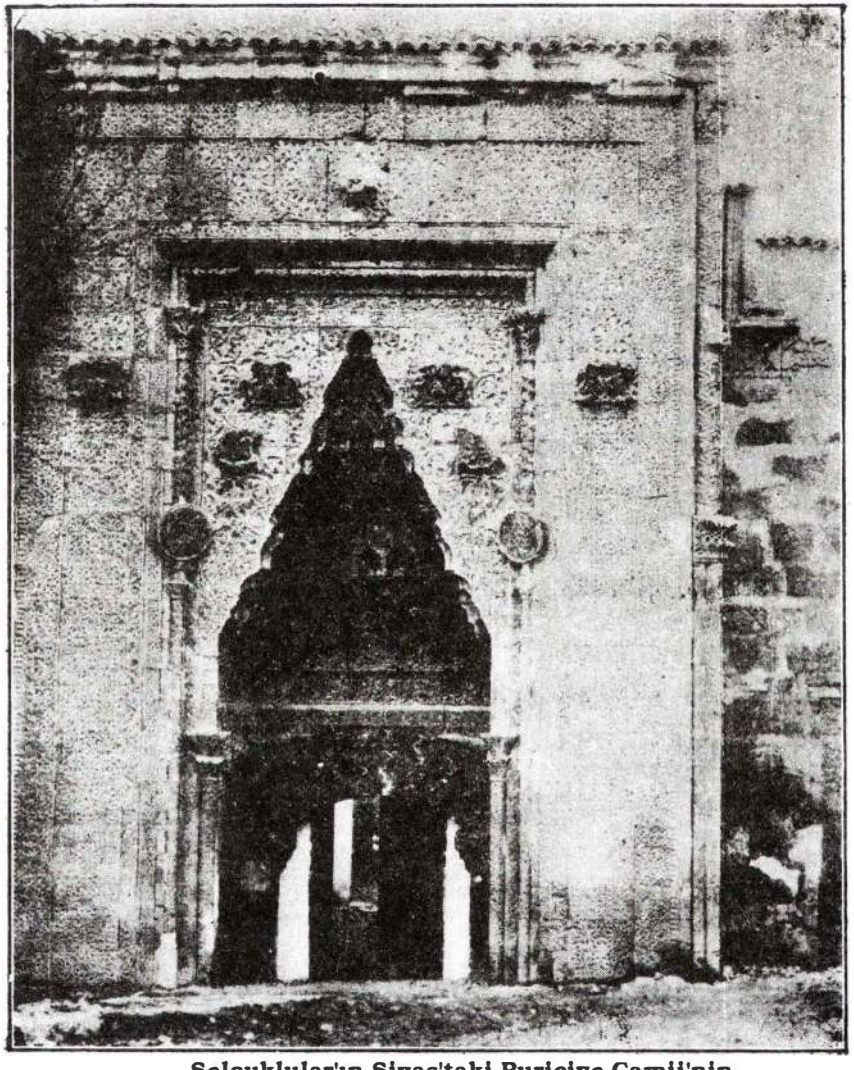
Selçuklularda ordu örgütü pek mükemmeldir. orduların kırk deve ile taşınan gezici hastaneleri bile vardı. Büyük memurların timarları vardı. Sınırdaki timarlar gazilerin, alp'ların idi. Halk alp'lara çok saygı gösterirlerdi. Sınırlarda «Uç beyleri» vardı. Bunlar sınır muhafızı idiler. Ordu büyük bölümü ile merkezde bulunur, talim ile meşgul olurdu. İlk dönemde yalnız Türkmenlerden oluşan orduya, sonraları millî duygu sönüp yerine dini düşünce hakim olunca her milletten asker alındı. O zaman Türkiye Ordusu'nda Acem, Kürt, hatta Hıristiyan Gürcüler bile bulunuyordu. Bu durum ordunun hastalığı olmuş, orduyu zayıflatıp bitirmiştir.

Bu sülalenin hayatının önemli olaylarından biri Sünnilik ve Şiilik çekişmesidir. Sünnilik ve Hanefilik bu sülale zamanında Türkiye'nin esas politikasıydı. Nitekim günümüze kadar Osmanlı Sülalesi zamanında da bu sistem devam etmiştir. On dördüncü Yüzyıl'ın sonuna kadar bütün Türklerde din politikaya, devlet işlerine karışmazken, bundan böyle Sel-

çuklularda devletin esas politikasını din oluşturmuştur. Dinin önemi gün geçtikçe artmış, millî kurumları yıkmış, millî duyguları zihinlerde silmiştir. Hükümdarlar bu esastan hareket ederek Bağdat'taki elleri altında olan, zayıf ve adi halifelere pek çok saygı göstermişlerdir. Esasen bu durum, şu iki noktadan ileri geliyordu. Biri din zihniyetinin gerekli sonucuydu. Öteki sünnilik esas politika kabul edildiğinden şiiliğe karşı harekete geçmek gerekiyordu. Bunun için de sünniliğin mümessili olan halifeyi tutmak gerekti. Bu sebeple Selçuklu Sülalesi şiilik aleyhine yürüdüler. Al-i Büveyh ile Mısır'ın Fatımileri, İran ve Suriye'nin Batınileriyle uğraştılar. Bu uğurda çok kan döktüler, Türk'ün gücünü israf ettiler. Eğer Selçuklu Hanedanının gayreti, kudreti olmasaydı sünnilik kaybolup her taraf şii olacaktı. Bunun için de Türk kanı sarfedildi. Selçuklu Sülalesinin yıldızı parladığı zaman Batınilerle diğer şiilerin de yıldızlarının parladığı zaman idi. Şiilik her tarafı tutmuş, sünniliğin mümessili ve hamisi olan Bağdat halifeleri bile Şii Al-i Büveyh'in himaye ve egemenliği altına düşmüş bulunuyorlardı.

Batıniler sorunu bu sülalenin önemli bir uğraşısı olmuştur. Batıniler devlet kurmuş, gizli dernekleri, fedai örgütleriyle istediklerini, hatta hükümdar, vezir ve herkesi öldürüyorlardı. Bunların başı olan «Hasan Sabbah» (Hasan bin Es-Sabbah) Mısır Fatımilerinin adamlarından idi. İran'dan Mısır'a gitmiş, oradan yine İran'a dönmüş, Selçuklu Sarayına uğramış, Nizam-ül Mülk'ün düşmanı bir adamdı. Devleti Türkiye İmparatorluğu'nun içinde sarp dağlarda olup Türkiye politik varlığı için öldürücü bir unsur durumundaydı. Zaman zaman «Haşişiye», «İsmailiye», «Mülahide», «Ta'limiye» gibi adlar alan[17] Batınilerin asıl merkezleri Kazvin'in kuzeybatısında, Alamut Dağında idi. Oradan Selçuklu Sülalesini ve devlet adamlarını titretirlerdi. Selçuklular bunlarla pek çok uğraştılarsa da kuvvet ve zararlarını sınırlandırmaktan başka birşey yapamamışlardır. Bunları nihayet İlhanlılar temizlemişlerdir.Dikkat çekici bir olaydır: Türkiye Türkmenleri böyle şiilik aleyhindeyken diğer taraftan şii olan Batınilerle çalışan Türkmenler de vardır. Bugün İran ve Anadolu'da sayıları milyonları bulan Şii Türk, elbette bugünlerin ve daha sonraki zamanların meydana getirdiği şiilerdir. Türkmenler arasında şiiliğin yayılmasının nedeni sünniliğin kadını kapatması, hürriyeti azaltmasıdır. Oysa Türk'de özellikle göçebe Türkmende kadın toplumun vazgeçilmez bir parçasıdır. Kadın Türk'de baş hükümdar bile olur. Oruç, namaz bile göçebeye güç gelmiştir. Nitekim, «Şeriat, seferi olanlara orucu mecburi kılmaz, namazı da sayıca hafifletir» biçimindeki kuvvetli propaganda, birtakım Türkmenleri Şii yapmamıştır. Bu zorlu çekişme Osmanlı Sülalesi zamanında da devam etmiştir. Osmanlı Hanedanı zamanında Türkiye'nin İran Türk Şahlarıyla uğraşmaları bunun en açık örnekleridir. Burada şunu da ekleyelim: Bu Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin bir devlet olduğuna, her iki hanedanın da aynı politikayı uygulaması önemli bir kanıttır. Bu kanıtlar sayısızdır. Tarihte bu sülalenin önemli bir rolü vardır. O zamana kadar Arap, Müslüman milletlerin soylusu, hanedan sınıfı sayılırken bunlar Doğu'da Türk Milleti'ni o makama koymuşlardır.

17- «İlhanlılar» bölümünde geniş bilgi vardır.

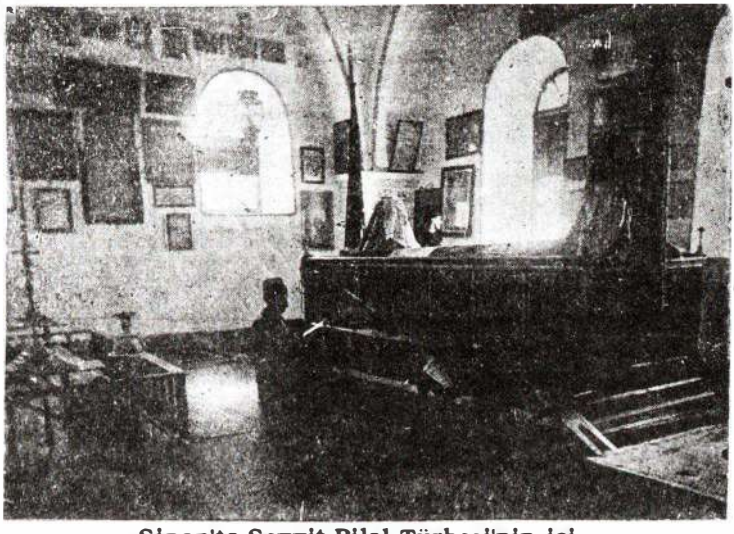
Selçuklular'ın Sivas'taki Buriciye Camii'nin kapısı

Paralı asker ve köle olarak gelmiş olan Bağdat Türkleriyle, Gazne Türkleri bu zemini hazır-lamışlar, Selçuklular bu durumu kesin biçimde tesbit etmişlerdir.

Selçukluların önemli bir işleri de Haçlılara karşı durmalarıdır.

Kanlarını çeşmeler gibi akıtarak Haçlılarla uğraşmışlar, İslamiyet'e ve Araplara pek büyük hizmet etmişlerdir. Selçuklular sayesinde hiçbir Haçlı Seferi başarılı olamamıştır. Çünkü Selçuklular onların önlerine, yollarına durmuş-lardır, sırtlarına binmiş-lerdir. Birinci Haçlı Seferi ile VII. Lui'nin Haçlı seferi, ancak mevcut kuvvetlerinin yarısını Anadolu'da gömerek geçebilmiştir. 1101'de Lombard Haçlı Seferi kuvveti ise tama-

men Anadolu'da mahvedilmiştir. Onlar için Konya, İstanbul'dan Kudüs'e giden yolun üzerinde önemli bir hendek idi ki, geçilemiyor, içine düşülüp ölünüyordu. Bu nedenledir ki, Avrupalı tutucular daha sonraları Haçlı seferlerini denizden yapmışlardır. İşte bu Türk kahramanlığı Haçlılara binbir güçlük vererek zamanında İslam'ın Avrupa'dan öc almasını hazırlamıştır. Bu intikam akınlarına hareket noktası olmuştur. Osmanlılar zamanında Türkiye'nin Avrupa'ya girmesi belki de bugünler ve bu olayların sonucudur. Bu iki sülalede de aynı durum vardır. Ancak birinci sülale Haçlılarla Anadolu'da, ikinci sülale onlarla Tuna boyunda vuruşmuştur. Bu da ikisinin bir devlet olması iddiasını kuvvetlendirir.

Sinop'ta Seyyit Bilal Türbesi'nin içi (Selçuklular'dan Tay Boğa'nın mezar taşı)

Selçuklu Sülalesi zamanında millet Oğuz Türkmeni'dir. Devleti kuran, koruyan ve yöneten hep odur. İstila zamanında ve sonraları akın akın ve yüz binlerce kitleler halinde Anadolu'ya gelenler, yerleşenler hep Türkmen'dir. Demek ki biz Anadolu halkı, istisnasız Türkmeniz. Hatta bu sırada Suriye ve Irak'da yüzbinlerce Türkmen gelip yerleşmiştir ki, bugün onlar orada din ve Arap hırsı yüzünden Araplaşmış, bizim için kaybolmuş bulunuyorlar. Oralar hiç olmazsa bin yıldır, Türk egemenliği altındadır. Birçok Türk oralara yerleşmiştir. Başka bir millet olsaydı oralar bugün baştan aşağı Türk olurdu. Oysa din bize milliyeti unutturduğu için buna engel olmuştur. Çünkü müslümanlık Arabın malı sayılmış, araba ve dine saygı gösterilmiştir. Bu durum bir taraftan da bizde milliyet duygusunu silmiştir. Böyece onlar Türk olacağına, tersine orada biz Türkler Araplaşmış gitmişizdir.

Devlet, ilk zamanlarda Türkmenlere dayanıyordu. Devletin direği onlardı. Hem devleti bizzat kollarının kuvvetiyle, kafalarının aklıyla kuranlar onlardı. Topraklar kendi malları idi. Hükümdar sülalesi de hısımları idi. Bu dönem ilk saf millî dönemdir. Müslümanlık zihniyeti üstün gelince Türk'den başka unsurlar ilgi çekmeye başlamıştır. Ordu her cins askerle doldurulduğu gibi, memurluklar da Türkten başkalarına verilmiş, bu yabancı unsurlar saraylara sokulmuşlar, etkinlik kazanmışlar, yönetimi ellerine almışlardır. Bundan dolayı Türkmen beyleri hükümdarlara gücenmişlerdir. Türkün talihi uğursuzdur. Ve bu her vakit böy-

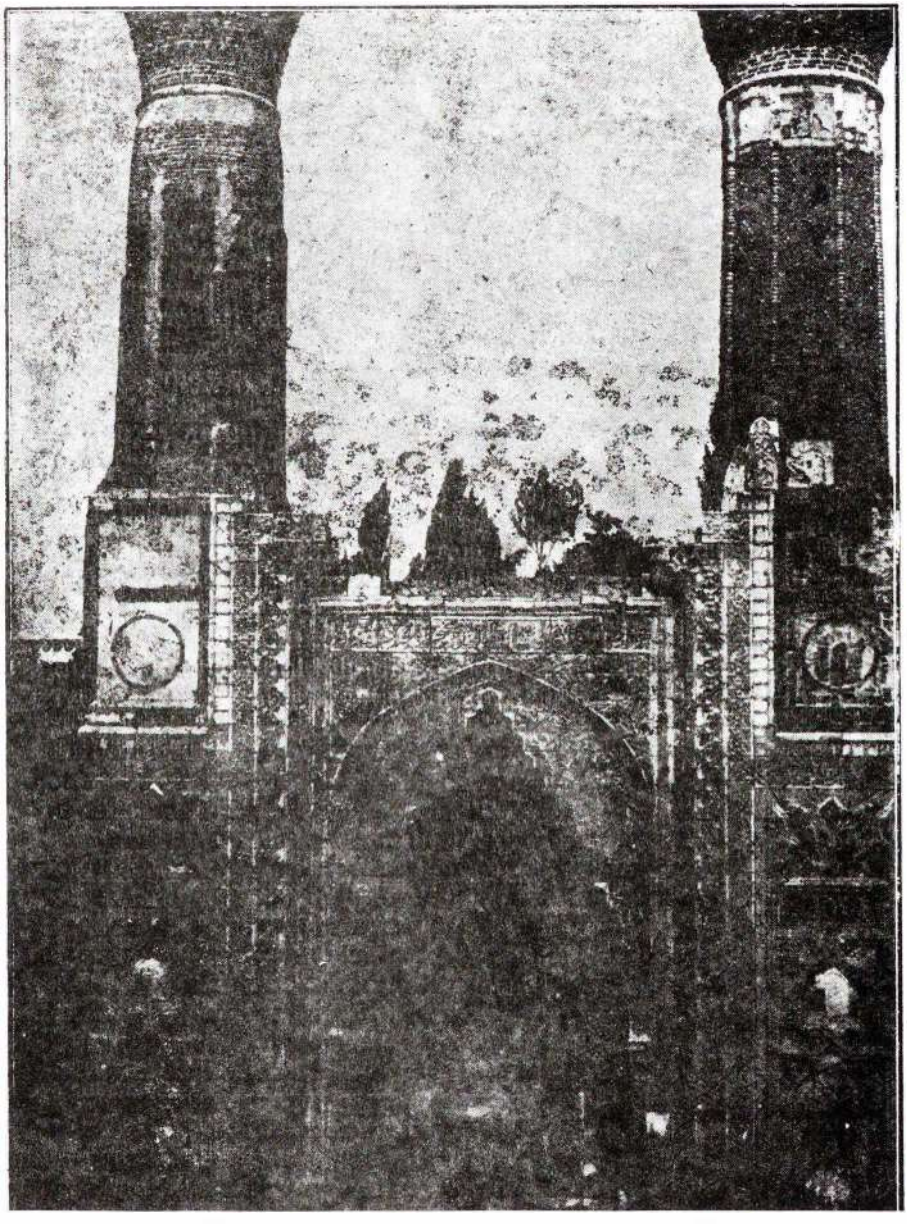
ledir. Türk kellesini koltuğuna alır, savaş alanlarında ömrü geçer, bin meşakkate, yokluğa katlanır, uykusunu bile at üstünde uyur, didinir, vurunur, bir devlet meydana getirir, iki gün sonra yabancı unsurlar asalak halinde devlete üşüşürler. Bakarsın ki devleti yemeye koşulmuşlardır, damarlarına yapışmış emip dururlar.

Yalnız yeseler, emseler o da bir şey değil! Üstelik Türk'e bir de hakaret yağdırırlar! Asalakların kârı malumdur. En kesin anlamıyla müsbet olan bilimler, tıp asalak denilen haşerelerin tanımını yapmıştır. Onlar üşüşdükleri vücudu yer, bitirirler, o varlıktan eser kalmaz. Politik vücutta da asalaklar yabancı unsurlardır. İşte bunlar böyle sayısız Türk politik varlıklarını yiyip yoketmişlerdir. Ne gariptir!. Çakan'ı (gürz'ü) dağları deviren, kılıcı demir ve çelik bendleri kesen, oku en sağlam başların tolgalarını delen, böyle gürbüz olan Türk daima bu illetle ölmektedir. Bu kadar bir ırki dirilik, bu kadar sıcaklık, sağlam bir güç, eşsiz canlılık bu asalak hastalığına tutulmaya yetmiyor!.. Evet, tıp yasası böyledir. En dinç ve sağlam insanları, en gürbüz hayvanları, arslanları cüsseleri mikroskop ve pertavsız ile görülebilecek kadar küçük olan birkaç asalak yer, o dağ gibi vücutları devirir, toprak altına sokar. Bu hastalığa çare yoktur. İş asalaklardan korunmaktır. Onları vücudun içine girmeye bırakmak değil, dışına bile yanaştırmamalıdır. Yani koruyucu, engelleyici önlem en iyi olanıdır. İşte hemen her Türk devleti gibi Türkiye Devleti ilk sülalesi zamanında da bu illete tutulmuştur. Bu hastalığın asıl şiddetli buhranlarını Osmanlı Sülalesi zamanında geçirecektir. Ve günümüze kadar çekecektir.

Bu asalak hastalığının etkeni devlette İslamlık ruhunun hüküm sürmesidir ki, millliyet duygusunu silmekle işe başlayıp Müslüman diye yabancıları en üst makamlara çıkarır, böyle tehlikeli sonuçlara kadar gider. İslamlık kendi sınıfında, kendi kutsal işinde durup da devlette ruh, milliyet olsaydı bu hastalık ortaya çıkmazdı.

Bu hanedan önce saf ve temiz bir biçimde millî iken sonraları Sasanlıları taklit etmek, Acemlere özenerek onları model almak hatasına düşmüştür. Acemin kültürünü, özellikle debdebe ve sefahatini almışlardır. Önce Türkçe dili yaygın iken Saray'a Acemce girmiş, edebiyat Acemce yazılmış, devlet dili Arapça ve Acemce olmuştur. Resmi yazışmalar genellikle Farsça olarak yapılmıştır. Bu hal o kadar ileri gitmiştir ki, Acem'i canlandırmak için sade Sasanlıları taklit ile yetinmemişler, Acem tarihini karıştırıp yıldızı öğrenmeye çalışmışlardır. Paralarında Acem'in aslan ve güneş (şir ü hurşid) resmini bile kullanmışlardır. Bu simgeyi gökbilimci Hüsrev Perviz bulmuştu. "Şir-ü Hursid"in anlamı şudur: Arslan Hüsrev'in kendisi, güneş ise karısı Şirin olup Arslan onun ışığından feyz alır. Gıyâseddin Keyhüsrev'in bu parayı Gürcü Hükümdarı'nın kızını aldığı zaman bu kızı pek sevdiğinden «Şir ü Hurşid'i takliden bu kız adına bastırdığını söyleyenler vardır.

Bereket versin ki saltanat hanedanının bu Acemleşmesi milleti etkilememiştir. Millet yine Türk kalmıştır. Dilini, göreneklerini bırakmamıştır. Bununla beraber hanedanın bu Acemleşmesi Türk'ün, Türklüğün gelişmesine çok zarar vermiştir. Bundan dolayı Türk Milleti birkaç müstesna olmak üzere bu hanedanı affedemez. Osmanlı Hanedanı da aynı affolunmaz kabahati işleyecektir. Bu da iki sülalenin de

Selçuklular'ın Sivas'ta Sahib Medresesi (Gök Medrese)

aynı yolda yürüdüğünü, devletin aynı devlet olduğunu kanıtlar.

Eğer Acem dili böyle ilgi görmeseydi de Celaleddin-i Rumi'nin «Mesnevi»si ile Hayyam'ın «Rübiyat»ı Türkçe yazılsaydı, Türklük için ne bahtiyarlık olacaktı. Türk iki önemli hazine sahibi olacaktı...

Selçuklu Hanedanı hükümdarları Bizans'la ilişki kurmuşlardı. Bazıları Bizans saraylarında bulunmuşlar, Bizanslılardan kız

almışlardır. Buna rağmen bunlarda Bizans etkisi hiç denecek derecededir. Sebebi de din ayrılığının olmasıdır. Zaten Arap ve Acem kültürünün egemenliği altına düşmemiz din birliğindendir. Nitekim geniş ölçüde Bizansla ilişkiye girecek olan Osmanlı Sülalesi zamanında da Bizans etkisi sınırlı olacaktır. Bu da din etkeninin rolünü kanıtlar.

Bu hanedanlar dini devlet politikasına esas yapmakla beraber Müslümanlıktan başka olan dinlere özgürlük vererek Türk'ün bu geleneğine uymuşlardır. Egemenlikleri altına geçen Gürcü, Süryani ve Ermeniler kendilerini Bizans'ın zulüm ve gururundan kurtardıklarından Türkiye'ye minnettar kalmışlar ve bunu tarihlerinde yazmışlardır.

Selçuklular Sülalesi zamanında Türkiye Türklerinin bayındırlık gücü çok büyüktür. Horasan, İran, Azerbaycan, Irak ve Anadolu'da yaptıkları medreseler, yüz binlerce kitaplarla dolu kütüphaneler, aşevleri, hastaneler, kervansaraylar, yollar, köprüler, su yolları ve bendleri, sulama kanalları sayıca pek çok olduğu gibi mimarlık sanatı bakımından da pek önemli ve pek güzeldir. Halen bu yerlerde bu eserlerin kalıntıları durmaktadır. Bu atalarımız gittikleri yerleri bugünkü misyonerler gibi cami, medrese, kervansaray, hamam yaptırarak milli bir biçimde istimlak ederlermiş. Suriye'de, Irak'da, İran'da bugün mevcut olan İslamlığa ait anıtların çoğunu yapanlar bunlardır. Diğer kısmı da diğer Türk devletlerinindir. Bu dönemin en önemli eserlerini Türkiye'de Konya, Sivas, Niğde ve Erzurum'da bulmaktayız. Yaptıkları camilerin çini düzenlemesi izlemekle doyulmaz. Tarım için açtıkları kanallar, ırmaklar üzerine yaptırdıkları köprüler pek önemlidir. Sivas'ta «Gök Medrese»nin önüne ilk geldiğim zaman Avrupa'da en görkemli binalarının önünde duyduğum hayret ve ürpermeden daha büyük bir heyecana kapıldım.

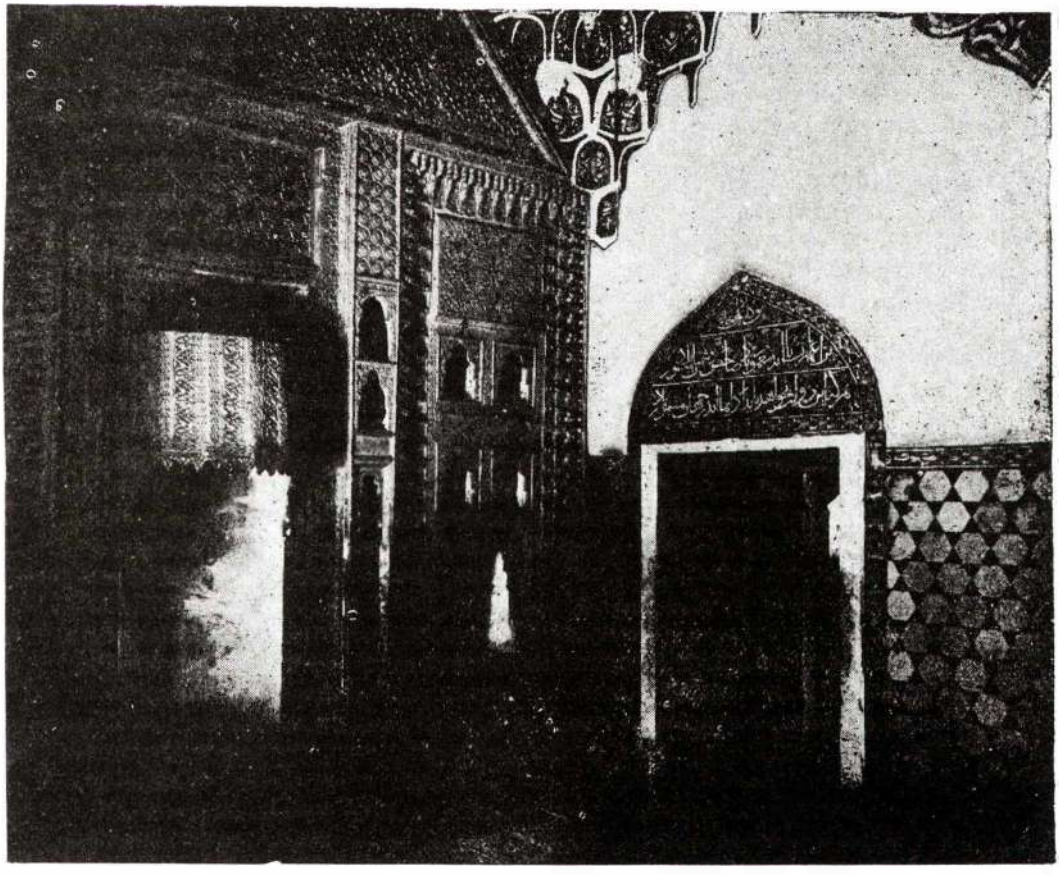
Türk'ün bu mimarlık sanatında Acem, Suriye, Bizans, hatta Ermeni etkisi gören yazarlar var. Acem ve Bizans'a diyecek yok. Fakat bir Ermeni mimarlık sanatı var mıdır? Böyle bir şey yoktur. «Saladen» bunu açıklamak amacıyla Selçukluların sanat adamlarına itibar ettiklerinden Bizans'dan, Suriye'den Ermenistan'dan sanatçıların geldiğini, bu nedenle Selçuk mimarlık sanatının karışık olduğunu söylüyor! İran sanatı denilen sanatın kimler tarafından meydana getirildiği incelenmeye muhtaç önemli bir konudur. Bu sanat doğduğu vakit İran Türk egemenliği altındaydı. Nitekim İran Türk Şahları konusunda bu durumu inceleyeceğiz.

Bilime hizmetleri, bilgine saygıları, bilim ve bilgini korumaları pek önemli ve üst derecededir. Sarayları bilim merkezi ve bilginlerin yuvası olmuştur. Bu saraylarda ve Bağdat'ta Nizam-ül Mülk'ün yaptırdığı «Medrese-i Nizamiye»de zamanın en büyük bilginleri ders verirlerdi. Buradan şiilerle mücadele edecek sünni bilginler yetiştirilmiştir. Yine Nizam-ül Mülk Nişapur'da önemli bir başka medrese yaptırmıştı. Bilimsel kurumlar için yılda altı yüz bin dinar gibi önemli bir para sarfolunurdu.

Güzel sanatlarda pek ileri gitmişlerdi. Hele en belirgin biçimde geliştirdikleri sanat mimarlıktır. O zaman yapılan camilerin çinileri, yazıları, süsleri pek ince, pek güzel ve zariftir. Bu mimarlıkta «orijinallik» ve «Türk millî ruhu» vardır. Bu konuda önemli bir özellikleri de şudur: Cami, medrese ve türbelerinde eski Türk arması olan dokuz başlı ejderha resimleri, sonra koç başları vardır. O kadar tutucu sünni

iken bile bunları yapmışlardır.

Bilmem bugünkü tutcular buna ne der?... Doğru değil derlerse, o zaman Selçuklular'da kendilerinden daha üstün din bilginleri bulunduğu muhakkaktır deriz. Böyle olmasa da yedi, sekiz yüzyıldır harap edilmeyişi o vakitten beri gelen din bilginlerinin de itirazına uğramadığına kanıttır. Bilmem, sorun nasıl çözümlenir?... Bunların türbeleri, altında

Bursa'da Yeşil Camii

mahzen ve üstünde bir oda olmak üzere yapılmıştır ki, bugünkü en uygar biçimde büyük adamların mezarlarına benzer.

Mısır'da yanlış olarak «Arap mimarisi» adı verilen mimari, Selçuk mimarisi gibidir. Kapılar onlar gibi pek yüksek ve süslüdür. Mısır'da, Arap'ta istalaktit olmaz. Demek, bu mimari Arap'ın değil, buraya başka bir yerden gelme bir sanattır. İşin ustası bu ilişkileri incelemelidir.

Bu mimarinin, mimarlık tekniği kurallarıyla tarif edilmesi ve nitelendirilmesi gerekir. İnceleme yapmak isteyenler için geniş bir alandır. Bu incelemelerle ne güzel monografiler meydana gelir, Türk'ün mimarlık

Selçuklular'ın Sivas'ta Buriciye Madresesi

sanatı ne güzel gösterilir. İlerdeki orijinal Türk sanatı ürünleri için ne güzel örnekler ortaya konurdu. İlgilerin himmetini bekleriz. Milli Eğitim Bakanı olduğum vakit bunları tescil ettirmiştim. Bunları bilmek ve harap olmaktan kurtarmak gerekir. Bu güzel anıtlar özellikle Konya'da yapılmıştır. Karaman, Niğde, Sivas ve Erzurum gibi kentlerde de halen eserleri durmaktadır; fakat çoğu harap olmuş ve oluyor.

Zamanlarında «İmam-ül Haremeyn Ebu'l'ala Cüveyni», «İmam-ı Gazali» gibi büyük İslam bilginleri yetişmiştir. Mevlana Celaleddin-i Rumi gi-

bi bilgin ve şair kişi bu zamanın ürünüdür. Aynı zamanda Ömer Hayyam gibi eseri bugün bütün Avrupa dillerine tercüme edilmiş büyük bir şair, Revdaki, Enveri, Azraki, Nizami-i Gencevi (Genceli Nizami), Zahir-i Faryabi gibi birçok ve çoğu Türk, fakat şiirlerini Acemce yazmış şairler Selçuklu sarayında onların yardım ve himayeleriyle yetişmişlerdir. Mesela Hayyam'ın, geçim derdi düşünmeyip kaygısız çalışabilsin diye, devlet hazinesinden masrafı sağlanmıştır. Zahir-i Faryabi'yi Sultan Rükneddin bağışlara boğmuştur. Genceli Nizami meşhur «Mahzen-ül Esrar»ını onun adına yazmıştır.

Gaznelilerin saraylarında doğan Acem Edebiyatı, gelişmesini Selçuklu Sülalesi zamanında yapmıştır. Şair ve yazarları bu hükümdarlar ve devlet adamları pek himaye etmişlerdir. Hele Melikşah'tan itibaren Selçuklu sarayları Acem şair ve yazarları, bilginlerle dolmuştur. Aynı zamanda Arap diline de hizmet eden şairleri ve yazarları da himaye etmişlerdir. Gazneliler ve Selçukluların saraylarında bu harekete bakılırsa, İran Edebiyatını biz Türklerin meydana getirdiğimiz belli olur.

Zamanlarında tarihe, coğrafyaya, fıkıha ilişkin pek çok eser yazılmıştır. Melikşah takvimi düzelttirerek «Takvim-i Melikşahi» (Melikşah Takvimi)ni meydana getirtmiş, gözlemevi yaptırtmış, fıkıh bilginlerine «Mesail-i Melikşahiyye» adıyla bir kavanın mecmuası (Yasalar dergisi düzenletmiştir.

Türkiye Devleti, Selçuklular zamanında Rum'dan, Ermeni'den pek çok bela görmüştür. Biraz da Gürcü'den çekmiştir. Bizans, Selçukluların doğal düşmanıydı. Fırsat buldukça onlara fenalık ederdi. Ermeniler de ta o yüzyıldan beri Müslüman ve Türk düşmanı olduklarından durmaksızın Selçuklularla uğraşırlardı. Bugüne kadar gelen görenekleri gibi, o zaman da yaygara koparıp kesildiklerini, Hıristiyanlığın bittiğini söyler, Papa'dan, Hıristiyan Avrupa'dan asker ve para yardımı isterlerdi. Avrupa'yı Türkler aleyhine Haçlı Seferleri düzenlemek üzere kışkırtmışlardır. Bu dilenmeyi aynen İlhanlılar'a da yapmışlardır. İlhanlılar'ın Hıristiyanlık ile ilk ilişki kurdukları zaman yüz de bulmuşlardır. Hatta İlhanlılar müslüman olmalarından sonra Hıristiyanlardan askerce yardım görmüşlerdir. Bu türlü yaygara ve hareket, Türk ve Müslüman düşmanlığı Ermenilerin çok eski yıllarda başlayıp sonsuza kadar sürecek olan politiklarının gereğidir.

Aynı milletlerden çekilen sıkıntı, aynı haller bu devletin Osmanlı Sülalesi zamanında da aynı biçimde olmuştur. Bu durum Selçuklu ve Osmanlı hanedanlarının yazgıları bakımında da bir olduklarını gösterir.

Bu dönemin bir olayı da Orta Asya'dan her tarafa olduğu gibi, Anadolu'ya da «şeyh ve dervişler akını»nın olmasıdır. Bunlar Anadolu'nun her tarafına çekirge gibi dağılmışlar, her yerde tekkeler kurmuşlar, tasavvufa, Acem edebiyatına ilgiyi çoğaltmışlardır. Acemce'nin devletin resmi dili olmasında bunların etkisi çok büyük olmuştur. Bu şeyhler «derviş» adı altında çevrelerinde önemli kuvvetler oluşturarak devletin politikasına etkili bir biçimde karışmışlar, hükümdarları, devlet adamlarını birer derviş haline girmeye bile mecbur etmişlerdir. Bundan da devlet politikası çok zarar görmüştür. Bunların zararları yalnız politika alanında kalmayıp milli, kültürel ve toplumsal önemli fenalıklar da yapmışlardır. Millete tembellik, dünya işlerine karşı ilgisizlik mistiklik

gibi en zararlı aşıları aşılamışlardır. Milletin cehaletine ve sonunda felaketine neden olmuşlardır. Bu devlette aynı illet, Osmanlı Sülalesi zamanında da vardır. Son kırk-elli yıldır devlet çökmek üzeredir. Ancak yine de millet daldırıldığı afyon uykusu ve sersemliğinden silkinip uyanmaya imkan bulamamaktadır.

Türkçe, yani milletin dili, sarayda yalnız konuşma dili olarak bulunuyordu. Şive, eski Altay ve bugünkü Teleüt, yani Türkmen Türkçesidir. Türkmenlerin Anadolu'ya göç etmeleri ve yerleşmeleri sırasında bir miktar Kıpçak geldiğinden Kıpçak şivesi bile vardır. Hatta Mevlana Celaleddin Rumi'nin Türkçesi Kıpçak şivesiydi. Oysa oğlununki Türkmence ile karışıktır. Fakat herhalde Türkmence önemli bir durumdaydı. Bunun kanıtı, bugünkü dilimizin, Arapça ve Acemcesi çıkarılınca en çok Hazar Denizi'nin doğusunda oturan Türkmenlerin şivesine benzemesidir. Bize en yakın şive odur. Bu üstünlük o kadar idi ki, Mevlana'nın şivesi bir göbekte değişmeye mahkum olmuştur. Türk dilinin ses uyumu kuralı Türkmence'de olduğu kadar Kıpçakça'da da egemenlik sürmemektedir. Bu kural, kelimenin kalın hece ile başlayınca kalın, ince hece ile başlayınca ince olarak gidip bitmesi ve kelimelerin sonuna gelen edatların da bu kurala bağlı olmasıdır. Ancak yabancı dillerden alınan kelimelerde edatlar kelimenin son hecesinin cinsine bağlıdır. Yalnız «ötre»lerde «o» ile başlayan «ou» ile, «eu» ile başlayanlar «u» ile gider ve böyle incelerek biter. «Ou» ile başlayan kelimelerle «uo» ile, «u» ile başlayanlar da yine aynıyla «u» ile biterler. Yine bu kural gereğince son heceleri «üstün» ya da «esre» olan kelimelerin sonuna gelen edatlar «ötre» olur. Rumeli'nde Kıpçaklardan olan fazla göçler nedeniyle Kıpçak lehçesi galiptir. Bu iki şive İstanbul'da karşılaşmış, Kıpçakça, Türkmence'ye benzemiştir. İstanbul şivesinde Kıpçakça'nın enkazı vardır.

Selçuklu Sülalesi millî dönemlerinde, yani önceleri Türkçe'ye bağlıyken, birden Acemceye rağbete başlamıştır. Uzun bir zaman sonra yine Türkçe'ye ilgi göstermişlerdir. Fakat Müslümanlığın etkisiyle eski doğu Türklük tipinden iyice ayrılmışlar, böylece yine Acemce üstün gelmiştir. Karaman Beyi Mehmed Bey Türkçe'nin düştüğü tehlikeyi gören ve ona karşı koyan bir kişidir. Kısaca o zaman Anadolu'da «Selçukça» diye bir dil yoktur. Bugün de «Osmanlıca» diye bir dil var demek, büyük hatadır. İkisi de Türkmence, Oğuzca şivesinde Türkçe'dir ve aynı dildir.

Selçuklu Sülalesi'nde ilk devrede herşey saf Türktür. Dil saftır, Arapça ve Acemceden arınmıştır. Kurultay, Yasa, Oğuz Töresi, yirmi dört Boy ve makamları, sağ ve sol kol kanatlar, bunlardan beylerbeyleri, boy beyleri, uç beyleri, alplar, Oğuz töresince kımız içmek, şölen ve daha başkaları vardı. Bunlarda top, çomak (çukan) oynamak adetti. Sonraları herşey Acemleşmeye başlamış ve çok şey Acem olmuşsa da Türk töre ve göreneklerinden çoğu bu acemlikle beraber yine yaşamıştır. Kadın ilk dönemde toplumda önemli bir durumda iken sonra din ve Acem etkisiyle bir hiç olmuştur. Selçuklular zamanında Anadolu'da Türklerde kahramanlık duygusu pek yüksektir. «Battal Gazi» bir Türk kahramanıdır. Malatya'da doğmuştur. On birinci Yüzyıl'da, Selçukluların ilk dönemlerinde yaşamıştır. Battal Gazi Divanı kahramanlık örneği olup Türk Milleti'ni savaşa teşvik için yazılmış olsa gerektir. Çünkü o zamanda Anadolu'nun fethi gerekiyordu.

O zaman savaşta kahramanlık gösteren alpların atının boynuna altınlı kutas (tuğ), avda kaplan vuranların bileğine kaplan kuyruğu takılır, bir atışta okla kuş vuranlar sorguç taşırdı. Arap ve Acem kültürü saray, medrese ve bir derece tekkelere özgü olup, halk kitlesini etkileyemiyordu. Yani Arap ve Acem kültürünün boyası görünüşte ve hafif kalıyor, içinde yine Türk'ün millî seciyeleri, millî şairleri bulunuyordu. Ordularda ozanlar ve kopuzcular bulunur, yapılan kahramanlıkları şiirleştirirlerdi. Türkiye'nin ilk dönemi bir kahramanlık dönemidir.

Selçuklu Sülalesi zamanında «çavuş» ünvanı vardı. Bunu Havarezmşahlılar ve Osmanlılar zamanında da göreceğiz. «Paşa» ünvanına bunların zamanında rastlamadım. Ancak Sinop'ta «Aynalı (Ayineli) Hatun» adında bir türbe vardır ki, burada yatan kişi Şemseddin Timur oğlu Süleyman Paşa kızı Sultan Hatun'dur. Kitabe 1395 tarihi olduğundan, önce sandığım gibi Selçuklular'a değil, İsfendiyar Oğulları'na ait olması gerekir. Fakat meşhur şair Aşık Paşa 1271 ile 1333 yılları arasında yaşamıştır. Yani Selçuklu Sülalesi'nin son ve Osmanlı Hanedanının ilk zamanına rastlar. Aşık Paşa'nın babasının adı Muhlis Paşa'dır. Bu durumda, Selçuklular'ın hiç olmazsa son döneminde «paşa» ünvanı vardır.

Selçukluk Sülalesi hükümdarları «Sultan» ünvanını almışlardır. Aynı zamanda onlara Bağdat halifeleri tarafından Arapça birtakım ünvanlar daha verilmiştir. Kendilerine «Zıllulah-ı fil-alem», «Sultan-ül Berr-ü'l Bahr» demişlerdir. Birinci Sülalenin bu ünvanlarını bazı kelime değişiklikleriyle bu devletin ikinci Sülalesinde de göreceğiz.

Selçuklular paralarına halifelerin adlarını da yazmışlardır. Bu halifeler İkinci İzzeddin Kılıç Arslan'dan İkinci Alaeddin Keykubad'a kadar olan hükümdarların çağdaşları olan El-İmam "En Nasrüddinullah", El-İmam "Ez-Zahirbimarallah", El-İmam «El-Mustansırbillah», El-İmam «El-Musta'sım-ı'billah»dır. Son lakab Halifelerin mevcut olmadığı zamana ait olup masumluklarına işarettir.

Selçuklular paralarına Kelime-i Şahadet, Besmele, bazı ayetler, seçme sahabenin adlarını, «Haldullah-ı Meleke» gibi şeyler yazmışlardır.

Paralarını bastırdıkları kentler şunlardır: Konya, Erzurum, Erzincan, Kayseri, Malatya, Sivas, Yemişpazar, Luluva (Maden), Deniser (Mardin yakınlarında bir yer olup bugün mevcut değildir).

Bunlardan ilk para bastıran Birinci Rükneddin Mesuddur.

Paralar önceleri bakır (mangır) olarak basılmıştır. Sonraları gümüş para basılmış ve Birinci Alaeddin Keykubad'dan (1219'dan) itibaren «dinar» adıyla altın para bastırılmıştır.

Paraların yazıları kûfi, Arabi'dir.

Paralarında resim yapmışlardır. Bu paralarda en çok görülen eli mızraklı süvari, biniciliğe ve savaşçılığa işarettir. Eli kılıçlı ya da üç teberli (uzun saplı ve yarım ay biçiminde balta) ya da ok ve yaylı süvariler de vardır. Bir bölüm resimler «arslan-güneş» (Şir-Hurşid)dir.

Kılıç Arslan'ın kargılı, Birinci Keyhüsrev'in kılıçlı süvari, Kaysarşah'ın kargılı avcı, Tuğrul Şah ve Süleyman Şah'ın tebreli süvari, Dördüncü Kılıç Arslan'ın ok ve yaylı süvari, Üçüncü Keykubad'ın arslan resimli paraları vardır.

Atalarımız o zaman pek tutucu sünni oldukları halde paralarında böyle resimler yapmışlardır. Bu gün yapmak istesek din adamları, yapanları Allah'ı inkar ile suçlarlar!

BİRİNCİ TAVAİF-İ MÜLUK

Selçuk Sülalesi çöktüğü zaman İran'da İlhanlılar da pek aciz bir halde idiler ve yirmi, otuz yıl sonra büsbütün bittiler. Anadolu'da Türkler başsız, sahipsiz kalmışlardır. Derhal birtakım beyler bağımsızlık ilan edip birer beylik kurmuşlardır. Zaten bu tür kuruluş elli yıldır oluyordu. O zaman bunları rahatsız edecek büyük bir devlet de yoktu. Kısacası büyük imparatorluklara başlangıç olan Anadolu'da makam açıktı.

Yüzyıllardan beri Türklerin batıya doğru bir göçü vardır. Bu, adeta doğanın zorlaması sonucudur. Türkler Asya'nın yüksek yaylasından kopup Altay'ın çetin geçitlerini, geniş kıpçakları, susuz çölleri geçip bir zaman Avrupa içerlerine dalmışlardı. Müslümanlığın açtığı bir çağdan beri de İran'a, oradan Anadolu'ya dalıyor, Irak'a ve Suriye'ye, Üsküdar'a Marmara ve Ege Denizi kıyılarına sürekli bir biçimde akıyorlardı. Bazen bu akımı bir engel durduruyordu. Mizacı sebatlı, sabırlı olan Türk, bu hareketinden vazgeçmiyor, gerekli durumlarda yarım, bir, iki yüzyıl bekliyor, engel kalkıyor, yine akıyordu. İran Müslüman olduktan sonra bu kapı ardına kadar açılmıştı. Türk'ün bu akın yolunda Anadolu'daki küçük beylikler batıya doğru hareket yaptıkları gibi, onların yerine Orta Asya'dan yine sürü sürü geliniyordu. Batıya gidenlerin yerini yeni gelenler dolduruyordu. Bu keşmekeş arasında Türkiye'de on kadar beylik ortaya çıktı. İşte bu arada en belirgin durumda bulunanlar Osman Oğulları'dır. Bu beylikler hepsi de Selçuk Saltanatının varisi olduklarını iddia etmeye başlamışlardır. Varlıklarının sonuna kadar bu dava ile yürümüşlerdir.

Bu konu henüz iyice incelenmemiştir. Bu devletler hakkında henüz geniş ve açık eserler, monografiler yazılmamıştır. Himmete muhtaç olan bir konudur. Osmanlı Sülalesi bunları tepeleyip millî birliği tekrar sağlayıncaya kadar tavaif-i müluk (devletin beyliklere bölünmesi) devam etmiştir. Türkiye Devleti bu sırada mahvolmuş, bir saltanat fasılası göstermiş değildir. Devlet, hemen Osman Oğulları'na intikal etmiştir. Osman Oğulları millî birliği sağlamak için çalışmaya başlamışlardır. Ancak Devlet küçülmüş ve anarşi içinde kalmıştır. Bu ufaklanma hareketi, bu dağılmayı birleştirme, anarşiyi giderme işi Türk'ün uzun süre zeka ve gücünü boş yere harcamıştır. Bunun da nedeni kişilerin saltanat sürme hırsları, bu hırsı millî çıkarların üstünde tutmalarıdır. Bunlardan elimize az belgeler gelmesinin nedeni de Osmanlılar'ın bunlar aleyhinde bulunmalarının sonucu olmak gerektir.

Bunların belli başlıları Ertana (Eritna)lılar, Karamanlılar (Karaman Oğulları), Kızıl Ahmedliler (İsfendiyar Oğulları), Germiyanlılar, Saruhanlılar (Sarı Han), Aydınlılar (Aydın Oğulları)dır.

Türkiye Devleti'nin bu dönemini de canlandırmak millî görevlerimizdendir.

II - İKİNCİ SÜLALE

OSMANLI HANEDANI

Selçuk Sülalesi gibi bu sülale de Oğuz Türkmenlerindendir. Osman Gazi'nin ağzından şöyle bir beyit vardır:

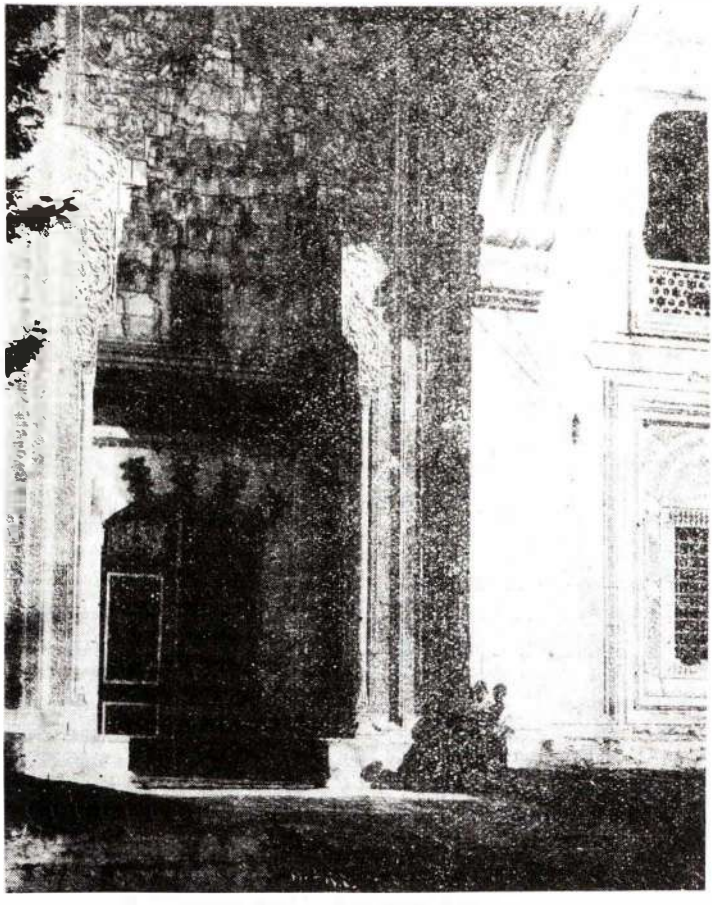
«Osman! Ertuğrul'un oğlusun,
Oğuz Kara Han neslisin.»

Osmanlı Sülalesi Oğuzlardan «Key Kanklı» sülalesidir. «Key» Oğuzların «Kaya» uruğu ile ilgilidir. Bu uruğu Kayı Han yönetirdi. Demek Osmanlı Sülalesi «Key Han» soyudur. Bazı bilgilere göre Oğuz Han'ın oğullarından Deniz Han Selçukluların, Gök Han Osmanlıların soyudur. «Osmanlılar» denilen hükümdarlar sülalesi; Oğuz'un «Bozok» kısmından, «Kayı» kolundan bir aşiret boyudur. Ataları, Oğuz oğlu Gök Han neslinden «Kaya Alp» oğlu «Süleyman Şah»dır. Süleyman Şah'ın oğlu Tuğrul, O'nun da oğlu Osman'dır. Böyle olunca «Üçoklar»dan olmaları gerekir. Reislerine göre ad almak Oğuzlar'da ve bütün Türklerde adet olduğundan Osman zamanında bu aile ve kabileleri Osman'dan dolayı «Osmanlı» adını almıştır. Oğuz Sülalesi «Bozok», «Üçok» adıyla iki büyük bölümdür. Hepsi birden yirmi dört boya ayrılır. Çünkü Oğuz Han'ın altı oğlundan 24 torunu olmuştur. Oğuzları 22 boy diyenler varsa da, doğrusu yirmi dört boydur. Yirmi dört boyun yasırı «Üçok», yarısı «Bozok»tur. Her boya tahsis edilmiş oturacak «Orun»u (mevkii), damgası vardı. Bu boylar:

Kayı	Bayandur (Bayındır
Bayat	Peçene
Alka Evlü	Cavuldar (Cavuldır)
Kara Evlü	Çepni
Yazır	Salur
Döğer	Eymür
Dodurga	Alayundlu
Bayırlı	Üregir
Avşar	Bindir
Kırık	Buğduz
Beğdili	Biyuva
Karkın	Kınık

Hâlâ gerek kabile, gerek köy ve yer adları olarak Anadolu'da gerek oturan, gerek göçebe halk arasında her tarafa bu adlara rastlanmaktadır. Müslümanlıktan sonra Anadolu'ya gelen Türkler genellikle Oğuz nesli Türkmenler'idir. İran'a, Kafkasya'ya, Suriye ve Mezopotamya'ya yerleşenler de bu Türkmenlerdir. Araplar Oğuzlar'a «El-Guz», «Guz», Bizanslılar «Uz», Ortaçağ Latin tarihçileri «Uzı» demişlerdir ki, bu adlar aynı zamanda onlarca «Türk» demektir.

Oğuzlardan olan bu Kanklıların asıl yurtları bir söylentiye göre Aral Gölü çevresidir. On ikinci Yüzyıl'da bu Kırgız Bozkırı'nı bırakıp Merv'e, oradan Selçuklu akınlarıyla birlikte Anadolu'ya gelmişlerdir. Bunlardan Merv'de kalan bir bölümü ise Cengiz'in önünden Hazar Denizi'nin güney sahilini izleyerek, Ahlat'a kaçmışlardır. Cengiz istilası oralara kadar ilerleyince Anadolu içerilerine girmişlerdir. Bu beylik arazisi almışlardır. Bunların reisleri «Ertuğrul» idi. Bazı tarihçiler Ertuğrul'un Anadolu'ya geldiği zaman henüz putperest olduğunu, oğlu Osman'ın müslümanlığı kabul ettiğini söylerse de bunun yanlış olması gerekir. Osmanlılar'da Anadolu'ya gelmeden önce Süleyman gibi Yahudi ve Arap adı, «Şah» gibi Acem lakabı olması, onların daha İran'da iken müslüman bulunduklarına delildir.

Bursa'daki Yeşil Caminin kapısı

Mevcut kitaplardan alınan genel bilgilere göre Oğuzların ilk yurdu «Hıtay»dır. Hiyong-Nu, sonra Tukyu Devletleri zamanında oralarda mevcutturlar. Hazar Denizi'nden Farab kentine kadar olan bölgede yaşarlardı. Yüzyıldan yüzyıla batıya doğru ilerleyerek Türkistan, Horasan, Sogd, İran, Kafkasya ve Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Önce şamanlıktan Nasturi Hıristiyanı, sonra Müslüman olmuşlardır. Bir aralık Karadeniz'in kuze-

yinden Trakya ve Makedonya'ya gitmişlerdir. Anadolu ve Azerbaycan'a tam bir Türk görünümü vermişlerdir. İran ile Mezopotamya'da ise bu görünüm yarı bir biçimde ortaya çıkmıştır.

İlk önce «Oğuz» , sonraları «Türkmen» adını almışlardır.

Kayı Han Boyu, Selçuklular ile beraber İran'a gelmiş, Horasan'da «Mahan» denilen yere yerleşmişlerdi. Selçuklularla beraber hiç olmazsa Cengizliler istilasından önce Anadolu'ya geçmiş olacaklardır. Çünkü Anadolu'da o sıralarda gelişen olaylar arasında adları geçmektedir.

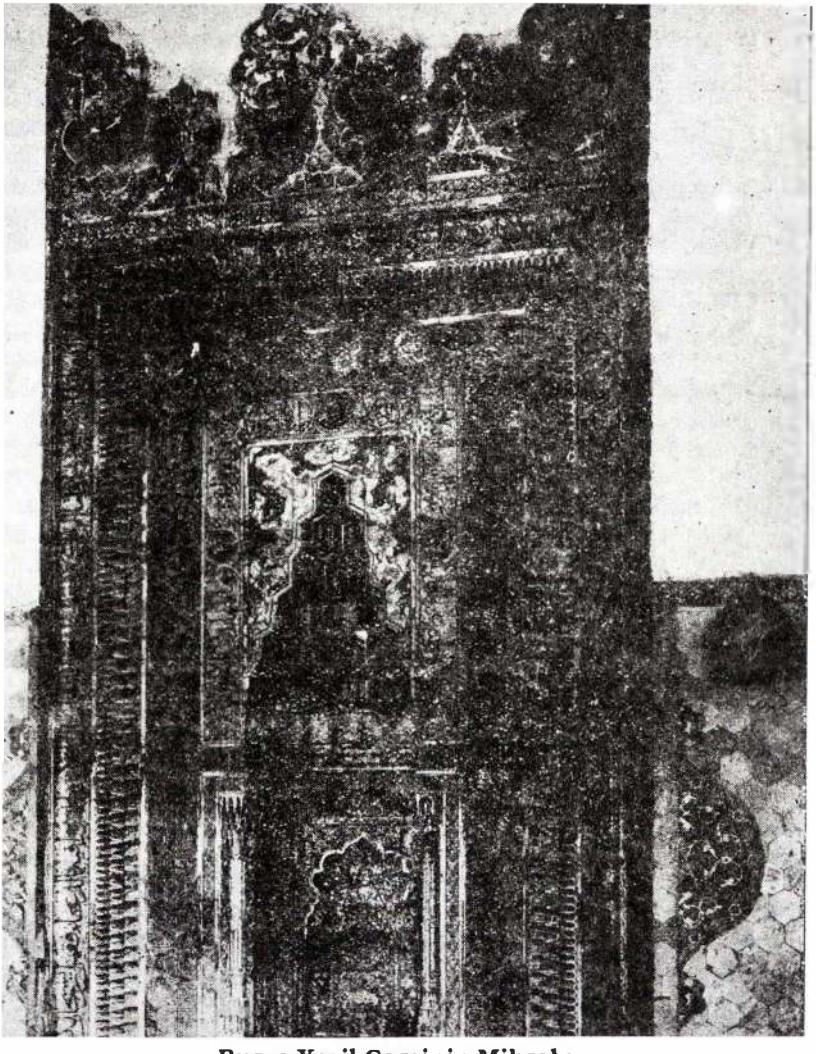
Oğuzlar Anadolu'ya akın akın gelip sahip olduktan sonra da bu akın ve göç durmamıştır. Selçuklu Sülalesi yeni Oğuzlar geldikçe, bunları batıya yönlendirmişler, «uç»lara oturtmuşlardır. Yerleştirilen Oğuzlar az zamanda uçları tamamıyle dolduruyorlar, buralara ülkenin öteki yerlerinin durum ve görünümünü kazandırıyorlardı. Yani bu sınır boylarını da Türkleştiriyorlardı. Bir taraftan da yeni fetihler yapılıyor, yeni «uç»lar oluşuyor, yeni gelenler de yeni uçlara yerleştiriliyordu. Bu böyle sürüp gidiyordu. İşte «Osmanlı Sülalesi»ni oluşturacak oba halkı da, bu sırada böyle bir «uç»a yerleştirilen Türkmenlerdendirler.

İran, Kafkasya, Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'ya olan Oğuz göçü, büyük bir göçtür ve oldukça uzun sürmüştür. Bu göç Selçuk Sülalesiyle başladığı ve onların zamanında devam ettiği gibi, Osmanlı Hanedanı'nın ilk döneminde de sürmüştür. Buralara işte böyle milyonlarca Türk gelmiştir. Yüzyıllar boyunca üreyip pek çok çoğalmışlardır. Fakat bugün bunlardan Bağdat taraflarında ve Suriye'dekilerle, Kürtler arasındakilerin birçoğunun dilerini kaybedip Araplaşmış ve Kürtleşmiş olduğunu görüyoruz.

Türkler kendilerinden çok nüfus kaybetmişlerdir. Bunun başlıca iki nedeni vardır: Biri Müslümanlık ile Arap kültürünün Türk'ten milliyet duygusunu silmesidir ki, böylece Türk, milletine ilgisiz kalmış ve tamamen birlikte bulunduğu milletlere, hatta kültür bakımından kendisinden aşağıda olanlarla bile birleşmekte bir sakınca görmemiştir. Çünkü onları yabancı, kendinden ayrı saymamış, bu gafletin sonucu bu konuda bir savunmayı aklına bile getirmemiştir. Diğeri de, büyük ve geniş fetihlerdir. Millet adeta dünyanın bir ucundan öbür ucuna kadar yayılmış ve öteye beriye kitleler halinde yerleşmiş, sonra gerilemeye başlayınca bu kitleler oralarda, bu geniş arazi üzerinde dağılmış parçalar, «ilot»lar halinde kalmış, bu parçalar kuşatılmış oldukları milletler tarafından zamanla özümsenmiş ve yutulmuştur. Osmanlı Sülalesi'ni doğuracak olan aşiretin «Mahan»dan kalkıp «Söğüt»e kadar yürüyüşleri hakkında genel olarak söylenen ve kabul edilen söylenti vardır ki, şöyledir:

Cengiz seli önünden kaçarak Mahan'dan Azerbaycan, Ahlat, Van, Van Gölü kıyıları ve Erciş'e gelip yerleştiler. Nihayet Ahlat taraflarında elli bin hane olarak tekrar Cengizlilerin önünden kaçıp, Süleyman Şah'ın yönetimi altında Erzincan taraflarına geldiler. Orada hayvanlarına yetecek kadar otlak olmadığından Halep taraflarına göçtüler, Caber Kalesi çevresine kondular. Süleyman Şah, Fırat'ı geçerken boğuldu. Na'aşı Kale'nin önüne gömüldü. Türbesine halen «Türk Mezarı» denilir (1228). Sungur Tekin, Göndoğdu, Ertuğrul, Dündar adlarında dört oğul bıraktı.

Aşiret anlaşmazlık nedeniyle üçe ayrıldı. Bir bölüm Şam'a gitti, bir bölüm Caber'de yerleşti, bir bölümü de eski yurtlarına yani Horasan'a dönmek üzere yola çıktı. Bu son bölüm Halep çevresine gelince bir kısmı Çukurova'da kaldı. Adana'da beylik kuracak olan Ramazan Oğulları bunlardandır. Geri kalan yoluna devam ederek Erzrum çevresinde Pasin Ovası'na ve Sürmeli Çukur'a gelip kondu.

Bursa Yeşil Caminin Mihrabı

Bu da yine ikiye ayrılıp bir bölümü Ahlat'a doğru gitti. Ötekiler Ertuğrul ve Dündar'ın yönetiminde dört yüz aile olarak orada kaldı. Fakat iki yıl sonra Cengizliler'in saldırıları duyulunca kalkıp Kayseri'ye göçtüler. Ertuğrul, oğlu Sarı Batı'yı Konya'ya Birinci Alaeddin Keykubad'a gönderip kışlak istedi. Keykubad Ankara çevresindeki Karacadağ'ı verdi (1231). Karacadağ'a giderken savaşmakta olan Cengizliler ve Selçuk ordularına rast geldiler.

Selçuklu Ordusu yeniliyordu. Kim olduğunu bilmediği zayıf tarafa, sırf erlik sevkiyle, yardım edip savaşı kazandırdı. Savaş kazandırdığı taraf Selçuklular idi.

Sonra İznik ve Bizans İmparatorluğu ile yapılan savaşta pek büyük yararlığı görüldüğünden ve Söğüt'ü fethettiğinden Selçuklular Er-

tuğrul'a Söğüt'ü kışlak, Domaniç'i yaylak olarak verdiler. Ertuğrul Gazi böylece bir «uç» oluşturdu ve bu ucun beyi oldu.

Aşiretini Söğüt'e yerleştirdi. Artık oralarda Bizans'tan yerler almaya devam etti. Selçuklular Devleti İlhanlılar'ın elinde çökme dönemine girdiği sırada Üçüncü Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev Söğüt taraflarına gelmişti. Ertuğrul armağanlarla karşılamaya çıktı ve bir oğlunu hizmetine verdi. Ertuğrul hem Selçuklulara itaatında devam eder, hem de tekfurlarla hoş geçinirdi. Böylece Müslüman, Hıristiyan herkese kendisini sevdiridi. Artık ihtiyarlamıştı. Oğlu Osman Bey'i kendisine vekil yaptı. Nihayet 1281 yılında 90 yaşında öldü.

Kahraman, adaletli bir kişiydi. Osman Bey, Gündüz Bey, Savcı Bey adlarında üç oğul bıraktı. Yerine Osman «Uç Beyi» oldu.

BİRİNCİ OSMAN HAN

Sultan I. Osman (Gazi)

Osmanlı Hanedanı'nın kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Osmanlı Tarihleri denilen kitaplar buna «Osman Gazi» adını veriyorlarsa da, madem ki hükümdardır, o halde «Han»dır. «Sultan» lakabını kullanıp kullanmaması da o kadar önemli değildir. Bu nedenle bu kişiyi «Osman Han» diye yazdım. «Sultan» ünvanının Türklerdeki değersizliğini gösteren bir olayı Havarezm Hanlığı konusunda göreceğiz. Türklere «Sultan» ünvanını verenler Araplar, bu ünvana itibar eden Türkler de yalnız Gazneliler ve Mısır Kölemenleri ile Türkiye'nin ilk ve ikinci sülaleleridir. İkinci Sultan Gıyaseddin Mesud 1284 yılında Osman Bey'e Söğüt'ü mülk olarak verdiğine dair ferman gönderdi. Karaman'da Osman Bey'e «Nasr'üd'din Ebul'nasr Osman Şah» deniyordu. Böylece Söğüt bir beylik ve Osman Bey Şah oldu. 1289 yılında ise İkinci Sultan Gıyaseddin Mesud, Osman Bey'e tuğ, ak bir sancak, tablahane (müzik takımı), bir altın kılıç, gümüş takımlı bir at, silah ve para ile beraber bir ferman gönderdi. Fakat yine ismen Selçuklular'a bağlıydı.

Türkmenler'de beylerin ikindiden sonra yemek çıkarıp maiyetlerine yedirmesi bir görenekti. Ferman böyle bir yemek sırasında gelmişti. Osman Şah saygı gereği ayağa kalktı, ellerini göğsü üzerine koydu, mızıka takımını(*) çaldırdı.

(*) İlk mehter

İşte böylece her gün o saatlerde müzik çalınması ve padişahın bunu ayakta dinlemesi görenek oldu. Sultan Fatih Han zamanından itibaren padişahların müziği ayakta dinlemeleri adetinden vazgeçilmiştir.

Osman Han tekfurlarla savaştı. Bunlardan Karaca Hisar'ı zaptetti. Hisarın kilisesi camiye çevrilip ilk olarak din adamlarından «Dursun Fakih» tarafından Selçuk hükümdarının da adı zikredilmek şartıyla Osman Han adına hutbe okundu. Bu bağımsızlığın ilanı demekti.

Tam bu zamandadır ki, Üçüncü Alaeddin Keykubad İlhanlılar tarafından tutulup İran'a götürülmüştür. Osman Şah'ın aşiretinde şöyle bir gelenek vardı: Önce saltanat Kayı Han Sülalesi'nde iken Selçuk Sülalesi tarafından gaspedilmişti. Bir gün nasıl olsa Kayı Han'lara geçecekti. Bu haber gelince, o günün geldiğine hükmettiler. Beyler toplanıp, «Selçuklular battı, İlhan istilası tehlikesine karşı ülkeyi savunmak için yetenekli bir hükümdara gerek görülmektedir. Osman Şah ise hem bu iş için yeterlidir ve becerilerinden dolayı Türkler arasında hükümdarlığa yetkin olandır. Hem de Kayı neslindendir» dediler. Millet de hep bu fikirdeydi. Devlet'i kurtarmak için Osman'ı Alaeddin'in yerine tahtta çıkarmak düşüncesindeydiler. Gerçekten de mevcutlar arasında en değerli ve en yetenekli olan da, o idi. Kararlarını Osman Bey'e tebliğ edip: «Bu hükümdarlığı kabul etmek sana şer'an ve aklen gerekmiştir» dediler. Osman Bey öneriyi kabul etti.

Oğuz Töresi gereğince biat töreni yapıldı. Yani herkes birer birer gelip Osman Bey'in önünde eğildiler ve O'na bağlılıklarını bildirdiler. Osman Bey de onlara birer kadeh kımız sundu. Kadehi alanlar itaatte devam edeceklerini ve Osman Bey'e bağlı kalacaklarını söyleyip kımızı içtiler. İşte bu tören 1299 tarihinde olmuştur.

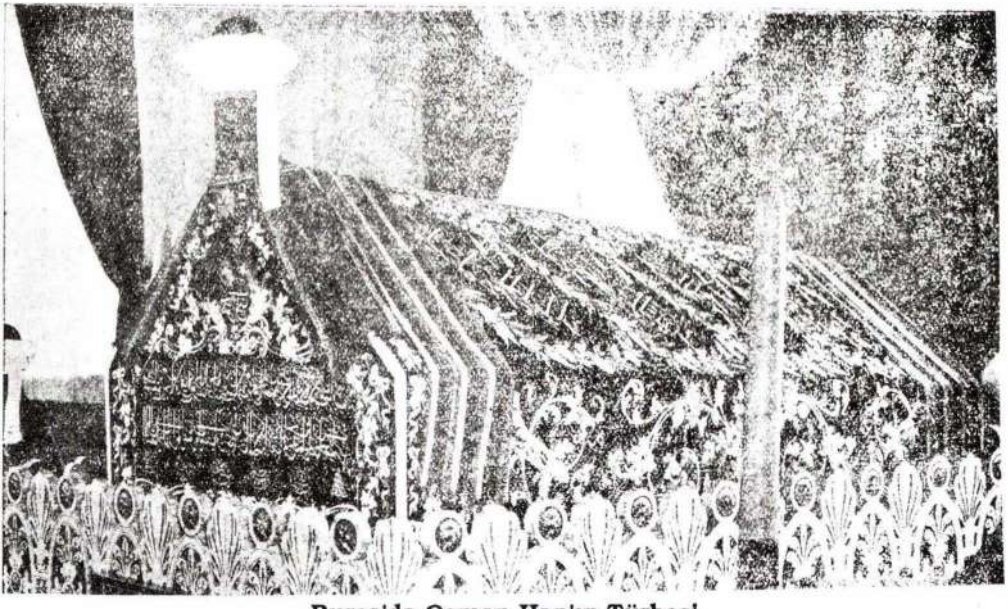
Zaten Üçüncü Alaeddin Keykubad da hapis ve ölümünden önce vekilleri ve beyleri ile Devlet'in perişan hali ve sonu hakkında konuşur, korkunç akıbete çok üzülürdü. Selçuk Ailesi'nin çökeceğini, oğlunun Devleti'i kurtaramayacağını söylerdi. Nihayet düşünmüş, taşınmış, Uç Beylerinden Osman Bey gibi kahraman, yetenekli ve erdem sahibi bir kişinin bu işi başarabileceğine, Devlet'i bu fetretten kurtarıp yeniden bir bayrak altında birleştirebileceğine kanatta getirmişti. Devlet adamları tarafından da bu görüş uygun bulundu. İşte bu düşünce ile Sultan Alaeddin ölmeden önce saltanatını Osman Bey'e terketmiştir. Bu vasiyetin tanıklarından biri de Mevlana Celaleddin-i Rumi idi. Sultan Alaeddin'in ölümü üzerine beyler, hemen Osman Bey'i davet edip Konya'da Selçuklular tahtına çıkardılar. Osman Bey'e Mevlana Celaleddin'in eliyle taç giydirildi ve kılıç kuşatıldı. Son zamana kadar Osmanlı padişahlarına tahta çıktıkları vakit görkemli bir alayla İstanbul'da Eyüp Sultan Türbesi'nde Mevlana Sülalesinden olan zamanın Konya Çelebisi eliyle kılıç kuşatılmaktadır ki, bu görenek o zamandan kalmıştır. Bir söylentiye göre de Alaeddin'in zürriyeti olmamıştı. Mevlana Celaleddin'in Selçuklular sarayına mensup olduğu da bilinmektedir. Bektaşi gelenekleri arasında «Selçuklular'ın son hükümdarı Alaeddin'in oğlu olmadığı, Celaleddin-i Rumi'yi kendisine Ata yaptığı, züriyetsizlikten kederli olup Devlet'in geleceğini düşünmek üzere büyük bir meclis topladığı, hatta Celaleddin'in bir aralık kızıp ülkeyi Moğollara vermek iste-

diği» vardır. Bu söylentiler arasında Hacı Bektaş Veli, Şeyh Edebali ve Mevlana Celaleddin-i Rumi adları da geçmektedir. Bunlar da Alaeddin'in saltanatı Osman'a verdiği söylentisini kuvvetlendirmektedir. Her halde tarihimizin bu pek önemli olan noktası güzel bir monografi konusudur. İyi bir incelemeyle belgeler araştırılmalı, üzerlerinde fikir yürütülerek bu önemli konu aydınlatılmalıdır. İşte böylece Selçuklular yerine Osmanlılar Hanedanı geçmiştir. Türkiye Devleti'nin bir saltanat hanedanı çökmüş, yerine bir yenisi iktidar olmuştur.

Bu bilgilerden hangisi doğru, hangisi yanlış olursa olsun bir gerçek vardır ki, Türkiye Devleti'nde «Birinci Tavaif-i Müluk» dediğim küçük küçük beylikler ve anarşi doğmuş, Selçukluklu Sülalesi çökmüş, Selçuklu Hanedanı yerine Osmanlı Hanedanı Türkiye tahtına oturup anarşiyi gidermiş, milli birliği yeniden sağlamıştır.

Türkiye'de Selçuk Hanedanı'nın çökmesi üzerine ortaya çıkan birçok Tavaif-i Müluk'dan (küçük küçük beyliklerden) biri de Osman Oğulları Beyliği'dir. Ancak bunlar yasal bir biçimde o hanedanın yerine geçmiş bulunuyorlardı.

Osman Bey, «Osman Gazi» ünvanıyla hükümdar oldu. Osman

Bursa'da Osman Han'ın Türbesi

Oğulları da artık «Osmanlılar» adını aldılar. Türk Milleti'ne şimdiye kadar Anadolu'da Selçuklular, Selçuk Türkleri denirken artık Osmanlılar, Osmanlı Türkleri denmeye başlandı. Anadolu'ya Arap ve Acem'in İslamiyet'ten beri verdikleri «Bilad-ı Rum» (Rum kenti) adı da unutulmaya başladı.

Osmanlı Hanedanı Türkiye'nin yeniden yıldızını parlatmıştır.

Osman Han, Harmankaya Tekfuru Köse Mihal ile dost olmuş ve

onun yardımıyla İnegöl, Bilecik, Diyarhisar kalelerini almış Nilüfer Hatun'u tutsak edip oğlu Orhan'a nikalamıştır.

1301 yılında Yenişehir'i alıp orasını başkent yaptı. Yenişehir'de evler, saraylar, hanlar, hamamlar yaptırdı. Bundan sonra Bursa'ya ve Üsküdar'a doğru her biri bir tekfur elinde bulunan kaleleri aldı. Karşısına iki hisar yaptırıp gireni çıkanı vurmak şartıyla Bursa'yı on bir yıl sıkıştırdı. Bu çabaları sırasında Osman Han nükrise tutulup çalışamayacak hale geldi. Yerine, yeteneklerini eylemleriyle kanıtlamış olan oğlu Orhan Bey'i vekil atadı.

Orhan Bey Mudanya'yı alıp Bursa'ya İstanbul'dan yardım gelmesini önledi. On birinci yılda Bursa'da müthiş bir kıtlık başladı. Kent halkı teslim olmaya karar verdi. Orhan Bey beş bin askerle, Tekfur'u İstanbul'a gitmesi için Gemlik'e götürmek şartıyla kaleyi teslim aldı.

Şehre girdikleri vakit sokakları açlıkla ölenlerin leşleriyle dolu bulmuşlardı. Onbir yıl boyunca Bursa halkı açlık ve hastalıktan telef olup bitme derecesini bulmuştu. Sokakları temizletti. Sahipleri ölüp de boş kalan evler, tüm evlerin dörtte üçü kadardı. Bu evleri Türklere verdi. Bir manastırdan başka bütün kiliseler yıkıldı (1325).

Nihayet Osman Han ölümünün yaklaştığını anlayıp oğullarını ve beylerini toplayarak hepsine ve özellikle Orhan Bey'e uzun uzun öğüt verdi. Sonunda Bursa'da «Gümüşlü Künbed»e gömülmesini vasiyet etti. Ölünce önce Söğüt'e, sonra oradan çıkarılıp Bursa'daki manastırın gümüşlü kubbesi altına gömüldü.

Osman Bey 1325 yılında 69 yaşında öldü. Beyliği on dokuz, hükümdarlığı yirmiyedi yıldır.

Uzun boylu, geniş göğüslü, belinden aşağısı yukarısından uzundu. Ayakta durduğu zaman kolları dizlerinden aşağı sarkardı. Kolların bu uzunluğu Türklerde kahramanlık işaretidir ve pek makbuldür. Değirmi çehreli, kara yağız, kara çatık kaşlı, kara ela gözlü, koç burunlu, iri dişli, kara saçlı, seyrek ve kara sakallı, uzun boyunlu, kalın sesliydi. Zamanında «Kara Osman» diye de ad almıştı. Oğuzlar soylu ve cesur olanlara «karalar karası» derlerdi. Kırmızı çuhadan bir börk giyip üstüne Horasani biçimde ak çalmadan burına bir sarık sarardı. Bu biçimde sarık sarmak Çağatay biçimidir.

Öldüğü vakit birkaç biz, bir çift çizme, bir kaşıklık, tozluk ile bir yancuk (at zırhı), bir basit kılıç, bir kargı, bir yay, birkaç tane kırmızı renkli sancak, birkaç at, konuklar için olan birkaç sürü koyun, bir ağaç tesbihten başka bir şeyi çıkmamıştır. Malda gözü yoktu.

Osman Han pek yumuşak başlı ve tatlı sözlü olup ömründe bir defa bile gazap ettiği görülmemiştir. Ahlaklı, bilgin, savaş tekniğine vakıf, kahraman adaletli ve pek cömertti. Konuklarına, maiyetine yemek yedirmek gibi Türk göreneklerinden hiç vazgeçmemiştir. Devlet hazinesinden birşey almaz, kendi koyunlarının ürünleriyle geçinirdi. Şimdi neden başarılı olmuş, pek iyi anlaşılıyor. Bir taraftan fetih yapmış, bir taraftan ülkesinin yönetimini düzeltip, yasalar koymuştur. Kısacası Türkiye Devleti'nin ve Osmanlı Sülalesi'nin kurucusu, eşi ender gelmiş büyüklerdendir. Zamanında Osmanlı toprağı «dar-ül-harp» (harp kapısı, harp sahası) olduğundan Türkistan'dan savaş erleri akın akın maiyetine gel-

mişlerdir. Yani o zamanda savaş olan ve savaş arayan Türkler henüz atalar mesleğini bırakmamışlardır.

Zamanında ülkenin sınırı güneyde Kütahya, kuzeyde Marmara sahili ve Sakarya ağzına kadardı. Diğer bölümler küçük beyliklerin elindeydi.

Osman Bey, Alaeddin Paşa ve Orhan Bey adında iki oğul bırakmıştır. Osman Bey'in zamanında Samsama Çavuş, Turgut Alp, Hasan Alp, Uygud Alp adındaki meşhur beylerin çok hizmetleri olmuştur.

Orhan Bey

ORHAN HAN

Osmanlı tarihlerinde «Orhan Gazi», «Sultan Orhan» adıyla anılır. Ağabeyi Alaeddin Paşa bilim ve tekniğe düşkün olduğundan hükümdarlığı kabul etmemiştir. Orhan Han ise askerlik ve yönetim işlerini seviyordu. Türkler arasında «paşa» ünvanının ilk Alaeddin ile görüldüğü söylenirse de, bu konuda ilk sülale zamanında geniş açıklamalar yaptık. Orhan Gazi, Bursa'yı başkent yaptı.

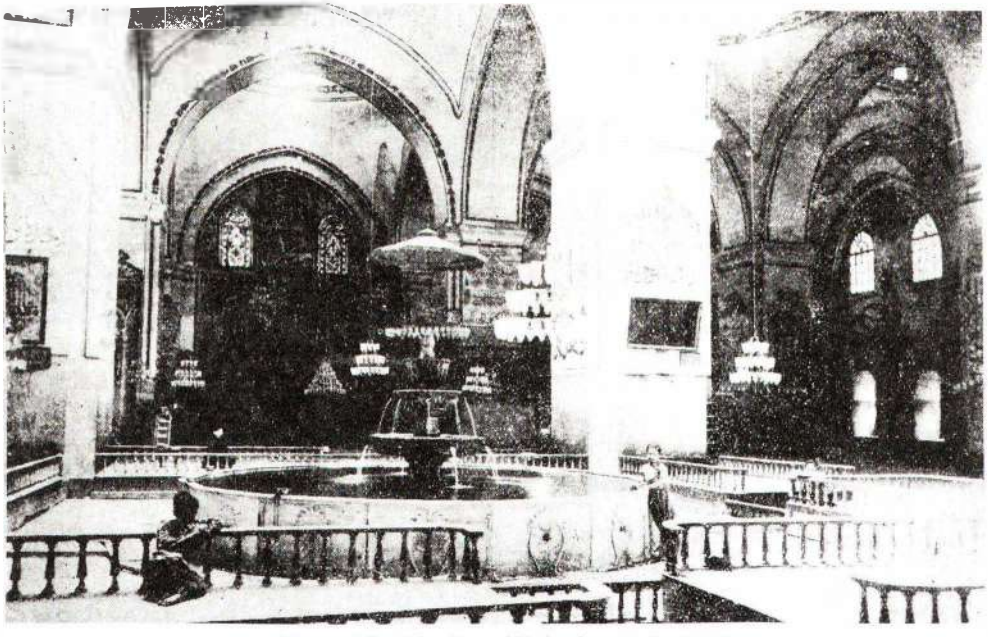
Konya Karamanoğlu Yahşi Bey'in elindeydi. Selçuk Beylerinden Aydın Bey, Saru Han, Menteşe Bey, Germiyan Bey, Hamid Bey, Teke Bey, Karesi Bey bugün adlarıyla Aydın, Saruhan, Teke, Germiyan, Hamideli, Karesi denilen yerlerde; Kızıl Ahmedlü Şemsüddin Bey Kastamonu'da, Dulkadiroğulları Maraş'ta, Ramazan Oğulları Adana'da beylik sürüyorlardı.

Orhan Han babasından kalma beylerden Akça Koca Bey, Konur Alp ve öteki beylerle İzmit, Hereke ve İznik kalelerini, Taraklı, Gemlik ve Kartal'ı tekfurlardan aldı. Tekfurlar, Bizans'a bağlı Vali, ya da küçük ve özerk hükümdarlardır. Bu seferle artık Bizans yönetiminde Anadolu'da yalnız Alaşehir ve Biga kalmıştı. Bu savaşlar 1337 yılına kadar, yani on yıl sürmüştür.

Orhan Han artık tavaif-i müluku (küçük beylikleri de) da ortadan kaldırmaya başlıyordu. Bunlardan ilk olarak Karesi'yi aldı.

Alaeddin Paşa devlet işlerinin düzenlenmesiyle meşgul olmayı tercih edip kardeşinin veziri olmuştu. Bu kişi zamanında bilginlerden Çandarlı Kara Halil ile beraber yasalar yapmaya ve tüzükler koymaya başladılar. Hassa ve timar yöntemini uyguladılar. Devlet adına para bastırdılar. Şimdiye kadar ordu, düzensiz bir orduydu. Bu kişiler «devşirme» adıyla bir yöntem geliştirip düzenli bir ordu kurdular. Bu or-

du, ünü bütün dünyayı tutacak, sonra da isyan ve azgınlıklarıyla devleti çöküntüye sürükleyecek olan «Yeniçeri» ordusudur. Askerleri Türk'ten olmayan Hıristiyan unsurların çocuklarından vergi yoluyla toplanıp, kışlalarda Müslüman dini üzere talim görmüş ve eğitilmişlerdir. Böylece çekirdekten asker yetiştirilmiştir. Yeniçeri Ocağı denilen bu ocağa yasa ve tüzükler konmuş, bektaşiliğin kurucusu Hacı Bektaş Veli de Yeniçerilere bektaşiliği vermiştir. Çünkü bu Hıristiyan çocuklar birden tam Müslüman olamıyorlardı. Bektaşilik ise bu iki dini birbirine yaklaştırır bir köprü hizmetini görüyordu. Yeniçeriler, yemek kazanlarını ocaklıların birliğine simge yapmışlardır. Bu ocağın bozulduğu zamanlarda Yeniçeriler isyan edecekleri vakit kazanı isyan mahalline götürürler, çevresinde toplanırlardı. Böyece Osmanlı Türkçe'sinde «kazan kaldırmak» «isyan etmek» demek olmuştur.

Bursa'da Ulu Camii'nin iç görünümü

Alaeddin Paşa ölünce yerine oğlu Süleyman Paşa vezir oldu. Süleyman Paşa, Aydıncık çevresinde iki sal yaptırıp beylerden Hacı İl Bey, Evrenos Bey, Ak Sungur ve Kara Timurtaş beyler yanında olduğu halde 40 kişi ile bir gece Avrupa yakasına geçip Gelibolu'yu zaptetti. Anadolu'dan bir miktar asker getirip bir yıl içinde Malkara, İpsala, Tekirdağı'nı (Tekfur Dağı) aldı.

İşte bu sallarladır ki, Türkler Marmara Denizi'nden Avrupa'ya geçmişlerdir. Bu geçişin tarihi 1357'dir. Bu bütün dünya için bir dönemin ilk adımıdır. İşte bu dönem İstanbul'un fethi ile açılacaktır.

Süleyman Paşa avda attan düşüp ölmüş, Bolayır'da gömülmüştür

(1359). Bu olaya çok üzülen Orhan Han da iki ay sonra ölmüştür.

Orhan Han bilimi sever, bilginleri himaye ederdi. Bir çok hayratı vardır. Ülkeyi bayındır bir duruma getirmiştir. Gerçekten devletin temelini kuran, yasalarını, örgütlerini yapan ve Türkiye'nin Osmanlı Hanedanı zamanındaki gücünü hazırlayan bu kişidir.

BİRİNCİ MURAD HAN

Buna «Hüdavendigar Murad» denir. Ankara, Türkmenlerden «Ahiler» elindeydi. Onlardan Ankara'yı ald.. Ahiler, toplumsal bakımdan ileri gitmişler ve o zamana göre güzel bir örgüt sahibiydiler. Bir tarikat, bir dervişlik biçimindeydiler. Ancak toplumcu idiler ve ekonomik ilkeleri vardı. Bunlar uygar incelemeler eserler de meydana getirmişlerdir. Ahiler hakkında güzel incelemeler yapıp mükemmel bir monografi ortaya çıkarılması Türklük için gereklidir.

Murad Han, Ankara fethinden sonra Rumeli'ne döndü. Rumeli'nin yalnız Marmara ile Ege Denizi kıyıları Bizanslılarda olup Balkan Yarımadası'nın diğer taraflarında Bulgar, Sırp, Boşnak ve Arnavut devletleri vardı. Murad Han'ın Lala Şahin Paşa komutasında gönderdiği ordu 1362 yılında Edirne'yi zaptetti. Sonra Filibe'yi aldı. Vardar Irmağı'na kadar vardı. Bundan telaşa düşen Sırplılar, diğer Balkan devletlerinin de yardımıyla altmış bin kişilik bir kuvvetle Edirne üzerine yürüdülerse de, Lala Şahin Paşa'nın keşif kolu komutanı olan Hacı İlbeyi, komutasındaki dört bin kişilik bir birlik gece Sırp Ordusu'nu basıp müthiş bir surette bozmuş, mahvetmiştir (1365). Bu yere «Sırp Sındığı» adı verilmiştir. Fakat Şahin Paşa, Hacı İlbeyi çekemeyip zehirletmiştir. Osmanlı tarihinde bundan böyle hırs ve haset yüzünden değerli ve hizmet görmüş nice insanlar öldürülecek, bu hal hizmet ehillerine hizmet konusunda korku ve çekingenlik verecektir. İşte bu olay, bu çığırın başlangıcıdır.

Murad Han 1366 yılında Edirne'yi başkent yaptı. Batıya ve kuzeye doğru fetihlerine devam edip Kavala ve Dırama'yı; Sırplılardan Niş'i aldı. Köstendil, Niğbolu ve Silistire Bulgar Prensleri, «Rikab-ı Hümayun»a gelip vergiye bağlandılar. Osmanlı Tarihinde çok geçen bu deyim «Padişahın Özengisi» demektir. Padişahlar devlet ileri gelenlerine ve yabancı beylere özengilerini öptürürlerdi. Bu, Osmanlı padişahlarının büyüklüklerini ve güçlerini gösterir. Onlar atları üstündeyken hatta yabancı prens ve hükümdarlara atlarının özengilerini öptürmüşlerdir.

Murad Han daha sonra Bosna içine kadar girdi. Sırp Kralı barış yaptı. Barış şartları arasında gerekli durumlarda Osmanlı Devleti'ne asker vermek şartı da vardı. Büyük oğlu türe (prens, şehzade) Yıldırım Bayezid'e Germiyan Beyi'nin kızı Devletşah Hatun'u aldı. Çeyiz olarak Kütahya ve çevresi ve bir süre sonra Hamid İli'nin yarısı alındı.

Karaman Oğulları, kendilerine Selçuk Hanedanı'nın varisi sayıyorlardı. Bu yüzden Osmanlıların büyümesini çekemiyorlardı. Bunlardan Ali Bey, Hüdavendigar Sultan Murad'ın kızıyla evlenmişti. Gözü Osmanlı topraklarındaydı. Padişahın Rumeli'ne geçmesini fırsat bilip savaş ilan etti. Osmanlı Ordusu Konya üzerine varıp Konya'da kanlı bir

savaş yapıldı. Karamanlılar fena halde bozuldular (1387). Eşi Ali Bey'i affettirdi. Bu savaşta Sırp askeri vardı; emre itaat etmediklerinden cezalandırıldılar.

Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa Bosna'da büyük bir mağlubiyete uğrayıp on beş bin şehit verdi.

Bunun üzerine Balkanlar'da Sırplılar ve diğer devletler ayaklandılar. Sırplılar bu isyanın başına geçtiler. Sadrazam Candarlızade Ali Paşa komutasında ordu ile hareket etti. Ali Paşa Pravadi, Şumnu, Tırnova, Niğbolu ve Silistre kalelerini alıp Bulgar beylerini cezalandırdı. Padişahın Ordusu Kosova (Kos Ova) üzerine yürüyordu, Ali Paşa da gelip harekata katıldı.

Sırp Kralı Lazari Sırp, Macar, Ulah, Boşnaklardan kurulu ve bütün Balkanlar ile çevresini temsil eden yüz bin kişilik bir ordu ile Kosova'da Osmanlı Ordusu'nu bekledi. Osmanlı Türklerine karşı bu İlk Haçlı Seferi idi. Böylece 1389 yılında Kosova'da en kanlı ve korkunç savaşlardan biri oldu.

Düşman çok kalabalıktı. Savaş alanında çok iyi bir yer tutmuştu. Bu yüzden kendisine güveniyordu. Bizim ordu kırk bin kişi idi. Mevzilendiği yer de çok kötüydü. Rumeli askeri ile Şehzade Bayezid sağ kanat Anadolu askeriyle Şehzade Yakub sol kanat komutanı idi. Başlangıçta sol kanadımız bozulmuşsa da düşmanı tepeleyen diğer kanat komutanı Bayezid, yıldırım hızıyla ve önemli bir manevra ile zor durumdaki kanadın yardımına koştu. Düşmanı bozguna uğrattı. İşte bu hareketinden dolayı Bayezid'e «Yıldırım» ünvanı verilmiştir. Diğer bir söylentiye göre Yakub bey de Bayezid gibi düşman kanadını bozmuş ve düşman merkezinin arkasına düşmüştür. Bu savaşta Lazari öldürülmüşse de savaş alanında dolaşan Padişah'a ölü yığınları arasından Miloş Kabiloviç adında yaralı bir Sırp, müslüman olacağını ve padişahın ayağını öpeceğini bahane ederek yanaşmış, Murad Han'ı vurup öldürmüştür (1389). Padişah, oraya defnedildi ve bir türbe yapıldı. Halen bu türbe mevcuttur ve Sırplıların elindedir. Dünya bu!...

Bu Padişah otuz yedi savaş yapmış ve galip gelmiştir. Zamanında Türkiye Rumeli'nde Tuna boyu ile Bosna'ya varmıştır. Rengi ve biçimi ile şimdiki Türkiye'nin bayrağını, turayı bu kişi yapmıştır. İlk vezir Alaeddin'e «Paşa» denildiği için bundan sonra vezir olanlara «paşa» denmesi adet olmuştur. Çandarlı Kara Halil, oğlu Ali kazaskerlikten vezir olmuşlar ve «paşa» ünvanını almışlardır. Bunun zamanında vezirler de çoğaldığından «Vezir-i Azamlık» (Başvezirlik) kurulmuştur.

Bu başvezirlik Feth'e kadar Çandarlı ailesinde kalmıştır.

BİRİNCİ BAYEZİD HAN

Lakabı «Yıldırım»dır. «Yıldırım Bayezid» derler. Tahtta çıkar çıkmaz kahraman kardeşi Yakub Bey'i öldürttü. Buna neden mevki hırsıdır, rakipsiz kalmaktır. İşte bu olayla kardeş, oğul öldürmek kapısını bu Padişah açmıştır. Ondan sonra makam iştihasıyla bu cinayet bol bol ve yüzyıllar boyunca işlenmiştir. Yıldırım Bayezid Anadolu'daki küçük beylikleri temizleme gereğini duydu. Çünkü Karaman Oğulları'nın

teşvikiyle Aydın, Saruhan, Menteşe, Teke ve Germiyan beyleri düşmanlıklarını arttırmışlardı. Bunların işlerini bitirip ülkelerini zaptetti. Karamanoğlu Ali Bey sınıra saldırmış ve Timurtaş Paşa'yı tutsak almıştı. Üzerlerine gönderilen ordu Ali Bey ile oğlu Mehmed Bey'i tutsak aldı. Karaman Beyliği de ortadan kaldırıldı (1392). Diğer Aydın, Menteşe ve Saruhan beyleri, Kızıl Ahmedlü. Kötürüm Bayezid Bey'e sığınıp ondan yardım istediler.

Sultan I. Bayezid (Yıldırım

Aynı yılda Kayseri, Sivas ve Tokat çevreleri, oralarda egemenliğini sürdüren Kadı Bürhaneddin'in elinden alındı. İsfendiyar Oğulları üzerine Kastamonu'ya ordu gönderildi. İsfendiyar Oğulları'ndan Kötürüm Bayezid, Sinop'a kaçmış ve orada kuşatılmıştır. Bu sırada ölmüş, oğlu İsfendiyar Bey Sinop kendisinde kalmak üzere barış istemiş ve bu istek kabul edilmiştir (1393).

Birkaç yıl sonra ise Anadolu'da tavaif-i müluk (küçük beylikler) tamamen yokedilerek Türkiye Devleti'nin eski birliği sağlanmıştır. Ülkeye şimdi Tuna ve Bosna'ya kadar Balkanlar da eklenmişti.

Bir süredir Bizans İmparatorları Türkiye'ye vergi veriyorlardı. Bunlardan Yuannis Palaiologos itaat etmek istemediğinden İstanbul'un kuşatılmasına girişildi. Bir ordu da Selanik ve Yenişehir'i aldı. Tuna boyuna kadar Balkanların zaptı şimdi de Avrupa'yı telaşa düşürmüştü. İstanbul'un kuşatılması bunların onuruna dokundu. Türklüğünü çoktan unutmuş ve Hıristiyanlık içinde boğulup kalmış olan Macar Kralı'nın teşviki ve Papa'nın yardımıyla, içinde sekiz bin seçme Fransız askeri de dahil olarak bütün Avrupa'nın ünlü şövalyeleri ile yüz bin kişilik büyük bir ordu toplandı. Bu ordu, yeni bir «Haçlı Ordusu» halindeydi. Elimiziden Vidin'i teslim ile aldı; fakat muhafızlarını kesti. Zaten tam eski Haçlılar gibi hareket ederek Sırbistan'ın Hıristiyan köy ve kentlerini de yağmaladılar. Nihayet gelip Niğbolu'yu kuşattılar. Kale'nin komutanı Doğan Bey büyük kahramanlıklarla Kale'yi savundu ve Sultan Bayezid de imdadına yetişti. Niğbolu Kalesi'nin önünde tarihte en şiddetli savaşlardan biri oldu. Savaştan önce düşman ordusundaki tutsak Müslümanlar bizimkilerin gözü önünde kesildi (1393). Savaşın ilk döneminde düşman galip bir vaziyete gelmişken büyük bir gayret gösterilerek mağlup edildi. Düşman askeri kılıçtan geçirildi. Hemen hiç kimse kurtarılamadı. Yalnız Macar Kralı bir balıkçı kayığıyla kaçabildi.

Fransa Kralının amcası Korkusuz Jean tutsak edildi. Misilleme olarak Bayezid on bin tutsak kestiriyordu. Vezirler şefaat edip katliamın önüne durdular. Bizimkiler sonra da bu tutsakları bıraktılar. Frenkler pek vahşice hareket etmişler, teslim olan bir kalede aldıkları tutsakları kesmişlerse de, biz bu vahşete misilleme yapmadık. Kim vahşi bilmem!...

Bu zafer için Mısır'da bulunan Abbaslı Halife tebrikname yazıp Yıldırım Han'a «Sultan-ı İklim-i Rum» demiş, bundan sonra Türkiye padişahlarının Osmanlı Hanedanı da «Sultan» ünvanını almıştır.Yıldırım Han Niğbolu'dan dönüşünde İstanbul'u kuşatmaya başladı. Bunun için de Karadeniz Boğazı ortasında «Güzelcehisar»ı yaptırdı. Halen harap bir halde bulunan bu hisara «Anadolu Hisarı» denmektedir. Fakat Bizans İmparatoru, İstanbul'da bir cami yaptırıp imam ve kadı atayacağını, Padişah adına hutbe okutacağını bildirerek kuşatmadan kurtuldu.

Rumeli'nde Atina'ya, Anadolu'da Malatya ve Kemah'a kadar ilerlendi.

Bu sırada Orta Asya, İran ve Irak'ı almış, güneyde Ganj'a kadar Hindistan'a girmiş, kuzeyde Moskova'ya varmış olan Aksak Timur Han Gürcistan'ı zaptetmiş, Karabağ'da ordu kurmuştu (1399). Ülkeleri Timur tarafından zaptolunan Bağdat Hanı Ahmed Celayir, Tebriz Hanı Karakoyunlu Kara Yusuf Bey, Yıldırım Han'a; buna karşılık ülkeleri Türkiye eline geçen Kastamonu, Germiyan, Aydın ve Menteşe beyleri de Aksak Timur Han'a sığınmışlar, iki tarafı savaşa teşvik ediyorlardı. Timur Han Ahmed Celayir'in kendisine teslimini bir mektup göndererek istedi. İki hakan arasında savaş çıktı. Bu mektuplarda birbirlerine büyüklük sattılar ve hakaret ettiler. Fakat ilk hakaretli sözler Yıldırım'ındır. Aksak Han Türkiye sınırını geçip Sivas'ı zapetti. Sıvas'ın Komutanı olan Şehzade Ertuğrul'u idam etti. Halkı kılıçtan geçirdi. Kentin kalesini tahrip etti. Oradan Suriye'ye varıp Mısır Sultanlarının ordularını bozguna uğrattı ve Şam'ı aldı. Tekrar dönüp Karabağ'a geldi. Ve yine Yıldırım'a mektup gönderip Kara Yusuf'un kovulmasını istedi. Fakat Yıldırım Ertuğrul'u çok severdi. Oğlunun idamını bir türlü hazmedemedi. Pek sinirli olmuş, yerinde duramıyor, her şeye kızıyordu. Bu seferki cevabında Timur'a «kelb-i akur» (kudurmuş köpek) deyimini kullandı. Biri Asya'nın, diğeri Avrupa'nın yenilmezleri olan bu iki kahraman Ankara'da Çubuk Çayı kenarında karşılaştılar (1401). Timur'un ordusu iki yüz bin, Yıldırım'ın ki yüz bin kişilikti. Türkiye ordusunda sekiz bin Sırp askeri ile Kral Stefan da vardı. Yıldırım'ın ordusu yanlış yönetildiğinden susuzluktan bunaldı. Aynı zamanda Aydın, Saruhan, Menteşe ve Germiyan tarafının askerini Timur Han'ın yanında bulunan beyleri kandırmışlardı. Savaş kızıştığı sırada sağ kanadımızı oluşturan Anadolu askerleri Timur tarafına geçtiler. Timur'un sol kanadı bizim merkezimizin arkasına girdi. Bu buhran içinde Yıldırım kahramanlıkların en büyüklerini yaptı. Her taraftan kuşatılmış olduğu halde yine vuruştu. Atı düşüyor, diğer bir ata atlıyor; silahı kırılıyor, yenisini alıyordu. Yeniçeriler de öyle gayretler gösterdilerse de Yıldırım fena halde bozguna uğradı. Birkaç şehzade ve beyleriyle beraber tutsak düştü. Tutsak yaşamının dokuzuncu ayında Akşehir'de öldü. Yıldırım Bayezid Han'ın Ertuğrul, Süleyman, İsa, Musa, Mustafa, Mehmed Çelebi adında oğulları vardı.

İKİNCİ TAVAİF-İ MÜLUK

Ankara Savaşı'nın kaybedilmesiyle Türkiye yeni bir büyük bunalıma girdi: Timur; Karaman, Teke ve öteki beyleri yerlerine koydu ve yeniden tavaif-i müluk (küçük beylikler) oluştu. Tutsak düşmeyen şehzadeler de saltanat kavgasını başlattıklarından Türkiye, ikinci kez sönüp bitiyor gibi oldu. Ülke baştan aşağı harabe haline döndü. Bir anarşidir başladı. Koskoca, sağlam ve dinç bir imparatorluk haline gelmiş olan Türkiye, yeniden parçalandı.

Bu anarşiye Osmanlı Tarihleri «Fasıla», «Fasıla-i Saltanat», «Fetret» adlarını verirler. Fasıla dönemi 1402-1413 yılları arasında, yani on bir yıl sürdü. Bu dönemde Ankara bozgunundan sonra İsa Çelebi, valisi olduğu Balıkesir'e, Mehmed Çelebi valisi olduğu Amasya'ya, veliaht olan Süleyman ise Bursa'dan harem ve hazinesini alıp Edirne'ye geçerek her biri oldukları yerde egemenlik sürmeye başladılar. Bu üç kardeş arasında taç ve taht kavgası alabildiğine alevlendi.

Nihayet bu savaşlarda iki kardeş yaralanıp öldü, Mehmed Çelebi bütün yönetimi eline aldı.

Eski tavaif-i mülukun yeniden meydana gelmesi ve ayrıca Osmanlı Sülalesinini üç-dört kardeş elinde üç-dört parçaya bölünmesi, Devlet için eşsiz bir felaketti. Çelebi I. Mehmed durumu kurtarmış büyük bir adamdır.

Bu döneme «Fasıla-i Saltanat» adı vermek doğru değildir. Çünkü saltanatta asla fasıla yoktur. Saltanat sürüp gitmiştir. Hem de birkaç koldan birden. Anadolu'da Mehmed Çelebi, Rumelide Süleyman Çelebi hükümdarlık ediyorlardı. Bu hükümdarlık bütün anlamıyla mevcuttur. Süleyman, Türkiye adına Avrupa devletleriyle anlaşmalar yapmıştır. Bu anlaşmaları sonra Mehmed Çelebi, kendi yapmış gibi tanımıştır. İşte bu gerçeğe bakarak, bazı tarihçilerimiz Süleyman'ı da padişah olarak kabul edip Mehmed'i ondan sonraya korlar. Böylece bu sülalenin padişahlarının sayısı otuz altıdan otuz yediye çıkar. Oysa bu da doğru değildir. Bu iki kardeş birbiri ardınca saltanat sürmemişlerdir. İkisi de aynı zamanda, biri Anadolu'da, bir Rumeli'de hükümdarlık etmişlerdir. Bir devlette aynı zamanda iki padişahlık olamadığından bu görüş tamamen yanlıştır. Padişah Mehmed olup Süleyman saltanat davasına kalkmış, fakat vücudu ortadan kaldırılmış biridir, demek gerekir. Eğer

«Fetret», «anarşi» demek ise, bu terim kabul edilebilir. Ancak tarih biliminde bu terim bir şey ifade etmez. Bu açıklamalardan sonra bu döneme verilecek en bilimsel terim «tavaif-i müluk»tur. Bu da Türkiye'de ikinci defa olduğundan buna «İkinci Tavaif-i Müluk» dedim. Bu konu bir monografi konusudur. Başlıbaşına bir eserle yazılması gerekir.

Türkiye'yi göçertmek yeteneğinde olan bu büyük bunalımın bir iyiliği olmuştur. Yıldırım Bayezid zamanında yönetim çok bozulmuştu. Bu felaket herkesi ayıltmış, yönetimin yeniden düzeltilmesine neden olmuştur.

Timur Han olayı bu Devletin, hamlesini kırmış, elli yıl kadar geriye atmış, tavaif-i müluku (küçük beylikleri) ortadan kaldırmak için yeniden uğraştırmıştır.

Timur bununla Türklüğe ve Müslümanlığa fenalık etmiştir. Zaten Timur'un bütün zulümleri Türk ve Müslüman için olmuş, kıyameti bu iki unsurun başına koparmıştır. Oysa kendisi güya Müslümancı idi.

Bayezid Han kahraman, politik, hırçın, sinirli, hiddetli, vesveseli bir kişiydi. İçki içerdi ve sefahata düşkündü. İşret, fuhuş ve sefahatının nedeni de Avrupa kral ve derebeyleri idi. Onlar güzel kız ve hemşirelerini hatta bin rica ile Bayezid'e sunuyorlardı. Bunlar yüzlerce idi. Saraya «iç oğlanları» da bunun zamanında alındı. Bunu da Sadrazam Ali Paşa adet etti. Bu adam saraya en güzellerinden kız ve oğlan sunardı. Bayezid'in hiddeti öyleydi ki, bir defa yolsuzluk yaptıklarını öğrendiği sekiz kadıyı bir yere doldurup yaktırıyordu. Güçlükle önünü alabildiler. Bursa'da meşhur «Ulu Cami»yi yaptırmıştır. Aynı zamanda kardeş katli ve fuhuşun her çeşitine bulanmış bir adamdır.

Sultan I. Mehmed (Çelebi)

BİRİNCİ MEHMED HAN

Lakabı «Çelebi»dir; «Çelebi Mehmed» derler. Anarşi sırasında Karaman Oğulları işi ilerletip Bursa'yı bile kuşatmışlar, hatta Bayezid Han'ın mezarını açtırıp kemiklerini yakmışlardı. Çelebi Han 1413 yılında Konya'yı kuşatıp zaptetti. Ancak Karaman Oğullarını affederek Konya'yı onlara vermek gibi büyük bir hata işledi. İsfendiyar Oğulları Tosya ve Çankırı'yı geri verdiler. Aksak Timur Han geri çekildikten sonra Tebriz'de yine egemenliğine sahip olan Karakoyunlu Kara Yusuf Türkiye'ye el uzatmak istediğinden Samsun ve Canik dolay-

ları zaptedildi. Venedikliler ile barış yapıldı. Onaylanan anlaşmayı bir çavuş Venedik'e götürdü. Bu çavuş bu hanedanın Avrupa'ya gönderdiği ilk elçidir (1416).

Bu zamanın en önemli olayı «Şeyh Bedreddin-i Simavi» olayıdır. Bu kişi keşiş Dağı'nın yanındaki Simav'da doğmuştur. Büyük bilginlerdendir. Anadolu'da öğrenim gördükten sonra Mısır'a gitmiş, orada okumuştu. «Cürcani»nin seçkin öğrencisidir. Mısır'da Sultan Berkok'un oğlu Ferah Bey'e hocalık yapmıştır. Devlet ve politika nedir, görmüş, anlamıştır. Şehzade Musa Çelebi'nin kazaskeri idi. Bizde ilk sosyalist ilkelerini yerleştirmek isteyen bir kişidir.

Vicdan özgürlüğünü savunuyor, servet ve herşeyin insanların ortak malı olmasını istiyor, hükümeti ve özellikle şeyh ve dervişler ile din adamlarını zulüm ve baskı eseri sayıyordu. Din adamları da kendisinin kafirliğine hükmediyorlardı. Birçok eserleri vardır. Bir toplumsal değişiklik yapmak istedi. Bir isyan girişiminde bulundu. Kethüdası olup İzmir'de Şeyh Simavi adına propagandasını yapan ve «Dede Sultan» adına şöhret alan Börklüce Mustafa orada kuvvet topladı. Bu kişi özellikle tekkelere saldırıyordu.

Üzerine giden kuvvetleri bozdu. Nihayet gönderilen büyük bir kuvvete yakalanıp idam edildi.. Diğer müridi Torlak Kemal de Manisa'da yakalanıp asıldı. Bunun üzerine Şeyh Bedrettin Rumeli'ye kaçıp Deliorman'a saklandı. Sonunda o da yakayı ele verdi ve Siroz'da pazarda asıldı. Bu kişinin özgeçmişi, eserleri ve ilkeleri hakkında güzel bir eser yazılması Türklük için gereklidir. Çünkü bu kadar yüzyıl önce bir Türk, hem de o dönemin tutuculuğu içinde, sosyalistlik yapıyordu.

Çelebi Mehmed Han 1421 yılında Edirne'de at üstünde inme inip düşmüş, bir iki gün sonra da ölmüştür. Bursa'ya gömülmüştür.

Hem yumuşak başlı, hem celadetli, gayretli, cesur ve onurlu bir hükümdardı. Pek kuvvetli olduğundan «Pehlivan Çelebi» lakabını almıştı.

Bu kadar iyi olan bu adam taht hırsı için Karaman Oğulları ve Sırp Ulahları ile, yani devletin düşmanlarıyla bile birleşti. Devlet aleyhine hareket etti. Başarılı olamasıydı hainlerden, alçaklardan olurdu. Başarılı olarak bu çukurdan kurtulmuş, hatta «Devletin kurtarıcısı» adını hakkıyla kazanmıştır.

Yirmi dört savaşta bizzat bulundu. Kırk kadar yara aldı. Böyle olmasa, bu hasletleri bulunmasaydı, bu Devlet'i o vartadan kurtaramazdı. Kendisine bizim tarihler «Bani-i Sani-i Devlet» (Devleti ikinci defa kuran) ünvanın vermişlerdir. Mekke'ye sürre göndermeyi bu kişi adet etmiştir.

Bursa'daki «Yeşil Cami»yi yaptırmıştır. Bu cami, Osmanlı Türk'ünün güzel eserlerindendir. Veliaht gelinceye kadar ölümü kırk gün saklanan, «Padişahı göreceğiz» diyen yeniçerilere ölüsü pencereye konup arkasına gizlenen bir adam tarafından eli, kolu oynatılan bu padişahtır.

İKİNCİ MURAD HAN

Timur'a karşı Ankara yenilgisinde Şehzade Mustafa Çelebi kaybolmuştu. Bu adla biri çıkıp Edirne'de saltanata başladı ve Anadolu'ya geçip İkinci Murad Han'ın üzerine yürüdüyse de askerini kandırdılar. As-

keri öbür tarafa geçti. Bunun üzerine birkaç adamı ile Rumeli tarafına geçti ve izlendi. Bu sırada adamları tarafından yakalanarak Murad'a teslim edildi. Edirne'de bir burca asıldı. Bu kişiye Osmanlı tarihleri «Düzmece Mustafa» derler. Zavallı «düzmece» değil, sahici Mustafa idi. Bu olayın nedeni Bizans İmparatorudur: Bu adam İstanbul'da tutuklu salıverilmişti. Bunun öncünü almak için Murad Han İstanbul'u kuşattı. Bu kuşatma Osmanlı Türklerinin İstanbul'u dördüncü kuşatmasıdır.[18] Üçüncü kuşatma Musa Çelebi tarafından yapılmıştı (1412). Bu sırada şehzadeler Bizans İmparatoru'na sığınıp, tahtta geçerlerse Bizans'a birtakım arazi vereceklerini vaad ediyorlardı. Bizanslılar da bunları devletleri aleyhine kışkırtıyorlardı. Bunlardan Mustafa Çelebi Tuna'dan Selanik'e kadar bütün Rumeli sahilini Bizans'a terketmek gibi haince bir vaadde bulunmuştu. Bizanslılar bizim devlet adamlarını da para ile elde ediyorlardı. Kuşatma sırasında Anadolu'daki küçük beylikler yine ortalığı karıştırdıklarından bunların üzerlerine gitmek için kuşatmanın kaldırılması gerekti. Yoksa İstanbul fetholunmak üzereydi. Ordu Anadolu'ya geçip Karaman ve İsfendiyar Oğulları'nın dışında bütün küçük beylikler yeniden yok edildi. Sonra Rumeli'ne geçilip tekrar Selanik alındı, Sırbistan tamamen zaptedildi, Macaristan'a girildi. Hermanştad kuşatıldı. Fakat Erdel (Transilvanya) Voyvodası Yanko Hunyad orada ordumuzu bozdu. Bu cesur komutan durmayıp hemen Tuna'yı geçti. Semendre valisi Turhan Beyi yenerek Niş ve Şehirköyü aldı. Nihayet Sofya'yı da aldı. Türk Ordusu «İzladi Geçidi»ni tutmuş olduğundan Hunyad'ı geçirmedi; fakat sahte bir geri çekilme ile Şahin Paşa komutasındaki Türk Ordusunu aldatıp üzerine çekti ve bir pusuya düşürüp perişan etti (1422). Bu sırada Karamanoğlu yine ortalığı karıştırdığından cezalandırıldı. Ancak Osmanlı Hanedanına mensup olan eşinin ve Mevlevi Şeyhi'nin şefaatıyla yine kurtuldu. Semendre Kalesi ve Sırbistan terk edilmek, Eflak Macaristan'a verilmek üzere ve iki tarafça Kitap'a el basılarak yemin edilmek şartıyla barış yapıldı.

Sultan II. Murad

18- İstanbul Hunlar, Avarlar ve öteki Türkler tarafından da kuşatıldı. Bunlar toplanıp «İstanbul'un Türkler Tarafından Kuşatılmaları» adıyla bir monografi yazılsa Türklük için manevi ve bağımsızlık bakımından yararlı ve önemli bir eser olur.

Murad, devlet adamlarının yolsuzluk ve ahlaksızlığından, din adamlarının ve şeyh takımının her türlü fitne ve bozuk ahlakından kedere kapılıp Manisa Valisi olan ve henüz on dört yaşında bulunan oğlu Mehmed'e saltanatı terk edip çekildi (1444).

Mehmed'in çocuk olması Devlet'in düşmanlarını umutlandırdı. Macar Kralı anlaşmayı bozup savaş etmek istiyordu; fakat Kitap'a el basarak yemin etmişti. Papaya danıştılar. O da «Müslümanlara verilen yeminin hükmü olmadığını» söyledi. Bu olay dünyaya ibrettir. Avrupa o zaman ne halde imiş! Macar Kralı Türkiye'ye savaş ilan etti. Yine Avrupa'nın her tarafından tutucular geldiler. Macar Kralı Ladislas, Yanko Hunyad birleşip Haçlılar tarzında bir büyük kuvvet oluşturarak din adına yürüdüler. Bunlar geçtikleri yerleri, hatta kiliseleri bile soydular. Oysa buralardan yüzlerce defa geçen Türk Orduları hiç bir tapınağa dokunmamıştı. Bu dehşet önünde devlet adamları Murad Han'ı iş başına davet ettiler.

Gelip orduyu alarak Ceneviz gemileriyle İstanbul Boğazı'nı geçti. Varna önüne vardı. Düşmanlar Boğaz'ın Venedik gemileriyle kapalı olmasından, Anadolu ordusunun Boğaz'ı geçemeyeceğini sanıyorlardı. Savaş başladı. Turhan Paşa Rumeli askeriyle sağ kanatta Karaca Paşa, yani Oruç Paşa Anadolu askeriyle sol kanatta, adet üzere Padişah Kapıkulları ile merkezde idi. Niğbolu Savaşı'ndaki düzende olduğu gibi ön safa önemsiz askerler ikinci safa Yeniçeriler konmuştu. Ön saf düşmanı yorup geri çekilecek, yorgun düşman Yeniçerilerle vuruşacaktı. Öyle oldu. Yeniçeri saflarıyla savaşırlarken, sipahiler iki koldan düşmanı kuşattılar. İlk önce kendisini galip sanan düşman atlıları padişah otağına (Otağ-ı Hümayun) kadar girdiler. Bu sırada Koca Hızır adında bir ihtiyar Yeniçeri Kral Ladislas'ı atından aşağı alıp kafasını kesti. Bozulan anlaşmanın takılı olduğu mızrağın ucuna Kral'ın başını da taktı. Bunu gören düşman askerleri kaçmaya başladılar. Bu kaçma bütün düşman ordusuna yayıldı. Yanko Hunyad askerlerini durdurmaya son gayretiyle savaştıysa da başarılı olamadı. Düşman pek çok ölü bıraktı. Tarihlerimizde buna «Varna Zaferi» denir (1444).

Murad Han devlet adamlarının ricası üzerine tekrar saltanatı kabul etti. Bizans'a bağlı birçok prensliklerden ibaret olan Yunanlılar Mora'ya hücumumuzu önlemek için Kürdüs (Korent) geçidine Çin Setti biçiminde bir set yaptırmışlardı. Ona Germe Hisar deniyordu. Turhan Bey komutasındaki ordumuz bu seti topla yıkıp geçti ve Mora'nın kuzeyini zaptetti. Yunan derebeyleri haraç vererek barış istediler, kabul edildi (1446).

Arnavutlar'dan «Mirdita» Prensi Jan Kastaryota Türk uyruğunu kabul etmiş ve dört oğlunu Saray'a yollamıştı. Bunlar Müslüman terbiyesiyle büyütüldüler; fakat bunlardan eski adı Yorgi olan İskender Bey, babasının ölümü üzerine Mirdita'da Debre'ye sahte bir fermanla gidip oraya sahip oldu ve isyan etti. İskender, yakışıklı ve güçlü bir kişiydi. Murad Han kendisini severdi. Pehlivanlıkta başkalarını yendikçe Murad Han kendisini ödüllendirirdi. Akçahisar'ı alınca yine Hıristiyan oldu. Müslümanları ve Müslümanlıktan dönmeyenleri kesti. Diğer Arnavut beylerini de kendisine uydurduğundan üzerine sevk olunan ordu, mer-

kez yaptığı Akçahisar'ı (Kroya) aldıysa da İskender dağlara kaçtı. Buraların sarplığı devleti yirmi beş yıl uğraştırdı.

Türklerin İskender Bey'le uğraşmalarını fırsat bilen Yanko Hunyad, Varna'nın acısını çıkarmak için yine Haçlılar biçiminde büyük bir orduyla Tuna'dan Sırbistan'a geçti. Bu ordu Macarların şimdiye kadar sevkettikleri orduların en kuvvetlisiydi. Bu orduda Avrupa'nın en kahraman şövalyeleri ve hatta Sicilya Adasından bile asker vardı. Kosova'da «İkinci Kosova Savaşı» adıylada anılan bu cenkte düşman ordusu bizimkinden çoktu. Hunyad üstün geleceğine inanıyordu. İkinci günü Turhan Paşa bunların sağ kanadını kuşattı. En güçlü kanatları olan bu kanat zor duruma düştü. Sonları felaket oldu. Sol kanatlarında bulunan Ulahlar da bizim tarafa geçince mağlup oldular. Evvelce hazırladıkları tahkim edilmiş yere çekildilerse de, gece Hunyad, kendi adamlarını da aldatıp kaçtı. Üçüncü günü güçlü cephe de Türk Ordusu'nun eline geçti. İşte böyece üç gün süren bir meydan savaşından sonra Macarlar, Haçlılar perişan oldular ve altmış bin ölü verdiler (1448). Bu zaferle artık Rumeli tamamen Türklerin eline geçti. Padişah, bu zafer üzerine Edirne'de, oğlu Mehmed'e Dülkadir Oğlu'nun kızını alıp görkemli düğün yaptı.

İkinci Murad Han 1451 yılında kendisine inme inerek öldü. Bursa'ya gömüldü. Adaletli, yerine göre yumuşak, yerine göre sert, kahraman, ahlak sahibi, aklı başında bir hükümdardı.

Sinop'lu Mümin bin Mukbil bu zamanın doktorlarındandır. Bu kişinin iki önemli eseri vardır. Bir göz hastalıkları üzerine ve Türkçe olup adı «Müftah-ün Nur ve Hazainüs Server»dir. Diğeri tıbbi uzun açıklamalı bir eser olup adı «Zahire-i Muradiye»dir. Birincisi Ayasofya ve Millet Kütüphanelerinde, ikincisi Beşiktaş'ta Yahya Efendi Kütüphanesindedir. İkisi de el yazması nüshalardır.

İKİNCİ MEHMED HAN

Lakabı «Fatih»dir. İstanbul'u fethettiğinden bu adı aldı. «Fatih Mehmed» derler. 1451 yılında yirmi iki yaşında tahtta çıktı. Babasının ölümünü haber alır almaz «Beni seven arkamdan gelsin!» deyip Edirne'ye koşmuş, tahtta çıkınca ilk iş olarak kardeşi ve iki yaşında olan Ahmed'i, Evrenosoğlu Ali Bey'e verip boğdurmak oldu. Ahmed, İsfendiyar Oğulları kızlarından olmuştu. Yani anası soylu idi. Oysa Fatih bir cariye çocuğu idi. Bu cinayet halkı kötü etkiledi. Durumu kurtarmak için güya Ali Bey bu işi habersiz yapmış diye idam edildi.

Politika ya da hükümet etme ilminin gereği diye cinayet cinayet üstüne işlendi. Doğal olarak asıl ve en büyük cani Fatih'tir. Hem de kendi eliyle cinayet işlettiği bir adamı öldürtmesi alçakça bir caniliktir. Yeniçeriler isyan ettiler. Cülus bahşişi istediler ve aldılar. Bu onların ilk isyanıdır.

Osmanlı padişahları çoktan İstanbul'un fethini istiyorlardı; fakat Aksak Timur Han'ın verdiği fetret buna engel olmuştu. İkinci Mehmed'in babasının vasiyeti, «İlk işin İstanbul'un fethi olsun!...» idi. Mehmed Han, İstanbul'un fethine kesin olarak karar verip Anadolu Hisarı'nın

karşısına dört ay içinde «Boğazkesen» Kalesi'ni yaptırdı. Bugün bu kale sağlam olarak durmakta, «Rumeli Hisarı» adını taşımaktadır. Böylece Karadeniz yolunu kesmiş oldu. Bir taraftan da Edirne'de büyük toplar yaptırdı. Karadan bir kuvvetli ordu, denizden dört yüz parçadan oluşan ve Baltaoğlu komutasında bir donanma ile İstanbul'u kuşattı. Donanma, Boğaziçi'ndeki Balta Limanı'na geldi. Amiral, Baltaoğlu olduğundan buraya bu ad verilmiştir. Sarayburnu'ndan gerilen bir zincir ile Haliç kapanmıştı. Donanma'nın bir bölümünü kızaklarla Dolmabahçe'den ve Galata üzerinden Kasımpaşa yoluyla Haliç'e indirdi. Bir Macar'a döktürdüğü havan toplarıyla Galata üzerinden Haliç'deki Bizans donanmasını döğdü. Elli üç gün süren bir kuşatma ve hücumlardan sonra ordu, «Eğrikapı» ve «Topkapı»dan şehire girdi.

Sultan II. Mehmed (Fatih)

Bu kuşatma sırasında Ayasofya Kilisesinde papaslar rütbe, mevki ve katoliklik ile ortodoksluk kiliselerinin birleştirilmesi kavgasını yapıyorlardı. Ordumuz içeri girerken Rumlar Ayasofya'ya doldular. Çünkü bir Bizans üfürükçüsü Türklerin Ayasofya'ya kadar geleceklerini, fakat orada gökten melekler inip Türkleri kovacağını söylemişti. Gökten inen melek falan olmadı. Bu kilise camiye çevrildi. Fatih, Rumlara pek iyi muamele edip kendilerine dinî ve idarî ayrıcalıklar verdi ve bir Patrik atadı. Osmanlı Türkleri daha sonra bu bağıştan önemli ve dehşetli zararlar görecekler, Rumlar günümüze kadar devam edip İstanbul'u Yunanistan'a vermek isteyecekler, devlet içinde devlet olarak yaşayıp Türklere sürekli zorluklar çıkaracaklardır.

Bu bağışları Fatih iki nedenle onlara yapmış, Biri, bir söylentiye göre Hıristiyan olup Bizans İmparatorluğu'nu canlandırmak ve bütün Avrupa'ya egemen olmak, Devlet'i Bizans Devleti haline getirmekti. Öteki neden de Bizanslıların kız ve oğlanlarıyla eğlenmekti. İlk söylentiyi doğrulayan belge yoktur.

Bu savaş pek önemli olmuş, fetih bütün dünyada etkisini göstermiş, tarihte yeni bir dönem açmıştır. Fetih olayı, sürekli olan Doğu-Batı rekabetinde Batı'nın müthiş bir mağlubiyeti demekti. Batılılar fetih olayını, uygarlığın vahşilere yenilgisi diye nitelendirerek yüzyıllar boyu propaganda yapmışlardır. Fatih İstanbul'dan sonra, yalnız Belgrat Macarların elinde kalmak şartıyla, bütün Sırbistan'ı zaptetti (1459). Daha sonra Mora'yı fethetti. Sonra Cenevizlilerden Amasra'yı, İsfendiyar

Oğullarından Sinop'u (1461). Trabzon İmparatoru David Komnen'den Trabzon'u aldı. İmparator'un damadı Akkoyunlulardan Uzun Hasan, Fatih'e Trabzon'un fethinden vazgeçmesi için ricada bulunmuştu. Sinop'da İsfendiyar Oğullarının dört yüz topu, iki bin askeri ve kuvvetli bir donanması vardı.

Ulahya Voyvodası olup «Kazıklı Voyvoda» denilen Vlad adındaki adam Fatih'in yanında idi. Nihayet «Voyvoda» olmuştu. Gayet zalim bir adamdı. Vlad, dünyanın meşhur zalimlerindendir. İşkenceden büyük bir zevk alırdı. En sevdiği işkence de insanı kazığa oturtup yere dikmekti. İnsanları rütbelerine göre yüksek ve alçak kazıklar dikip kıçından karnına kadar zorla sokmak üzere kazıkların üstüne oturtmuş ve bu insan ormanlarının ortasında şölen vermek, onların acıyla bağırmalarını ve yalvarmalarını müzik gibi dinlemek en sevdiği eğlenceydi. Bu insanlar öylece ölür, cesetleri kazıklar üzerinde kokardı. Bir gün bu kokuya nasıl tahammül ettiğini soran bir arkadaşını da hepsinden yüksek bir kazıkla kazıklamış ve kendisine «Koku duymayasın diye seni yüksek bir kazığa koydum!» demiştir. Huzuruna giden delegelerin kavuklarını çıkarmamasına kızıp, «Peki, kavuklarınızın daima başınızda durmasını temin edeyim!» demiş, üçer çivi ile kavuklarını başlarına çivilemiştir. Fukarayı «şölen vereceğim» diye toplayıp barakalara doldurmuş, yakmıştır. Bir gün meme isteyerek ağlayan çocuğa kızıp ne kadar emzikli kadın bulmuş ise onların memelerini, çocuklarının da başlarını kestirip başları, memelerine mıhlattırmıştır. Dil öğrenmeye gelen dört yüz Macar gencini, ticaret için gelen beş yüz Bohemyalı'yı kazıklara oturtmuştur. Bu korkunç ve dehşet verici cani, muhtelif milletlerden yirmi bin kişiyi kazık ve çividen geçirmiştir. Türklere sayısız zulümler yaptı. Nihayet üzerine asker sevkedilip yerine kardeşi atandı. Vlad, Macaristan'a kaçtı. Orada hapsedildi. Sadrazam Mahmud Paşa Bosna üzerine yürüyüp Kralını esir ve Bosna'yı fethetti. Bosna, bir süre sonra Hersek de bir Osmanlı vilayeti oldu (1462). Mahmud Paşa pek kıymetli bir kişiydi. Fatih onun kıymetini bilirdi. Bu nedenle gözden düştüğü zamanlarda bile, sevmemesine rağmen, büyük bir iş çıktığı zaman, O'nu görevlendirirdi. Fakat işleri gördürdükten sonra çadırının ipleri kesilmiş, çadır başına yıkılmıştır. Bu, Türklerin eskiden beri uyguladıkları görevden alma yöntemiydi. Sonra da kafasını vurdurmuştur. Fatih'in böyle zalimce öldürdüğü devlet adamlarının sayısı çoktur.

Fatih donanmayı güçlendirip, Çanakkale Boğazı'na «Seddülbahir» ve «Kilid-i Bahir» kalelerini inşa ettirdikden sonra Midilli, Ağrıboz adalarını zaptetti. Venediklilerle on altı yıl süren bir savaş yaptı. Venedikliler barış yapmaya mecbur oldular. Donanma Foça'yı aldı. Foça halkı arasından toplanan altı yüz kız ile yüz oğlan Saray'a sunuldu. Girilen yerlerden böyle kız, oğlan sanat adamlarını almak adet olmuştu.

Konya'yı zaptederek Karaman Oğullarını tamamen mahvetti. Konya'daki devlet adamlarını katlettirdiği gibi, Karaman Oğulları tarafında olan Turgut ve Varsak aşiretlerini de kırdı, geçirdi. Karaman Oğulları Uzun Hasan Han'a sığındılar. Bu kişi, Karakoyunlu Beyliği'ni mahvedip, Akkoyunlu Beyliği'ni kurmuş, bütün İran'ı zaptetmiş ve Tebriz'i başkent yapmıştı. Uzun Hasan, Avrupalılar ve Papa ile haberleşiyor, on-

lardan yardım istiyordu. Nihayet Karaman Oğulları'nın teşviki ile Uzun Hasan Fatih'in üzerine yürüdü. Rumeli Beylerbeyi Has Murad Paşa komutasında Osmanlı öncü kuvvetini bozguna uğrattı. Yüz bin kişi olan esas ordu ile Bayburt'ta «Otlukbeli» denilen yerde kanlı ve büyük bir savaşa tutuştu. Osmanlıların sağ kanat komutanı Amasya Valisi Şehzade Bayezid, sol kanat komutanı Karaman Valisi Şehzade Mustafa idi. Uzun Hasan Han da iki oğlu ve dinç bir askerle gelmişti. Uzun Hasan Han fena bir mağlubiyete uğradı.

Karaman'a Mehmed Han'ın oğlu Cem Sultan vali atandı. Cem bilgin, erdemli, pehlivan, şair dünya işlerini hoş gören bir şehzadedir.

Kırım'da anarşi vardı. Bu yüzden Kırım Hanlığı zayıfladığından Cenevizliler Azak, Kefe gibi kentlerini almışlardı. Fatih Han, Gedik Ahmet Paşa'yı üç yüz gemi ile gönderip bu kentleri geri aldı. Bu sırada Kırımlılar Türkiye'ye bağlanmak istediler. Kabul edilip, yine oranın Han Sülalesinden olan ve Ceneviz gemilerinden tutsaklıktan kurtarılan Mingli Giray, Han olarak atandı. Bu suretle Kırım Türkiye'nin özerk bir prensliği (seçkin bir eyaleti) oldu.

Buğdan üzerine yapılan seferde Kırım ve Eflak Voyvodası da birer ordu ile Osmanlı Ordusuna gelip savaşa katıldılar.

Türk Donanması Mora'dan İtalya üzerine sefer etmiş «Otronto» kentini almış ise de Fatih'in ölümü İtalya'nın fethine engel olmuştu. Fatih Han 1481 yılında öldü.

Bilgin bir kişiydi. Bilimi ve bilim adamlarını severdi. Cesur, yasalara saygılı, politik ve o yüzyılın anlayışına göre ilerici bir hükümdardı. Altı dil bilirdi. Din adamlarına saygı gösterirdi. «Avni» mahlasıyla şiir de yazmıştır. Ancak pek gururlu, baskıcı ve pek zalim idi. Kendisini herkesin üstünde görürdü. Gerçekten pek çok meziyetleri vardı; fakat baskı yönetimi uygulaması yüzünden Molla Gürani'yi Mısır'a kaçırmış, görüşüne karşı oy veren diğer bilginleri ve devlet adamlarını hapsettirmiş ya da görevden almıştır. Bu kadarı çoktur. Kendinden üstün görüşlere sahip olanlar elbette vardır. Ona tahammülsüzlük baskı uygulamak demektir. Kendi hocası olan Molla Hüsrev ile Molla Gürani zamanın din bilginlerindendir. Zamanı Türkiye'nin bu hanedanının istila dönemidir. Bir yasa yapmıştır. Devlet'te merkeziyet yöntemini şiddetlendirmiştir.

İKİNCİ BAYEZİD HAN

Lakabı «Veli».dir. «Bayezıd-i Veli» derler. Vali bulunduğı Amasya'dan gelinceye kadar asker ayaklandı. Padişah gelince cülüs bahşişi istediler ve aldılar. Bu olayla bu hanedan zamanında birçok defa görülecek olan cülus bahşişi iyice gelenek oldu. Fatih'in ölümü üzerine yas tutuldu ve yas elbisesi giyildi. Babasını Fatih Camisi'ne gömdü. Otuz bir yıl süren saltanatı zamanında Boğdan ve Macaristan'a sefer edilmiş, Mora'daki Venedik elinde kalan kentler alınmış, Mısır Kölemenleriyle kanlı savaşlar yapılmıştır. Bu savaşlarda meşhur Mısır komutanı «Özbeğ» ordularımızı bozguna uğratmıştır. Kardeşi Sultan Cem, devleti işgal etmiştir. Cem zeki, aydın ve değerli bir kişiydi. Saltanat davasına kalkmış ise de beceremeyip bozulmuş ve kaçıp Avrupa'da ölmüştür. Hayatı bir ro-

mandır ve ibretle doludur. Onda herkes için çok ders vardır. Bu nedenle biraz hayatından bahsedeceğim:

CEM

Fatih'in oğlu olup anası Çiçek Hatun'dur. 1460 yılında Edirne'de doğdu. Dört yaşında iken adet üzere Kastamonu Sancağı'na memur edildi. Kendisine «Lala» atandı ve eğitimine özen gösterildi. Babası Uzun Hasan üzerine yürüdüğü zaman kırk gün kadar haber gelmemiş, mağlup olduğu söylentisi çıkarılmıştı. Bu durum Cem'e saltanat hırsı verdi ve İstanbul'a kendini kabul ettirdi. Fatih, Tercan'da Uzun Hasan'ı vurup İstanbul'a döndüğü zaman Cem'in serüvenini öğrendi. Ancak oğluna kıyamadı. Karaman'a memur etti. O vakit Cem on beş yaşında idi. Anası, karısı, kızı da vardı ve beraberdi. Yanında şair ve bilgin bir kalabalık maiyeti de vardı. Rum ve İtalyan bilginler de bulunuyordu. Karaman'da coğrafya ve gökbilimi öğrenimi gördü. İlk şiirlerini yazdı. Ata binmek, ok atmak, avlanmak, gürz salmak gibi talimlerle meşgul oldu.

Karaman'da bir oğlu oldu. Adını «Oğuz Han» koydu. Oğuz'u babasına yolladı. Kendi adı şairane, oğlununki hem şairane ve hem de kahramanca bir millî ad idi.

Fatih ölünce Sadrazam hem Amasya'ya şehzade Mustafa'ya, hem de Karaman'a Şehzade Cem'e haber yoladı. Cem'e giden haberci yolda Anadolu Beylerbeyi Sinan Paşa tarafından tutulup öldürüldü. Bayezid yetişip tahta çıktı. Cem'in etrafındakiler onun tahta geçeceğini sanıyorlardı. Tahta Bayezid'in geçtiğini işitince, Cem'den ayrıldılar.

Bayezid de bilgin, ahlaklı, savaş sevmez bir kimseydi. Fatih, cesaretinden dolayı kendi yerine Cem'in geçmesini isterdi. Bayezid, Cem'in cesareteni ve gururunu bildiğinden bir sıkıntı çıkaracağına emindi. Gerçekten Cem taht kendisinin olduğu iddiasıyla isyan etti. O vakit yirmi iki yaşındaydı. Konya'da bir ordu toplayıp Bursa üzerine yürüdü. Bursalılar Cem tarafını tuttular. Bayezid'in kuvveti mağlup oldu. Bu sefer Bayezid, Rumeli'nden Üsküdar'a geçti. Cem korkup Rumeli Bayezid'e, Anadolu kendisine kalmak üzere saltanatı paylaşmayı önerdi. Bayezid kabul etmedi. Bayezid, Cem'in Lala'sını para ve rütbe vaadı ile elde etti. Lalası Cem'i, Bayezid'in isteği üzerine Yenişehir Ovasına götürdü. Orada yapılan savaşta, Cem'in Lala'sı büyük bir kuvvetle Bayezid tarafına geçti. Cem, yaralı ve mağlup olarak kaçtı.

İki kişinin taht hırsı için Türk kanı aktı.

Cem Konya'da duramayıp, ailesi ve üç yüz kişi maiyeti ile kaçıp Halep'e, oradan Mısır'a varıp Kayıtbay'a sığındı. Kayıtbay, Cem'i parlak bir karşılama ile kabul etti ve ikramlarda bulundu. Nedeni Mısır Devleti'nin Türkiye'de fitne ve anarşi çıkarmak istemesiydi.

Kahire'den Hacca gitti. Orada Bayan uruğundan Hasan bin Mahmud Bayani ile görüştü. Ona Oğuz neslinden olduklarını, hatta oğluna Oğuz adını koyduğunu söyledi. Oğuzname'yi özetlemesini rica etti. Bayanlı Mahmud oğlu Hasan «Cam-ı Cem-i Ayin»i yazdı. Bu bilgiler Cem'de Türklük duygusunun bulunduğunu gösterir. Padişah olsaydı belki

Türklüğe hizmet ederdi, yazık olmuştur.

Cem Hac'dan dönünce Kayıtbay kendisine yardım edemeyeceğini anlattı. Cem, Bayezid'e mektup yazıp affını ve saltanatın bölüşülmesini rica etti. Bayezid cevap yazdı ve bu isteği reddetti. Karaman Oğulları ile Gedik Ahmed Paşa da Cem'in kahramanlığına hayran olanlardandı. Fakat yine Bayezid'e hizmetten ayrılmıyorlardı. Cem, Karamanlılardan Kasım Bey'le yaptığı anlaşmada padişah olunca, O'na Karaman Beyliğini yeniden canlandırıp verecekti. Cem ilerledi. Yine mağlup oldu. İran' a çekilip fırsat gözetmek istiyordu. Kasım Bey ise Rumeli'ye geçmesini tavsiye ediyordu. Nedeni de Bayezid, Cem ile uğraşmak için Rumeli'ye gidecek, kendisi Karaman'ı alacaktı. Bu bir hile ve Cem'i kendi emeline alet etmekti. Bu plan gereğince Rodos Şövalyelerine haber gönderdiler. Cem, Rodos'a geçici olarak gidecek, fırsat bulunca istediği yere geçecekti. Şövalyeler bu şartları kabul edip Cem'i almak için Anadolu kıyısına bir donanma gönderdiler.

Cem'in Rodos'a giden elçisi Şövalyelerin amaçlarının yalnız Cem'i ele geçirmek olduğunu anlamıştı. Donanma ile dönüşünde bunu Cem'e anlattı. Fakat diğer maiyeti Şövalyelerin mühürleriyle mühürlenmiş ve Cem'in özgürlüğünü taahhüd eden anlaşmalara inanıp Cem'i Rodos'a gitmeye teşvik ettiler. Beraberinde otuzyedi kişi olduğu halde gemiye binip gitti. Rodos'ta pek büyük bir karşılama yapıldı. Fransız Şövalyelerinin sarayında konuk edildi. Bu karşılamada Rodos'un sokakları halılarla döşenmiş ve çiçeklerle süslenmişti.

Rodos Beyi, Papa'ya ve Avrupa devletlerine hemen birer mektup gönderdi. Bunlar da: «Peygamber Muhammed'in iğrenç neslini bitirmek için fırsat doğmuştur. Cem'e bir miktar asker verilirse kardeşiyle boğuşur, biz de Yunanistan ve Adaları geri alırız...» deniyordu. İşte Cem Rodos'a gitmekle böyle melun bir amaca alet oluyordu. Zaten kendisi de onlara Adaları ve diğer bazı yerleri vermeyi taahhüt etti.

Şövalyeler Cem'in Rodos için bir tehlike olduğunu, kendisini Fransa'ya bir manastıra götürmeyi düşündüler. Cem, şövalyelerin görüşmelerini ve amaçlarını öğrendi. Öğrenince geldiğine, kardeşinin sözünü dinlemediğine bin pişman oldu. Devlet'in düşmanlarına teslim olduğuna utandı. Taht hırsıyla Hıristiyanları yurduna saldırtmanın çirkinliğini anladı ve daha çok utandı. Bayezid'e bir mektup yazarak kendisini temize çıkartmaya çalıştı. Fransa'ya gitmeden önce imzaladığı anlaşmayı şövalyelere verdi. Bu anlaşmada şövalyelere büyük çıkarlar sağlanıyordu. Cem, gemiye konup Fransa'ya yollandı.

Şövalyeler aynı zamanda Bayezid'e elçi gönderip kendileri için çok yararlı bir anlaşma yaptılar. Bayezid bu elçileri gizlice yanına alıp Cem'i sordu. Bunlarla beraber Rodos'a bir elçi gönderdi. Bu elçi Rodos Beyi ile gizli görüşüp Cem'in iyi muhafaza edilmesini ve bunun için yılda kırk beş bin Venedik duka altını verileceğini bildirdi ve anlaşma yapıldı.

Cem, Nis'e çıkarıldı. Orada Nis'in güzelliği, güzel bahçeleri, güzelleri Cem'in hoşuna gitti. Dekolte kızlar, danslar, aşıkane şerbetlikler Cem'i bir başka aleme daldırdı. Bir kıza vuruldu. Şairliği coştu. Şiirler yazdı. «Savua Dükası» Cem'e çok ikramlarda bulundu.

Bu şiirlerinden bir parça sunuyorum:
«Fırsatı fevt eyleme, iyş ile sür sevk ü sefa
Kimseye baki değil devran, bu dünya fanidir.
İyş kıl bu şehirde şehzade-i frenk ile
Kim begayet nazenin ve server-i hubandır.
Serv-kadd, simin-beden mahbub, frenk güzel
Ay ile gün hüsnünün ışığında sergerdanedir.»

Cem sorunu için İkinci Bayezid Şövalyeler aracılığı ile Fransa Kralı Onbirinci Lui'ye Hüseyin Bey adında bir elçi gönderdi.

Şövalyeler iki ay sonra Cem'i Nis'den çıkardılar. Bunların entrikalarını sezebilecek olan, Rodos'a gidileceği vakit gidilmemesini tavsiye eden, «Frenk Süleyman Bey» denilen adamdı. Bu kişi esasen Fransız idi. Fransızca'yı da Türkçe gibi konuşurdu. Şövalyeler bunu yok etmeyi düşündüler. O da kaçtı ve Roma'ya gitti. Şövalyeler uydurdukları bahanelerle Cem'in hizmetindekileri birer ikişer kendisinden ayırıp azaltıyorlardı.

Savua Dükası Cem'i kaçırmaya teşebbüs etti. Ve çok çalıştı. Şövalyeler bundan haberdar olup Cem'i Puet'e götürdüler. Elçi Hüseyin Bey gelip Cem ile görüşmek istedi. Şövalyeler görüştürmediler; fakat Hüseyin Bey'de bunların anlamaması için Farsça yazılmış bir mektup da vardı. Mektubu Cem'e ulaştırmayı başardı. Bu mektup Cem'in Bayezid'e olan mektubunun cevabı idi. Mektupta Bayezid, «Söz dinlemeyip ihtirasa kapıldığını, yabancıların kışkırtmalarına alet olduğunu» yazıyordu.

Cem, bu mektubu okuyunca pek kederlendi. Kendini de, devletini de yabancıların elinde oyuncak etmişti. Şövalyeler, Venedikliler kendi yüzünden Türkiye'ye zararlı anlaşmalar yaptırmayı başarmışlardı. Türkiye hazinesinden paralar çekiyorlardı.

Elçi Hüseyin Bey'in yanında kilitli bir para sandığı ve İstanbul'da bulunan Hıristiyanların bir listesi vardı. Eğer Fransa Kralı Cem'i ülkesinde muhafaza eder, Türkiye'ye karşı bir teşebbüs yapmasını önlerse bunlar ona verilecekti. Bayezid de Cem ve post korkusundan, yani mevki hırsıyla devletin çıkarını, hazinesini şuna buna savurup duruyordu. Fakat Fransa Kralı bu elçiyi kabul etmedi ve o sırada öldü.

Cem'i kaçmaya fırsat bulur diye bu defa beraberindekilerden yirmi dokuz kişiyi ayırıp hapsettiler. Bu adamları, elçi Hüseyin Bey'le beraber Rodos'a yolladılar.

Cem'i yalnız olarak «Roş Şinar» Şatosuna götürdüler. «Saşusaj» Şatosu'nun Beyi Baron Jak, Cem'i sürekli ağırladı. Cem, onun «Filipin Elen» adındaki kızını sevdi. Bu kız pek güzeldi. O da Cem'i sevdi.

Cem, Mısır'da bulunan anası ile haberleşmeyi sağladı. Kaçmak yollarını arıyordu. Cem'i kaçırmamak için, Şövalyeler, oradan da kaldırdılar. Ve yine bu korku ile şatodan şatoya naklettiler. Nihayet «Buvalamı»ye götürüldü. Burada iki yıl kaldı. Bir aralık firarı hazırlamak için adamlarından Celal ve Sofu Hüseyin Beyleri yabancılar gibi giydirip yolladı.

Bu sırada Papa Sekizinci İnnosan, bütün Avrupa krallarını Türkiye

aleyhine birliğe davet ediyordu. Macar Kralı Matyaş Kuruen de Papa'ya mektuplar yazıyor, Cem'i istiyordu; fakat alamıyordu. Sultan Cem'i Papa da, Napoli Kralı da, Kayıtbay da istiyorlardı. Herkes onu çıkarlarına alet yapmak peşindeydi.

Cem'in annesiyle olan haberleşmesini Venedikliler Bayezid Han'a bildirdiler ve ele geçirdikleri mektupları da gönderdiler. Bayezid Kayıtbay'dan Cem'in ailesini istedi. Kayıtbay göndermedi. Bunun üzerine Bayezid Mısırlıların Ramazan Oğullarından aldıkları yerlerin alınması için büyük bir ordu hazırlatmaya başladı. Cem olmasa bu iş yapılmayacaktı. Şövalyeler bundan telaşa düştüler. Çünkü bu sefere Türk Donanmasının da katılması gerekecekti. Ya bu donanma ansızın Rodos'a da saldırırsa, diye korkmaya başladılar. Bunun üzerine Rodos Beyi Papa'ya Cem konusunda uyuşulabileceğini bildirdi.

Bayezid'in Mısır'la savaşa tutuşması Papa'ya bir Haçlı seferi oluşturabileceği umudunu vermişti; Fakat bu savaşın bitmesi bu umudu yok etti. Şimdi Türkiye'nin İtalya'ya hücum edeceğinden korkuyorlardı. Bunu önlemek için de Cem'in Papa'nın elinde olmasını gerekli görüyorlardı. Çünkü kardeşinin Papa'nın elinde olduğunu işiten Bayezid'ın bu hücumdan vazgeçeceğine hükmediyorlardı.

Artık Cem, hapishane hayatı yaşıyordu. Fakat bütün Avrupa Devletleri, Papa ve Türkiye arasında Cem için politik çözümler düşünüyor, türlü haberleşmeler oluyor, elçiler mekik dokuyor, herkes Cem'i ele geçirmeyi tasarlıyor ve Avrupalılar birbirleriyle de düşman olduklarından birbirinin Cem hakkındaki fikir ve teşebbüslerini İstanbul'a haber veriyorlardı.

En son hapishanesi «Burganof» da, sırf kendi için yapılan ve hâlâ «Cem Kulesi» adını taşıyan yedi katlı ve kalın duvarlı bir kuledir.

Cem Rodos'ta iken Rodos Şövalyelerinin başı, Cem'in nişancısına rüşvet verip birçok mektup nişanlatmıştı. Bu mektupları öteye beriye gönderirmiş, hatta Cem'in annesine de gönedirip, «Cem para istiyor» diye O'ndan da para sızdırmış. Rodos'un şövalyeleri Cem adına hem politik dolap çeviriyor, hem de adi dolandırıcılık yapıyorlardı.

Burbon Dükasının yardımıyla Hüseyin Bey, Cem'i bu kuleden kaçırmaya teşebüs etti. Düka, para da verdi. Kulenin anahtarları yapıldı. Hüseyin Bey, bu anahtarları Cem'e verdi. Atlar hazırlanacak, Cem muhafızlarıyla dışarı çıkacak, orada muhafızlar öldürülüp atlara binilecekti. Cem'in adamlarından biri muhafızlarla bir gün şarap içip sarhoş olunca bunu onlara söyledi. Gözetim sıkılaştırıldı. Kaçacakları gün muhafızlardan Türkçe bilen biri işten haberdar olduklarını söyledi. Kaçmak umudu gitti. Artık Cem zaman geçirmek için kendini düşüncelere dalmaya ve şiir yazmaya verdi. Yanında bir maymunla, bir papağanı vardı. Muymuna satranç oynamasını öğretmişti.

Macar Kralı Türkiye'ye savaş açacaktı. Türkiye'nin bazı devlet adamlarıyla da el altından anlaşmıştı. Savaş başlar başlamaz bu devlet adamları Cem'in tarafına geçecekti. Bu nedenle Macar Kralı, Fransa Kralı nezdinde Cem'i almak için pek çok uğraşıyordu; fakat başarılı olamıyordu. Papa da Hıristiyanlığın selameti adına Cem'in kendisine teslimini istiyordu. Kayıtbay da Cem kendisine teslim edilir ve Mısır Or-

dusu'nun başına getirilirse, Türkiye'nin çökmesine neden olacağını söylüyor, Cem'i istiyordu. Kayıtbay bunun için Fransa Kralına bir milyon düka altını vermek istiyordu. Görülüyor ki yabancılara teslim olmak ne büyük alçaklıkmış!... Bir taç için yapılan bu şey bir milletin, bir devletin hayatına suikasttan başka bir şey değilmiş!...

Papa'nın adamları uğraşa uğraşa Fransa Kralı'nı kandırdılar. Bazı politik çıkarlar karşılığı ve aynı zamanda Hıristiyanlık adına Cem'i Papa'ya teslime razı oldu. Cem, bütün bunları haber almıştı.

Bu sırada Türkiye ile Mısır arasında savaş çıktı ve Türkiye mağlup oldu.

Cem Papa'ya teslim edilmek üzere yola çıkarıldı. Venedikliler bu haberi gizlice İstanbul'daki elçileri aracılığıyla Bayezid'e ulaştırdılar. Bayezid derhal Paris'e bir elçi gönderdi. Bu elçi Fransa Riga'sına[19] Türkiye adına şunları söyledi:

«Türkiye Kudüs'ü alır almaz İsa'nın çarmıkda böğrünü delen mızrakla öteki kutsal eşyayı göndereceği, her yıl elli bin duka vereceği, yine Cem Fransa toprağında muhafaza edildiği, Papa'ya, Macar Kralı'na, Kral Ferran'a, Venedik Cumhuriyetine verilmediği takdirde bütün Hıristiyanlarla barış yapılacağını, düşmanlarına karşı Fransa'ya yardım edeceğini, eğer bunlara teslim edilirse Mısır'la barış ve anlaşma yapıp Hıristiyanlar'ın üzerine yürüyeceğini...»

Cem, Tolun'a geldi. Türkiye'nin önemli önerisi üzerine Kral, Cem'in Papa'ya tesliminden vazgeçmiş, bir ulak koşturmuştu. Ancak ulak Tolun'a geldiği zaman Cem gemiye bindirilmiş bulunuyor, bir kaçak mal gibi götürülüyordu. Fırtınaya tutuldular, az kaldı batıyorlardı. Papa'nın ülkesine çaktığı zaman, Papa tarafından gönderilmiş süslü bir ata bindi. Cem'i, Papa adına kardinallar karşıladılar. Büyük bir alayla Roma'ya girdi. Doğru Vatikan'a gitti. Cem, ak sarıklı millî kıyafette idi. İmparator ve krallara özgü olan daireye yerleşti.

Papa'nın huzuruna çıkarılacaktı. Bütün hükümdarlar gibi Papa'nın ayağını, hiç olmazsa Alman Kralı gibi dizini öpmesini önerdiler. Cem bunları kabul etmedi. Papa'ya başıyla gayet hafif bir selam verdi. Papa taht üstündeydi. Cem, başını da açmamıştı. Basamakları çıkıp Papa'nın elini sıktı. Papa da Cem'in boynunun iki tarafından öptü.

Papa, Şövalyelerin Cem'i ele geçirerek Türk Donanmasını etkisiz duruma getirdiklerini, Bayezid'i haraca kestiklerini takdir ediyordu. Şövalyelerin başını Cem'i kendisine teslim ettiğinden dolayı terfi ettirdi. Bayezid'in taht kaygısı ve Cem'in taht hırsıyla yaptığı hata ile koca donanmamız sanki yokmuş gibi duruyordu.

Papa, Cem ile özel olarak da görüştü. Cem, Şövalyelerin anlaşmayı bozduklarından, yedi yıldır hapis kaldığından şikayet edip Mısır'a anasının ve çocuklarının yanına gönderilmesi için yardım istedi ve ağladı. Papa üzüldü, O'nun da gözleri yaşardı. Cem'i teselliye gayret edip, Mısır'a değil, Macaristan'a gitmesi gerektiğini söyledi.

19- Riga: O zaman bizce «kral» demekti. Halen iskambil kağıtlarındaki papaza «riga» deriz ki, Fransızlar «rua» (rol) derler. Bu Fransızca kelimeden bozulmuş olmalıdır.

Papa, Cem'e her türlü ikramı yapıyor, O'nu ağırlıyordu. Bir gün Cem'i öldürmek için Napoli Kralı tarafından gönderilmiş bir Türk geldi. Ancak yakalandı. Bunun üzerine korunmasına daha çok dikkat edildi. Bu da ihtimal Bayezid'in işi idi.

Cem, Fransa'da hastalandı. Roma'da önce iyileşti; fakat kederden kendine bir hırçınlık geldi. Olur olmaz şeye öfkeleniyordu. İçki ile kederini unutmaya çalıştı. İçtikçe ağladı, ağladıkça içti. Sonunda ayyaş oldu. Günden güne erimeye başladı. Cem'in hastalanıp eridiğini gören Papa, Haçlı Seferi'nin düzenlenmesinde acele ediyordu. Kayıtbay'a bir elçi gönderdi. Kayıtbay, Cem'in kendine teslimi için kendi adına altı yüz bin, Cem'in annesi adına da altmış bin altın vermeyi Papa'ya önermişti.

Macar Kralı durmuyor, Cem'i Papa'dan istiyordu. Cem ise başka devletten yardım istemenin devlete hıyanet olduğunu artık anlanıştı. Her şeyden vazgeçmişti. Bir gün Papa, kendini Macar Kralına yollayacağını söyledi. Cem «Oraya gidince onun askeriyle İslam üzerine yürümek gerekir. Bu da Allah'ı tanımamaktır, dinsizliktir. Dinimi cihan saltanatına vermem» dedi. Bu sözle Papa'nın bütün umutları yok oldu. Papa, Cem'i Haçlı Ordusu'nun başına geçirmek hayalindeydi. Bu rüyayı tatlı tatlı görüyordu. Fena halde kızdı:. «Var, bir köşede it gibi yat!» dedi. Papa Cem'i yabancı dil bilmez sanırdı. Oysa Cem çok iyi yabancı dil bilir ve yazardı. «Size gelen itten beter olmayıp da ya ne olacaktı!» dedi. Papa utanıp bin türlü özür diledi.

Bu sırada yapılacak Haçlı Seferi ve Cem'in Macar Kralına teslimi sorununu görüşmek üzere, Roma'da bütün Hıristiyan hükümetlerinin delegelerinin katılımı ile bir kongre yapılacaktı. Venedikliler Papa'ya kendisine ve Cem'e bir suikast yapılacağı haberini verdiler. Bu doğruydu. Hem bu suikastçı bir Vatikan mensubu ile de uyuşmuştu. İstanbul hükümeti bu adamı hizmetine karşılık «Nagrepon»a bey yapacak, maiyetine iki yüz gemi verecek, Oda İtalya sahillerini talan edecekti.

Bu sırada Roma'ya Kayıtbay'ın bir elçisi gelip Cem için altı yüz bin altın önerdi ve Mısır'ın yapılacak Haçlı Seferine katılacağını bildirdi. Papa, bu öneriyi reddederek «Cem'i birine vermek gerekirse Macar Kralı'na veririm» dedi.

Kongre toplandı.Tüm Hıristiyan devletlerin verecekleri kuvvetlerin üç ordu halinde toplanmasına karar verildi. Ama bu sırada Macar Kralı Manyaş'ın ölmesi yüzünden kararlar uygulanamadı. Birşey yapılamadı.

Bu sırada Venedikliler Cem'i öldürmek için İstanbul'dan başka birinin gönderildiğini Papa'ya haber verdiler. Görülüyor ki Venediklilier iki yüzlü politika yapıyorlardı. Bunun üzerine önceki suikastçı hapisten çıkarılıp cellada verildi. Bir tahtaya ayakta ve çırılçıplak bağlanıp, sokak sokak gezdirildi; ateşte kızdırılan cımbızlarla etleri koparıldı. Sonra cesedi doğrandı, dört parça yapıldı; fakat fedaileri bu ceza yıldırmıyordu. Bu işe papaslar da katılıyordu. İstanbul'daki Venedik Balyosu(*) bunu da haber almış, Venedik'e yazmış, onlar da Papa'ya bildirmişlerdi.

(*) Balyos: Osmanlı İmparatorluğu zamanında Venedik elçilerine verilen adı. (Toker Yayın Komisyonu)

Nihayet kilitli bir miktar para ile İstanbul'dan Mustafa Bey gönderildi. Bu sırada Papa öldü sanıldı. Oğlu derhal Cem'i Floransalılara satmayı düşündü. Oysa Papa baygınlık geçirmişti, Mustafa Bey gelip Papa tarafından kabul edildi. Papa'ya Rumca bir mektup ve armağanlar getirmişti. Hepsini Papa'ya sundu. Bu mektupta Cem'in Roma'da muhafazası, kendisine iyi muamele olunması rica ediliyordu. Bütün elçilerin de hazır olduğu bu kabul resminde bu mektup Latinceye tercüme edilerek alenen okundu. Birkaç gün sonra Papa ile gizli konuştu. Papa Bayezid'in Şövalyelere ne kadar para verdiğini sordu ve anladı ki, Şövalyeler Papa'ya aldıkları parayı az göstermişlerdir. Mustafa Bey Cem'in yanına da girdi ve kendisine bir mektupla ipek ve mücevherli kumaş armağanlar teslim etti.

Cem, umutsuz Roma sokaklarında dolaşırdı ve fakirlere çok sadaka verirdi. Halk da bunu Cem'in Hıristiyanlığa meylettiği biçimde yorumlardı. Müslümanların sadaka verecek kalbleri olmadığını sanırlardı!.. Papa da bu düşünceye sahip olmuştu, bir gün Cem'e Hıristiyan olmasını önerdi. Cem reddetti.

Bu sırada Papa ölmüş, yerine «VI. Aleksandır» adıyla Borciya geçmiştir. Yeni Papa'ya Venedikliler Cem'in kaçacağını söylediler. O da Cem'i şiddetli ve sıkı bir kontrol altına aldı. Bir süre sonra Cem, Papa'nın oğlu «Don Juan» ile pek dost oldu. Bu çocuk on dokuz, Cem otuz altı yaşında idi. Daima beraber gezerlerdi. Hatta gezintilerine bazen Papa da katılırdı.

Bayezid'le Papa arasında büyük bir dostluk vardı. Papa Cem'i öldürecek, buna karşılık üç yüz bin Duka Altını alacaktı. Bayezid cinayet peşindeydi. Papa Fransa Kralı'nı da Bayezid'e şikayet ediyordu. Bu gizli haberleşmeyi belgeleyen Bayezid'in mektupları ve Papa'nın talimatı ele geçti. Papa'nın Hıristiyanlığa olan bu ihaneti üzerine Fransa Kralı gelip Roma'yı kuşattı. Kral, Papa'dan Cem ile dört müstahkem mevkii istiyordu, Roma'ya giren Kral, Cem ile görüştü. Papa, Cem'i Kral'a teslim ederken ondan ayrılmak istemeyen oğlunu da beraber götürmesini rica etti. Kral da kabul etti. Cem yolda iyice hastalandı. Yüzü, gözü de şişti. Ata binemeyecek duruma geldiğinden bir sedyeye kondu. Kral bizzat geliyor, hekimleriyle tedavisine bakıyordu. Napoli'ye getirildi ve «Kapo» Şatosu'na yerleştirildi. 1494 yılında orada öldü.

Fransızlar, Papa'nın Cem'i zehirleyerek teslim ettiğini iddia ettiler. Venedikliler de nezle olup göğsüne indiğini ve ateşi olduğunu, bu durumda iken bir haftada öldüğünü söylenti olarak yaydılar. Bu arada hemen Bayezid'in gözüne girmek için Cem'in ölümü haberini ona da ulaştırdılar.

Zehirlemek iddiası doğru olamaz. Çünkü yavaş yavaş zehirleme olamaz. Bir ihtimal Cem verem idi. Verem hastalığına nezle de karışınca Cem dünyaya gözlerini kapadı. Çoktan beri zayıflamakta olması bu görüşü güçlendirir. Yahut da bir zatüreeye tutulup gitti. Sekiz günlük bir hastalık ve ateşinin yüksek olması bu düşünceyi doğrular.

Zavallı Cem, taç ve taht hırsıyla maddi, bedeni, manevi ve ahlaki açılardan ne kötü durumlara düşmüş, sonra da rezalet içinde can vermiştir. Kardeşi Bayezid de aynı hırsla Türkiye'nin bütün çıkarlarını

çiğnemiştir. Şu iktidar mevkii nasıl bir kötülüklerin anası!...

Fransa Kralı Cem'in cesedini mumyalattırdı.

Cem, son günlerinde bir vasiyetname yazmış, kardeşine götürülmesini tembih etmişti. Beylerinden biri vasiyetnameyi alıp giderken Fransızlar tarafından yakalanıp vasiyetname elinden alındı ve kendisi hapsedildi; fakat bu kişi hapishaneden kaçıp İstanbul'a vardı. Saray'a bilgi verdi.

Saray'da üç gün yas tutuldu. Bayezid Han bile siyah sarık sardı. Zaten Cem de onu vasiyet etmişti. Şimdi Bayezid Han'ın isteği Cem'in naaşını almaktı. Ceset Napoli Kralı'nın eline geçti. Para istiyordu. Avrupa'nın gavurları bir cenazeyi bile para çekmek için vasıta yapıyorlardı. Nihayet Türkiye, naaş teslim edilmezse İtalya sahillerine asker çıkaracağı tehdidini yaptı. O zaman cenazeyi, hemen Türk gemisine teslim ettiler. Cem'in naaşı Bursa'ya götürülüp gömüldü.

Cem, uzun boylu, sağlam bünyeli, çatık ve kalın kaşlı, şahin burunlu, ufak çeneli ve ağızlı, mavi ve biraz şaşı gözü, kafası büyük, kulakları küçük, mağrur simalı, şişmanca fakat narin vücutlu bir kişiydi. Ata biner sıçrar çevik bir adamdı. Çok yer ve içerdi. İyi kılıç, çomak kullanır, iyi ok atardı. Çok sinirli olup bir yerde uzun süre durmazdı. Annesi Sırp hanedanına mensup bir prensesti.

İçkiye, kadına ve herşeye düşkünlüğüne rağmen aynı zamanda dindardı.

Cem, zeki bilgin, şair, yüksek duygulu, hele cesur ve kahraman, değerli bir kişiydi. Fakat saltanat hırsıyla büyük alçaklıklar yapmıştı:

1- Kardeşiyle boğuşup kendi hırsı ve mevkii için Türk kanı akıttı.

2- Dış düşmanlarla devlet aleyhine anlaşmalar yaptı. Mesela Karamanoğlu Kasım Bey'e Karaman Bey Beyliğini vaad etti. Şövalyelere de Adalar ve başka bazı yerleri verecekti. Bunlar hakkında anlaşmalar imzaladı.

3- Kardeşine daima ülkenin ikisi arasında bölünmesi önerisini yaptı. Böylece Devlet'in zayıflayacağını, küçüleceğini, anarşi olacağını hiç dikkate almadı

4- Avrupalıların Türkler ve Müslümanlar aleyhindeki amaçlarına alet oldu.

5- Devletin düşmanlarına sığındı, onlardan devlet aleyhine yardım istedi. Mısır Türklerine sığınmasını mazur görsek bile, Rodos Şövalyelerine gitmesi hıyanetin büyüğüdür.

6- Bayezid Cem'i bırakırlar, o da Türkiye'ye gelip olay çıkarır korkusuyla Şövalyelere büyük miktarlarda para verdi. Venedikliler ile Şövalyelere yararlı, bize zararlı anlaşmalar yaptı. Donanmamız boş yere oyalandı. Cinayet işlemeye kalkıştı.

Cem bu kadar bilim sahibi ve zeki olmasına rağmen yabancıların imzasına güvenmek sersemliğini gösterdi. Oysa Papa bizzat Müslümanlarla yapılan anlaşmanın hükmü olmadığını ilan etmiş, Varna Savaşı'nı başlatmıştı. O sırada Avrupa'da Makyavel'liğin en revaçta olduğu dönem yaşanıyordu.

Cem, kendisini Avrupalıların eline teslim ederek, Devlet'in pek çok fetihlerine engel olmuş bir uğursuzdur. Bütün o süre zarfında Devlet,

felçli bir halde kaldı. hiçbir teşebüs yapamadı.

Kötülük yalnız devletine, milletine değildir. Aynı zamanda kendi şahsınadır. Gavurların elinde tutsaklık ve hapislik hayatı yaşamış, onların elinde oyuncak olmuş, bunların bütün azaplarını çekmiş, bir de sonunda yaptığı alçaklığın elemini de duymuştur. İçi sızlamıştır.

Cem, felaketlerinde frenkleri, Avrupalıları görmüş, anlamış, türlü yalan ve dolaplarının, ahlaksızlıklarının tanığı olmuş, onlardan iğrenmişti. Yaptığı şeylerin hainlikten başka birşey olmadığını sonraları iyice görmüştü. Pişmandı. Aklı başına gelmişti; fakat iş işten geçmişti. Macar Kralı'na teslim olunacağını söyleyen Papa'ya verdiği cevap olgunlaştığını gösterir. Hele Roma'dan Fransa'ya götürülürken, «Ya Rabi; bu kafirler beni bahane edip Ehl-i islam üstüne huruc itmek kasdın iderlerse canımı kabz et, beni o günlere iriştirme» demesi pek anlamlıdır.

Cem, tahta geçseydi kuşkusuz büyük padişahlardan biri olurdu. Yazık ki geçememiştir. Son söz ve hareketleri affına neden olabilir. Bu işlere başladığı zaman henüz çocuktu. Belki çocukluğu bu işi yaptırmıştır.

Son zamanlarında artık saltanatı da zihninden tamamen silmişti. Zalim Frenkler, onu canında bezdirmişlerdi.

Bu kadar becerikli ve yetenekli bir adamın, bu kadar alçakça davranması, yokluk içinde sönüp gitmesi çok acıklı ve üzüntü verici bir şeydir. Cem'in yaşamı, makam hırsının insanların nasıl gözlerini kararttığını, insanları ne alçaklıklara düşürdüğünü, ne çirkeflere attığını gösteren güzel bir örnek, iyi bir ibrettir. Bu hırstan kendilerini alabilenler ne mutludur.

*
* *

Venedik'e karşı savaş ilan edildi. Kaptan Paşa olan Davud Paşa, Kemal ve Burak Reisleri alarak donanmasıyla çıktı. Yüz yetmiş gemiden oluşan Venedik donanması kendisini karşıladı. Venedik amiralleri meşhur Grimani ve Loredano idiler. Önde Burak Reis'in bulunduğu ve Kara Hasan Kaptan'ın yönettiği büyük bir gemimiz vardı. Düşman filosu öncü Amiral Armenyo ile Amiral Loredano kendi gemileriyle bu geminin üzerine vardılar. Burak Reis'in gemisine yanaşıp güvertede boğuşmaya başladılar. Nihayet mağlup olacağını gören Burak Reis üç dört önemli amiral askerleriyle beraber yandı gitti. Burak Reis kendisini feda etti, ama donanmamız da Venedik Donanmasını yendi. Burak'ın bu kahramanlığına tarihte az rastlanır.

Uzun Hasan Han'ın kızının oğlu ve şii şeyhlerinden Erdebilli Şeyh Safiüddin oğlu Şah İsmail Safevi Tebriz'i başkent yaparak bağımsızlığını ilan etti. Bunlar Türk'tür. Bu kişi askerine tepesi kızıl çuhadan ve beyaz sarıklı kalpak giydiriyordu. Bundan sonra şiilere «Kızılbaş» dendi. İran'a şiiliği yaymaya başladılar. Şah İsmail'in amacı Anadolu'yu zaptetmekti. Anadolu'daki şiiler de kendisini istiyorlardı. Hamit ve Teke sancaklarında şiiler çoğaldı. Şahkulu (bizim tarihlerimizde «Şeytan Kulu» denir) bizim aleyhimize hareket ettiğinden üzerine Vezirlazam Hadım Ali Paşa gönderildi. Ancak yapılan savaşta Şahkulu da, Hadım Ali de öl-

düklerinden galip ve mağlup belli olmadı.

Olumsuz gelişmeler karşısında hasta olan Bayezid Han istifaya mecbur kaldı. Bayezid'in üç oğlu vardı. Bunlar Korkud, Ahmed ve Selim idi. Konya Valisi olan Korkud, bilgin, şair, müziksever ve sefahate eğilimi olan biriydi. Ahmed iyi huylu, Yavuz ise bilgin ve sertti. Saltanatı bunlardan birine terk edeceği vakit vekiller (vükela) yumuşak tabiatlı olan Ahmed'i tavsiye ettiler. Korkud bu dava ile Mısır'a gittiyse de pişman olup döndü. Selim, Trabzon'dan Kefe üzerinden Silistre'den geçip on bin kişiyle babasının eline öpmeyi bahane ederek İstanbul'un üzerine yürüdü. Ancak Çorlu çevresinde Uğraş Köyü'nde yapılan savaşta yenildi ve meşhur atı «Kara Bulut»un hızı sayesinde canını kurtardı. Ahtebolu'dan gemi ile Kefe'ye, Kefe Valisi oğlu Süleyman'ın (Kanuni'nin) yanına kaçtı. Ahmed Kartal'a gelip tahta geçmek üzere alaylar düzenleyip İstanbul'a girmeyi hazırlanırken Yeniçeriler isyan ettiler, Ahmed'i istemeyip Selim'i çağırdılar. Yeniçeriler Saray'a dolup Bayezid Han'ı saltanatı Selim'e terke mecbur ettiler. Birkaç gün sonra Bayezid öldü.

Bayezid Han, İstanbul'da güzel bir cami ve birçok hayrat yaptırmıştır. Zamanında İstanbul'da büyük bir deprem oldu. Bu olaya «Küçük Kıyamet» adı verilmiştir. Bu depremde yalnız yüz dokuz cami ve çok sayıda bina yıkıldı. Beş bin kişi enkaz altında kaldı. Derviş meşrepli bir adamdı. İşleri devlet adamlarının eline bırakmıştı. Devlet adamlarının birbiri aleyhindeki entrikalarına alet olmuş, bu yüzden Gedik Ahmed Paşa gibi değerli bir veziri kurban etmiştir. Av ve sünnet düğünleriyle uğraşmıştır. Zamanında israf, eğlence ve yolsuzluk son derecesine bulmuştur. Padişahın yıllık geliri iki milyon lira idi. Bir vezirin evinde bin cariye, bin oğlan bulunurdu. Sırmalı, ipekli döşemeler ve gümüş takımlar pek boldu. Kazaskerlerin evlerinde bile içki alemleri düzenlenir, çalgılar çalınır, fıçılarla içki sarf olunurdu. Cem'e karşı davranışı kötüdür. Fakat Devlet'in çıkarı bakımından haklıdır.

BİRİNCİ SELİM HAN

Lakabı «Yavuz»dur. «Yavuz Selim» derler. 1512 yılında tahta çıkmıştır. Yeniçeriler bahşiş istediler ve aldılar. Ancak Yavuz Selim'in bir sancak beyi ile bir subayı idam ettiğini görünce nasıl bir padişah ile karşı karşıya olduklarını hemen anladılar. Ecdadı gibi Yavuz, Bursa'da bir av düzenletip beş şehzadeyi boğdurdu. Olayın tasviri fecidir: Şehzadelerin bir kısmı henüz on yaşından aşağı çocuklar, diğer kısmı genç yiğitlerdi. Bunlardan Emin Çelebi boğulacağı zaman, «Günde bir akça ekmek parasına ölünceye kadar padişah amcama sadık kalır, O'na hizmet ederim. Tek benim canıma kıymasın!» diyor. Kahraman olan Osman Çelebi ilk celladı bir yumruklara yere seriyor, ikincisini bir tekme ile deviriyor, üçüncüsünün kolunu büküp çeviriyor. Nihayet bu arslan da cellat kalabalığına daha fala dayanamıyor ve boğuluyor. Korkud Sultan gece evinde yakalanıyor, kemendli adamları görünce teslim oluyor ve «Kardeşim sözünde durmuyor demek. Bir padişahın sözünde durmaması iyi değildir» diyor ve bir saat izin istiyor. Celladın önünde beliğ ve hakimane bir şiir yazıyor. Kardeşine verilmesini söyleyip boynunu ke-

mende uzatıyor. Yavuz buna ağlamış ve üç gün yas tutulmasını emretmiştir. Bundan sonra kardeşi Ahmed'in üzerine yürümüştür. Uzun Hasan'dan yardım istemek küçüklüğünü gösteren Ahmed, bu küçüklüğüne rağmen; «Taç için birçok kan dökülmesin. Bu iş ikimiz arasındadır. İkimiz karşı karşıya gelelim. Kim kimi öldürürse o tahta geçer. Bir kurbanla iş biter» demek büyüklüğünü de göstermiştir. Fakat Yavuz bu teklife kulak vermemiştir. Ordular çarpıştı. Ahmed, önce galip geldiyse de nihayet Yenişehir çevresinde mağlup olup yakalandı. Kardeşini görmek istedi. Yavuz kabul etmedi. Boğuldu. Boğulacağı vakit Ahmed, parmağındaki yüzüğü Yavuz'a gönderiyor ve «Yadigarım olsun. Buna baktıkça beni hayır ile ansın!» diyor.

Sultan I. Selim (Yavuz)

Hepsi de iç sızlatan sözler!... Öyle sözler ki en katı yürükleri ağlatır!...

Yavuz, ataları gibi Batı'ya gitmeyip yönünü Doğu'ya çevirdi. Türkiye'de şiilik artık büyük bir dert halini almıştı. İran'a casuslar gönderdi. Anadolu'daki şiilerin kayıtları tutuldu. Kırk bin kişiydiler. Hepsi öldürüldü. Bundan sonra Yavuz, Şah İsmail Safevi üzerine yürüdü.

Yüz bin kişilik bir ordu ile Yenişehir, Seyitgazi, Konya, Kayseri, Sivas ve Diyarbakır'a vardı. Diyarbakır Şah İsmail'in elindeydi. Valisi Ustacaluoğlu Mehmed Han oraları yakıp yıkarak gelmişti. Ordu burada yiyecek yokluğundan sıkıntı içinde kaldı. Bu durum asker ve subayların mırıldanmasına sebep oldu. Bunlar bu seferden birşey çıkmayacağını, dönülmesini söylüyorlardı. Padişah'a bunu söyletmek için pek sevdiği Karaman Beylerbeyi Hemdem Paşa'yı gönderdiler. Yavuz Hemdem'in kafasını kesip çadırdan dışarı atmıştır. Sonra Yavuz, «dönelim!» diye bağıran askerin arasına girip, «Rahat isteyenler dönüp karılarının yanına gitsin, düşmanla dövüşecek yiğitler benimle gelsin. İçinizde er yoksa ben yalnız giderim.» deyip yürümüş ve ordu kendisini izlemiştir.

Soğanlı Dağ'ı aştıkları vakit Gürcistan Prensi Canik Han erzak ve armağan gönderdi.

Şah İsmail Han Isfahan'da duruyordu. Selim Han kendisine hakaret dolu mektuplar, kadın ve sofu elbisesi gönderdi. Bunun üzerine Şah İsmail de yola çıkıp Huy tarafında yığınak yaptı. Çaldıran Ovası'nda iki ordu karşılaştı (1514).

Şah'ın ordusu da yüz bin kişiydi. Ancak Yavuz Selim'in askerleri ve

atları yorgun ve zayıftı. Şah İsmail'in ordusu ise dinç, talimli ve çoğunlukla zırhlı süvariydi. Ancak ateşli silahlar bakımından bizim üstünlüğümüz vardı.

Büyük bir savaş başladı. Bizim sol kanadımız bozuldu, komutanı şehit oldu. Fakat bu kanadın askerleri geride ikinci bir mevzi aldılar. Bereket versin sağ kanadımızın komutanı Anadolu Beylerbeyi Hadım Sinan Paşa topları zamanında işletti. Şah'ın en namlı komutanı Ustacalu Mehmed Han vurulup tümeni mağlup oldu. Böylece zafer bizde kaldı. Şah İsmail güçlükle ve yaralı olarak kaçabildi. Bütün eşyası savaş alanında kaldı. Karısı Taclı Hanım da tutsak düştü. Ordumuz Tebriz'e girdi.

YAVUZ SULTAN SELİM
(Minyatürü)

Bu zafer büyük bir zaferdir. Politik ve millî önemi de büyüktür. İki yüz yıldır Türklerin aralarındaki kesilmiş olan yolu açıyordu. Bu, Anadolu, Orta Asya ve İran Türklerini birleştirme hareketiydi. Yavuz kışı Karabağ'da geçirmek, yazın İsmail Safevi'nin işini bitirmek istiyordu. Böylece İran ve hatta Orta Asya elimize geçecek, Türkiye'nin ilk zamanındaki Selçukluların parlak durumuna kavuşulacaktı. Ne çare ki, Yavuz askerin sızlanması üzerine dönmek zorunda kaldı. Sonuç olarak bu güzel iş gerçekleşemeden açılan Türklük kapısı yine kapandı.

Yavuz, İstanbul'a gelince, Yeniçerileri sıkıştırıp kimin kışkırtmasıyla isyan ettiklerini öğrendi. Bunlar İskender Paşa, Kazasker Taçlıbeyzade Cafer Çelebi, Sekbanbaşı Balyemez Osman Ağa idi. Üçünü de idam etti.

İran Seferi'nde ordunun erzak ve cephanesi denizden Trabzon'a gönderiliyordu. Donanmamız yeterli değildi. İstanbul'da, Hasköy'de tersane yapıldı.

1515 yılında Suriye ve Mısır üzerine yürüdü. Kölemenler ile Türkiye padişahları arasına Fatih'den beri zıddiyet girmişti. Bu zıddiyetin nede-

ni Dülkadiroğulları'ydı. Bu seferde Mısır Sultanı Kansu Guri Dülkadiroğulları toprağında hutbenin kendi adına okutulmasını istemişti. Kansu Guri, Şah İsmail tarafını da tutuyordu. Yavuz Han, Mısır Kölemenine ret cevabı vermiş, iki taraf savaşa hazırlanmaya başlamıştı.

Zirenoğlu Hoca Rükneddin Efendi'yi Mısır'a elçi gönderdi. Fakat iade edildi. Yavuz, kırk bin askerle Hadım Sinan Paşa'yı Diyarbakır tarafına yolladı. Bunun nedeni Padişah'ın Acem Seferi'ne gideceği görünümünü vererek Kansu Guri'yi aldatmaktı. Asıl kuvvetlerle arkada olan Padişah, Halep yakınlarına gelindiğinde derhal güneye döndü. Halep çevresinde «Mercidabık» denilen yerde bir savaş oldu. Kölemenler bir iki saat içinde darmadağınık oldular ve seksen yaşında olan Kansu Guri kaçarken inme inerek öldü. Savaş alanında ve Halep'de birçok zahire, mal ve bir milyon Macar altını ganimet alındı. Oradan Şam'a savaşsız girildi. Kış Şam'da geçirildi.

Mısır'da Guri'nin yerine geçen «Tumanbay Han» Canbirdi Gazali Bey komutasında Gazze üzerine bir ordu göndermişse de bu ordu da mağlup oldu. Nihayet Yavuz Selim'in ordusu Mısır'a girdi. Kahire çevresinde «Ridaniye» denilen yerde Tumanbay ile yapılan kanlı savaşta da üstün gelindi. Tumanbay Han orayı güzel tahkim etmişti. Yavuz, bu müstahkem mevkilere, arkadan dolaşarak hücum etti. Mısırlılar toplarını yeni cepheye getirmeye zaman bulamadılar. Kölemenler Yukarı Mısır'a kadar kaçtılar.

Bu savaşta Kölemen süvarileri pek büyük cesaretler göstermişlerdir. Bir iki defa Otağ-ı Hümayun'a kadar girmişler, sancak dibinde, Sultan Selim Han sanarak Sinan Paşa'yı ve birkaç beyi öldürmüşlerdir. Ordugahımıza dalan Kölemenler Tumanbay, Alanbay ve Kurtbay'dır. Padişah Sinan Paşa'nın kaybedilmesine çok üzülmüş, «Mısır'ı aldık ama Sinan'ı kaptırıp kendimize matemhane yaptık!» demiştir. Nihayet Tumanbey ele geçmiş, bir süre sonra idam edilmiştir.

Bu zafer üzerine Mekke Şerifi Kahire'ye Yavuz Han'a Haremeyn'in anahtarlarını gönderip hutbede ona «Hadim-ül Haremeyn» ünvanını verdi. Yavuz İstanbul'a gelirken son Abbaslı Halife Mütevekkilallah'ı beraber getirdi. «Kutsal Emanetler» denilen ve Peygambere ait olup İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda saklanmakta olan eşyayı da Mısır'dan getirdi. Bu Halife, «hılafet»i Yavuz Han'a devretti. İşte Mısır'ın fethi, Osmanlı Hanedanını Halife bile yapmış oldu (1517).

Türklerin deniz kurdu olan, Akdeniz'de Avrupalıları sindiren Barbaros Hayreddin Reis Cezayir'de bir devlet kurmuşken, Yavuz Han'a bağlı oldu.

Yavuz, İran Seferi'ni tamamlamak amacıyla savaş hazırlığı yaparken sırtında çıkan şirpençeden ölmüştür. Yerine oğlu Süleyman geçti. Kullanmakta olduğu afyon ve Mısır sıcakları da kendisini zayıf düşürmüştü. Sirpençe Koca Padişah'ı kolayca alt etmiştir.

Sultan Yavuz Selim Han, Osmanlı Hanedanının en büyük padişahıdır. Büyük bir cihangir ruhu taşıyordu. Pek büyük bir yaradılıştır. Yiğit, cesur, sert, onurlu, yüksek zekalı, hoş sözlü, şair, bilgin bir kişiydi. Şiddeti, «Rakibin ölmesine çare yoktur, meğer Sultan Selim'e vezir ola» sözünün doğmasına neden olmuştur. Devlet adamları, vasi-

yetnamelerini koyunlarında taşırlardı. Güzel şiirleri olduğu gibi pek yüksek Farsça bir divanı da vardır. Bu «Divan»ı Alman İmparatoru İkinci Wilhelm, Berlin'de pek nefis bir surette bastırmıştır. Yiğitliği ve kendine güveni o derecedeydi ki, bir gün haritaya bakarken: «Dünya bir padişaha bile yetecek kadar geniş değilmiş!» demiştir. Şiddeti kendisine «Yavuz» lakabını verdirmiştir. Nice büyük kafaları en ufak bahanelerle uçuran o şiddete sahip oluşunun yanında değerbilirliği de dikkat çekicidir. Mısır'dan dönerken Gazze'de din adamlarından ve Osmanlı Edebiyatı büyüklerinden Kemalpaşazade Şemseddin Efendi'nin (Kazasker İbni Kemal) atı Yavuz'un üzerine çamur sıçrattı. Herkes İbni Kemal'in kafasının gideceğini sanıyordu. Yavuz, «Bana bir cübbe getirin! Ülemanın atının ayağının çamuru bize inayettir. Çamurlu cübbeyi hazinede saklayın! Oğullarımıza ibret, ders olsun!» dedi. Hele değerli adamları seçmekte büyük bir sezgisi vardı: Piri Paşa'ları, Bıyıklı Mehmed'leri yeteneklerini hemen anlayıp hiç yoktan en büyük mertebelere çıkardı.

Yavuz ülkede herkesi Müslüman yapmak, milletin bütün fertlerini uyumlu kılmak gibi çok önemli bir işi anlamış, yapmak istemiş ise de o zamanın Şeyhülislam'ı ve en büyük din bilgini sayılan Zembilli Ali (Mevlana Ali Cemali) Efendi engel olmuştur. Yavuz da o şiddetine rağmen din adamlarına saygısından Şeyhülislam'ın engel olmasına karşı koymamıştır. Eğer onu da Hemdem Paşa gibi yapsaydı, Yavuz, bir kat değil yüz bin kat daha kahraman ve büyük olacaktı, büyülttüğü Türkiye kaç yüzyıldır ve hele son zamanlarda çektiklerini çekmeyecekti.

İstanbul'daki Sultan Selim Camisi

Zavallı kahraman Yavuz dokuz yıl gibi pek kısa bir süre padişahlık yaptı. Doğuya doğru yürümeye başlamıştı. Ancak bu işi tamamlamasına imkan kalmadı. Fakat az zamanda çok iş başardı. Devletin sınırlarını bir misli daha büyüttü. Bugün olsaydı şirpençeden ölünmezdi. O vakit nedense ameliyat yapılmamış. Ameliyat yapılacağına, Yavuz, şirpençesini hamamda sıktırmıştır. Onun şu beyiti meşhurdur:

«Şirler pençe-i kahrımda olurken lerzan
Beni bir gözleri ahuya zebun etti felek»

Bu önemli kişinin birtakım meziyetleri, birtakım kusurları vardır. Kimisi bir meziyetine bakıp onu göklere çıkarıyor, kimi de bir kusurunu alıp onu yerin dibine geçiriyor. İkisi de yanlış. Meziyet ve kusurlarını sıralayıp mukayese ederek ona göre karar verilmelidir. Selim'in şiddeti, kardeşlerini, şehzadeleri kesmesi gibi halleri vardır. Fakat acaba bunları kesmesi zorunlu ve gerekli değil miydi? Bu nokta özellikle incelenmelidir. Oysa Doğu'ya doğru yürümesi, Müslümanığı birleştirme fikri, Şiiliğe karşı savaş açması Hıristiyanları Müslüman yapmak istemesi, zaferleri değerli pek kıymetli meziyetlerdir. Kusurları ise bunların yanında tırnak kadar etmez.

Onun en büyük kusuru Hıristiyanları Müslüman yapmasını engelleyen Zembilli Ali'nin kafasını kestirmemesidir. Bugün Hıristiyanlarda gördüğümüz milliyet fikriyle bunun şiddetle uygulanması fikrimizi tasdik eden kuvvetli bir senettir.

BİRİNCİ SÜLEYMAN HAN

Lakabı «Kanuni»dir. «Kanuni Sultan Süleyman» derler. 1520 yılında yirmi altı yaşında tahtta geçmiştir. Belgrad'ı ve o zamana göre dünyanın en müstahkem kalesi olan Rodos'u Şövalyelerin elinden aldı. Belgrad ve Rodos'un alınması Avrupa için pek önemliydi. Biri Avrupa'nın kara, diğeri deniz kalesi ve kapısıydı. Bu fetihler bize Avrupa'nın iki kapısını da açmıştır. Görenek ve yöntem dışı olarak Hasodabaşı İbrahim Ağa'yı, Sadrazam yaptı. İbrahim Ağa bir köle idi. Fakat yakışıklı ve müziksever biriydi. Sarayda kadınlar tarafından seviliyordu. Bunlar Padişah'ın ilgi göstermesine neden oldu.

Fransa Kralı I. Fransuva, İspanya Kralı ve Almanya İmparatoru Şarlken'e yenildi ve tutsak düştü. Fransuva'nın annesi Kanuni Sultan Süleyman Han'dan yardım istediğinden Kanuni Mohaç'da meşhur savaşı yapıp iki saatte işlerini bitirdi.

Fransa'ya böyle önemli bir iyilik ettik. Düşman ordusunda yine her milletten asker vardı ve yine haçlı ordusu biçimindeydi. Bu zafer üzerine Budin kenti barış yoluyla teslim alındı. Bizce Budin, şimdiki «Buda» olup «Peşte»nin karşı yakasıdır. Macaristan'ın başkentiydi. Padişah döndü. Sonra İkinci Macaristan Seferi'ne çıkıp Viyana'ya vardı. Bu büyük kenti 1529 yılında kuşattı. Büyük kuşatma topları getirmemiş olduklarından, kış da bastırdığından üç hafta süren kuşatmayı kaldırıp döndü. O zaman Avusturya'da Kral, Şarlken'in kardeşi Ferdinand idi. Viya-

na kuşatmasının intikamını almak için Türkiye himayesinde bulunan Macar Kralı'na hücum ediyordu. Kanuni, üçüncü sefer olarak iki yüz bin kişilik bir ordu ile Nemçe (Nemse; Avusturya) ve Almanya içine girdi. Amacı Avusturya ve Almanya ordusunu ezmekti. Böyle bir ordu bulamadı. Oralarda dolaşıp büyük ganimetlerle döndü.

Sultan I. Süleyman (Kanuni)

Ferdinand tekrar Macaristan'a saldırdı. Daha önce Macar Krallığına atanmış olan Erdel Beyi Yanoş'un yerine geçen oğlu pek küçük olduğundan bunun bu saldırıları püskürtemeyeceği bahanesiyle ordumuz sevk edildi. Macaristan, doğrudan doğruya topraklarımıza katılırken başkenti olan Budin'e vali, kadı ve dizdar (kale muhafızı) atandı. Nemçe Kralı da yılda otuz bin altın vermek suretiyle barış yapmaya zorlandı. Bu seferler birkaç kere daha tekrar etti. Bunların sonuncusu tarihte Zigetvar Seferi adıyla anılır ve çok meşhurdur.

Türkiye himayesinde olan Bitlis Hanı, Şah İsmail Han'ın oğlu Şah Tahmasb Han'a, İran'a bağlı Azerbaycan Han'ı «Ulama Han» da Türkiye'ye sığındılar. İran'ın Bağdat Valisi de Bağdat'ın anahtarlarını Kanuni'ye gönderdi. Bu işler iki devletin arasını bozdu. Sadrazam İbrahim Paşa komutasındaki bir ordu Bitlis Hanını uzaklaştırarak Van'ı zapt edip Tebriz'e girdi. Padişah ordusu da Tebriz'e geldi. Geylan ve Şirvan hanları boyun eğdiler. Karşısında Tahmasb ordusunu bulamayan ordumuz güneye inip Bağdat'ı teslim aldı.

İbrahim Paşa büyüklüğü severdi. Sonunda «sultan» ünvanını takındığından Padişah tarafından bir gece evinde katlettirilmiştir. Bu katl için çok uydurma bir neden gösterilmiştir. Oysa İbrahim Paşa, Kanuni'nin anası ölür ölmez katlettirilmiştir. Kadınların himayesi gidince kendisinin de işi bitmiştir.

Cezayir Beylerbeyi Barbaros Hayreddin Paşa donanması ile İstanbul'a gelmiş ve amiral (o zaman ki deyimce: Kaptan-ı Derya) atanmıştır. Bu kişi Midillili bir sipahinin oğlu olup asıl adı Hızır'dır. Kardeşi Oruç Reis'tir. Hayreddin işe korsanlıkla başlamıştır.(*)

(*) Burada «korsanlık» tabirini biraz açıklamak gerekir: Avrupalı denizcilerin bugün birçok filmlere konu olan Avrupalı korsanların göze kestirdikleri, servet yüklü gemileri soyarak yaptıkları «deniz eşkiyalığı» ile Barbaros ve diğer Türk denizcilerinin korsanlıkları arasında büyük fark vardır.

O zaman Akdeniz, her milletten korsanlarıyla doluydu. Korsanlık bir geçim sanatı halindeydi. Hayreddin Paşa büyük bir kuvvet oluşturup Cezayir'i zaptetmiş, orada yerleşmişti. İspanya'nın «Engizisyon Dönemi» bu zamana rastlar. Hayreddin Paşa, müslümanları İspanya'dan Afrika sahillerine taşıyordu. Bu suretle yetmiş bin Müslüman kurtarmıştır.(**) İspanya'nın müttefiki olan Venedik gemileriyle savaşıyordu. Hayreddin Paşa, Kaptanı derya olduktan sonra Tunus'u zaptetti, Korfu'yu, Napoli'yi kuşattı. Avrupa'ya dehşet verdi. Sonra Messina'yı zaptetti ve Nis'i kuşattı. Bütün Avrupa donanması (yüz altmış altı gemi) Venedik Amirali meşhur Andria Doria yönetimi altında toplandı. Fakat bu donanma bir türlü hücuma cesaret edemedi. Hayreddin Paşa Venedik Amiralini bir süre aradı. Nihayet Preveze'de karşılaştılar. Savaşa tutuşuldu. Bizim donanma yüz yirmi parça gemiden oluşuyordu ve Menteşeli meşhur Turgut Reis de vardı. O, bu savaşta pek yararlılık gösterdi. Turgut Reis bir süre önce Avrupalıların eline tutsak düşmüş, «forsa»[20] olarak çalışıyordu. Hayreddin Paşa onu kurtarmıştı. Hayreddin Paşa merkezi, Turgut Reis sağ kanadı, Salih Reis sol kanadı yönettiler. Murat Reis yedekte kaldı. Bu savaş, deniz savaşlarının en meşhurlarındandır. Burada donanmamız büyük bir zafer kazandı. Bununla Akdeniz'in egemenliği donanmamızın eline geçti.

Hayreddin Paşa Türklerin iftihar edecekleri büyük bir amiraldir. Korsanlıkla başlamış, 95 yıl yaşamış 1546 yılında ölmüştür. Turgut Reis, Piyale Paşa, Kılıç Ali Paşa, Hasan Paşa gibi amirallerimiz onun yetiştirmesi olup bu denizciler ondan sonra elli yıl daha deniz egemenliğini bizde tutmuşlardır. Her biri, hele Hayreddin ve Turgut Paşa'lar ile yaptıkları savaşlar hakkında birer güzel monografi yazılması Türklük için yapılması gerekli kutsal görevlerdendir. Bunların yaptıkları işler, Türk çocuklarına yadigar bırakılacak destanlardır. Rodos Şövalyelerinden Trablusgarb'ı alan bu Turgut Reis'tir.

Delhi hükümdarı İskender Sultan, Portekizlilere karşı himaye isteği için oğlunu İstanbul'a gönderdi. Aynı zamanda Gücürat hükümdarı Bahadır Şah bir taraftan Portekizliler, diğer taraftan Babürlüler (Hint Türk İmparatorluğu, Babür Şah soyu) tarafından sıkıştırıldığından Kanuni Han'dan yardım istediler.

Osmanlı Ordusunun «Akıncılar» adıyla tanınan süvarileri, nasıl sınır boylarında otururlar, zaman zaman sınırın öteki yanındaki düşmanın topraklarına dalıp istihbarat, ganimet toplarlar ve bu akınlarıyla düşmanın belini doğrultup da Türk Devletine zarar verecek güce kavuşmasını önlerlerse, bu korsanlar da Türk Deniz kuvvetlerinin adeta akıncıları rolünü oynarlardı. Bu korsanlar kesinlikle Türk gemilerini soymazlar; tersine Türk Devletine düşman olan, Türk gemilerini soyan, Türk sahillerini tehdit altında bulunduran düşman denizcilerini, onların deniz kuvvetlerini ve sahil kentlerini vururlar, yağma ederler, yaptıklarına yapacaklarına onları bin pişman ederlerdi. Kısaca, Türk Korsanı demek Türk Deniz Kuvvetlerinin denizlerde faaliyet gösteren «akıncıları»nı demektir. (Toker Yayın Komisyonu.)

(**)Bu yüzden O'na «Hayreddin» (din'in hayırlı adamı) denilmiştir.

20- Forsa: O zaman tutsakları donanmada zincirleyerek kürek çektirirlerdi. Bu tutsaklara «forsa» derlerdi.

Bunun üzerine Kızıl Deniz'de (Bahr-i Ahmer) bir donanma yapıp Mısır Beylerbeyi Hadim Süleyman Paşa komuta-sında Hint sularına gönderildi (1533). Donanma Hindistan'a vardığında Gücüratlıları Portekizlilere teslim olmuş buldu ve amiral beceriksizliğinden dolayı birşey yapamadan geri döndü. Yerine Piri Reis gönderildi. Bu denizci önemli bir kişiydi. Aynı zamanda bilgindi. «Bahriye» adıyla bir harita yapmıştır ki, o yüzyılın en değerli eserlerinden sayılır. Bu harita Akdeniz ile Hint Denizi'nin kuzey kısımları hakkında önemli bilgileri içerir. Haksız yere idam edilip yerine Murad Reis gönderildi. Onun da yerine meşhur Seydi Ali Reis atandı. Bu kişi de bilgindir. «Muhit», «Mirat-ül Memalik» iki önemli eseri vardır.

İran üzerine sefer açılıp Azerbaycan ve Gürcistan çiğnendi. Bu dönemde Kırım Hanları tarafımızdan görevden alınır ve atanırdı. Kırım, özerk bir vilayetimiz halinde idi. Kırımlılar daima Ruslara akınlar yapar, ganimetler alır ve değerli olanlarını padişahlara verirlerdi. Bir defasında gönderdikleri armağanlar arasında gayet güzel bir Rus kızı vardı. Bu kadın Kanuni'ye harem olmuş «Haseki Hurrem Kadın» adını almış, Kanuni'yi avucuna alıp adeta bizzat kendisi padişahlık etmiştir.

Süleyman Han'ın son dönemlerinde Sokullu Mehmed Paşa Sadrazam oldu. Sokullu Ailesi'nin fertleri epeyce zaman sadrazamlık edecekler ve bu devlete hizmetler vereceklerdir.

Kanuni Han, son yıllarında hastalıklıydı. Bizzat savaşa katılamıyordu. Bu sefer Sokollu'nun teşvikiyle Nemçe üzerine şimdiye kadar Türkiye'de görülmemiş bir debdebeli ordu ile sefer edip pek muhkem bir kale olan Zigetvar'ı 1566 yılında zaptetti. Kalenin fethedildiği günün akşamı öldü. Yerine geçecek şehzade gelinceye kadar bir fitne çıkmaması için padişahların ölümünün saklanması bu Hanedan'da adet idi. Bu sefer de öyle yapıldı. Yerine oğlu Selim geçti.

Osmanlı Hanedanının en bahtiyar padişahı bu Süleyman Han'dır. Dönemi, Türkiye'nin Osmanlı Hanedanı zamanının en parlak, en büyük, en zengin, en mutlu ve en rahat zamanıdır. Devletin doruk noktasına ulaştığı dönemdir. Devlet fevkalede büyümüş ve zenginleşip kuvvetlenmiş, Türk Bayrağı Viyana kapılarında, Hint Denizlerinde çalkalanmış, Akdeniz Türk Bayrağı'nın şanı altına sığınmıştır. Bu Padişah'ın mutluluğu yalnız bununla da kalmamıştır. Osmanlı Padişahlarının en çok yaşayanı, en çok saltanat süreni, en çok büyüklük satanı, bütün dünyayı kendine yalvartanı, en rahat görev yapanıdır. Zamanında Türkiyenin şanı dünyayı tutmuş, herkes Türkiye'den korkar ve Türkiye'ye başvurur, sığınır olmuştur. O zaman bütün dünyada Türkiye gibi bir kuvvet yoktu. Türk'ün sözü her yerde geçiyordu.

Kanuni'nin büyük bir hatası vardır: Kazanlılar son feleketleri zamanında kendisine başvurup, yardım istemişlerdi. Kazan Hanlığı'nın ricasını kabul etse ve bir ordu ile oralara yürüseydi, hem oradaki bütün Türkleri birleştirir, hem de o zaman küçük bir şey olan Rusya'yı tepeler, Rusya'nın büyümesine fırsat vermezdi. Bu fırsatı kaybetmiştir. Bundan da Türklük çok zarar çekmiştir. Bunun da nedeni; Rus Kinezi nezdindeki Slav ırkından elçimiz, bizim Kefe'de bulunan ve Türk olmadıkları yüzde doksan muhtemel olan rüşvetçi paşalarımız ile Haseki Hürrem

Kadın'dır. Bir devletin kendi milletinden başkalarının elleriyle yönetilmesinin ne vahim bir şey olduğuna bir ders daha!... Yine bu kadındır ki, kızı Mihrimah Sultanla beraber kendi oğlunun tahtında rakibsiz kalması için türlü entrikalarla Kanuni'ye birçok şehzadeyi idam ettirmiştir. Yine bunlardır ki, Şehzade Bayezid'i, babası ile arasındaki haberleşmeyi dedikodu malzemesi yaparak ve Bayezid'in mektuplarını getirenleri idam ederek, O'nu İran'a kaçmaya mecbur ettiler. Ve yine de yakasını bırakmadılar. Bu sefer de orada şiilere Kerbela intikamını çıkarmaya neden oluyor diye Şah Tahmasb'dan dört yüz bin duka altınına karşılık teslim alıp idam ettirdiler.

Bu sırada Avrupa tutuculuktan, derebeylikten, uygarlığa ve ilerlemeye doğru yürüyordu. Bilginler icatlar yapıyorlardı. Kilise nüfuzları sönüyordu. Özgürlük başlamış, büyük bir devrim oluyordu ki, bu hareketler bugünkü uygarlığı hazırladı. Avrupa bunun sersemliği içindeydi. Kanuni, Avrupa'nın bu zamanına rastgeldi. O zaman Doğu bizim elimizde, Batı da Şarlken'in elindeydi. Akıllı, cesur bir adam olan Şariken Kanuni ile otuz yıl karşı karşıya durdu. Savaşta da, uygarlıkta da ve politikada da Kanuni'den küçük kaldı.

Kulkahyası (Kethüdası)

Ağa Yamağı

Yeniçeri Ağası

Başçavuş (Ocaksubayı)

Kanuni, ilk dönemlerinde mükemmel; fakat Rüstem Paşa'nın Sadrazamlığından sonraki dönemde adeta kadınların oyuncağı bir insandır. Bunların başı da Hürrem Kadındır. Bu kadın nice kötü işler görmüş, nice değerli devlet adamını kestirmiştir. Bir örnek: Bu kadının şer aleti Sadrazam Rüstem Paşa idi. Herkes bunun elinden şikayete başladı.

Halkı ve askeri susturmak için Kanuni, Rüstem'i görevden aldı. Yerine Ahmed Paşayı atadı. Değerli ve akıllı olan Ahmed Paşa kabul etmedi. Kanuni ısrar edince, «İkinci gün azledileceğim muhakkaktır» dedi. Kanuni görevden almayacağına söz verdi. Bunun üzerine kabul edip işleri düzeltti. Fakat Hurrem Kadın entrikasını yüretemez oldu. Kadın kocasını zorladı. Kanuni, «Söz verdim, olmaz!» dedi. Bunun üzerine Hurrem Kadın, «Azline söz verdin, katline değil!» dedi. Yemin bozulmamak için Ahmed Paşa azil yerine idam edildi. Alçaklık alçaklık içinde, cinayet cinayet içinde , feci, iğrenç bir olay, adi bir zihniyet! Bu kadar adice, alçakça bir olay görülmüş müdür acaba?... İşte bu saraylarımıza sokulmuş olay kadınların işidir...

Zamanında Türkiye'de büyük komutanlar, amiraller yetiştiği, parlak zaferler kazanıldığı gibi bilginler, şairler sanatçıları ve teknik adamlar da yetişmiştir. Türklerin yüzünün suyu olan meşhur bilgin İbni Kemal Ahmed Şemseddin, Ebussud, şair Fuzuli, şair Bakî, Mimar Sinan bu zamanın büyükleridirler. Mimar Sinan öyle nefis eserler meydana getirmiştir ki, o eserlerin tekniği bugünün teknik adamlarını ve güzellikleri dünyayı hayrette bırakmaktadır. İstanbul'daki Süleymaniye Camisi ile Şehzade Camisi, Edirne'deki Selimiye Camisi onun eseridir. Bunlar gibi Anadolu, İstanbul ve Rumeli'nde daha birçok eserleri vardır. Böyle eserler, binalar ve köprüler ile Türkiye Kanuni zamanında bayındır oldu.

Birçok yasa yaptığı için «Kanuni» lakabını aldı.

Kanuni zamanı, diplomasi bakımından da çok önemlidir. Bu dönemde politik görüşmeler, elçi ziyaretleri, konferanslar oldu, anlaşmalar yapıldı. İlk kapitülasyonların da esası bu zamana atılmıştır. Türkiye, Venedik gibi küçük devletlerle yaptığı şeylere anlaşma demez, «müsaade» derdi. Bizimkiler «anlaşma iki eşit devlet arasında yapılabilir» görüşündeydiler. Onun için Venedik gibi adeta himayemize sığınmış bir devlet ile yapılmış politik anlaşmalara «müsaade» adını verirlerdi. İşte bu müsaadelere frenkler «kapitülasyon» demişlerdir. İş bu biçimde azmıştır. Yani bir lütuf olarak verilmişken, bu müsaadeler son yüzyılarda Türkiye'nin başına bela olmuştur. Fransa Kralı'nın tutsaklıktan kurtulması için çok sayıda politik ve askerî girişimler yapıldı. Böyle olmasaydı Fransa Almanların eline geçerdi. Durum böyle olmasına rağmen, Fransa ile yaptığımız anlaşmada Fransızlar bizden konsoloslarının kendi vatandaşlarının davalarına bakmaları müsaadesini almış, bununla bugüne kadar canımıza okumuştur.

Devletimiz, en çok Venedikliler ile birbirlerine elçi göndermişlerdir. Venedik'te San Marko denilen kilisenin kapısı üzerinde oraya özgü bir sanat olan mozayikten yapılmış ve halen duran bir resim vardır ki, Venediklilerin bizim elçimize vergileri olan altınları verdiklerini gösterir. Orada «Arsenal» denilen müzede bizim donanmaya ait pek çok eski eser vardır.

Kanuni zamanında Padişah Sancağı tuğlu ve güneş işlemeli idi.

Kanuni 73 yıl yaşadı, kırk yedi yıl saltanat sürdü, on üç büyük sefer yaptı ve zafer kazandı. İstanbul'daki Süleymaniye Camisi'ni Mimar Sinan'a yaptırdı. Bu cami, mimarlık ve yapımındaki teknik bakımından dünyada en meşhur anıtlardan biridir.

İKİNCİ SELİM HAN

Yine cülus bahşişi gürültüsü oldu. İstanbul'a girerken Yeniçeriler alayı durdurdular. Sarayı kapatıp Padişahı saatlerce dışarda beklettiler. Bu kişi, Sakız Adasını zaptetti. Habeş Beylerbeyi Özdemiroğlu Osman Paşa ile Mısır Beylerbeyi Koca Sinan Paşa Yemeni'i zaptettiler. Lala Mustafa Paşa da Kıbrıs Adası'nı aldı. Avrupa donanmaları birleşip «İnebahtı» da donanmamızı perişan ettiler. Kıbrıs'ın fethi, böyle yeni bir haçlılar teşkiline neden olmuştu. Mağlubiyetin nedeni de Kaptan Paşa'nın Yeniçeri Ağalığından yetişmiş olmasıdır. Uluç Ali Reis (Kılıç Ali) gibi kaptanlar kalenin muhafazası altında kalmayı söylemişlerken, Kaptan Paşa, denize açılarak bu felakete neden olmuştur. Ancak Uluç Ali Reis büyük kahramanlıklar gösterip bir iki düşman amiralini tepeledi, gemilerini batırdı. Ve donanmamızın mağlubiyetini görünce kuşatmayı yarıp kırk gemiyi kurtarak kaçtı. «Kılıç Ali» adını aldığı gibi Kaptan Paşa da oldu. Artık Devlet'te böyle yolsuz işler epeyce olmaya, büyük makamlar yetenek sahiplerine verilmemeye başlamıştı. Sokollu yeni bir donanma yapmak için Kılıç Ali'ye görüşünü sordu. O da yaza kadar iki yüz gemi yapılabilirse de demir levazım bulunamaz dedi. Sokollu buna, «Paşa! Kendine gel! Devlet, demir aleti gümüşten, halatları ipekten, yelkenleri atlastan yapmaya kaadirdir. Sen hemen işe başla!» cevabını verdi. Gerçekten baharda iki yüz gemi hazır oldu.

İkinci Selim 1574 yılında öldü. Yerine oğlu Murad geçti. Zamanında Devlet'in büyük devlet adamlarından olan Sokollu Mehmed Paşa aralıksız Sadrazamlık yaptı. İkinci Selim'in zamanı birkaç değerli devlet adamının işi olan birkaç zaferden başka baştan aşağıya rezalettir. Mehmed Paşa, Don ve Volga ırmaklarını birleştirmek istemiştir. Bu, tarihçe meşhur bir projedir ki, Karadeniz'den, Hazar Denizi'ne yol açar. Aynı zamanda bu kişi Süveyş Kanalı'nı da açmak istiyordu.

Bu Padişaha tarihte «Sarı Selim» ya da «Sarhoş Selim» derler. Anası Rus Hürrem Sultan'dan Ruslara çekmiş, kırmızı yüzlü ve sarışındı. İçkiyi severdi. Arkadaşı hemde kendisine içki veren bir Yahudi, Kıbrıs şarabının ürülülüğünü söylerek ona Kıbrıs'ın fethi fikrini vermiştir.(*)

(*) Bu fikir yanlıştır. Avrupalı tarihçilerin bazıları ile bizim yerli tarihçilerden onları taklid ederek bu fikri ileri sürenler yanılmaktadırlar. Şarabından dolayı Kıbrıs'ı fethe niye girşilsin. Dünyanın en zengin ve kudretli İmparatorluğu olan bu devlet, pekala oranın meşhur şarabını satın alabilir ve istediği kadar satabilirdi. Kıbrıs'ın fethi meselesi şarap meselesi değil, Doğu Akdeniz ve Mısır'a giden denizyolunun selameti, Anadolu'nun Akdeniz sahillerinin güvenliği bakımından şarttı. Nitekim Venedik Balyosuna Sokullu'nun İnebahtı mağlubiyeti üzerine verdiği, «Siz donanmamızı yakmakla sakalımızı traş ettiniz, Fakat biz Kıbrıs'ı sizden almakla kolunuzu kestik. Traş edilen sakal daha gür olarak çıkar. Ancak kesilen kol bir daha yerine gelmez» seklindeki cevabı da bu egemenlik fikrinin itiraz kabul etmez kanıtıdır. Bizim devletimiz, öteki devletler gibi küçük şeyler için değil, düzen, adalet, himaye, devletin ve milletin selameti, şanı, onuru, dinimize, yurdumuza, egemenliğimize gölge düşürücü saldırı ve davranışlardan dolayı savaşa girmiştir, fetihler yapmıştır, ya da mağlup olmuş, kan dökmüştür. Fakat şarap için Kıbrıs'ın fethi gibi bir saçmalık yabancı tarihçilerin adi bir yakıştırmasından başka birşey değildir. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bu Yahudi bir defa da para almak için İskenderiye'ye gelmiş olan Fransız gemilerini tutturmuş, bir politik sorun çıkarmıştı.

ÜÇÜNCÜ MURAD HAN

İran'da Şah Tahmasb Han ölmüş, oğulları saltanat kavgasına düşmüş, devletleri zayıflamıştı. İran üzerine sefer açıldı. Bu sefer, on yıl sürdü. Seferleri yapan meşhur komutanlar Lala Mustafa Paşa, Yemen Fatihi Sinan Paşa, Ferhad Paşa, Özdemıroğlu Osman Paşa, Cağalazade Sinan Paşa'dır. Bunlardan Lala Mustafa Paşa, meşhur Çıldır Savaşını kazanıp Tiflis, Şirvan ve Gürcistan'ı zaptetti. Özdemiroğlu, Dağıstan taraflarını ve Tebriz'i Türkiye'ye kattı. Özdemiroğlu pek cesur bir komutandı. Bu savaşlar sırasında İran tahtında Şah Abbas bulunuyordu. Kırım Hanları bu savaşlarda Türkiye'ye yardım etti. Bu savaşların sonunda Türkiye'ye Revan, Kars, Gence, Nahcivan, Tebriz, Şımahı, Tiflis, Dağıstan ve Gürcistan'ı ülkesine kattı.

Zamanında Ulah, Buğdan birer özerk vilayetimiz halinde, Lehistan Krallığı himayemiz altında olup, bunlar sürekli gönderdikleri armağanlarla Devlet'in ilgisini sürdürmeye gayret ederlerdi. Vergilerini düzenli verirlerdi. Bu zamanlarda padişah ve sadrazam kızdılar mı, yabancı ülkelerin elçilerini Yedikule'ye hapsederlerdi.

Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'yı Divan'da arzuhal veren bir deli hançerle öldürdü. «Uzun» lakabı ile anılan bu kişi bilgin, gerçek bir devlet adamı idi. Devlete büyük hizmetler yaptı. Bu kişinin ölümü devlet adamları arasındaki ihtiraslara neden oldu. İran Seferi de büyük masrafları gerektirmekte ve maliyece zorluklarla karşılaşılmaktaydı. Bunlar ve İran Seferi'nin uzaması sonucu Ocaklı (Yeniçerilere Osmanlı Tarihlerinde verilen bir ad) isyan etti. Demek ki artık herşey iyice çileden çıkıyor, Devlet'in idare ve intizamı bozuluyordu.

Bu sırada Sadrazam olan Yemen Fatihi Sinan Paşa, Padişahı Avusturya Seferi'ne başlattı. O zamanlarda Türkiye'nin sınır vali ve komutanlarının ara sıra çevre düşman ülkelerine akın etmeleri adetti. Akın düşman toprağına girip tutsak, ganimet alıp dönmek demekti. Bosna Beylerbeyi Macaristan'a akın yapmış, pusuya uğrayıp ölmüştü. Bu sefere bu nedenle başlandı. 15 yıl süren bu sefer devleti iyice hırpaladı. Devlet, dev adımlarıyla çöküntüye gidiyordu. Avusturya seferinin felaketleri içinde Üçüncü Murad Han 1621 yılında elli yaşında öldü. Yüz on beş çocuk bırakmıştı. Yerine Mehmed geçti.

Zamanı gerçek bir «kadınlar saltanatı» zamanıdır. Anası Nur Banu Kadın, sevgilisi Venedikli Haseki Safiye Kadın, Harem Kalfası Canfeda Kalfa, Vekilharç Raziye Kalfa, hatta Hıraça adında bir Yahudi kadın devlet işine parmaklarını sokmuşlardır. Macar dönmesi Hadim Gazanfer Ağa Devlet'te ilk «Kızlarağası» olmuştur ki, bu da devlet işlerine karışmıştır. Safiye, Saray'da bütün hayatını Venedik'e hizmet etmekle geçirmiştir. Devletin kârına ilişkin bir ibret dersi daha! Yahudi karı Safiye, Venedik Elçiliğinin politika, ticaret ve aşk konularında irtibat memurudur. Yahudiliğini yapıp Venedik'ten yasak mallar getirtiyor, Venediklilere kapitülasyonlar, ayrıcalıklar verdiriyor, ticaret yapıyor, kendisi

de, Venedikliler de kazanıyordu. Safiye diğer kadınlara üstündür. Akla gelmeyecek türlü şeyler yaptı. Bir defasında aleyhinde olan altı halayıkı çuval içine koyup denize attırdı. Rüşvet ve yolsuzluk ayyuka çıktı.

Bu Padişah, elli iki gün süren bir sünnet düğünü yaptı. Bu düğünde türlü türlü maskaralık ve rezaletler, müthiş israflar oldu. Mesela top sesini seven bir şehzadeyi eğlendirmek için Kızkulesi açıklarına toplanan donanma saatlerce top atarak çocuğu eğlendirdi.

Vehimli, korkak bir insandı, bu nedenle savaşa gitmedi. Son zamanlar Yeniçerilerden korkarak «Cuma Selamlığı»na da çıkmadı. Şehveti pek galipti. Bu nedenle bedeni ve zihin faaliyetleri bitti, canlı cenaze haline geldi.

ÜÇÜNCÜ MEHMED HAN

Babasının açtığı Nemçe Seferleri içinde tahta geçti. Tahta geçtiği günü, on dokuz şehzadenin katli ile geçirdi. Bunların gebe odalıkları da çuvallara konup denize atıldı.

Voyvoda Mihal Bükreş'i zaptedip muhafızlarımızı kazığa geçirdiği, şişte kebap ettiği gibi «Yerkökü»deki (Yerköy) ordumuzu da basarak birçok kayıp verdirdi. Macaristan'daki Ordu Serdarı (o zamanki Ordu Komutanı) da Nemçeli (Avusturyalı)lara fena halde mağlup oldu (1595). Avrupalılar Hatun Kalesinde teslim olan muhafızlarımızın derilerini yüzdüler, cesetlerini şişlere geçirip kızarttılar.

Şimdiye kadar böyle yenilgilere alışılmamıştı. Bunlar Devlet'e ağır geliyordu. Bu nedenle halk ve devlet adamlarındaki galeyan Padişahı bizzat sefere çıkmaya mecbur etti. Eğri Kalesi zaptolundu. Nemçeliler ve Erdel Kralı bütün kuvvetlerini toplayıp Türk Ordusu üzerine yürüdüler. Eğri'ye on saatlik bir mesafede olan Haçova (Kereç) mevkiinde büyük bir savaş oldu. Otağa bir iki gülle düşmüştü. Padişah kaçıp geriye, ağırlıkların yanına gitti. Padişah kaçtı haberi yayılınca merkezdeki Yeniçeriler de kaçtılar. Düşman atlıları Padişah otağına kadar girdi. Oysa kanatlarımız yerlerinde döğüşüyor ve üstün durumdaydı. Fakat düşmanın merkeze girmesi, merkezin dağılması bunların da maneviyatını bozuyordu. Büyük bir felakete ramak kalmıştı. Bereket versin Otağ-ı Hümayun'daki aşçı, çadırcı, baltacı, taşçı, hamal, süprüntücü gibi hademeler yağmaya dalmış olan düşman üzerine sopa, balta, çadır kazığı, kepçe, hasılı ellerine ne geçirdilerse onlarla saldırdılar. Bunlar düşman askerlerini yere serdiler, ellerinden silahlarını aldılar ve savaştılar. Kaçan yeniçerilerin attıkları silahlar da işlerine yaramıştı. Düşmanı perişan edip uzaklaştırdılar.

Bu nokta tarihimizin önmeli, pek önemli olayı, Türkiye Devleti'nin ruhu ve felsefi incelemesinde işe yarayacak pek dikat çekici bir görüntüsüdür. Bu aşçılar, uşaklar hep Anadolu'lu halis Türklerdir. Dönmelerin kaçışı bunların millî gayretini ayaklandırmıştı. Düzenli bir askerin yapamadığı bir savaşı kepçe ve balta ile başarıyla yapmışlardır. İşte dönme Yeniçeri böyle kaçmış, Anadolu Türk'ü ise böyle savaşmıştı. Çünkü mal kendilerinindir ve yaradılışı kahramanlıktır. Bu zafer Türkiye'de egemen olan yabancı unsurun hıyaneti ile galeyana gelmiş Türk

millî şuurunun eseridir. Bugün Devlet'in yönetiminin Türk elinde tutulması, hükümetin Türk'ten başka unsurlardan temizlenmesi lehine olan olaylar ve kanıtlar arasında bu da yüce, eylemsel bir kanıttır. Millete yöneticilere ders!... Şunu da kaydetmeden geçmiyelim ki, büyük bir felakete ramak kalması sırf padişah denen adamın korkaklığıdır.

Tekrar savaşa dönelim. Kanattan Hasan Paşa'nın baskısı ve Süvari Komutanı Cağalzade Sinan Paşa ile Kırım Hanlığı Kalgayı Fetih Giray'ın ustaca manevraları ile de kuşatılınca düşman bozuldu. Hasan Paşa bir manevra ile bunları bataklığa tıktı. Bütün ordugahını ve top ve cephanelerini bıraktılar. Düşman orduları bu savaşta yüzbin ölü verdi. Bunun yarısı bataklıkta gerçekleşti. Ordumuzdan kaçan askerlerin ele geçenleri şiddetle cezalandırıldığı gibi, ele geçmeyenlerin de dirlikleri çalındı. Bu deyim o zamana aittir. Yani «Defter-i Hakani»den adları silindi ki, rütbeleri ve ellerindeki topraklar alındı (1596). Üç yıl sonra Kanije Kalesi fetholundu. Bir süre sonra Arşidük Ferdinand elli bin kişilik bir kuvvetle gelip Kanije'yi kuşattı. Ferdinand'a Macarlar başka milletler de katıldı. Kale'nin muhafızı saf bir Türk olan Tiryaki Hasan Paşa üç bin kişilik kuvvetiyle olağanüstü ustalıklarla ve kahramanlıklarla Kale'yi savunmaktan başka, en sonunda bir çıkış hareketi yapıp düşman ordusunu perişan etti bütün savaş malzemelerini ele geçirdi.

Kanije Savunması Osmanlı Tarihinde olduğu gibi bütün dünya tarihinde de olağanüstü bir olaydır. Türk kahramanlıkları, büyük menkıbeleri arasına girmiş olan bir savunma savaşıdır. Tiryaki Paşa'nın kahramanlığı, zekası, kuvvetini çok göstermek, düşman kuvvetleri arasına ayrılık sokmak için düzenlediği planlar, savaş hileleri, olaylar vakalar akla hayret verir şeylerdir. Bu savunma başlı başına pek tatlı bir roman olur. Millî bir edebî eser konusu olmaya layıktır. İnsana heyecanlar yaşatır. Savaş tekniği noktasından da askerlerin sürekli okuyacakları bir derstir.

Devlet'in Nemçe ile meşgul olması ve Anadolu'da Celali eşkiyasının türemesi İran Şahı Şah Abbas Han'a fırsat verdi. Azerbaycan ve Şirvan'ın geri alınması için Türkiye'ye savaş ilan etti ve Valimiz Zencirkıran Ali Paşa'nın savunduğu Tebriz'i aldı.

Kötü yönetim nedeniyle Sipahiler isyan ettiler. Yeniçeriler isyanı bastırdılar.

1603 yılında Padişah öldü. Yerine oğlu Ahmed geçti. «Eğri Fatihi» lakabını aldı. Sofu bir kişiydi. Babasının zamanındaki rezaletlerin her çeşidi ve daha fazlası zamanında olmuştur. Babası zamanındaki Yahudi kadın, saray kadınlarının dışarıdaki erkeklerle ve elçiliklerle ilişkilerini sağladı, her türlü alışverişi yaptı ve Sipahilerin timarlarını bile sattı. Timarları saraydaki bendelere, gözdelere verir, onlar da bu kadınla sattırırlardı. Timarları satın alanlar da satarlardı. Timarlar böylece elden ele satılır giderdi. Nihayet Hiraca'yı Sipahiler öldürdüler. Beş milyon serveti çıktı. Üçüncü Mehmed'in şehvete düşkünlüğü pek ünlüdür. Annesinin ve kadınların sözleriyle en değerli devlet adamlarını görevlerinden aldı ve öldürttü. Bunların yerlerine en değersizleri atadı. Yolsuzluktan pek sinirli oldu. Zayıflık, bitkinlik ve zihin bozuklukları içinde öldü. Artık Osmanoğulları arasında soysuzlaşma eserleri görülüyordu.

BİRİNCİ AHMED HAN

Eflak, Buğdan (Şimdiki Romanya) ve Erdel bağımsızlık davasında olduklarından Rumeli orduları ve Kırım Hanlığı atlıları sürekli buraları çiğniyorlardı. Bu güçlü akınlar karşısında çaresiz kalan prensler Türkiye'ye sığınmak zorunda kaldılar. Bir kolları kırılmış olan Nemçeliler de barış istediler.

Sadrazam Kuyucu Murad Paşa Budin Beylerbeyi Ali Paşa ile Budin Müftüsü Habil Efendi'yi delege olarak gönderdi. Tuna üzerinde bulunan «Zitvatoruk» adlı yerde Avusturyalılarla barış anlaşması yapıldı (1606). Bu anlaşma ile Avusturyalılardan iki yüz bin kara kuruş savaş tazminatı alındı.

Şah Abbas üzerine bir ordu gönderdildi. Cağalzade Sinan Paşa serasker atandı. O zamanki terimce «serasker», «komutan» demektir. Sonraları Savaş Bakanlarının adı olmuştur. Cağalzade önce amiraldi. Sonra kara kuvvetlerine komutan olmuş, hatta süvari komutanlığı da yapmıştır. Artık orduda disiplin azalmıştı. Beyler ve subaylar emir dinlemiyorlardı. Sinan Paşa Şah Abbas'a «Selmas» dolaylarında mağlup oldu ve kederinden öldü.

Bu büyük yenilgi Anadolu'da Celali eşkiyasını daha da arttırdı. Bunların üzerlerine sevkedilen kuvvetleri bozdular. Devlet, Aksak Timur Han hadisesinden beri böyle güç ve çaresiz bir duruma henüz düşmemişti. Uzun bir süredir Yeniçeri Ocağı'nın düzeni ve disiplini bozulduğundan, beyler maiyetlerinde ayrıca bir de levent, sekban, saruca adlarında olan bir takım başıbozuk asker beslemek zorunda kalmışlardı.

Celali eşkiyası bu üç çeşit askerden meydana gelmiştir. Bunlar yüzer ve daha kalabalık bölükler halinde bölük başıları ile beraber firar edip dağa çıkar, dağda mevcut celalilere katılırlardı.

Artık Anadolu baştan başa bunlarla dolmuştu. Kuyucu Murad Paşa Rumelinden Anadolu'ya geçip bunların hepsini temizledi. Kuyucu Murad Paşa azimli ve şiddetten hoşlanan doksan yaşında bir ihtiyardı. Yol zahmetine dayanamaz, ancak kendisini ata bağlatır ve ne olursa olsun yine de giderdi. Altı gün, altı gece aralıksız gittiği olmuştur. Bazan yorulur, attan indirirler, yere uzatırlar, bir saat kalır, dinlenip yine ata binerdi. Böyle böyle Anadolu'yu köy köy, dağ dağ baştan başa dolaşmış, yüz bin eşkiya kesmiş, Devlet'i bu beladan kurtarmıştır. Her gittiği yerde yüzlerce, binlerce eşkiyayı tutuklattırır, büyük bir çukur kazdırır, eşkiyayı kestirir kestirir bu çukura doldururdu. Kendisi de kuyunun kenarına oturur, nargile içerek seyrederdi. İşte bu yüzden de O'na «Kuyucu» lakabını takılmıştır.

Gerçi bu çok muazzam bir şiddettir; fakat Kuyucu Murad Paşa o yorulmayan azmi ile birlikte bu olağanüstü şiddeti göstermeseydi, belki de bu Devlet bu eşkiyanın elinde mahvolur ve sonunda da eriyip biterdi. Bu önemli noktayı göze alarak eşkiyaya asla merhamet etmemiştir. Birgün kesilmek üzere getirilen eşkiyalar arasında on yaşında bir çocuk bile vardı. Murad Paşa bu çocuğu eşkiya arasında ne aradığını ve ne iş yaptığını sorar, çocuk babası savaşırken onlara çüğür (çüngür yahut

çunur)[21(*)] çaldığını söyler. Cellat, çocuk için af rica eder, Murad Paşa kesilmesini emreder. Cellat kesmez. Yeniçeri subayına kesmesini emreder. O da, «Cellattan daha merhametsiz olamaz!» cevabını verince Kuyucu Murad Paşa, «Eşkiya içinde büyüyen başka bir şey olur mu? Yarın o da eşkiyadır» diyerek kendi eliyle çocuğu öldürür. Kuyucu Murad Paşa bu Devlet'in büyük devlet adamlarındandır. Hem de yolsuzlukların alıp yürüdüğü bir dönemde gayet namuslu olması büyüklüğünün bir diğer kanıtıdır. Ancak burada bir noktayı söyleceğiz ki, pek önemlidir. O da Celalilerin Yeniçeriler ve İstanbul devlet adamları gibi dönme değil, Türk olmalarıdır. Celalilik, İstanbul'un rezaletlerine karşı Anadolu'da Türk'ün bir tepkisiydi. Ancak bunlara reis olanlar cahil idiler, bu tepkiyi çıkarları için kullandılar. Bu nedenle devlet ve milletin çıkarları için yok edilmeleri gerekliydi.

Nasuh Paşa Şah Abbas ile başa çıkamayacağını anlayınca Tebriz, Revan ve Şirvan'ı İran'a vermek ve İran'dan her yıl iki yüz yük ipek ve başka şeyler almak üzere barış yaptı. Fakat İranlılar sonraları verecekleri şeyleri vermediklerinden ve elçimiz İncili Mustafa Çavuş'dan da iki yıl haber gelmediğinden 1617 yılında İran'a savaş ilan edildi. Kuyucu Murad Paşa Şah Abbas Han'ı bozdu. Tebriz'i aldı. Abbas barış istedi.

Birinci Ahmed bu tarihte öldü. Yerine Üçüncü Mehmed Han'ın oğlu, yani Ahmed'in kardeşi Mustafa geçti.

Osmanlı Sülalesinin on dördüncü padişahı olup on dört yaşında tahta çıkmış, on dört yıl saltanat sürmüştür. Pek sofu bir padişahtı. «Şebçerağ» adında iri bir pırlantayı daha birtakım mücevherlerle süsleyip Peygamber'in türbesine göndermiştir. Başına taktığı sorguca «Kadem-i Peygamberi»nin resmini yaptırmıştır. Aynı zamanda pek müsrif ve pek şehvete düşkündü. Hem de canavar gibiydi. Birçok sadrazamı idam ettirmiştir. Huzurunda boğdurduğu Sadrazam Derviş Paşa'nın kımıldadığını görünce, hançerini çekip üzerine çökmüş ve birkaç kere bizzat hancerlemiştir.

Birinci Haseki Kadın kendisini çok seviyor ve pek kıskanıyordu. Bu kadın Ahmed'in gözdesi cariyeleri boğdurup denize attırdı. Birgün yine pek sevdiği bir cariyeyi de öldürttüğünden, Ahmed, Haseki'yi iyice döğdürttükten sonra hançerle yanaklarını da kesmiş, kadını yüzüne bakılmaz bir hale koymuştur. Müsrifliği öyleydi ki, Edirne'de sarayın kapısının önüne çakıl taşı yerine altın döktürüp üstünden geçmiştir. Sonra bu paraları halka yağma ettirmiştir. İstanbul'da altı minareli olan Sultan Ahmet Camisi'ni yaptırmıştır ki, en güzel anıtlardandır. İstanbul'da Beylerbeyi Camisi ile Topkapı Sarayı'nın kapısı önündeki pek güzel çeşme de onundur. Şair olup «Bahti» mahlası ile şiir yazmıştır. Türkiye'de tütün tarımı bu padişahın zamanında başlamıştır.

Şimdiye kadar daima şehzadeler arasında taht kavgası çıktığından bu kişi «ekber evlad»ın, yani hanedandan yaşca en büyük olan şehzadenin veliaht olması usulünü koymuştur.

21- «Çügür»ün ne olduğunu tebit edip resmiyle beraber kelimeyi sözlüğümüze geçirmek gerekir.

(*) Çügür. bir Türk sazıdır. (Toker Yayın Komisyonu.)

BİRİNCİ MUSTAFA HAN

Bütün şehzadeliğini hiçbir yere çıkmayarak Saray'da odalıklarla ve onların üzerindeki faaliyetlerle geçirmiş, böylece zaten zayıf olan aklı büsbütün gitmiştir. Yani adamakıllı deliydi. Sarayın penceresinden balıklara altın saçıyordu. Din adamları bunu bir «Cezbe-i İlahiye» diye dalkavukluk ediyordu!. Dini rezil eden bu insanlar, böyle ilginç deyimleri de büyük bir şeytanlıkla buluyorlardı. Bereket versin asker, bir deli padişaha tahammül edemiyeceğini söyledi ve gösterdi. Üç ay saltanat ettikten sonra tahtan indirilip yerine Ahmed Han'ın büyük oğlu Osman'ı geçirdiler. Bu olay da gösterir ki, o pek bozulmuş devşirme ve dönme olan Yeniçeri Ocağı bile din adamları sınıfından daha erdemli imişler...

İKİNCİ OSMAN HAN

Lakabı «Genç»dir. «Genç Osman» derler. Lehistan'a sefer yaptı. İlk devre parlak geçtiyse de askerin itaatsızlığından korkup, mağlup olmadan iyi bir barış yaparak dönmek zorunda kaldı. Bu olay kendisine Yeniçeri Ocağı'nın düzeltilmesi gerektiğini iyice gösterdi. Zaten halk, herkes ve kendisi bunun ne kadar gerekli olduğunu, yeniçerilerin mala, cana, ırza saldırılarıyla, isyanları, savaştan kaçışları gibi türlü rezaletleriyle anlamışlardır. Meyhaneler yeniçerilerle doluydu. Bunlara ceza olmak üzere meyhaneleri kapattı, içki yapılmasını ve kullanılmasını yasakladı, bahşişleri, ulufeyi kesti. Bunları eliyle bile öldürmeye başladı. Hacca gitmeye karar verdi. Niyeti bu bahane ile gidip Mısır ve Anadolu'dan yerli asker toplayarak yeniçerileri temizlemekti. Yerliler yeniçeriler gibi değil, ülkeye bağlı ve iyi askerdiler. Bunu haber alan yeniçeriler kazan kaldırdılar (1622).

Sultan II. Osman (Genç)

Bu yenileştirme girişimi başarılı olurdu. Başarılı olmamasına neden, başta Şeyhülislam Esad Efendi olmak üzere din adamları, özellikle din bilginleridir. Bunun nedeni Padişahın hatasıdır. O zaman din adamları türlü makamları ele geçirip, buraları arpalık haline getiriyor, böylece değişik adlar altında aldıkları maaşlarla hazineyi mükemmel soyuyorlardı. Osman bunları kesti. Oysa bu işi yeniçerileri temizledik-

ten sonra yapacaktı. Bunların arpalıklarını kesecek yerde, aksine, daha çok verecekti. Çünkü yeniçerilerin kazanını kaynatan bu din adamları denilen ateş idi. Yeniçeri isyanları daima onların önayak olması, onların fetvaları ile yapılıyordu. Bunu bilmesine rağmen bu hatayı yapmıştı. Kendi durumlarının bozulması üzerine din adamları «Padişah yeniçerileri sevmiyor. Devlet'in başına bela diyor. Kaldırmak çaresini arıyor!» diye propaganda yapmaya, yeniçerileri kışkırtmaya başladılar. Zavallı Padişah'a israf ve yolsuzluğu kaldırmaya uğraştığından «tamahkâr», ıslahat istediğinden «frenklik ediyor», «dini zayıftır» diyorlardı. Oysa bunu diyen din bilginleri onun şeriata uygun olarak evlenmesine, Hac'ca gitmesine de homurdandılar. Ayrıca garip olan şudur ki, bunları yapanlar hep din adamları ve frenk dönmesi yeniçerilerdir. Bunların da başında Şeyhülislam Esad Efendi'dir.

Padişah Hac için harekete hazırlandı. Otağını Üsküdar'a kurdurdu. Şeyhülislam evinde gizli bir toplantı yapıp bir fetva verdi. Bunun üzerine Sultan Ahmed Camisi'nde toplandılar. Yeniçeriler adet üzere birtakım başlar istediler. Padişah, eski miskin padişahlar gibi değildi. «Masumların başını veremem!» dedi ve vermedi. Yeniceriler Saray'a hücum ettiler. Din adamları «Bize Sultan Mustafa gerek!» dediler. Yeniçeriler de aynı yaygarayı kopardılar. Hareme girdiler. Bir kubbeyi delerek Sultan Mustafa'yı yukarı çektiler. Mustafa, yanında bulunan iki cariyeye eleriyle yapışıp bırakmadığından onları da çektiler. Tahta çıkardılar. Sokaklarda yağmalar, ev soymaları yapıldı. Osman Han haremde kapalıydı. Kadınlar kendisini bir yere kımıldatmıyorlardı. Onlardan silkindi, önlem almaya başladı. Üsküdar'a geçip Bursa taraflarından asker alıp gelmek istiyordu. Kayık bulamadı. Hüseyin Paşa'nın zorlamasıyla Yeniçeri kışlasına sığındı. Bu olumlu bir sonuç veriyordu. Zorbalar din adamlarına danıştılar. Onlardan aldıkları talimat «Öldürün!» oldu. Geldiler, uyurken Osman'ı alıp gecelikle sürüklediler. Kendisine sözle ve el ile pek çirkin hakaretler yaptılar. Orta Cami'ye götürdüler. Yeniçerilere birkaç söz söyledi. Konuşması onları etkiledi. Duruma hakim olması ihtimali belirdi. Bunu işiten Mustafa Han'ın annesi Davud Paşa'ya Osman'ın boğulmasını emretti. Davut kemendi attı. Osman kendisini kurtardı. Tekrar etti. Bu sefer zorbalar engel oldular. Bu işi yaptıran bu kadın da Türk değildir, bilinsin. Baktı ki, olmuyor, muhafaza olunsun diye Osman'ı Yedikule'ye yolladı. Askerler, yani zorbalar Osman'ı Yedikule'ye teslim ettiler ve bir kılına bile dokunulmamasını tembihleyip gittiler. Onlar gidince Davud Paşa cellatlarla gelip Osman'ı büyük bir boğuşmadan sonra boğabildi. Ve kulağını kesip Mustafa'nın annesine armağan etti.

1621 yılında şiddetli bir kış olup Boğaz dondu. İstanbul'dan yürüyerek Üsküdar'a geçildi. Büyük bir kıtlık oldu.

Bu Padişah Osmanlı Tarihinde «Genç Osman» adıyla anılır. Öldürüldüğü zaman on sekiz yaşındaydı. Kendisini öldürenler Yeniçeri altmış beşinci Orta neferleri olduğundan, bu Orta sonra Ocak Defteri'nden silinmiş ve her akşam kışlalarda bu Orta'ya lanet okunmak adet edilmiştir. Güzel pehlivan, onurlu, silah kullanır, iyi ata biner ve cesur bir han idi. Odalık kabul etmeyip, nikah ile bir kadın aldı. Bu kadın Rus

cariye idi. Fakat onun Rus gayretinde olduğunu görünce boşadı. Türk soylu ailelerinden bir kız almaya teşebbüs etti. Şeyhülislam Esat Efendi'nin kızını aldı. Ancak yeniçeriler ve din adamları bu evlenmeye «Ecdad-ı azamın usulünü bozuyor!» diye kıyameti koparmışlardır. Sade giyinirdi, ona da kazırlardı. «Padişaha debdebe gerek!» derlerdi.

Genç Osman deliler arasında bir kıvılcım, bir nur gibi parlamıştır. İstisnadır. Yapmak istediği şeyler en iyi şeylerdir.Derdin yeniçeriler ve din adamları olduğunu o zaman görmüş, üzerlerine yürümüştür. Odalık yöntemini bırakıp şer'an evlenmesi de öyle bir çevre ve zihniyet içinde olağanüstü yüksek bir kişi olduğunu gösterir. İkinci Mahmud'dan çok önce başarılı Devlet'te yenilik hareketlerine kalkışması da bu büyüklüğünden bir başka kanıtıdır. Eğer başarılı olsaydı Devlet son felaketlerine düşmezdi. Başarısızlığının günahı, din adamlarındandır.

Zavallı Genç Osman gerçek bir şehittir. Yerine Sultan Mustafa Han tekrar geçirildi.

BİRİNCİ MUSTAFA HAN (İkinci kez)

Artık Yeniçerilerin azgınlıkları iyice artmış, bütün devlet işlerine karışmışlar, türlü biçim ve adlarla hazineyi soymaya koyulmuşlardır. Gerçek padişah da, Sultan Mustafa'nın annesi olmuştur. Türk olmayan ve kıt akıllı olan bu kadın Davud Paşa'yı sadrazam yapmış, bu kadın ne derse Davud yapmış ve Devlet'i O'nun adına yönetmeye başlamıştır. Davud yeniçeri zorbalarının emirlerini de uyguluyordu. Halk yeniçerilere «katiller» diyordu. Bu söze kızan Yeniçeriler «kısas» diye bağırdılar ve asıl katileri idam ettirdiler. Hüseyin Paşa sadrazam olunca hazineyi yeniçerilere dağıtarak boşalttı. Sonra para toplamak için herkese zulme başladı. Birkaçını para için döğdü. Bunun üzerine din adamları ayaklandı. Padişah için de, «Delidir. Hall'i tahtan indirilmesi gerekir» dediler. Oysa üç gün önce onu padişah yapan yine onlardı. Bağdat'ta subaşımız kenti Şah Abbas'a teslim etti. Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa da isyan çıkardı. Devlet çözülme işaretleri göstermeğe başladı. Bir gün kayığa atla binmek isteyen ve kayıktan çıkınca kayığın saraya getirilmesini emreden Deli Mustafa tekrar tahtan indirilip yerine Ahmed Hanı'ın oğlu Murat geçirildi (1623).

DÖRDÜNCÜ MURAD HAN

Dördüncü Murad Han, on iki yaşında tahta çıkmış bir çocuktu. Bu durumda gerçek padişah annesi Kösem Sultan olmuştur. İşleri bu sefer de o görecektir. Bu zamanlara kadar sarayın haremi sımsıkı kapalıydı. Şimdi ise devlet adamları bile hareme giriyordu. Kösem Sultan onlarla görüşüyor, devlet işlerini tartışıyordu. Bu kadın Türkiye'de devlet işlerinde büyük roller oynayan önemli bir kadındır. Pek zekiydi. Bunun bir oğlu da İbrahim'dir.

Sultan IV. Murad

Osman Han'ın öldürülmesinden dolayı Anadolu isyan etmişti. Anadolu İstanbul'un, İstanbul da Saray ve Devlet'i ellerine geçirmiş olan Avrupalı dönmelerin saltanat ve zulmünün kurbanıydı. Sipahiler yerli vatan evladı olduklarından bu yabancıların aleyhindeydiler. Anadolu on kat daha fazla vergi veriyordu. Birde «avarız»(*) diye olağanüstü bir vergi daha alınıyordu. Bazan da bir yıllık verginin Anadolu'dan birkaç defa alındığı oluyordu. İstanbul, bu paraları sefahatle su gibi içiyor ve akıtıyordu. Anadolu, yani Türk bunlara dayanamıyordu. Osman'ın öldürülmesi patlamak üzere olan barut fıçısına ateş olmuştu. Anadolu millî davanın peşine düşmüştü. İstanbul ise yabancı serserilerin elinde olup millet ve millî hareket aleyhindeydi. Onlar, devleti, milleti soymakla, ezmekle meşguldüler.

Bu isyanın başına Abaza Mehmed Paşa geçmiştir. Kölelikten yetişme olan Abaza kendisi de yabancı mal idiyse de yeniçerilere düşmandı. Onun amacı Türklük, milliyet davası değildi. O hem yeniçerilerden intikam almak, hem de Devlet'i mahvetmek hevesindeydi. Fakat halk yeniçeriler aleyhine isyan aradığından bunun tarafına geçti. Abaza, Bursa'ya kadar geldi. Üzerine asker gönderildi. Kayseri dolaylarında yapılan bir savaşta Abaza bozulup Erzurum'a kaçtı. Affolunup oraya vali atandı (1624). Ne talih! En iyi ve millî devrimlerimizin bile başına böyle yabancılar geçiyor!

Dördüncü Murad'ın ilk işi Doğu'yu düzeltmekti. O yöne asker gönderdi. Gönderilen orduya, Abaza'nın ordusuyla birleşip Ahısha'yı Acemlerden kurtarması emredildi. Fakat Abaza Paşa yine abazalığını yapıp

(*) Avarız, arızalar demektir. O dönemde savaş zamanında alınan geçici bir vergi anlamında kullanılmıştır. (Toker Yayın Komisyonu.)

isyan etti ve ordumuza saldırıp onu bozguna uğrattı. Beyleri türlü eziyetlerle vahşice öldürdü. Yeniçerilerin ayaklarına eşek nalarını çiviletir, eğlenirdi. Sert bir adam olan yeniçeri ağalığından yetişen Boşnak Hüsrev Paşa bir ordu ile üzerine gönderildi. Bu komutan, askeri itaat altına alıp hareket etti. Abaza bu sefer İran Şahına sığınma alçaklığını da gösterdi. Fakat Hüsrev Paşa Abaza'yı tutup İstanbul'a gönderdi. Oradan İsfahan'a varmak niyetindeyken Bağdat'a hareket emri geldi. Hemedan'ı aldı. Bağdat'ı kuşattı, fakat alamadı. Bunun üzerine görevden alındı. Yerine sadrazamlık mührü Padişah'ın ısrarıyla Hafız Ahmed Paşa'ya verildi. Hüsrev, Kösem Sultan'ın adamıydı. Buna Valide Sultan'ın canı sıkıldı. Osmanlı Tarihinde bir gelenek de budur. Sadrazam olana padişah bir mühür verirdi, azlolunandan bu mühür geri alınırdı. Birine mühür gönderilmesi ona sadrazamlık verilmek, geri alınması azledilmek demekti. Valide Sultan'ın adamı olan Recep Paşa isyan edip Hüsrev'i istemeleri için, askerlere talimat gönderdi. İsyan çıktı ve asker bu halde İstanbul'a döndü. İstanbul'daki yeniçeriler de kazan kaldırıp beraberce Hüsrev Paşa'yı istediler. Bu isyanı Hüsrev Paşa'nın kışkırtması sanan Padişah, Tokat'ta bulunan Hüsrev Paşa'nın kafasını kestirdi. Bunu haber alan ocakılar tekrar isyan edip Padişah'tan «ayak divanı»na gelmesini istediler. Kapıkulu (Yeniçerilerin diğer bir adı) divanda on beş kişinin başını istedi. Bunlardan biri Padişah'ın pek sevdiği Hafız Paşa'ydı. Bu kişi doğru, kahraman bir adamdı. Padişah'a «Beni ver de başkaları kurtulsun!» dedi. Padişah Hafız Paşa ile Yeniçeri haşeratının önünde duruyordu. Kösem ile Recep de «ver» diye yalvarıyorlardı. Hafız Paşa başkaldıranların yanına ilerledi. Üzerine üşüşüp öldürdüler. Bir tanesi zavalının göğsüne oturup kafasını da kesti. Padişah ağlayarak hareme gitti ve haşerat sükunet bulup dağıldı.

Bu isyanlar, hep Kösem ile Recep'in yandaşlarının ve din adamlarının kışkırtmalarıyla çıkıyordu. Onlar isyan sırasında asileri Saray'a sevk ediyorlardı.

Padişah buna pek kızdı. Dördüncü Murad Han pek sert idi. Ama birşey yapamadı. Ve zamanını bekledi. Bir süre sonra Devlet'in yönetimini bizzat eline aldı. İşe başlayarak önce isyan başı olan Sadrazam Recep Paşa'yı huzuruna çağırıp: «Gel bakalım! Topal zorba başı! Abdestin var mı?» dedi ve cellada başını vurdurdu.

«Huzur», Osmanlı Sülalesi'nde padişahın kabul mahalli idi. «Huzura çıkmak» padişahın yanına çıkmak demekti. «Huzura kabul olunmak» deyimi de vardır. Bu deyimler son günlere kadar kullanılmıştır. Yeniçeri ve Sipahi takımını, bütün İstanbul halkını Atmeydanı'na toplayıp askere Padişah'a itaat ve aralarındaki serkeşleri kendisine teslim edeceklerine yemin ettirdi. Devlet'in süvari askeri; atı ve silahıyla milis tarzında olan Sipahiler de bozulmuş, çürümüş, onlar da isyanlar yapıyordu. Onların zorbaşılarını da temizledi. Hatta Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi zorba yandaşı olduğundan onun da vücudu ortadan kaldırıldı. Türkiye Tarihinde ilk idam edilen şeyhülislam budur.

Dördüncü Murad Han bu işin üstüne çok düşmüştür. Her tarafa hafiyeler koydurmuş, kendi de çok kere, hatta geceleri değişik kıyafetlerle gezmiştir. Bunun için de sarhoşluğu, kahveyi, tütünü vesile yapmıştır.

Bu kişi tütün ve kahve içmeyi men etmiştir. Bunun nedeni askerin ahlakının meyhane ve kahvehanelerde bozulmasıdır. Elindeki defter gereğince zorbaları idam ede ede Ocağı mum gibi edip intizam ve aşayişi sağladı. Daha sonra Doğu'ya bizzat sefere çıktı. Giderken Anadolu'yu da zorba beylerden ve Celali artıklarından temizledi. Fakat kan dökücülükte pek ileri vardı. Her gittiği yerde haklı haksız garez ve iftira ile birçok kelle kesti. Revan'ı ve Tebriz'i aldı (1635). Üç yıl sonra Bağdat üzerine yürüyüp yüz doksan yedi günde Bağdat'a vardı. Yolda yalnız tütün içmekten dolayı yüz kişiyi idam etti. Kırk gün süren kuşatmadan sonra Bağdat'ı zaptetti. Bu nedenle «Bağdat Fatihi» lakabını aldı. Zaferden dönüldüğü vakit eski adet üzere yapılan debdebeli bir alayla İstanbul'a girdi.

Zamanında Kırım Hanları arasında problemler çıktı. Hatta bunlardan Şahin Giray Osmanlı Hanedanı'nın yerine geçmeyi bile kurmuş, bu konuda İstanbul'da entrikalar bile yapmış ve kuvvetli bir ordu ile İstanbul'un üzerine de yürümüş ise de Silistre Belerbeyi Kantimür donanma ve asker gönderildi. Şahin Giray Lehistan'a kaçtı. Paşa kendisini Dobruca'da karşılayıp bozmuştur. Kırım'a Yerine Can Bey, han atandı. Dördüncü Murad damla hastalığından (gut), şehvet ve işretten yirmi sekiz yaşında öldü (1639). On yedi yıl saltanat sürdü. Yerine Ahmed Han'ın oğlu İbrahim geçti. Murad zeki, cesur, kahraman, pek kuvvetli, sert, iyi ok atar, anlayışlı bir kiyidi. Haber alma işine çok önem vermiş, halkın her halini öğrenmiştir. Yıldırım'dan hızlı Yavuz'dan zorba, Fatih'den daha kanlı idi. Saltanatının ilk dönemi yaşının küçük olması nedeniyle on yıl annesi Kösem Sultan tarafından yönetildi ve ocaklının zorbalıkları ile geçti. Fakat sonraları işleri eline alıp demir bir pençe ile düzeltti. Bu pençeyile Devlet'in çöküşünü bir süre daha geriye atmış oldu. Böylece Dördüncü Murad, pek kanlı da olsa takdirimize layıktır. Yeniçerilerden devşirme yöntemini kaldırmak gibi pek iyi bir iş de yapmıştır. İşleri anasının elinden almak için epeyce güçlük çekmiştir. Anasına padişahlık tatlı gelmiş, bir türlü vazgeçmek istememiştir.

Bu kişi Türkiye'nin Osmanlı Sülalesi zamanında, üçüncü kurtarıcısıdır. Nefi zamanın şairlerindendir. Kendisi de şair olan Murad, Nefi'yi Bayram Paşa'yı hicvettiği için idam etmiştir. Aynı zamanda kardeşi Bayezid, Süleyman ve Kasım'ı da idam ettirdi. Oysa Bayezid, Yeniçeri isyanlarının birinde onun tahtını, hatta canını kurtarmıştı. Zamanında Osmanlı sülalesi çökmüş bulunuyordu; kendisinin erkek zürriyeti olmadı, bu hanedandan ancak İbrahim adında bir şehzade kalmıştı.

BİRİNCİ İBRAHİM HAN

Murad ölünce bütün haşerat geniş nefes almıştır. Bir zamandır edepsizlikler, soygunculuklar, isyanlar yapılmıyordu. Bu haşeratın başında Murad'ın öz anası Kösem Sultan bulunuyordu. Kösem yine padişahlık etmek için meydanı boş buldu. Küçük oğlu İbrahim, babasının yirmi beş yaşından sonra dünyaya gelmişti. Bu hanedanın mensupları yirmibeş yaşını bulunca sıfırı tüketiyordu. Böyle bir tohumun ürünü de

elbet beden ve akıl yönünden cılız oluyordu. Bu nedenle İbrahim de böyleydi. Babası Birinci Ahmed, amcası Birinci Mustafa deli olduğu gibi, dedesi Üçüncü Mehmed de deli idi. Kendisini tahta çağırdıkları zaman istemeyip hareme kaçmıştır. Nihayet Ayasofya'ya götürülmüş olan Murad'ın cenazesini tabutu açarak gösterdiler de padişahlığı öyle kabul ettirebildiler.

Artık kendisinden başka Osmanlı Hanedanınından tek bir adam yoktu. Bu sülalenin çökmesi ihtimali büyüktü. Nesil kesilmek üzereydi. Kösem Kadın bir taraftan padişahlığı eline aldı, diğer taraftan zürriyet peyda ettirmek için İbrahim'e bol bol cariyeler sundu. Gerçi padişahlar her gün birçok cariye bulurlardı; fakat bu zamana kadar Valide Sultan'lar yalnız Kadir Gecesi bir cariye verirlerdi. Kösem her hafta cuma gecesi seçme güzel bir cariyeyi kandilli alaylarla gerdek odasına soktu. İşe resmî bir şekil verdi. Döl almak moda ve gayreti Valide Sultan'dan devlet adamlarına ve halka geçti. Her kimde güzel bir taze cariye varsa, onun padişaha verilmesi, o zamanki deyimce «vazife-i ubudiyet» yani «kulluk görevi» bilinirdi. Cariyeler İbrahim'in kudret helvası gibi ayağı ucuna yağdı. İbrahim Han bu işlere daldı. Artık başka bir şey bilmedi. Bu da Kösem'in istediği şeydi. Devlet işlerini dilediği gibi görüyordu. Nihayet İbrahim'de iktidarsızlık ve cariyelere iltifatsızlık gördüğü anda şehvet kuvvetini artırmak için derhal amber, misk macunlarına, üfürükçülere, samur kürklere başvurdu. Hindistan'dan, Mısır'dan, İran'dan amberler, miskler, macunlar, üfürükçüler, kürkler gemiler dolusu getirildi. İran Şahı, Rusya Çarı bile bu sevkiyata katıldılar.

Meşhur Cinci Hoca bu üfürükçüler içindedir. Üfürükleri gayet iyi gelmiş, İbrahim yirmi dört saatte yirmi bakire kıza dokunabilir olmuş!.. İşte bu sayede Cinci büyük bir servet çarpmıştır.

İbrahim, «Voyvoda Kızı» adında masal söyleyen bir kızın masallarını dinlerdi. Bundan çok hoşlanırdı. Bir gün kız sofa duvarları samurla döşeli saray masalını anlatmış, bu masal İbrahim'in pek hoşuna gitmiş, Saray'da samur döşemeli bir oda yaptırmıştır. Samur görmekten çok zevk duyarmış. İbrahim misk ve amber macunu yiyor, samurlar içine gömülüyordu.

Padişahlar «İlham-ı Rabbani» olduğundan kendisinde Allah'ın ilhami olduğuna kaniydi. Kendisinin dediği gibi, lalası da böyle söylermiş.

Kadınlara, macunlara, çiçeklere, mücevherlere, değerli kumaşlar, içki meclisleri, çalgı, oyunlar da ekleniyordu. Fransa, Hindistan ve başka ülkelerden değerli kumaşlar yüklü bir geminin hareketini müjdelemek adet oldu. Bu mallar pazarlık etmeden alınırdı. Duvarlara samur kürkler kaplanırdı. Değerli taşlarla işlenmiş leğenler, arabalar, kayıklar yapıldı.

Bu gayret boşa gitmedi. İbrahim'in çocukları olmaya başladı.

Saray her çeşitten kadın ile dolmuşken, İbrahim buna da kanaat etmeyip geceleri dışarda kalmaya, istediği kadınları Saray'a getirmeye başladı. İş bununla da kalmayıp Sivas taraflarında bulunan İbşir Paşa'nın karısının güzel olduğunu işitip Sivas Valisi'ne gönderdiği fermanla İbşir'in karısını göndermesini buyurdu. Sivas Valisi kadını göndermediğinden Vali'nin karısının çırılçıplak iki direğe bağlanarak her-

kes tarafından ırzına geçilmesini emretti. Vali isyan edip Anadolu'yu alt üst etti. Böyle bir edepsizlik, edepsizlik değil, edebsizce delilik yüzünden nice can ve mal gitti.

İsraf son dereceyi buldu. Hazinede para kalmadı. Saray dükkanları yağma ettirdi. Bu arada tacirin malı yağmalandı. Bu olay üzerine İngiliz Donanması baskı yapıp tacirin zararını ödetti.

Artık iyice çıldırmış, zır deli olmuştu. Durup dururken «dükkanlar kapansın» diye emirler verir, kapanır; bir saat sonra «açılsın» der, açılırdı. Bir gece yarısı bir şey istemiş, «dükkanlar kapalı» demişler. Bunun üzerine dükkanların gece gündüz açık olmasını emretmiştir. Venedik gemileri bazı sahillerimize saldırmıştı. Bunun üzerine bütün gavurların kesilmesi için ferman verdi. Ancak bu fikrinden din adamları yetişip vazgeçirtebilmişlerdir.

Bütün yönetim Kösem'in elindeydi. Bütün işleri istediği gibi görüyordu. Yeniçeri zorbaları, diğer daire başları hep Kösem'in avucunun içindeydi. Önce ona danışırlar, sonra işi onun istediği gibi yaparlardı. Fakat sonunda kendisine hasekilerden, gözdelerden rakipler çıktı. Valide Sultan onları bazen Saray'dan sürer, bazen kestirir, bazen de zehirletirdi. Çuvala koydurup, ağzını diktirdikten sonra denize attırdığı da olurdu. Ancak bunlar bir değil, bin değildi. Sonunda Kösem'e üstün geldiler. Kösem ikinci safa atıldı. Buna kızan Kösem derhal kükürtlü fitili eline aldı, ateşledi. Bu fitil bilindiği gibi din adamlarıdır. Bu ateş birden bombayı patlattı. Bomba da yine bilindiği gibi yeniçerilerdi.

Sultan İbrahim

İsyancılar ayak divanı isteyip Saray'a girdikleri vakit karşılarına Kösem Sultan çıktı. Başını siyah bir örtüyle örtmüş, bir hadımağası değerli taşlarla süslü bir yelpaze ile kendisini yelpazeliyordu. Din adamlarının, askerin isteklerini dinledi. Din adamları İbrahim'in tahttan indirilmesi için deliliğini neden göstererek fetva vermişti. «Pekala öyleyse, varayım, arslanımın sarıkcığını sardırıp getireyim!» demiş, gidip yedi yaşındaki torunu Mehmed'i getirip tahta oturttu. Bu oyunu yine vasi olmak ve işleri istediği gibi yürütmek için yaptı.

İbrahim böylece tahttan indirildi. Kadınlar İbrahim'i Saray'da kadın şefkati ile sımsıkı tutuyor, bir yere bıramıyorlardı. İsyancılarla birlik din adamları içeri daldılar. İbrahim'in yanına vardılar. İbrahim bunlara, «Bre hainler, pezevenkler!» diyerek hakaretler yağdırdı. Kendisini alıp bir odaya iki cariye ile koydular ve kapısını kilitleyip anahtar deliğine de kurşun akıttılar. Fakat İbrahim durmadı. Barbar bağırdı. Türlü küfürler savurdu. Küfürlerin çoğu annesi içindi. Öyle kıyamet kopanyordu ki, kimse uyuyamadı Kösem bu duruma kızdı, karşı isyan çıkması ihtimali hatırına geldi. Din adamlarını çağırdı. Onların ise ellerinde «deva-yı kel!» olan fetvaları vardır, her derde deva bulurlardı. Derhal, «İki halife birden olursa, birini öldürünüz!» esası üzere fetvalarını verdiler. Oysa bu bir Ayet ve Hadis değildi. Hatta uygulama imkanı da yoktu. Çünkü ortada iki değil, bir halife bile bulunmuyordu. Bir deli, biri henüz buluğ çağına gelmemiş bir çocuktu. Tahtan indirme olayından on bir gün sonra sadrazam, şeyhülislam, iki cellat İbrahim'in odasına gittiler. Cellatlar İbrahim'in feryadına üzülüp, iğrenç işlerini yapmadılar. Sadrazam cellatları dövdü. Şeyhülislam da bizzat işe katılarak İbrahim'i boğdular. Şeyhülislamlar böyle işler bile yapıyorlardı!...

İbrahim'in saltanatı düzensizlik, karışıklık, ile geçmiştir. Zamanında Girit'e sefer açılmıştır (1645). O zaman Girit Venediklilerin elindeydi. Amiral Silahdar Yusuf Paşa donanma ile Hanya'ya gidip karaya asker çıkarmış, kırk günlük kuşatmadan sonra Hanya teslim olmuştur. Hanya Kalesi pek muhkem idi. Yusuf Paşa'dan sonra Girit komutanlığı meşhur Deli Hüseyin Paşa'ya verilmiş, bu kişi on beş yıl uğraşarak - Kandiye hariç olmak üzere bütün Girit'i zaptetmiştir. Kandiye, Köprülüler zamanında fetholunacaktır.

Asker Hüseyin Paşa'ya isyan edip eşyasını yağmaladı. Cariye ve oğlanları kıra götürdüler, bunların gerdanlarında bereler hasıl oldu. Bundan dolayı asker Rum kızlarıyla evlendirilimişlerdir. Giritli Türkler orada kalan fatihlerle Rum kızları ile evlenen askerin neslidir.

İbrahim, dokuz yıl saltanattan sonra 1647 yılında öldürülmüş, yerine yedi yaşındaki büyük oğlu Mehmet geçirilmiştir. Gerçek padişah ise Kösem Sultan'la Yeniçeri ağaları olmuştur. İbrahim'in zamanı yalnızca bir fuhuş, israf, hırsızlık, ve cinayetten ibarettir.

DÖRDÜNCÜ MEHMED HAN

Lakabı «Avcı»dır. «Avcı Mehmed» derler. Tahta çıktığından bir yıl sonra sünneti yapılmıştır. Kırk bir yıl süren zamanını üç döneme ayırmak gerekir.

1- Çocukluk Dönemi: karışıklık, Kösem ve sonra Turhan Kadın'ların bizzat padişahlık yaptıkları dönem olup Köprülüler'in sadrazamlığına kadar sürmüştür.

2- Köprülüler Dönemi: Bu dönemde Sadrazam Köprülü Mehmed ve Ahmed Paşa Devlet'i Yavuz dönemindeki kudrete vardırmışlardır. Bu dönem yirmi bir yıl sürmüştür.

3- Son Dönem: Bu dönem acı sonuçlu savaşlar ile kapanmıştır.

Birinci dönemde yeniçeriler son azgınlıklarına varıp İstanbul'da et ve ekmek satılmasına bile el koymuşlardır. Hazinenin tükenişi son dereceyi bulmuş, fakat Sadrazam Tarhuncu Ahmed Paşa Türkiye'de ilk bütçeyi yapıp gider ve geliri denkleştirmiştir (1652). Ancak bu Sadrazam'ın doğruluğu ile kazandığı bir çok düşman ne yapıp yapıp vücudun ortadan kaldırmıştır. Yerine Haleb Valisi İbşir Paşa adında cahil bir zorba getirilmiş, fenalıklar tümen tümen artmış, yeniçeriler zamanında ulufelerini alamamışlar ve verilen paralar da değeri düşürülmüş, kalp akçe (züyuf akçe) olmuştur. Bu nedenle de isyan çıkmıştır. Bu isyan Osmanlı Tarihlerinde «Vaka-i Vakvakiye» (Vakvak Vak'ası) deniyor (1656). Çünkü zorbaların başlarını istedikleri adamlar Sultan Ahmed Camisi'nin avlusundaki çınar ağacına asılmıştır. Mitolojide vakvak, insandan meyve veren bir ağaçmış. Böylece bu olaya «Vakvak» adı verilmiştir. «Züyuf akçe» de bir terimdir ki, Devlet'in resmî kalpazanlığını gösterir. Züyuf akçe, ayarı düşük olan paradır. Devlet asker ve memurlara maaş yetiştiremediğinden ayarı düşük para basar, verirmiş. Buna yeniçeriler «züyuf akçe» derlermiş. Rüşvet, memuriyet satmak, sefahat, delikanlılara ilgi göstermek ve bu işi resmî bir adet haline getirmek gibi türlü rezaletler alabildiğine arttı. Hatta bir oğlana zorla tecavüz eden bir kazaskeri Şeyhülislam'a şikayet etmişler, Şeyhülislam oğlanı muayene edip kan görmüş, kazaskere «sanatın cahiliymiş» demekten başka bir şey yapmamıştır. Bu olay bu sınıfın ne derece hayasızlaştığını gösterir! Zavallı din!...

Sipahiler, içoğlanları isyan edip Sultan İbrahim'in katillerini istediler. Sadrazamla, Şeyhülislam Yeniçeri Kışlasına kaçıp onları yalanlarla Sipahiler aleyhine kışkırtarak Sipahileri kırdırttılar. Bu adamlar hırsları uğruna iki askeri birbirine düşürerek Devlet'i perişan etmekten bile çekinmeyecek kadar alçak idiler. Biraz sonra hükümet züyuf akçeyi, gerçek akçe gibi değiştirtmek istediğinden, halk ayaklandı ve Padişahı ayak divanına davet etti. «Bu yıl on dört defa vergi verdik. Paşalar, ağalar mal getirip bize zorla pahalı satarlar. Şimdi de züyuf akçe! Artık tahammülümüz kalmadı. Etrafında hain devlet adamları var. Bunları azl et!» dediler. Bu olay, bu sülale zamanında zulme karşı milletin ilk gerçek ayaklanmasıdır.

Padişah halkın arzusunu kabul etti. Akşam yaklaşmıştı. Müftü halkı aldatıp dağıtmıştı. Halk sabahleyin gelmek üzere gitti. Kösem Sultan, Sadrazam'la Müftü'yü yeniçerileri yolladı. Ve onlara şiddetli davranmaları emrini verdi. Öbür sabah yeniçeriler yolları tutup halkın Saray'a gitmelerine engel oldular. Halk da dükkanlarını açmadı. Ancak ne yapıldıysa kâr etmedi.

Asıl oyun perde arkasında idi. Oyun, kadın parmağıydı. Avcı Meh-

med'in anası Turhan Kadın Kösem'i, bu ihtiyar dişi tilkiyi atmak, yerine padişahlık etmek istiyordu. Kösem'in ise bu, bırakamayacağı bir şeydi. İki kadın birbirine düşman olmuştu. Oysa Kösem bu yolda sayısız dolaplar çevirmiş, birçok cinayet işlemiş, evladına bile kıymış bir kadındı. Korkunçtu. Bir Abaza idi. Satılmış bir cariye olup bir padişahın hoşuna gitmiş, gebe kalmış, o zamanki tarife göre «Sedef-i Derr-hilafeti» (Hilafetin İncisinin Sedefi, yani padişahın anası) olmuştu. Fakat Turhan Sultan da Kösem'in bu sıfat ve ayrıcalıklarına tamamen sahipti. O Abaza ise, bu da bir Rus idi. Turhan, Kösem'in eğittiği ve Padişah'ın koynuna koyduğu bir cariyesiydi. Onu kendisine alet biliyordu. Halkın ayaklanmasında Turhan, ansızın sahneye girdi. Bunu görerek işi anlayan Kösem, hemen Padişah'ı zehirlemek önlemini düşündü. Çünkü yerine geçecek olan Süleyman'ın anası aptalın biriydi. Yine kendisi piyes kahramanı olarak kalacaktı. Saray adamları hep kendi adamları olduğundan helvacıbaşıya iki kavanoz zehirli şurup hazırlattı ve Padişah'a içirtmesini emretti. Bir kalfa işi Turhan'a haber verdi. Hevacıbaşı kaçtı. İşin olmadığını gören Kösem, taktik değiştirip her zamanki gibi yeniçerilere, «Yok edilmenize karar verilmiştir» diye gizli haber göndererk isyanı etmelerini ve Süleyman'ı tahta çıkarmalarını tavsiye etti. Önlemler yapıldı. Saray gece basılacaktı. Bu durumu Turhan Hatun öğrendi. Adamları hazırlatıp Kösem'in odasına gittiler. Kösem önce yeniçeriler sanıp sevinmişse de, sonra işi anladı. Gidip bir yükte yorganların arasına saklandı. Arayıp buldular ve perdenin kaytanı ile boğdular (1651). Şişman ve kanı çok bir kadındı. Türkiye'ye çok büyük zararları dokunmuş yabancı malı bir asalaktı.

Ertesi günü yeniçeriler Kösem'in ölümünden habersiz kelle istiyorlardı. Sadrazam Siyavuş Paşa, Saray'a gidip bostancıları silahlandırdı. Gerekli önlemleri aldı. Sancak-ı Şerif'i çıkarıp, müslümanlar altına gelsin diye tellallar dolaştırdı. Yeniçeriler toplandılar. Halk ise silahlanıp Sancağın altına toplandı. Sipahiler, hatta yeniçerilerin bir bölümü de Saray tarafına geçti. Bunu işiten din adamları «abdest tazelemek» (!) ve daha birtakım bahanelerle isyan ettirdikleri yeniçerilerin arasından birer birer sıvışıp Saray'a gittiler. Derhal galip tarafa katıldılar. İşleri böyledir. Yeniçeriler umutsuzluğa kapılınca kenti tutuşturmak istediler; fakat ağalardan biri; «İki günlük bir can için bu alçaklık yapılmaz!» diye engel oldu. Herkese para vererek kendi tarafına çekmeye uğraştılar. Ağalardan biri Bektaş Ağa'ya, «Tu yüzüne, pis Arnavut! Bize mal gerek. Devlet bizden yüz çevirirse akçe her derdimize derman olur der idik. Bizi baştan çıkardın. Gördün mü, akçe de kâr etmiyor!» dedi. Daima bu ağaların baş övücüsü ve sözcüsü olan Şeyh Veli Efendi de, hem de hakaret ederek, yeniçerilerin arasından çıkıp gitti. Bektaş Ağa, «Kuzgun softa! Kürklerimizi giyer, akçelerimizi alırken «sizler din ve devlete gereklisiniz, din ve devlet sizlerin sayesinde ayakta durur» derdin. Şimdi rüzgâr dönünce senin yanında mı kötü olduk?!.» dedi. İşte din adamları her zaman böyle olmuşlardır. Nihayet zorba başları idam edildi.

Bu bitti. Gürcü Nebi adında biri Anadolu'da isyan çıkardı. Türklerin böyle şeyler yaptıkları yoktu. Yapanlar hep Abaza, Gürcü, Arnavut, Sırp, Macar, gibi dönmeler, yabancı unsurlardı. Bu da her kötü kişi gibi

yüzüne yurtseverlik maskesini takmıştı. Oysa asıl neden bir para işiydi. Anadolu'yu kana, ateşe verdi.

Sadrazam Sofu Mehmed Paşa, Cinci Hoca'ya işkence ede ede bir milyon beş yüz bin lirasını aldı ve kendisini de sonunda öldürttü. Bu para ile yeniçerilere cülus bahşişi verdi.

Kösem'in ölümünden sonra işleri Turhan Kadın ele almıştır. Divanlarda ya açık, ya kafes arkasında bulunur, söze karışırdı. Padişah, «İşittin mi valide!» der, o da onayladığını bildirir, tasvip eder, iş öyle yapılırdı.

Donanmamız Venedik Donanması'na yenildi. Limni, Semendirek ve Bozcaada'yı zapteden Venedik Donanması Çanakkale Boğazı'nı kapattı. İstanbul'a erzak gelememeye başladı. İstanbul'da Sadrazamdan halka kadar herkes şaşırdı. Bu korkunç durum içinde Köprülü Mehmed Paşa, Valide Kethüdası Mimar Kasım Ağa'nın delaletiyle ve bazı şartlar kabul ettirerek Sadrazam oldu (1656). Padişah bu şartlara uyacağına dair yemin etti. Köprülü bunun üzerine ağladı. Mehmed Paşa, Boşnak Hüsrev Paşa'nın hazinedarlığından yetişmiştir. Tosya çevresinde Vezirköprüsü'nde doğmuştur. Bu olayla, ikinci dönem başlamıştır.

İkinci Dönem bahtiyar bir dönemdir. Yetmiş beşlik bir ihtiyar olan Mehmed Paşa beş yıllık sadaretinde Türk Tarihi'nin Osmanlı kolunun en parlak sayfalarını yaratmıştır.

Mehmed Paşa şimdiye kadar bulunduğu memuriyetlerde başarısızlıklardan başka birşey göstermemişti. Ümmi idi. Saray'da aşçı çıraklığından işe başlamıştı.

Zahir din adamları ile batın din adamları arasında büyük bir ayrılık vardı. Zahir din adamları rüşvet dolaplarını döndürüyorlardı. Naima Tarihi'nin (Cilt: 6, sayfa: 33 ve 234'deki) fıkraları bu konuda ibrettir. Okumalı. Bunlar Köprülü'den yüz bulamayınca isyan çıkarmaya karar verdiler. Çanakkale'yi tıkamış, yani İstanbul kapısına gelmiş düşmanı bile dikkate almadılar.

Fatih'te namaz sırasında batın din adamları ile bir arbede çıkardılar. Çünkü fesadın çirkin suratına yasal bir maske giydirmek gerekiyordu. Bu zaten usul ve adetleriydi. Kolayca bulurlardı da. Hemen, «Din elden gidiyor! Şeriat gidiyor!» bayrağını açtılar. Bu «elde bir»di. Halk bu ökseye çabuk basardı. Hamam telaklarına varıncaya kadar topladılar. Tekkeleri yakacaklar, sonra Saray'a varıp bid'atları(*) kaldırtacaklardı. Bu kalkacak şeyler arasında camilerin minareleri de vardı. Çünkü bir camide bir minareden fazlası da bid'at imiş! Don dahi bid'at imiş, donsuz gezmeliymiş, suyu avuçla içmeliymiş!

Köprülü erken davranıp Şeyhülislam ve bazı din adamlarını Saray'a toplayıp isyancılar için öldürülme fetvası aldı. Hemen isyancı toplulukları dağıttı.

Derken Sipahiler isyan etti. Mehmed Paşa bu sefer Yeniçerileri elde etti. Sipahilerden ve halktan tahminen sekiz-on bin kişi yakalanarak idam edildi.

(*) Bid'at: "Peygamber zamanından sonra dinde yeni çıkmış, yeni olan şey. Sonradan, yeniden çıkmış şey" anlamlarına gelir. (Toker Yayın Komisyonu.)

Rum Patriği Parteneus Ulahlara aleyhimize bir mektup gönderdiğinden Patrikhane'de araştırma yaptırdı. Patrikhanede yeniçeri kıyafetleri bulundu. Gerçekten Rumlar kıyafet değiştirip isyanlara karışıyor, işi körüklüyorlardı. Amacları Devlet'i zayıf düşürmekti. Patriği Parmakkapı'da astırdı. Patrik, hiçbir devlet ve milletin yapmayacağı biçimde kendilerine dil, din ve birçok ayrıcalık veren Devlet'e yaptığı nankörlüğün cezasını buldu. Başka millette olsaydı bu olay üzerine Rumları öldürürlerdi. Türkler bunu yapmadılar.

Fransa Elçisi'nin oğlu falakaya yatırılıp dövüldü. Kendisi de, oğlu da hapse atıldı.

Kısacası Köprülü, rakiplerini temizledi. Sarayı ayıkladı. Din adamları ve şeyhleri cezalandırdı. Büyük bir şiddet ve beceriyle yönetimi yoluna koymaya çalıştı. Yeniçeri ve Sipahi zorbalarını, ocakta disiplin altına aldı. Herkesi yıldırdıktan sonra sefer hazırlıklarına başladı (1656).

İlk iş Çanakkale Boğazı'nı açmaktı. Boğazı Venedik Donanması kapatmıştı. İstanbul'a erzak gelemiyordu. Bunun için de Venedik Donanmasını mağlup etmek gerekiyordu. Köprülü hazırlattığı donanmayı Boğaz'a sevketti. Kendisi de bir miktar askerle sahile geldi, topları yerleştirdi. Donanmaya hücum emri verdi. Ama donanma savaş başlar başlamaz kaçtı. Bir kısmı karaya yanaştı. Yeniçeriler kaçmaya başladılar. Köprülü Mehmed Paşa bunları tutturup kestirdi. Kesilen yeniçeriler sekiz yüz kırk kişidir. Birçok komutan ve subayı da boğdurdu. Yeniden hücum emri verdi. Bu sefer iyi döğüştüler. Karadaki toplar da savaşa katıldı. Karadaki toplardan biriyle Topçu Kara Mehmed Venedik Amiral gemisinin cephaneliğini vurdu. Cephanelik patlayıp gemi battı. Düşman gemisini vuran nişancı topçulara para ödülü verdi. Bir elinde altın torbası, bir elinde celat satırı Venedik Donanmasını yaktı. Bozcaada ve Limni'yi de alarak Boğaz'ı açtı.

Köprülü'nün bu şiddeti softaların, zorbaların, kötü kişilerin işine gelmedi. Görevden alınması için girişimlerde bulundular, fakat başarılı olamadılar.

Erdel Kralı'nı cezalandırmaya başladı. Parlak başarılar elde etti. Devam edilse sonuç çok iyi olacaktı; fakat Anadolu'da beyler azmışlardı. Bunlardan Halep Valisi Abaza Hasan Paşa isyan bayrağını açtı, doğal olarak her isyancı gibi o da yurtseverlik maskesini takmıştı. Şam Valisini ve daha otuz kadar beyi de kendine uydurmuş, otuz bin kişilik bir kuvvet yapmıştı. Ülkesinden köle diye getirilip satılmış olan ve Türk'ün nimeti ile adam olan bu Abaza, konuğu olduğu ve velinimeti olan millete böyle nankörlük etmişti. Abaza, konuğu olduğu Köprülü'nün azlini ve başını istiyordu. Konya ve Bursa'ya kadar, gelip geçtiği yerleri yağmaladı, harap etti. Ortalığa dehşet saldı. Divan üyeleri de yeniçeriler de Köprülü'yü çekemiyor ve istemiyorlardı. Din adamları da adetleri üzere camilerde vaazları ile isyanı körüklüyorlardı. Padişah ise değerini bildiğinden Mehmed Paşa'yı görevden almadı. Acele çağırdı. Köprülü seferi bırakıp döndü. Köprülü, Abaza üzerine Murteza Paşa'yı gönderdi. Savaşlar oldu. Nihayet Abaza sığınmak zorunda kaldı. Murteza Paşa bir gece Halep'te bir şölen düzenledi. Hepsini kesip eşkiya işini bitirdi. Köprülü, Devlet'i bu korkunç anarşiden de kurtarmış oldu. Devlet, yine

devlet halini buldu. Çanakkale Boğazı istihkamlarını yeniden yaptırdı. Özi Irmağı ağzına istihkamlar yaptırdı. Yönetimi düzeltti. Bilime önem verdi. İstanbul'da Çemberlitaş'da hâlâ duran ve kendi adıyla anılan güzel bir kütüphane yaptırdı. Yeni Cami'yi tamamlattı. Mimari Cevheri İbrahim Kalfa olan bu cami inci gibi güzel bir anıttır.

Mehmed Paşa, devlet işini düzeltmek için otuz bin kadar adam kestirmiştir. Fakat bunların içinde Devlet'e hizmet etmiş, işe yarar adamlar da vardır. Hem bunların bir kısmını çekememezlikten yapmıştır. Mesela Girit'i fetheden Deli Hüseyin Paşa bunların arasındadır. O zaman bu şiddet gerekliydi. Ama yararlıkları görülmüş devlet adamlarını çekememezlikten yok etmesi büyük bir kabahattır. İnsanlar ne kadar iyi olsalar, millete hizmetten başka bir emelleri olmasa da böyle küçüklükler yapmaktan vazgeçmiyorlar. İhtirasların, kişisel düşüncelerin ve eşsiz olma isteğinin üstüne çıkabilen devlet adamları ne mutludur. Fakat pek azdır. Açgözlüler, çoğunlukla bu yüzden dostsuz kalmışlar, mevkilerini, hatta hayatlarını kaybetmişlerdir.

Bir de şu var ki, Mehmed Paşa'nın mevkiini koruma fikrini, bu yolda yaptığı fenalıkları hoş görmek gerekir. Çünkü o da ve herkes de bilir ki, kendisi gidince Devlet'e yine anarşi gelirdi. Devletin selameti adına bunları affetmek gerektir. Devlet'e hizmet etmek için mevkide kalmak gereklidir. Önlem almayınca da herkes onun atılması için elinden her geleni yapar.

Devletleri, milletleri bu gibi müşkül durumlardan Köprülü gibi sert adamlar çıkabilirler.

Mehmed Paşa ölünce kendi tavsiyesi ile yerine oğlu Fazıl Ahmed Paşa yirmi yedi yaşında Sadrazam oldu. Bu da babası gibi şiddet yanlısıydı.

Mehmed Paşa, oğluna şu öğütleri vermişti:

1- İşsizlik askeri kötülüğe sevkeder. Onu daima meşgul etmeli.

2- Yönetimi zengin devlet adamlarına vermeli.

3- Devlet hazinesi doldurmayı birinci iş bilmeli.

4- Kadın sözüne kulak asmamalı.

Gerçekten bunlar çok önemlidir. Yalnız bu sözler Mehmed Paşa'nın büyüklüğünü kanıtlamaya yeter. Boş duran asker, fitne çıkarmasa bile, değer kaybeder ve çözülür. Uzun zaman savaşsız bırakılmamalı; barışta daima talim ve eğitimle meşgul etmelidir. Hele askerin dışarısı ile ilişkisi olmamalı; onu yönetime ve politikaya asla karıştırmamalıdır. Ancak zenginlik sorunu şahsa ve zamana göre değişir.

Fazıl Paşa, Avusturyalılara savaş (1662) ilan etti. Belgrad'dan yürüyerek Avusturya'ya girdiyse de meşhur Avusturya Komutanı Monte Kokolin'in karşısında «Sen Gotor» mevkiinde Rab Suyu'nu geçemedi. Geri çekildi ve barış yaptı. Bu savaş da Haçlılar savaşı durumundaydı. Çünkü Avusturya Ordusunda Alman, Fransız ve diğer milletlerden asker vardı.

Avrupalılar bugünü bir yortu günü yapmışlardır. Bunun bizce önemi, artık Türk Ordusu'nun savaş değerinin, Avrupa Ordusundan aşağıya düşmüş olduğunun iyice anlaşılmasıdır.

Bizzat Girit'e gidip iki buçuk yıl kuşatmadan sonra Kandiye Kalesini

aldı. Bu kuşatma meşhur kuşatmalar arasında sayılır. Askerî önemli olaylardandır. Kaleye yalnız Venedik değil, bütün Avrupa yardım ediyordu. Topçu ve lağımcılarımız bu kuşatmada büyük yetenek ve teknik göstermişlerdir.

Ukranya'da Sarıkamış Kazakları Türkiye uyruğunu kabul ettiklerinden «hatman»larına (bunların beğlerine denir) adet gereğince tuğ, topuz ve sancak gönderildi. Lehistan kendi uyruğunun bu hareketine razı olmadığından savaş çıktı. Padişah bizzat hareket ederek Lehistan'a girdi. Lemberg ve Löblen kentlerini aldı, Varşova'ya vardı. Bunun üzerine Lehliler Bucaş Anlaşmasını imzalayarak barış yaptılar. Ukranya'yı Kazaklara bıraktılar ve buradaki egemenliğimiz tanındı (1672).

Fazıl Paşa çok içiyordu. Nihayet içkiden, kırk bir yaşında öldü. On beş yıl aralıksız Sadrazamlık etmiştir ki, bu kadar uzun sadrazamlık edenler Osmanlı Tarihinde görülmemişti ve görülmeyecektir.

Bilgin, araştırıcı, mantıklı ve düşüncesi kuvvetliydi. Bilimi ve bilim adamlarını sever, yiğit savaş tekniğini çok iyi bilen bir kişiydi. Devlet'i adaletle ve güzel yönetti. Türk Tarihi'nin Türkiye kolunun önemli adamlarındandır. Meşhur «Seyyahatname»sini yazan Evliya Çelebi bu zamanda yaşamış ve Viyana'ya anlaşmayı götüren olağanüstü kurulla gitti.

Yerine Mehmed Paşa'nın evlatlığı ve sonra damadı olan Rikab-ı Hümayun Kaymakamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Sadrazamı oldu.

Ruslarla yapılan savaşta mağlup olduk. Bu, Ruslara birinci mağlubiyetimizdir (1677). Avrupa'da «Otuz Yıl Savaşı» denilen savaş bitince Nemçe Çasarı (bu deyim «Avusturya Kralı» demektir) I. Leopold Macarlara zulmetmeğe başladı. Bunun üzerine Avusturya'ya savaş ilan edildi. Kara Mustafa Paşa hızla yetişip Viyana'yı kuşattı (1683). Altmış günlük kuşatma sonunda atılan lağımlar ve yapılan on sekiz saldırı ile artık kalede büyük gedikler açıldı. İyi bir saldırı ile alınması pek mümkünken Viyana'nın servetini yağmadan kurtarmak, barış yoluyla teslimini beklemek gibi bir gaflette bulundu denmesine rağmen gerçek böyle değildir.

Başarısızlığa neden keşif için gönderilen Kırım Yardımcı Kuvvetleri'nin ihanetidir. Viyana'yı kurtarmak için Avrupa'nın her tarafından asker toplanıyor, gönderiliyordu. Savaşta bunlara baş olan Leh Kralı Jak Sobiyeski'nin yetişmesine fırsat verildi. Düşmana bu yardımın ansızın geldiğini gören askerimiz, birden kaçmaya başladı. Keşif kuvvetlerimiz hıyanet etmeyip düşmanı haber verselerdi, iş belki böyle olmazdı. Neyse, ordumuz bütün eşyasını terk ederek dağıldı. Mustafa Paşa kendisi Yanık Kalesi'ne dar kaçabildi. Orada Budin Valisi ve değerli bir kişi olan Uzun İbrahim Paşa'nın boynunu vurdurdu. Gerçi ilk defa bu komutan bozguna uğramıştı

Fakat bu yanlış bir hareketin sonucuydu. Kabahatı, sırf Mustafa Paşa'ya muhalefetiydi. Uzun İbrahim Paşa esasen Viyana Kuşatmasının aleyhindeydi. Kara Mustafa Paşa onun sözünü dinlemeyip sırf gurur ve şan hırsıyla bu işi yapmıştı. Uzun İbrahim öldürüleceği zaman, «Bu adam beni haksız öldürüyor; fakat işi düzeltecek yine odur, Padişah'a söyleyin, azl etmesin» demiştir. Türklerde ne insaflı, ne yurtsever devlet adamı varmış! Bu kişi öldürülürken, hem de haksız yere giderken,

yaşamının son anında bile millet çıkarını düşünmüştür.(*)

Önlerini boş bulan düşman orduları her tarafa yayıldılar. Padişah, Mustafa Paşa'yı Belgrad'da idam ettirdi. Bu kişinin kafasını Avusturyalılar Belgrad'da topraktan çıkarıp Viyana'ya götürmüş, «Hoff Museum» denilen müzeye koymuşlardır. Viyana'dan kaçarken bıraktığı atının süslü eğer, özengi ve örtüsü de oradadır. Bizzat gördüm. Bu kafanın Kara Mustafa Paşa'nın olmayıp başka bir paşanın olduğunu söylüyorlar. Bu kişinin Kayseri ile Sivas yolu üzerindeki İncesu'da(**) yaptırdığı bir kervansaray vardır ki, ziyaret ettiğim zaman kendimi Kahire çevresinde meşhur piramitlerin içinde geziyorum sandım. Gerçi tam onun gibi dar değil, fakat benim aynı büyüklüğü duymama neden olmuştur. Öyle bir ahırı var ki, belkide bir suvari alayını atı ve askeriyle birlikte içine alır. Öyle kemerleri ve direkleri var ki hayret ve saygı duyarak izlenir. Anadolu'da gerek Selçuklu, gerek Osmanlı, atalarımızdan kalma öyle yüksek uygarlık eserleri vardır ki, maalesef bizim neslimiz bunları bilmiyor. Bizde milletini seven Türk gençleri ve bilginleri yok mu, yetişmiyor mu? Bu ne kıtlık?!... Ne olurdu gençlerimiz Anadolu'yu dolaşsalar, bu gibi eserleri bulsalar, bunları bilim ve tarih açısından inceleseler ve hatta resimleriyle, planlarıyla onları yapanların fotoğraflarıyla güzel monografiler yazsalar!...

Eğer bu bozgun olmayıp da Viyana elimize geçseydi, belki de Avrupa Tarihine başka bir biçim vermiş olacaktık. Bugünkü Avrupa'yı başka halde görecektik. Bunun aksi olmuş; bozgun bizi başka bir duruma sokmuştur. Köprülülerin yükselttiği Devlet, yeniden perişan olmak kapısını kendi eliyle açmıştır. Venedik, Leh, Rusya ve Avusturyalılar ittifak edip üzerimize saldırmışlardır. Devlet dört koldan ordular çıkarmışsa da dört devlet ile birden uğraşılamayıp, her tarafta perişan olduk. Macaristan, Avusturyalıların eline geçti. Güzel Budin gitti. Bir Macarca kitabede Budin'in Avusturya eline düşmesini anlatan saf Türkçe ile yazılmış güzel, duygulu bir şiir gördüm. Bu şiiri okurken gözlerim yaşardı. Venedikliler bazı adaları ve Mora'yı aldılar, Ruslar Kırım'ı rahatsız etmeye başladılar.

Bu durum içinde Dördüncü Mehmed tahttan indirildi. Yerine kardeşi, yani İbrahim'in oğlu Süleyman geçti (1688).

Dördüncü Mehmet yumuşak huylu, şefkatli, dindar, adil bir kişiydi. Avı çok sevdiğinden «Avcı» lakabını almıştır. Bu yüzden genellikle Edirne'de otururdu. Böylece Edirne ve çevresini bayındır bir duruma getirerek saray, cami gibi şeyler yaptırmıştır. Tüm ömrünü av ile geçirmiştir.

İKİNCİ SÜLEYMAN HAN

Bu perişan durumda yeniçeri zorbaları isyan edip Sipahilerden bazılarını, Yeniçeri ağasını idamı ettirdikleri, Rumeli Seraskerliği'ni Celali bozması olan Yeğen Osman Paşa'ya verdikleri gibi Sadrazamı öldürdüler, konağını da yağmaladılar.

(*) Dr. Rıza Nur, bu olayı ve sözleri böyle açıklamakla beraber, bugün birçok tarihçilerimiz aynı olayı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Padişah'ın idam fermanını aldığı zamanki tavrı ve sözleri olarak naklederler ve değerlendirirler. (Toker Yayın Komisyonu.)

(**) Bugün Sultanhanı isminde bir yerleşim merkezinin içindedir.

Yağmacılıklarını Bedestana kadar uzattıklarından biri bir sırığa beyaz bir bez bağladı, ortaya çıktı. Halk da toplandı Zorbalardan bir bölümü tepelendi.

Avusturyalılar da saldırıya başlayıp Macaristan'ı, Belgrad'ı, Vidin'i ve Niş'i aldılar, Üsküp üzerinden Sofya'ya girdiler. Venedikliler Atina'yı aldılar. Bunun üzerine Padişahın huzuruyla Edirne'de büyük bir divan kurulup işleri böyle gitmesinin nedenini, devlet adamlarının yetersizliği olduğuna, Sadarete Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa'nın getirilmesine karar verildi (1688). Sadrazam Fazıl Mustafa Paşa işleri düzeltip bir ordu topladı. Avusturyalıları her yerden ve nihayet Belgrad'dan Tuna'nın kuzeyine attı. Kırım Hanı Selim Giray Han da Kırım'a saldıran kuvvetli bir Rus ordusunu Urkapı (Orkapu) berzahında bozguna uğrattı. Koca Halil Paşa da Venediklilerin Katolik yönetiminden hoşlanmayan Rum Ortodokslarını Devlet tarafına kazandı. Herkesin yüzü güldü.

Hastalıklı olan Padişah bu sırada istiska ile yani her tarafı su ile şişerek Edirne'de öldü (1690). Hastalığı böbrek ya da kalp hastalığı olmak gerekir. Yerine Deli İbrahim'in oğlu Ahmed geçti. Süleyman Han, üç yıl sekiz ay saltanat sürmüştür. Kırk altı senelik ömrünü sarayda kadınlar arasında geçirmiş, korkak, adil bir padişahtı.

İKİNCİ AHMED HAN

Fazıl Paşa Macaristan'a girmişti. İlerlemekte olan bir düşman ordusunu Salangamen'de karşıladı. Bu savaşta sağ kolumuzdaki Türkmen süvarileri bozulup Anadolu Beylerbeyi vuruldu. Bunu gören Sadrazam metristen çıkıp maiyetindeki askeriyle hücum etti. Avusturyalıların yenilmesine az bir şey kalmışken bir kurşunla vurulup düştü. Bunu haber alan askerimiz kaçmaya başladı. Vezirler, beyler çare bulamayıp kıdemli vezir olan Halil Paşa'yı komutan vekili yaparak ordunun düzen içinde geri çekilmesini sağladılar. Fazıl Paşa, gerçekten erdem sahibi, bilgin, gayretli, yiğit, fedakâr bir devlet adamıydı. Şehit düşmeseydi, Devlet hemen yine rezalet içine düşmezdi.

Ahmed Han Hıristiyanların, Yahudilerin Müslüman gibi giymemelerini, belli olmaları için siyah ve kırmızı sarık sarmalarını, hamamda nalın giymeyip ayaklarına çıngırak bağlamalarını emretti. Bu deli işine Sadrazam önayak oldu. Din adamları da kıyafetin şeklini, rengini saptamayı kendilerine iş etmişlerdir.

Bu sırada İkinci Ahmed Han öldü (1694). Üç yıl, sekiz ay, yirmi beş gün saltanat sürdü. Yerine Dördüncü Mehmed'in oğlu Mustafa geçti.

İKİNCİ MUSTAFA HAN

Bunun ceddi deli idi, babası da pek akıllı değildi; fakat ilk hatt-ı hümayununda, «Padişahların zevk ve sefası bir devleti mahveder. Biz bunları kendimize haram ettik» dedi. O yolda çalıştı. Bizzat sefere çıkıp meşhur Logos Savaşını kazandı. İkinci seferinde Timeşvar'ı kuşatan Avusturya ordusunu bozdu. Bu sırada Rusya'da Deli Petro çar idi. Ruslarda büyük ve uygar, yani Avrupa'ya özgü bir devrim yapan, Rusya'yı

pek büyülten bu Çar'a Ruslar «Büyük Petro», bizim tarihler «Akbıyık», «Deli Petro» derler. Ruslar artık güneye doğru taşıyorlardı. Devletin Avusturya'da, Balkan'da, Akdeniz'deki meşguliyetinden yararlanan Petro, Azak Kalesi'ni zaptetti. Mustafa Han üçüncü sefer olarak Macaristan'a girdiyse de, ordu ırmağı geçerken köprü yıkılmış, ordunun bir kısmı bir kıyıda, diğer kısmı diğer kıyıda kalmış geçenler düşman tarafından perişan edilerek orada mağlup olmuştur.

Viyana Kuşatması'yla başlayan bu Türk-Avusturya savaşları on altı yıldan beri devam ediyordu. Bu savaşlarda son dönemde iki taraf da birşey kazanamaz bir hale gelmişti. Lehler ve Venedikliler de birkaç yenilgiye uğratıldı. Her taraf barış istedi. Sava ile Drava ırmakları arasında Karlofça'da yeni devletin delegeleri toplandı. Bizim delegeler Reis-ül-küttab Rami Mehmed Efendi ile Divan Tercümanı Mavro Kurdato Pnayot Bey idi. İlk kez olarak Türkiye delegeleri böyle bir konferansta bulunuyorlardı. Yetmiş altı günde ve otuz altı oturum sonunda anlaşma tamamlanıp imza edildi.

Karlofça Anlaşması (1698) Devlet'imiz için kötü bir anlaşmadır. Bu anlaşma ile Azak'ı Ruslar'a, Podolya ve Ukranya'yı Lehlere, Dalmaçya'dan bazı yerleri Venediklilere, Erdel ile Macaristan'ın bir kısmını Avusturyalılara bıraktık; bu devletlerden almak olduğumuz vergilerden vazgeçtik. Avusturyalılar bu uzun seferin nedeni olan Tökeli Bey'in kendilerine teslimini istedilerse de, gerekirse savaşı sürdürmeye devam edileceği söylendi. Bu kişiye Devlet, İzmit çevresinde çiftlik vererek istirahatını sağladı.

Bu barış üzerine Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa iç işleri düzenlemeye başlayıp ağır vergileri kaldırdı. Tarım ve sanatın gelişmesine çalıştı. Fakat Şeyhülislam Erzurumlu Feyzullah Efendi ile arası açık olduğundan istifa etti. Köprülülerin dördüncüsüdür. İktidar ve hizmetiyle tarihe geçen vezirlerdendir. Doğru, akıllı bir kişiydi. Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşinin oğluydu. Bu nedenden Fazıl Ahmed Paşa zamanında «Amcazade» lakabını almıştı. Feyzullah Efendi istifasına neden olmasaydı Devlet'e daha çok hizmetler ederdi. Bu din adamlarının böyle fenalıkları tarihimizin her sayfasında vardır.

Feyzullah Efendi, Padişah'ın hocasıydı. Bilgin idiyse de açgözlü, ortalığı karıştıran ve atak bir kimseydi. Hiçbir sadrazamla geçinemezdi. Padişah da kendisine yüz vermişti. Feyzullah Efendi bütün mevkilere kendi akrabasını yerleştiridi. Dört oğlunu kazasker, kendi yetiştirmesi olan Rami Mehmed Efendi'yi sadrazam yapmıştı. Hatta ölürse yerine oğlunun Şeyhülislam olmasını bile sağladı. Bu nedenlerle herkes aleyhindeydi. İlk hatt-ı hümayununa rağmen Padişah da av eğlencelerine daldı. Düğünler, saraylar yaptırmağa koyuldu. Bu sırada «Edirne Vakası» adıyla meşhur olan isyan çıktı. Yeniçeriler Etmeydanı'na toplanıp Şeyhülislam'ın ve avanesinin azlini, Padişah'ın gelmesini istediler. Ayaklananlar Edirne üzerine yürüdüler. Üzerlerine gönderilen asker de bunlara katıldı. Mustafa Han'ı bir fetva olarak tahttan indirdiler. Feyzullah Efendi'yi önce burun, kulak ve dudaklarını kestiler. Ata ters bindirip Edirne'de sokak sokak dolaştırdıktan sonra Bitpazarında öldürdüler. Ölüsünü üç yüz Hıristiyana sürüklettirdiler. Alayın önünde papas-

lara ayin yaptırdılar. Feyzullah Efendi millete büyük kötülükler yapmış, dini makam ve paraya alet etmiş bir kötü insandı; fakat Hıristiyanlara ölüsünü sürüklet-mek neydi bilmem!...

Osmanlı Türkçesi'nin en anlaşılması güç eseri olan «Şefikname» bu olayı anlatır.

Mustafa Han kırk yaşında öldü, dokuz yıl padişahlık yaptı. Yerine Dördüncü Mehmed'in oğlu Ahmed geçti (1703).

Sultan III. Ahmed

ÜÇÜNCÜ AHMED HAN

Otuz yaşında tahtta çıktı. Deli Petro ile, Osmanlı Tarihlerinde «Demirbaş Şarl» denilen İşveç Kralı II. Şarl arasında çekişme vardı. Demirbaş Şarl Deli Petro'ya karşı hep üstün gelmiş, Lehistan'a kral atamış, ancak Poltova Savaşı'nda tamamen perişan olup Türkiye'ye kaçmış ve Özi'deki Valimize sığınmıştı (1709). Deli Petro bizdeki Hıristiyanları ayaklandırmaya çalışıyordu. Bunlara dağıttığı bildirilerde, «Hıristiyan koyun sürüsünü Osmanlı kurdunun zulmünden kurtaracağını» yazıyor, bu bildirilere «Rus ve Yunan İmparatoru Birinci Petro» imzasını atıyordu. Bu bildiriler bize şunu kanıtlar ki, Rusya iki yüzyıl öncesinden beri bizdeki Rum, Ermeni Hıristiyan toplulukların koruyucu sıfatını takınmıştır. Deli Petro'nun amacı İstanbul ile beraber Türkiye'yi zaptedip Rus ve Bizans İmparatorluğu'nu kurmaktı.

İşte bu amaç için Ruslar bize pek zararlı oyunlar oynamışlardır. Ve şunu iyice anlamalıyız ki, Rusya'nın politikası ülkemizi egemenliği altına almaktır.

Petro'nun süvarileri Şarl'ı izlerken sınırlarımızı geçtiğinden Rusya'ya savaş açıldı ve eski yöntem gereği elçisi İstanbul'da Yedikule'ye hapsedildi. Bu kuleler Yedikule mahalesi tarafında İstanbul Kalesi'nin burçlarıdır. Elçilerin hapse atılması, düşman ülkesinde bulunan Türk uyruklarla, tacirlerin sağ salim yurda gelebilmelerini sağlamak için yapılırdı. Ya da bu iş gazap ve hiddet sonucu olurdu. Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa yüz bin kişilik bir kuvvetle «Memleketyn»i (Osmanlı Tarihinde Eflak ve Buğdan'ın adıdır) geçip Falcı Köyü çevresinde kırk bin kişilik olan Rus ordusunu Prut bataklıklarına sokup sıkıştırdı. Petro her şeyiyle tutsak düştü. Kendisine sara nöbetleri geldi. Maneviyatı bitti; fakat karısı Katerina önlem aldı. Mücevherleri ile beraber Baltacı'nın

çadırına gitti ve birkaç gün kaldı. Bu Çariçe'nin girişimleri sonucu «Prut Anlaşması» (1711) yapıldı. Petro serbest bırakılarak kurtuldu.

Baltacı büyük bir zafer kazanmıştır. Petro'yu ordusuyla beraber mahvetmek elindeydi. Mahvetseydi belki de Rusya o zaman mahvolurdu, Türklük o zamandan beri iki yüzyıldır Ruslardan çektiğini çekmezdi. Demek ki Rusya'nın büyümesine ve Türklüğün küçülmesine Baltacı neden olmuştur. Böyle iyi bir fırsatı kaçırmıştır. Hem de bunu biraz mücevher almak, birkaç gece şehvetini hoşnut etmek gibi adi ve kişisel bir istek için yapmış, böylece bir milletin felaketine neden olmuştur. Kendisini Türklük «melunları» sırasına koysak yeridir. Kör olası madem ki paraya, karıya düşkündü, ayağına kadar gelmiş olan mücevherleri alsa, Katarine ile yatacağı kadar yatsa, aynı zamanda Petro'yu ve Rus ordusunu da yine mahvetse ne gerekirdi... Gerçi Baltacı Mehmet Paşa, Deli Petro ile iyi bir anlaşma yapmıştı; fakat Petro kurtulur kurtulmaz anlaşmayı bozmuştur. Doğal olarak öyle yapar. Baltacı İstanbul'a getirilip idam edildi, ama neye yarar!. Büyük bir fırsat gitti. Petro denilen bu adam kurtulmak ve politik emellerine ulaşmak için karısını bile düşman komutanına sunan bir adamdır.(*)

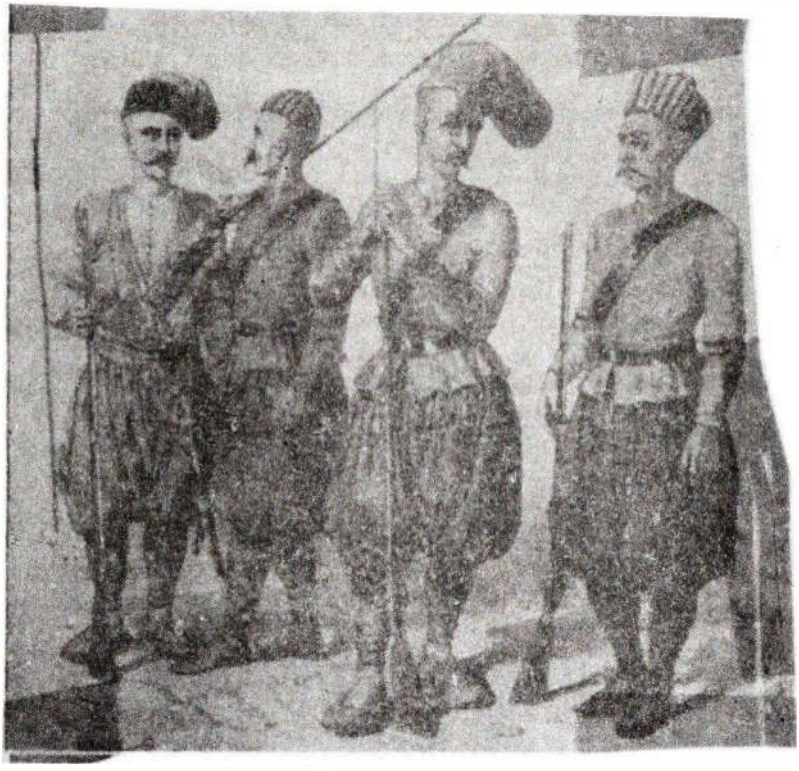
1715 yılında Sadrazam Şehid Ali Paşa Mora'yı Venedikilerden geri aldı. 1716 yılında da Avusturya aleyhine savaş ilan etti. Varadin'de Avusturyalılarla büyük bir savaş yapıldı. Anadolu Beylerbeyi'nin şehit düşmesi üzerine askerimiz kaçmaya başlayınca Ali Paşa bizzat kılıcı çekip yürümüş; fakat alnından vurularak düşmüş, ordumuz da dağılmıştır (1716). Bunun üzerine Avusturyalılar Tuna'nın güneyine kadar indiler. Sadarete Damat Nevşehirli İbrahim Paşa geldi. Bu kişi akıllı, nabza göre şerbet vermesini bilen, kalender mizaclı, eğlenceye düşkün, bayındırlık işlerini seven biriydi. Ülkenin bayındırı ile meşgul olabilmek ve eğlenebilmek için savaşı bitirmeye çalıştı. İngiltere ve Felemenk hükümetlerinin aracılığı ile «Pasarofça Anlaşması»nı yaptı (1718). Bu anlaşma ile Timeşvar, Belgrad ve Dalmaçya Avusturya'ya verildi.

Bu sırada İran'da Safevi Hanedanı zaaf içinde olduğundan Bağdat ve Van valileri Kirmanşah, Erdalan, Hoy'u zaptettiler. Deli Petro bu aralık fırsattan yararlanarak Dağıstan ile Baku Kalesi'ni zaptetti. Bu da Türkiye ile Rusya arasında savaş çıkmasına neden oluyordu. İbrahim Paşa savaş istemediğinden Aras ile Kür ırmaklarının birleştiği yerden itibaren İran'ın kuzey bölümünün Rusya'da kalmasını kabul ederek ve buna karşılık Revan, Karabağ, Luristan ve Hemedan'ın bize geçmesi şartıyla barışı bozmadı (1723).

(*) Bu konuda okuyucuların, özellikle araştırıcıların dikkatlerini çekmeyi uygun buluyoruz. Şöyle ki: Osmanlı Tarihi ile meşgul olan bir kısım tarihçiler «Katerina'nın Baltacı Mehmed Paşa'nın çadırına girmesi ve ona rüşvet vermesi» diye bir şeyin olmadığını, bunun uydurma olduğunu, Avrupalı yazarların ve romancıların bir yakıştırmasından ibaret olduğunu; ancak Baltacı'nın Yeniçerilere güvensizliğinden dolayı saldırıya geçmekte duraksadığını Katerina'nın Baltacı'nın maiyetindeki bazı vezir ve komutanları rüşvetle satın alarak, Baltacı'yı barış yapmaya teşvik ettiklerini ve bütün bunların sonucu olarak kuşatmanın kaldırılıp uygun bir anlaşma imzalanmak suretiyle Deli Petro ve Rus ordusunun kurtulması mümkün kılındığını ifade etmektedirler. (Toker Yayın Komisyonu.)

Safevi Hanedanını Efgan Kabilesi bitirmişti, fakat bu sırada Afşar Türklerinden kahraman bir kişi olan Nadir Ali Han Efganlıları bozup «Tahmasb Kulu Han» adını almış, sonra «Nadir Şah» ünvanıyla safevi Hanedanı yerine geçerek saltanata başlamış, İran'dan aldığımız yerleri - Tebriz de dahil olduğu halde- geri almıştır. İbrahim Paşa, İran üzerine yürümek hazırlıklarıyla oyalanırken, Patrona Halil ve Muslu ayaklanması olmuştur (1730). Bu sırada ordu Üsküdar'a geçmiş bulunuyordu.

Soldan sağa: III. Selim'in eğri kalpaklı neferi, şopreli neferi ve Nizam-ı Cedid neferi. II. Mahmud'un şöpreli neferi.

İbrahim Paşa bayındırlığı seven bir kişiydi. Fazla masrafları kaldırarak yılda bütçeden yedi bin kese akçe tasarruf etmiş, bununla hem sınırları güçlü duruma getirmiş, hem de ülkede kumaş fabrikaları ve başka fabrikalar da kurarak sanayinin gelişmesine hizmet etmiştir. Ayrıca cami, mektep, kütüphane gibi kurumlar meydana getirmiş bizde ilk matbaayı kuran kişi olmuştur. Bu matbaayı Paris elçiliğimize giden ve daha sonra dönen ve tarihimizde «Yirmi-sekiz Çelebi» diye anılan Mehmed Efendi'nin oğlu Said Efendi Paris'te görmüş, «Der-gah-ı Ali» (Osmanlı Tarihinin bu deyimi «Sa-ray» anlamındadır) müteferrikalarından Macarlı İbrahim Efendi ile beraber «Dar-ül Tabaat-ül Emare» adıyla açmış, ilk olarak «Vankulu» lügatini bastırmıştır.

Bununla beraber İbrahim Paşa bu paraların bir kısmını da sefa ve eğlenceye harcıyordu. İstanbul'da Kağıthane ve Boğaziçi seyir mahallerini süslemiş, oralarda köşkler yaptırmış, Kağıthane'ye «Sadabad»,

Kanlıca Koyuna «Mihra-bad» gibi adlar vermiş, oralarda kendisine, eğlence arkadaşlarına «Bağ-ı Ferec», «Nev-bünyad» gibi köşkler yaptırmış, kışın helva sohbetleri, yazın lale çerağları eğlenceleri yapmış, bolca padişah düğünleri (sür-i hümayun) düzenlemiştir. Kanlıca tepesindeki köşkünün yeri hâlâ harap bir halde durur. Kağıthane'de Çağlayan köşkünün çağlayanı oymalı, süslü mermerlerden öyle güzel yapılmıştır ki, insan baktıkça hayran kalır. Pek çok gezdim, bayındır yerler gördüm, böyle çağlayan bir yerde görmedim. Kimbilir bunun üzerinden su ne hoş manzara ve ne hoş seslerle akardı. Maalesef İstanbul'un işgali sırasında İngiliz askerleri bu çağlayanı dinamitle harap etmişlerdir. Bu vandalığa(*) ne demeli bilmem!

Lale Çerağı eğlencesi denen eğlence şöyle yapılırdı: İstanbul'da Çırağan Sarayı'nın bahçesine her renkte laleler dikilir, lalerin açtığı zamana rastlayan gecelerde geceleri, sırtlarında yakılmış mumlar dikili kaplumbağalar laleler arasına salıverilirdi. Gezici ışıklar bu güzel laleler arasında dolaşırlar, seyrine doyum olmaz güzel bir manzara ortaya çıkardı. «Çırağan», Türkçe bir kelime olan «çırağ»ın Farsça çoğuludur. «Çıraklık» padişahlara her çeşit hizmetler yapan kızların sonra bir maaşla Saray'dan dışarıya çıkarılmasıdır. Bunlara «çırak» denirdi. Ya da Farsça'da ışık anlamındadır. Zamanın şairleri olan Nedim, Vehbi, Münif ve Sami daima İbrahim Paşa'nın yanında idiler. İnce duygulu ve güzel kişilerle bu köşkler ve bahçelerde eğlenir, zevk-ü sefalar ederlerdi. Bu şairler abartmalı Osmanlı şiirinin yüz karası olan medhiyeler yazardı.

Dünyada türlü zevkler işitilmiştir; fakat bu kadar güzellerini, bu kadar ince ve ustaca düşünülüp düzenleneni işiten, belki de o vakte kadar olmamıştır. Bu eğlencelerde büyük bir incelik, yüksek bir zevk güzelliği vardır. Bunlar o kadar yüksektir ki, Binbir Gece Hikayeleri'nden bile üstündür. Bu zevklerden dolayı lale pek değer kazanmıştı. Bir lalenin bir soğanı birçok Felemenk altını ederdi. Bu sebepten o zaman bizde çiçekçilik tarım ve sanatı olağanüstü gelişmiştir. Yalnızca lalenin türlü renk ve biçimlerde sayısız çeşitleri meydana getirilmiştir.İşte bu sefa dönemine tarihimiz «Lale Sefahatı» ya da «Lale Devri» der.

İbrahim Paşa'nın zevk güzelliği aşırı gidiyor, müthiş bir fuhuş haline varıyordu. Namuslu ailelere de tecavüz ederdi. İstanbul Kadısının haremine de taaruz etmişti. Paşa, Padişahı da bu zevklerden yararlandırıyordu. Zaten böyle yapmasa bu işi sürdüremezdi. Dünyada kime rahat verilmiş? İkbal kimde bırakılmıştır? Hele bir millet hesabına yapılan zevkler, kapılan külahlar -hele millet işine bakmayarak, görev yapılmaksızın alınmışsa- keçe külah olur. Halk bunları adamın burnundan fitil fitil getirir, kızıl kan halinde akıtır, çıkarır. İbrahim Paşa da böyle oldu.

Halk bu sefaları çekemiyordu. Zaten sefalar da artık her haddi aşmıştı. Bir de İbrahim Paşa bütün devlet memurluklarını hısım ve akrabasına, zevk ve sefa arkadaşlarına vermişti. Böyle bir kötü hali de vardı. Bu da herkesi kızdırıyordu. Bu sırada Tebriz'in kaybedildiği haberi gelince baruta kıvılcam sıçramıştır. Bayezid Hamamı tellaklarından

(*) Vandallık (Vandalizm): Eski kültür ve sanat eserlerini yakıp yıkma düşünce ve davranışı. (Toker Yayın Komisyonu.)

Arnavut Patrona Halil ile Muslu, on yedi kişiden ibaret olan diğer natır ve telaklar peştemallarını hamam sırıklarına takıp sokağa fırladılar. Bunlar Yeniçeri olduklarını iddia ediyorlardı. «Davamız şeriattır!» diye bağırıyorlardı. Halk çevrelerinde toplandı. Demek durum öyle gerginmiş ki, bir kıvılcıma bakıyormuş. At meydanına gidip Birinci Bölük kazanını çıkardılar. İbrahim Paşa, damadları Kaptan Mustafa, kethüda Mehmed Paşa ile öteki sefa arkadaşlarının çoğu ile beraber Saray'da idam ettirildi. Ölüleri öküz arabasıyla Atmeydanına yeniçerilere yollandı. Kokulu çiçekler ve kadınlar arasından kanlı kağnı arabasına!... Büyük ibret!...

İbrahim Paşa'nın şu sefaları Arnavut tellakların bile gururuna dokunmuştur. Devlet adamı olacaklarına güzel ders!...

İsyancılar Padişah'ı da istediler. Padişah hayatına dokunulmamak şartıyla istifa edeceğini bildirdi. İsyancılar kabul ettiler. Ahmed Han istifa etti.

Ahmed Han 1730 yılında, altmış yedi yaşında öldü. Yirmi yedi yıl saltanat sürdü. Yerine İkinci Mustafa Han'ın oğlu Mahmud geçti.

Nazik, çelebi dostsever, hasis bir adamdı. Bütün ömrünü Saray'da kadınlar içinde, onlarla nakış işlemek ve keyiflenmekle geçirmiş, kadın gibi bir adamdı. Zamanında bizde ilk defa olarak matbaa açılmıştır (1717).

BİRİNCİ MAHMUD HAN

1730 yazında tahta çıktı. Kağıthane'de güzel bahçelerle yapılmış olan güzel köşklerin -ki yüz yirmi taneydi- İstanbul Kadısı «şehr-i kefere-i fecere» (günahkar kafirlerin kenti) diye yakılmasına fetva verdi. Padişah yakılmasını emretti. İsyancılar üşüşüp zavallı Kağıthane'yi (Sadabad) dümdüz ettiler. Kalsaydı Paris'in «Buva Döbullon»u gibi güzel bir gezinti yeri olurdu. Şu din bilginlerinin anlayışlarına tahripkarlığına diyecek yoktur...

İsyan edenler her rezaleti yaptılar. mesela Patrona kendisine evvelce veresiye et vermiş olan Kasap Yanaki'yi Buğdan Voyvodası yaptırdı. Böyle şeyler o kadar oldu ki, artık illallah dendi. Sultan Mahmud on beş zorba başını bir bahane ile Saray'a çağırıp kafalarını kestirdi. Bunun intikamını almak, dükkanları yağma etmek amacıyla İstanbul'daki Arnavutlar ayaklandılarsa da Sancak-ı Şerif çıkarıldı. Halk bu Arnavutları tepeledi. Bu ikinci başkaldırı, yalnızca bir Arnavut isyanıdır.

Ortalığı yatıştırdıktan sonra Mahmud, İran üzerine sefer yaptı. Kirmanşah, Hemedan, Revan ve Şirvan'ı aldı. Nadir Şah Bağdat'tan yaralı olarak kaçırıldı; fakat Nadir Şah öyle musibetlerden yılan bir kişi değildi. Tekrar asker toplayıp geldi. Kerkük'te ve o zaman Gürcistan'da olan Arpa Çayı boyunda iki defa ordularımızı bozup İran'a ait kentleri tamamen geri aldı (1735). Nadir Şah «Caferi» mezhebindeydi. Şiiliği kaldırmak istiyordu. Aynı zamanda sünni mezheplerin beşincisi olarak Caferi mezhebinin de kabul ve Kabe'de ona mahal tahsis edilmesini istediyse de bizimkiler tarafından kabul edilmedi. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgileri «İran Şahları» bölümünde vereceğiz.

Bu sırada Fransa, Rusya ve Avusturya arasında «Lehistan Veraseti

Savaşları» denilen savaşlar oluyordu. Rusya, Kırım askerinin Revan tarafına geçmesine engel oldu. Sonra da bize savaş ilan etti. Avusturya Elçisi arabulacağını söyleyerek hükümeti aldattı. Böylece sınırda askerî önlem almayı geciktirdi ve kendi devletine zaman kazandırdı. Sonra bir gün Rusya'nın müttefiki sıfatıyla Avusturya da bize savaş ilan etti. Bizimkiler o zaman ayıldılar. Rusya ve Avusturya daima bize karşı ittifak etmişlerdir. Bunlardan biriyle savaşa girsek diğeri de karşımıza dikiliyordu. Bu politika çok sürmüş ve Türkiye bundan çok zarar görmüştür.

Ruslar Azak ve Kılburun kalelerini, Kırım'ı aldılar ve yaktılar, yıktılarsa da Fetih Giray ve Mingli Giray Ruslar'ı Kırım'dan attılar. Ruslar buradan da kovuldular. Avusturyalılar Niş'e kadar indiler ve en çok Bosna üzerine yüklendiler. Bosna Valisi eski sadrazamlardan Hekimoğlu Ali Paşa orada topladığı gönüllü askerlerle Avusturyalıları yendi.

Büyük kahramanlıklar yaptı. Diğer bir ordumuz Vidin çevresinde Tuna'yı geçip Macaristan'ın bir kısmını istila ederek toplar ve büyük ganimetlerle döndü (1737). Biraz sonra Belgrad üzerine yürüyüp kale önünde büyük bir düşman ordusu perişan edildi, Belgrad kuşatıldı. Kuşatma sırasında Rusya ve Avusturya barış istediler. Tuna'nın güneyindeki bölüm bizde kalmak, Azak Kalesi yıkılıp Rusya ile sınırımız o civardan başlamak, Rusların Kabartaylara karışmaması, Azak Denizi'nde savaş gemisi yapamaları şartlarıyla barış imzalandı (1739).

Hindistan'dan zaferle dönen Nadir Şah sınırımıza tecavüz ettiğinden yeniden İran'a savaş açıldı. Bu savaş üç yıl sürdü. Nadir Şah da İran'da sahabelere küfür adetini kaldırmış, diğer sünnilik ve şiilik sorunlarını da iki tarafın din adamlarının katılacağı bir kongre ile çözümlenmesini önerdi. Ancak bizim din adamlarımız cahillikleri yüzünden bu işi dikkate aldırmamışlardır.

Mahmut Han 1754 yılında Selamlık'tan dönerken ansızın öldü. Çünkü hastaydı ve zorla Selamlığa çıkmıştı. Yirmi beş yıl saltanat sürdü. Yerine İkinci Sultan Mustafa'nın oğlu Osman, yani kardeşi geçti.

Mahmud Han'ın dönemi Türkiye'nin Osmanlı Sülalesi'nin iyi zamanlarından biridir. Osmanlı diplomasisi ilk defa az gaflet göstermiştir. Mahmud Han eğitimi sever, uygarlığa, yönetimin düzenlenmesine gayret ederdi. Birçok hayrat yaptırdı. Yalnız İstanbul'da dört kütüphane kurdu. Müziksever ve satranca düşkün bir padişahtı.

ÜÇÜNCÜ OSMAN HAN

Elli sekiz yaşında tahta geçti, üç yıl saltanattan sonra öldü. Yerine Üçüncü Ahmed'in oğlu Mustafa geçti (1757). Kardeşi Mustafa Han'ın İstanbul'da yaptırdığı ve yarım kalan camisini tamamlatıp, adını «Nur-ı Osmaniye» koymuştur.

Bu kişi o kadar vezir, memur görevden almış ve atamıştır ki, adeta bunlarla dama taşı oynamıştır denilebilir. Kadınlardan hoşlanmazdı. Sarayda dolaşır, kadın görmemek için kundurasına gümüş çiviler çaktırır taş üzerinde yürür, kadınlar işitip geldiğini anlayarak gizlenirlermiş. İnce yaşmak tutunan kadınları denize attırıp boğdurmuştur. Bu kadarı da bir türlü delilik!...

ÜÇÜNCÜ MUSTAFA HAN

Kırk yedi yaşında tahta geçti. Ruslar gittikçe kuvvetleniyorlardı. Deli Petro'dan beri Avrupa yöntem ve düzenlerini ülkelerine uyguluyorlardı. Kuzeyde İsveçlileri ezmişlerdi. Artık özellikle güneye taşıyorlardı. Mustafa Han bunun önüne geçmek istediyse de, Sadrazam bulunan ve şiirleri, «Sefine't-ül Ulüm» (bilimlerin Gemisi) adında pek değerli bir eseri olan bilgin, yazar ve filozof Koca Ragıp Paşa Rus ve Avrupa orduları ile Türk Ordusu'nun arasında araç-gereç, disiplin ve teknik bakımlardan büyük bir fark bulunduğunu belirterek buna engel oldu. Gerçi Padişah haklıydı. İlerlemek için Ruslara meydan verilmişti. Ragıp Paşa'nın dış politikası barış üzere yaşamak ve devletleri birbirine düşürmekti. Ülkede bazı yenilikler de yapmıştı.

Rusya Çariçesi II. Katerina Lehistan'ı bölüşmek istiyordu. Lehliler bizden yardım istediler. Böylece Rusya'ya savaş ilan edildi (1768). Ruslar Mareşal Romanzof komutasında ülkeye girdiler. Sadrazam İvazzade Halil Paşa Eflak'a girdi. Kırım Hanı da bir ordu ile yetişti. Romanzof da Deli Petro'nun Baltacı Mehmed Paşa tarafından düşürülen durumuna düşmüşse de, Rus askerinin sebatına bizim itaatsız asker dayanamayarak bozuldu. Ruslar'ın ancak kırk bin askeri vardı. Buna rağmen askerimiz bütün silah ve mühimmatlarını bırakarak kaçtı (1769). Krunştad'dan İngilizlerin yardımı ile Akdeniz'e gelen Rus Donanması da Çeşme'de demirli olan Donanmamızı yaktı. Rus Ordusu Tuna'yı geçti. Ruslar, Tatarların bir kısmını bağımsızlık vaadiyle elde ettiler. Bunlar, yani Selim Giray'ın iki oğlu ile kırk sekiz Tatar temsilcisi Petersburg'a gidip II.Katerina'ya itaat ettiler. Ruslar, Kırım'ın bağımsızlığını ilan ettiler. Kırım şimdiye kadar Türkiye'nin bir vilayeti gibi olup «han»lar, valiler gibi görevden alınır ve atanırken, artık Türkiye ile ilgisi kesildi. Fakat bundan asıl zararlı çıkan Kırımlılar oldu. Aralarında zıddiyet ve fesat nedeniyle Ruslar bir orduyla Kırım'a girip orayı zaptettiler. Kırımlılar bir yabancının, yabancı dostluğunun, yabancı himayesini istemenin ne demek olduğu gördüler. Hâlâ inliyorlar.

Bu yenilginin de nedeni yine eski derttir. Yani «Ocaklı»nın disiplinin bozulmuş olması, savaş tekniğinin bilinmemesidir. Bunlardan umudu kesen beyler bir süredir «levent», «mirilu» ve «dalkılıç» adlarında birtakım aylıklı asker kullanmaya başlamış idilerse de, bunlar da eşkıya bozuntusuydu, itaatsızlığı artırmaktan başka bir şey yapamıyorlardı.

Ruslar İmparatoriçe Anna zamanından beri Yunanlıları isyana teşvik ediyorlardı. Rus hizmetine girmiş bazı Rumlar da kışkırtmaları giderek artırıyorlardı. Bunlar bildirilerle ve propagandalarla Mora Rumlarının akıllarını çelmişlerdi. Mora'da genel bir isyan çıktı. Rumlar türlü vahşilikler yaptılar. Mesela küçük Türk çocuklarını minarelere çıkarıp oradan aşağı attılar. Başkaldıran Rum sayısı on beş bin kişiydi. Yanların da dört yüz Rus askeri de vardı. Muhsinzade Mehmed Paşa da burıları kırıp bitirdi. Bu cezalandırma Girit ile diğer adalarda da yapıldı. Arnavutlar da Mora'yı istila edip Rumları kırdılar. Bu çapulcu Arnavutlar yüz elli bin kişi kadardılar. Rus gemileri Rumları sebatsızlıkla itham edip gittiler. İşte bunun üzerinedir ki, Ruslar, Mora'daki yenilgilerinin

acısını çıkarmak için Çeşme'deki Donanmamızı gafletten yararlanarak yakmışlardır.

Bu sırada Mustafa Han elli sekiz yaşında kalp hastalığından 1773 yılında öldü. Yerine Üçüncü Ahmed'in oğlu Abdülhamid geçti.

Tamahkar, rüşvetçi aynı zamanda sofu bir kişiydi. Rüşvet almak için kürk giymeyi bile yasak etmiş, kendisine deli dedirtecek türlü şeyler yapmıştır.

İstanbul'da Laleli, Üsküdar'da Ayazma camilerini ve zelzeleden yıkılmış olan Fatih Camisi'ni yaptırdı. İçkiyi yasakladı. Bu yasak halkın afyona sarılmasına neden oldu. Her işi müneccimlere sorardı. Nemçelilerle saldırmazlık anlaşması yapmak için yedi milyon florin vermek gibi ahmaklıklar yapmak istemiştir.

Bu sırada Ruslar gözlerini açmışlar, biz ise her işte anadan doğma kör gibi olmuştuk.

BİRİNCİ ABDÜLHAMİD HAN

Tahta geçmesi, Devlet'in büyük bunalımlar içinde olduğu bir zamana rastlar. Maliyenin perişanlığı yüzünden yeniçerilere cülus bahşişi verilemedi. Yine din adamlarımız mutlaka savaş gereklidir diye kıyameti kopardılar. Devlet işlerine karıştılar. Savaş karar verdiler. Bunun üzerine Rus komutanı Mareşal Romanzof, General Süvarof'un komuta ettiği yeni bir kuvveti de yanına alarak Şumnu üzerine ilerledi. Kozluca'da askerimizi bozdu. Çaresiz kalınıp Divan-ı Hümayunun nişan memuru Ahmed Resmi ve Reis-ül-küttab İbrahim Münib Efendiler delege olarak gönderildiler. Delegelerimiz yedi-sekiz saat içinde Kaynarca (Kaynarcı) Anlaşması'nı imza ettiler (1774). Bu zararlı ve pek ağır anlaşma ile Devlet, birçok kale ve toprak kaybetti, on beş bin kese akçe savaş tazminatı verdi.

Bu işler hep yönetimdeki düzensizlikten, din adamlarının devlet işine, akılları ermeyeceği doğal olan şeylere karışmasından ileri geliyordu. Devlet'i savaşa sevkederek Kaynarca gibi pek zararalı bir anlaşmayı milletin sırtına yüklemişlerdir. Daha sonra yenilik hareketlerine başlandı, epeyce şeyler yapıldı ve Çerkes kabileleri itaat altanı alındıysa da asıl fesat ocağı olan Yeniçeri Ocağı ile fesat başı ve cehalet örneği olan din adamları yine ıslah edilemedi.

1786 yılında Ruslar Avusturya ile anlaşıp Türkiye'nin bir kısmının bölüşülmesini karalaştırdılar. Fransızları da –Suriye'yi vererek- bu anlaşmaya dahil etmek istedilerse de, Fransa, iç durumunun karışık olmasından dolayı katılamadı. Rusların birinci emeli İstanbul'u almaktı. Fakat daha sırası gelmemişti. Nitekim Rusya'nın bu hırsı bugüne kadar devam etmiş ve daha da devam edecektir. Fransa ise bu eski Suriye hırsını bugün tatmin etmiş bulunuyor.(*)

Kaynarca anlaşması, Kırım'ın bağımsızlığı şartını da içeriyordu. Ruslar tarafından bu şartın konması Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi içindi. Kırım Hanlarında ise fitne ve kavga müthiş bir haldeydi.

(*) Bu eserin yazıldığı 1924-1926 yıllarında Suriye, Fransızların egemenliği altında olduğu anımsanmalıdır. (Toker Yayın Komisyonu.)

Hanlık için vuruşup duruyorlardı. Ruslar da bu fitneyi körüklüyorlar, bir tarafı tutup diğer taraf aleyhine sevk ediyorlar, hanları tahtan indiriyor, çıkarıyorlardı. Türkiye de anlaşma gereğince buna karışamıyordu. Bu sırada Kırım'da Sahip Giray, han oldu (1777). Ruslar bunu atıp yerine akılsız ve Rus yandaşı olan Şahin Giray'ı han yaptılar. Halk Şahin Giray'ı tahtan indirdi. Bunun üzerine, Ruslar askerle Kırım'a girip tekrar tahta oturttular. Beş-altı ay sonra da General Potemkin Kırım'a bir ordu ile girip, Kırım ve Kuban'ın Rusya'ya katıldığını ilan etti (1783). Ruslar Şahin Giray'ı Rusya içerlerine götürdüler. Ve kendisine maaş bağladılar; fakat bir kaç yıl sonra maaşı da kesildi. Bu adi Giray gelip Türkiye'ye sığındı. Kırımlıların bir kısmı Özi ile Anadolu sahillerine göç ettiler. Potemkin bu göçmenlerden otuz bin kesti. O vakit Kırım'da iki milyon Türk vardı.

Birbirini yiyen her milletin, yabancı yardımını isteyen her devletin başına gelen şey, bu Hanlığın da başına gelmiştir. Türk nesillerine ibret olsun!...

Ruslar Kırım'ın kuzeyinde ve şimdiki Güney Rusya'da olan «Küçük Tataristan»ı göçmen getirerek ve başka yollarla zaten Ruslaştırıyorlardı. Şimdi de sıra Kırım'a geldi. Bunlardan dolayı Ruslar aleyhine savaş ilan ettik. Bu savaşın hedefi Kırım'ın geri alınmasıdır. Tuğ çıkarıldı. Bu, Osmanlı Türklerinde ordunun seferberliğe geçmesi demekti. O gün Avusturya Elçisi Bab-ı Ali'ye gönderdiği bir yazı ile Avusturya'nın da savaş ilan ettiğini bildirdi. «Bab-ı Ali» «yüce kapı» demek olan bütün İkinci Sülale Osmanoğulları) zamanında «Türkiye Hükümeti» demektir. Sadrazamın ve resmi dairelerin bulunduğu yerdir. İstanbul'da binası(*) halen durur. Önünden geçen caddenin adı da Babıali Caddesidir». Son günlere kadar diplomatik yazışmalarda «Türkiye Devleti» yerine kullanılmış bir deyimdir. Bir çok devlet adamı bu savaşın aleyhindeydi. Fakat okuma yazma bilmeyen ve bir cahil olan Sadrazam'la Şeyhülislam ısrar ederek savaşa neden olmuşlardır. Devletin, milletin herhangi bir felaketinde mutlaka bu şeyhülislamlar ve din adamları sınıfının parmağı vardı. Bugüne kadar olan bütün olaylarda onların bu felakete götürücü etkilerini gördük. Bundan sonra da göreceğiz. Bunların devleti, milleti felaketlere kasten sevkettiklerini sanmak ve kabul etmek doğru olmaz. Onlar bu uğursuz rollerini cehalletleriyle, makam gibi beşeri hırslarıyla yapmışlardır. Zaten kara cahildirler. Medreselerde öğrenim gördükleri bilimler, sekiz on yüzyıl öncesinin fosilleşmiş bilimleriydi. Ayrıca birkaç yüzyıl öncesi kadar iyi öğrenim de göremiyorlardı. Doğal olarak öğrenimleri bu zamanların ihtiyacına yeterli değildi. Kendi bilimlerinde bilgin de olsalar devlet işi diplomasi, yönetim ve savaş onların uzmanlığı değildi. İşte bilmedikleri bu işlere burunlarını sokarak Devlet'i böyle felaketten felakete atıp bu hale getirmişlerdir.

Avusturyalılara karşı gönderilen ordumuz epeyce başarı sağladı, fakat Ruslara karşı yenildik Ruslar Yaş kentine kadar girdiler.

Bu sırada Özi Kalesi'nin Ruslar tarafından zaptı haberi de geldi. Zaten ihtiyar ve hastalıklı olan padişah bu haberi okurken «Ah!»

(*) Bugün İstanbul Valiliğinin bulunduğu bina. (Toker Yayın Komisyonu.)

deyip kendinden geçti. İnme inmişti, o gece altmış altı yaşında olduğu halde, öldü (1788). Yerine Üçüncü Mustafa Han'ın oğlu Selim geçti. Birinci Abdülhamid Han kırk üç yıl Saray'da hapsedilmiş, dünyadan habersiz, cahil, aptal bir adamdı.

Sultan III. Selim

ÜÇÜNCÜ SELİM HAN

Bu sırada (1789) Büyük Fransız ihtilali ve devrimi oldu.

Ruslar Yaş'dan ilerleyip bir ordumuzu bozduktan sonra İsmail Kalesi'ni kuşattılar. Bu kale önemli bir yerde bulunuyordu. Tuna hattının en müstahkem kalesiydi. İçinde önemli bir kuvvetimiz, çok sayıda silah ve cephanesi vardı. Altı ay savunmaya devam ettiyse de, nihayet bu kale de Rusların eline düştü. Selim barış istiyordu; fakat din adamları takımının fesat çıkarmasından korkuyor; yanaşamıyordu. Nihayet çaresiz kaldı. İngiltere, Prusya ve Felemenk devletlerinin aracılıklarıyla Avusturyalılarla Zişlovi'de barış yapıldı. Ruslarla da «Yaş Anlaşması» imzalandı (1791). Bu anlaşma ile Türk Rus sınırı, Turla (Dinyester) Nehri'nden kesilmiştir.

Kendisinde Avrupa Uygarlığına ve ilerlemesine büyük bir ilgi ve sevgi olan Üçüncü Selim Han, bu olaydan sonra ordunun modernize edilmesi gerektiğini de iyice anladı. Selimiye Kışlası ile Levent Çiftliği'nde «Nizam-ı Cedid» adıyla yeni bir ordu kurdu. Donanmadaki «levent» ve kalyoncu» adındaki zorba ve itaatsızlar atıldı. Yeni savaş gemileri yapıldı. Avrupa'dan subaylar getirildi. Orduya savaş tekniğini öğretebilecek subaylar yetiştirmek için «Mühendishane-i Berr-i Hümayun», donanma için de «Mekteb-i Bahriye» adlı iki okul açıldı. Gemi inşası için Fransa ve İsveç'ten mühendisler de getirtildi. Askeri okullar için ders kitapları tercüme edildi. Padişah, Saray arkadaşı İshak Beyi, Fransız yönetim ve ordusunu incelemek üzere Paris'e yolladı. Bizde Avrupanın ülkelerinin elçileri varken, bizim onlarda yoktu. Selim, Avrupa devletleri nezdine elçiler gönderdi.

Devlet'in Fransızlarla arası pek iyi olduğu halde General Napolyon Bonapart gelip Mısır'ı zaptetti. İstanbul'u aldıktan sonra Hindistan'ı da zaptetmek niyetindeydi (1797). İngilizler bize yardım etmeye başladılar. İngiliz Amirali Nelson Ebu Kayr'da demirli olan Fransız Donanmasını yaktı. Bonopart İstanbul üzerine yürüdü. Bunun için önce Suriye'yi al-

ması gerekiyordu. Bunun için de müstahkem bir kale olan Akka'yı düşürmeye ihtiyaç vardı. Akka'yı kuşattıysa da Akka komutanı Cezzar Ahmed Paşa'nın sebat ve kahramanığı karşısında başarılı olamayıp geri döndü ve Fransa'ya gitti. Üç yıl sonra Mısır'ı geri aldı.

Anadolu ve Rumeli anarşi içindeydi. Her kent ve köyün «ayan» denilen ileri gelenleri devlet işlerine müdahale edip valilere iş gördürmüyorlardı. Türlü soygunculuk ve zulümler yapıyorlardı. Bu da Anadolu'nun büyük derdi olmuştu. Mısır da büyük bir anarşi, ateş ve kan içindeydi. Mısır'ın bu derece fenalaşması, Mehmed Ali'nin Valiliği ele alması için çevirdiği entrikaların sonucuydu.

Fransa'da İmparator olan Bonapart, Avrupalılarla savaşa girdi. Bizimle de anlaşma yaptı. Türkiye'nin Fransa tarafında savaşa girmesini önlemek için Ruslar ansızın bize savaş ilan ettiler (1806). İngilizler, Fransa ile olan anlaşmanın terk edilmesi şartıyla Rusları savaştan vazgeçireceklerini söylemişlerse de, Fransız elçisi General Sebastiyani bizimkileri kandırdığından, İngilizlerin sözüne kulak verilmedi. Üçüncü Selim Fransızları pek severdi. Bu sevginin ve Fransız Elçisinin sempatikliğinin buna etkisi olmuştur. Fakat bu politika büyük bir ahmaklık idi. Fransa İmparatoru olan Bonapart daha dün yurdumuzu istila etmişti. Fransa'nın hakkımızda beslediği fikrin, art niyetinin ne olduğunu meydana vurmuştu. Sonra bu Fransız istilasından Türkiye'yi İngiltere'nin yardımı kurtarmıştı. Bu gerçekler göz önündeyken onları görmemek, ya da görüldüğü halde sırf duygusallıkla politika yapmak basitlik ve adiliktir. Duygusal politika zarardan başka birşey vermez. Nitekim bu savaşta sırf Fransızlar hesabına, Devlet'e ve millete bir yararı olmaksızın savaşıp kan döktü. İngiliz donanması Çanakkale Boğazı'nı geçip Yedikule açıklarına geldi. Bab-ı Ali'ye bir takrir gönderek yirmi dört saat zarfında Fransız Elçisi'nin İstanbul'dan çıkarılmasını, Türk Donanmasının emaneten kendisine teslimini, Rusya ile barış imzalanmasını teklif etti. Tersana tercümanı meşhur matematik hocası İshak Efendi İngiltere Donanması'na gönderilip İngiliz Amirali aldatılarak üç gün süre alındı. Ve bu süre zarfında büyük bir gayretle sahillere binden fazla top kondu. Bunun üzerine on gün kaldıktan sonra İngiliz Donanması gitti ve Çanakkale Boğazı'nı geçerken de tabiyelerden atılan toplarla epeyce zedelendi. Sadrazam ordu ile hareket etti.

Yeniçeriler Nizam-ı Cedit'i çekemiyorlardı. Bunlardan, Avrupalılardan alınan fabrika ve mektep usullerinden doğal olarak bunlarla beraber giren bazı Avrupa adetlerinden halk da memnun değildi. Bütün bu yenilikler, bu cahillerin tutuculuğuna dokunuyordu. Sadaret Kaymakamı Köse Musa Paşa ile Şeyhülislam Topal Ata Efendi de tutucu eylemleri ve yeniçerilerin yeniliğe karşı düşmanlıklarını körüklüyorlardı. Yeniçeriler, «Bu talim gavur işidir!» diyorlardı. Şehzade Mustafa da bunlarla beraberdi. Yeniçerilere Rumeli ayanlıkları vaad ediliyordu.

Fransa Elçisi Sebastiyani de Devlet'i büsbütün Fransa'nın kucağına düşürmek için bir sorun ile meşgul etmek istiyordu. Bunun için yeniçerilere, «Padişah sizi kaldıracak» diye kışkırtıyordu. Selim, Nizam'ı Cedid'i Rumeli'nde uygulamak istedi. Rumeli ayanı isyan etti. Oysa Selim'in yirmidörtbin kişilik talimli askeri vardı. İsyanı bastırdı. Ancak kan dö-

külmesin diye ayanı asıp keserek şiddet yapmadı. Bunun üzerine ayan şımardı. İstanbul'daki yeniçeriler de işleri karıştırmaya başladılar. Yine bir kıyamettir koptu. Önce (1807) Karadeniz Boğazı yamakları isyan ettiler. «Yamak»lar tabiye muhafızlarıdır. Bunlar, «Bize Nizam-ı Cedid elbisesi gönderilmiş, istemeyiz» dediler. Kabakçı Mustafa'yı da kendilerine baş yaptılar ve subaylarını öldürdüler. İşe aklı erenler derhal bir iki tabur Nizam-ı Cedid gönderek isyanın bastırılmasını Padişah'a söylemişlerse de yumuşak huylu olan Selim Han işi tatlılıkla düzeltmek istedi. Oysa bu durum üç gün sürüncemede kalınca isyan doğal olarak alevlendi. Yeniçeriler tamamen ayaklandılar ve Atmeydanına toplanıp Nizam-ı Cedid'in kaldırılasını istediler. Bu sırada yine Yeniçeriler Nizam-ı Cedid'den korkuyorlardı. Selim, biraz erken davransa işi bitirirdi. Tersine Nizam-ı Cedid-i Musa Paşa'nın emrinde tutmuş, o da onları Selimiye'de mıhlamış, yok haline getirmiştir. Padişah bu talebe çaresiz razı olup Nizam-ı Cedid'i kaldırdı ve bunu tellallarla ilan etti. Bundan sonra isyancılar Musa Paşa'nın oyunu gereği Nizam-ı Cedid taraftarı devlet adamlarının başını istediler. O da yapıldı. İsyancılar dağılıyordu. Din devlet adamlarının işin tam can alacak noktasında yine oynadı. Şeyhülislam:

«Artık bu Padişah'a emniyet olmaz!» dedi. Bunun üzerine Şeyhülislam'dan fetvayı alarak Padişah'ı da tahtan indirip yerine Abdülhamid'in büyük oğlu Mustafa'yı geçirdiler. Şeyhülislam bunu bir defa gelişmeye ve yenileşmeye engel olmak amacıyla ve tutuculuğu yüzünden, ayrıca Şehzade Mustafa ile olan uyuşmasından yapıyordu. Bu kişiler Devlet'in Rusya ile meşgul olduğu bir zamanda bile, böyle kötü iş yapmaktan çekinmemiştir.

Eğer Selim Han yumuşak huylu ve tereddütlü olmasaydı bu işi mutlaka başarırdı. Sabrı, adeta eşek sabrı kadar olmuştur; fakat bunun cezasını kafasını vererek çekmiştir. Bu da bir şey değil, çünkü Devlet'in yenileşmesi bir süre daha geriye atılmıştır. Bu süre içinde çekilen zararlar müthiştir. On dokuz yıl, yedi ay, on gün saltanat sürdü.

Üçüncü Selim Han pek yeniliksever bir kişiydi. Devlet'i yönetim, sanat ve askerlik alanlarında tam olarak Avrupa biçiminde yenileştirmek için çok çalışmış ve çok da başarılı olmuştur. Türkiye'de Avrupa uygarlığını sokmak isteyen bu kişidir. İyi huylu, tereddütlü, korkak, bağımsızlığına sahip değil, zevke düşkün, fakat ahlak ve erdem sahibiydi. Sabrı ve korkaklığı yapmak istediği güzel şeylerin hepsini ve kendisini de bitirmiştir.

Millet ve Devlet'in iyiliği yolunda öldüğü için kendisine saygın bir şehit gözüyle bakmak gerekir. Hele müzikte büyük bir usta idi. Zamanı Osmanlı Türkleri müziğinin en parlak devridir. Kendisi önemli bir bestekardır. Tanbur çalardı. «Suz-i dilara» adında bir makam meydana getirmiştir. Bundan başka daha sekiz makam oluşturmuş, bunlarla şarkılar, semailer bestelemiştir. Aynı zamanda şairdi. Şiirde lakabı «İlhami» idi.

DÖRDÜNCÜ MUSTAFA HAN

Zamanında Selim Han'ın yaptığı yenileşme faaliyetleri tamamen yok edildi. Yeniçeriler büsbütün azdı. İtaatsızlik Silistre'de Ruslara karşı bekleyen orduya da yayıldı. Sadrazamı azlettirdi. Zorbabaşıları olan Eclafı vezir yaptırdılar. Artık herşey umutsuzdu. Bunlar da hep Şeyhülislam Ataullah Efendi adındaki tutucu ve gelişme düşmanı, beyinsiz yobazın işiydi. Silistre'de bulunan ve yurtsever bir insan olan Alemdar Mustafa Paşa'nın Sadrazam'la ve Yeniçeri Ağası Pehlivan Ağa ile arası iyi değildi. Orduyu terkedip Rusçuk'a çekilmişti.

Alemdar Mustafa Paşa

Mustafa'yı tahta getiren isyanı işitir işitmez yeniçeriler İstanbul'a gitmek üzere Rus Ordusu'nun önünden çekildiler. Rüşvet, yolsuzluk eşkiyalık her tarafı tuttu. En sözü geçen adam Şeyhülislam'dı. O artık her şeyi elinde tutan bir zorba oldu.

Mustafa Han, Selim Han'ı öldürmeğe teşebbüs ettiyse de cesaret edemedi.

Devlet adamlarından yenileşme taraftarı Mektupçu Tahsin Efendi, Muhasebe-i Evvel Ramiz Efendi, Vezir Kethüdası Refik Efendi, Reis-ülküttab Galip Efendi, Ruznamçe-i Evvel Behiç Efendi yeniçerilere güvenmeyip Rusların önünden çekilen ordudan birer birer Rusçuk'a, yurtseverliğini ve metanetini bildikleri Alemdar'ın yanına kaçtılar. Alemdar'ı kandırıp İstanbul üzerine yürüdüler. Bu beş kişiye Osmanlı Tarihi'nde «Rusçuk Yaranı» derler. Türklerde İkinci Sülale zamanında yenileşme ve ilerleme için ilk ihtilali bunlar yapmışlardır. Alemdar, ordusuyla İstanbul'a girdi. Selim'i tahta çıkarmak üzere Saray'a yürüdü ve içeriye haber gönderdi. Bu sırada Saraydakiler Selim ile Mahmud'u öldürmeyi düşündüler. Alemdar, kapıları kırmaya başladı. Selim'i bulup kestiler. Şehzade Mahmud'un adamları koşup Mahmud'u korudular. Mahmud bu sırada yaralandı. Alemdar kapıyı kırıp içeri girdi. Selim'in cesedini gördü. Cesedine kapanıp ağlamaya başladı. Bu davranışı maiyetini galeyana getirdi. O aralık Sultan Mustafa'yı gördü: «Ben tahttan inmedim. Mahmud'u kim tahta çıkardı?» diyordu. Mustafa ya deli idi, ya şaşırmıştı. Ya da taht hırsı mantığını silmişti. Alemdar, «Alın şunu, elimden kaza çıkmasın!» dedi. Alıp Harem'e götürdüler. Alemdar, acele edip Şehzade Mahmud'u kurtardı. Mustafa'yı tahttan indirip yerine Mahmud'u geçirdiler (1808). Mustafa Han on dört ay saltanat sürdü, otuz yaşında öldü.

İKİNCİ MAHMUD HAN

Alemdar Sadrazam oldu. Selim Han'ın katillerini, zorbaları yakalayıp idam etti. Yeniçerileri sindirdi. Yenilik hareketlerine girişti. Kötü yönetimi, rüşvet ve yolsuzluğu, hazine soygunculuğunu kaldırmaya, Nizam-ı Cedid yerine «Sekban-ı Cedid» adıyla talimli ordu kurmaya başladı. Bunlar kimsenin hoşuna gitmiyordu. Mahmud Han da iki taraflı oyun oynuyordu. Behiç Efendi Savaş Bakanı atandı. Ortalık sükunet bulunca her taraftan getirmiş olduğu askerleri dağıttı. Yeni yeni devlet adamları da zevke daldı. Ne talihdir bilmem? Genellikle bizim ve başka miletlerin tarihlerinde de görüyoruz. Ateşli bir yurtsever, yüksek bir özveriyle görüp bir milleti, bir devleti kurtaran insanlar iş başına geçince zulümleri, hıyanetleri aleyhine mücadele ettikleri insanlardan daha fazla zalim ve hain oluyorlar. Para ve kadına, kumar ve içkiye, amirlik zevk ve sefalarına dalıyorlar. Onlar da bu tutumlarıyla yeni bir isyanı hazırlıyorlar. Bu, böyle fesat zinciri halinde gidecekse, vay bu ülkenin haline! Alemdar da hiç görmediği güzel cariyelere tutuldu. Anadolu Kazaskeri Halife Efendi'nin sürgünden kurtulmak için sunduğu «Kamer-i Tab» adlı cariye aklını aldı. Din adamlarının ne durumda olduklarını göstermek bakımından bu süfli iş bir göstergedir. Kız sunuyordu! Hem de böyle yurtsever bir adamı kötü yola yöneltiyorlardı. Alemdar, İstanbul'u tanımıyordu. İhtiyatı da elden bıraktı. Oysa yeniçeriler fitnelerini kurmuşlardı. Çıkarlarına ve rüşvetlerine set çekildiğinden din adamları da Alemdar'ın aleyhindeydiler. Vakit Ramazan'dı. Alemdar'ın askerleri öteye-beriye, vezir konaklarına iftira dağılmıştı. Tam iftar zamanında Yeniçeriler «Paşa Kapısı»na ateş verdiler. «Paşa Kapısı», «Bab-ı Ali»nin diğer bir adıdır, ki bu adı en çok halk söylerdi. Çünkü resmi kişilikli ve aydın adamlar arasında söylenen «Bab-ı Ali» deyimine onların dilleri iyi dönmüyordu. Alemdar askersizdi. Kendisine hücum edenlere karşı yanındakilerle birlikte çatıştı ise de başa çıkamadı. Barut deposuna saklanıp yardım bekledi. Üç yüz yeniçeri de deponun üstüne toplandı. Alemdar, yardımdan umudu kesince tabancasıyla baruta ateş edip kendisiyle beraber üç yüz yeniçeriyi de havaya uçurdu. Ramiz Paşa işe girişip Sekbanlarıyla yeniçerileri kırmaya

Sultan II. Mahmud

başladı. Yeniçeriler birçok yeri ateş verdiler. Yangınlar İstanbul'u kemirmeye başladı. Yeniçeriler Sultan Mahmud'u tahttan indireceklerini bildirdiler. Bu haberi alan Mahmud Han, Mustafa Hanı boğdurdu. Mustafa, Selim'e yaptığı ve Mahmut'a da yapmak istediği muameleye kendisi uğramıştı. Cenazesini Yeniçerilerin önüne attılar. Mahmud, tek varis olarak kaldı. Üstünlük hükümetteydi. Kandıralı Mehmed adında biri kaçan Yeniçerilere gayret verdi. Kasımpaşa'dan hücum edip gemileri zaptettiler. Ramiz Paşa kaçtı. Üstünlük yeniçerilerde kaldı. Sekban-ı Cedid Ocağı'nın dağıtılması şartıyla isyana son verdiler. Dedikleri yapıldı. Yine bu sefer de, rezalet üstün gelmiş oldu.

Soldan Sağa: **Baş Falakacı Ağa (Falaka Baş Subayı), Salma Çuhadarı (sefere ya da devriyeye gönderilen birlik ya da zabıta kuvveti), Tekkeli (Ocak Subayı), Kuloğlu (yeniçerilerin asker olarak yetiştirilen çocuklarına verilen ad) Baş Çavuşu.**

Böylece zavallı Alemdar ve öteki yenilik taraftarı kişiler ve Rusçuk Yaranı gitti. Ne çare! Dürüstlükte devam edemeyenler böyle olur. Yine Devlet, eski hamam, eski tas oldu. Alemdar'ın cesedi Yedikule dışında bir hendeğe atıldı. Sonra Soğukçeşme'ye gömüldü. Hâlâ Türbesi oradadır.

1809 yılında Fransa'nın kaypaklığı yüzünden Rusya ve İngiltere ile zorunlu olarak savaşa girildi. Rusya ile başa çıkılamayınca toprak kaybettik. Prut Suyu sınır olmak üzere Bükreş Anlaşması yapıldı (1812). İngilizlerle de Çanakkale'de barış yapıldı. Fransızlar buna fena halde kızdılar. Hem kel, hem fodul idiler. Bu sırada Fransa, yine Rusya'ya karşı savaş açmış ve bize de savaşa devam etmemiz için başvurdu. Daha önce Napolyon Bonapart'ın göstermiş olduğu vefasızlık Türkiye'nin pek gücünü gitmiş olduğundan, bu başvuruya kulak verilmedi.

İstanbul'da Ermenilerin bir kısmı Katolik oldu. O zaman İstanbul'da sarraflık genellikle Ermenilerin elindeydi. Katolik olanlar bunlardandı. Bu mezhep kavgasıyla Ermeniler birbirlerini boğazlıyorlardı.

Abdülhamid zamanında Necid'de Vahabi Mezhebi ortaya çıkmıştı. Bunlar kuvvet buldular, bu sefer Mekke ve Medine'ye hücum edip Harem-i Şerif-i yağmaladılar. Bazı din ulularının türbelerini yıktılar ve Hac Yolunu kapadılar. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa, bunları cezalandırmakla görevlendirildi. Mehmed Ali Paşa, oğulları Tosun ve İbrahim Paşa'larla gönderdiği kuvvetlerle bu fitneyi bastırdı. Vahabilerin şeyhi olan «Suud'u tutup İstanbul'a gönderdi. Şeyh İstanbul'da idam olundu.

İstanbul'daki anarşi, Anadolu'da da anarşi doğurmuştu. Her tarafta derebeyleri vardı. Hükümeti tanımıyorlardı. Birbirleriyle savaşıyorlar, halkı soyup öldürüyorlardı. Dağ, taş eşkiya ile dolmuştu. Bu dönemde Türkiye'de hayatın hiçbir kıymeti yoktur. İnsan tavuk gibi bir yaratıktan farksızdır. Hükümetçe de öyleydi. Mesela halkı yırdırmak için «Meclis-i Vükela» da (Kabine'de) Halet Efendi bir berberin boynunun vurulmasını söylemiş, vekillerden biri «O benim berberimdir» deyince, «O olmazsa bir başkası olsun» demiştir. Eşkiyanın özellikle meşhurları olan Tekelioğlu, Kalyoncuoğlu ve Dağdevirenoğlu öldürüldü. Kırk yıldır Arnavutlukta mutasarrıflık ve valilik yapan Arnavut soylularından Tepedelenli Mehmed Ali Paşa oğullarını, hısımlarını o taraflara vali ve mutasarrıf yapmış, büyük bir servet toplamıştı, Rumlar üzerine büyük bir baskı yapıyordu. Nihayet Devlet'e karşı isyan ettiğinden Yanya kuşatılıp yakalandı ve kafası kesildi.

Bir süredir Mora Ortodoksları bağımsızlık sevdasında idiler. Bunları İngiltere, Fransa ve Rusya da kışkırtıyordu. Bunlar Rumlara yüzlerce top, gemi, cephane verdi ve subay gönderdi. İngiliz şairi Topal «Bayron» da bir Rum kızı sever, bu suretle Rumları bağımsızlık için ayaklanmaya teşvik ederdi. Bugün Yunanistan'ın her tarafında Bayron'un bir kurtarıcı gibi heykelleri dikilmiştir; fakat Rumlar yine Tepedelenli'den korkularından ses çıkaramazlardı, bir şey yapamazlardı. Tepedelenli ölünce ayaklandılar (1821). Rumlarla ilişkisi olan İstanbul Rum Patriği Gregors Patrikhane'nin «Orta Kapı»sında asıldı. Bunun üzerine Rumlar bu kapıyı «Rumluğun kurtuluş bulduğu gün açmak üzere» kapattılar.[22] İstanbul'da halk Rumlara, kiliselerine hücum etti. Cinayet işleyip yağmaladı. Fesatçı Rum metropolitlerinden epeyce temizlendi. Fakat Mora İsyanı'nda Rumlar Mora'da pek çok Türk kestiler. Yalnız «Taraplice» düştüğü zaman kırk bin kişi kesmişlerdir. Askerimiz sıcaktan, dizanteriden kırıldı. Atapoli'de kuşatma altında kalan Türkler kedi, sıçan ve kundura yediler. Bir aralık süvarilerimiz atlarını yediler. Üç devlet bu asilere her yönden yardımlarında devam ettiler. İsyancılar Türkleri kesmeyi, yakmayı, kadın ve kızların ırzına tasallutu alabildiklerine yapıyorlardı. Nihayet Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa bir Mısır ordusu ile Mora'ya görevlendirildi. İbrahim Paşa gelip isyanı bastırdı. İşler böyle feci ve vahim bir haldeydi; fakat İstanbul'da yeniçeriler eski rezaletlerini hiç bozmuyorlardı. Artık yeniçeri zorbalarının bir süredir yaptıkları işler tahammülü bitirmişti.

22- Rumlar bu sefer (Milli Mücadele yıllarımızda), İstanbul İtilaf Devletleri tarafından işgal edilince «kurtuluş günü» geldi sanarak bu kapıyı açmışlardır; fakat yine kapandı. Elbet açmak emelleri kapanmamıştır. Bakalım!

İsyandan başka İstanbul'da her edebsizliği de yapıyorlardı. Buna karşılık savaşlarda da düşmanı görmeden kaçıyorlardı. Kendilerini savaş tekniği üzere talim etmek mümkün olamıyordu. Çoktan beri yeniçeriler devşirme değildi; fakat onlardan aldıkları mirası aynen devam ettiriyorlardı. Oysa Mehmed Ali Mısır askeri Mora'da büyük yararlıklar göstermişti. Bu da Mahmud Han'ın dikkatini çekmişti. Mahmud Han artık bu işi esaslı bir biçimde çözümlemeye azmetti. Önce fesat başı olan din adamlarını kandırmaya çalıştı ve kazandı. Böylece işe, gayet iyi bir biçimde başladı. Genç Osman ve Üçüncü Selim ise aksine önce din adamlarının aleyhine hareket etmek tedbirsizliğini göstermişlerdi. Onları elde etmek güç bir şey değildi. Biraz para ve mevki yeterliydi. Mahmud'un bu şekilde hareketi başarısının sırrıdır. Yeniçeri Ağası'nı da elde etti. Askerin talim görmesi için fetva alındı. Yeniçeriler önce kabul ettilerse de bir-iki gün sonra isyan ettiler. Bunun üzerine zaten önlemleri alınmış olduğundan vezirler, devlet ve din adamları Sancak-ı Şerif'i çıkarıp topçu ve kalyoncu ocakları ile Sultanahmed Meydanına geldiler. Tellallar ile halkı da oraya topladılar. Etmeydanındaki yeniçeri kışlasına hücum edildi. Yeniçeriler itaat etmediklerinden Topçu Yüzbaşısı Karacehennem İbrahim Ağa yağlı paçavralar atarak kışlayı ateşe verdi. Kışla yandı. İtaat etmeyen yeniçeriler kırıldı. Türkiye'nin her tarafından yeniçerileri avladılar, kökünü kazıdılar. Kışlalarını yaktılar. «Ağa Kapısı», «Dar-ül Fetva» oldu ki sonra «Bab-ı Meşihat denmiştir. Cumhuriyet'den sonra «Mektep» oldu. Eski Saraydan cariyeler Yeni Saray'a (Topkapı Sarayı) gönderilip, orası da «Bab-ı Seraskeri» oldu. Bu daireye sonra «Harbiye Nezareti» (Savaş Bakanlığı) denmiş, Cumhuriyet'den sonra darülfünun (üniversite) olmuştur. Böylece Devlet, bu kara beladan kurtuldu. Bir fermanla Yeniçerilik ilga edilip yerlerine «Asakir-i Mansure-i Muhammediye» adıyla yeni düzen üzere ordu kuruldu. Bu olaya Osmanlı Tarihlerinde «Vaka-yı Hayriye» denilmiştir (1825). Yeniçeriler Bektaşi olduğundan bu tarikat da ilga edildi. Birçok tekkesi yıkıldı. Bektaşilerin mezar taşları bile kırıldı.

Solak acemi oğlanı, keçeli yeniçeri neferi, civelek zırhlı

Bu sırada İngiliz, Fransız ve Rus donanmaları Navarin'de Mısır beylerinden Muharrem Bey komutasındaki donanmayı ansızın yaktılar. Ve Mora'nın bağımsızlığını istediler. Teklif tarafımızdan reddolundu. Bunu bahane ederek Ruslar bize savaş ilan ettiler. Oysa yeniçeriler lağvedileli henüz iki yıl olmuştu.

O gitmiş, yerine de henüz bir asker konmamıştı. Ruslar Edirne'ye kadar ilerlediler. Burada «Edirne Anlaşması» yapıldı. Bu anlaşma ile Türkiye, Yunanistan'ın bağımsızlığını tanıyor, Eflak ve Boğdan ile Sırbistan'a fazladan ayrıcalıklar ve Rusya'ya da on bir milyon beş yüz bin altın tazminat veriyordu.

Tütün kaçakçısı, okuma yazma bilmeyen, fakat çok akıllı olan Kavalalı Mehmed Ali Ağa Mısır'a gönüllü asker olarak gitmiş, başbuğ, sonra serçeşme (başıbozuk asker komutanı) olmuş, nihayet başıbozukluklara beraber Kölemenleri de kendi tarafına celbederek Mısır Valisi Koca Hüsrev Paşa'yı görevinden aldırıp yerine kendisinin atanmasını sağlamıştır (1804). Üçüncü Selim Han'ın yenileşme hareketini Mısır'da hızla uygulanmış, Kölemenleri tepeleyip düzenli bir ordu meydana getirmişti. Bir tersane ilk top ve tüfek fabrikaları da kurmuştu. Yollar, limanlar yaptırmış, Mısır'ın bugünkü zenginliği olan pamuk, şekerkamışı ve çividi ektirmiş, Kahire çevresindeki «El-Kanatırat'ül Hayriye» denilen önemli su bendlerini yaptırıp Mısır'ın birçok yerlerini sulamıştı. Bu bend belki piramitlerden daha önemli bir eserdir. Bir donanma da yapmıştı. Bunları hep Fransız subayları ve Fransa'nın yardımıyla gerçekleştiriyordu.

Bu adam bu hale geldikten sonra İstanbul'a girip Osmanı Hanedanını atmak ve yerine padişah olmak düşüncesine kapıldı. Devlet'in en bunalımlı bir zamanında sırf post için bu kanlı sahnelerde yurdunun aleyhinde çalışıyordu. Mahmud Han'dan kaçan devlet adamları, subay ve beyler sürü sürü Mısır'a gidiyor, kendisini bu yola yöneltip kışkırtıyorlardı. Nihayet 1831 yılında isyan etti.

Bu sırada, ilk kolera Hindistan'dan Kahire'ye, oradan Mısır askeriyle Suriye ve Anadolu, en son Güney Avrupa'ya geçmiştir.

Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim Paşa bir ordu ve yanındaki Fransız subaylarıyla Suriye'ye girdi. Üzerine bir ordu gönderildi. İbrahim Paşa ile yapılan savaşta bu ordu yenildi. Mısır askeri Konya'ya girdi. Orada yapılan savaşta İbrahim Paşa yenilmek üzereydi. Fakat hava karlı ve dumanlı olduğundan İstanbul Ordusu Komutanı Sadrazam Reşid Mehmed Paşa, kendi askeri sanarak düşman süvarisi içine girdi ve tutsak düştü. Bunu işiten ordu derhal dağıldı. Bunun üzerine Sultan Mahmud Ruslar'a sığınıp yardım istedi. Bu da ayrı bir adilik, belki post için Devlet'e hıyanet idi. O da bu adiliği yaptı. İstanbul'da Rusya ile «Hünkar İskelesi Anlaşması»nı yaptı. İbrahim Paşa Kütahya'ya geldi. Ruslar İstanbul'a bir donanma ve bir ordu gönderdiler. Mehmed Ali Rusya'nın ekmeğine yağ sürüyordu. Fransızlar, yaptıkları şeyin umduklarından başka bir sonuç vermekte olduğunu görünce telaşa düştüler. Avrupa da Türkiye'nin Rusya'nın egemenliği altına geçmek üzere olduğunu görüp telaş etti. İşe müdahale ettiler. Etmeseler Türkiye'nin Rusya himayesine girmesi, yani yok olması bir oldu bittiye geliyordu. Avrupa'nın müdaha-

lesiyle Mısır Ordusu Mısır'a döndü; fakat bir süre sonra «Nizip»de de bir ordumuz İbrahim Paşa'ya mağlup oldu. Rus Ordusuyla donanmasının İstanbul'dan çıkarılması pek güç olmuştur.

Bu sırada Mahmud Han 1839 yılında elli altı yaşında akciğer vereminden öldü. Otuz iki yıl saltanat sürdü. Yerine oğlu Abdülmecid geçti.

MAHMUD KANLI BİR PADİŞAHTI

Mahmut, emri altındakilere söz hakkı vermeyen kanlı bir padişahtır. Kendisini padişah yapmış olan Alemdar'ı sırf baskıcı tutumu yüzünden Yeniçerileri tahrik ettirerek mahvetmiştir. İki yüzlüdür. Zekaca da yüksek değildir. Fakat Osmanlı Sülalesinin yenilik yanlısı bir padişahıdır. Zamanı da birbuçuk yüzyıldır süregelen kötülüklerin sonuç verdiği zamandır. Halet Efendi adında biri kendisine jurnal verirdi. Bu adamın teşvikiyle Mahmud Han çok can yakmıştır. Halet Efendi din adamları sınıfından olup kaba, yobaz, beyinsiz, deli, fakat hilekâr biriydi. Yeniçerilere bol para verir, onlara güvenir, onları fitneye sevkederdi.

Soldan sağa: **Baş karakullukçu (Baş kazancı, rütbesi subaydır), Yeniçeri kazan götürenleri ve orta sakası (su götüren).**

Nihayet para veremeyince, yeniçeriler aleyhine döndüler. Mahmud da kafasının kestirdi. Sürgünlük, idam gibi şeyler onun bir jurnaline bakardı. İkinci Mahmud, Osmanlı Tarihlerinin ona verdikleri «Adli» ünvanına layık değildir. Böyle olmakla beraber önemli becerileri önemli hizmetleri vardır. Yeniçerileri, derebeyleri kökünden temizlemiş, Devlet'i bu iki anarşi unsurundan kesin biçimde kurtarmıştır. Devlet'de yönetim ve askerlik alanlarında ciddi yenilikler yapmak istemiştir.

Yazık ki, yıktığı şeyler yerine yenilerini hazırlamadığı için sonuç itibarıyla Devlet ve millete yarar sağlamamıştır. Kendisi müzikseverdir. Dede Efendi, Dellalzade, Müezzinbaşı Şakir Ağa'lar gibi müzik üstadları zamanında onun himayesiyle yetişmişlerdir.

İkinci Mahmud'u bu yolda eğiten Üçüncü Selim'dir. Yenileşme düşüncesini de o vermiştir. Tanbur ve ney çalardı. Bizzat bestelediği yirmi bir şarkı vardır.

BİRİNCİ ABDÜLMECİD HAN

On altı yaşında tahta çıktı. Tahta çıkar çıkmaz Reşid Paşa'nın gayret ve himmetiyle «Tanzimat-ı Hayriye» ilan edildi. Yerli ve yabancı herkes davet edilerek Gülhane'de meşhur «Hatt-ı Hümayun okundu. Buna tarihlerimiz «Gülhane Hatt-ı Hümayunu» derler (1839). Bu hattın ruhu Müslüman ve Hıristiyanlara eşit haklar verilmesi, angaryanın kaldırılması, mezhep ve dini ayinlerin serbet bırakılması, mahkemelerin Avrupa usulü üzere düzenlenmesi, yargı bağımsızlığı, geçiş izniyle seyehat yapılması, diplomasız hekim ve benzerlerine çalışma izni verilmemesi, Maliye'nin düzeltilmesi, hisse senedi çıkarılması, askere alma konusunda ve başka iç teşkilatta yenilikler yapılmasıdır. Buna doğal olarak din adamları ve onların teşvikiyle cahil halk karşıydı. Fakat şurası gariptir ki, tanzimatın uygulanmasını yalnız din adamları değil, Hıristiyanlar da istemiyorlardı. Çünkü onlar Devlet'in bu yenileşme hareketi ile düzeleceğini, kuvvetleneceğini görüyorlardı. Devlet kuvvetlenirse, doğal olarak bağımsızlık umutları da sönerdi. Oysa Tanzimat-ı Hayriye'nin ilanın asıl nedeni, Avrupa devletlerinin bizdeki Hıristiyanların mutlulukları için bunları istemeleriydi. Buna o zaman ki akıllı devlet adamlarımızın Devlet'i kurtarmak istekleri de eklenince, böyle bir yenileşme programı yapılmış ve ilan edilmişti. Ne tuhaftır ki, yobazlar bunu da anlamıyorlardı. Uygulamaya engel oluyorlardı. Mesela Tanzimat gereğince medreseler yerine yeni mektepler açılacaktı. Fakat bu yobazlar çok zaman önce açılmasına engel olmuşlardır. Bunlar Reşid Paşa'ya «Frenk Meşrebli» diye düşmanlık etmişlerdir.

Tanzimat-ı Hayriye bu Devlet'te Avrupa tarzında yapılan yenileşme hareketidir. Artık Devlet'in eski yöntemler, istemler ve prensiplerle yönetilemeyeceği iyice anlaşılıp Avrupa tarzının kabul edilmesidir. Fakat yenileşme hareketi zorlama yoluyla yapılmıştır. Avrupa sistemiyle bizim eski sistem kaynaştırılmış, bundan anormal melez bir çocuk doğmuş, hiçbir yarar sağlamamıştır. Aksine bu Tanzimat-ı Hayriye ülkede yeni ve birbiriyle bugüne kadar uğraşan iki parti (eskiciler, yeniciler) oluşturmuştur. Bunların birbiriyle mücadeleleri bu Devlet'e çok zararlı olmuştur. Oysa bu iş esaslı yapılacak, kültürden başka Avrupa yöntemleri de Avrupa usulleri tamamı tamamına alınıp uygulanacaktı. Böyle yapılsaydı, bir yüzyıla yakındır manen ve maddeten birbirini yemiş, birbirine engel olmuş mektepli ve medreseli, yani yenilikçilerle eski usul taraftarı olmayacak, devlet ağacı sağlıklı bir kökten gıdasını alıp aynı cinsten dallarını ve nihayet meyvelerini verecek, Türkiye çoktan uygar ve çağdaş bir devlet olacak ve kurtulacaktı. Böğürtlene çavuş üzümü aşılanmak istenmiştir. Bu muameleyi gören ağaç ne üzüm, hatta ne de böğürtlen vermiştir. Biz bu yenileşme hareketine seksen beş yıldır başladık; hâlâ meyve alamadık. Bu zaman mücadele ile, yurt evlatlarının birbiriyle boğuşmasıyla geçti. Bu kadar yıllık emek ve zaman boş yere harcanıp gitti. Oysa Japonya bizden sonra bu işi yaptı. Fakat zorla yapıp çağdaş sistemleri Avrupa ve Amerika'dan aynen alarak uyguladı. Otuz yılda mükemmel sonuç aldı. Bugün çağdaş bir devlet, uygar bir millet olarak büyümüş ve dünyanın huzuruna çıkmış duruyor. Daima

böyledir: Yarım önlemler yarım sonuç bile vermezler. Bununla beraber bu yenileşme hareketi ne kadar yarım yırtık ise de, Devlet'te yine bazı olumlu işler ortaya çıkardı.

İşte bunun sonucu olarak padişahlar görevden aldıkları sadrazamların, vezir ve devlet adamlarının kafalarını kesmek, mallarına el koymak gibi şeyleri yapamamışlardır. Padişahların kardeşlerini, diğer şehzadeleri kesmek, boğmak adetleri de kalkmıştır. Köle, cariye usulü de bitmiştir. Bunlar da devlet o milletimiz için büyük bir ilerlemedir.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun bir başka ruhu İslam ve Hıristiyan uyrukların eşitliğidir. O zaman devlet adamları eğer böyle yapılırsa Avrupa'nın müdahalesinin önleneceğini sanmışlardı. Oysa Hıristiyanlar bu haklara sahip olunca daha da cesur oldular ve daha fazlasını istemeye başladılar. Bunu o zaman bizim devlet adamlarımız da, hatta Hıristiyan halkımız da anlayamadı. Daima öyledir: Düşmana ufak da olsa bir şey vermek, daima onu daha kuvvetli eder. O zamanki devlet adamlarımız ne saf imişler!... Onların bu saflığı ya da mecburiyetleri Anadolu Milli Hareketine kadar ırsî bir biçimde devlet adamlarımızda devam etmiştir. Ortodokslar Rusya, Katolikler Fransa, Prostestanlar İngiltere'yi istemek suretiyle yeni bir durum doğmuştur. Lozan'da halkların değiştirilmesinin kabul edilmesi Devlet'in çok zarar gördüğü bu müdahaleleri kökünden kazımak için yapılmıştır.

Bu dönemde iyi hizmetler veren Dışişleri Bakanı Mustafa Reşid Paşa'nın sayesinde Avrupa devletleri donanmamızla işbirliği yaptılar. Böylece Mısır Ordusu Suriye'den çıkarıldı. Mehmed Ali'ye Suriye ve Arabistan'ın Türkiye'ye iadesi zorla kabul ettirildi.

Ancak Mısır Valiliği Mehmed Ali'nin soyuna verildi. Bu, tuhaf bir durumdu. Yönetim makamının ailede olması padişahlıktır. Fakat ünvanları «vali» ve «paşa» idi. Bu dönemin önemli bir devlet adamı da Sadrazam Ali Paşa'dır. Diğer önemli adam da Doktor Fuad Paşa'dır. Bunlar önce Reşid Paşa'nın bir kolu idiler. Sonra Ali ve Fuad Paşa'lar arasına rekabet düşmüştür.

Ruslar Ortodoksluk sorununu ve Kudüs Kilisesi'ni ileri sürerek bazı isteklerde bulundular. Bu isteklerin biri Rusya'nın Türkiye'deki Rum Kilisesinin koruyucusu olarak tanınmasıydı. Prens Mençikof bunun için İstanbul'a gelmişti. İç işlere pek ağır müdahale demek olduğundan, Rusya'nın isteği İngiltere ve Fransa'nın desteklemesiyle red olundu. Bu nedenle 1852 yılında Rusya ile aramızda, Rusların Buğdan'a saldırmaları üzerine savaş çıktı. Rusya Tanzimat-ı Hayriye'den hoşlanmamış, savaşla bizi zayıf düşürmek, Tanzimat'ı sonuçsuz bıraktırmak amacındaydı. Savaşa bahane arıyordu. Rusları Romanya'da ve Silistre'de bozduk. Fakat bir fırtınadan Sinop'a sığınmış olan ve Mısır Donanmasıyla beraber bulunan donanmamız, bayram gecesi asker şehirde kahve ve hamamlardayken düşman tarafından basılıp yakıldı (1853). Düşmanlarımızca, özellikle Ruslar tarafından savaş sırasında bayram, ramazan gibi izinli ve bir derece dağıldığımız zamanlarda bize hücum etmek adetleridir. Bunu Yunanlılar bile denemişlerdir. Fakat Milli Ordu böyle bayram falan dinlemeyip daima hazır bulunduğundan, birşey yapamamıştır. Bunu belirtmemin nedeni daima

askerlerimizin kulaklarına küpe olması içindir. Sinop'taki donanmamızın yanmasına neden, subay ve askerlerimizin kentte ve hamamda bulunup gemilerin kimsesiz ve savunmasız kalmasıdır. Türk Milleti bu noktaya çok dikkat etmeli ve bu gafleti artık Türk'ün tarihî sicilinden silmelidir. Bu olayda Türk askerinin gayreti olağanüstüdür. Hatta kentteki askerden bir kısmı yüzerek gemilere gitmeye kalkışmışlardır. Fakat bu gayret elbet bir sonuç vermemiştir. Bir an içinde denizde ölüler, kolsuz, ayaksız insanlar yüzmeğe, gemiler yanıp batmaya başlamıştır. Bunları Sinop'ta ihtiyarların hikaye ettiklerini bizzat işittim. Halen Sinop'ta «Şehitlik» adıyla bu zavallıların bir mezarlığı ve bir kitabesi vardır. Oraya bir anıt yaptıracağız. Sivastopol'da Bahriye Müzesi'nde bu savaşı tasvir eden Ruslar tarafından yapılmış bir levha vardır. Bizim donanma on bir gemiydi. Bunlarda toplam üç yüz on top vardı. Rus donanması üstündü. Amiralimiz Patrona Osman Paşa tutsak düşmüş ve Piyale Hüseyin Paşa şehit olmuştur. Savaş sırasında kaptanlardan Ali Bey gemisinin düşman eline geçeceğini gördüğü vakit cephaneyi ateşlemek emrini vermiş, emir yapılmadığını görünce bizzat kendisi ateşleyip, gemi, tayfa, kendisi hepsi gitmiş, böyle bir kahramanlık göstermiştir. Sinop kenti tamamen harap olmuştur.

Bu olay üzerine İngiltere ve Fransa hükümetleriyle Sardunya Krallığı bizimle anlaşarak Rusya'ya onlar da savaş ilan ettiler. Sivastopol'a müşterek bir ordu ve donanma gönderildi (1853). Ruslar Kudüs Kilisesi'ni Ortodakslar için istiyorlardı. Fransa ise Katolikleri himaye ediyordu. Bu nedenle Fransa bizim lehimizde, Rusya'nın aleyhindeydi. Bu kilise için Ortodoks, Katolik ve Protestanlar daima birbirleriyle kavga ederler. Sivastopol o zaman en meşhur kale idi. Ruslar bütün ordularını her taraftan toplayıp buraya gönderdiler. Müttefikler Ordusu ile yaptıkları savaşların hepsinde de mağlup oldular. Rus Donanması Sivastopol'da mahsur kaldı ve birkaçı yakıldı. Deniz savaşlarında bir kaptanımız ve bir gemimiz çok işler görmüştür. Bu da Ateş Mehmed Bey ile komuta ettiği «Mahmudiye» gemisidir. Bu gemi hakkında halkımızda hâlâ birtakım öyküler vardır. Bu savaşların sonunda Rus Ordusu bir çıkış hareketi yapıp kaçtı ve Ruslar barış istedi. Paris Anlaşması yapıldı (1855). Sivastopol savaş meydanını gezdim. Hâlâ eski tabiyelerden bir kısmı muhafaza edilmektedir. Orası bir müze haline konmuş, bütün savaş meydanını gösterir bir mahal yapılmıştır ki, insan şekillenmiş olarak bütün tabiyeleri, askerleri, topları yapılan savaşları görüyor. Bunun, Avrupa'da eşi yoktur.

Bu savaş sırasında Doğu Ordumuz tarafından önce Gümrü, Ahıska alınmışsa da sonra Ruslar bizim Kars Kalesi'ni erzaksız bırakarak teslim olmaya mecbur etmişlerdir.

Bu savaşların başlangıçlarında «talebe-i ulüm» denen medreseliler bir ayaklanma meydana getirmek üzere gösteri yapmışlarsa da yakalanıp sürülmüşlerdir. Yunanlılar saldırdılar, ancak yenildiler. Türkiye'ye girmiş olan Yunan çeteleri de çekilmeye mecbur oldu.

Nihayet barış yapmak üzere Paris'te bir kongre toplandı. Paris Konferansı'nda Türkiye, Fransa, İngiltere, Sardunya, Rusya, Avusturya, Prusya delegeleri vardı. Bizim delegeler Sadrazam Ali Paşa ve Paris Elçimiz

Cemil Bey idi. Kararlaştırılan şartlar Türkiye'nin Avrupa'daki «Düvel-i Muazzama» (Büyük Devletler) arasına kabulü, iç işlerine kimsenin müdahale edememesi, Sivastopol'un Rusya'ya, Kars'ın Türkiye'ye geri verilmesi, Tuna ağızlarının Romanya'ya terki, Eflak ve Buğdan ile Sırbistan'ın eskisi gibi özerk kalması, Karadeniz'de hiçbir devletin donanmasının bulunmaması, Türkiye'nin Hıristiyan halkına iyi muamele etmesidir (1856).

Bu savaş ve barış Türkiye için bir başarıdır. Bunu Dışişleri Bakanlığı ve altı kez sadrazamlık yapan Mustafa Reşid Paşa ile onun yetiştirmesi olan Ali Paşa sağlamıştır. Bu iki devlet adamı bu zamanın önemli kişileridir. Devlet artık geniş bir nefes almıştı.

İçişlerimizi gereği gibi düzenlemek ve geliştirmek fırsatı doğmuştu. Fakat Ali Paşa diplomaside gösterdiği iktidarı yönetimde gösteremedi. Bir de din adamları sorunu buna engel oldu. Artık Avrupa bize para veriyor, bizimkiler de bol bol borçlanıyorlardı. Fakat maalesef bu paralar tamamen yenileşme ve bayındırlık hareketlerine sarf edilmedi ve sonuçta milletin sırtına büyük bir borç yükü yüklendi. Millet bunların faizleri altında ezildi ve hâlâ ezilmektedir.

Fransızların teşvikiyle Lübnan'da isyan çıktı. Fransızlar Beyrut'a asker çıkardılar. Lübnan'a özerklik verildi. Rusya Bulgarlara, Sırplara zulüm yapılıyor iddiasıyla mühadaleye başladı. Paris anlaşması müdahaleyi güya önlemişti! Bulgarlar Rus propagandansıyla Fener Patrikhanesi'nden ayrılmak teşebbüsüne giriştiler. Şimdiye kadar Fener, bütün Ortodoksları «Rum» sayıyor, ayinleri Rumca yaptırıyordu. Şimdi milliyet fikri başlamış; Bulgarlar, Sırplar, Fener'i istemiyorlardı.

Bu sırada Abdülmecid Han otuz dokuz yaşında öldü (1860). Yerine ikinci Mahmud'un oğlu, yani kendi kardeşi Abdülaziz geçti. Abdülmecid, yirmi yıl, altı ay saltanat sürdü. Yirmi üç çocuğu oldu. Zamanında meşrutiyet yönetimi kurmak için bir gizli cemiyet kurulmuştur. Ancak bu cemiyet birşey yapamamış ve üyeleri yakalanmıştır. Abdülmecid şehvete düşkün, içer, müsrif, kadın gibi bir adamdı. Beylerbeyi ve Dolmabahçe saraylarını yaptırdı. Zamanında alınan dış borçlarla Padişah ve devlet adamları tarafından saraylar konaklar, yalılar yaptırıldı. Bu paraların bir bölümü de türlü eğlencelere harcandı. Şinasi, bu zamanın şair ve yenilik taraftarlarındandır. İlk olarak yurtseverlerin Avrupa'ya kaçması, orada baskı yönetiminin aleyhine çalışması yine bunun zamanındadır.

BİRİNCİ ABDÜLAZİZ HAN

Kırk iki yaşında tahta çıktı. İri yapılıydı. Ata binmeyi, güreşmeyi, seyahati severdi. Orduyu, donanmayı yükseltmek istiyordu. Fuad Paşa'yı sadrazam yaptı. Prusya, Mısır ve Avrupa'ya resmi olarak seyahat yaptı. Avrupa nedir gördü ve kendisinde orada gördüklerini Türkiye'de yapmak düşüncesi doğdu. Bu seyahatte Abdülaziz Han'a meşhur devlet adamlarından Doktor Fuad Paşa refakat etti. Bu kişi görüşmeleri yönettiği gibi Abdülaziz'in Avrupa görgüsü hakkındaki bilgisizliğini de örtmeye çalıştı. Abdülaziz Osmanlı Sülalesi'nden ilk Avrupa'ya giden Pa-

dişahtır. Avusturya İmparatoru Fransuva Josef bizzat Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyon'un karısı, İngiltere Kraliçesi ve Veliahdı İstanbul'a gelip ziyaretlere karşılık verdiler.

Gazi Osman Paşa
(Plevne Kahramanı)

Abdülaziz'in Hüseyin Avni Paşa gibi gayretli bir Savaş bakanı, Ateş Mehmed Paşa gibi azimli ve kahraman Deniz Bakanı vardı. Bunların sayesinde ordu mükemmel bir hale getirildi. İngiltere'den mükemmel bir donanma satın alındı. Böylece Devlet, kara ve denizde kuvvetlendi.

Şam'da Müslüman ve Hıristiyan arasında çıkan bir kavga karşılıklı cinayetlere kadar vardı. Fransızlar Katolikleri himaye bahanesiyle müdahaleye kalkıştılar. Oysa kavgayı hazırlayanlar Katolikler aracılığı ile Fransız Hükümeti'ydi. Fransa'nın Suriye'de eskiden beri, hatta Haçlılar zamanından beri gözü vardı. Orayı işgal için böyle bahaneler çıkartıyorlardı. Nitekim bu hal, yani Fransa'nın Suriye'deki kışkırtmaları günümüze kadar sürdü, sonunda Fransa Dünya Savaşı'nda (Birinci Dünya Savaşı'nda) oraları işgal etti. Bu kışkırtmaların son döneminde Fransa'nın art niyetini bilmeyen Suriye Müslümanları da Fransızların Arap milliyeti propagandasına, Araplara bağımsızlık verecekleri vaadine kapılarak Fransa'ya alet oldu ve Türkiye aleyhine hareket ettiler. Sadrazam Fuad Paşa Şam'a gidip birkaç memurumuzu kurşuna dizerek işi bitirdi. Kurşuna dizilenler arasında ordu komutanı bile vardır. O zamanki devlet adamlarımız yabancılara ilgi duyuyor, onlara hoş görümeye çalışıyordu. Bu kötü tutumun sonucu olarak, zavallı memurlarımız idam edildi. Oysa bu, orada Fransa'nın manevi saygınlığını ve etkinliğini artırmak demekti ve artırmıştı.

Bir süredir Girit'e Yunan «Daskal» (Rum mektep hocaları) ve papasları dolup halkı Yunanlılığa sevgi beslemeye ve Türkiye aleyhine hareket teşvik ediyorlar, hükümet de böyle şeylerden anlamıyor, cehalet ve uyku içinde bulunuyordu. Bu propagandalar etkili oldu. Nihayet 1865 yılında Giritliler isyan ettiler. Yunanistan'ın gizli yardımları sayesinde bu isyan kolay bastırılmadıysa da, sonunda Ali Paşa bizzat gidip işi bitirdi.

Abdülaziz zamanının iki etkili devlet adamı vardı. Biri Ali Paşa, öteki Fuad Paşa'dır. Bu iki devlet adamı birbirine rakip idiler. Fakat değerli insanlar olduklarından birbirini tamamlarlardı. Fuad Paşa 1868 yılında

Fransa'da Nis kentinde ölünce Ali Paşa yalnız kaldı.

Fuad Paşa pek değerli ve sebatlı bir adamdı. Ölümüyle Devlet en önemli yenilik taraflısını kaybetti. Bu dönemde Saray ile Bab-ı Ali arasında yetki kışkançılığı vardı. Saray her işe karışmak, Bab-ı Ali'yi bir alet halinde kullanmak isterdi. Bab-ı Ali de Saray'ı yetkisi olmayan işlere karıştırmamaya gayret ederdi. Ali Paşa, Bab-ı Ali'nin egemenliğini sağladı.

1871 yılında Ali Paşa da ölünce Reşid Paşa mektebi kapandı. İtiraf etmeliyiz ki, devlet mefhumunu bu üç devlet adamı kadar güzel anlamış devlet adamımız bugün bile maalesef yoktur. Ali Paşa ölünce hem Abdülaziz, hem türlü domuzluklar yapan Rus Elçisi İgnatyef geniş nefes aldılar. Biri baskı yönetimi diğeri entrikası için meydanı boş buldular. Ali Paşa'nın yerine geçen Mahmud Nedim Paşa Bab-ı Ali'yi Saray'ın keyfine terk etti.

Artık keyfî görevden almalar ve atamalar başlamış, o zamanın deyimince hükümette «köşe kapmaca» oynanmıştır. Doğal olarak işler de bozulmuştur. Devlet, dış borçların faizini de veremediğinden iflasın eşiğine düşmüştür. Mahmud Nedim Paşa Rus Eçlisi İgnatyef'in adamı olmuş, onu Saray'a sokup entrakasına meydan vermiştir ki, bu «Pan-İslavizm» lideri, adeta padişah makamına geçmiştir. Mahmud Nedim, Ali Paşa'nın adamlarını, yenilik taraftarlarını sürdürmüş, jurnalciliğe fırsat vermiştir. Halk artık Mahmud Nedim aleyinde patlama noktasına gelmiştir. Bunun üzerine görevden alınıp yerine Mithat Paşa getirilmiştir. Ancak o da işi düzeltememiş, Ali Paşa'nın kıymeti iyice anlaşılmıştır. Mahmud Nedim iğrenç devlet adamlarındandır. Padişahın baskı rejimine hizmeti, yönetimi çorbaya döndürmesi, hele Rus Elçisi'nin entrikalarına alet olması affolunmaz kabahatlarıdır.

Ruslar birçok Türk devletlerini yok ede ede, yurtlarını ala ala, kendilerini Ruslaştıra Ruslaştıra artık bir taraftan Anadolu'ya, bir taraftan Tuna boylarına doğru gelmişlerdi. Türkiye'yi de aynı akıbete uğratmak azmindeydiler. Bunun için de Türkiye'deki Hıristiyanları zulümden kurtarmak gibi medeni bir maskeyi yüzlerine takmışlardı. Oysa Rusya'nın bu hareketinin ruhu Pan-İslavizm idi. Rus Hükümeti nerede İslav varsa kendi bayrağı altına almaya savaşıyordu. Rus ajanları, propagandacıları durmuyor, Karadağlıları, Boşnakları, Bulgarları ve Sırpları Türkiye aleyhine kışkırtıyorlardı. Kendi emellerine uygun geldiğinden Avusturyalılar da Bosnalıları, Sırpları kışkırtıyorlardı. İşte türlü suretlerle yapılan bu tahrik politikası Lozan Barışı'na kadar sürecek, Arnavutluk'a Arabistan'a, Irak'a, Suriye'ye, Anadolu Rum ve Ermenilerine kadar varacak. Devlet bundan bin bela görecektir. Bunlar hep Türkiye'yi parçalamak amacıyla yapılıyordu. Bir devleti parçalamak demek, onu küçültmek ve nihayet zayıf bırakıp yutmak demektir. Parçalananlar ise bir lokma haline getirilmiş demektir. İlk hamlede ne kadar bağımsız olmuşlarsa da onlar boğazdan geçebilecek büyüklüğe getirilmekle yutulmaya hazır bir hale konmuşlardır. Daha sonra yutma zamanının gelmesi beklenmiştir..

İgnatyef'in, Pan-İslavistlerin kışkırtmaları bizdeki Hıristiyanları isyan ettirdi. İlk isyan Hersek'den başladı. Avusturya Başvekili Kont Andarşi,

derhal Türkiye için bir yenileşme önergesi yapıp Avrupa devletlerine teklif etti. Devlet Hersek İsyanı'nı bastırmakla meşgulken, Bulgarlar da isyan ettiler. Ve Filibe çevresindeki Türklere saldırarak türlü zulümler yaptılar. Bu isyanları hep İgnatyef yönetiyordu. Bulgaristan İsyanı şiddet kulanılarak bastırıldı. Bunu bahane eden Rusya'nın İstanbul Elçisi General İgnatyef, Bulgarlara zulüm edildiğini ileri sürdü. Ruslar, Avusturyalılar ve Hıristiyan halkımız Avrupa'da «Türk vahşilikleri» diye türlü propagandalar yapıp Avrupa kamuoyunu aleyhimize hazırladılar. Sonunda Karadağlılar da isyan ettiler. Bu isyanlar da binbir zahmetle bastırıldı. Fakat durum içeride ve dışarıda çok kötü bir biçim almıştı. Böyece Ali ve Fuad Paşa'lar tarafından ortaya atılmış olan «Meclis-i Mebusan»ı açmak fikri kuvvet buldu.

İşler böyleyken, yangın saçağı sarıp dururken Abdülaziz eğlence, zevk ve sefahat ile meşgul oluyordu. Padişah, Saray'da koç döğüştürüyordu. Gerze'den horozlar getiriliyor, Padişah bunları döğüştürüyor, galip gelen horozun boynuna nişan takıyordu.[23] Hatta bizzat kendisi pehlivanlarla güreşiyor, kuzular kızarttırıyor. bir kuzuyu bir oturuştu yiyordu. Paralar ise su gibi israf ediliyordu. Borç alınan paraları devlet adamları yiyor, Saray yiyor, israfta, sefahatta birbirleriyle yarış ediyorlardı. Saray'ın debdebesi, eğlencesi, israfı masallarda anlatılanlardan farksızdı. Padişah saraylar yaptırıyordu. Bugünkü İstanbul sarayları çoğunlukla onundur. Bu israflardan hazine büyük bir sıkıntı içine düşmüş bulunuyordu. Bunlar bütün milleti kederlendiriyordu. Abdülaziz bu zorluklar yaşanırken Mahmud Nedim Paşa'yı tekrar sadrazam yaptı. Bu da halkı çıldırttı. Medrese talebesi bir gösteri yaptı. Bu gösteri sonunda Mahmud Nedim görevinden alındı. Yerine Mütercim Rüştü Paşa atandı. O da Mithat ve Hüseyin Paşa'ları kabineye aldı.

Mithat, Serasker Hüseyin Avni, Hassa Müşiri Redif, Mekteb-i Harbiye Nazırı Süleyman Paşa'lar birleşip Abdülaziz'i tahtan indirip Topkapı Sarayı'na hapsettiler. Beş gün sonra Abdülaziz, kolundaki damarları kesilmiş olduğu halde ölü bulundu. Buna cinayet diyenlerde, intihar diyenler de vardır. Hangisinin doğru olduğu henüz anlaşılmamıştır (1876).

Bu tahtan indirmenin amacı Devlet yönetimini düzeltmek ve yenileştirmekti. Yenilik taraftarları Abdülaziz'i yola getiremiyorlardı. Başka çare bulamayıp düşündüler ve tahtan indirdiler. Bu ihtilal meşrutiyet yönetiminin ilanına yol açtı.

On altı yıl padişahlık etti. Yerine Abdülmecid Han'ın oğlu Murad geçti.

Abdülaziz cahil, kabadayılığa ve tulumbacılığa hevesli, şehvete ve zevke düşkün, gayet müsrif, inatçı bir adamdı. Eğlencelerden baş kaldıramazdı. Bununla beraber kibir ve azameti, Türklük geleneklerine bağlılığı pek kuvvetliydi. Mahmud Nedim'i sadrazam yaparak Devlet'i borçlandırarak iflasa sürüklemiş, Rus entrikalarına meydan vermiştir.

23- Bu sayede Sinop'un Gerze'sinde «Hacı Kadın Horuzu» denen bir cins kavgacı horoz üretilmiştir. Bugün bu cins maalesef kaybolmak üzere bulunuyor.

Zamanında ordu ve donanma mükemmel bir hale getirilmiş, bütçe yöntemi uygulanmış, İstanbul'da Aynalıkavak'daki tersane yenilenmiş, Cemiyet-i Tıbbiye kurulmuş ve daha bu gibi yenilikler de yapılmıştır.

Devlet adamı ve yurtsever olarak Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, bilgin Cevdet Paşa, Süleyman Paşa, Şair Namık Kemal, Ziya Paşa zamanın meşhur kişileridir. Yine zamanında Namık Kemal vatanperverliğinden dolayı hapis edilmiş Ziya Paşa sürülmüştür. Bunlar Avrupa'ya kaçıp Mısırlı Fazıl Paşa'nın paraca himayesiyle «Jön Türk» cemiyetini kurmuşlardır. O zaman bunlara bizde «Conlar» denilmiş ve gavur oldukları propagandası yapılmıştır. Namık Kemal ateşli bir yurtsever şairdir. Bütün yeni nesilerin zihinlerine özgürlük dersini, aşkını o yerleştirmiştir. Abdülaziz fenalıklarıyla beraber mert, kahraman ve Türklüğü seven bir padişah idi. Cahil olmasaydı iyi işler yapardı.

BEŞİNCİ MURAD HAN

Hemen Avrupa devletlerinde olduğu gibi meşrutiyet yönetiminin ilanına, bir «Meclis-i Mebusan» toplanmasına, bir «Kanun-i Esasi» (Anayasa) yapılmasına teşebbüs edildi. Parasızlık ve dış güçlükler gittikçe artıyordu. Bu sırada Abdülaziz'in tahtan indirilmesine kızan «Çerkes Hasan» adında bir Çerkes, Kabine üyelerinin toplandığı yeri bir gece basıp bir kısmını öldürdü. Bu olay üzerine Sultan Murad'ı muhafaza için Saray askerle kuşatıldı. Bunu gören Murad Han aklını bozdu. Tedavisine çalışıldıysa da deliliği iyi olmadı. Tahtan indirildi.

O zaman Abdülhamid entrikalarını yoğunlaştırdı. Murad'ı tahtan indirmek ve yerine geçmek için çalışıyordu. Abdülhamid, Mithat Paşa ve öteki delet adamlarına pek özgürlükçü gözüküyor, Mebusan Meclisi'ni hemen toplayacağını vaad ediyordu. Hatta yaltaklanmalar da yapıyordu.

Çerkes Hasan olayının nedeni şudur: Bir süredir Saray'a Çerkes kızlarının güzelleri seçilip toplanıyordu. Eski akınlarla tutsak toplamak, tutsak satın almak usulleri kalmadığından eski Rus, Sırp, Macar gibi kızların yerini şimdi Çerkes kızları almıştı. Bunlar odalık biçiminde padişah ve bütün şehzadelerin şehvetlerine hizmet ediyordu. Bunlardan çocuk doğuranlar resmen padişahların haremleri olup «kadın efendi» adını alıyorlardı. Birkaç tane iseler «Birinci kadın efendi», «ikinci kadın efendi» gibi derece de alıyorlardı. Böylece padişahların her birisinin birkaç karısı ve hesapsız odalıkları vardı. Bu Çerkes kızları kardeş ve babalarını köylerinde servet sahibi yapıyor Türk Milleti'ne üstün gelecek etkinliğe de kavuşturuyordu. Bir kısım kardeş ve hısımlarını da İstanbul'a Saray'a getirip kolayca ve çabucak bey, paşa, komutan, muhafız, vezir yapıyorlardı. Çerkes Hasan'ın da bir kızkardeşi Sultan Aziz'de idi. Aziz'i tahtan indirip elinden makamının gitmesine neden oldukları için Kabine üyelerine hücum etmiştir. Saraya Çerkes kızları doldurmanın belasını da Türk Milleti hem köylerinde asayişsizlik, hem de Devlet'in politikasında isyan, savaşta düşman tarafına geçme bağımsızlık davaları şekillerinde çekecektir. Bu padişahların şehvani zevkleri bile bu miletin felaketi hesabına kaydedilmiştir.

Beşinci Murad Han, yalnız doksan üç gün salatanat sürdü. Yerine Abdülmecid'in beşinci oğlu Abdülhamid geçti.

Beşinci Murad iyi eğitim görmüş, gayet özgürlükçü, ilerleme ve yenilik taraftarı bir padişahtır. İşte bu nedenle özgürlük ve düzen isteyen Kabine bu kişiye bel bağlayıp Abdülaziz'i tahtan indirdi. Bu hanedandan bu padişah ilk farmason olmuştur. Yerine geçen Abdülhamid kendisini Çırağan Sarayı'na hapsedip kimse ile görüştürtmemiştir. Murad, yirmidokuz yıl kaldığı bu hapiste 1904 yılında ölmüştür.

İKİNCİ ABDÜLHAMİD HAN

Kardeşi zamanında özgürlükçü Kabine'ye katılıp Murad Han'ı tahtan indirmek için meşrutiyeti ilan edeceği vaadini vererek tahta geçti. Rüştü Paşa istifa etmiş, Mithat Paşa sadrazam olmuştu. Mithat Paşa hemen toplar attırarak meşrutiyeti ilan etti. Vilayetlerde, her yerde şenlikler yapıldı (1876). Bir meclis toplandı.

Sultan,II. Abdülhamid

Bu yönetimi ülkede henüz kimse anlamıyordu. Yalnız halk değil, bazı devlet adamları da birşey bilmiyordu. Bu iş ancak sekiz-on kişinin eseriydi. Hele softalar bu yönetimi dine karşı bir küfür sayıyorlardı. Onlar her yeniliğin düşmanıdır. Bu işte de düşmanlık yaptılar. Bugün cumhuriyete karşı meşrutiyeti beğenen bu softaların o günkü haliyle bugünkü hallerinin karşılaştırılması ne iyi bir ders, ne güzel bir ibrettir. Kara cehaletlerine ne parlak bir kanıttır. Bu ve bu gibi örneklere bakarak bu sınıftan yenilik ve ilerleme düşmanlıklarına, süfli emellerine dini alet eden «doğru yoldan ayrılmış olanlar topluluğu» demekten başka çare yoktur. Zihniyetleri başka türlü açıklanamaz. Çağdaş eğitim görürlerse gerekli ve yararlı bir sınıf olurlar. Bunu sağlayalım.

Bu işe frenkler de inanmadılar. Meşrutiyet ilanını Avrupa'nın ağzına kapatmak için Tanzimat-ı Hayriye'ye yapılan sahte bir ekleme sanarak yanıldılar. Murad'dan önce Hersek'de başlayan, Bulgaristan'a geçen isyan, Rus subayları komutasında Sırplılarla Karadağlılara da yayılmış bu isyanlar kuvvetle bastırılmıştır. Bulgar isyanını Bulgaristan'a vali atanarak büyük bir önlem ve ustalıkla Mithat Paşa bastırmıştı. Bu kişi orada ve Sırbistan'da büyük bayındırlık faaliyetlerinde bulundu. Orada yaptırdığı önemli yollar halen onun adıyla anılmaktadır.

İsyanlarla birşey olmayacağını gören Rusya, «Türk vahşiliği», «Türk zulmü» diye Avrupa'da büyük ölçüde propaganda yaptı. Zemini hazırlayınca Avrupa'yı, Türkiye'de Hıristiyanların haklarının sağlanması için notalar vermeye razı etti. Devlet bunların hepsini reddetti. Bunun üzerine Abdülhamid zamanında Ruslar bize savaş ilan ettiler (1877). Biz ise gerçekleri Avrupa'ya anlatmak için hiçbir şey yapmadık. Bu Devlet, istihbarat ve propaganda işlerinde daima beceriksizdir. Ve halen de öyle. Düşmanlarımız biz Türkleri Avrupa'ya zalim ve vahşi tanıtıyorlar, biz de nasıl olduğumuzu Avrupa'ya öğretemiyoruz. Bu, büyük bir eksikliktir ve çok önemli bir konudur. Bu Devlet, bundan çok büyük zararlar görmüştür.

Devlet, isyanlarla yorulmuş, maliyesi pek bozuk bir haldeydi. Rus Ordusu hızla Balkanları aştı. Savaş, komutanlar tarafından değil, İstanbul'da Saray'dan yönetilmeye başlandı. Bu yönetim işinde Abdülhamid'in müşavirleri, haremağaları ve onların takımından olan cahil kimselerdi. Balkan'daki ordularımız bu yüzden mağlup oldular. Ancak Gazi Osman Paşa Plevne'ye sığınmıştı. Pek büyük asker kahramanlıklarla orayı savundu. Rusları pek çok bozgunluklara ve kayıplara uğrattı. İşte bu kahramanlıktır ki, Türk'de hâlâ atalarının cevheri bulunduğunu gösterdi ve milletin biraz yüzünü güldürdü. Fakat sonunda yiyeceksiz ve cepanesiz kalan Osman Paşa, bir huruc hareketiyle kuşatmayı yarmak isterken yaralandı ve tutsak düştü. Osman Paşa, tarihimizde «Plevne Kahramanı» adını almıştır ve bu O'nun hakkıdır.

Plevne Kuşatması sırasında Ruslar artık aciz düştüler. Hatta barış isteyeceklerdi. Romanyalılardan aldıkları taburlarla Plevne'yi düşürdüler. Savaşın sonucu değişti. Artık Saray, art arda komutan değiştirdi. Sırplar ve Karadağlılar tekrar isyan ettiler. Kafkasya'daki Ahmed Muhtar Paşa komutasındaki ordularımız da Ardahan, Kars ve Erzurum kalelerini kaybetti. Nihayet Ruslar Balkan'dan Ayastefanos'a kadar, yani İstanbul surlarına kadar geldiler (1878). İngilizler, İstanbul'un gittiğini görerek telaş ettiler. İngiliz Donanması Marmara Denizi'ne girip Rusları Ayastefanos'da tehdit etti. Dışişleri Bakanı Safvet Paşa ile Berlin Elçimiz Sa'dah Bey delege olarak Ayastefanos'a gidip Ruslarla «Ayastefanos Anlaşması» denilen pek zararlı anlaşmayı imza ettiler ve barış yaptılar.

Bu anlaşmanın şartları pek ağırdı. İngilizler tanımadılar. Paris Anlaşması'nın devletlerarası bir anlaşma olduğunu ileri sürerek, bunun bozulmasının, veya yeniden ortaklaşa yapılmasının gerektiğini ortaya koydular. Ve hemen savaş hazırlıklarına başladılar. Pek yorulmuş olan Ruslar, bu teklifi zorunlu olarak kabul ettiler. Delegeler Berlin'de toplandılar «Berlin Anlaşması»nı yaptılar. Bu anlaşma Ayastefanos Anlaşması'nın şiddetini biraz azalttı ise de, Tuna Vilayeti'ni «Bulgaristan» adıyla bir prenslik, Edirne Vilayeti'nin Filibe ve İslimiye Sancaklarını «Rumeli-i Şarki» adıyla bir eyalet durumuna getirdi. Anadolu'dan da Kars ve Ardahan'ı Ruslar'a Terhale ve Tesalya bölgelerini Yunanistan'a, hatta bazı küçük kentleri de İran'a verdi. Bosna-Hersek'i geçici olarak Avusturyalıların yönetimine bağladı. Berlin Kongresi'ne müracaat etmiş olan Ermeni Patriği'ne de halkı arasında Ermeni bulunan bazı doğu ille-

ri için vaadlerde bulunuldu.

Bu sonuç ile Türkiye'nin birkaç yüzyıl önce başlamış olan çöküş işaretleri şiddetlenmiş ve acı sona doğru bir dev adım daha atılmış oluyordu. Artık Rumeli'de karşımızda düşman olarak Rusya ve Avusturya'dan başka Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan da vardı. Bunlar başımızın üstüne asılmış birer kama halinde idiler. Asya'dan da Ruslar Anadolu'ya ayak bastılar.

Eğer bu savaş Saray'dan verilen emirler yerine değerli bir komutan tarafından yönetilseydi ve komutanlar arasında rekabet olmasaydı zafer bizimdi. Devlet'in geleceği de böyle olmazdı.

Abdülhamid Han, meşrutiyet taraftarı gibi gözükmüşken, tahta geçtikten sonra torbadaki yüzünü çıkarmıştı. Meclis-i Mebusan'ı Meşrutiyetin ilanını sağlayanları, özellikle Mithat Paşa'yı idama mahkum ettirdi ve Taif'e sürdü. Orada başını kestirdiğini kesin bir biçimde söylüyorlar.

Abdülhamid, kardeşi Murad'ı hapsettiği gibi, diğer kardeşi veliahd Reşad Efendi'yi bir saraya kapatmıştı. Böylece meşrutiyet ve onun kurucularından kurtuldu. Kendisi Yıldız Sarayı'na kapanıp, bahçesinin çevresine iki kat duvar çektirip içinde oturdu. Hiç dışarı çıkmadı. selamlığı da Yıldız'da inşa ettirdiği camide yaptı ki, Saray'dan iki adım uzaklıktaydı. Selamlık günleri buraları bütün askerle kuşattırır, kimseyi içeri bırakmazdı. Sürü sürü hafiye teşkilatı yaptı. Arnavut, Arap ve Çerkes'ten eşkiya, kabadayı, cahil birtakım adamları da «tüfekçi» adıyla kendisine muhafız yaptı. Aynı zamanda birkaç tabur Arap ve Arnavut muhafız asker de topladı. Bunun nedeni millete, yani Türk'e güveni olmamasıydı. Türklerin meşrutiyet isteyeceklerinden pek korkuyordu. Bu nedenle Türk'den başka unsurlarla kendisini muhafaza ettiriyordu.(*) Devlet'in otuz üç yıl daha meşrutiyetsiz kalmasına, gerilemesine bu Arnavut ve Araplar neden olmuştur demek doğru olur. Yıldız'a kimse geçemez ve oralardan kuş uçamazdı. Hafiyeler herkesi izlerdi.

Abdülhamid böylece kişisel güvenliğini sağladıktan sonra baskı rejimine, keyfe mayeşa(**) uygulamasına yöneldi. Bab-ı Ali'yi yetkisiz bir duruma indirdi. Kabine üyelerini cahillerden, ancak kendisine sadık olanlar arasından seçti. Bunlara bol bol maaş ve «İhsan» adıyla bahşişler verirdi. Onlara evler, konaklar ihsan ederdi. Onları korku ve rica halinde tutardı. Okullara da karıştı ve programlardan edebiyatı kaldırdı. Tarihi kendisi için zararsız şekilde yazdırttı. Sözlüklerden hürriyet, vatan kelimelerini çıkarttırdı.

(*) Bu konuda zamanımız tarihçilerinin büyük bir bölümünün görüşleri değişiktir. Mesela Y. Öztuna şöyle demektedir: «Sultan Hamid'in, Yıldız Sarayı'ndaki Arnavut «tüfekçi» birlikleri meşhurdur. Ancak bunlar, vaktiyle bostancı sınıfının yaptığı gibi, saray bahçelerini muhafaza etmişlerdir. Padişah kendi hayatını, ancak Türklere, hem de, kendi mensub olduğu Oğuzlar'ın Kayı boyunun Karakeçili aşiretinin Türkmenlerine emniyet edebilmiştir. Padişah'ın yatak odasının kapısında Karakeçili bölüğünün yüzbaşısı yatmıştır». (Türkiye Tarihi. C. XIII. sh., 206, İst. 1967) (Toker-Yayın Komisyonu.)

(**) Keyfe Mayeşa: Her nasıl isterse anlamına gelmektedir.

Kimsenin uyanmaması, herkesin kör kalması neyi gerektiriyorsa eksiksiz yaptı.(*) Mekteplerde talim ve eğitimin ruhu, «velinimete sadakat ve ubudiyet» yani padişaha bağlılık ve kölelik oldu. Her çocuğa, iki dünyada mutluluğun ancak padişaha bağlılıkla olabileceği ve herkesi onun parasıyla beslediği, herkesin vücudunun onun nimetlerinden teşekkül ettiği, padişah adının abdestsiz ağıza alınamayacağı telkin edildi.

Hiçbir Türk'ü açılır korkusuyla Avrupa'ya sınırın dışarısına göndermedi. Kısacası milleti kör, cahil bırakmak için herşeyi yaptı. Çünkü okuyan, dünyayı gören bir kişinin padişahı kutsal saymayacağını saçma uygulamalarını çekmeyeceğini biliyordu. Her şüphelendiğini zindana attı; Anadolu, Yemen, Fizan gibi yerlere sürdü. «Bab-ı Zaptiye» denilen ve Zaptiye Nazırı ile yönetilen polis veya jandarma dairesi bir casusluk teşkilatıydı. Her gün yurtseverliği şüphesiyle insanları yakalardı. Taşkışla'da kurulan «Divan-ı Harb-i Fevkalede» denilen olağünüstü mahkeme, hergün bir kaç yurtseveri hapseder ve sürgüne yollardı.

Yönetim bozuktu, rüşvet çoktu. Kabine üyeleri ve müdürler cahildiler. Yönetimleri de cahilceydi. Zihniyet bozuk, kafa bozuk, iş bozuktu. Maarife, ve tarıma önem verilmiyordu. İktisadın adı bile bilinmiyordu. Anadolu bayındır hale getirilmiyor, aksine vergi ile soyuluyordu. Padişaha dayanan her istediğini, hatta her rezaleti yapıyordu. Kimse bir şey demeye cesaret edemiyordu. Halk ticareti ve tüccarı aşağı görüyordu. Herkes yükselmeyi hükümet kapısında, Bab-ı Ali'de ve memurlukta görüyordu. En onurlu şey buydu. Hele Yıldız'a mensup olursa, onun tafrasına durulmazdı.

Abdülhamid'in diplomasisi korku ve yaltaklanmaktan ibaretti. Dışişlerindeki memurlarımız Avrupa'da saygı görmüyordu. Zaten onların önemli işleri iyi giyinmek, eğlenmekten ibaretti. Zamanında diplomaside her gün daha çok mağlup oluyorduk. Avrupa bizi düzeltilmesi mümkün olmayan, batacağı muhakkak olan bir devlet kabul ederek bölüşmeyi düşünüyordu. Ancak Avrupa devletleri aralarında bölüşme konusunda anlaşamadıklarından dolayı bu iş geri kalıyordu. Bu dönemin diplomatlıktaki miskinliği sonucu yabancı elçiliklerin bir tercümanını bile bakanlarımız kapılara kadar uğurluyor ya da karşılıyordu. Bir İngiliz tercümanı tarafından nazikane bir eda ile İngiliz Donanmasının İzmir ve Çeşme taraflarında bir seyahat yapacağı söylenir, diplomatlarımız, Bab-ı Ali tir tir titrer, sapır sapır dökülürlerdi.

(*) Mustafa Turan da «Taşkışla'da 31 Mart Faciası» adlı eserinin 24-25'inci sayfalarında özetle şunları kaydetmektedir: «İnhitat devrinin en büyük padişahlarından biri olan Abdülhamid bir kısım idari taksiratına mukabil memlekete çok büyük iyilikleri vardır. (...) Eserlerinin göz önünde olanları şunlardır: Mekteb-i Mülkiye, Hukuk, Fen, Edebiyat kısımlarından mürekkep (Darülfünun-Üniversite), (Sanayi-i Nefise-Güzel Sanatlar Akademisi), (Hendese-i Mülkiye-Yüksek Mühendis Mektebi), Maliye Mektebi, Ticaret Mektebi, Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi, Ticaret-i Bahriye, Orman ve Maadan, Lisan, Dilsiz-Ama Mektepleri, Darülmuallimat, Kız Sanayi Mektebi (...) Bütün vilayetlerde, sancakların çoğunda «idadi»ler (liseler) açtırıp bunlar için binalar yaptırmış, kazalarda «rüştiye»ler (ortaokullar) kurdurmuştur. Yalnız İstanbul'da açtırdığı liselerin sayısı altıdır. İptidai denilen ilk mektepleri vardı.» (İstanbul, 1964). (Toker Yayın Komisyonu.)

Karadağ'da, Sisam'da, Girit'te birkaç kereler savaş ve isyanlar oldu. İstanbul ve diğer bazı yerlerde birkaç defa Ermeniler isyan çıkarıp bombalar attılar, Türkleri kırdılar. Bu isyanlar askerle bastırıldı. Bu Rum ve Ermenilerin olayları yüzünden Avrupalılar birkaç defa Bab-ı Ali'ye nota vererek yenileşmeye yönelmemizi istediler. Abdülhamid zamanı, Ermenilerin en azgın zamanıdır. Bir aralık bir Fransız alacağından dolayı Fransızlar donanmalarıyla gelip Midilli Adası gümrüklerini işgal ettiler. Parayı alıp gittiler. Hiçbir ses çıkaramadık.

Lübnan'da, Irak'da ve Yemen'de isyanlar oldu. Bu isyanları bastırmak için ordular gönderildi. Bastırıldı ise de Devlet'e can ve mal bakımından pek pahalıya maloldu. Hele o Yemen, Türk'e mezar olmuştur. Giden genç, dinç askerin yüzde yirmisi ancak dönüyordu. Böylece yarım milyon kadar Türk Yemen kumlarına gömülmüştür. Irak ve Yemen'i İngilizler, Lübnan'ı Fransızlar ayaklandırıyorlardı. Bunun için Araplara para ve silah veriyorlardı.

Yunanistan'la yapılan savaşta Yunan Ordusu bozulmuş, Atina'ya girmemize ramak kalmışken, Rusların aracılık ve tehditleriyle ordu ilerleyememiş, anlaşma yapılıncaya kadar orada kalıp sıtmadan kırılmış, sonra dönmüştür. Bu savaşta başarılı olduğumuz halde, hiçbir şey kazanamamışızdır.

Ülke bilim, ekonomi, dış politika, uygarlık alanlarında hızla çöküntüye doğru gidiyordu. İşte bu baskı ve felaketler içinde «Askeri Tıbbiye Mektebi»nde özgürlük fikri doğdu; «İttihat ve Terakki» adını alan bir gizli cemiyet kuruldu. Meşrutiyet, Meclis-i Mebusan kısaca özgürlük isteniyordu. Avrupa'ya kaçmaya başlandı. Avrupa'ya kaçan Mizancı Murad ve Ahmed Rıza Beyler gibi birtakım kişiler Paris, İsviçre, Londra ve Mısır'da milleti uyandırmak için gazete ve broşürler yayınladılar. Bunlar yabancı postahaneleri aracılığı ile yurda sokulup gizli gizli her tarafa dağıtıldı. Bu işi de İstanbul'da yapanlar Askeri Tıbbiye öğrencileriydi. Özgürlük fikirleri bütün okullara ve halk arasına sokuldu. Namık Kemal'in yurtseverlik şiirleri gençlere gizli gizli okutuldu. Özgürlük fikirleri, yurt duyguları gençleri gayet kolaylıkla ve gayet çabuk büyülüyordu.

Abdülhamid bunlardan pek telaşa düşmüştü. Tahtan indirileceğinden çok korkan bu padişah, esasen pek vehimliydi. Çevresindekiler de bu özgürlük hareketini büyük göstererek onun evhamını artırıyor, böylece kendilerine iş ve mevki sağlıyorlardı. Abdülhamid artık İstanbul'u o kadar sıkı yaptı ki, bir memur, bir asker «irade»siz İstanbul'a gelemez oldu. Toplu olarak askerleri İstanbul'dan geçirmezdi. Bundan da pek gülünç ve pek kötü durumlar ortaya çıkardı. Mesela Yemen'e gönderilecek olan Sinop ve Trabzon tarafının askerleri İstanbul'a çıkarılırsa bir ihtilal yapılır korkusuyla, karadan yaya olarak İskenderun'a sevk edilir, bu zavallılar yolda aylarca sürünür, perişan olurlardı.

Artık her tarafta meşrutiyetin tekrar ilanı fikri gençliğin dimağını zaptetmişti. Bu sırada Bulgar ve Rumların Makedonya'da gezdirdikleri çeteler, attıkları bombalar, yaptıkları toplu kıyımların haddi hesabı yoktu. Ancak bunların, Avrupa'da kopardıkları yaygaraların sonucu olarak Rumeli'ye jandarma ve maliye için Avrupa devletlerinden kontrol ekiple-

ri konuldu. Avrupa'dan jandarma, subay ve maliye memurları gelip Selanik'e yerleşti. Böylece Makedonya'ya bir dereceye kadar bağımsızlık verilmiş oldu. Bu da oradaki yurtseverlerin çalışmasına uygun bir ortam hazırladı. Yurtseverler çalışmalarını sürdürürlerken bu arada subaylarımızı da cemiyete aldılar.

Önce Sinop'ta hükümet aleyhine bir ayaklanma oldu. Dükkanlar kapandı, Vali kovuldu. Bunun Selanik hareketiyle ilgisi yoktu. Nedeni kötü yönetimdi. Biraz sonra Eruzurum'da isyan çıktı. Nihayet 1908 yılında Selanik'te yeniden kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ordunun yardımıyla, devrim yaptırılıp, Abdülhamid Han'a meşrutiyet zorla ilan ettirildi. Ayasofya'da Adliye Dairesinde Meclis-i Mebusan toplandı. Biraz sonra «31 Mart» adıyla tarihe geçen meşhur isyan çıktı. Bu isyan, İttihat ve Terakki'nin yolsuzluğundan, bu yolsuzlukları basının ve Meclis-i Mebusan'ın şiddetle eleştirmesinden dolayı çıkmıştır. İsyanı bizzat İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Hükümeti'nin muhafaza taburları olan Avcı Taburları başlatmıştır.

Bu eleştiriler ortamı uygun duruma getirmiş bu taburlar «Din gidiyor!» sanıp dini alet etmişlerdir. Bu da o askerlere «Cemiyet-i Muhammediye» adında tutucu bir cemiyet telkin etmiştir. Askerler, öldürmek için İttihatçıları aradılar. İttihatçı subaylardan yakaladıklarını kestiler. Meclis-i Mebusan'ı bastılar. Mekteplilerin aleyhinde idiler. alaylı subay istiyorlardı. Mektepli subaya rast gelirlerse hemen kesiyorlardı. Bir süre İstanbul askerlerin elinde kaldı. Tuhaf olan şuydu: Bu düzenli ordunun isyanı da tıpkı yeniçerilerinki gibi «Şeriat isteriz!» diye yapılmıştı. Bunun üzerine Selanik'den İttihatçılar tarafından düzenlenen «Hareket Ordusu» adıyla bir ordu gelip İstanbul'u zaptetti ve Abdülhamid'i tahtan indirdi (1909). Abdülhamid Selanik'e götürülüp Alatiniler Köşkünde hapsedildi. Bir süre sonra Beylerbeyi Sarayı'nda öldü.

Otuz üç yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi Reşad geçti.

Abdülhamid, Osmanlı Sülalesi'nin zulüm eden padişahları arasındadır. Milleti inim inim inletmiştir. Gayet zeki, fakat gayet cahil kişilere değer verirdi. Bilginleri, aydınları, yurtseverleri hiç sevmezdi. Onlardan şüphe eder, uzaklaştırırdı. Böylece Devlet'in kökünü baltalamıştır. Zamanı politika bakımından bir ölçüde dertsiz geçmiştir. Bulgarlar Doğu Rumeli'yi ansızın basıp kendi topraklarına katmışlardır. Asker göndererek engel olmak mümkünken Yıldız Sarayı savunmasız kalır diye, yani kendisini düşündüğü için göndermeyip Rumeli'yi feda etmiştir. Karadağ, Yemen, Havran, Girit, Sisam, Irak, Zitun ve İstanbul'da isyanlar olmuştur. Yunanistan'a karşı yapılan savaş zaferle nihayet bulmuşsa da, Padişahın korkaklığı yüzünden yararlanılamamıştır. Böyleyken Abdülhamid bu uzun barış döneminde Devlet ve milletin düzenlenmesi, güçlendirilmesi yolunda da başarılı olamamıştır. Eğer uzun barış döneminden yararlanabilen bir padişah olsaydı, Türkiye yeniden büyük ve uygar bir devlet, Türkler uygar bir millet olurlar ve refah bulurlardı. Bu zamanı kaybettiğinden kendisine ne kadar lanet edilse yeridir.

Abdülhamid Han çok korkak ve şüpheci bir adamdı. O'nun en önemli belirgin nitelikleri bunlardır. Gereksiz kuruntularına dokununca ona

her şey yaptırılır, şüphelenince dünyayı yakar bir yetenekteydi. Korkaklığı ise müthişti. Bundan dolayı pek ihtiyatlı, kendi nefsi için pek tedbirli bir adam olmuştu. En ufak bir tehdidin önünde hemen yapacağından vazgeçerdi. Politikası da, diplomasisi de bu idi. Bu durumunu bilen Avrupalılar kendisinden çok şey koparmışlardır.

Abdülhamid'in bariz sıfatı cehaletidir. En büyük kabahatı da budur. Cehli yüzünden dünyanın önünde, uygarlık sahnesinde Devlet'i, Türk'ü sürekli olarak geri bırakmıştır. Avrupa dev adımlarla ilerlerken, bu padişah hurafeler içinde ve köhne fikirler arasında hep geri gitmiş, Türkiye ve Türkler bu zamanda, bu uygarlık içinde bütün dünyaya şaşılacak birşeymiş gibi gösterilmiş, bir vahşiler toplululuğu görümüne sokulmuştur. Ebu'lhüda gibi üfürükçülere inanır, onları boylarınca paraya batırırdı. Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa gibi okur yazar olmayanları paşa, mareşal yapardı.

Abdülhamid'in en büyük düşmanlığı fikire idi. Milleti fikirsiz, kör etmiştir. Hâlâ Türkiye'de yetişmiş devlet adamı olmamasının, yönetici kıtlığının nedeni hep kendisidir. Adam yetişmemesi, ya da yetişmişleri imha için elinden geleni ardına koymamıştır. Bu fikirle meşrutiyeti kaldırmak gibi kötü bir iş yapmıştır, ortalığı casusla doldurmuştur. Bu işlerde yardımcısı ve işbirlikcisi «Şapur Çelebi» adını alan Sadrazam Küçük Said Paşa'dır. Meşrutiyetin kaldırılması, casus teşkilatı hep onun marifetidir. Bunları fikri öldürmek amacıyla yapıyordu. Fakat esas amaç kendisini korumaktı. Tabi fenalıklar birbirini doğuruyor, neticede en fena şeylere varılıyordu. Aydınlardan kendisine ve ülkeye zarar gelmeyeceğini bilmiyordu. Onları devlet yönetimine çekmek ve hatta alet etmek doğru yolda gitmekten ibaret basit bir şeydi. Hem bir kimse - yasal olsa- kendisinin ve koltuğunun korunması için bir milletin çöküşünü hazırlamak hakkına asla sahip değildir. Bu nedenden dolayı alçaktır. Türk Milleti bu adama daima lanet etmelidir.

Zamanının casusluğu o kadar ilerideydi ki, Kabine üyeleri bile casus idi, birbirlerini jurnal ederlerdi. Abdülhamid tahtan indirildiği zaman Saray'ında binlerce jurnal bulunmuştur. Hatta baba oğulu, oğul babayı jurnal ederdi. Kabine üyelerinin evlerinin halini, karılarıyla muamelelerini bile haber alırdı. Abdülhamid'in bir iyiliği olmuştur. Kendisinden önceki ve sonraki padişahlar gibi yabancılardan bol bol kredi almamış ve Devlet'i borçlara batırmamıştır. Mali bunalım bir iflas halini alınca bir çeşit konkordato olan «Tevhid-i Düyun» (borçların birleştirilmesi) yapılmış, Abdülhamid bu borçları namuslu bir borçlu gibi her yıl ödemiş, Devlet'in borcunu azaltmıştır.

Döneminin en meşhur sadrazamları ilk zamanda Mithat Paşa, sonra Küçük Said Paşa ile, Kıbrıslı Kamil Paşa'dır.

Mithat Paşa, cidden büyük bir devlet adamıdır. Büyük bir kişidir. Vali olarak nereye gittiyse orayı bayındır hale getirmiş ve düzeltmiştir. Hâlâ Bulgaristan ve Sırbistan'da yaptığı önemli yollar, Selanik, Şam ve Bağdat'ta eserleri vardır. Meşrutiyetimizin babasıdır. O olmasaydı, Meclis-i Mebusan'ı bir defa açmasaydı, Anayasa'yı yazıp milletin gözü önüne bırakmasaydı, belki meşrutiyetin ilanını sağlayan gençler, onu yapmak fikrini o zaman akıllarına getiremezlerdi. Meşrutiyetimiz daha

yıllarca geri kalırdı. Bu da milletimizi ilerleme yolunda geride bırakırdı. Mithat Paşa zeki, tedbirli, devlet işlerine vakıf oldukça azimli bir kişidir.(*) Said ve Kamil Paşalar uzun süre ve çok kez sadrazamlık yapmışlardır. Ama ikisi de işe yaramaz insanlardır. Hele Küçük Said çok akıllıydı, fakat kararsız ve özelliklede sorumluluk almaktan korkan bir adamdı. Buyüzden devlet yönetiminde iş göremezdi.

Abdulhamid'in bütün zamanı kabahattan ibarettir. Bir suçu olmadığı zaman varsa, o da «31 Mart» olayıdır. Kabahatlarının cezasını ise o zaman çekmiştir. 31 Mart'ı Abdülhamid yaptırdı, ya da bizzat Abdülhamid yaptı diyenler varsa da, doğrusu bizim dediğimiz gibidir görüşündeyiz.

BEŞİNCİ MEHMED REŞAD HAN

Bu kişi «Beşinci Mehmed» ünvanıyla tahta çıkmıştır. Zamanında İttahat ve Terakki Cemiyet ve Hükümetiyle muhalifleri arasında olan düşmanlık artmış, «Hürriyet ve İtilaf» adıyla bir siyasî parti, ondan önce de Çerkes, Arnavut, Rum, Ermeni, Arap siyasî kulüpleri kurulmuştur. Sonra da «Halaskaran» adıyla subaylar İstanbul'da bir cemiyet oluşturmuştur. Meclis'te ve basında şiddetli eleştiriler yapılmış, kavgalar çıkmıştır. İttihatçılar keyiflerince hareket etttiklerinden, hiçbir muhalif yaşatmamak fikriyle Meclis-i Mebusan'ı dağıtıp kendi emirlerine bağlı bir yenisini topladılar. Bu Meclis'i dayak atarak, hapsederek, her türlü zorbalığı yaparak seçtirmişlerdir. Halaskarlar Cemiyeti isyan hazırladı, fakat isyana gerek kalmadan İttihat Hükümeti'ni devirdi. Aynı zamanda Arnavutluk'ta da İttihat Hükümeti'nin kötü yönetiminde dolayı isyan çıktı. Bu isyan yatıştırılmışsa da, birbirini izleyerek gelen Ahmet Muhtar ve Kamil Paşalar kabineleri tam bir acz içinde kalmış, İttihat Hükümeti zamanında Sırp, Bulgar, Yunan arasında yapılmış olan «Balkan İttifakı» bizi savaşla tehdit etmeye başlamıştır. Bu kabine bir iş yaptıysa o da dayakla toplanan Meclis-i Mebusan'ı kapatmasıdır. Hükümet aczini biliyor, savaş istemiyordu. İttihatçılar Darülfünun (üniversite) öğrencilerini «Savaş isteriz!» diye Bab-ı Ali'ye sevkettiler. Bundan amaçları hükümeti devirip yerine geçmekti.

(*) Bu konuda da zamanımız tarihçileri, Aldülhamid'i ağır bir dille eleştiren Dr. Rıza Nur'la aynı fikirde değillerdir. Bunlardan Yılmaz Öztuna şunları kaydetmektedir: «Midhat Paşa bir hukukçu olmadıktan başka meşruti rejim üzerinde düşünmüş ve düşünebilmiş de değildi. Hayran olduğu ve destek gördüğü İngiltere, o zaman, dünyanın mukayese kabul etmez derecede en ileri ve en üstün devleti olduğu için, Türkiye'de de İngiltere'dekine benzer bir rejim uygulanırsa bütün pürüzlerin halledilivereceğine inanmıştı... II. Abdülhamid not şeklindeki hatıralarında şöyle demektedir. «Midhat Paşa öteden beri meşrutiyet taraftarı idi. Lakin ismini ve bazı kitaplarda methini işitmekle hasıl olmuş bir taraftardı. Hiçbir devletin kanun-i esasisini tetkik etmiş ve bu babda esaslı bir fikir edinmiş değildi. Rehberi, Nafia Müsteşarı Odyan Efendi idi. Odyan Efendi ise o zaman bile bizde en mümtaz hukuşinas değildi. Hele memleketi hiç bilmezdi. Zannederim bu vukufsuzluk Midhat Paşa ile Taif Kalesi'ne kadar beraber gitti!...» Y. Öztuna, Türkiye Tarihi, Cild: 12, sh., 92, İstanbul, 1967) (Toker Yayın Komisyonu.)

Bir müfreze asker gelip dağıtmasaydı iş olup bitecekti; fakat bu gösteri hükümeti korkutup savaşı kabule sevketmiştir. Çok teessüf olunur ki, Darülfünün, eskiden yobazların rolü olan «Savaş isteriz!» rolünü oynamıştır. Bu, daima, Darülfünun'a leke kalacaktır. Öğrenciler savaş, barış bilir mi? Böyle işe mektepten çıktıktan sonra karışmak gerekir. Her ne kadar savaş yapılmaması için uğraştıksa da, Kabine'ye anlatamadık. O zaman «İkdam» gazetesinde de Makedonya'ya özerklik verip savaş edilmemesi için bir makale de yazmıştım. Mağlup olacağımızdan pek korkuyordum. Çünkü aklı başında uzmanlardan fikir almış, mağlup olacağımıza kanaat getirmiştim.

Savaşa engel olamayınca hiç olmazsa zaten elden çıkmış olan Girit'i resmen de vererek Yunanistan'ı bu ittifaktan ayırmak vardı. Bu işin gerçekleşmesi yolunda çalışmış ise de, «canlı cenaze» adına layık Kabine buna da cesaret edememiştir. Yunanistan ittifaktan ayrılsaydı üstün gelmemiz muhakkaktı.

Nihayet aleyhimize «Balkan Harbi» denilen savaş açılmıştır. Hem de bunu biz ilan etmişizdir. Donanım eksikliği yüzünden, askerin talimsiz ve disiplinsiz bulunmasından, Bulgarlar Çatalca'ya kadar geldiler. Orada mağlup olarak çekildiler. Bu suretle barış yapıldı; fakat İşkodra'dan Çatalca-Aynos hattına kadar bütün toprakları kaybettik. Savaşın sonunda Sırp, Bulgar ve Yunan birbirini vurdular. Bu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti Talat ve Enver Beylerin yönetiminde sekiz-on kişi ile ve seyirci olarak toplanan elli kadar kişinin katılımıyla Bab-ı Ali'yi bastılar. Harbiye Nazırı (Savaş Bakanı) Nazım Paşa ile yaverini ve Kamil Paşa'nın yaverini öldürdüler. Diğer kabine üyelerini hapsederek hükümeti ele geçirdiler. Bu iş hayret edilecek bir şeydi. Zayıflığı görmeli ki beş kişiye karşı duracak kadar bile kuvvetleri yokmuş!...

Derhal Balkanlılar arasında savaştan yararlanılarak Edirne'ye girildi. Böylece Edirne olsun kurtulmuş oldu. İsabettir ki, İttihatçılar hükümete gelmişler, yoksa Kamil Paşa Kabinesi bu cesareti de gösteremezdi.

Bundan sonra İttihat ve Terakki Hükümeti şiddete başlamıştır. Özgürlüğe karşı harekete geçip önceden yapmış olduğu özgürlüklere sınırlamalar getiren Matbuat Kanunu'nu (Basın Yasası'nı) şiddetle uygulayıp gazetelere ağız açtırmaz oldu. Sıkıyönetim, Divan-ı Harbler kurdu. Darağaçlarında adamlar sallandırdı. Yine sürü sürü muhaliflerini sürgün edip Anadolu kentlerine yerleştirdi. Sokaklarda adamlar öldürüldü. Artık kimse ağız açamaz oldu. Dönem bir derece Abdülhamid'in zamanına benzedi. Yeniden ve hükümet kuvvetiyle milletvekili seçimi yaptı.

Yeni Meclisteki milletvekileri İttihat Hükümeti'nin her dediğine el kaldırmak, oy vermekten başka hiçbir şey yapmadı. İktidara yakın olan ancak işin ehli olmayan bazı kişiler önemli mevkilere, valiliklere bakanlıklara yarleştirildiler. Ayrıcalıklar satılıp paraları ceplere yerleştirildi. Ayrıcalıklı olanlar, bir sanat sınıfı haline geldi. Bol bol ve fahiş faizli ve hatta politik çıkarlar vermek şartıyla Avrupa'dan alınan paralar israf edildi. Sıkıyönetim İstanbul'da uzun bir zaman kaldı, Cumhuriyet'e kadar sürdü.

Bunların bütün nedeni; İttihat ve Terakki'nin başında birkaç tane

akılca ve bilimce noksan olan, hiçbir kimseyi dinlemeyip bildikleri gibi hareket etmeyi seven kimselerin bulunması, mevki ve paradan başka birşeyde gözü olmayan birtakım açıkgözün Parti'ye girmiş olmasıdır. Bu şiddet dönemini, Mahmud Şevket Paşa'nın katlinin başlattığı şüphesizdir.

Bu hükümet birçok şey yapmak istemiş; fakat her şeyi karmakarışık etmiştir. Zamanlarında okullarda öğrenim gerilemiştir.

Bu dönemde millete yararlı hiçbir iş yapılamamıştır. Yalnızca Balkan Harbi'nin neden olduğu yarayı biraz hafifletmiştir. Ancak birkaç kişi mevkice büyümüş, birkaç kişi zengin olmuştur; fakat asıl kâr Yahudilerindir. Meşrutiyetten önce çoğunlukla pek fakir olan İstanbul Yahudileri İttihatçılara yanaşıp ticari ilişkiler kurmuş ve hepsi zengin olmuştur.

Balkan yenilgisinden sonra Ruslar ve Avrupalılar bu sefer de Anadolu'nun doğusunu bizden ayırmak için uğraştılar. Ermeni Hıristiyanlar hesabına, yüzlerine insanlık maskesini takarak «Vilayat-ı Sitte» (Altı Vilayetler)(*) adı verilen Doğu Anadolu'nun altı ilinin bir çeşit özerkliğini istediler. Ruslar ve Avrupalılar, Türk Hükümeti'ne isteklerini kabul ettirdiler. Uygulama başlamak üzereyken Dünya Savaşı çıktı.

İttihatçı Hükümeti akılsızlık edip harbe girdi. Almanya'nın ela gözleri için Devlet'i ve Milleti bitirdi. Bu savaş sırasında Türkler büyük çileler çektiler. Müthiş bir açlık oldu. Bu korkunç kıtlığı karaborsa ve rüşvet olayları izledi. «Men-i İhtikar» diye yapılan komisyon ise, karaborsayı önlemek yerine, üstüne tüy dikti. Oysa savaşa girmemek mümkün olur, her devletle ayrı ayrı itilaflar yapılır, çıkarlar sağlanabilirdi. Ya da – bilmiyorum- savaş gerekliydi.

Savaşın son yılında Reşad Han öldü (1917). Yerine kardeşi Vahideddin geçti.

Sultan Mehmed Reşad Han zekası zararsız, yumuşak huylu, merhametli, vicdanlı, iyi kalbli, fakat korkak ve uyuşuk bir kişiydi. Tahta çıktığı vakit zaten ihtiyarca idi. uzun bir hapislik ve hapishanede içki iptilası kendisini kocatmıştı. Ülkenin ve milletin gelişmesini, iyiliğini candan isterdi. Kendisi hiçbir iş yapamazdı ve bilmezdi de. İşleri ehline vermek fikrindeydi. Hatta pek korkak olduğundan, işler hakkında birşey söylemeye bile cesaret edemezdi.

«Bu meşrutiyettir, ben bir şeye karışmıyorum. «Usul böyledir» derdi. Bu kişi zamanından asla sorumlu değildir. Ne kadar iyilik ve kötülük varsa hepsi hükümetindir. Tamamıyla meşruti bir padişahtır. Saray ve Bab-ı Ali rekabeti bunun zamanında Bab-ı Ali'nin kesin üstünlüğü ile bitmişti. Ancak Reşad Han'ın, padişahlığın yetkilerini de kullanamaması kabahatı vardır. Bu da korkaklığındandır.

Farsça bilir, ağdalı ve düzgün söz söyler, hayırsever bir kişi olup hapisliği zamanında çok şiir, özellikle «Mesnevi»yi okumuştu. Kendisi de Mevlevi tarikatındandı.

(*) Vilayat-ı Sitte: Osmanlı Devleti'nde Erzurum, Van, Harput (Mamuretül Aziz), Sıvas, Bitlis ve Diyarbakır'ı içine alan altı il'e verilen genel ad. (Toker Yayın Komisyonu.)

ALTINCI MEHMED VAHİDEDDİN HAN

Vahideddin, Abdülmecid Han'ın yirmiüçüncü, yani sonuncu çocuğudur. Asıl adı Vahideddin olup tahta «Altıncı Mehmed» adıyla geçmiştir. Tahta geçtikten biraz sonra Türkiye mağlup olarak bir ateşkes ile Dünya Savaşı bitmiş (1918 Ekim); İngiliz, Fransız, İtalya ve Yunanistan ordu ve donanmalarıyla girip, İstanbul'u işgal etmişlerdir. Bu büyük felaketten müteessir olan ve çok çile çekmiş bulunan bütün millet ve bütün basın İttihatçılar aleyhine ateş püskürmüşler ve bu durum uzun bir süre devam etmiştir. İttihat ve Terakki bir kongre yapıp partiyi feshetmiştir. Vahideddin de zaten İttihatçı düşmanı olduğundan ilk iş olarak Meclis-i Mebusan'ı feshetmiştir.

Sultan VI. Mehmed (Vahideddin)

Dünya Savaşı bu millete toprak, can ve malca pek pahalıya mal olmuştur. Bu felaketin belki de tarihimizde eşi yoktur.

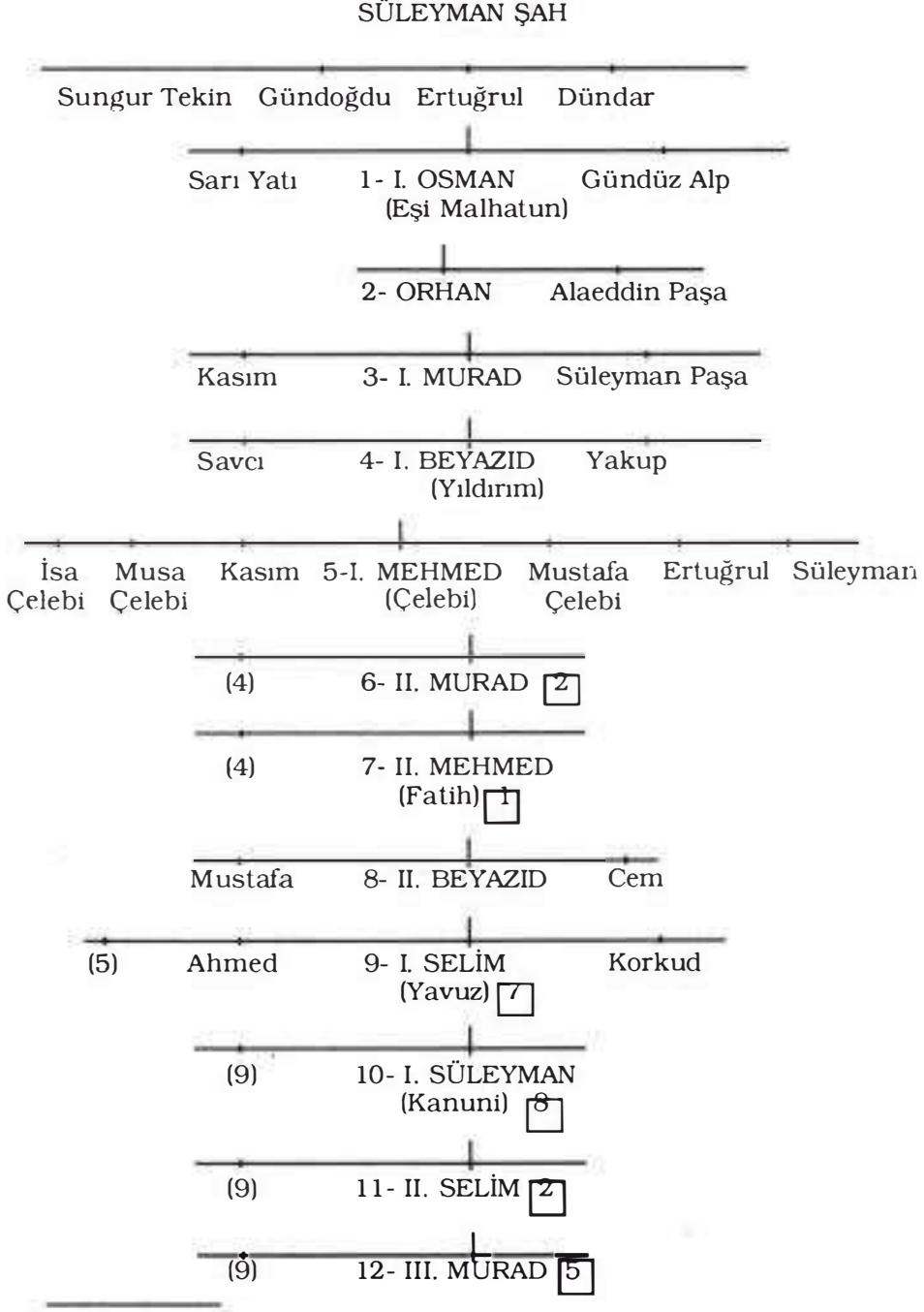
Umumi Harp'ten (Birinci Dünya Savaşı'ndan) önce bazı üyelerinin edepsizliği yüzünden namuslu kişilerin himmetiyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Partisi) feshedildi. Ancak ahlaksız üyeler tekrar toplanarak ve birtakım namuslu, fakat saf kimseleri de aldatarak yeniden işe başladılar. Vahideddin hükümeti bunların eline verdi. Bunların başları Damat Ferit idi. Padişah da, bunlar da İngilizlere alet oldular. Hatta Yunan Ordusu'nu övdüler, üstün gelmesini istediler. Ülke aleyhinde ne yapmak mümkünse yaptılar. Milletin bütün soy soplarına sürecek bir lanetine layık oldular. Nihayet Ferit Paşa'dan başka bir Kabine gelip İstanbul'da Meclis-i Mebusan'ı topladı ise de, bu Meclis İngilizler tarafından basıldı. Meclis, bir kararla oturumu süresiz tehir edip dağıldı.

İşte bu sırada Anadolu'da «Kuvva-i Milliye» ve Millî Hükümet» kuruldu ve «Büyük Millet Meclisi» adıyla bir millet meclisi toplandı. Böylece Türkiye'de biri Anadolu'da, diğeri İstanbul'da olmak üzere iki hükümet ortaya çıktı. Anadolu, Yunan işgali altında bulunan İzmir'e girip barış delegeleri Lozan'a giderken Büyük Millet Meclisi'nin verdiği, saltanatı kaldıran, din ile dünyü işlerini ayıran ve «1 Teşrinisani (Ekim) Kararı» adıyla meşhur karar üzerine Vahideddin bir İngiliz zırhlısına binerek kaçtı. Veliaht olan Abdülmecid, Büyük Millet Meclisi'nin seçimiyle yalnız «Halife» oldu.

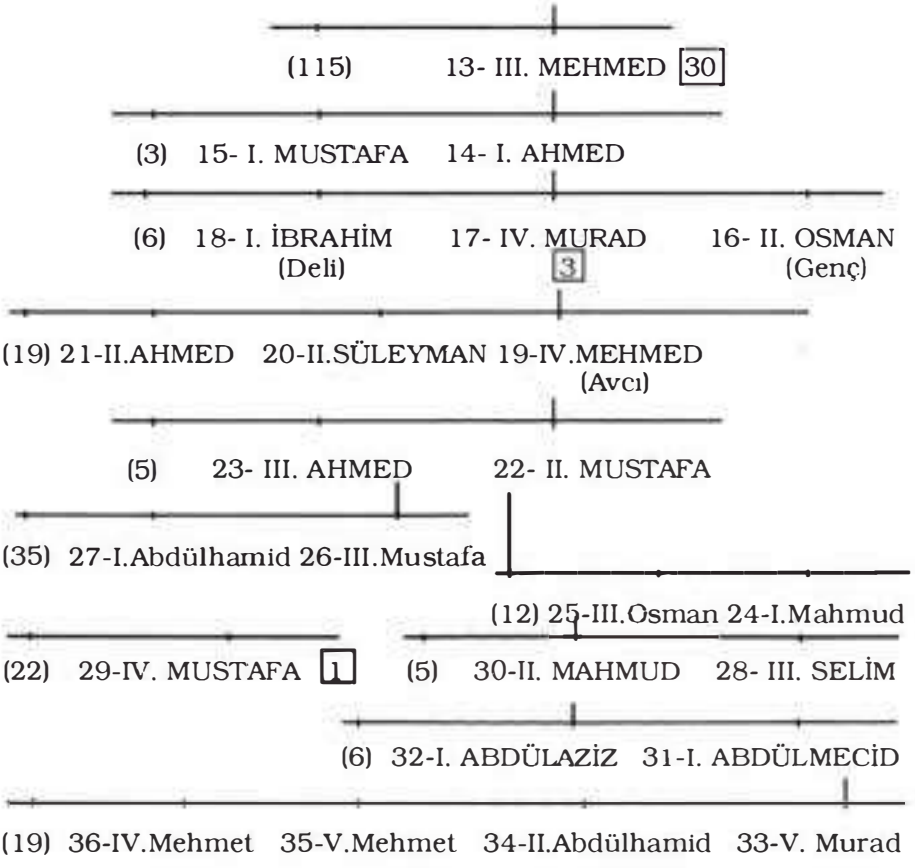
Böylece Türkiye'nin Osmanlı Sülalesi de bitti ve bu devletin üçüncü dönemi olan Hakimiyet-i Milliye (Milli Egemenlik) ve Cumhuriyet başladı (1922)

Osmanlı Sülalesinin, Türkiye padişahlarının, otokrasi usulünün sonu, padişahlığın son temsilcisi olan Vahideddin gayet cahil, aşağı zihniyetli, adi ruhlu, adeta uşak takımından, fakat pek hilekâr bir adamdı. Abdülhamid gibi gayet baskı rejimi taraftarıydı. Meşrutiyete bile tahammül edemiyor, onu kaldırıp istibdadı iade etmek fikrini taşıyordu. Devletine, milletine ölüm kalım kavgasında düşmanlarıyla birleşerek hıyanet etmiş bir alçaktır. Bu hıyanetiyle hem kendi tacını kaybetmeye, hem de sülalesini çökmeye mahkum etmiştir. Zamanı rezalet içinde geçmiştir. Yalnız bir iyiliği vardır: Meşrutiyet usulünün daha gelişmiş biçimi olan Millî Egemenliğin ve Cumhuriyet'in kurulmasına olumsuz bir gayretle neden olmuştur.

OSMANLI SÜLALESİ SEÇERESİ(*)

(*) Şecerenin incelenmesini kolaşlaştırmak için aşağıdaki açıklama verilmiştir:

A- Padişahlık edenler büyük harflerle yazılmıştır. Bunların solundaki rakamlar kaçıncı padişah olduklarını gösterir.

B- Tarihe karışmış şöhretli şehzadelerin adları zikredilip, diğerlerinin toplamı daire içinde sayı ile gösterilmiştir. O halde, o padişahın kız ve erkek bütün çocuklarının adedini bulmak için o sayı ile, adları yazılı şehzadelerin sayısını toplamak yeterlidir. Örnek: II. Bayezzid'in çocuklarının hepsinin sayısını bulmak için, Ahmed, Selim ve Korkud'u parantez içindeki 5 sayısı ile toplanmalıdır. Yani 3+5=8, Bayezid'in 8 çocuğu vardır.

C- Bir padişah, çocuklarından, kardeşlerinden ya da hanedandan kaç tanesini boğmuş, katletmiş ise, onların sayısı da padişah adının yanında bir kare içinde gösterilmiştir.

D- Padişah eşlerinin kimler olduğunu göstermeğe devam edilmemiştir. Çünkü yalnız birinci padişahın karısı Malhatun bir Türk kızıdır. Sonrakilerin eşleri bir iki Türk istisna edilirse, hep Tekfur kızları, Bizans ve Sırp prensleridir. Üç-dört padişahtan sonra ise artık evlenme de kalkmış, Rus, Venedik, Sırp, Bulgar, Rum, Çerkez vb. tutsak ve odalıklarından çocuk yapmışlardır. Bu durumlar sınır dışına çıkarılıncaya kadar ve yalnız Çerkeslerle devam etmiştir.

ÜÇÜNCÜ CİLDİN SONU

Dr. RIZA NUR

TÜRK TARİHİ

(Cilt:4)

TÜRKİYE DEVLETİ

Sonu

OSMANLI SÜLALESİ'NE VE ZAMANINA POLİTİK, TOPLUMSAL, UYGAR VE EKONOMİK YÖNLERDEN GENEL BİR BAKIŞ

Bu Şecerenin İncelenmesi ve Üzerinde Düşünülmesi Birtakım Dikkate Değer ve Önemli Durumlar Göstermektedir.

1- Bu padişahların her birinin birçok çocuğu ve kardeşi vardır. Padişah olmayan şehzade ve sultanlar da sayısız çocuk sahibi olmuşlardır. Fakat mevki hırsı ile hemen hepsini kesmişlerdir. Kuvvetliler kuvvetsizleri öldürmüşlerdir. Yani, büyük balık küçük balığı yer gibi birbirini yemişlerdir. Çocuklar bazen doğar doğmaz ya da beşikte, bazen -politika ve entrika sonucu kurtulup, hayatta kalmış iseler- delikanlı ve yetişmişken katledilmişlerdi.

Bu katl ve idam kimi zaman beş-on şehzadeye birden uygulanıp katliam biçiminde yapılırdı. Çocuklar doğunca ya kızlarağası parmakla gırtlağını sıkardı ya da göbeğini kesmeyip bırakırlar, çocuk kan kaybederek ölürdü. Büyükler kemend ile boğulurdu. Yay kirişiyle boğmak Türk göreneği idi ve bu yöntem, Osmanlı Sülalesi'nin ilk dönemlerinde uygulandı.

Mesela Çelebi Mehmed, kardeşi Musa Çelebi'yi yayının kirişiyle boğmuştur. Bu işe Birinci Murad başlamıştır. Birinci Abdülmecid'in zamanına kadar, yani dört buçuk yüzyıl devam etmiştir. Üçüncü padişahtan başlamış, otuzbirinci padişahta bitmiştir. Dördüncü Murad'dan, Dördüncü Mustafa'ya kadar bu vahşilikte büyük bir ara vardır. Nihayet Dördüncü Mustafa da bir şehzade kesmiş, artık ondan sonra bu kötü iş görülmemiştir. Kısacası bu cinayetler bu katillik çoğalarak gitmiş, Birinci Selim, Birinci Süleyman ve Üçüncü Mehmed'de en üst noktasına ulaşmış, ondan sonra azalmaya, fasılalar vermeye başlayıp nihayet bitmiştir. Bu suretle birtakım masum ve hatta sabi insanlar kurban olmuştur. Yalnız İkinci Abdülhamid selefine ve halefi olan veliahdına kötülük etmiş ise de bu, katl ve idam gibi bir ci-

nayet olmayıp hapisten ibarettir. Yani Osmanlı Sülalesi'nde bitmiş olan canilik ve vahşilik Abdülhamid'de hafif biçimde başgöstermiştir.

Nihayet On sekizinci Padişah olan Deli İbrahim'de -İbrahim'den başka kimse kalmamış- sülalenin nesli kesilmek tehlikesi ortaya çıkmıştır. Demek ki, birbirini ne müthiş surette kesmişlerdir!.. Oysa birçok odalıklara gece gündüz cinsel ilişki durumunda bulunmalarından, geçim dertleri olmayıp iyi beslendiklerinden, sarayların birer çocuk fabrikası gibi çalışması, müthiş bir surette üremeleri ve bugün belki de on-yirmi bin kişilik bir ordu yapmaları gerekirdi. O zaman bunu büyük bir tehlike sayarak anasından devlet adamlarına varıncaya kadar herkes, İbrahim'e güzel kız bulup sunmuş ve ondan döl almağa çalışmıştır. İbrahim de bu konuda çeşni merakına düşmüştü... O zamanki zihniyete göre bu hanedanı yaşatmayı gerekli görmüşler, gerçekten de İbrahim'den döl alınarak hanedan yaşatılmıştır.

Ondan sonra yine sülale çoğalmaya başlamışsa da yeniden birbirlerini boğduklarından, yine azalmıştır. Zamanımızda bunlardan ancak kadın ya da erkek hanedana mensup kırk-elli kadar aile vardır.

Birinci Murad, oğlu Savcı'yı; Birinci Bayezid kardeşi Yakub'u öldürmüştür. Çelebi Mehmed kardeşi Musa ve İsa'yı öldürmüş, kardeşi Süleyman'ın oğlu Kasım'ın gözüne mil çektirmiştir. İkinci Murad, amcası Mustafa (Düzmece Mustafa) ile kardeşi Mustafa'yı idam etmiş, öteki kardeşleri Yusuf ve Mahmud'un gözlerine mil çekmiştir.

Fatih Sultan Mehmed henüz anasından süt emmekte olan kardeşi Ahmed'i öldürmüştür. Hatta Fatih şehzade ve kardeş katlini yasal hale koymuştur.

Onun koyduğu yasa şöyledir. «Her kimesneye evladımdan saltanat müyesser olsa evvela karındaşlarını nizam-ı alem içün katletmek münasibdir. Ekser ülema dahi tecviz etmiştir.»

Yavuz genç ve yetişmiş kardeşlerini ve kardeşlerinin oğullarını toplayıp cellada vermiştir. Bunlar kardeşi Korkud ve Ahmed, kardeşi-oğulları Mehmed, Osman, Musa, Orhan ve Emin'dir. Kanuni Hürrem Sultan'ın teşvikiyle Şehzade Mustafa'yı boğdurdu. Mustafa bir kahraman, şair önemli bir adamdı. Padişahlığa layıktı. Padişah olabilseydi Devlet'e önemli yararları olurdu. Boğulması da feci oldu. Kanuni, Şehzade Mustafa'ya çadırına davet etti. Mustafa günahsız ve hiç bir şeyden haberi yoktu. Babasının elini öpecekti. Yakaladılar. «Aman, baba! Beni öldürüyorlar!» dedi. Kanuni aldırmadı!.. Mustafa'dan başka Mustafa'nın memedeki oğlunu, oğlu Bayezid ile onun beş masum oğlunu öldürdü. İkinci Selim saltanatı rakipsiz bırakmak için Şehzade Bayezid'i evlat ve ailesiyle beraber yok etti. Üçüncü Murad, Selim Han'ın beş çocuğunu, yani Cihangir, Mahmud, Mehmed, Mustafa ve Abdullah adındaki kardeşlerini cülus ettiği gece boğdurdu. Kanla sulanmış, ıtırlanmış bir tahta sevinçle oturdu.

Bu padişaların cüluslarında insandan kurban kesmeleri adet olmuştur. Üçüncü Mehmed tam yirmi kurban birden kesmiştir. On dokuzu kardeşi, biri oğludur. Bunların hepsi de birer sabi idiler. En büyüğü 10 yaşındaydı. Müslümanlar koyunu bile kuzu ise kurban etmezler. Hıristiyanlar yemek için bile kuzuyu kesmezler. Saraydan cülus

şenlikleri arasında bu mini mini tabutlar çıkar, anaları ağlardı. Kimi zaman da halkın insancıl duygularından korkup cenazeleri geceleyin saraydan çıkarırlardı.

İstanbul'da, padişah türbelerinde yarımşar metre boyunda sıra sıra birçok çocuk mezarları vardır ki, insana hüzün dolu bir manzara vermektedir.

Üçüncü Mehmed'in kurbanlarının adları oğlu Mahmud, kardeşleri Mustafa, Osman, Bayezid, Selim, Cihangir, Abdullah, Abdurrahman, Hasan, Ahmed, Yakub, İlişah, Yusuf, Hüseyin, Korkud, Ali, İshak, Ömer, Alaeddin ve Davud'dur.

Birinci Ahmed'e öldürecek şehzade kalmamıştı. Bir amcası vardı. O da deli idi. Adı Mustafa olan bu adam türbelerde dolaşır, denizde balıklara altın atar, geçtiği yollara altın saçardı. Buna o zamanın din adamları «Cezbe-i Rahmana mazhar!» yorumunu yapmışlardı. Hay dalkavuk din adamları!...

İkinci Osman da kardeşi Mehmed'i öldürdü. Dördüncü Murad üç, bir söylentiye göre dört kardeşini öldürdü. Kesilenler Bayezid, Süleyman ve Kasım'dır. Yalnız Şehzade İbrahim kaldı. Onu da öldürecekti. Ve Osmanlı Sülalesi bitecekti. Fakat anası Kösem Sultan, İbrahim'i ve sonuçta Osmanlı Hanedanı'nı kurtardı.

Bu cinayetlerin belgeleri padişah türbeleridir. İstanbul'da Ayasofya'da padişah türbesi sıra sıra minicik mezarlarla doludur.

O dönemlerde başka yerlerde saltanat rakiplerinin gözlerine mil çekmek adeti vardı. Hiç olmazsa bunlar da onu yapsalardı!.. Bu "ehven-i şer" olan yöntem bu ailede ancak üç beş kez uygulandı.

Şehzadeler ara sıra saltanat davasına kapıldıklarından kesilmiş, bazıları ise böyle bir kabahatta bulunmadıkları halde öldürülmüşlerdir. Bunlar da ya değerli şehzadeler olduklarından ya da tedbir için bu acıklı sona uğramışlardır. Kafa kesmekle alınan önlemlere akıl erdirilemez.. Önlem almak iyidir; fakat bu türlü değil.

Acaba bu vahşi yöntem iyi olmuş mudur? İtiraf etmeli ki, Devlet'i birçok anarşilerden kurtarmıştır. Böyle olmasaydı saltanat davaları pek çok olur. Devlet çoktan batardı. Hem de kesilmeselerdi bugün başımızda gelişmemize, milli egemenliğimize kuvvetli bir engel olacak ve milletin uğraşacağı bir soylular sınıfı bulunurdu. Bu iyilikleri olmuşsa da herhalde yaşama hakkına saldıran adi ve alçak bir yöntemdi. Bu yöntemi doğuran saltanat davalarıdır. Bu da kötü bir şeydir. Fakat bazen padişah zayıf kişilikli ve yeteneksiz adi olup Devlet'i çöküntüye sürüklemekte iken, değerli bir şehzadenin tahta geçmek istemesi de haksız olamaz.

Şehzadelerin öldürülemesiyle birlikte uygulanan bir cinayeti de burada anacağım. O da sadrazamlar, vezirler, komutanlar ve başka memurların idamıdır. Bu padişahlar yalnız aile cinayetleriyle kalmayıp devlet adamlarından, önlerine geleni de boğdurmuşlar, kestirmişlerdir.

Padişahlar vezirleri, sadrazamları bir kelimeleri, bir işaretleriyle öldürtüyorlardı. İdam için yargılamaya gerek görmezlerdi. Bu idamlar iş için değil, çoğunlukla adi şeyler ve ihtirasları hoşnut etmek için olurdu. Mesela Edirne'de sarayın mutfağına İstanbul odunu getirtmeyen bir

Sadrazam idam edilmiştir. Nice değerli sadrazam vezir ve komutan yerlerini almak isteyen rakiplerinin ayak oyunlarına, saray kadınlarının entrikalarına kurban gitmişlerdir. Bu sülale zamanında sadrazamlığa işaret olan şey «Sadaret Mührü» denilen mühürdü. Kendisine mühür gönderilen sadrazam atanmış, kendisinden mühür alınan azlolunmuş demekti. Sarayın celladları vardı. Debdebesi ve yeteneği yerinde olan, kabahatı ve kuşkulu durumu bulunmayan bir sadrazam, bile bir gün ansızın saraydan gelen ve «Mührü ver!» diyen adamlarla karşılaşabilirdi. Mühür elinden alınır, kendisi de cellada teslim edilirdi. Naima'nın deyimiyle «Sudur ferman-ı kaza ile ser-i maktu'u, hak üzere gaitan» olurdu. Adam öldürtmenin yaygın oluşuna ve padişahların baskıcı ruhlarına dikkat edilmelidir. Birinci Ahmed tahta çıktığı zaman on dört yaşında bir çocuk olduğu halde, huzuruna aldığı sadrazama ilk söz olarak «senin başını keserim!» demiştir.

Padişahlar böyle olduğu gibi, padişahların yanlarında da katipten, memurdan daha gerekli bir şey olarak cellatlar bulunurdu. Bunlar da sürekli kafa uçururlardı. Bu cellatlar sarayda, sadarette, vezirlerin evlerinde, komutanların yanlarında ve valiliklerde bulunurdu. En büyüğünden en küçüğüne kadar ne bir memurun, ne de halkın canı güvence altında değildi.

Bu da dördüncü padişahtan başlamış, otuz birinci padişahta bitmiştir. Bu çarpıklık ilk üç padişahta görülmez, İkinci Mahmud'dan sonra da yoktur. Yalnız İkinci Abdülhamid Midhat Paşa'yı öldürtmüştür. Bu cinayet de, hiç olmazsa eskileri gibi yargılanmaksızın ve bir söz ile değildir. Önce görünürde bir yargılama yapıldıktan sonra, karara gayet gizli olarak varılmıştır. Yani vezirler padişahların mutfaklarının soyulup doğranan pırasaları gibi olmaktan -dört buçuk yüzyıl doğrandıktan sonra- kurtulmuşlardır.

Bu incelemeden sonra görüyoruz ki, bu cinayetler Birinci Murad ile başlıyor, Yıldırım ile kurumlaşıyor, fuhuş ve çeşitleri, içki ve yabancı kadın ve rüşvet de Yıldırım'ın zamanında başlamıştır. O halde bu sülale için bu adama, «Habasetler anası» (Kötülüklerin anası) demek yakışır ve haktır. Yine görüyoruz ki cinayetler Birinci Abdülmecid ile duruyor, başka bir biçimde olsa da İkinci Abdülhamid'de tekrar görülüyor. Demek İkinci Abdülhamid bu sülalenin belirgin bir özelliği olan vahşilik ve caniliği şahsında hortlatmış biridir.

2- On sekizinci padişah olan İbrahim'de nesil kesilme tehlikesi ortaya çıktığından bir İbrahim kalmış, ondan sonra bütün nesil ondan gelmiştir. «On sekiz» rakamı, «otuz altı» rakamının yarısıdır. Yani İbrahim bu ailenin orta merhalesidir.

İbrahim'den çok önce zaten aile kanca bozulmuş, fizik ve moral yönünden soysuzlaşmıştı. Bunlar cinsel ilişki, içki, afyon, esrar ile bu hale düşmüşlerdi. Önceleri böyle dış etkilerle bozulma gittikçe artarken, bir süre sonra veraset bile rol oynamağa başlamıştır. Her padişah da cinsel ilişki, içki, esrar ve afyona devam ettiği için artık soysuzlaşma irsi ve sonradan edinilen iki etken ile ilerlemiştir. Böylece bu aileden ilk deli olan Üçüncü Mehmed'dir (1594). Üçüncü Mehmed'in oğlu Birinci Ahmed de adamakıllı delidir (1614). Bunun kardeşi Birinci Mustafa da

delidir. Oğlu Birinci İbrahim ise zır delidir (1640). Demek ki, İbrahim'in babası, dedesi delidir. Ailenin soysuzlaşmış dimağ, sinir ve akli alışkanlıklarca son derece bozulmuş bir döldür.

İşte İbrahim'den sonraki padişahlar sonuna kadar bu delinin sülalesidir. Dimağ soysuzlaşması irsen nesilden nesile geçtiğinden, hiç olmazsa soyaçekim yoluyla kendini gösterdiğinden bunların çoğu, belki de hepsi delidir. Her birinde, hatta en akıllılarında bile deliliğin bir şekli vardır. Simaları çoğunlukla bozulmuştur. Böyle insanlardan ne kadar padişahlık olacağı, ne hayır geleceği düşünülsün!... Hayır yerine şer geleceği doğaldır. Nitekim şer gelmiştir. Demek bu zavallı millet 1640 yılından, yani üç yüz yıldan beri sakalına inci, boncuk dizen bir delinin neslinin elinde kalmıştır.

Bilim adamları böyle ailelerin üç yüzyılda soysuzlaştıklarını söylerler. Gerçekten Türkiye'nin İkinci Sülalesi de bu bilginlerin görüşlerini doğru çıkarmaktadır. Sözleri adeta elifi elifine çıkmıştır. Adamakıllı deli olan Üçüncü Mehmed'in tarihi 1594'tür. Aile, yaklaşık 1300 yıllarında oluşmuştur. Bu durumda bunlar da tam üç yüzyıl içinde tam deli olmuşlardır. İbrahim'den sonra gelenler ise fazladandır. İkinci kısmın başlangıçları delidir.

Ortalama olarak 1892 yılarında yaşamış olan Altıncı Mehmed Vahideddin soysuzlaşmanın katmerli örneğidir. Bugünkü soysuzlaşmaları ve soyaçekim bakımından zevke düşkünlükleri o kadardır ki, millet bu sefer Anadolu'da canıyla, malıyla varlık kavgası yaparken, bu hanedan erkekleri ve dişileri düşmanımız ve yurdumuzu işgal etmiş olan İngiliz, Fransız, hatta Yunan subayları ile dost idiler, onlara ziyafetler veriyor, beraber içiyor, dans ediyorlardı.

3- Bu sülale padişahlarının dört tanesi tahtan indirilmiş, dört tanesi de tahtan indirilip öldürülmüştür. Birinciler; Birinci Mustafa, Dördüncü Mehmed, İkinci Mustafa, Üçüncü Ahmed'dir. İkinciler ise; İkinci Osman, Birinci İbrahim, Üçüncü Selim, Dördüncü Mustafa'dır.

4- Adlar, ilk zamanlarda çoğunlukla Türk adlarıdır. İlk zamanda yayının kirişile boğmaktan ibaret olan Türk adeti ve öldürülen için yas tutmak vardır. Yavuz, kardeşi Korkud'u boğdurunca üç gün yas tutturmuştur. Bu adet bir süre devam etmiş Üçüncü Mehmed, babası ölünce karalar giymiştir.

Aynı zamanda milli içki olan kımız içmek, yükünmek ve olcaşmak vardır. Demek ilk dönem Türklük ve milli niteliklere sahiptir. Bu dönem Kanuni Süleyman'a kadar gelmektedir. Ondan sonra milliyet ve hatta milli adlar bile kalkmıştır. Milliyeti bozan «devşirmeler», köle Hıristiyanlardan devlet adamları ve din adamlarıdır.

5- İlk bir-iki padişahtan sonrasının karıları yabancı prensesler ve biraz sonra da yabancı ve her milletten odalıklardır. Odalıklar bir aralık tutsak alınarak ve akınlarla sağlanmıştır. Bu iş için yarım yüzyıldan beri yalnızca Çerkes kızları Saray'a alınmıştır. Böylece bu hanedanın kanı o kadar karışmıştır ki, kendilerinde Türk kanından bir damla bile kaldığı kuşkuludur.

TEŞKİLAT

Dergah-ı Ali:

Saray'a «Dergah-ı Ali» denirdi. Padişahların birçok karıları ve sayısız odalıkları vardı. Padişahların, kendilerinden çocuğu olan odalıkları karıları olurdu. Bunlara «haseki», «haseki sultan» denirdi. Sonraları «kadın efendi» denmiştir. İlk kadın olana «baş kadın», diğerlerine ikinci, üçüncü, dördüncü numaraları verilerek «ikinci kadın efendi...» denirdi. Padişahların oğullarına Türkçe kelime ile «türe» denecek yerde, Farsça «şehzade» denmiştir. Aynı zamanda bir «efendi» ünvanı da alırlardı. Mesela adı Ahmed ise ona «Şehzade Ahmed Efendi» denirdi. Kızlarına «sultan» ünvanı verilirdi. Fakat asıl addan sonra gelirdi. Mesela adı Ayse ise ona «Ayşe Sultan» denirdi. Erkeklerde ise «sultan», adın önüne gelirdi.

Padişahlar kendileri «han», «sultan» ünvanı almışlardır. Mesela adı Mahmud ise ona «Sultan Mahmud Han» denirdi. Padişahlara özgü şeylerin sonuna «şahane», «hümayun», «amire» eklenirdi. Mesela padişahın sarayına «Saray-ı Hümayun», ahırına «İstabl-ı Amire», askerine «Asakir-i Şahane» denirdi. Bu üç kelime frenklerin «emperial» kelimesine benzeyip «padişaha özgü» demektir.

İkinci Sülale padişahları kendilerine «Hadim-ül Haremeyn eş-Şerifeyn»(*) (Şerif Haremler Hizmetcisi), «Zıllullah-ı fil Arz (ya da Fi'l-Alem) (Yerde Allah'ın Gölgesi), «Hakan-ül Berreyn-ül Bahreyn» (İki Kara ve İki Deniz Hakanı), «Hakan İbn Hakan» ünvanlarını vermişlerdir. Bu ünvanların birincisi dindarlıklarını gösterir.

Şer'an haram olan bütün her şeyi yapmalarına rağmen bunlar dindar idiler. Ötekiler ise görkemlerini gösterir. Hele kendilerini «Dünya'da Allah'ın Gölgesi» saymaları dine de ters düşmektedir. İhtimal ki «Zıllullah-ı fi'l-Arz» ünvanı, bu anlama gelen eski Türk «İdi-Kut»un Arapçaya çevrilmesidir. O eski Türk zihniyeti ile meydana gelmiştir. Bu ünvanlar aşağı yukarı Selçuklular Sülalesinde de vardır.

Divan-ı Hümayun:

Saray'da toplanırdı. Sadrazam, kubbe vezirleri, şeyhülislam, kazaskerler, İstanbul kadısı, Yeniçeri ağası, nişancı, defterdar ve bölük ağaları üyeleri idiler. Padişah başkanlık ederdi. Fatih zamanında toplantı sırasında padişahlar kafes denilen yaldızlı demirden yapılmış bir kafesin arkasında oturmak gibi büyüklük ve gülünç bir adet çıkarmışlardır. Toplantı başlayacağı zaman nevbet çalınırdı. Yani «Mehterhane-i Hümayun» (Padişaha özgü muzika takımı) çalardı. Bu divana resmi dairelerde işleri olan kişiler de gelir ve sorunlarını sonuçlandırırdı. Hükümler şeriata göre verilirdi.

(*) Bu deyimle Kabe'nin ve Peygamberimizin türbesinin bulunduğu Kutsal Topraklar kastedilmektedir. Yani padişahlar bu Kutsal Toprakların hizmetçisi olduklarının ifadesi olarak bu sıfatı almışlardır. (Toker Yayın Komisyonu.)

Mülkiye:

İlk dönemden beri Devlet «vilayet», «sancak», (liva) ve «kaza»lara bölünmüştür. Vilayetleri iki tuğları olan paşalar yönetirlerdi. Bunlara «beylerbeyi»; kelimelerimizi Arapça'ya çevirmek bizde moda olduğundan bir de buna «mir-i miran» denirdi. Sancakları bir tuğu olan «alay beyleri» yönetirdi. Bunlara, Arapçaya tercüme ederek «mirliva» derlerdi. Kazalar kadıların elinde idi. Bu yönetim başkanlarının askerleri de olurdu ve savaş zamanında askerlerinin komutasını üstlenirlerdi.

Bunların üstünde iki rütbe daha vardı ki, bunlar da «Rumeli Beylerbeyi», «Anadolu Beylerbeyi»dir. Bunlar Rumeli Valisi ve Müşiri, Anadolu Valisi ve Müşiri demekti.

Vezirler «vezir-i evvel», «vezir-i sani», diye beş ya da altı tane olup, bunların «Divan-ı Hümayun» da bulunmaktan başka işleri yoktu. Divan-ı Hümayun'un toplantı yeri kubbeli olduğundan bunlara «kubbe veziri» denirdi. Beylerbeyilikten yetişen vezirlerin üç tuğları, üç-dört bin askerleri, büyük debdebeleri olurdu. Savaş zamanında bunlar «serasker» ünvanıyla savaşta görev alırlardı.

Bunların başlarına önceleri «vezir-i azam» denirken, sonraları «sadrazam», «vekil-i mutlak» adları verilmiştir. Padişahlar sadrazamlarına «lala» derlerdi. Bu da ekseriya eğitilmeleri için memur olup kendilerini büyütmüş olan bu adamları padişah oldukları zaman sadrazam yapmalarından kaynaklanmıştır. Sadrazam tabiri bir aralık «başvekil» olmuş ise de «sadrazamlık» Cumhuriyet'e kadar devam etmiştir. Cumhuriyet'te yine «başvekil» olmuştur; sadrazam aynı zamanda kumandan mevkiinde idi. Harbe memur edilince «serdar-ı ekrem» ünvanını alırdı. Bunların ekserisi devşirme çocuklarından yetişmiştir. İstanbul'un fethinden sonra sadrazam konağına «Paşa Kapısı» ve «Bab-ı Ali» denmiştir. Sonra Harem Dairesi de kaldırılarak Bab-ı Ali sırf hükümet dairesi olmuştur. Hariciye Vekili'ne «reisül küttab» denirdi.

Kalemler çok değildi. Divan-ı Hümayun, Hazine-i Amire ve Defter-i Hakani'den ibarettir. Katipler terfi edince «hacegan» olurdu. Nihayet «nişancı», «defterdar», «reis», «defter emini», «şıkk-ı sani ve salis defterdarı» olurlardı. Nişancı, Divan-ı Hümayun kararlarını denetler ve gözetirdi. Kalem'de en büyük makam budur. Defterdarlar Devlet'in gelir ve giderlerini kaydederlerdi. Reis-ül Küttab, Divan-ı Hümayun'un başkatibidir. Daha sonra elçilerle görüşmeler yapmakla görevlendirilmiş, yani Dışişleri Bakanı olmuştur.

Ülke topraklarını önce «timar», «has» diye ikiye ayırmışlardır. Tımarlar askerlere, haslar şehzade, vezir ve beylere verilirdi; bir bölümü de devlet hazinesinindi. Bu yöntem, arazinin gerçek sahiplerinin haklarına zarar getirmezdi. Yalnız gerçek arazi sahipleri «öşür»lerini timar ve has sahiplerine verirlerdi.

Arazi gelirleri has, zeamet suretiyle vali, komutan, asker ve timarlı sipahiye; «vakıf» adıyla eğitim işlerine; «yurtluk» ve «ocaklık» adıyla sınır ve kale muhafızlarına ayrılmıştı. Bu yöntemle beslenen askerden 140.000 atlı hazır bulunurdu.

O günlerde maaş'a «dirlik» derlerdi. Bu kelime o kadar güzeldir ki,

şimdi de desek! Zaten bence şüphe yoktur ki, «maaş»ı Türkçeye bakarak Arapçaya biz tercüme etmişizdir. Bu dönemin böyle binlerce tercüme maskaralığı vardır. En büyük dirlik 100.000 akçeden fazla olurdu. Hasılatı 20.000 ile 100.000 arasında olan dirliğe «zeamet» denirdi. 20.000'den aşağı olan ise «timar» idi.

Arazinin sahipleri vardı. Tarlaları onlar ekerlerdi. Yasal olarak «sahib-i arz» olan dirlik sahibi idi ki, asıl toprak sipahilerinden öşür ve ferağ harcı alırdı.

1591 yılından sonra askerlikte olduğu gibi sivil memurluklara da ehliyetsizler, cahiller, sarayın uşakları ile padişah, şehzade ve sultanların ihsanları, lütufları olarak kayılırmış kişiler atanınca yönetim bozulmuştur.

Adalet:

Mahkemeler davaları şeriat hükümlerine göre karara bağlardı. Hakimler din bilginleri Şer'iye memuriyeti «kazaskerler» elindeydi. Bu meslek medreselilikten başlayıp, «mevleviyyet», «İstanbul Kadılığı» ve en son «kazaskerlik» idi. İbni Kemal'den sonra bu mevkie «Meşihat-ı İslamiye» denmiştir. Sonraları buna «Bab-ı Meşihat», bu makamda bulunan kişiye de «Şeyhülislam» denirdi.

Asker ve Ordu:

İlk ordular milletin bütün bireylerinden oluşurdu. Ve genellikle atlı idi. Bunların akıncılığı meşhurdur. Bu akıncılık Türk'e ait özelliktir. Çin'e yapılan o pek eski zamanların akınlarından beri gelen Türk becerisidir. Savaş bitince herkes köyüne döner tarımla uğraşırdı. İlk piyade orduyu Orhan Gazi kurmuş ve adına «Yaya» demiştir. Yayaların düzeni çabuk bozulduğundan yerine «Yeniçeri»yi tesis ve teşkil etmiştir. Bunlara «Yeniçeri» adını veren, ocaklarına dua eden «Hacı Bektaş Veli»dir. Bu ordunun kur'a usulü, «Devşirme» denen usuldür. Bu da Türk uyruğu olan Hıristiyanlardan çocuk alıp kışlalarda İslam inancına göre asker yetiştirmektir. Bunlara «Acemi Oğlanlar» adı verilmiştir. Bunlardan saraya alınanlara «Bostancı», bunların başlarına da «Boştancıbaşı» derlerdi. Acemi Oğlanları yedi yıl talim ve eğitim görürlerdi. Bunlara tutsaklardan da karıştırılırdı.

Yeniçeriliğin tamamına «Ocak» denirdi. Askerlere «kul» adı verilirdi. Ocak «cemaat», «bölük», «sekban» adıyla üçe, bunlardan her biri birçok «orta»lara ayrılmıştı. Her orta bir tabur büyüklüğünde idi ve 100 ile 500 askeri olurdu. Ortaların olayları, savaşlardaki yiğitlikleri kaydedilir ve ona göre saygı görürdü. Piyadeden İstanbul'da oturanlara «Kapı Kulu» sınırlarda oturanlara «Serhat Kulu» derlerdi. Atlı da «Kapı Kulu Süvarisi», «Serhat Kulu Süvarisi» diye ikiye ayrılırdı. Birinciler «Sipahi»lerle «Silahtar»lardan; ikinciler «Züema» (Zeamet sahipleri) ile «Tımarlılardan» oluşurdu. Piyadede keşif hizmetlerinde «Azab»lar, Atlıda «Akıncılar» kullanılırdı.

Bu askeri örgüt şu biçimde de incelenebilir: Devlet'in iki türlü askeri

vardı:

1- **Kapı Kulu:** Bunlar hazineden «ulufe» (maaş) ve tayınat (ta'yınlar) alırlar, kışlalarda otururlardı.

2- **Zeamet ve Timar Erbabı:** Bunlar «milis» gibi olup evlerinde otururlar, savaş zamanında orduya katılırlardı.

Kapı Kullarının en önemlisi Yeniçerilerdir. Bunlar piyade askeridir. Başları «Yeniçeri Ağası», bunun da yardımcısı «Kul Kethüdası»dır. Yeniçeri Ağası başkentin asayişi ile de görevliydi. Yeniçeri Ocağı'nın 196 orta, yani bölüğü ve her bölüğün anahtar, balık, çipa gibi nişanları vardı. Kışlalarının kapılarına, bayraklarına bu işaretleri korlardı. Viyana'da «Hofî Museum» denilen müzede, üzerinde el resimleri olan yeniçeri bayrakları gördüm. Bunlarda «Serdengeçtiler» adıyla bir fedai bölümü vardır.

İstanbul'da Yeniçerilerin iki kışlası vardı: «Yeni Odalar» adındaki Horhor'da, «Eski Odalar» adındaki Şehzade Camisi karşısında idi. Yeniçeriler evlenemez, sakal bırakamaz, kışlasından başka bir yerde yatamaz, talimden başka bir sanat yapamazlardı. Devşirme çocuklardan olurlardı. Sayıları 20 bin kişiyi geçmezdi. Disiplin pek şiddetli idi. Üçüncü Murat zamanında yapılan sünnet düğünlerinde oynamış canbaz ve hokkabazlara ne ödül istedikleri sorulmuş, hepsi de Yeniçeri olmak istemiştir. Bunların istekleri kabul edilmiştir. Böylece bu ocak bozulmaya başlamıştır. Bizim tarihlerimiz bu ocağın bozulmasını bu nedene dayandırılar.

Kapı Kulları'nın atlıları «Altı Bölük» denilen «Sipahi», «Silahtar», «Ulufeciyan-ı Yemin ü Yesar» (Sağ ve Sol Ulufeciler), «Gureba-yı Yemin ü Yesar» (Sağ ve Sol Garipler)dir. Bunlar da devşirmedir. Bunlar atları ile Bursa ve Edirne taraflarında otururlardı. Bunlarda disiplin o kadar sıkı olmadığından Yeniçerilerden önce bozulmuşlar, onlardan daha çok huzursuzluk çıkarmışlardır.

Öteki ocaklar «Cebeci», «Tersane», «Bostancı» ocaklarıdır. Cebeci Ocağında «Topçu» «Arabacı» ve «Humbaracı» şubeleri vardı.

Bostancılar saray muhafızı ve kayıkçıları idiler.

Maaş almayan milis benzeri askere arazi vergileri verilirdi.

Yeniçeri subayları «Büyük Subaylar», «Orta Subaylar» olmak üzere iki bölümdür.

Büyükler: Yeniçeri Ağası, Sekban Başı, Kul Kethüdası, Sansüncü Başı (sangsüncü. Sangsüncü: Türkçe «büyük savaş köpeği» demektir.), Zağarcı Başı, Turnacı Başı, Muhazzar Ağa, Büyük Haseki, Küçük Haseki, Baş Çavuş, Kethüda yeri, Kethüda Efendisi.

Ortalar: Çorbacı, Odabaşı, Vekilharç, Bayraktar, Baş Eski, Aşçı Usta, Saka Başı, Deveci.

Ocağın künye defterine «kütük» denirdi. Maaşlarının adı «ulufe»dir. Ulufe, her üç ayda bir verilirdi. Bu dört ulufenin her birinin adı vardı. Örneğin muharrem, safer ve rebiülevvele özgü ulufeye, bu kelimelerin ilk harflerini birleştirerek «mısr» derlerdi. Bugün bu tarzda birçok kelimelerin ilk harflerini birleştirerek bir kelimelik ad yapmak Avrupa'da pek geçerlidir. İşte atalarımız yüzyıllarca önce bunu yapmışlardır. Belki de kendi buluşlarıdır. Onlar kelimelerin harflerinden de kelimeler

yapmışlardı.

Savaşta tehlikeli görevler verilip de sağ kalanlara «serdengeçti», «dalkılıç» derlerdi. Bunların ulufesi fazla olur, bir de «serdengeçti kavuğu» denilen özel bir kavuk giyerlerdi. Herkes onları kavuklarından tanırdı.

Bu ordunun silahı hafif zırh, kalkan ve tolga («miğfer» olup eski Türkçe'de «toğulga»dır), kılıç, kargı, balta, ok, tüfek, karabina ve tabancadır. İlk topu Kosova Savaşı'nda kullanmışlardır.

Piyade ve atlı hafif olup hızlı manevralarda pek yetenekli idi. Talimler de cirit oyunu gibi çeşitli beden oyunları, ok ve tüfek atışları yapılırdı. Talim pek mükemmel ve gerçek savaştan farksız gibiydi. Bu talimler için standlar yapılmıştır. Bizans imparatorları çocuklarını eğitilmesi için Türkiye Ordusuna gönderirlerdi.

İlk başlarda bu ocağa büyük bir disiplin ve kahramanlık ruhu konmuştu. Bir yeniçeri için komutana itaat, bayrağa sevgi en geçerli bir eğitim ve en önemli bir amaçtı.

İlk kuruluşunda yeniçeriler bin kişi idiler.

Devşirme yöntemi 1640 yılından sonra ortadan kalkmıştır. Demek Hıristiyan aşısı, Devleti dönmeler eline teslim etmek adeti iki, iki buçuk yüzyıl sürmüştür.

«Enderun-ı Humayun» adıyla mevcut bir mektep vardı. Buradan devletin önemli makamlarına değerli adamlar yetişmiştir.

Bu orduyu yapan Orhan Gazi'dir. Osmanı Hanedanı'ndan Türkiye'yi yeniden örgütleyen ve her çeşit yasalarla canlandıran da Orhan Gazi'dir. Bu hükümdar mükemmel bir ordu kurmuş ve yasalar koymuştur. Osman Gazi zamanında yalnız «Bac ve Timar Yasası» yapılmıştı, Devlet bir aşiret görünümündeydi. Orhan Gazi'nin örgütçülüğü sayesinde, Türkiye tam bir devlet durumu gelmiştir. Eski tarihçilerimiz Devlet'e ad verdikleri vakit «Devlet-i Osmaniye» diyeceklerine «Devlet-i Orhaniye» deselerdi belki daha isabetli bir iş yapmış olurlardı.

Kıyafetler ve Görenekler:

Elbise olarak bol kollu «ferace», ayaklarına pabuç ve yemeni giyerler; bellerine kemer takarlardı. Başlarında «börk» denilen bir serpuş(şapka) vardı. Börk adı bütün Türklerde ortaktır. Osman Gazi kırmızı renkte «Horasani Börk» giymiştir. Birinci Murat'tan itibaren padişahlar Birinci Murat'ın buluşu olan «isküf» adında bir çeşit külah giymişlerdir. Bu da bir savaş sonrası ortaya çıkmıştır. Askerin biri ganimet olarak eline geçirdiği altın bir taşı saklamak için başına koymuş, üstüne de külahını giymiş. Ancak külahın altından taşın kenarları bir sarı şerit gibi gözükmüş. Bu durum çok beğinilmiş böyece isküf denen başlık yapılmıştır. Külah ve kavuklar çok çeşitlidir. Özellikle memurlar ve yeniçeriler derece ve görevlerine göre türlüsünü icat etmişlerdir. Mahmud ve Abdülhamit zamanında ise kavuklar kaldırılıp kırmızı fes giyilmiştir. Fes Bizans icadı olduğu için halk bunu tepki ile karşılamış ve ihtilal çıkarmıştır. Ancak fes halka zorla giydirilmiştir. Ne cahilliktir, ne tuhaftır?!... Daha tuhafı bugün fes müslüman (serpuşu) başlığı sanılıp başka başlıklara

karşı çıkılmaktadır. Son on beş yıldır deriden ve özellikle kuzu derisinden olan kalpaklar giyilmeye başlanmış, bunlar Milli Mücadele'den itibaren yaygınlaşmıştır.

İlk devrede kımız içmek, yükün, olcaş gibi Türk görenekleri, börk giymek, insanlara Orhan, Tuğrul gibi Türk adları vermek, sözün kısası milli Türklük vardı. Saraylara, memurluklara giren yabancı unsurların ağır basması ile bunlar ortadan kalkmıştır.

KÜLTÜR VE UYGARLIK

Bu hanedan zamanında «Osmanlı Türkleri» adıyla anılmış olan Türkiye Türkleri büyük bir uygarlık kurmuşlardır. Selçuklu Hanedanı zamanında bir orjinal uygarlık ortaya çıkmıştı. Osmanlı Hanedanı zamanında bu uygarlık büyük ölçüde Bizans etkisi altında kalmıştır. Böylece ilk orjinal uygarlık biçim değiştirerek yeniden ve başka bir orijinal uygarlık ortaya konulmuştur. Osmanlı Hanedanı zamanındaki Türk Uygarlığı kaynaklarını Selçuklular zamanındaki uygarlıkla Bizans uygarlığından almıştır. Yani bugünkü uygarlığımız Türk uygarlığına Bizans uygarlığının aşılanmasından ortaya çıkmıştır. Bu Uygarlıkta, Müslümanlık inançlarının etsiki de olmuştur.

Uygarlıktaki ilk gelişmeler askerlik, mimarlık ve din bilimlerinde başlamıştır. Daha sonra Türklerin arasından bilginler yetişmiş, her tarafta, özellikle İstanbul'da birçok büyük medreseler yapılmış, bu medreseler talebe ile dolmuştur. Bu medreselerde din bilginlerinden aritmetik, geometri, tıbba kadar okunur, her biri için özel medreseler bulunurdu. Hele şeri bilimlerle aritmetik ve gökbilim pek gelişmiştir. Aynı zamanda ordu örgütü de pek düzenliydi. Avrupa bile bu Türk ordusunu örnek alırdı. Bu orduda savaş köpekleri bulunurdu. Ayrıca cephane, silah, top yapacak önemli fabrikalar vardı. Devlet başka yere muhtaç olmazdı. Fatih Sultan Mehmet'in döktürdüğü toplar kadar büyük toplar o zamana kadar görülmemişti. Havan'ı, humbarayı o zaman Türkler bulmuşlardı. Gedik Ahmed Paşa İtalya'da Otrant'ı aldığı zaman, orada yaptırdığı istihkam, sonraları Avrupalılarca örnek kabul edilmiştir.

Belgrad'da Tuna üzerinde yaptığımız bir istihkam yeri vardır. Oraların en hakim noktası olduğunu askerler söylüyorlar. Yapımı o zamanın tekniğine göre çok mükemmeldir. Mesela Kandiye'nin kuşatılmasında ortaya konulan savaş tekniği çok ileridir. Bu kuşatmada özellikle lağım tekniği mükemmel biçimde uygulanmıştır.

Mimarlık olağanüstü gelişmiştir. Selçuklu Hanedanı'yla başlayan mimarlık sanatımız Bizans mimarlığı ile karışmıştır. Türkiye'nin Selçuklu Hanedanı zamanındaki mimarlığı bir devrim geçirip Orta Asya, İran, Suriye, Mısır ve Anadolu'da ortaya çıkan Türk mimarlığı ile kaynaşmış, böyelce başka gelişim gösterek mükemmelliğe doğru yürümüştür. Bu gelişme sonucu İstanbul'da da Süleymaniye, Sultan Ahmed camileri gibi güzellik örnekleri ortaya çıkmıştır. Böyle birçok örnek vardır. Bugün Avrupa bunları hayretle seyretmektedir. Görkemli saraylar ve türbeler de yapmışlardır. Medrese, kervansaray, han, hamam, köprü, su bentleri, irva ve iska (sulama ve suya kandırma) ameliyeleri ve hastahane,

özellikle çeşme ve sebil pek çok inşa edilmiştir. Birçok mimarlarla beraber dahi Mimar Sinan yetişmiştir. Onunla milletimiz iftihar eder. Milli Eğitim Bakanlığım sırasında Selçuklu ve Osmanlı eserlerinin üzerlerine demir levhalardan numaralar koydurmuş, bu numaralarla fotoğraflarını çektirip tescil ettirerek bunların bilinmesine, onarılmasına korunmalarına çalışmıştım. Bu yolda devam etmek gerekir. Bu anıtlar bu topraklara sahip olduğumuzu gösteren mühürlü belgelerdir.

Sözün kısası İstanbul ve Bursa cami, sebil, türbe, hamam, kervansaray, kale, köprü, bent, yol, saray gibi güzel anıtlarla doldurulmuştur. Bugünkü mimarlar bu anıtların güzelliğine, yapım tekniğine ve sanatına hayran kalmaktadırlar. Osmanlı Türkleri en çok mimarlıkta güçlü olmuşlardır. Bu sarayların çoğu (üzülerek belirteyim ki) yanmıştır. Halen İstanbul'da ve Anadolu'da eski evlerin birkaç örneği vardır ki, insan seyrine doyamaz. Bir milli müze yapılıp da Türkiye Türklerinin elinden çıkan bu sanat eserleri korunsa... Böyle bir müzeye şiddetle ihtiyacımız vardır. Genel müzemiz var. Bunu yapan Hamdi Beyler, Halil Beyler milletin minnettarlığına layıktır. Fakat bir de yalnızca Türk Müzesi yapılmalıdır. Bu müzede bütün Türklüğe ait eserleri toplanmalıdır. Bunun bir şubesi de milli müze olmalıdır. Yani Türkiye'ye ait bir müze kurulmalı ve bunda Selçuklu, Osmanlı denilen eserler sergilenmelidir. Bunlar için «Dolmabahçe Sarayı» da hazır mevcut, güzel bir binadır. Bizim bu toprağın sahibi olduğumuzun bunlar mühürleri ve imzalarıdır. Onları canımız gibi saklamalıyız.

Çini sanatı, sedef ve oyma işleri, süsleme sanatı, kitap ciltlemek ve sanat değeri olan kaplar yapmak, nakkaşlık çok gelişmiştir. Bunlardan bugün güzel örnekler vardır. Avrupalılar bunlara hayran kalmaktadırlar. Kadınların el işleri de pek önemlidir. İşledikleri yağlıklar, mendil, peşkir, havlular, bohçalar, uçkurlar bugün Avrupa'da bile antika gibi değer biçilmektedir. Avrupalılar bunları binlerce lira mukabilinde topluyorlar, salonlarını süslüyorlar. Son zamanda Türk işlemelerinden yapılan bluzlar Avrupa kadınları arasında moda olmuştur. Bu sanatlar ölmektedir. Bunları diriltsek Avrupa'ya ihracat yaparız. Parasal kâr etmenin yanısıra uygarlığımızı onların gözleri önüne sermemiz bizlere parayla satın alınamayacak ölçüde büyük kâr sağlar. Avrupa sanatlarını taklit doğru yol değildir. Yalnız onların ihtiyacımız olan ve bizde bulunmayan şeylerini alalım. Sanat yönüyle bizim orjinal sanatımıza değer ve önem verelim. Avrupa'da bu para eder.

Anadolu'da eski cami ve ev kapılarına dikkat ettim. Sanat değeri çok yüksek olan kapı tokmakları, mandallar ve kilitler gördüm. Bu da gösteriyor ki demircilik ve bakırcılık bizde pek ileriymiş. Bunlardan çok değerli olanlarını toplayıp bir müze yapmak, sanatçılarımıza değerli örnekler vermek bakımından çok yararlı olur.

Mevcut «surname»ler incelendiği zaman bizde sanayinin olağanüstü boyutlarda gelişmiş olduğu anlaşılır. Bu «surname»lerden anlaşıldığı üzere debbağlık, halıcılık, gibi her sanatın destgahları (tezgah, dokuma aleti), her çeşit kumaş destgahları vardı. Her esnafı birer «lonca»ya, yani örgüte sahipti. Yaptıkları şeylerin örneklerini halkın arasından ve padişahın önünden geçirirlerdi. Hatta bir esnaf içinden kendisinin hareke-

te getirip yürüttüğü bir araba, yani basit bir otomobil yapmıştır. Şenlik fişekleri renk renk ve çeşitli biçimlerde yapılmıştır.

Halk ve Devlet dışardan hiç bir şeye ihtiyaç duymazdı. Tüketilenler milli sanayi yapımı idi. Ülke mutlu ve zenginlik içindeydi.

Daha sonra Avrupa'da sanat gelişip her iş makinalara gördürülünce... Avrupa malları ülkemize daha ucuz olarak gelmiş, bizim yerli sanayi onunla rekabet edememiş, sönmeğe mahkum olmuştur. Bunun üzerine «lonca»lar ayaklanıp bu eşyayı Türkiye'ye sokturmamaya kalkışmışlarsa da başarılı olamamışlardır.

Sözün kısası Avrupa sanayi hem doğal, hem kasıtlı olarak Türk sanatlarını öldürmüştür. Bu bizi ekonomik yönden öldürmek demekti. Avrupa'nın bize en büyük darbesi budur. Yerli sanatlarımız bir süre direnmişse de, Avrupa mallarının daha mükemmel olması, ucuzlukları ve kapitülasyonlar onlara üstünlük sağlamıştır. Bu, Avrupa'nın sömürge politikası ile beraber giden ayrı bir kuvvetidir. Eğer sanatta böyle mağlup olmasaydık hiçbir zaman bu kadar çökmezdik. Milli sanat da bir direnme görülmüşse de, hükümet onları korumasını bilememiş ve yapamamıştır.

İlk dönemde bilime çok saygı vardı. Fakat bu dönemde de bilim, yalnız din bilim ve şiirden ibarettir. Özellikle din bilimlerine büyük bir gayretle çalışılmıştır. İlk meşhur din bilgini «Şeyh Edebali»dir. Ondan sonra öğrencisi «Dursun Fakıh» gelir. Bunlar Osman Gazi zamanının bilim adamlarıdır. Bu zamanın en meşhur şairi «Aşık Paşa'dır. Maarifname» adındaki eseri meşhurdur. I. Murat zamanının en meşhur bilgini «Sa'deddin Teftezani»dir. Yıldırım Bayezid zamanı alimlerinin en seçkin kişiler: «Mevlana Muhammed El-Fenari», «Seyyid Şerif-i Cürcani», «Şemseddin Muhammed El-Buhari», «Kaamus» sahibi «Mecideddin Muhammed-i Firuzabadi», «Şehabeddin-i Sivasi», «Şeyh Bedreddin-i Simavi», «Mevlana Arabşah», «Hacı Paşa»dır. Bunların da en meşhuru Mevlana Muhammed El-Fenari'dir. Bu şairlerinden meşhurları «gazel» biçimini Türkçe'ye ilk sokan «Bursalı Niyazi», günümüze kadar saygı, ilgi gören geçerliliğini her zaman koruyan «Mevlid» yazarı «Bursalı Çelebi Süleyman Efendi»dir. Çelebi Mehmed zamanının bilginleri «Mevlana Haydar-ı Herati», «Kara Yakub», «Ebu Abdullah Muhammed-i Rumi»dir. İkinci Murad zamanın ünlü bilgini «İlim Dağarcığı» lakabını almış olan ve Nasreddin Hoca'nın kızının oğlu «Celalzade Hızır Bey» ile «Alaeddin-i Tusi», «Mevlana Seyyid Ali El-Acemi», «Kemal-i Kırımi», «Ahmet Molla Gürani», ve «Şükrullah»tır. Bu dönemin en büyük şairi «Kütahyalı Şeyhi»dir. Bu kişi aynı zamanda doktor da olduğundan «Hekim Sinan» ünvanını almıştır. Çelebi Mehmet'e «Reis-ül Etıbba»lık yapmıştır. Kaside ve mesnevide de ustalık göstermiştir. Ahmedi, Hümami, Fahhar, Atayi, Veliüddinzade Ahmed Paşa, Ahmet Dai de bu zamanın şairlerindendir.

Özetle genel bir değerlendirme ile Çandarlı Kara Halil, Fenari, Teftazani, Şeyh Ali-i Bistami (Fatih zamanı), Molla Gürani, «Mukti-üs Sakaleyn» ünvanını almış olan İbni Kemal (Edirneli Kemal-Paşazade Ahmet Şemseddin Efendi), Ebussuud, Zenbili Ali gibi din bilginleri, matematik bilginlerinden Ali Kuşçu, hekim Mevlana Sinan-ı Germiyani, denizcilik bilginlerinden Piri Reis, Katip Çelebi (Hacı Mustafa Halife), dil bilginle-

rinden Asım Molla, fen bilginleri Fuzuli (Kanuni zamanında yaşamış ve 1562 yılında ölmüştür), Ahmet Paşa (Fatih zamanı), Necati, «Pervane-ü Şems» sahibi Zati, Yavuz Han, Baki (Abdülbaki Efendi olup 1599 yılında ölmüştür), Nef'i (Erzurumlu olup yaptığı hiciv yüzünden 1634 yılında idam edilmiştir), Atai, Haleti, Naili-i Kadim, Urfalı Nabi (1715), Sabit, Sami, Münif, Nedim, Seyyid Vehbi, Nahifi, Fıtnat Hanım, Sünbülzade Vehbi, Serveri, Şeyh Galip, Esrar Dede, Enderuni Vasıf, İzzet Molla, Namık Kemal, Ziya Paşa, Abdülhak Hamit, Tevfik Fikret, Cenap Şehabeddin, Mehmet Emin gibi seçkin şairleri; Neşri, «Tac-üt Tevarih» sahibi Hoca Sa'deddin Efendi, «Künh-ül Ahbar» sahibi Ali, Selanikli Mustafa «Şakayık-ı Nu'maniye» sahibi Taşköprülü-zade Ahmet A'samüddin, Peçevi İbrahim, Müneccimbaşı, Na'ima, Raşid, Küçük Çelebi-zade Asım, İzzi, Vasıf, Şanı-zade, Ahmet Cevdet Paşa, Ebul-Faruk Murat Bey, Abdurrahman Şeref Bey, Necip Asım Bey, M. Şemseddin Bey, Ahmed Refik Bey gibi tarihçileri belitmek gerekir.

Bütün bunlar ve benzeri bilgin ve şairler kütüphaneler dolusu eserler yazmışlardır. Ancak bu yüzlerce bilgin ve şairden ilk zamanlarda yaşamış olan büyük bir bölümü eserlerini Türkçe yazacak yerde, Arapça yazmak hatasına işlemişlerdir. Türkçe yazdıkları eserlerinde öz Türkçe pekçok kelime varsa da, onları da unutmuş bulunuyoruz. Bugün onlar da bize Arapça, Fransızca kadar yabancı bulunuyorlar. İmlamız, tıpkı Arap imlası biçiminde yazılmıştır.

İlk dönemin bilgin ve şairlerinin bir bölümü Orta Asya'dan gelmiştir. Bunun da nedeni bilginlerin o zaman Türkiye Devleti'nde büyük saygı ve koruma görmeleridir. Bu böylece bilim ve şiir Anadolu'ya Orta Asya'dan getirilmiştir. Bu nokta birçok bakımdan önemlidir.

Din bilimleri Fatih zamanında en üst noktasına erişmiştir. Bütün İslam ülkelerindeki medreselerde din öğrencileri tarafından okunan eserler çoğunlukla Orta Asya Türk bilginleri ile Türkiye bilginlerinin Arapça yazdıkları kitaplardır.

Osmanlı Hanedanı zamanında müzik sanatında da ilerleme sağlanmış, meşhur müzisyenler ve bestekarlar yetişmiştir. Bunlar makamlar ve havalar yapmışlardır. Padişahlardan da şair yetiştiği gibi müzisyen de vardır.

Saydığımız şairlerden başka bir de «saz şairi» denilen halk şairleri vardır ki, üzülerek belirteyim şimdiye kadar bunlara önem verilip şairler arasında adları zikredilmemiştir. Oysa Aşık Ömer gibi bunların arasında çok değerli olanlar vardır. Aynı zamanda halk arasında halen yaşayan orjinal, ruhça ve dilce öz Türkçe yazılmış türlü şiirler vardır. Mevlevi tekkelerinin ince şiirleri, Bektaşilerin değerli nefesleri vardır. Milli Eğitim Bakanlığım sırasında bunları toplamaya girişmiştim. Ancak daha sonra bu yolda yürünmemiştir. Hiç olmazsa zamanımda toplananlar yayınlanmalıdır. Türk folklorunu vakit kaybetmeden toplamalıyız.

Şimdiye kadar «Osmanlı Türkçesi» denilen Türkçe Türkmen şivesidir. Çünkü millet Selçuk Hanedanı zamanındaki aynı millettir. Bu dil Selçuklular zamanında biraz Arapca ve birçok Acemce ile dolmuştu. Osmanlılar buna birçok Arapça kelimeler soktular. Bu hanedanın ilk günlerindeki edebiyatımıza bakılırsa, Orta Asya şive, tarz ve ruhundan

başka birşey olmadığı gözükür. Bununla edebiyatımızın oradan geldiği, anası o olduğu ortaya çıkar. Bu birinci dönemdir. Fakat biraz sonra dil Acemleşmeye, Araplaşmaya başlamıştır. Bu, ikinci dönemi oluşturur. Bundan sonra yazı dilimiz o hale gelmiştir ki, içinde Arapca, Acemce kelimelerden başka birşey yoktur. Türkçe «dır» ve «olduğu» gibi edat ve basit kelimelerden ibaret kalmıştır. Arapça ve Acemce kullanmak beceri, saygınlık sayıldığından, Türkçe kelimelerin Arapca ve Acemceleri sözlüklerden aranmış, Arap'ın ve Acem'in bile kullanmayıp yalnız sözlüklerde kalmış bulunan kelimeler alınıp kullanılmıştır. Bazı Arap ve Acemde olmayan Türkçe deyimler, terimler, tamlamalar Arapca ve Acemceye tercüme edilerek kullanılmıştır. Hatta büyük bir acayiplik olarak hiçbir dilin yapmadığı terkib-i izafiler, çoğullar bile Arapça ve Acemce'den alınmıştır. Yani onların söz dizimi ve dilbilgisi bile dile sokulmuştur. O zamanki bu dil, için "Türkçe cümle düzeniyle Arapca ve Acemce karışımdan ibaret bir dildir" denilebilir. Bu dilden halk kitlesi asla yararlanmamıştır. Hatta aydınlar bile. Bu iki dönemden sonra bir üçüncü dönem başlamıştır. Bu üçüncü dönem de sadeleşmeye doğru bir harekettir. Bu da doğal bir tepkidir. Çünkü bu dil doğal olmayışını ve yabancılığını derhal göstermiştir. Adeta Türkiye'de Çince konuşmak gibi olmuştur. Bu dönem her ne kadar bir sadeleşme ise de, yine ihtiyacı karşılayamamış ve doğal olmamıştır. Nihayet Şinasi'ler, Abdülhak Hamid'ler ve Namık Kemal'lerle bu sadeleşme hareketi başka bir çığırda ve ruhta hızlanmış ve devrimize kadar gelmiştir. Böylece dil, dördüncü bir dönem geçirmiştir. Bu dönemin edebi ürünleri de maateessüf millet için adeta hiç ve sıfır durumundadır. Çünkü halk tarafından anlaşılmaz bir dille yazılmıştır. Meşrutiyet ile beşinci bir değişim başlamıştır. İşte asıl bu harekettir ki, sadeleşme ve halkın diline yaklaşmadır. İhtiyaca uyan ve doğal olan budur. Bu dönemin hızla gelişmesine çalışmak hepimizin kutsal bir görevidir.

İlk dönemde para esası akçedir. Kanuni zamanında bir akçede bir kuruşluk gümüş para kadar gümüş vardı. Para değeri o zaman yüksek olduğundan bir akçenin değeri, şimdiki madeni 5-6 kuruş idi. Bu da «pul»lara bölünürdü. Akçe «kise» (kese) ile hesap edilirdi. Mesela «10 kise akçe» gibi. Sonra «para», nihayet «kuruş» esas olmuştur. 1 kuruş 40 para'dır. 5 kuruş 1 çeyrek (çarik), 4 çeyrek'den 1 mecidiye, 5 mecidiye'den 1 lira olmaktadır. 1 lira, yüz kuruş ve altındır. Dünya Savaşı sırasında kağıt para çıkarılmıştır.

Adaletin esası, dinsel kurallardır. Adalet işleri Şer'i mahkemelerinde görülürdü. Avrupa devletleri uygar ve çağdaş hukuk ile yürürlerken, bizim Arabistan'a ait örf esası üzerine ve on iki, on üç yüzyıl önce tesbit edilen hükümler uyarınca hareketimiz ilişki zorunda olduğumuz Avrupa devletleri tarafından şikayetlere yol açmış, kendimiz için de bugünkü şeraite göre adalet dağıtımında yeterli olmamıştır. Her şeydeki gibi hukukta da esaslar değişmiş, eskiden olmayan şeyler ortaya çıkmış, onlara göre de hükümler ve yasalar yapılmıştır. Yasalarda laik esaslar uyarınca ihtiyaca göre eksiklerin tamamlanması, mevcutlarda değişiklik ve yenilik yapılması ihtiyacı güneş kadar açıkça göze batmaktadır. Bu ihtiyacı duyarak, son elli, altmış yıldır fıkıh hükümlerini esas tutmak

koşuluyla Avrupa tarzında yasalar yapılmaya çalışılmış, kimi zaman Avrupa yasaları olduğu gibi alınmıştır. Bu yöntemin bir derece yararı olmuşsa da, istenen ve beklenen ölçüde sonuç alınamamış, ihtiyaca asla yeterli gelmemiştir. Esasen bu hareketle Arap ve Avrupa hukuku birbirine karıştırılarak melez bir şey ortaya çıkarılmıştır. Cumhuriyet ile yasaların laik olması fikir ve sonucuna varılmıştır.

Yeniçerilerin mağlubiyetleri, isyanları, ordunun Avrupa tarzında yenileşmesi ihtiyacını duyurmuştu. Ordunun yeniden düzenlenmesi sorunu bir kanlı mücadele halini almış, uzun müddet sürmüştür. Yeniçeriler yenileşmeye «küfür» derler, din bilginleri de aynı görüşte bulunurlardı. Sonunda yenileşme hareketi üstün gelmiş ve melez olmayarak tamamıyla Avrupa tarzında ordu kurulmuştur. Bundan da başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Adalet işlerinde yenileşme kanlı değilse de sürekli ve şiddetli bir biçimde olmuştur. Yine din bilginleri bu yenileşme hareketine de karşı durmaya çalışmışlardır. Adalet işlerinde de yapılan yenileşme hareketi sonunda üstünlük kazanmış ise de, yarım tertip ve melez yapıldığından, istenilen ve ihtiyaca göre olan bir meyve veremiştir. Millet ve Devlet'in selametini isteyenler mahkeme ve yasaların dinsel ve laik mücadelesini bırakıp, çağdaş bir biçimde yapılmasını elbirliğiyle sağlamışlardır.

Devlet yönetimi gerçi mutlak istibdat yönetimiydi. Fakat Hıristiyanlara dince, idarece büyük bir özgürlük verilmişti. «Reaye» diye bunlar hakkında daha adaletli davranılırdı. Hatta bunların yönetimsel ayrıcalıkları ve bağışıklıkları vardı. Hükümet içinde hükümetler kurmuşlardı. Bu nedenle Hıristiyanlar Türk'ün kültürüne yönetimine, herşeyisine yabancı durmuşlardır. Hıristiyanlar kendi dünyalarında yaşadılar. Bir şekle girmekten kurtuldular. Hatta asker vermediklerinden nüfusları da gitgide çoğaldı. Türkler ise bir dizi savaşlarda kırılıp tükendiler. Hele öyle bir ayrıcalık vardı ki uyruğumuz olan Hıristiyanlar yüzde 2,5, Türkler ise yüzde 5 gümrük resmi verirlerdi. Bu durum Hıristiyanların ticarette çok zengin olmalarını sağlamıştır. Bu nedenle bir gerçeğe dayanmayarak söylenmiş bir söze değerini vermek gerekir. Güya Anadolu'daki Hıristiyanlar müslümanlar olarak bizi çoğaltmışlar ve yüzümüzü güzelleştirmişler! Oysa Türklerin Anadolu'ya milyonlarla akın ettikleri ve yerleştikleri tarihsel bir gerçektir. Hıristiyanlar göç etmişlerdir. Mesela İstanbul fetholununca halkından birçoğu Adalar'a, Mora'ya ve oraya buraya yerleşmiştir. Müslüman olanlar azdır ve bu da her yerde olur. Çehre ve nesil değiştirecek kadar değildir.

İstanbul'un fethi Avrupa ve Türk yaşamlarında devrimler yapmıştır. Türkler bu zaferleriyle Orta Çağ denilen döneme son vermişler, yani tarihin bir bölümünü kapatıp, diğerini açmışlardır.

İlk padişahlar basit yaşamışlardır. Ahlakları dürüst idi. Ahlakını ilk bozan Yıldırım Bayezit'tir. Onun ahlakını bozan da bir Sırp prensesi olan «Olivera»dır. Bu kadın Yıldırım'ı işrete, sefahate alıştırmıştır. Demek bu Türk Hanedanının mikrobu da yabancı kadınlardır. Veziri Osman Paşa da kendisini erkek çocuklarla cinsel ilişkiye alıştırmıştır. Sonra keyfi için kullandığı bu çocuklara timar, asker ve sivil memurluklar verilerek devlet içinde büyük mevkilerde kullanılmıştır. Bu çocuklar

Rum, Bulgar, Sırp, Rus gibi yabancı kökenli idiler. Türk'den başka yabancı milletlerden alınan «gulam» ve «iç oğlanları»dır. Bu deyimler resmidir. Yıldırım'ın açtığı bu pislik ve adilik yüzyıllarca sürmüştür.

Bu padişahlar yerlerini kaptırmamak için kardeşlerini, kardeşleri oğullarını, hatta kendi evlatlarını daha önce de söylediğimiz gibi boyuna kesmişler, boğmuşlardır. Padişah kızlarından doğan bütün erkek çocukları da öldürülürdü.

Yalnız, onların bu vahşiliklerinin bu millete bir yararı olmuştur. O da bizde zadegan (aristokrasi) sınıfının oluşmamasıdır. Zadegan aileleleri de saltanat hanedanı gibi sefahat içinde, hazır yiyen ve sağlık yönünden bozulmuş ve soysuzlaşmış insanlardır. Millet için zararlıdırlar. Zaten bu hanedan, Anadolu'nun derebeylerini de mahvettiklerinden bu aristokrasi sınıf meydana gelerek milletin başına bela olamamış, Fransa'da olduğu gibi bir de onlara karşı mücadele ve ihtilale gerek kalmamıştır. Ülkede yalnız «küçük burjuvazi», biraz da «büyük burjuvazi» oluşmuştur. Bunlar iyi yasalar altında yararlı sınıflardır.

İlk dönemde yönetim merkeziyetçi değildi. Yönetimi Sipahiler, sonra Ayan ve Derebeyler temsil ederdi. Bu yöntem önceleri gayet iyi sonuçlar vermiştir. Ziraat ilerlemiş, adalet yolunda gitmiş, millet asayiş nimetini tatmıştır. Bir süre sonra bu yönetim biçimi yolsuzluğa uğrayıp, yarar yerine zarar hasıl olmuştur. Yönetim makinesi çürümüş, adalet yerine haksızlık, zulüm, yolsuzluk ve rüşvet; servet ve rahat yerine eşkiyalık, soygunculuk, bütün fenalıklar ortaya çıkmıştır. Bu yönetimin sonucu olarak her tarafta birer küçük padişah makamında derebeyler ve «ayan» denilen adamlar türemiş, halkı inim inim inlettikleri gibi. Devlet'te ve merkezde bile bir kuvvet bırakmamışlardır. Bunun üzerine bu derebeylerin kaldırılması gerektiği için her şey merkeze bağlanmıştır. Çoğunlukla ifrattan tefrite gitmek "ortasını bulamama" gibi bir haslet gösteren bizler, bu sefer de merkezi kuvvetlendirdik. Derken merkezciliğin zararları kendini göstermeye başlamıştır. Bu kuvvetli merkezçilik İkinci Abdülhamid zamanında en üst noktasına gelmiştir. Her şey padişaha, onun iradesine bağlanmıştır. Yönetim değil, Devlet, millet, toprak her şey onun özel malı makamına geçmiştir.

Bu da baskı rejimine kuvvet vermiştir. O kadar ki, «padişaha boyun eğme ve bağlılık» bir inanç haline getirilmiştir. Bu inancın telkininde din bilginlerinin önemli payları vardır. Bunlar makam ve bağış almak için dini alet etmişlerdir. Bu husus için derhal fetvalarını vermişlerdir. Bunlara «fetva müteahhidi» derler. Böylece din aşağılanmıştır. Merkezçilik, Anadolu'da bozulan bir köprünün İstanbul'dan izin almadan onarılmamasına kadar varmış, iş görmek olanağı kalmamıştır.

Meşrutiyet'in ilanından beri sıkı merkezçiliğin değiştirilmesi fikirleri gündemde ise de, bu konuda da bir şey yapılamamıştır. Cumhuriyet bu yönde de daha başarılı ve emin adımlar atmaktadır. Ancak henüz düşünce durumunda olup uygulamaya geçilmemiştir. Ancak bu sefer de aşırı bir yerel yönetime gitmek hatasına düşmesek!... Bazı işleri merkezçiliğe, bazılarını da yerel yönetime bağlamak, bu iki sistemi karıştırarak ılımlı bir sistem kurmak gerekir. Yasalar buna göre yapılmalıdır.

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u aldıktan sonra Hıristiyanlığı kabul ederek ihya etmek fikrine düştüğü, bir Rum dönmesi olan «Zağanos» Mehmed Paşa'nın teşviklerinin bu konuda Fatih üzerinde büyük etkisi olduğu söylentileri vardır. Böyle bir fikrin ne dereceye kadar doğru olduğu ve böyle birşey uygulamaya geçirilseydi ne olacağını tesbit etmek, bir araştırma konusudur, bu yapılmalıdır.

Bütün Türk devletlerinde, özellikle Çin çevresindeki Türklerde gördüğümüz gibi Osmanlı Hanedanı zamanında da Türkiye Türkleri o ünlü akınlarını yapmışlardır. Sınırlarda uç beyleri, akıncı bölükleri bulunur, bunlar fırsat düştükçe düşman ülkesine akın edip tutsak ve ganimet alarak dönerlerdi. Nasıl Hiyong-Nu'lar, Tuk-yular yüzyıllar boyunca Çin'e, İran'a; Hunlar Avrupa'ya; aynı zamanda son yüzyıllarda Sogd Türkmenleri İran'ın kuzeyine ve Horasan'a ardı arkası kesilmeksizin akınlar yapmışlarsa, Türkiye Türkleri de Avrupa'ya yapmışlardır. Bu akınlarla Alpler, Sen Gotar Dağı'na, hatta Berlin çevresine kadar ulaşmıştır. Osmanlıların akınlarının hareket üssü Tuna Boyu'dur. Türklerin bu ünlü yöntemi son yüzyıllara kadar sürmüştür.

Bu hanedan da Selçuklu Hanedanı'nın yöntemini izleyerek gittiği her yere cami, medrese, han ve hamam yapmıştır. Bu biçim hareket etmek güzel bir bayındırlık, uygarlaştırma ve sömürge yöntemidir. Bu yeni yerlere Türk göçmenleri bile götürüp yerleştirirlerdi. Bu yerleştirme işini de oldukça teknik bir biçimde yaparlardı. Fethettikleri bir ülkede yol güzergahlarına verimli olan ve ticaret uğrağı bulunan yerlerde Türkleri yerleştirip, mevcut şehirleri Türklerle doldurup ya da en önemli noktalarda yeniden bir Türk kenti kurup yerli halkı ağın gözlerine balık alır gibi alarak sıkar, mahkum ve devlete bağlı bir hale getirirlerdi. Bu bir doğal yasadır, kuşatan kazanır. Nitekim bütün organik dokularda kuvvetli bir biçimde gelişip büyüyen doku ile çevrilen hücreler, varlıklar körelir ve sonunda yok olur.

Gidilen bir yere cami, medrese, han ve hamam yapmak en güzel bir yöntemdir. Bugün Hıristiyanlık misyonerleri gittikleri yerde ilk iş olarak kilise, mektep ve hastane yapmaktadırlar.

Üzülerek belirteyim ki zamanla bunu da unutmuşlar, temsil etmek yerine, milleti uyruğu altındaki milletlere benzemeye terk etmişlerdir. Bu durumun hangi noktalara vardığını örnekle açıklayacağım: Sinop'a Batum'un Ruslar eline geçmesinden sonra, yani kırk yıl önce Acarlar gelip bazı köylere yerleşmişlerdir. Bunlar bugün de Sinop'da Acaristan'da konuştukları bir şive ile Türkçeyi konuşmaktadırlar. Bu konuda bir minareyi birim olarak kabul etsek kırk yıldır bir «elif» miktarı bizim şiveye yaklaşmamışlardır. Türklüğe benzemeleri şöyle dursun, Acaristan'da kendilerine söylendiği vakit küfür saydıkları «Gürcü» kelimesini biz onlara söyleriz. Gürcü diye diye, onlara da bu hakareti hakaret saydırmamaya kadar vardırmışızdır. Onlara bizim ülkemizde «Gürcü» demek, Türklükten kovmaktır. Kovmuşuzdur. Anadilleri Türkçe olan bu insanların şivesini bile değiştiremediğimiz gibi, biz onların şivesinden etkilenmişizdir. Sinop'ta bir köylünün Gürcü şivesiyle konuştuğunu işitip, onu Gürcü sanmıştım. Daha sonra Türk olduğunu anlayınca hayrete düşmüş, Gürcü komşularından bu şiveyi aldığını öğrenmiştim.

Bu gözlemim aklımı zıvanasından çıkarmıştır. Adeta kalkıp orada ne varsa devirip kırmak, önüme gelen insanları dövmek yere vurmak istedim. Az kaldı kendimi tutamayacaktım. Evet, sorarım: Bu akla sığar mı? Bu olur iş mi? Göçmenleri yerleştirme yönetiminde de cahil kalmışız. Son 50-60 yıl içinde toprağımıza gelen milyonlarca insanları sağlık yönünden berbat yerlere yerleştirerek sıtmadan mahvetmişizdir. Kalanlar da köy köy yerleştirilip dağıtılmadığından ülkenin ötesinde berisinde bir Boşnak, bir Çerkes, bir Arnavut köyü vardır. Bunlar hâlâ kendi kıyafet ve dillerini korurlar, Türkçe bilmezler. Böylece ülkemizin arasında burasında küçük küçük «Çerkezistan»lar, «Bosna»lar, «Arnavutluk»lar, «Abhazya»lar vardır. Bu durumdan çok zarar görmekteyiz.

Osmanlı Hanedanı'nın içeride en büyük kavgaları Karamanoğulları iledir. Karamanoğulları da değerli insanlardır. Bunlar da parçalanmış beyliklerin kuvvetli bir parcası olduğundan ve Selçuk Hanedanı'nın varisi olduklarını iddia etmelerinden, Osmanoğulları, Karamanoğullarını canlarının hasmı bilmişlerdir. Durmayıp onlarla uğraşmışlardır. Karamanoğulları onlar için kara düşünce olmuştur. Karamanoğulları da bunlara diş bilerlerdi. Karamanlılar, «Osmanoğullarıyla düşmanlığımız min'el-mehd al'el-lehd (ta beşikten mezara kadar)dır» dererdi. Fakat bunlar sürekli yenilmiş ve yok olmuşlardır. Bu sönmez kini şu olay pek güzel açıklar: Bir kez tutsak düşen ve sonra affedilen Karamanoğulları'ndan biri kendisine bağlılık andı ettirildiği zaman «Bu can göğsümde durdukça Osmanlı Padişahına bağlılıktan ayrılmam!» diye ant içmişti. Oysa gerekli sözü vermeden ant içebilmek için koynuna önceden bir güvercin koymuşmuş. Çıkar çıkmaz göğsündeki «can»ı çıkarmıştır. Yani güvercini uçurmuştur. Burada aynı zamanda bir ahlaksal nokta da vardır. Yani «**hile-i Şeriye**»dir. Bu da din adamları bütün Müslümanları Müslümanlık adına sonsuza kadar utandırıcı bir marifetidir. Pek saf ve temiz olan bu milleti, hile-i şeriyelerle sahtekarlıklara alıştırmışlardır. erkek mert olur, doğru söyler ve sözünü tutar. Türk ise, tarihin binbir tanıklığı ile erkek ve merttir. Oysa müslüman olduktan sonra bizim din adamları Bağdat'ta hile-i şeriye kapısını açmış olan İmam-ı Azam'ın öğrencisi İmam-ı Yusuf'un çömezleri kesilerek her şeyde bir «hile-i şeriye» uydurmuş ve uygulamışlardır. Böylece milleti yalancılığa, sahtekarlığa yöneltmişlerdir. Son zamana kadar «**Bab-ı Vela'yı Meşihat**» dedikleri «Şeyhülislam Kapısı»nda Eytam (Yetimler) Sandığı'ndan birine para verirken müdürün altın saatını o adama verip satın aldığını söyletmesi ve sonra yine saatını alıp kendi cebine koyması bundan sonra faizle para vermesi insanı iğrendiren ve isyan ettiren bir hilekarlıktır. Faiz şer'an haram imiş; bunun haramlığını gidermek için güya Eytam Sandığı Müdürü saatini satıyor gibi muamele ediyormuş. Benim bu maameleyi gördüğüm vakit hatırıma hemen gelen şey şu olmuştur. «Şu avareler, şu bedbahtlar Allah'ı ve başında hoca sarığı olanın art niyetini ve eylemini bilmiyor, göremiyordu!...

Madem ki faiz dinimize haramdır, pekala, a hoca! Bu haramı işleme vesselam! İşyeleyceksen açıkça işle. İşe hile ve dini karıştırma! Allah al-

danır mı?!... Şu «hile-i şeri'ye deyimi ne çirkin! Hem «hile», hem «şer'i»! Şeriatle uyum sağlamak dehasını (!) gösteren bu din adamlarına diyecek yoktur. Dini, çıkarlarına alet eden din adamlarının bu iğrenç «hile-i şeriye» uygulamalarıyla millette hasıl olmuş böyle ahlak bozukluklarına ve olaylara tarihimiz ve İslam Tarihi sayfalarında sık sık rastgelinmektedir.

Osmanlı Hanedanı zamanında Ermeni'nin durumu Selçuklu Hanedanı zamanındaki gibi değildir. Selçuklular zamanında Ararat'daki Ermenistan politik olarak yoktu. Toros Dağları'nı, Kilikya'yı merkez yapmışlardı. Orada, «İlhanlılar» ve «Selçuklu Sülalesi» konularında söylediğimiz gibi, rol oynamışlardır. Osmanlı Sülalesi zamanında ise, Kilikya'da mevcut değildiler, Ararat'da rol oynuyorlardı. Türkiye, İran ve Rusya arasında yerleştirilmiş biçimdeydiler. Bu sırada Türkiye ve İran, Ermenistan'ı bir süre birbirinden alıp vermişlerdir.

Selçuklular zamanında Ermeniler'in bir amacı vardı: O da Müslüman ve Türk düşmanlığıdır. Papa'ya, Avrupa'ya hiç durmaksızın Müslümanlardan şikayet eder, Hıristiyanlık adına yardım ister, yaygaralar koparırlardı. Bu davranışlarıyla, daima Haçlıları çağırmışlar, Haçlıların gelmesine biraz neden olmuşlar, Haçlılara katılmışlar, onlarla beraber Türkler aleyhine çalışmışlardır. Buna Osmanlılar zamanında da aynen devam etmişlerdir. Birkaç yüzyıldır teşvik ederlerdi. Taktikleri yine eskisi gibi daima kendilerini mazlum durumunda göstermek, kesilip soyulduklarına ilişkin yaygaralar koparmak ve propaganda yapmaktır. Oysa işin iç yüzü büsbütün başkadır. **Ermeniler Türk düşmanıdır.** Halkımız zanneder ki, Ermeniler'in komiteler, ihtilaller yapmaları, Türkleri öldürmeleri, Türk köylerini yakıp yıkmaları yeni bir şeydir. Oysa onların bu işleri yüzyılardan beri gelmektedir. Sanırım Yavuz tarafından getirilip İstanbul'a yerleştirilen Ermeniler 1765 yılında Üçüncü Osman zamanında, Saka Çeşmesi'nde ilk Ermeni İhtilal Komitesi'ni kurmuşlardır. O tarihte bu komite meydana çıkmış, başkanları idam edilip diğerleri Limni'ye sürülmüştür. Son yarım yüzyıldır yaptıklarıysa müthiştir. Bu konu «Türklük-Ermenilik» bölümünde incelenecektir.

Osmanlı Sülalesi zamanını birkaç döneme ve bölüme ayırmak gerekir.

Önce millî noktadan üç dönemdir.

1- Millî Dönem
2- Millî Olmayan Dönem
3- Millî Dönem

Bu sülalenin ilk zamanında Devlet'de herşey millidir, Türk'tür. Dil halis Türkçe, kıyafetler Türktür. Toplumda Oğuz Töresi vardır, gelenek ve görenekler Türk'tür. Bir yüzyıl kadar sonra saraylara «zevce» diye kadınlar, iç oğlanı, sonra memur, vezir ve herşey olan yabancı çocuk erkeklerin girmesiyle milliyet ve ona ait her şey bilinçli bir çaba ile yok edilmiş, az zaman içinde ruhlarda, resmi ve resmi olmayan işlerde Türklükten eser bırakılmamıştır. Cahil padişahlar bu milli olmayan çevrenin etkisi altında milliyet duygularından uzaklaşmışlardır. Devlet, adeta yabancı bir devlet durumuna gelmiştir. Şükürle zikrederiz ki, bu

haller halk kitlesini etkilememiştir. Gerçi bir taraftan din adamları, bir taraftan bu yabancı unsur Türkleri cahil bırakarak, bir taraftan da telkin yolu ile Türklüğü milliyetten tamamen silmek için çalışmışlarsa da, yalnız milliyet duygularını Türklere unutturabilmişlerdir. Türklüğe özgü görenekler, hasletler yine kalmışlardır. Milletin dili Anadolu'da yine saf denecek halde korunmuştur.

Bu Rus, Bulgar, Sırp, Rum, Abaza, Ermeni, Çerkes, Arnavut, gibi yabancı unsurların bu konudaki çabaları ve başarıları korkunçtur ve Türk'ün geleceği için öldürücüdür. Bu yabancı unsur topluluğu, türlü kisvelere girerek, hele din bornozuna bürünerek Türk'e milliyetini unutturduğu gibi, pek fazla ileriyle de gidip Türk'ü aşağılık bir yaratık, Türk kelimesini hakaret sözü haline bile koymayı başarmıştır. Bunlar Türk'e günümüze kadar yüzyıllar boyunca «Türk!» «Eşek Türk!» diye hitap etmişlerdir. Hatta bunu Anadolu içlerinde halis kanlı Türklere de kabul ettirip, onlara da birbirine «Eşek Türk!» dedirtmişlerdir. Günümüzde bile Türkler birbirlerine «Türk», «Eşek Türk!» diye hakaret ederler. Türk'ün bu anlamı «sersem», «ahmak» demektir. Hiçbir yerde bir milliyeti, bir millet ve devlet yıkmak için ruhta ve esasta bu kadar tahribat yapmayı başarmış «içerden düşmanlar» görülmemiştir. Bugün de bu yabancı unsurlar Türklüğü bir türlü kabul etmek istemiyorlar. Ne olursa olsun «Osmanlılık», Müslümanlık topluluğunda kalmak istiyor, bu sistemleri canlandırmak hevesinde bulunuyorlar. Bunlar bu millete «Türk» dedirtmeyip resmi terimde «Türkiyeli» deyimini kullandırmaya bile gayret etmişlerdir. Hesaplarınca «Türkiyeli» denince Türk'le beraber her şey onun içinde vardır ve milletleri saklı kalır.

Millî olmayan dönemi de iki bölüme ayırmak gerekir:

1- Osmanlılık ve Müslümanlık

2- Kozmopolitlik.

İlk zamanlar millî ruh kaldırılıp yerine Müslümanlık, biraz sonra Osmanlılık ve Müslümanlık ruhu konmuştur. Bu iki ruh birbiriyle kaynaştırılmış, beraber yürütülmüştür. Din adamları doğal olarak Müslümanlık ruhuna eğilim gösteriyorlardı. Yabancı unsurlar ise hocalardan çok Müslümanlığın ilgi görmesine hizmet ediyorlardı. Bu da doğal idi. Yeni dönmelerde yeni dinlerinin gayretinin pek fazla olduğu daima görülen şeydir. İkincisi Türklük iddiasını doğal olarak yapamıyorlardı. Çünkü kanlarını değiştirmek olanağı olmadığından, ruh ve dava diye müslümanlığa sarılıyorlardı. Hükümet de ellerinde olduğundan bunlara hoşgörülü davranıyordu. Bunun böyle olduğuna günümüzde güzel kanıtlar vardır. İçimizdeki yabancı unsurlar Türklük ruhuna, dolayısıyla Türk'e ve Türk olan her türlü inanca düşman, sönmez bir kin ile bakıyor, Türk Milliyetini kaldırıp devlet ve millet ruhu, inancı olmak üzere Müslümanlığa ve Osmanlılığa sarılmak istiyorlar. Oysa bunlar içinde öyleleri var ki, inançları bakımından dini sıfırdır. Dinsiz oldukları halde Müslümanlığa sarılmak gibi terslik içindedirler. Türklüğe sarılmaktansa bu yanlışlığa düşmeyi kabul ediyorlar. Sonra bu kişiler kendi Çerkeslik, Araplık, Arnavutluk gibi mensup oldukları milliyetlerine şiddetle bağlıdırlar. Mesela bunlardan biri devleti yönetme mevkiine geçse, devlet memurluklarını hemen milletdaşlarıyla doldurmak gibi art

niyetlerini açığa da vurmaktan çekinmiyorlar. Ve yine tuhaftır ki, böyle milliyetçi olan bu insanlar, Türk'ün milliyetçiliğini zararlı gördüklerini söylüyor, ellerinden geldiği kadar bunun sönmesine çalışıyorlar. Örtülü, dolambaç yollarla yürümekten de bir an geri durdukları yoktur. Bu insanlar yurtseverliklerinden de söz ediyorlar. Vatanın selametinin milletin birliğine muhtaç olduğu büyük bir gerçektir. Eğer öyle iseler, birliği kabul etmelidirler. Onlardan istediğimiz yalnızca Türkçe konuşmak ve bir Türk gibi düşünmektir. Başkaca bir şey istemiyoruz. Bunu yerine getirmeyenler ülkeyi terk etmelidir. Namuslu ve onurlu olmanın gereği budur.

Bu Osmanlılık ve Müslümanlık uzun zaman sürmüş, Tanzimat-ı Hayriye ile bu iki kanatlı kuşun Osmanlılık kanadı kuvvetlendirilmeye, Müslümanlık kanadı zayıflatılmaya çalışılmıştır. Bu da Rum ve Ermeni gibi Hıristiyan unsurları da ruhen devlet toplumu içine almak, aynı zamanda Avrupa'ya da hoş görünmek için yapılmıştır. Fakat Rum ve Ermeni buna asla yanaşmayıp, kendilerine de verdiğimiz «Osmanlı» adını bize red ve iade etmiş, hiç bir zaman bunu kendi üstlerine kondurmamışlardır. Bunlar aksine Tanzimat'ı ayrılık fikirlerine bir araç olarak kullanmışlar ve bu yönde daha kolaylıkla, daha çok çalışmışlardır. Osmanlılığın Hıristiyan unsru böyle olduğu gibi, Arnavut, Arap, Çerkes, gibi Müslüman bölümü de Balkan Savaşı, Dünya Savaşı ve Millî Mücadele zamanında gerçek yüzlerini ve Osmanlılık topluluğu sevgisini eylemleriyle göstermişlerdir. Yani Osmanlılık içimizdeki yabancı unsurların Hıristiyanına da, müslümanına da hayır etmemiştir. Müslüman unsurlar üzerinde Müslümanlığın da bir hayrı olmadığı görülmüştür. Demek, Osmanlılık ve Müslümanlıkla ilgili politik sistemler iflas etmiştir.

Son 30 yıl içinde ise Osmanlılık ve Müslümanlık yerine bir kozmopolitlik yerleşmeye başlamıştır. Bunun nedeni Avrupa ile sıkı ilişkilerimizdir. Oraya gidenlerimiz, burada onlarla ilişkide bulunanlarımız çoğunlukla bu ruhu almışlardır. Bunu onlara Avrupalılar telkin etmişlerdir. Çünkü herhangi millet milliyet ve kendi devleti duygularından sıyrılırsa kolay sömürge yapılır, hele aynı zamanda 'Avrupalılar yüksek yaratıklardır, kendi milleti adi insanlardır' fikri de verilirse, o insanlar köle gibi kullanılır, çalıştırılır, ürünleri ellerinden kolayca alınır. Avrupalıların ülkemizde gözü olduğundan bu propagandayı yapmışlar ve başarılı olmuşlardır. Öyle adamlar tanırım ki, aydın oldukları halde: «en adi Avrupalı'nın Türk'ün en alasından yüksek olduğunu» söylediklerini defalarca ağızlarından işitmişimdir. Halkımızın, başında şapka olan adi bir firenk hekimini, bizim en iyi hekimlerimize tercih etmesi de bunun başka bir kanıtıdır. Millet ve yurdumuz için bu ruhsal durum büyük bir tehlikedir. Buna ve aynı mahiyette olan uluslararasıcılık'a karşı gayet gözü açık durmak gerekir.

Bereket versin ki, sekiz-on yıldır başlayan milliyet duyguları Dünya Savaşı'ndan sonra kuvvetlenmiş, bu tehlikeleri birer köşede sinmiş bir halde ve sessizce durmağa mahkum etmek gücünü göstermiştir. Bu yeterli değildir. Okullarda genç dimağları bunlar aleyhine eğitmeli, her şeyin Türk'e özgüleme noktasında sarsılmaz bir sebatla çalışmaya

hazırlamalıdır. İşte bu «Üçüncü Dönem»dir.

Bir başka görüşe göre, bu sülale zamanı şu biçimde de bölümlere ayrılabilir:

1- İstila Dönemi.

2- Çöküş Dönemi.

Nitekim bu bölümler, tarihçilerimiz tarafından da benimsenmiştir. Buna bir başka deyimle, «Gelişme Dönemi» ve «Gerileme Dönemi» de denebilir.

Bu iki dönemin ayırıcı sınırı, Kanuni Süleyman'ın saltanatının yarı yeridir. O zamanlar Türkiye bu hanedan zamanının ikbal tepesinde ve çöküş merdivenin ilk basamağındadır.

Önce, yeni bir hanedanın fuhuş, içki ve benzer eylemlerle bozulmamış, dinç ve millî ruhu milleti büyük bir atılımla sıçratmış, bir yandan çevresini ezdirmiş, ülkeler sahibi etmiş, öte yandan aynı dinçlik ve iştiha ile bilim, sanat, sözün kısası gelişme ve uygarlık yollarında yürümüştür. Böyle kalkınan bu millet, önüne, ardına, sağına soluna saldırmış, Viyana kapılarına, Fas'a, Habeşistan'a, Şap Denizi'yle Umman Denizi'ne ve Basra Körfezi'ne, Hazar Denizi'yle Kaf Dağı'na, Ukranya ve Lehistan'a, İtalya'ya kadar varmış, büyük bir cihangir devlet olmuştur. Viyana Kalesi'ne koç başını vura vura yaralayan, Afrika ve Arabistan çöllerinde serap peşinde susuzluktan halsiz düşen Devlet ve milletin vücudu; saray, padişah, padişah karısı ve yabancı unsurlar tarafından zararlı mikroplar gibi kemirilmeye başlanmıştır. Bu parazitler Devlet vücudunun kalp ve dimağında önemli hastalıklar yapmışlar, gerileme ve çökme dönemini başlatmışlardır. Artık Devlet toprak kaybede ede, kaybettikçe merkeze doğru çekile çekile Türkiye asıl gövdesi olan bir Anadolu ile Meriç'e kadar Doğu Trakya'dan ibaret kalmıştır.

1591 tarihini bu iki dönemin ayırıcı noktası olarak kabul etmek kolaylık için, hem de yanlışsız olarak, pek uygun olur. Gerileme Dönemi 1785 yılında en son noktasını bulmuştur. Oysa Avrupalılar bir süredir bilim, teknik ve örgütlenmede ileri gidip yeni düzende ordular kurduklarından gerileme yolundaki yürüyüşümüzü, bir başka deyişle yok olmak noktasına doğru olan gerilememizi onlar da hızlandırmışlardır.

Osmanlı Sülalesi'nin yaşamı incelenirken, tarihçilerimiz bir «Fetret»den söz ederler. Buna «Fasıla-yı Saltanat» (Saltanatsızlık) da derler. Bu dönem Ankara savaşının sonucudur. Ebul-Faruk Murat Bey ise «fasıla-yı saltanat» kabul etmeyip Rumeli'nde Çelebi Süleyman'ın padişahlığını kabul ederek, padişahlar listesine bir hükümdar daha ekler. Bu suretle padişahların sayısı 36'dan 37'ye çıkar. Gerçekten Murat Bey'in görüşü bir bakıma doğrudur. Süleyman Çelebi Rumeli'de padişahlık etmiş, adını hutbelerde okutmuş, Devlet adına yabancı devletlerle anlaşmalar yapmış ve bu anlaşmalar sonra Çelebi Mehmet tarafından da kabul edilmiştir. Öteki üç şehzade de adlarına para bastırmışlar, hutbe okutmuşlardır. Yani saltanat sürmenin gerektirdiği bazı işleri yapmışlardır. Aynı zamanda Anadolu'da da Çelebi Mehmed padişahtır. Bunlar birbiri ardınca değil aynı zamanda padişahlık etmişlerdir. Bir devlette ise aynı zamanda iki veya daha fazla padişah olamaz. Eğer «fetret»i «kargaşalık» anlamına alırsak, bir «fetret», yani bir

anarşi vardır; fakat «saltanat arası» yoktur. İki padişah da yoktur. Bu durumun gerçek adı İmparatorluktan küçük beyliklerin doğmasıdır. Henüz tarihcilerimiz bu adı bulmamışlardır. Gerçekten Timur darbesi üzerine İmparatorluk topraklarında yeniden küçük beylikler oluşmuştur. Bunlar yalnız Osmanlı Şehzadelerinden ibaret değildir. Sahnede yine eski Karamanlılar ve benzerleri de vardır. Selçuk Sülalesi'nin çökmesi üzerine ortaya çıkan durum aynı biçimde oluşmuştur. O zaman Osmanlı Sülalesi tarafından, Devlet'in birliğinin sağlanması amacıyla yok edilen beylikler yeniden kurulmuş, aynı zamanda Osmanlı kuşağı arasında da birlik muhafaza edilmeyip birkaç kardeş ayrı ayrı padişahlıklarını ilan etmişlerdir. Yani bu sefer ki durum, beyliklerin ortaya ilk çıkışından daha da şiddetli bir bölünmeye yöneliktir. Böyle bir vaziyetin tam tabiri «Tevaif-i Müluk»tur. Türkiye'nin genel yaşamındaki bu döneme «İkinci Tevaif-i Müluk» adını vermelidir. Sonra yine Osmanlı sülalesi'nden biri hem kendi kardeşlerini, hem tevaif-i müluk'u temizlemiş, Devlet'in birliğini yeniden sağlamıştır.

Osmanlı Sülalesi zamanını kültür ve uygarlık bakımından üç döneme ayırmak gerekir:

1- Arap, Acem ve Bizans etkisi. Bunların Türk potasında kaynaşması.

2- Avrupa, özellikle Fransız etkisi.

3- Millî dönem.

Selçuklu Hanedanı zamanından kalan Acem etkisi ve Türklük ile ortaya çıkan kültür ve uygarlık üzerine din adamları Arapça'ya daha çok önem vererek, fazla miktarda Arap kültürü aşıladıkları gibi Bizans yakınlığı, özellikle İstanbul'un zaptı ile Bizans kültür ve uygarlığı da Türkiye uygarlığı ile birleşerek yeni bir Türkiye Türk'ü kültürü ve uygarlığı doğmuştur. İşte bu durum birinci dönemi oluşturur. Bu dönem de uzun zaman sürmüştür. Sonra Avrupa etkisi başlamıştır. Batı'dan ilk örnek alınan Fransa'dır. Bu örnek belki de bir yüzyıl kadar sürmüştür. Son otuz-kırk yıl zarfında Fransız kültürünün ahlaka kuvvet vermeyişi, maddi, olumlu, gerçekçi insanlardan çok hayali ve eylemsel yaşama yeteneği az olan insanlar yetiştirmesi, kitaplarının gereksiz bilgilerle dolu olduğu görülünce, daha ciddi ve eylemsel bir pratik bir eğitim verdiği görülen Alman ve İngiliz kültür ve uygarlığına dönülüp, onlar örnek alınmaya başlanmıştır. Gerçekten bunlardan pak az bir zaman içinde pek önemli yararlar elde edilmiştir. Kısacası tıp ve askerlik alanlarında Alman yöntem ve öğretmenleriyle ilerleme sağlanmıştır. Nitekim Japonya'nın, hatta Rusya'nın gelişip ilerlemesi Alman ve İngiliz'in bilimlerinin sayesindedir. Şunu da itiraf etmeli ki, ilk başlarda Fransızlardan büyük yararlar sağlanmıştır.

Avrupa'yı taklit tarzında yürünürken son beş-on yıldan beri millî ruh göz önünde bulundurularak bunlardan yararlanma düşüncesi egemen olmuştur. Doğru yöntem budur. Bu yolda kaybedecek bir dakikamız olmadığından ve zaman pek dar olduğundan hızla yürümeliyiz.

Osmanlı Sülalesi sarayları çok önemli ve dikkatli incelemelere layıktır. Oralarda binlerce incelenecek eşyalar vardır. Bin bir gece masallarında geçen eğlendirici, güldürücü işler, Neron'ları geçen kanlı,

yangınlı olaylar, Mısır'ın Kleopatra'sını geçecek aşk oyunları, debdebeler ve sanatçılar vardır. Bursa, Edirne ve İstanbul sarayları yüzyılar boyunca sefahat ve cinayet yuvaları olmuşlardır. Bu saraylarda her türlü sefahat yapıldığı gibi politik ve sekse dayalı türlü cinayetler de işlenmiştir. Hatta hırs, kişisel dargınlık, hodgamlık, hatta eğlence için bile cinayetler işlenmiştir. Peşin söyleyelim ki, bunlar yalnız Osmanlı saraylarına özgü değildir. Dünyanın her köşesinde bütün saraylarda görülen şeylerdir. Saray belirgin niteliği. Padişah sülaleleri padişahlık pisliğidir. Bu sarayların ilk belirgin niteliği debdebe ve israftır. Bu debdebe ve israf saraylara alınan yabancı kız ve oğlanlar tarafından meydana getirilmiştir. Osmanlı padişahlarından ilk zevke, sefahata düşen, fuhuşun çeşitlerine dalan Yıldırım Bayezit'tir. Onu da içkiye, kadın eğlencelerine alıştıran karısıdır. Yani Sırp kızıdır. Bu noktaya dikkat etmek gerekir. Bu sarayda ilk fesat bir yabancı kadından çıkıyor. Hiyung-Nu'ların, Tukyu'ların yazgıları acaba Türk'te ırsi midir?!.. Onların Çinli prenseslerden çektiklerini bunlar da şimdi Avrupalı ve Bizanslı prenseslerden, Rum, Ermeni gibi yabancı milletlerin kadınlarından mı çekiyor? Kadınla başlanılan, iç oğlanlarıyla gelişen bu sefahat hemen doğal sonuçlarını vermiştir. Bu zevk ve sefalar, fuhuşlar para gerektirdiği için israf başlamış, bu da yolsuzluğa ve rüşvete bol miktarda yol açmıştır. Bunlar dalkavukluk denilen sefil ve vahim bir şeye de pek muhtaçtır. Böyece dalkavukluk revaç bulmuş, memurda ahlak, hükümette yönetim bozulmuştur. Bu kötülüklere Batı'nın yabancı malları neden olduğu gibi bir Doğu ürünü yine bir yabancı malıdır. Bunlar da Arap ve Acem'dir. Arabın tutuculuk ve çıkarcılık uğruna her şeyi yaptığı bilinmektedir. Acem'deki ahlak bozukluğu ise yüzyılardan beri geliyordu. Arabın din bornozuna bürünerek, elinde «Kur'an», seyyidlik, şeyhlik, dervişlik, ilham, keramet, rüya tabiri, şifa vericilik, kuvvet macunları, zemzem teneke kutucukları, bir iki hurma, kına ve tiryakileri ile Türkiye'ye üşüşmüşlerdir. İran'dan en çok şeyh ve dervişler, göğüsleri türlü ikiyüzlülükle dolu olarak gelmişlerdir. Bunlara Batı'dan Bizans'ın olanca ahlaksızlığı, fuhuşu da akın etti. İşte böylece bozguncu etkenler ele yapışıp hora teptiler. Sarayları, konakları altüst ettiler.

Sarayda zevk ve sefa, israf ve sefahat alabildiğine gitmiştir. Türlü eğlenceler yapılıyordu. Devlet adamları her türlü yolsuzluk, ahlaksızlık ve sefahat içinde idi. Bizans bunlardan bazısını para ile satın alabiliyordu.

Aksak Timur Olayı sanki bu kötülüklere set çekmek için gökten inmiş bir afet idi. Gerçekten bir süre bu yüz kızartıcı davranışları yapmak olanağı kalmamıştır; fakat sonra tekrar ve daha fazla bir surette ve yine aynı unsurlar, aynı nedenlerle ve ellerle yapılmıştır.

Bizans'tan, Sırp'tan prenses alındığı gibi Venedik'ten de alındı. Rus, Rum, Macar, Çerkes kökenli halayıklara ve iç oğlanlarına da devam edildi. İçkinin çeşitleri, afyon, esrar, fuhuşun çeşitleri, sefahatın türlü türlüsü hararetle yapılırken, bu arada büyük düğünler de düzenlendi. Bu düğünler padişah kızlarının kocaya verilmesi, şehzadelerin sünnet edilmesi münasebetiyle yapılmıştır. Bunlar için yazılmış olan «sürname»ler incelenirse görülür ki bu düğünlerde pek büyük debdebe

ve alaylar, büyük masraflar yapılmıştır. Bu «sürname»ler bu rezaletleri, israfları gösteren birer güzel belgelerdir. Ama onlar kendilerini medh için yazdırmışlardır. Bu düğünler günlerce, hatta kırk gün kırk gece devam etmiştir. Bütün İstanbul halkına yemek verilmiştir. Esnaf loncaları büyük alaylarla sokaklardan geçmişler, geçit resimleri yapmışlardır. Geceleri pek ustaca yapılmış havai fişeklerle gösteriler düzenlenmiştir. Hint'ten, Çin'den, Fas'tan oyuncular, cambazlar, hokkabazlar, soytarılar gelip bu düğünlerde oynamışlardır. Şeker bahçeleri, şekerden hurma ağaçları yapılmıştır. Şehzadeler elmaslı kıskaçlar ile sünnet edilmiştir. Hâlâ bunlardan Topkapı Sarayı'nda örnekler vardır. İsrafa bakmalı ki, Kanuni'nin Sadrazamı İbrahim Paşa'nın düğününde bir atının kaşağısı 150.000; diğer atınınki 200.000 altın değerindedir.

Bu düğün zevkleri o kadar sevilmiş ve istenmiştir ki, bazen evlendirecek yaşta sultan, sünnet edilecek yaşta şehzade bulunmadığı zaman iki, üç yaşındaki, beşikteki sultanlar bile bir vezire veya bir sadrazama nikahlanarak evlenme düğünü yapılmıştır. Bu düğünlerde iyi oynayan maskaralara büyük büyük memurluklar, bahşişler verilmiştir. Yeniçeri Ocağı böylece çileden çıkarılmıştır.

Padişahların, şehzadelerin sarayda sürekli içmek ve kadınlarla oynamaktan, oynaşmaktan başka bir işleri yoktu.

Bu hal, bu zevk ve sefahat sonunda «Lale Devri», «Çırağan Bahçesi», «Sadabad» (Kağıthane), «Mihrabad» (Kanlıca), Çağlayan Sarayı ile doruk noktasına çıkmıştır. Bunun da temsilcisi Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'dır. Değerli bir kişi olduğu ve Devlet'e çok bilinçli hizmetlerde bulunduğunu kabul etmek gerekir. Bu kişi pek kalender, zevke sefaya pek düşkündü. Bunları hiç yoktan icat ederdi. Lale Devri bu tarihin pek meraklı bir safhasıdır. Zevk için, zevkin inceliği, yüksekliği için bu devlet adamı tarafından adeta dünyaya ders ve örnek verilmiştir.

Son yüzyılda akıncılık, tutsak sürüp getirmek adeti olanağı kalktığından, bu sefer; yani elli yıldır padişahlar ülke içinden Çerkes ve Abaza kızları toplamaya başlamışlardır. Onlarda babalarının kızlarını para ile satmak göreneği bulunduğundan bu iş kolaylaşmıştır. Bunlar o vakitten beri gümüze kadar saraylarda odalık olarak kullanılmış, yalnız gebe kalanlar «kadın efendi» olmuştur. Kısacası eski yabancı unsurların sanatı ve kazancı, yabancı, fakat müslüman iki unsura kalmıştır. Bunun çirkinlerini son zamanda hisseden Çerkes aydınları haklı olarak bu sanat aleyhine direnmişlerdir. Cumhuriyet'in ilanı ve Osmanlı Hanedanı'nın sınırdışı edilmesi ile bu milletin kızları da bu zalimlerin şehvet aleti olmaktan kurtulmuşlardır.

Saraylarda zevk birtakım memurlukların doğmasına neden olmuştu. Bunların birincisi «kızlarağası» (dar'üs-saade ağası)dır. Bunlar hadım edilmiş zencilerdir. Bunlara Osmanlı tarihçileri «tavaşi» der. O vakit tutsak ticareti Avrupalılarca da mübah olup yapıldığından bu zavallılar enenmiş olarak Afrika'dan getirilir, satılırdı. Sonraları ak insanlardan da enetip ak hadım ağalarını da «akağa» diye sarayda kullanmışlardır. Bunu ilk yapan İkinci Murat'tır. Bu ameliyatlar uygarlık için leke olan işlerdir.

Zevk mankenleri gibi kullandıkları bir takım kadınlara hizmet ede-

cek, düzenli olmalarını sağlayacak erkek de gerekiyordu. Fakat onları bu kadınlara zarar vermeyecek duruma getirmek gerekliydi. Bunun için de onları böyle eneyorlardı. Birkaç zavallıyı doğanın verdiği bir şeyden, yasal hakkından sırf kendi hodgamlıkları, şehvet hırsları ve yasadışı zevkleri için fuhuş yapsınlar diye, birkaç kara bahtlı tenasül zevkinden yoksun ediliyor!... Alçaklık yalnız bir tane değil ki... İçiçine, katmerlidir. Böyle vahşice enenen, süfli hizmette kullanılan ak ağalardan sadrazam bile yapılmıştır!..

Şarapdarlar, kilerciler gibi diğer memurluklar da vardır. Bunlar şarapları alır saklardı. Keza macunculuk, kuvvet afsunu, şirinlik muskası, rakipleri yok etmek için büyücülük almış yürümüştü. Bu sanatın temsilcisi ve şeyhi Çinci Hoca'dır. Birinci İbrahim zamanında kuvvet ilaçları, macunculuk revaçlı bir sanat ve ticaret olmuştu. Haddinden fazla seks yapamayan, dermansız kalan padişah ve şehzadeler için Hint'ten, Mısır'dan macunlar getirtilirdi. İkinci Abdülhamit bile Mısır'dan macun getirmeye devam etmiştir. Bu macun orada «menzul» denilen, formülünde afyon bile bulunan macun olması gerekir. Bu macun cinsel birleşmenin süresini uzatır.

Sarayda fuhuş, zaten resmi bir şekildeydi. Ancak bu resmilik ve mübahlık hanedan üyesine aitti. Fakat iş bununla kalmıyordu. Birçok gizli ilişkiler de oluyordu. «Haseki Safiye Sultan» adını alan Venedikli Bafa, sarayın dışarıyla fuhşunun resmi açılışını yapmıştır. «Mahpeyker Kadın» denen meşhur Kösem Sultan Hüsrev, Recep ve Hasan Ağa'lar ile ilişki kurmuştu. Kösem'in oğlu Dördüncü Murad bu adamlara pek kızardı; fakat çok zaman birşey yapamamıştır. İş, Haseki Hürrem Kadın zamanında da sürmüştür. Venedik tüccarı gibi yabancılardan tut da devlet adamları ve şeyhülislama kadar çok kişi bu ilişkilerin içindedir. Bu ilişkiler yüzünden türlü cinayetler de işlenirdi. Sır çıkmasın diye cariyeler çuvallara konup ağzı dikilerek Sarayburnu'ndan denize atılırdı. Birinci Osman'ın katline neden Mahpeyker Kadın'ın Şeyhülislam Esad Efendi ile olan ilişkisi sonucu ona bu katlin uygulanmasını kabul ettirmesidir. Bu ilişki hakkında açık bilgi yoksa da ipuçları önemlidir.

Fuhuş ve sefahatle beraber yürüyen debdebenin sonucu olarak değerli kumaşlar, taşlar, samurlar ve çeşitli kürkler İstanbul'a yığılmıştır. Sarayın debdebesi tabiatıyla devlet adamları arasında da yayılmıştır. Bu debdebe ve gösteriş askerlere kadar ulaşmıştır. Yeniçeri elbise ve kıyafetleri, o türlü kavuklar pek ağır, kıymetli ve masraflıdır. İstanbul'da Askeri Müze'de Yeniçeri Kıyafethanesi, Yeniçeri silahları seyredilirse bu konuda toplu bir fikir alınabilir. Bu sefahat ve debdebeyi ve aynı zamanda yolsuzlukların hangi noktalara ulaştığını anlatmak için yalnızca şu örnek yeterlidir:

Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Hırvat dönmesi Rüstem Paşa'nın 815 çiftlik, 476 değirmen, bin 700 cariye ve köle, 2 bin 900 at, 116 deve, 5 bin sırma işlemeli hilat, bin 900 zırh, 600 gümüş ve 500 altın ile işlenmiş murassa eğer, 130 çift som altın üzengi, 860 murassa kılıç, mücevherli ciltleri olan 800 Kur'an, 32 parça büyük mücevher ve bunlara benzer daha birçok malı vardı.

Zevk, fuhuş ve debdebe denilen ve beraber giden, yani bunlardan

oluşan aile daima iki «doğal çocuk»a sahiptir. Bunlar: Görevde yolsuzluk ve rüşvettir.

Bu üç ayaklı rezalet ve çöküş anıtı, yani zevk, fuhuş ve debdebe sehpası dikili durmak için paraya, hem de fazla paraya muhtaçtır. Bundan dolayı sahipleri, yolsuzluk ve rüşvete saplanırlar. Aynı zamanda bu anıta hizmet ve müteahhitlik edenler bazan da paradan başka şeylerle, özellikle rütbe ve yüksek memurluklarla ödüllendirilmeyi isterler. Bunun sonucu olarak da devlet memurluklarına bir sürü ehliyetsizler, dalkavuk, muhabbet tellalları ve benzeri kişiler dolar. Bazan da para yerine güzel kız ya da oğlan vererek memurluk satın alırlar, veya bunlarla mevkilerinde kalırlar. Böylece memurlar ehliyetsiz, değersiz, ahlaksız ve devlet işi de çorba olur. Yolsuzluk ve rüşvet başını alır gider ve böylece devlet işleri bir kat daha bozulur. Devlet ve millet çöküntüye doğru gider. Zevk, debdebe ve fuhşa dökülmenin kaçınılmaz sonucu da budur. Vezirlere, sadrazamlara olduğu gibi padişahlara da kız ve oğlan vererek rütbe ve mevki alınmıştır. Bu saydıklarımın hepsi bu sülale zamanında enine boyuna, arkada göz kalmayacak şekilde güzelce yapılmış, olmuştur. Bu da doğal olarak Devlet'in çökmesini hazırlayan mikrop olmuş ve bu mikrop koca İmparatorluğun ciğerlerini sarmıştır.

Yolsuzluk ve rüşvet o kadar olmuştur ki, padişahlar bile bizzat bunları yapmışlardır. Onlar yalnız kız, oğlan alarak değil, altın alarak da rütbe ve mevki vermişlerdir. Bunlar sadrazamlığı çok defa açık artırma ile satmışlardır. Bu sanata özellikle saray kadınları sahip çıkmış, valide sultanlar aldıkları armağanlarla sadrazamlık vermişler, küçüklü büyüklü saray kadınları Devlet'in memurluklarını Yahudi ve başka komisyoncular aracılığı ile satmışlardır. Hatta bu satış birkez değil, birçok kez yapılmıştır. Mesela bugün satılan bir makamı birkaç ay içinde başka kişilere de satılmıştır.

Bu sanatlardan başka bir sanat daha vardır ki, o da dalkavukluktur. Bu da herkesin işi olmuştur. Yalnız kadın ve oğlan müteahhitleri değil, devlet adamları bile dalkavukluğa dökülmüşlerdir. Onlar bu suretle ne maskaralıklar yapmışlardır! İnsan okurken mutlaka yüzü kızarır. Hem de bunları hep din adına yapmışlardır. Ancak bütün maskaralıklarını «Kitap»a, «Kara Kaplı»ya uydurmuşlardır! İşin asıl iğrenç yönü de budur. Bunlara tarihçiler ve şairler de katılmışlardır. Asıl affolunmaz kişiler bunlardır. Bir bahşiş için adi övgüler, müthiş yalanlar söylemişlerdir ki, bilim, şiir adına tarihimize bir lekedir. Keşke o adi kasideler yansaydı, Türk nesillerine kalmasaydı.

Bunun da doğal bir sonucu vardır. O da baskı rejimidir. Artık tahakküm, zorlama, zulüm bol bol olur. İşte böylece Osmanlı Sülalesi Padişahları birer kızıl müstebit kesilmişlerdir. Bunun örneğine göz atacak olursak insana neler söylenirmiş, insan kendine söylenen dalkavukça sözlere nasıl inanabilirmiş, anlarız.

Sadrazam Sultanzade Mehmet Paşa kendisine «Sen bana hiç itiraz etmiyorsun?» diyen Sultan İbrahim'e «Padişahım! Siz yeryüzünün halifesi, Tanrı'nın gölgesisiniz. Nurlanmış vicdanınızdaki bütün düşünce ve eylemler Tanrı'nın ilhamıdır. Sözlerinizde ve işlerinizde hata olmaz. Makbul sayılmayacak bazı durumlar ortaya çıksa bile, bunların altında

gizli hikmet olduğu bilinir. Bu nedenle red ve itiraza cüret edemem!» demiştir. İşte bizdeki baskı rejimi devlet adamlarının böyle sözlerinden, bu biçimdeki hareketlerinden, din adamlarının padişahların keyfine göre fetvalar vermesinden, tarihçilerin, şairlerin övgülerinden doğmuştur.

Padişah da bu sözlere inanmış, alabildiğine gitmiş, her zulmü, haksızlığı yapmıştır. Sultan İbrahim hakkında daha önceki konularda anlattığım olaylar denize oranla bir damla gibidir. Onun nice edepsizlikleri vardır. O öyle olunca memurlar daha ilerisine gitmişlerdir. Zamanında yolsuzluk, rüşvet, zulüm, cinayet başını alıp gitmiştir. Bir olay: Vergi tahsiline çıkıyorlar. Bir köyde erkekler kaçmış, bunun üzerine memurlar kadınları, boyunlarına demir halka takarak ve birbirine zincirleyerek dağ taş dolaştırıyorlar. Biri ölüyor. Değnekci nefer tahsildardan anahtarı istiyor, tahsildar vermiyor. «Ölüyü de sürüklesinler. Kokusundan belki para verirler» diyor! Yine bunlar bir köyde misafir oluyorlar. Ne varsa yiyorlar, alıyorlar. Üste, gece ev sahibinin kızına da tasallut ediyorlar. Kız teslim olmayıp kendini asıyor. Tuz, biber olarak kızın kendini astı diye köylüye işkence de ediyorlar. Saklı paralarını da alınca bırakıyorlar.

Bir de devlet adamlarının birbirini çekememeleri vardır. Artık post için entrikaya dökülürler. Devlet ve millet işlerini bırakıp birbirlerinin kuyularını kazmak için uğraşırlar. Onlar yalnız mevkilerine değil, birbirinin canlarına, mallarına da kast ederler, bütün ailelerin kökünü kazımağa kadar vardırırlar. Sözlerini yürütmek için padişahları elde etmeye, bunun için de onun zulmüne, istibdadına alet olmaya, hatta şehvetine hizmet etmeye kadar varırlar. Olamazsa padişahı tahttan indirerek yerine istediklerini yaptırabilecekleri birini padişah yapmak üzere ihtilal düzenlerler. Bunun için Yeniçerilere başvururlar. Bu işi görmek için de din parmağı dolanır. Acele din adamları toplanır. Gizlice fesatlık düşünürler. Şeyhülislamlar hemen hall fetvalarını verirler. Zaten padişahları yarıdan çok maskara eden din adamlarının bu bol fetvalarının korkusudur. Din adına Yeniçeri kuvveti harekete geçirilir, fetva uygulanır. İşte böylece devlet adamları ve özellikle din adamları Yeniçeri Ocağını bir fitne kumbarası haline getirmişler, bu yüzden Devlet çökmüştür. Bu devrede bütün ihtilaller ve tahtan indirmeler böyledir. Bunlar asla devlet ve millet çıkarına yapılmamıştır. O kadar kanlar akıtılmış, kelleler uçurulmuş, hepsi sadece post kavgası, keyif sürmek, zevk, sefahat, yolsuzluk ve rüşvet için yapılmıştır. Aralarında birkaçı hariç bu devlet adamları kendilerine şehzade arar, o şehzadeden öteki şehzadeye döner, sonunda en dişli çıkana kul olup baştan çıkararak isyana yönelttikleri şehzadeyi dişli çıkan kardeşine teslim eder, kestirir, bazen de göze girmek için bizzat elleriyle keserlerdi. Devlet yönetimi adına bütün becerileri bundan ibarettir. Bunların aralarında birbirinin yerine geçmek en önemli iş sayılırdı. Bunun için her alçaklığı her cinayeti işlemişlerdir. Sayısız örneklerden yalnız iki tanesini anlatayım: Birinci Ahmed zamanında vezir Bostancı Derviş Paşa, Sadrazam Lala Mehmet Paşa'yı atmak ve yerine geçmek için gerekli entrikaları yapmış ve başarılı olmuştu. Lala Mehmet Paşa'ya da, mevki hırsından inme inmişti; fakat bununla kanaat edemeyen Derviş Paşa, işini pek sağlam tu-

tup, iyi oluverir korkusuyla Mehmet Paşa'yı bir İtalyan hekim vasıtasıyla zehirletmiştir.

Üçüncü Murat'tan beri padişahlar sefere gitmiyorlardı. Sadrazamların gitmesi adet olmuştu. Onlar da yerlerine «kaymakam» bırakıyorlardı. Kaymakamlar sadrazamı mağlup edip düşürmek, yerine geçmek için, ordu için gerekli mühimmatı göndermiyor, bu yolda her şeyi yapıyorlardı. Bu yüzden sadrazamlar da ehliyetsiz kişiler arasından seçiliyordu. Bu da ayrı bir dert olmuştu. Bu devirler Fuzuli'nin:

«Selam verdim, rüşvet değil diye almadılar!»

dediği devirlerdir.

Cinayet ve idam adi işler sırasına geçmiştir. «Vücudunu izale etmek» deyimi, «şu kişiyi yok etmek» demekti. «Filanı izale ediniz»dir. Bu deyim Meşrutiyet'ten beri Talat Paşa deyimi olarak «temizlemek» olmuştur.

Başta açıkladığımız rezalet anıtı, kötülüklerin anası olduğundan devlet makinesinde düzensizlik, yönetimsizik ve özellikle hazinede para darlığı götermiştir. Bu para darlığı sorunu her şeyi alt üst etmiş, yeniçerileri isyana sürüklemiş, Devlet'i kökünden sarsmıştır. Sarayın, saray kadınlarının keyif için israflarını, para ihtiyaçlarını, rezaletleri, yolsuzlukları birbirine karıştırıp yönetimi arap saçına çevirmiştir. Devlet bu yüzden resmen kalpazanlık bile yapmış, «ziyuf akçe» denilen ayarı düşük para çıkarmıştır. Böyle bir zillete, alçaklığa düşen devlet azdır. Kalpazanlığı yapan şahıslar ceza görürken, bunu yapan memurlar ve hatta yalnız maliyenin para sıkıntısından dolayı değil, para çalmak için devletin resmi darphanesinde ayardan altın çalan memurlar ceza görmemişlerdir. İş yalnız bununla da kalmayıp zengin vezir ve devlet adamlarının malları müsadere edilerek masraf açığı kapatılmış, mal sahibinin kellesi uçurulmuştur. Bunlar da yetişmediğinden tüccarlara saldırıp saray adına mağazalar soyulmuştur.

İşte bu rezalet anıtının en son yavrusu anarşi ve çöküntüdür. Nitekim Devlet'i oraya götürmüştür.

Bu anarşi ve rezalet arasında eğitim ve öğretim pek tabii olarak bozulmuştur. Şehzadeler önce bilginler elinde, onlardan ders alarak büyüyorlar, sonra da vilayet valiliklerinde bulunarak devlet ve asker yönetmekte beceri kazanıyorlardı. Bu suretle yetişen değerli padişahlar devleti yönetirler, savaşlarda ordulara bizzat komuta ederlerdi. Padişahların iktidarları ve manevi nüfuzlarıyla devlet yönetimi yolunda gider, savaşlarda zaferler kazınılırdı. Sonraları tac ve taht korkusuyla şehzadeler vilayetlere gönderilmediği gibi, sarayda çocuklukları zamanı da bir eğitim ve öğretim görmeksizin geçmiştir. Bunu icat eden Üçüncü Mehmet'tir. Bu padişah, şehzadelerin vilayetlerde valilik yapmaları usulünü kaldırmış, hatta böyle bir görev isteyen oğlunu, saltanat davasına kalkışır diye öldürtmüştür. Şehzadeleri kafeste büyütmek usulünü bu adam ortaya çıkarmıştır. Zevk, sarhoşluk, fuhuş, israf, aşk ve mevki entrika ve kavgaları, cinayetler, karılar içinde yüzen sarayda şehzadeler harem ağalarının ellerine bırakılmışlardır. Şehzadeleri eğitenler bunlardı. Çevre bir defa baştan aşağı rezalet idi. Şehzadeler her gün bunları görüyorlardı. Sonra kendilerine bakan kadınlar ya Rus, ya Sırp, ya Rum gibi yabancı kişilerdi. Bunlar Şehzadeye millî bir eğitim vermekten

uzak idiler. Özellikle şehzadeler onlardan Türklük aleyhine sözler, hakaretler işitiyorlardı. Bu cariyeler köylü veya şöyle böyle insanların, aslı belirsiz kişilerin kızlarıydı. Diğer mürebbiler «lala» dedikleri, sarayın süfli hizmetlerinde bulunan, uşak takımından ve yabancı unsurdan insanlar, yahut da Çad Gölü kenarından getirilmiş zekaları maymunlarınkinden biraz daha yukarı, kara derili ve hadım insanlardı. Bundan başka şehzadeler naz-ü-naim içinde büyüyorlardı. İstedikleri önlerinde,. istemedikleri arkalarındaydı. Daha doğduğu günden kendisine: «Arslanım!» diye hitap edilirdi. İlk söz olarak kendisine, «Mahzuz oldum» (haz duydum, hoşlandım) öğretilirdi. Beşikte çocuklara temannah ediliyor, etekleri öpülüyordu. Bu şehzadelerin hariçle, halkla, milletle hiçbir temasları yoktu. Dünyayı saraydan ibaret sanıyorlardı. Ortaya koyulan anlayış, «Allah kendilerini seçkin birer kişi olarak gölgesi makamında yaratmış, kendilerine çiftlik diye bir toprak, millet adıyla da kendileri için çalışacak milyonlarca kullarım, kölelerim dedikleri hayvanlar yaratmış»dan ibaretti!.. Bu şehzadeler «kafes içinde kuş» idiler. Onlar bu deyimi övme amacıyla söylerlerdi. Oysa bugün bizim ve dünyanın anlayışına göre bu bir üstünlük değil, tersine, sersemlik ve büyük bir eşeklikdi.

Bu şehzadeler erginlik çağına yaklaştıkları vakit ise rakı, şarap, afyon, esrar ve kadına başlıyor, bu suretle de bedence, dimağca, ahlakça kötüleşiyorlardı. Son yarım yüzyıldır, Kafkas Dağları'ndan Anadolu'ya, Anadolu'daki köylerinin bir katlı çamur evlerinden saraya getirilen Çerkes kızlarının kucağında, Afrika çöllerinden doğruca saraya getirilip kapatılan ve dünyayı bilmeyen zenci haremağalarının eğitimi altında büyümüşlerdir. İşte bu şehzadeler padişah olmuşlar, bu milleti yönetmişlerdir.

Bir defa düşünürsek bizler yüzyıllarca böyle Rus, Sırp, Rum, Çerkes cariye ve Çad Gölü ürünü zencilerin eğitimiyle yetişen insanlar tarafından yönetilmişiz. Böyle insanlar bize hükmetmişlerdir. İnsan bunu düşününce derhal isyan edeceği geliyor. Bunların elinde bu zavallı Türk Milleti neler çekmemiştir?!.. Bu Devlet ne vahim vartalara sürüklenmemiştir?!.. Elbet!.. Bu millet kolayına bu hale gelmemiştir!.. Böyle insanlara adam iki kaz güttürmez. Pek yazık ki, bu koca millet bunlar tarafından, hem de yüzyıllarca güdülmüştür. Onlarda yasa, yöntem hiç bir şey yoktu. Akılarına geleni yaparlardı. Gördükleri bir rüya veya dururken hiç yoktan hatırlarına gelen bir şey ile bir veya birkaç adamın canına kıyarlardı. Bir söz ve işaretleriyle bir sürü insanın talihi ya iyi, ya kötü olurdu. Adeta «Kün! Feyekun!» (Ol! Oldu!) sahibi gibi idiler. Bu işaretlerinin, bu sözlerinin bir ufacık değeri olsaydı bari!..

Bu eğitimin bir sonucu da bunların pek azametli olmasıydı. Atlarının üzengisini öptürürlerdi. Üzengilerine «**Rikab-ı Hümayun**» denirdi.

Bu padişahların ruh durumlarını zihniyetlerini ve millete nasıl değer verdiklerini gösteren bir olayı ve sözü açıklayacağım. Bu konuda iyi bir fikir verir. Bu söz İkinci Bayezit'indir. Bayezit, Cem'i bozmuş, kovalıyordu. Cem kaçarken Ermeni Derbendi'nde halk kendisine tecavüz etmişti. Bayezit Ermeni Derbend'ine geldiği zaman bu halk kendisinden ödül olarak vergiden affedilmelerini istemişler. O da onlara şu cevabı

vermiştir:

«Reaya Sultan'a taarruz eylemek ne vazifeleridir? Anlara lazım olan, saltanat kime nasib olursa ana itaattir. Sultan'a reaya kılıç çekmek azim töhmettir. İki varis birbiriyle niza ederse ecnebilere ne medhali vardır? Erazil-ü-edaninin alalara sel-i seyf etmeye ne eli vardır?»

Bu adamcağız millete «reaya, ecnebi», hem de«reziller» ve «alçaklar» diyor. Onun gözünde millet adi, padişahlar da yüksek insanlar imiş. Düşüncesine göre millet bir sürü hayvandır. Bu zihniyet bu sülalenin bütün padişahlarında olan bir zihniyettir.

Bunlar böyle olmakla beraber bu sülaleden şairler, musıkişinaslar ve kişilikli padişahlar da yetişmiştir. Bunu itiraf etmek gerekir. Şaşılacak olan böylesine bozulmuş deli nesillerinden, ahlaksızlığa düşmüş bir aileden yıldızların doğup parlamış olmasıdır.

Bu inceleme sırasında yeniçerilere, bunların zaferlerine, çürüyüp bozulmalarından sonraki rezaletlerine de sayfalarca yer vermek gerekir. Kışlalarda talim ve disiplin altında asker yetiştirmek onuru Türk'ündür. Avrupa'da henüz talimli asker yokken biz yeniçerileri düzenli bir ordu halinde meydana getirmişizdir. Bu ocak talim ve disiplin altında kaldığı sürece zaferden zafere koşmuş, Devlet'e büyük hizmetler etmiştir. Nihayet bunlar politikaya karışmışlar, yolsuzluğa ve rüşvete koyulmuşlardır. Bunlar başlayınca da askerlikleri bitmiş, Devlet'e yararı olacak yerde. aksine, pek zararlı bir ocak haline geçmiştir. Bazı tarihlerimiz hokkabaz ve soytarı takımının Yeniçeri Ocağı'na kabulünü bu kurumun bozulmasının sebebi sayarlar. Oysa bu ikinci bir sebeptir. Asıl sebep devlet adamları, özellikle din adamları takımının bu kuvveti, isteklerinin yerine getirilmesini sağlayan bir araç olarak kullanmalarıdır. Yani, askeri politikaya karıştırmalarıdır ki, bu bir devlet için en tehlikeli şeydir. Bu ocağın bozulmasının en büyük günahı din adamlarının omuzlarındadır. Sürekli olarak bu ocağa fitne koyup din adına isyana teşvik etmişler, isyan ettirmişler, onları asiliğe, zorbalığa alıştırmışlardır. Oysa bu isyanları, millet ve adalet için de değil, bir şeyhülislamın veya sadrazamın istediği şeyin yapılması için yaptırıyorlardı. Sonra bu sanatın karını tadıp, isyanlar bizzat Yeniçerilerin kendi girişimleri ile de yapılmıştır. İsyan, Yeniçerilerin işlerine gelmiş, onu karlı bulmuş ve devam etmişlerdir. Yeniçeri iyice incelenirse görülür ki, nihayet sorun onlar için paradır. Parayı, şeytanın bile aklına gelmeyecek şekiller, bahaneler ve türlü yollar ve rezaletlerle toplarlardı. onlar için bir isyan çok karlı şeydi. İlk önce yeni padişah yapılır, cülus bahşişi alınır. Sonra sadrazam ve daha birkaç vezir ve devlet adamı öldürülür, evleri yağma edilir. Hatta onlarca gerekirse çarşı ve pazara saldırılır, ne varsa toplanır, alınır. İstanbul böyle çok yağmalar görmüştür. Bir defa isyan kuvvetleri padişahca, din ve devlet adamlarınca, halkca bilindikten sonra artık astıkları astık, kestikleri kestiktir. Genel bir otoritedirler. Görevden alırlar ya da atama yaparlar. Ondan da, bundan da el emeği, ayak teri alırlardı. Sultan Mustafa zamanında Hüseyin Paşa Yeniçerilere 100 bin altın vererek sadrazam olmuştur. Bir de sadrazam olunca keyiflenip ödül olarak şehri yağma etmeleri emrini vermiştir.

Devlet bunlardan savaşta, yönetim ve asayiş işinde çok zararlar çek-

miştir. Yok edinceye kadar başına çok şey gelmiştir. Bunların türlü türlü ıstılahları vardı. İsyan demek onlarca «ot arabası devrildi», «kazan kalktı» demekti. Sonunda ocağın söndürülüp mahvedilmesine «kazan devrildi» suretinde tarih düşürülmüştür.

Asker ocaklarının kendilerine göre bir eğitimleri, inzibatları ve bir anlayışları vardır. Askerde mutlaka baskıcı bir ruh hasıl olur. Bu ruhta insanların politikaya karışmaları, devletin yönetim işlerine parmak sokmaları, o devlet ve millet için büyük tehlikedir. Onlar baskı yönetimi kurarlar. Buna «militarizm» denir ve tehlikedir. Bütün Avrupalı bilginler ve devlet adamları bu konuda görüş birliğine varmışlardır. Asker, yönetim ve politika işlerinde tıpkı bir bomba gibidir. Tutulan elde bile patlarlar. Yönetime karıştıkları vakit «pronensiemento»lar yaparlar. Yani, yeniçerilerin yaptıklarını yaparlar. Meşrutiyet'ten beri de üzülerek belirteyim böyle örnekler vardır. Uslu ve meşru durumundaki askere «büyük dilsiz» adını verirler. İç işlerinde bir hükümet asker kuvvetine dayanmalı ve onu devirmek isteyenler bu kuvvete başvurmamalıdır. Bu son cümlenin tersine hareket hiç kimse için kâr değildir. Çünkü biraz sonra onun belası kendi başına da gelir. Bu suretle hareket, dimağların olgun olmamasındandır. Bizde meşru devrenin bir an evvel gelmiş olduğunu temenni edelim..

Osmanlı Sülalesi zamanında Türkiye'nin hayatında önemli roller oynamış, fena sonuçlar meydana getirmiş, çökmemizin önemli bir unsuru olmuş olan din adamları ve din işlerini de analiz etmek ve incelemek gerekir.

Din adamları din kisvesindeki insanlar bizde iki sınıf idi:

1- MEDRESELİLER: Bunlar Kur'anı Kerim ile emrolunmayan şeyleri kabul etmeyenlerdir. Bunlara «ülema-yı zahire» derlerdi. Halkca bunlara softalar, yobazlar denmiştir.

2- TEKKELİLER: Bunlar türlü tarikatlere mensup olup İslamiyetin felsefesi ve yorumu ile meşguldürler. Bunlara «ülema-yı batına» ya da «sofiyyun» da derlerdi. Bunlar şeyhler, dervişler ve müritlerdi.

Zahir bilginleri (ülema-yı zahire) Kur'an, Hadis ve Hülefa-yı Raşidin usulüne göre hareket ve muamele etme taraftarıdırlar. Onlarca ictihat kapısı kapalıdır. Bu sebeplerle gelişmeye, her yeniliğe düşmanlık etmişlerdir ve ederler. Onların akılları, mantıkları, kuralları, esasları, düsturları şudur: «Zaman-ı Saadet (Peygamber zamanı) te olmayan şeyleri bid'attır. Bid'at caiz değildir. Caiz olmayanı icrada ısrar küfürdür. Kafirin katli vaciptir.» İşte bundan dolayıdır ki, okul, bütün bilimler, fenler, matematik ve pantalon giymek, yemeği çatal ile yemek, tütün içmek, kabir ziyaret etmek, top, uçak, denizaltı sayıp dökülmekle bitmeyecek daha birçok şeyler caiz değildir. Çünkü bunlar Asr-ı Saadet'te yoktur.

Batın bilginleri (ülema-yı batına) «tasavvuf» diye esrarlı bir hayata ve hurafelere dalmış, boş hayallerle yaşayan insanlardır. Bunlar başlangıçta İslamiyet'in ilk sadeliğine dönmek amacındaydılar. Bunlarca ictihat kapısı açıktır.

Bunlar dinin gereklerini ve adetlerini hakikate varmak için adi vasıtalar olarak kabul ettikleri için yerine getirmezler. Hayal ve kendile-

rini aldatarak hasıl ettileri dalgınlık içinde nihayet bir gün erdiklerini zannederler, eren ve yatır olurlar.

Bu partiler yüzyıllardan beri bir diğerine zıt ve kavga halinde idiler. Şeyhler keramet satmaya kadar varırlardı. Zaman zaman bunlardan kendisini evliya gibi tanıtıp sadrazamlara varıncaya kadar devlet adamlarını emirleri altına alanlar, devlet işlerine karışanlar, müritlerini asker kuvveti haline koyanlar, isyanlar düzenleyenler olmuştur. Birinciler ise, her yeniliğin gelişmenin düşmanı, fakat mevki, rüşvet ve mal açgözlülüğünde gelişmenin ve bütün Yeniçeri isyanlarının düzenleyicileri idi. Her şeyde «din» diye bağırırlardı, fakat daima dini mevki ve para için alet ederlerdi.

Medreseliler tekkelilerin usullerine, zikirlerine, esrarlarına, tekkelerdeki çalgılarına, «mey ü mahbub» ayinlerine kızıyor, putperestliklerine hükmediyorlardı. Tekkeliler de onları cehalet ve ahmaklık ile suçluyorlardı.

Birbiriyle zıt olan, birbirini dince ve bilimce düşürmek isteyen bu iki sınıf, rezalet çıkarma konusunda ise birbiriyle yarış ediyordu. Bunların ahlak, bilim ve uygarlık adına bu millete verdikleri zarar müthiştir. Devlete ettikleri fenalıklar bugün her Türk gencinini tüylerini ürpertecek derecededir.

İlk dönemde medreseliler her yere yerleşmişler, her tarafta medreseler çoğalmış, tekkelilerden daha atik davranarak Devlet'te kendilerine şeyhülislamlık, kazaskerlik gibi resmi makamlar kapıp resmi kuvveti ele almışlardır. Mahkemeleri kendilerine bağlatmışlardır. Yani yönetim ve adalet işlerini ellerini geçirerek kendilerini kuvvetlendirmişlerdir. Ondan sonra da bilim adına birtakım hurafe ve Yahudi sahtekarlıklarını aldılar ve millete bilim diye sundular. Oysa bunlar Mısır Firavunlarından ve İbraniler'den Araplar'a geçmişti. Bu hurafe ve sahtekarlıklara biraz da Arap süprüntüsü eklenmişti. Bunlara Araplar biraz «Aristatalis» dedikleri aristo mantığı katmışlardı. Onu da aynen kabullendiler. Bu sahteliklerin yaldızlı şekilleri ile insanların düşüncelerini bulandırdılar. «İctihat kapısı kapandı» diye her gelişmeye engel olarak halkı kara bir cehalete daldırdılar. Bir taraftan da her şeyde dini ileri süre süre, her şeyi din ile çözümlemeye çalışa çalışa halkı derin bir tutuculuk içine batırdılar. Ondan sonra vurgun vurmaya, zevke, fuhuşa koyuldular. Artık bir yanda para ve keyif, öte yanda halkın gözü açıldığı takdirde mallarının satılamaması korkusuyla her gelişmeye olanca kuvvetleriyle karşı çıkma eylemleri vardı. Bu yüzden halkın gözünün açılmamasını sağladılar. Dinsel hakikatlere tutunsalardı böyle olmazdı.

İlk dönemde Orta Asya'dan, Acem'den ve Arap'tan bir şeyh ve derviş akını olmuştur. Bunlar memlekete dimağ ve ahlak yiyen çekirge gibi yayılıp her tarafta tekkeler açmışlardır. Bunlar için geçim, nüfuz kazanmak pek kolaydı. Dilenci, katil, hırsız takımı oldukları halde derhal bir rüya görürler, bir yerde bir evliya keşfederlerdi. Çünkü «kavm-i necip (soylu millet) Arap!»dan idiler. Hemen keramet sahibi olurlardı. Zaten çoğunun Peygamber sülalesinden olduklarına ilişkin şecereleri vardı. Ama bu şecereler düzmeymiş, onu düşünen yoktu. Hemen kendilerine o evliyanın yerinde bir türbe ve tekke yapılırdı. Kendisine maaş, tekke-

sine «taamiye» (yemeklik) masrafı verilirdi. Düzme fellahın işi böyle kolayca yoluna girerdi. Bu Arap haşeratı bu rolü İkinci Abdülhamid zamanında, yani Yirminci Yüzyıl içinde bile ustalıkla oynamışlardır. Ebülhüda bunun örneğidir. Bu keşküllü dilenci bir rüya ile derhal Padişah'a çatmış, tekkeler, konaklar, bol maaşlar almıştır. Bugün de oğlu babasının yığdığı serveti, yani Türk malını alıp Ürdün boyuna gitmiş, o paralarla Hicaz Kralı'nın oğluna vezir olmuştur.

Tekkeler alabildiğine çoğalmış, içleri dervişlerle dolmuştur. Bunlar millete kendi malarını satmak için medreselerle vuruşmaya başladılar. Rekabet hissiyle bu iki sınıf birbiriyle kapışmıştır. Bunların arasından öyle şeyhler çıkmıştır ki, devlet adamları, hatta padişahlar bile kendilerine derviş yazılıp önlerinde diz çökmüş, ellerini öpmüşlerdir. Bunlar da medreseliler gibi «din müzayedeciliği» ne koyulup dinsel maskaralıklarını getirip Anadolu Türk'ünün dimağına yerleştirmişlerdir. Müneccimlik, falcılık gelecekten haber vericilik ve her işte eşrefsaat aramalar hep bunların getirdikleri ve bizi yüzyıllarca her işimizde berbat eden maskaralıklardır. Dinde müneccimlik reddedildiği halde nasıl olmuştur da bunu hem şeriatçılar, yani medreseliler, hem tekkelilier kabul etmişlerdir? Hem de bunu dinsel bir gereklilik olarak halkın zihnine sokmuşlardır?.. Şaşılacak şey!..

Artık her yer bir yatır, bir türbe ile dolmuştur. İlk fetihleri yapan kahramanların türbeleri bile birer yatır sayılmış, pencerelerine bez parçaları bağlanmış, bunun üstüne Bizans keşişliği de aşılanıp, bu türbelerde Meryem Ana kandilleri gibi kandiller, mumlar yakılmış, onlara adaklar adanmış, hasılı birer «ayazma» haline sokulmuştur. Abdal Kumru'lar, Geyikli Baba'lar, Deli Birader'ler bu dönem şeyhlerinin meşhurlarıdır. Bunlar hakkında insanüstü menkıbeler vardır.

Bu tekkelerde içki içilip fuhuşun her çeşiti yapıldığı gibi buralar işsizler, tembeller, hatta hırsız, eşkıya kaçakları ve budalalarla dolmuştur.

Bu dönemde müneccim olmadan, eşrefsaat gelmeden hiçbir iş yapılmamıştır. Birçok kez eşrefsaat gelmedi diye düşmana hücum etmeyip fırsat kaçırılmış, düşman sonra bize saldırıp işimizi bitirmiştir. Bu müneccimlerin eşrefsaatleri, falları hep satecilikten ve edebsizlikten ibarettir. Emir Buhari (Ak Şemseddin) gibi bir din bilgini Fatih Sultan Mehmet'e İstanbul'un fethi gününü bildirmiş; fakat çıkmamıştır. Sonra da nasıl utanmamış, bilgin mevkiinde durmuştur bilemem! Hepsi böyledir. Böyle olaylar ve zararlar yalnız savaşta değil, bütün işlerde hadsiz hesapsızdır. Bunlar türlü icatlar yapmışlardır: Güya savaşlarda «Yeşil Sarıklılar», atlarıyla gökte uçan süvariler gelir, İslam'a yardım edip zafer kazandırırlarmış. Bunları hakımızın dimağına öyle köklü bir surette yerleştirmişlerdir ki, hâlâ çıkarmak mümkün değildir. iş bununla kalmamıştır. Gavur hurafelerini bile Türk'e kabul ettirmişlerdir. İşte bu suretledir ki, İstanbul'un kuşatılması sırasında kalenin üzerinde sırma elbiseli papazlar ve ellerinde Meryem Ana kandilleri görüldüğü vakit askerimiz ürküp kaçışmıştır. Onların bu halleri, bugün bizim aydınlarımız Hıristiyanlarda olduğu gibi 13 sayısını, bir kibritle üç sigara yakılmasını uğursuz saymalarına benzer! Bu din bilginleri en ciddi zamanlarda bile

böyle saçmalıklarla uğraşmışlardır. Mesela: İstanbul çok sıkı biçimde kuşatılıyor, her gün binlerce can gidiyor, bunalımlı anlar yaşanıyor, ancak fetihten umut kesiliyor, işte tam bu sırada Ak Şemseddin gibi din bilginleri evliya mezarı aramakla meşgul oluyorlardı. İşte böyle bir anda bu kişi bir rüya ile «Ebu Eyyüp el Ensari», yani şimdiki Eyüp Sultan Hazretleri'nin kabrini keşfetmiştir! Olur sahtekarlık değil!.. Şimdiki «Eyüp Sultan» dediğimiz yatır mezarı Ak Şemseddin'in rüyasıyla bulunmuştur!

Medrese ve tekkelerde yapılmış olan ahlaksızlıklar söylenmekten haya edilecek derecededir. Bir vakit olmuştur ki, medreselere kadın ve çocuk götürülmüş, hatta bu şehvet olayları cinayetlere kadar varıp çocukların cesetleri kuyulara atılmıştır. Hâlâ halkın ağzında türlü hoca ve çömez öyküleri vardır. Hele tekkeler birer meyhane ve kârhane olmuştur. Buralarda rakı ile beraber afyon ve esrar da bol miktarda içilmiştir. Şeyhler, müridler zikre sarhoş bile gelirlerdi. Hatta bazı şeyhler zikir sırasında da camide rakı içerlerdi. Bunu halka, «Cebrail tarafından kendisine getirilmiş zemzem!», «Melekler trafından getirilmiş Kevser!» diye de yuttururlardı. Hatta kokusundan ve daha ileri gidilip lezzetine bakarak rakı olduğu söylense «o size rakı gelir, fakat baba içerken zemzem olur!» cevabını verirlerdi. Sahtekarlık, edebsizlik, bir milletin zekasıyla alay etme küstahlığı, bir milletin varlığına hakaret olursa işte bu kadar olur!.. Ne melunluk bu!.. Bunları bu din kisvesindeki, her gün karıncayı incitmekten korktuğunu gösteren insanlar yapmıştır...

Din bilginleri rüşvet ve irtikapta da diğer sınıfları geçmişlerdir. Yıldırım Bayezit zamanında o kadar ileri gitmişler ki, Padişah kadıların rüşvet alarak adaleti elden bıraktıklarına kızıp birçok kadıyı bir yere doldurmuş, ateş verip yakmak üzereyken önüne geçmişlerdir. Dördüncü Murad askerden bağlılık andı istediği vakit din bilginlerinden de rüşvet almayacaklarına dair ant içmelerini istemiştir. Çok tuhaftır ki, sadece «Vakt-i Saadet»i isteyen; saat'e bile karşı çıkıp vaktin tayini için değnekle güneş gölgesine bakılmasını uygun bulan bu din bilginleri, rüşveti sanki Şeriate zıt değilmiş gibi bol bol ve bizzat almışlardır.

Din bilginlerinin israfları da pek çoktur. Her vasıta ile para toplar, mükemmel konak, köşk yapar, buraları değerli eşya, güzel kız ve oğlanlar doldurup içki ve fuhuş içinde yüzerlerdi. Bunu en büyükleri, yani şeyhülislamlar da yaparlardı. Devir olmuştur ki hemen hepsi şarap içmiş, livata işlemiştir. Saray ile sadrazam ve devlet ileri gelenlerinin konaklarındaki gibi bazı din adamlarının evlerinde de bir aralık livata mübah sayılmıştır. Bir şeyhülislamın içoğlanlarını sevmesini «Naima» tarihinde pek güzel anlatır ve inceden inceye bu kişiyi rezil eder. Bu işler tabii masrafla olurdu. Bu masrafları karşılayabilmek için de her türlü yolsuzluğu yaparlardı. Hatta hazineyi soymakta bu din adamlarımız o kadar ileri gitmişlerdir ki, beşikteki çocuklarına bile maaş bağlatmışlardır. Bunlara «beşik üleması» denmiştir. Sanki bunlar doğar doğmaz babalarının bilimine sahip oluyorlardı. Ben diyeyim samanlık, sen de arpalık! Sözün kısası müşhiş maskaralık!.. Türlü görevler icat etmişlerdir. Duaguluk (duacılık) da bu meyandadır. Devlet hazinesine, kendi masrafları arasında «duaguler vazifesi» diye de önemli miktarda

bir ödenek koydurmuşlardı. Avcı Mehmet zamanında 30 bin maaşlı duagu vardı. Bunların sanatları, bütün işleri rahat rahat oturup padişaha dua etmekten ibaretti. Sermayesiz, emeksiz bir sanat!. Oysa aldıkları parayı işret ve fuhuş ile yerlerdi. Bir nületi soymak için bu kadar şeytan zekasına sahip olmak, belki de hiçbir miletin hiçbir sınıfına nasip olmamıştır sanırım. Aynı zamanda cüretleri de müthişti. Batı ülkelerinin birinden gelme dilencilerden olan Şeyh Salim adında biri gümrük gelirlerinden büyük bir maaş alıyordu. Köprülü Mehmet bu Şeyh'in maaşını kestirince isyan çıkarttırmaya bile kalkışmıştı. Bereket versin ki Köprülü gibi bir vezir işbaşındaydı. Köprülü bu arap dilencisini boğdurup işini bitirmiştir.

Din adamları binbir ayıpları ile birlikte pek de cahil kimselerdi. İçlerinde yetişmiş olanları pek azdı. Çoğunluk «beşik üleması» idi. Irsi olarak yetiştiklerinden bu deyime pek layık idiler. Maharet gösterdikleri bir bilimleri varsa o da dini hükümleri açık artırma ile satmaları ve büyüklere yaltaklanmalarıydı. Çok iyi ve çok başarılı fetva müteahhidi idiler. Dini kim on para fazla verirse onun lehine kulandıran tellallar idiler.

Külah kapmak, para almak için dini istedikleri gibi yorumlamışlardır. İstenildiği gibi fetvalar vermişlerdir. Hatta bir mesele için aynı müftü aynı zamanda birbirine zıt iki tarafa da istediği gibi, yani birbiri ile çelişen fetvalar vermiştir. Hele padişahlar ve devlet adamları için bunu bol bol yapmışlardır. Eğer külah ve post hakkındaki arzuları yapılmazsa, o padişahtan, o devlet adamından dönüp, onların muhaliflerinin keyiflerine göre fetva verirlerdi. Yani dini bir ticaret malı haline getiren bu insanlar bu malı başka pazara götürürler, orada açık artırmaya çıkarırlardı. Yani Yeniçerilere ve halka, «Din elden gidiyor!» derler, onları isyan ettirip, o padişah veya devlet adamları devirtirler; yerlerine bol para verenleri getirirlerdi. Bunlara «Murat Bey» kaleme aldığı tarihinde «ahkam müzayedecileri» diyor. Ben de «fetva tacirleri», «fetva bezirganları», «şeriat müteahhitleri» diyorum.

Dini kumaş yerine koyup, hatta ölçüsüz satan bu adamlar, istediklerini alamadıkları vakit derhal toplanır, aralarında görüşerek fesat düzenlerlerdi. Genellikle fesadın düzenlendiği tarihî yer Fatih taraflarıdır. Fesatı uygulama vasıtaları Yeniçerilerdir. Fikirlerini, yapılacak işi, yani tahtan indirilerek padişahı makamından uzaklaştırılacak devlet adamını, ya da padişah, sadrazam olacak kişiyi onlara söylerlerdi. Yeniçerilerin başları da, «Ülema efendilerimiz kande ise biz dahi anlar ile beliyüz!» derler, yeniçeriler de «İstemezük!» diye bağırırlardı. Ama neyi? Ondan bir haberleri yoktu; yalnız «Ağaların istemediğini!» istemezlerdi. Böylece ihtilal kopar, kanlar akardı.

Bunlar ellerinde istedikleri gibi, hem de basit amaçları ve şer için kullandıkları din aleti ile herşeyi yaparlardı. İstedikleri ve istemedikleri şeyi kanıtlamak için de bir ayet, bir hadis bulmakta hiçbir güçlük çekmezlerdi. Her ayet ve hadisi istedikleri biçimde, hatta birbiri ile çelişen biçimde yorumlamak yeteneğine (!) sahiptiler.

İstediklerini yaptırır, istemediklerini yaptırmazlardı. Bir kez Yavuz Sultan Selim'i seferden döndürmek isteyerek, «Hubb-ül vatan min-el

iman» (vatan sevgisi imandandır) demişlerdir. Oysa sefer, fetih ve din uğruna savaş dinin emrettiği şeydir.

Türkiye tarihinin hemen bütün sayfalarını al kanlara boyayan isyanların başı, fenalıkların mucidi, başında şeyhülislamları olmak üzere hep bu din adamlarıdır. Bunları tasvir için Köprülü Fazıl Ahmet Paşa ile Bursalı Mehmet Efendi arasında Avcı Sultan Mehmet'in huzurunda olan bir konuşmayı zikrediyorum. Konu, Köprülü Mehmet Paşa üzerinedir.

Şeyhülislam —(Köprülü'nün) ölümü isabet oldu. Çünkü namuslu ve iktidarlı çok adamların haksız yere kanını akıttı.

Fazıl Ahmet Paşa — Babam öldürdüklerini hep senin fetvanla öldürdü.

Şeyhülislam — Ne yapayım, şerrinden korkardım...

Fazıl Ahmet Paşa — Demek Allah'dan korkmaz, mahlukdan korkardın!..

Naima da tarihinde bunları tasvir için ta o zaman şöyle diyor: «Ülema-yı batına dünya malına rağbet etmezler. Lakin ülema-yı zahire mal peydasına lazım olan hile ve tezviratı bilirler. Müraceheci (üstün gelmek için yarış edenler) ve kalleşlere hileler öğretip mal cem'inde ol behaimi (hayvanları) kullanır.» Eserimin şimdiye kadar yayınlanan ciltlerinde din adamları ile ilgili ibretli olaylar yazılmıştır. Gerçekten bu sınıfın en büyük özelliği dalkavukluk, çıkarına bağlı olmaktır. Rahatının bozulmaması çıkarının eksilmemesi için, dalkavukluk, ikiyüzlülük yapmışlar; şer'e alet olmuşlardır.

En büyük fenalıklarından biri de padişahları birer müstebit (itibdat eden) haline koymalarıdır. Bunun için de ayet ve her şeyi bulmuşlardır. Ellerinde başlıca (sayfa 74 satır:6) «Etiullahe ve etiürresule ve ululemreminküm» (Allah'a, Resulüne ve sizden olan ululemre itaat ediniz) ile «Emr-i bimaruf ve mehy-i anil münker» vardı.

Padişaha itaat Allah'ın emridir. O halde padişahın iradesine muhalefet isyandır. Asi ise katlolunur. İşte bu suretle halkı müstebitlere körü körüne itaate sevketmişlerdir. Bu itaatın önünde padişahlar da alabildiğine zorba olmuşlardır. Bu kendilerini yalnız Ahiret adamı diye gösteren, fakat dünyalık almak ihtiyacını duyan kişiler, yani din adamları her iradenin hakka, şeriata uygun olup olmayacağını düşünmemişlerdir.

Din adamlarının bu devlet ve millete olan en büyük fenalıkları millî ruhu ve amacı din adına ortadan silmeleridir. Böylece bu devlete en öldürücü darbelerin vurulmasına neden olmuşlardır. İşte o meşhur Zembilli Ali Efendi Yavuz'un Hıristiyanları ya memleketten çıkarmak veya müslüman yapmak gibi bu devlet için pek hayati olan bir işi din adına önlemiştir. Bununla beraber Zembilli Ali Efendi başkaca becerileri olan bir kişidir. Avcı Mehmet zamanında bunun bir başka örneğini görürüz. O zaman iki kişinin tanıklığı ve yalnız bir nikah ile müslümanların Hıristiyan kızlarıyla evlenmeleri adet olmuştu. Bu yöntem Hıristiyanların sayısını azaltıyordu. Onlar için bir büyük bir tehlike olmuştu. Rum Patrik'i, o zaman din adamlarımızın anlayışı ve cehaleti karşısında gayet ustalıklı, hem de gülünç bir yol bulmuştur. Rum Pat-

rik'i, Şeyhülislam Vani Efendi'den, «Şarap içen, domuz eti yiyen kadınlardan doğan çocuklardan yetişen müslümanlardan hayır olmayacağına» dair fetva istedi. Şeyhülislam bu fetvayı verdi. Bunun üzerine o tarza evlenme adeti ortadan kalktı. Rum Patriği böylece Rumluğu kurtardı. Yoksa ülkede Rum ve Ermeni kalmayacağı şüphesizdi. Acaba bu kadar adi, ahmakça ve zararlı bir fetvayı Vani Efendi sırf cahilliği ve yobazlığı ile mi verdi, yoksa bir bahşiş bedeli olarak mı? Herhalde bu Şeyhülislam Patrik'den rüşvet almıştır. Bununla bir fırsat kaçmıştır. Bir de müslüman olmak isteyen Hıristiyanları camilerden uzaklaştırmak için olanca gayretimizle çalışmışızdır. Bizdeki Hıristiyanları müslüman yapmış olduğumuzu söyleyen yalancı yazarlar da bunları görsünler. Birçok örnekten vazgeçip, günümüzde olan bir tanesini zikredeceğim. Sanki ırkı, dini ayrılıklar yetmiyormuş gibi bir de Türklerimizde sünnilik, şiilik vardır. Hocalarımız şiilere karşı düşmanlık ve nefret telkin ederek sürekli onları bizden uzak durmaya sevketmişlerdir. Milletin arasına bu konuda sürekli fitne tohumu ekerler. Onların sünni olmalarını bile kabul etmezler. Geçenlerde Adana dolaylarında bir kızılbaş Türk köyü son olayların verdiği uyanma sonucu olarak sünni olmak için müftüden hoca istemiş, müftü bunu şiddetle reddetmiştir. Sonra çocuklarından hoca ve imam yetiştirmek için medreseye birkaç çocuk göndermek istemişler, yobaz müftü bunu da kabul etmemiştir. Daha sonra eşraftan bir kişiye başvurmuşlar, onun girişimi ile kim oldukları bilinmeksizin çocuklar medreseye alınmıştır. Ama bir süre sonra bunların şii çocukları olduğunu öğrenen hoca derhal çocukları kovmuştur!...

Eğer biz Tuna'dan bu tarafta temsil politikasını uygulasaydık, bugün oralar kuşkusuz bizimdi. Hem oralarda Türklüğün Sırp'dan çok hakkı vardır. Din bilginlerinin bu cahillikleriyle hepsini kaybettik.

Bir devletin yaşamak için mutlaka ırk ve din bakımından birlik içinde olması gereklidir. Bunun önemini anlamış olan Avrupa, sonra Balkan devletleri bu konuda büyük bir faaliyetle çalışmışlardır. Oysa biz yurdumuzda, zaptettiğimiz yerlerde yabancı unsurları çoğaltmış, durmuşuzdur. Bunda en büyük günah din adamlarımızındır. Bugünkü felaketlerimiz, çöküşe doğru sürüklenmelerimiz, dünyada kötü isim edinmemiz, giden mallarımız, akan yaşlarımız, dökülen kanlarımız, çektiklerimiz, yoksunluklarımız hep bundandır. Böyle bönlerin yüzünden içimizde bıraktığımız yabancı unsurlar mahvolmamız için bilekleri, paçaları sıvayıp çalışmışlardır.

Bir başka önemli nokta da bu din adamlarının milleti, devleti gelişme yolunda engellemeleridir. Büyük ve affedilmez kabahatlerinin biri de budur. Bunlar her gelişmeye, her yeniliğe düşman olmuşlardır. Yüzyıl inceldikçe incelmiş, bilim geliştikçe gelişmiş, ama bizim din adamlarımız her gelişme eylemine ve yenilgiye «Din gidiyor!», «Kafir oluyoruz!» yaygaralarıyla karşı durmuş ve 1300 yıl önceki bir noktada kazık gibi çakılı kalmak istemişlerdir. Bu suretle bizi, bu kadar kör bırakmışlar, dört-beş yüzyıl önce Avrupa'dan ileride iken bugün onlardan hiç olmazsa bir yüzyıl geri atmışlardır.

Medreseler çürümüş, yerine çevremizdeki devletler arasında

yaşayabilmek için hayati bir zaruret olarak okullar açılmak istenmiş, ancak bunları «küfürdür» diye önlemeye kalkışmışlardır. İlk kez eğitim örgütü kurulduğu zaman birtakım sarıklılar okullara hoca olarak atanmışlardır. Kuvvetle engel olamadıklarından fırsat buldukça gizli gizli duvarlarda asılı olan haritaları «bid'attır» diye yırtıp abdesthanelere atmışlardır. Bu hal bir ibrettir!

Elbise değiştirilmiş, pantalon giyilmiş; ancak bu da küfür sayılmıştır. İki-üç metre çuhadan yapılan bir çakşır yerine bir metre çuhadan pantalonun büyük bir ekonomik yararı vardır. Bu çok önemlidir. Onu bile anlayamamışlardır.

Komşu devletin milleti bir metreden pantalon giyince senin de bir metreden giyerek denge sağlaman gerekir. Koca kavuklar çıkarılmış, yerine fes giyilmiş, ama fesden de «Din gidiyor!» diye bu efendilerimiz halka isyan çıkartmışlardır. Eski zamanlarda saate bid'at demişlerdir, onu istememişlerdir. Son zamanda zavallı saat uygulanmak istenince ezani saatı müslümanlık malı gibi tutup, bu sefer de zavallı saate saldırmışlardır. Meşrutiyetin ilk günlerinde Meclis-i Mebusan henüz Ayasofya'dayken zavallı saatin uygulanmasını isteyenlere karşı din adamlarından olan milletvekillerinin yaptıkları saldırı öyle müthiş bir saldırı idi ki, hâlâ gözümün önünden gitmez. Hepsinin birden yumrukları yükselmiş, gözleri yuvasından fırlamıştı.

Hele daha tuhafı ikinci Mahmud zamanında Avrupa donanması kalyonlarla kuvvetlendirildiği zaman Türkiye' de kalyon yapmak istemiş, din adamları «kalyon bid'attir»; «kadırga kafidir» demişlerdir. Bu kişilerin ilk küfür dedikleri şeye zorla bir süre sonra alıştıkları, onu müslümanlık malı saydıkları, fakat bir başka yeni şeye küfür diye düşmanlık ettikleri görüp durduğumuz bir şeydir. Nitekim okullarda haritaya, pantalona, fese, hatta bir vakitler bid'at saydıkları saate de alışmışlar, kullanmaya başlamışlardır. Cahillik zaten böyledir.

Hele serpuş sorunu pek meraklı olmuştur. Onun gelişiminin incelenmesi eğlenceli bir şeydir. Bir zamanlar kavuktan başkasına küfür alameti diyen din adamları, fes için kıyameti kopardıktan sonra, Bizans alameti olan fesi başlarına giymiş, üstüne dini mesleğin alameti olan sarığı sarmışlardır. Meşrutiyet'den beri ise, müslüman yapımı olan fes'i himaye edip, ondan başkasına küfür alameti olarak bakmışlardır. Kalpaklar bu meyandadır. Oysa kalpak, atalarımızın Orta Asya'da giydikleri millî bir bir serpuştur. Hâlâ oralarda müslüman olan Türkler türlüsünü giyip durmaktadırlar. Son zamanlarda buna da alışmışlardır. Artık onu da müslüman serpuşu gibi kabul etmektedirler. Şimdi saldırıları şapkayadır. İtiraf etmeli ki, fes sağlık ve ekonomi bakımından yararsız bir serpuştur. Bir serpuşta aranılacak özellikler süsten önce sağlıklı ve ekonomik olup olmadığıdır. Kış için pek iyi olan kalpaklar, yaz için sağlıklı değildir. Müslüman Araplar da eski zamandan beri hatta Avrupalılar'dan önce hasır şapkalar giyilmesine, bugün halen Müslüman Kırgızların kalpaklarının şapka gibi olmasına din adamlarımız ne anlam vermişlerdir bilmiyorum. Viyana'da Sokullu Mehmet Paşa'nın at eyeri, dizgini ve özengileri ile tolgasını (miğfer) gördüm. Tamamıyla şapka gibi güneş siperi, aynı zamanda bu güneş sipe-

rin üst tarafında yazılmış Kelime-i Şahadet vardır. İstanbul'da Askerî Müze'de padişahlara, sadrazamlara komutanlara ait şapka birçok tolga vardır. Acaba o zaman din adamları bunlara nasıl cevaz vermişlerdir. Bunlar savaş zaruretiyle verilmiştir desek, yeniçerilerde bulunan kavuklardan bazıları barış zamanlarında da giyiliyordu ve bunların arasında şapka biçiminde olanları da vardı.

Viyana'da Hofî Museum'da Yeniçeri bayrakları ile birlikte pek çok Türk eserleri vardır. Bu bayrakların çoğunun üzerinde el resmi görülmektedir. Keza Venedik'te «Arsenal» denen müzede de Türkiye'ye ait pek çok eser vardır. Burada daha çok donanmamıza ait eserler bulunuyor. Bu müzeleri gezdim. Ancak bir uzman bu iki müzede inceleme yapıp bir eser yayınlamalıdır.

Bu din adamlarının ülkeye ektikleri zararlı bir başka bir tohum daha vardır. O da «yenilik», «eskilik» fitnesidir. Bu iki sistem sürekli ve şiddetli bir çekişme içindedir. Din adamları eskiliğin temsilcisidirler. Bunlara şimdi «kara kuvvet» adını vermişlerdir. Bence bu deyim doğru değildir. Çünkü bir defa bu sınıf çökme üzeredir, kuvvet olmaktan çoktan çıkmışlardır. Sonra cahil olduklarından, yüzyılımızın müsbet bilimlerini öğrenmediklerinden, Avrupa uygarlığını kavramadıklarından, modern çalışmadan habersiz olduklarından, sözün kısası çağdaş bir ruh ve kuvvet sahibi olmadıklarından kuvvetleri kalmamıştır. Daha sonra çıkarlarına düşkün olmaları, bir ufak ekmek parçasıyla ağızlarını kapatmaları, girişim ve cesaretin bunlarda kalmaması bu sınıfa «kuvvet» adını vermenin doğru olmadığını gösterir. Fakat meydan verilirse cahil halkı yanıltabilirler.

Bu zavallılar millet, devlet ileri giderken sürekli eteğinden geri çekmişlerdir, yoluna kayalar doldurmuşlardır. Vaktiyle devletimiz, ordumuz Avrupalılarınkinden iyi iken, bilimimiz, sanatımız varken Avrupalılar çalıştılar, icatlar yaptılar, geliştiler, adam oldular; biz ise gerilediK. Nihayet birgün geldi ki, Avrupalılar gibi olmak, onlar gibi okumak, onlar gibi ordu ve donanma yapmak gerekliliği kendisini gösterdi. Din adamları bunlar «Din gider» diye karşı çıkıp kıyameti kopardılar. Oysa eskisi gibi durmak Devlet'i batırıyordu. Kör bile bunu görüyordu; fakat din adamları yine de ısrar ediyordu. Devlet'in bu suretle İkinci Mahmut zamanında Rusya korumasına girmesine ramak kalmıştı.

Kötü gidiş, Gülhane Hattı'nı ilan ettirdi. Bu memlekete sokulan Avrupa yasa ve teşkilatıyla son zamanlara kadar Devlet, yaşamına devam edebildi. Fakat yine bunların engellemeleri ile yerimizde saydık denebilir. Gelişmemiz pek az, o da çok zorluk çekilerek olmuştur. Avrupalılar daha da gelişir ilerlerken biz onlara ayak uyduramadık. Her yeni birşey yapılacağı vakit «bid'attir», «küfürdür» demekten bir gün geri durmadılar. Nihayet Devlet «Dünya Savaşı sonunda çöktü. Çünkü Devlet, bilimce sanatça, servetçe, yasa ve örgütlenme bakımından pek zayıf bir durumdaydı. Şimdi yeniden Avrupalılaşma ve yenileşme yoluna girdi. Yine bu adamlar dini ileri sürmektedirler.

Görülüyor ki, Avrupa ile paralel gidemiyoruz. Bir hamle yapıyoruz. Bu hamle ile beş on adım sıçrıyoruz. Daha sonra yine yerimizde sayıyoruz.

Yavaş yavaş yapılan fakat düzenli bir yenileşme ile gidemiyoruz. Oysa bu doğal bir gelişmedir. Artık bu defa gitsek!... İlerleyelim.

«Din-Devlet ayrılığı» esasını koyduk; fakat sözde kalmasın. Devlet işinin din ile ilişkisi yoktur. Onun ilerlemesi dini geriletmez. Aksine onun da ilerlemesini sağlar. Bu Devlet olmazsa müslümanlık belki de on yıl içinde Anadolu'dan kalkar. Hocaların hamiyetleri varsa dinsel kurallar ile devlet çarkını döndüreceğiz diye uğraşmasınlar, bilmedikleri işe karışmasınlar. Devlet işi büsbütün ayrı bir iştir. Yoksa yok oluş kaçınılmazdır. Dine tecavüzün aleyhtarıyım. Fakat gelişme araçlarını, adam olmak yolarını «dine aykırıdır» diye kırmak, kapatmak düşüncesinde olmanın da, ötekine aleyhtarlığım kadar, aleyhindeyim.

Ne olurdu bizde de Avrupa'nın, hatta Rum ve Ermeni'nin temsilcileri gibi din adamları yetişseydi. Misyonerler, cizvitler bilgin insanlardır. Gittikleri yerde milletlerine, devletlerine çıkarlar sağladıkları gibi, birtakım insanları da kendi dinlerine çevirirler. Rum ve Ermeni papazlar yeni ve çağdaş düşünceyi alıp pek az bir zaman içinde milletlerini uyandırmışlardır. Biz uyuyup dururken yanımızda onların zengin olduklarını, iyi giyip, iyi yediklerini, daha insanca yaşadıklarını, harap müslüman mahalleleri yanında mamur Hıristiyan mahallelerinin yükseldiğini gördük. Bu gelişmenin nedeni okulları ve papazlarıdır. Bizimkiler de silkinip hurafelerden ve tutuculuktan kurtulsalar, yeni ve çağdaş düşüncelerle bilimlerle süslenseler de milletimizi kalkındırsalar.... Bunu görmek bize büyük zevk olacaktır. Bu suretle din adamlarının yok olmuş onurları yeniden gelecek, mevkileri yükselecektir.(*)

İkinci Sülalenin büyük ve affolunmaz kabahatlerinden biri de yabancı unsuruna, daha iyi bir deyimle yabancı malına değer verip Türk milliyetini öldürtmesidir. Bunların böyle yapacakları tabii idi. Çünkü hiçbiri bir Türk kızından doğmuyordu. Hanedanın kanı dünyanın bütün milletlerinin kanıyla karışıyor, kültürel, toplumsal, insani ve hayvani duyguları da ona paralel olarak Türklükten çıkıyordu. Aşı veya göreneklerden ayrılmama sonucu nihayet bu hanedanda belki birkaç damla Türk kanı kalmıştır. Bu hanedanın zamanı ve değişimi incelendiğinde belirgin bir biçimde görülür ki, başlangıçta herşey Türk'tür. Adlar Türk'tür. Gittikçe azalmaya başlar . Hele Kanuni Süleyman'dan sonra bu azalma büsbütün açıktır ve artmıştır. Nihayet tamamen unutulup Arap ve Acem olur. İlk zamanlarda yükün, olcaş, kımız, kımızı Oğuz Töresince içmek gibi Türk adetlerinin olduğunu söyledik. Yeniçeri teşkilatından bir müddet sonra bunlar da kaybolmuştur. Yani yabancı baskısı bu Türk adetlerini kaldırmıştır.

İlk zamanlarda yönetimde de Türklük vardır.

(*) Din adamları ile ilgili konularda Dr. Rıza Nur'un verdiği hükümlerin büyük bir bölümü insafsızdır. Bir defa yazar, daha sonraki tarihlerde yayınlanan «Hayat ve Hatıratım» adlı hatıralarında, kendisinin dinsiz olduğunu itiraf etmektedir. İkinci olarak, ne İslamiyeti bilmektedir, ne de Osmanlı tarihi ve müesseseleri hakkındaki bilgisi objektiftir. Üstelik tasavvufi cereyanları da bilmemektedir. Bunca bilinmeyen mesele hakkındaki kesin hükümleri, tamamen olumsuzdur. (Toker Yayın Komisyonu)

Türklerdeki yönetim ta ilk günlerinden beri cumhuriyet rejimine yakın bir yönetimdir. Baskı rejimi ve meşrutiyet değildir. Türkler «kurultay» adına bir millet meclisi yaparlardı. Hükümdarlar var ise de, bu kurutayda seçilmeden hükümdar olamazlardı. Fakat bu cumhuriyet, demokrat bir cumhuriyet değil, devletin ileri gelenlerinin oluşturduğu cumhuriyetdir. Bu güzel yönetimi Osmanlı Hanedanı az zaman içinde mutlakiyet yönetimi ile değiştirmiştir.

Millî devrede Türklük ve Müslümanlık pek güzel kaynaşmıştır. Bundan da önemli sonuçlar alınmış, Devlet ve millet yükselmiş şan, şeref, büyük zaferler meydana gelmiştir. Bu devrede büyük bir adalet, önemli örgütler görürüz.

Başlangıçta saray, ordu, sonra hükümet Türklükten çıkıp yabancılaşmıştır. Bunun nedeni başlangıçta saraya yabancı prenslerin eş olarak alınması, sonra sarayların her cins, Müslüman ve Hıristiyan her milletten tutsak edilmiş veya satın alınmış cariye ve içoğlanları ile doldurulmasıdır. Bu içoğlanları büyüyüp devletin önemli memurluklarının hemen tamamını ellerine geçirmişlerdir. Sarayın hadımağasından vezir yapıldığı gibi sarıkçıbaşısı, nakkaşbaşısı da sadrazam oluyordu. Bunlar hep dönme idi. Bu suretle saray ve hükümet elden, Türklükten çıkmıştır. Saraya, hükümete sahip olan bu yabancı unsurlar, bu dönme alayı her şeye egemen olmuşlardır. Bunların ilk işi var kuvvetleriyle Türklüğü, Türk duygusunu yoketmek olmuştur. Devlet'in ciğerlerine üşüşen bu parazit sürüsü çoğunlukla Avrupalı tutsaklardır, dönme Hıristiyanlardır.

Bu yabancı dönme, kadın ve erkek saray halkı, sarayı «tutsak pazarı» haline koymuştur. Yani sarayda bir Türk varsa o da padişah idi; fakat o da yüz türlü kanla karışmış, hayat sahibi bir «Babil Kulesi»dir. Bu dönmeler kendilerine «bende-i hass», milletten yetişenlere «yabancı» adını veriyorlardı. Ne zihniyet, ne müthiş tahaküm, ne adi küstahlık!.. Dağdan gelip bağdakini kovmak buna derler. Hayasızlığın son derecesini «yüz değil, mahkeme duvarı!» deyerek tarif ederler. O yüz, bunların yüzüdür. Bunların devrine «Dönmeler Devri», «Avrupalı Tutsaklar Devri adları verilebilir.

Bu unsur Türk'e olanca hakareti ve zulmü yapmıştır. Bunlar «Türk» kelimesini bir hakaret kelimesi yaptılar, ona «aptal» anlamını verdiler. Türk'ü hem ezdiler, hem çalıştırıp elinden çalışmasını ürün alarak yediler; Türk'ü çoğunlukla kendine kırdırdılar. Ona zulmettiler, her şeyi yaptılar. Üstüne de hakaret ettiler. Mesela İkinci Beyazıt zamanında Anadolu'da ihtilal çıkaranlara tarih kitabı: **«Etrak-ı na-pak ve bi-ar ve bi-idrak!»** yani Paksız ve arsız idraksiz Türkler deyimini kullanıyor. Bu çok dikkat çekicidir. Bunların Türk'e düşmanlıkları, kinleri müthişti. Onu daima ezmekle meşgul olurlardı. Memurluklara, hükümet kapısına, saraya asla yanaştırmazlardı. Üçüncü Murat zamanında padişahın sadrazam yapacağı bir adama şu kahabati bulmuşlardı: «Bende-i hass» yani Kapıkulu değildir. Hıristiyandan dönme, içoğlanlıktan yetişme, kilercilik, ibrikçilik gibi padişaha özel ve sefil bir hizmetle eğitilmemişti. İşte bu dönme istila ve üstünlüğü süresince Türkler on para değeri olmayan, fakat her ağır yükü çekebildiği için yer-

yüzündeki varlığına tahammül edilmiş olan yük hayvanı, ya da araba gibi eşyadan ibaret sayıldı. Türkler bunun intikamını almalıdır. Murat Bey: «*İstanbul'un fethiyle o canım Türklük fidanı Bizans tarlasına dikilmiş, İran gübresiyle gübrelenmiş, Osmanlı Saltanatı denilen meyve olmuştur. Padişahların dini reislik yapmaları, Allah'ın gölgesi olmaları, azametleri, kendilerini Allah'ın ilhamı ile yaratıldıklarını sanmaları sadrazamdan dümen erine kadar herkese 'kullarım' demeleri, istedikleri gibi yönetmeleri, gerek suçlu, gerek suçsuz, hatta hiç sebepsiz ve sorgusuz önlerine gelen kafayı kesmeleri, debdebe ve israfları, sarhoşlukları, fuhuşları, yalancılıkları hep bu toprak ve bu gübreden gelmiştir*» diyor. Yani benim bir düzüye dediğim gibi bütün bu rezaletler, bu felaketler hep - gerek Müslüman, gerek Hıristiyan her ne olursa olsun- yabancı unsurdan, yabancı kaynaktandır.

Tarih bunların arasında bize birşey gösteriyor ki, pek dikkate değer bir şeydir. Ben de onun tarihin sayfaları arasında kalmaktan kurtararak millete gösteriyorum. Çünkü bunların benzerleri, düşünceleri ve bu gibi olaylar bugün de tekrarlanmakta faaliyet göstermektedir. Bu sorun Arnavutlar sorunudur. Arnavutlar Arnavutluğun tarafımızdan fethinden beri Türkiye'ye dolmuşlardır. Türkiye'de bozacılık, ciğercilik gibi küçük sanatları yapmışlar bir yandan da saraya girmişler, sarayın süfli hizmetlerini elde etmişlerdir. Fakat bu işleri bir köprü gibi kulanmışlardır. Para canlısı olan bu Arnavutlar çıkarlarını gözeterek saraydan çoğunlukla bir timar yakalayıp Anadolu'ya kapağı atınışlardır. Buraya kadarına ne diyelim; herkes gibi onlar da yapmışlardır. Ancak, bundan sonrasına diyeceğimiz vardır. Bu adamlar timarları başına varınca müthiş bir zorba ve soyguncu kesilmişlerdir. Kendi aralarında sağladıkları adamlarıyla bütün çevreye baskı uygulamışlar, halkı köle gibi angaryaya çalıştırmışlar, sövmüşler, önemli servetler toplamışlardır. Bugün Anadolu'ya dikkat edilirse aynı durumu görürüz. Arnavutluk bizde iken Türkiye'de bulunan Arnavutlardan sırf bizim okullarımızda yetişen Arnavut gençlerinin çoğu milliyetçilik ile kaynamaya başlamışlar, Arnavutluğa gitmişlerdir. İsabet!.. Bugün kurulan «Arnavut Beyliği»nde hükümeti yönetenler bu adamlardır. Bunların bir bölümü de bizde kalmıştır. Arnavutluk'tan göç etmiş birtakım Aranvutlar da ötede beride köyler kurmuşlardır. Birtakım Arnavut Anadolu'da oraya buraya gitmiş. derhal oralarda eşkiya başı, sergerde, ağa ve zengin olmuştur. Bunlar merkezde ve gittikleri yerde ve hükümette etkili olmasını bilmişler ve böylece elde ettikleri kuvvetle de halkı ezmişlerdir. Bu durum bugün de sürmektedir. Bir Arnavut sergedesinin çevresinde halk mahkumdur. Bir yere vali, jandarma subayı olan ya da başka bir memurluğa giden bir Arnavut hemen memurlarını Arnavutlar'dan yapmaktadır.

Bugün Anadolu'da halka baskı uygulayan öteki iki millet Abaza ve Çerkeslerdir. Bunlar da eşkiya olurlar, halkı köle gibi kendi özel işlerinde angaryada kullanırlar. Türklere ücret ödemeden tarlalarını sürdürürler, dağdan odunlarını getirtirler. Bunlardan başka kendilerine at ve öküz gerektiği zaman Türk'ün at ve öküzünü çalarlar. Doğal olarak harçlığa da ihtiyaçları olduğundan, Türk'ün elindeki parasını da

zorla alırlar. Üstüne Türk'ü aşağılarlar, döverler, hatta bazen öldürürler. Türk, korkusundan hükümete bile başvuramaz. Savaşta bu milletlerin hepsinden iyi kahramanlık yapan Türk'ün böyle eşkiyadan korkması pek hayret edilecek birşeydir. Bunun önemli bir sebebi vardır. O da hükümetin şimdiye kadar mazlum Türk'e karşı bu yabancı unsurları korumasıdır. Çünkü bunlar kızlarını, kızkardeşlerini saraylara vererek arkalarını saraylara dayamışlar, alabildiklerine yürümüşler, saray tarafından korunmuşlardır. Bu durum onların soygun yapmalarına ve baskılarını sürdürmelerine sebep olmuştur. Abaza ve Çerkeslerin bu durumlarına öteki iki önemli sebep de, memleketimize iskan edildikleri zaman eğitilip yetiştirilmemeleri, Kafkasya'da iken Çerkeslerin at çalmak millî bir sanatları olması, Abazaların ise başkalarına karşı değilse bile bize karşı gürültücü olmalarıdır. Tarihimizin bu «Osmanlı Sülalesi» faslına bakarsak, Abazaların daima isyan çıkardıkları, Abaza'dan yetişme devlet adamlarının isyanlara baş oldukları görülür. Nitekim son Millî Mücadele zamanında da Abazalar isyan çıkarmışlardır.

Bu sülale zamanında milletlere kaynaştırma denilen şey asla bilinmemiş ve yapılmamıştır. Her devlette olduğu gibi hakim olan millet diğer milletleri temsil ederken, bizde aksi olmuştur. Son yıllarda gözümüzün önünde apaçık bir gayretle anadilleri Türkçe ve kendileri Türk'ten başka birşey olmayan ortodoks ve gregoriyen Hıristiyanlar Rum (Yunan) ve Ermeni yapılmıştır. Kendilerine Rumca ve Ermenice öğretilmiştir. Bu hal Müslüman Türklerde bile görülüyordu. Ermeniler az kaldı kızılbaş Türkleri Ermeniliğe alıyorlardı. Anadolu'nun asayiş ve politika yönünden bir belası da Gürcülerdir. Bunlardan da eşkiya çıkar.

Dilde yapılan yıkım ise pek korkunçtur. İçoğlanlarından, Avrupa köle serserilerinden yetişme bilginler o güzelim Türkçe kelimeleri atıp dili Arap ve Acem kelimeleriyle doldurmuşlardır. Bu konuda o kadar ileri gitmişlerdi ki, hiçbir dilde görülmeyen bir acayiplikle Arap ve Acem fiil çekimlerini ve kurallarını almışlardır. Türkçe iki üç satır içinde ancak bir «ile» ve «dır»dan ibaret kalmıştır. Nergisi'ler bunun örneğidir. Bu dili milet anlayamamıştır. Yazılan şiirler, meydana gelen edebiyat milleti asla etkilemeyip yalnız aydınlar arasında, dönme zümresinde kalmıştır. Bu dile de «Osmanlıca» demişlerdir. Gerçekte ise Türkçe'den başka bir şeydir.

İşte bu yabancı unsurlardan olan ve bu «Osmanlıca» denilen yabancı dili konuşan memurlar her yerde halka yabancı gelmiştir. Türk Milleti bu hükümetle kendisini yabancı bir devletin, hiç olmazsa kendinden olmayan bir devletin işgali altında sanmıştır. Gerçek böyledir. Millet halen hükümetin dilini anlamamaktadır. Şimdi de kendi ruhunda olmayan, kendi gibi düşünmeyen, başka emeller besleyen, hatta yabancı unsurdan olan memurlar tarafından yönetildiğini görüp üzülmektedir.

Osmanlılar zamanında Türk önceleri Arap ve Acem saldırısına uğramıştır. Bu saldırı hem maddi, hem manevidir. Bunda dervişler, şeyhler, şeyyidler, eşkıyalar, dönme tutsaklar, hass bendegan, içoğlanları, odalıklar, yabancı prensesler, dil, edebiyat hepsi vardır. Fatih'le birlikte buna Bizans rezaleti de katılmış ve yine ondan başlayarak Avrupa serserileri dönme dolap halinde Türklüğü yanlış ufuklara çevir-

miş durmuşlardır. Bu işin içine böyle gavurlar gibi Türk olmayan Müslamanlar da girmiş, elbirliğiyle Devlet'i son çöküşe götürmüşlerdir. Devleti, milleti bu unsurlardan, maddi ve manevi etkilerden kurtarmalı. Silkinip bu bataklıktan çıkarmalı, doğal duruma gelinmelidir.

İkinci Sülale tarihine bakarken Türklüğü silmek için bu kadar şeytani işler arasında tuhaftır ki, yine az da olsa Türklük ileri görülmektedir. Mesela Dördüncü Murat Revan kuşatmasında askere: «Gayret, bakayım, kurtlarım!» diye hitap etmiştir. Kurt, bilindiği gibi, Bozkurt'tan beri gelen Türk geleneğine işarettir. Nihayet Dördüncü Murat devşirme usulünü kaldırmış, yabancı malına pazar kalmamıştır. Genç Osman yabancı unsurun baskısından kurtulmak, milletle kaynaşmak fikrindeydi. Aynı zamanda tutuculuk ve hurafeleri atmak, Devlet'i Avrupa'da meydana gelmiş olan yeni esaslar üzerine yeniden örgütlemek istiyordu. Ne çare ki, böyle güzel bir değişikliğe din adamları engel oldular. Yenileşme düşüncesi ile beraber Osman'ın vücudunu bile kaldırdılar. Oysa o sırada Avrupa henüz gelişme yolunu tutmuştu. Biz de hurafelerden ve tutuculuktan silkinip gelişme yoluna girmiş olsaydık, onlarla beraber yürürdük. Bugün çok daha iyi bir durumda olurduk sanıyorum. İşte sırf din adamlarımız ve bilgin efendilerimiz yüzündendir ki, onlardan bir iki yüzyıl gerideyiz.

Yabancı unsurların bu devlet ve millete zararları pek çoktur. En başta sarayın ahlaksızlığı bunlardandır. Padişahları bunlar berbat etmişlerdir. Kösem Sultan denen Mahpeyker Kadın yemedik herze bırakmamıştır. Aşk işleri ve rekabetleri, rakip gözdeleri öldürtmek, arzusuna ram olmayan sadrazamları devirmek, kestirmek, hatta birgün din bilginlerini ve Yeniçerileri ayaklandırıp oğlu İbrahim'i tahtan indirip sonra da katlettirmek bu kadının işlerindendir. Bu kadın keyfine göre hüküm sürmek için kediler gibi yavrusunu yemiştir. Kanuni'nin Rus karısı, kocasını, Kazanlılar ve Kırımlılar aleyhine doldurarak Ruslara; Üçüncü Murat'ın Venedikli Safiye'si Osmanlı sarayında Venediklilere hizmetle ömür geçirmişlerdir. Safiye adını alan bu «Bafa» ömrünün sonuna kadar Türkiye'de Venedik çıkarlarını korumuştur.

Hükümetteki yabancı kaynaklı devlet adamlarımızın rezalet ve aptallıkları da ayrı bir uzun konudur. Bunlar vurgundan başka birşey düşünmezlerdi. Ordu, devlet batıyormuş, umurlarında bile değildi. Yalnız servet düşünürlerdi. Bunun güzel bir örneği vardır. Üçüncü Murat zamanında Romanya'ya gönderilen yabancı malı Sinan Paşa, Voyvoda Mihal'in üzerine gidecekken, bol bir talan yapıp döndü. Oysa Mihal, Sinan'ın arkasına düştü. Türk Ordusu Tuna üzerindeki köprüyü geçeceği sırada Sinan Paşa askerin elindeki ganimeti de almak için köprüyü tuttu. Kendi askerini soyarken Voyvoda askeri gelip köprüyü topla yıkıp askerimizi suya döktü, öbür tarafta kalanları da kılıçtan geçirdi.

Bunlar fırsat buldukça da yaptıkları serveti alarak kaçıp memleketlerine gider, yeniden Hıristiyan olurlardı. Devlet'in sınırlarını düşmanlara öğretirlerdi. Bunlardan muhafızı bulundukları kaleleri kendi ırklarından olan devletlere teslim edenler, savaş sırasında öbür tarafa askerî sırları verenler, casusluk edenler çok olmuştur. Sözün kısası bunların ihanetleri ve kötülükleri anlatılmakla bitmez.

Yeri gelmişken şunu da göstermek gerekir. Türkiye'nin dış işleri Osmanlı Sülalesi zamanında çok zaman Fener'li Rumların elinde kalmıştır. Son yılarda Ermeni'den bile Dışişleri Bakanı olmuştur. Dünya Savaşı ile açılan yeni dönemde Ermeni ve Rum olayları safdilliğimizin derece ve korkunçluğunu kesin biçimde herkese elbet anlatmıştır. Bu Fener'li Rumlar bizim Dışişleri Bakanlığımızda tercümanlık gibi memurluklarda kullandıkları gibi bütün yabancı elçiliklerinde de o yabancıların memuru idiler. Bunlar dışişlerimizin haberleşmelerini yerlerine ulaştırmazlar, sahte haberleşme düzenlerler, söylenenden başka şeyi yazıp Devlet'in çıkarlarına zarar verecek bir belge meydana getirirler ve bunu Devlet'e imza ettirirler, Devlet'in gizli bilgilerini yabancı elçiliklere haber verirlerdi. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa zamanında «Panayudi» adında elçiliklere tercümanlık eden bir Rum, Türkiye lehine casusluk ediyor gibi gözükerek birtakım yanlış bilgi vermek suretiyle Babıali'ye de yanaşmış, hatta sadrazama bile çatmış, onunla orduda bile beraber bulunmuş, herşeyi öğrenmiş, Avrupalılara haber vermiştir. Bizimkiler ne uyuşukluk içindeymişler ki, apaçık birşeyi bile anlamamışlardır. Çünkü bu adam yabancı devletler nezdinde pek makbul idi. Venedikliler kendisine hizmetlerine karşılık olarak soyluluk rütbesi vermişlerdi. Bunu gizlemeye bile gerek görmemişlerdi. Rum'dan, Ermeni'den, Türk'ten gayrı müslüman unsurlardan böyle örnekler çoktur. Dünkü Millî Mücadele zamanında İtalya'da bulunan bir resmi memurumuz kendisini Kürt prensi olduğunu, Devlet politikasına ters politika yapmakla meşgul bulunduğunu, Moskova'daki Çerkes olan resmi bir memurumuzun da işinin Türkiye aleyhinde propaganda yapmak olduğunu gördük. Moskova Tatarlarından bazıları elçiliğin Çerkes veya Türk elçiliğinden hangisi olduğunu bana sormuşlardır... Bu olay ile tarihimiz bize Dışişleri memurluklarında halis Türk'ten başkasına görev verilemesini emreder. Bu ders aynı zamanda Dışişleri memurlarının eşlerinin de Türk olmasını, hele Avrupalı olmamasını da anlatır.

Hiyong-nu'lardan, Tukyu'lardan beri saraylara eş diye alınan yabancı kadınlardan Türk'e, Türk devletlerine ne müthiş zararlar geldiğini, bunların saraylarımızı, padişahlarımızı, devlet adamlarımızı bozdukları kendi milletlerine, devletlerine casusluk yaptıklar, yabancı devlet adamlarının her hıyaneti ettikleri Türk Tarihi'nin hemen her sayfasında olduğu halde, Osmanlı padişahları son günlerine kadar birer tanesi bile bir Türk kızıyla evlenmeyip Türk saraylarını Babil Kulesi haline sokmuşlardır.

Zavallı Türk Milleti bir taraftan yobazlardan ve din bornozuna bürümüş yağmacılar güruhu eli keşküllü Arap'dan, bir taraftan yabancı kızlardan ve sonunda yüksek memurluklara gelen içoğlanlarından ne belalar çekmiş, ne vartalara düşmüş!..

Bilmem ne kadar duygusuz, tehlikeye göz yuman, gafil insanlarız!.. Umuyoruz ki, milliyet duygusu Türk'te heyecan uyandırdığı vakit bunların hepsinin önüne geçilecek, Türklük ciğerlerine sarmış olan bu mikroptan, bu pek zararlı ve ırsi hastalıktan kurtulacaktır. Bunun için her yurdunu seven kişide Türk milliyetçiliğini alabildiğine uyandırmak, yerleştirmek en kutsal görevdir.

Bu yabancı unsur baskısı millette tepkiler doğurmadığı sanılmamalıdır. Bu dönmeler saltanatına, hatta Osmanlı Sülalesine karşı büyük tepkiler gösterilmiştir. Bu iki belaya karşı savunmalar ve saldırılar yapılmıştır. Bunları yapan Anadolu'dur. Bu tepkilerin kahramanları İstanbul'a ve tarihlerimizde «Celali Eşkıyası» diye tarif edilmiş, padişah baskısına, hükümet zulmüne, yabancı unsur üstünlüğüne karşı bu millî ihtilallere «eşkiyalık» denmiştir. oysa bu Celali Eşkıyası Türk'tür. davaları millidir. Bayraklarında «Dağlar Delisi», «Tanrı Bilmez», «Kafir Murat», «Ağaçlar Piri» gibi adlar yazılı olan Celalilerin başı Kalenderoğlu, *«Allah bize zafer verirse artık zalim ve kahbe Osmanlılara Boğaz'dan beri tarafa ayak bastırmayız. Mağlup olursak hak yolundaki kahramanlıklarımız evlatlarımızın dilerine destan olur. Üstümüze gelen askerde timarlı yoktur. Hep kapıkulları, gavur dönmeleridir. Onlar tabansızdır. Rumeli Sipahisi gelmeden işi bitirelim.»* demiştir. Bu sözden anlaşıldığı üzere bunlar ve Sipahiler millî fırka idiler. Sipahiler yerli, Türk idi. Yahut Anadolu'ya çoktan yerleşip tamamıyla Türkleşmiş kimselerdi. Devlet'in felaketlerinden, saray rezaletlerinden bunlar elem duyuyorlardı. Bu felaket ve rezaletlerin sebebi olan Avrupalı köleleri asla çekemiyorlardı. Bu sebeptendir ki, Sipahiler birkez isyan etmişler veya isyan eden Anadolu halkına katılmışlardır.

Bu hareket bir kez de Rumeli'nden kopmuştur. Yapanlar yine Sipahiler, Türklerdir. Tarihimizde «Alemdar Vakası» denen olaydır. Güzel bir başarı kazanılmışken Alemdar'ın cahilliği, idaresizliği, yaptığı devrimin ruhunu anlamamış olması, «Ruscuk Yaranı»nın İstanbul'a gidince yurtseverliğin gereklerini unutup bu tatlı çevrenin zevkine, şehvetine, rüşvetine dalmaları elde edilen başarıyı yok etmiştir. Garip bir evrensel takdir!.. En güzel gayelerle bir devrim yapılıp zafer kazanıldıktan sonra, devrimi yapanlar her zaman aynı hallere düşmüşlerdir. Son devrimin bu genel kurala benzememesini dileriz.

Zavallı Anadolu devletin her zaman gövdesi olduğu halde her zaman ayak parmağı, hatta tırnağı kadar bile bakım görmemiştir. Anadolu zaman zaman «Celali Eşkiyası» adı altında isyanlarla çalkalanmıştır. Çelebi Mehmet zamanındaki Dede Sultan, Kalenderoğlu, Karayazıcı ve başkalarının yaptıkları, Anadolu Türk'ünün İstanbul'da saray ve kadınlarıyla Avrupa ile birlik olanların baskı ve kötü yönetimine, zulmüne, Anadolu'yu soymalarına karşı ortaya çıkmış tepki ve yurtsever başkaldırıdır. Bunları saray, dönmeler ve dalkavuklarından başka birşey olmayan tarihçilerimiz ve din adamları takımı sırf eşkiyalık diye tanıtmışlar, bastırıp söndürmüşlerdir. Bu gerçekleri bugün meydana çıkarmak bize düşüyor. «Tarih tekerrürden ibaret» derler. Tarihimizde bu durum çok tekrarlanmıştır.

Son Millî Hareket de aynı şeydir. Buna birde sarayın dış düşmanla birleşmesi katılmıştır. Yine işlerini görenler Çerkes, Abaza gibi yabancı unsurlardır. İyi yönetildikleri için zafer bulmuşlar, yanlış propagandalar etkisiz kalmıştır. Gerçek ortaya çıktı. Ancak semeresini iyi toplamalı ki, saray ve Türk olmayanlar başarı bulamasın. Saray birşey yapamaz hale konmuş demektir. Yabancı unsur da o hale konmalı. Anadolu bugün de yabancı unsur, yani Türk olmayanların aleyhindedir. Anado-

lu'da bugün Türk'ten başka memur istememek gerekir. Son Millî Hareket'de olduğu gibi Anadolu'nun Osmanlı Sülalesi'nden kopması yeni değildir. Üçüncü Mehmet zamanındaki Anadolu Kıyamı'nda sergerde Deli Hasan, Uzun Hasan, Şahvirdi ve Yularkıstı Anadolu'nun Osmanoğulları elinden kurtarıldığını, İstanbul'la bir alakası kalmadığını ilan etmişlerdir. Fakat bu sergerdeler cahil olduklarından işi yönetemediler. Güçlenince millî duygulara sarılmak yerine hırsa, rütbeye, paraya, zulme değer verdiler. Sonuç da yine Anadolu ezildi.

İtiraf etmeliyiz ki, Osmanlı Sülalesi zamanında ve yüzyıllardır gelen «Anadolu» ve «İstanbul» davası vardır. Halk kitlesi «resmî İstanbul»u asla sevememiştir. Hükümeti hiçbir zaman kendinden saymamıştır. Onu daima yabancı görmüştür. Hatta afet kabul etmiştir. Bir memur bir köye geldiği zaman köylü «Osmanlı geliyor!..» diye kaçmıştır. Hâlâ bir derece bu durum vardır. Anadolu'da halk ile hükümet dil, ruh, görenek ve ahlakça birbirine yabancıdır. Halkın Hükümetten bu sakınmasının bir sebebi hükümeti temsil edenlerin kendinden olmayıp yabancı unsurlardan bulunması ise de hükümetin adalet aracı, halkın rahat ve mutluluğunu hazırlar bir kurum değil, halka zulmeder, eza eder bir soyma aleti, bir işkence makinesi olmasıdır. Gerçekten hükümet makinemiz şimdi de halka işkenceden başka birşey yapmaz. Halkta bu kanaat hasıl olmuştur. Bu kanaat bir öğretme değildir, Halk, «Hükümetten iyilik istemiyorum, yalnız kötülüğü olmasın» diye barbar bağırıyor. Hükümet ise şuursuz hareket eden bir hastadan ibarettir. Yukardan aşağı, aşağıdan yukarı kağıt havale eder durur. Derhal yönetim makinesini düzeltip halkın refah ve rahatı için yapılmış bir alet haline getirilmelidir. Bugünkü yönetimin amacı budur.

Eskiden beri bir zihniyet vardır. Memurlar İstanbul'dan çıkmak istemezler. Herşeyin İstanbul'da olmasını isterler. Bunu isteyenler Padişahlar, devlet adamları özellikle yeniçerilerdir. Sebebi İstanbul'un güzellik, zevk ve sefa yeri olmasıdır. İstanbul'dan ayrı kalmamak yüzünden nice savaşlar yarı bırakılıp İstanbul'a dönülmüş, nice büyük zaferlerin semereleri toplanmayıp acele İstanbul'a rahata, eğlenceye koşulmuştur. Yine bu yüzden bütün milletin fizik, sosyal ve ekonomik kuvveti İstanbul'a toplanmış, Anadolu bakımsız, cılız kalmıştır. Oysa bu Devlet'in gövdesi Anadolu'dur. Gövdeye her şeyden önce çok iyi bakılmalıdır. Devlet'in kalbi orada olduğu için beyin görevleri de oraya yerleştirilmelidir. Kalp hastayken onu bırakıp bütün kuvveti bir parmağının tedavisine sarfetmek elbet yararsızdır.

Tanzimat, Devlet'i ileriye götürmek için yapılmış pek iyi bir şeydir; fakat umulan meyveleri vermemiştir. Sebebi de din adamlarının tanzimata engel olmak için açık, gizli, etkin çabalarıdır. Bunun bir yanlışlığı da Avrupa uygarlığının dini hükümler üzerine aşılanmak istenmesidir ki, bu aşı tutmamıştır. O vakit din ayrı, devlet yönetimi ayrı olduğu bilinememiş, ya da Hatt-ı Hümayun'da kullanılan «ruhani» ve «cismani» deyimlerinin anlamı uygulanmamış bu önemli esas konulamadığından o kadar çaba boşa gitmiştir. Bu esas konsaydı din de, devlet de ayrı ayrı gelişirlerdi.

Osmanlı Sülalesi zamanında bu Devlet'te bir dert daha vardır. O da

birinin yaptığını ne kadar güzel olursa olsun diğerinin bozmasıdır. Sadrazamlar, devlet adamları, hatta en ufak memurlar mutlaka seleflerinin işlerini bozmuşlardır. Bunun de sebebi çekememezlik, rekabet hissi, dost kayırmak, yolsuzluk gibi şeylerdir.

Kötü olup da iyi yaparak bozulmuş işler pek azdır. Bu, Devlet'i gelişmeden alıkoyan gayet kötü bir derttir. Birinin yaptığını diğerinin bozması Kanuni Süleyman'dan beri gelmektedir. İşleri programlara, yasalara, tüzüklere bağlayarak kişisel olmaktan kurtarmalı, aklı hiç bir şeye ermeyenlerin büyük büyük işleri bozup kendi zayıf aklınca işler yapmasına, işleri alt-üst etmesine meydan vermemelidir.

Bir noktaya daha dikkati çekmek gerekir. Türkiye çöküş dönemine düşürülüp bozulma başladığı, bünyesindeki unsurlar birer birer koptuğu, bugünkü hale geldiği bilinmektedir. Bu değişimler incelenirse görülür ki parçaları vücuttan koparanlar, o parçalardan yeni politik canlılıklar yeni siyasi etkenler -dış etkenler bir yana- büyük çoğunlukla Türk'ün okullarında yetişen ve Türk olmayan unsurlardır. Bulgaristan'ın bağımsızlığını sağlayan ve sonra da örgütlerini kuranlar arasında bizim okulardan, özellikle Galata Sultanisi'nden yetişenler en seçkinlerdir. Arnavut millî ruhunu meydana koyup Aranvutluğu yapanlar ve bugün Arnavutluğu yönetenler bizim Mektep-i Mülkiye, Hukuk Harbiye ve Tıbbiye'de yetiştirdiğimiz Arnavutlardır. Araplar içinde durum aynıdır. Dünya Savaşı'nda bize karşı düşmanlarımızla birleşerek savaşan Hicaz kuvvetlerini yönetenler hep Harbiye'mizden yetiştirdiğimiz Arap çocuklarıdır. Bundan bir ders çıkar ki öğrenimi, hele öğrenimin yüksek kısmını sırf Türklere hasretmek gerekir. Avrupa'ya gönderilecek, ücretsiz olarak okullara alınacak çocuklar, mutlaka birkaç göbek saf Türk olmalıdır. Bunun Devlet'in önemli ilkesi olması gerekir.

Bu sülale zamanında Devlet'in bir derdi de memurlukları ehline vermemektir. Hükümet daireleri yeteneksiz kişilerle dolmuştur. Bunun da sebebi eş-dost kayırmak, rüşvet, büyük makamlar için ise özellikle rekabet, şöhret ve mevki hırsıdır. Osmanlı Sülalesi'nin ileri gelenleri, «Memur, yetenekli olursa şöhret bulur, yerimize geçer!» derlerdi. Ve bunu açıkca söylerlerdi. Görgüme göre saltanat etmek hırsı, amirlik zevki müthiştir. O, tatmamışlarda bir ise, tadanlarda bindir. Tattıktan sonra da bırakmamak için can verirler. Tattıktan sonra bundan yoksun olanlar da sakinleştirilemez ve sönmez bir ateş olur. Bu iki takım insanların hırsları o kadar artar ki, gözlerini duman bürür, hatta bile bile kendini o ateşte yakar. Bu hırstan uzak kalan az insan gördük. İşte asıl büyük insanlar bunlardır. Bu da büyük zeka, büyük bir irade kuvveti, büyük bilim, dünyanın felsefesini anlayıp gelişmek suretiyle olabilir ki, kaç kişiye nasip olacaktır.

Osmanlı Sülalesi zamanında Türkiye'nin dış dünya ile diplomatik ilişkileri İran, Mısır ve Avrupa iledir. Bu sülale ile İran Türk Şahları «sünnilik» ve «şiilik»i ele alarak birbiriyle boğuşmuşlardır. Bu boğuşma yüzyıllarca sürmüştür. Avrupa ile boğuşurken, hatta bu Hıristiyan kitlesi önünde çökme tehlikesi geçirirken müslümanlık çabası bile İran Şahlarını insafa getirmemiştir. Bu devrede en büyük dış mücadele Av-

rupa iledir. Batı'ya geçince bütün Avrupa aleyhimize birleşmiştir. Avrupa devletleri üzerimize askerlerinden kurulu Haçlı Orduları göndermişlerdir. Önceleri Haçlılar saldırılarını, savaşlarını Anadolu ve Suriye'de yaparken, artık savaşlar bazen az aşağıda, bazen az yukarıda olmak üzere Tuna Boyu'nda olmuştur. Bu savaşlar bir tarafta da Akdeniz'in çeşitli noktalarında deniz savaşlarıdır. Bize büyük şanlar kazandırmıştır. Avrupa'nın amacı bizi Avrupa'dan atmak, Bizans'ı, Bizans'ın meşhur başkentini kurtarmak, Boğazlar gibi dünyanın önemli bir geçidini elimizden almaktı. Bunun için karada, denizde birçok kanlı savaşlar olmuş, önemli diplomatik görüşmeler yapılmış, anlaşmalar imzalanmış, yırtılmış, yine bir başkası yapılmıştır. Avrupa'nın bu idealinde önderi veya çok defa temsilcisi Avusturya'dır. Bir süre sonra Avusturya'ya Rusya'da yardıma başlamıştır. Adeta Rusya ve Avusturya karşı karşıya geçmiş, Türkiye'yi örs üzerine koyup elerindeki balyozlarıyla dövmüşlerdir. Bu da Türkiye'nin çöküşünün dış sebebi olmuştur. Son yüzyılda ortaya çıkan İngiltere-Rusya rekabeti Türkiye'nin yaşamda kalmasına sebep olmuştur. Yine bir yüzyıldan beri de İngiltere-Fransa Akdeniz rekabeti doğduğundan bu da Suriye, Mısır ve Arabistan'ı Dünya Savaşı sonuna kadar elimizde bırakmıştır. Bu rekabet, İkinci Mahmut'tan beri gelir. «Mısır Türkleri» konusunda bu önemli dış olayın doğuşunu ve gelişmelerini göstereceğim. Bu rekabetlerden becerikli eller ve yönetimlerle yararlanmak mümkündür. Fakat emellerin yalnız bu rekabetler üzerine kurulması da pek yanlış olur. Çünkü bu rekabetler, çıkarın paylaşılması karşısında hemen ya da bir müddet için ortadan kalkar. İşte Dünya Savaşı ve bu savaş sonundaki paylaşmalar bunun kanıtıdır.

Birkaç satırla da olsa borçlanma sorununa da yer vermek gerekir. Bu Devlet'te Avrupa'dan, hatta dışardan borçlanma ilk Kırım Savaşı zamanında başlamıştır. Avrupa'dan özellikle Fransa'dan milyonlarca lira alınıp padişahlar, saraylar ve devlet ileri gelenleri tarafından savrulup bitirilmiştir. Bu yapılan borçlar bugün milletin sırtında öyle ağır bir yüktür ki, zavallı Türk'ün beli iki büklüm olmuştur. Bu borçlar üzerimize Avrupa etkinliğinin sağlam bir aracıdır. Şu benzetme bu durumu çok açık biçimde anlatır: Bu borçlar Türkiye'nin burnuna geçirilmiş altın halkadır, ipi Avrupalılar'ın elindedir.

Osmanlı Hanedanı Zamanında Önceleri Türkler ve Türkiye Niçin Gelişmiş Sonra Niçin Bozulmuştur?

«Osmanlı Sülalesi» konusunu, özellikle son kısımları olan «Genel Düşünceler ve İncelemeler»i okuduktan sonra bu sorunun cevabı kolaydır. Gelişme, sırf millî ruhun varlığı; adalet, güzel örgütler, ahlak, fedakarlık ve çabadır. Bozulma ve Çöküşün başlıca etkeni yabancı unsurlardır. Yani diğer Türk devletlerinin çoğunun çöküşü gibi aynı yazgıdır. Bunlar önceleri Türk millî duygusunu, Türk töre, görmek usulünü kaldırmışlardır. Türlü ahlaksızlıklarıyla, aşağılık hizmetleriyle, kadın erkek elbirliğiyle sarayı bozmuşlar, padişahları ve şehzadeleri maddeten ve manen bozulmaya uğratmışlardır. Bu yabancı unsur «kullar» ve

«kapıkulları» adını taşıyan kuruldur. Bunlar orduyu, sarayı ve hükümeti teşkil etmişlerdir, her şeyi ellerine almışlardır. Adeta bir kabile, bir aşiret, bir klik oluşturmuşlardır. Hüküm ellerinde olan, asıl ve nesilleri belli olmayan, aile adları bulunmayan bu köle ve kul sürüsü derhal Türklük, Türk Milleti aleyhine vaziyet almıştır. Hatta İstanbul'da aile adlarının bulunmaması da bunların eseri olmak gerektir. Çünkü Türk'te her uygar millet gibi aile adı vardı. Nitekim bugün bile Anadolu köylüsünde aile adı vardır. Bunlar herkesi kendilerine benzetmek istemişlerdir. Bu da onlar için doğaldır. Bu sebeple aile adlarını kaldırmışlardır. Aynı zamanda kendileri Türk olmadıklarından Türklüğe de şiddetli bir hücumla saldırmışlar, Türk'ü aşağılamışlar, sarayda ancak hizmetçi, süpürücü, aşçı gibi adi işleri vermişlerdir. Bu gayretleriyle milliyeti kaldırmışlardır. Herkese ve her topluma bir ruh gerekli olduğundan dine sarılmışlar ve tutuculuğa değer vermişlerdir. Çünkü onların bundan başka tutamakları ve dayanakları yoktu. İşte Türk milliyetçiliğini öldürmek bu dönme unsurların işidir. Bunların köleliğe getirdikleri Türk, birkaç yüzyıl bunların aşağılaması, baskısı altında inlemiştir.

İkinci Çöküş unsuru din adamlarıdır. Bunlar dini politikaya alet etmişler, yeniçerileri isyana alıştırıp Devlet'in başına zorba kesilmelerine sebep olmuşlar, sefa ve rüşvete koyulmuşlardır. Aynı zamanda cehalet ve tutuculukları da olumsuz rol oynamıştır. Bu iki anadan içki, esrar, zina ve her çeşit sefa, rüşvet, yolsuzluk, sarayda kadın entirikaları, kadınların devlet işine el atıp bunu aşk işleriyle birleştirmeleri, yeniçeri isyanları, Anadolu ayaklanmaları, devlet makamlarının sarayda padişahlar ve kadınlar, hükümette sadrazamlar, memurlar, şeyhülislamlar ve kadılar, kışlalarda da yeniçeriler tarafından satılması, padişahların baskıcı yönetimleri Devlet'i yıkmıştır. Türkler ilk Anadolu'ya geldikleri zaman Sipahi ve Timar örgütü kurmuşlardı. Bu suretle yalnız «ata binip silah kulanmak» işini yaptıklarından, üretime yönelmeyip timarlarının gelirleriyle geçindiklerinden başkanlar tüketici bir soylu sınıfı oluşturmuşlardı. Zamanla savaşçı üstünlükleri ortadan kalkınca Devlet çökme yolunu tutmuştu. Devlet'in çökmesine sebep olan kurumlar şunlardır: Padişahları ve herşeyleri ile beraber saray, Hükümet, Şeyhülislamlık ve yeniçeriliktir.

Son zamanlara kadar Devlet'in çökme sebebi olarak yeniçeriler ve devlet adamları gösterilmiştir. Oysa bunlar bir alet, ikinci derecede bir vasıta ve sebeptir. Asıl sebep saray ve din adamlarıydı. Bunları elde tutanlar da yabancı unsurdu. Türk'ün meşhur meselidir: «Balık baştan kokar!» Tanzimat bile hataları bunlara atfetmek cesaretini gösterememiştir.

Tanzimat hareketi «Vaka-yı Hayriye» ile yeniçerileri zaten ortadan kaldırmıştı. Onların vücutlarının kalkması bile çökmeyi durdurmaya yetmeyince, bu durum yurtseverlerin gözünü açmış, asıl sebebin saray ve aynı zamanda din adamlarında olduğunu göstermiştir. Bunun üzerine millette padişahlar ve baskıcı yönetimleri aleyhine akımlar ve mücadeleler başlamış, Meşrutiyet yönetimi konmuştur. Keza yeni nesilde din adamları aleyhinde de bir hareket hasıl olmuştur.

Fakat padişahlardan gelen de giden de aynı kumaştan yapılmıştı. Birbirini aratıyorlardı. Mesela: İkinci Abdülhamid, Abdülaziz'i çok aratmıştı. Altıncı Mehmed Vahideddin meşrutiyeti kaldırmak çaresini düşünüyordu. Bunlar şahısların değişmesinin önemi olmadığını, ilkelerin değiştirilmesi, kökten hareket edilmesi gerektiğini gösterdi. Bireysel saltanat kaldırılıp yerine demokrasi ve cumhuriyet ilan edildi. Din adamlarının dini ve devleti birbirine karıştırmaları, dini politikaya alet etmeleri, tutuculuk ve cehaletle devlet ve milleti on üç yüzyıl geride yaşatmak istemeleri din ve devletin ayrılması ilkesinin uygulanması gerektiğini göstermiş ve bunlar yapılmıştır. Fakat bunlar yine yeterli değildir. Bu yüksek ve yüce ilkelerin, sistemlerin semere vermesi bizzat milletin benliğine sahip, meşru duygulu, bireysel ve kitlesel millî çıkarları idrak edecek bir surette eğitilmesine, yükselmesine bağlıdır. Bunun için her şeyden önce eğitim ve öğretime önem verilmelidir.

Bu hanedanın belirgin niteliği, ilk yüzyılda millî ruh ile büyüklüğü bir yüzyıl içinde yabancı unsurlarla bedensel ve ahlaksal bozulmaya uğrayıp, bir iki istisna bir tarafa bırakılırsa, baştan aşağı küçüklüktür. Türkiye'nin bu hanedan zamanındaki belirgin niteliği Türklüğünü kaybedip bir milliyet ifade etmeyen «osmanlılık» adı altında devletce, yönetimce, görenekler bakımından, dilce, edebiyatça, bilimce, duyguca, ruhça kısacası her açıdan kozmopolitliktir. Cehalet ve tutuculuk, yönetim bozukluğu, dış ilişkilerde gaflet ve aldanma öteki belirgin nitelikleridir.

Anadolu'da bile incelenmeye değer bir sorundur. Yurdumuzuda kökleşmiş bir asayişsizlik ve eşkiyalık vardır. İlk aşayişi koruyanlar Sipahiler, timar sahipleridir. Gerek birinci, gerek ikinci sülaler zamanında Türk akınında her uruk bir yere yerleşmiştir. Bu yerler otlaklardır. Onlarca önce yaylak ve kışlaklar tutulmuştur. Bu da çoban yaşamının sonucudur. Çünkü Türkler sürüleri ile beraber gelmişlerdir. Türklerde timar usulü vardır.

Bunu «mukataa» adıyla Selçuklular'da ve onlardan çok önce Mısır'da Dolunlular'da da görüyoruz. Bu usulde ordu maaş olarak nakit yerine arazi gelirlerini almaktadır. Sipahilerin düzenli zamanlarında köylü ve ekici ürünün bir kısmını Sipahiye veriyor, diğer kısmının kendinde kalacağından emin bulunuyordu. Ve bu durumdan da memnundu. Bu halin bir şekli bugün bile vardır. Hükümetin asayişi sağlayamadığını gören köylüler kuvvetli bir eşkiyaya sığınmış, onu besleyip korumuş, o da başka eşkıyayı o köye yaklaştırmamıştır. Sipahilerde düzen bozulunca asayişsizlik alabildiğine gitmiştir. Görevini yapamayan Sipahi, yine ürüne iştirak etmek istemiş, bu durumda ise kavga çıkmıştır. Sipahiler kaldırıldığında üretici durumunda olmayanlar doğal olarak soygunculuğa başlamışlardır.

Daha sonra jandarma örgütü kurulmuş ise de, o da görevini yeterince yapamamıştır. Çerkes, Gürcü gibi göçmenlerin gelmesi de asayişsizliği artırmıştır. Bunun da sebebi tekniğe uygun biçimde iskan yapılmayıp bu göçmenlerin üretici durumuna getirilememeleridir. Bu da asayişi bozanlara bir unsur daha eklemiştir.

Bir de Türkiye Tarihine bakılırsa, hemen her ihtilal ve devrimden sonra ayaktakımının coşması, bazen iktidara geçmesi, bazen ise iktida-

ra geçenlerin çevresinde yer almalarıdır. Bazı tarihçilerimiz buna «cuşiş-i iclaf» demektedirler. Bu da devrimlerin başarısızlıklarına sebep olmuştur. Devletin kötü yazgılarından biri de budur.

Bu bölüme bir de Türkiye'nin başlangıcından bugüne kadar ekonomik durumunu inceleyen bir konu eklemek gerekirdi. Fakat böyle bir inceleme bulamadık. Uzmanlık alanımızda olmadığından da bu konuya yer verilememiştir.

III. CUMHURİYET

Bu devre için birinci ciltte «Uyanma Devri»nde özet bilgi verildi. İlk Cumhurbaşkanı millî hareketleri birleştirip yönetmiş olan Mustafa Kemal Paşa'dır. Cumhuriyetin ilanıyla beraber Ankara'nın hükümet merkezi olmasına da karar verilmiş, yeni Anayasa tamamlanmıştır. Millet Meclisi'nin kuvveti bir derece azaltılmış, Bakanların seçim hakkı Meclis'ten alınıp Cumhurbaşkanı'na verilmiş, Bakanlar kurulu usulü yeniden meydana getirilmiştir. Birinci Büyük Millet Meclisi'nde özü oluşturulan Anayasa, İkinci Büyük Millet Meclisi tarafından tamamlanmıştır. Son zamanın iki esas anlaşması olan Moskova ve Lozan Anlaşmalarından Doğu'da Moskava Anlaşması tipinde Ukranya, Azerbaycan Gürcü ve Ermenilerle anlaşmalar yapıldığı gibi Lozan Anlaşması tipinde Amerika, Lehistan, Avusturya, Macaristan, Almanya ve Arnavutluk ile anlaşmalar yapılmış, İspanya, Felemenk gibi birtakım devletlerle de yapılmaya devam edilmektedir.

TÜRKİYE DEVLETİ'NİN ARAŞTIRMA YOLUYLA GENEL BİR İNCELEMESİ

Bu devlet 1076 yılında Orta Asya'da başlamıştır. Güneye ve batıya doğru yayılıp Asya'dan Avrupa ve Afrika'ya geçmiş, Hindistan'a Basra Körfezi'ne Babülmendeb'e(*) Sudan'a, Fas'a, Viyana'ya, şimdiki Rusya'nın yarı yerlerine kadar varmıştır. Bu görkemli İmparatorluğun gövdesi, merkezi Anadolu olmuş öteki yerler organları yerine geçmiştir. Bu organlar değişik dönemlerde bazen alınmış, bazen kaybedilmiştir. 1076 yılından bugüne kadar yaşadığından 873(**) yıl bir ömür sürmüştür ki, Avrupa'daki en eski devletler de aşağı yukarı bu kadar bir yaşama ve bir eskiliğe sahiptirler. Demek biz eski devletlerdeniz. Milletçe eskiliğimiz ise Avrupa milletlerinin hepsinden eskidir. Uygarlık bakımından varlığımız ise onlardan çok eskidir. Onlardan önce bir değil, birkaç uygarlık yaratmışızdır.

Türkiye Devleti Hindistan ile Hazar Denizi ve Basra Körfezi'nden Viyana'ya ve Fas'a, Türkistan ile Karadeniz'in kuzeyindeki topraklar ve Lehistan'dan Yemen'e, Sudan ve Çad Gölü'ne kadar uzanan bir İmparatorluktur. Dokuz yüzyıllık bir devlettir. Devir devir çöküntülere düşmüş ise de, yaşamının büyük bölümü görkemli geçmiştir.

Bu devletin yaşamının üç esaslı devresi vardır:

1- Selçuklu Sülalesi (Birinci Sülale)
2- Osmanlı Sülalesi (İkinci Sülale)
3- Cumhuriyet.

Selçuklu Sülalesi Devleti kurmuştur. Ancak bir müddet sonra aile bozulmuştur. Post kavgasıyla birbirlerini yediklerinden, saraylarına Bizanslı prensesler girdiğinden, hükümet işlerinde yabancı unsurlar üstün geldiğinden, bir vakit hükümdarlardan birinin annesinin Bizanslı olması sayesinde Konya'ya Rumların akın akın gelip dolmalarından ve işlere parmak sokmalarından, bunlara dış bir unsur da eklenmesinden yani Cengizlilerin saldırısından Devlet, çökmeye doğru sürüklenmiş, batmasına ramak kalmışken, Selçuklu Hanedanı batıp yerine Osmanlı Hanedanı geçmiştir. Devlet bu sülalenin padişahları sayesinde önce büyük bir gelişmeye, büyük fetihlere sahip olmuştur.

(*) Kızıldeniz'i Aden Körfezi'ne ve Hint Okyanusu'na bağlayan boğaz.

(**) 1993 yılına göre 917 yılı denilebilir.

Yabancı unsur bu sülaleyi de bozmak için yine yetişmiş, aynı dert ile, Türk'ün devletlerini öldüren aynı ırsi hastalık ile bu sülale de bozulup çökmüştür.

Bunların çökmesi Selçuk Sülalesi'ninki gibi doğal bir surette olmayıp zorunlu bir biçimde millet tarafından yapılmış, bütün aile çoluk-çocuklarıyla beraber sınır dışına çıkarılıp yerine cumhuriyet konmuştur.

Burada dikkate layık önemli bir tarihi olay vardır. O da bu iki sülale çökecekleri zaman Devlet'in hemen aynı toprağa sahip bulunmasıdır. Selçuklular Hanedanı batarken Türkiye bütün doğuda ve güneyde topraklarını kaybetmiş, yalnız Anadolu'ya sahipti. Osmanlılar Hanedanı da batarken, Devlet Irak, Suriye ve Arabistan'ı, bütün batıdaki ve güneydeki topraklarını kaybetmiş, yalnız Anadolu'ya sahip bulunmuştur. Gerçi Selçuklular'ın çöküşlerinde, Osmanlılar'ın çöküşlerinde olduğu gibi Devlet, Trakya ve İstanbul'a sahip değildi. Fakat son hareket zamanında da İstanbul ve Trakya Devlet'in maddeten elinden çıkmış bulunuyordu. O kaynakların para ve insan kuvvetinden yararlanılamıyordu. Yani iki sülalenin çöküş zamanında da toprak aynı idi. Bu çöküş tarihi olaydan şu sonuca varacağız: Anadolu tek başına bir kuvvet ve «enerji» kaynağıdır. Bunlar onun bağrında uyurlar. Demek Anadolu'yu iyi korumayı, özellikle her yönden geliştirmeyi bilirsek bu Devlet daima yaşar ve uğrayacağı her vartadan kurtulur. Demek her şeyden, her yerden önce Anadolu'ya bakmak gerekir.

Şu üç dönemlik yaşamı genel çizgileriyle incelersek, onda şu dönemlerle karşılaşırız:

1 - Selçuklu Sülalesinin gelişmesi.
2 - Selçuklu Sülalesinin bozulması.
3 - Selçuklu Sülalesinin çöküşü.
4 - Birinci Tevaif-i Müluk.
5 - Osmanlı Sülalesinin ilk gelişmesi.
6 - İkinci Tevaif-i Müluk (Fetret, Anarşi).
7 - Osmanlı Sülalesinin ikinci gelişmesi.
8 - Osmanlı Sülalesinin bozulması ve gerilemesi.
9 - Osmanlı Sülalesinin çökmesi.
10 - Cumhuriyet.

Şimdiye kadar bunlar hakkında gereken bilgi verildiğinden burada ayrıntıya girilmeyip yalnızca bir tasnif halinde gösterilmiştir. Yalnız «Tevaif-i Müluk»u birbirinden farkedebilmek için birincisine «Birinci Tevaif-i Müluk», ikincisine «İkinci Tevaif-i Müluk» demek gerektiğini ekleyebiliriz.

Bu Devlet'te esas hukuk noktasından üç dönem vardır.

1- Mutlakiyet ve istibdat (Buna «Teokrasili otokrasi» demek daha iyi bir terim olur.)

2- Meşrutiyet.

3- Cumhuriyet.

Bu Devlet'te kültür bakımından da dört dönem vardır.
1- Acemcilik (Selçuklular zamanı).
2- Arap ve Acem taklidi (Osmanlılar zamanı).
3- Avrupa taklidi (Osmanlıların son zamanı).
4- Türkçülük ve millîcilik (Millî egemenlik zamanı).

Birinci ve ikinci dönemler önce parlak bir dönem yaşatmışlarsa da derhal sönmüşlerdir. Yalnız dinin birleştirdiği Türk'ün bu iki düşmanının kültürü, onun ruhuna uygun gelmemiştir. Bu fidanlar o kadar gayrete, bakıma rağmen çarçabuk kurumaya, verdiği meyveler çürümeye başlamıştır. Üçüncü dönem Arap ve Acem fidanın yaşam yeteneği olmadığından onun bu kurumuş olan kütüğüne Avrupa aşısı yapmakla ve boş yere yorulmakla geçmiştir. İşte bu tarihsel ve maddi deney, gözlem, olgu, zarar ve felaketlerden sonra, doğru yol bulunmuştur. Böylece dördüncü dönem başlamıştır. Avrupa'nın bütün gelişmişliği -ahlaksızlık öteki çökme etkenlerinden iyice yıkanıp erittikten, iyi bir dezenfekte ettikten sonra- Türklük kadrosu içine konacaktır. Millet hurafeler, hayaller ve kuramlardan arındırılıp maddi, müsbet ve eylemsel alana konacaktır. Millete yeni düşünce böyle oluşacaktır.

Türkiye'de devir devir kültür, bilim, sanat ve uygarlık alanlarında gelişmeler ve çözülmeler görmüştür. Bu konuda Selçuklular zamanında ilk dönem zengindir; fakat dilce Aceme hizmet edilmiştir. O zamanın bilimi ve edebî ürününden bize pek bir şey kalmamıştır. Yalnız orijinal bir mimari olan Türk mimarisinin yüksek örneklerini zevkli zevkli seyretmekteyiz. Avrupalı sanatkarlarının bunlar hakkındaki takdirlerini, alkışlarını gördükçe keyifleniyoruz.

Osmanlılar zamanında yine Arap ve Acem kültür ve diline maalesef hizmetler varsa da ve bilginlerimiz birçok Arapça eserler yazmışlarsa da yine birçok da Türkçe eserler meydana getirmişlerdir. Bu dönemden elimizde epeyce değerli millî yadigarlar vardır. Aynı zamanda bunlar da yine tamamıyla orijinal bir mimari ortaya çıkarmışlardır. Bugün bu mimarının değerli örnekleriyle göğsümüz kabarmaktadır. Osmanlı Sülalesi zamanında Türkiye Türklerinin meydana getirdikleri uygarlıkla bütün dünyaya karşı öğünmek hakkımızdır.

Türkiye'nin doğu, batı ve kuzeyindeki devletler ve milletlerle ilişkisi ve rekabeti olmuştur. İran toprağının ezelden beri Türk ile çekişmesi, uğraşması bilinmektedir. İran Türkleştikten, Türk hanedanların egemenliği altına girdikten sonra da bu ülke yine bu rekabet ve düşmanlıktan vazgeçmemiştir. Önce kuzey ve kuzeydoğusundaki Türklerle uğraşan İran'ın bu seferki Türk sahipleri de Etrak Irmağı civarındaki setleri kuzeydeki kandaşlarına karşı korumuş ve savunmuştur. Mavera-yı Kafkas'daki setleri de yine diğer kandaşlarına karşı beklemişlerdir. İran bu sefer Türk'e karşı bir batı cephesini de Doğu Anadolu'da kurmuştur. Bu Türk İran, İranlılar hükmü altında ve Selçuklu Sülalesi zamanında Türkiye ile mücadele etmiş ve üstün gelmiştir. Sonra İran'ın «İran Türk Şahları» dediğim hükümdarları da Türkiye'nin Osmanlı Padişahları ile durmayıp uğraşmışlardır. Bu mücadelenin esası, her zaman olduğu gibi, toprak, çıkar, hatta birbirinin tacına

sahip olmaktır. Ruhu, eldeki bayrağı da sünnilik ve şiiliktir.

Bu doğu mücadelesinde Türkiye'nin ufak bir hasmı daha vardır. O da Ermenilerdir. Ermenistan Ararat'da Bizans tarafından mahvedilmiş, buralar Selçuklu Sülalesi zamanında Türkiye'nin eline geçmiş, orada ocakları sönen Ermenilerden bir kısmı Toros Dağlarına kaçıp oralardan gelip geçen Haçlıların yardımıyla Kilikya'da tutunmuşlar, yine Selçuklular zamanında Türkiye ve Türkler'le ara vermeksizin uğraşmışlar, Türk'ün canına kasdetmişler, Avrupa'ya mazlumluklarına dair müthiş yaygaralar kopararak «Hıristiyanlık adına üzerimize davet etmişlerdir. Oraya dikilen, fakat kök salıp dal budak veremeyen Ermenilik ağacı Mısır Türkleri tarafından kesilip kurutulduktan ve Ermeniler Osmanlı Sülalesinin hemen bütün zamanında Türkiye'nin bir uyruğu olduktan sonra da rahat durmayıp Türkiye aleyhine çalışmışlardır. Araçlar yine aynıdır: Mazlumluktan, öldürüldüklerinden söz etmek, yaygaralı propaganda, para ve imdat istemek, Avrupa'yı kendilerini kurtarmak için, yani Türkiye'yi mahvetmek ve kendilerine beylik vermek için davet, Avrupa'nın dikkatini çekmek için ihtilal yapmak, bomba atmak, gibi... Son devrede Ermeniler birçok kanlı ve felaketli ihtilaller yapmışlardır. Pek çok Türk kırmışlar, kendileri de pek çok kırılmışlardır.

Türkiye'nin önemli mücadelesi Müslümanlık ve Hıristiyanlık mücadelesidir. Bu mücadele bir dini rekabet ve onun vuruşmasıdır. Aynı zamanda Asya ve Avrupa rekabetidir. Bu mücadelenin adı «Haçlı Seferleri» eski deyimimizce «Ehl-i Salip»tir. Bu mücadelelerde doğunun temsilcisi daima Türk'tür. Evvelce Türkler (Hunlar) birkaç kez Avrupa'ya girmiş, Roma ve Paris kapılarına kadar varmışlardı. Sonra Avupa Hıristiyanlık tutuculuğunun sağladığı kuvvetle Doğu'yu istila ediyordu. Makedonya ve Trakya'dan İstanbul'a gelip oradan Anadolu'ya dalıyor, erimeye başlıyor, bazen büsbütün bitiyor, bazen de Suriye'ye varıyor ve orada derhal ya da bir süre sonra mahvolup gidiyordu. Kudüs, yani İsa'nın doğduğu yeri müslümanlardan kurtarmak davası peşindeki bu insanların bir yolu da denizdi. Gemilerle Kıbrıs'a, Akka'ya gelirlerdi. Bazen de önce Mısır üzerine yürürlerdi. Çünkü oradaki Türklerden de pek rahatsız idiler. Orada pek çok can ve mal bırakırlardı.

Selçuklu Hanedanı zamanında Haçlıların saldırıları Türkiye'nin önemli bir mücadelesi olmuştur. Türkler büyük buhranlar içinde Avrupa tutucularıyla uğraşmışlardır. Avrupa Suriye'yi elde etmişken, nihayet hepsini bırakıp çekilmiş, Avrupa'nın Asya'ya Haçlı ordularıyla din uğruna saldırıları büyük bir bozgunla son bulmuştur. Türkiye, Osmanlı Sülalesi zamanında, önce Suriye'yi savaş alanı yapan Haçlıları, yani Avrupa kuvvetlerini süre süre ta Tuna'nın ötesine uzun bir mesafe geriye atmıştı. Artık savaş alanı Tuna boyları olmuştu.

Avrupa'nın özellikle Türkiye'ye saldırısı Osmanlı Sülalesi zamanındadır. Avrupalılar bazan din kisvesine bürünerek aralarında büyük anlaşmalar yapıp müttefik büyük ordularla Tuna boylarında bize saldırmışlardır. Birkaç yüzyıl bu saldırılar tarafımızdan başarıyla defedilmiştir. Fakat Avrupa'nın gelişme ve yenilik yolunda başladığı faaliyete karşı bizim cehalet ve geriliğimiz sonunda Avrupa'nın üstünlüğünü sağlamıştır. Bu devrede Avrupa'nın açtığı bayrak «Vahşi Türkleri Avru-

pa'dan kovmak»tır. Güya din etkeni yoktur! Güya artık «Haçlı»lar değillerdir!. Gerçi asıl amac varlık mücadelesi, ekonomik baskı ve sömürge politikasıydı. Fakat herhalde yine eski «haçlılık zihniyeti» de vardı. Bu etkeni daha dün bile gördük. Avrupa onu utanmadan açıkça gösterdi. Bize hergün «tutucu» diye bağıran o Avrupa, Dünya Savaşı'nda Kudüs'ün İngilizler tarafından zaptı üzerine genel şenlik yapmıştır. Tuhafı şu ki, bunlar yalnız İngiltere'de, Fransa'da değil, o zaman müttefikimiz olan Avusturya'da bile yapılmıştır. Beraber kan döktüğümüz dostumuz bir devlet, bir şehrimizin bizden ortak düşmanımıza geçtiğini kutlamıştır. Bu kez Avrupa Türk'e ve Asya'ya üstün gelmiştir. Bakalım bu zaferleri ne kadar sürderecektir?!..

Avrupa ile bu çarpışmamızın dört sonucu olmuştur:

1- Bizden, Doğudan, Müslümandan uygarlık ve bilim adamları.

2- Aleyhimize de Avrupa propagandası yapılması.

3- Avrupa'nın Doğu'da gözü kalması.

4- Onları bizdeki Hıristiyan unsurların kışkırtmaları.

Türk akınlarından halsiz kalan Macarlar, Lehler, Ulahlar, Hırvatlar, Türk ordularından dayak yiyen Alman, Fransız, Venedik gibi milletler «Türk vahşiliği!» diye barbar bağırmışlardır. Aleyhimize öyle iftiralar uydurmuş ve yapmışlardır ki, insan bunların nasıl bu adamların akıllarına gelip de uydurduklarına şaşar! Biz onlardan tutsak alırdık, elçilerini Yedikule Zindanı'rıa hapsederdik, böyle şeyler yapardık; fakat o zaman bu gibi şeyler bizde değil, onlarda da vardı. Bu haller geneldi. Mesela: Venedikliler bizden tutsak alır, başka yere götürür, satarlardı. Onlar bugün insanlık bakımından bu kadar ayıp görülen insan ticaretini yaparlardı. Hatta tutsaklarımızı bazen gemilerinin direklerine asarak sallandırırlardı. Bundan bir yüzyıl önce, yani daha dün Fransızların meşhur Napolyon'u Gazze'de eline geçirdiği bin tutsağımızı bir saat içinde öldürmüştür. Bu gibi olaylar sayıp dökmekle bitmez. O halde bize bu tarzdaki saldırıları haksızdır. Zaten bu şikayetler, propagandalar yeniklerin işidir. Aleyhimizdeki bu propagandaya uyruğumuz olan Sırp, Bulgar, Rum ve Ermeni halkı da kuvvet vermiştir. Onlar da mahkum milletlerdi, yapacakları iş budur. Bu işte Hıristiyanlık tutuculuğu da rol oynamıştır. Kısacası Türk vahşi, yeteneksiz gibi sıfatlarla Avrupa ve Amerika'da tanıtılmıştır. Bu yanlışlıkları düzeltmek, bu iftiraları gidermek, gerçeği Avrupa'ya, Amerika'ya ve bütün dünyaya öğretmek Türk'ün bugünkü neslinin en kutsal görevlerindendir.

Avrupa Hıristiyanlık adına Doğu'da kendisine kuvvetli bir yardımcı bulmuştur. Bu da Rusya'dır. Deli Petro zamanında Rusya'da «panislavizm»in esasları atılmıştır. Bu davayı ortaya çıkaran bir Hırvat papazdır. Bu davaya göre Slavlar Rus, Leh, Çek, Sırp, Hırvat ve Bulgar adıyla altı kabiledir. Bunları Rusya kurtarmalıdır. Bu Hıristiyanlar, hatta Ermeniler bile kendilerini kurtarması için Deli Petro'ya başvurmuşlardır. Rusya bunları kurtarmak için «Hıristiyanlık» ve «insanlık» maskelerini yüzüne koyup Ermeni ve Rumları da bunlarla beraber kurtarmak üzere Türkiye aleyhine mücadeleye başlamış, kanlı savaşlara girmiştir. İşte Rusya, bu suretle Türkiye'de «Hıristiyan koruyucusu» tavrını takınmıştır. Ruslarla olan savaşlarımızda bizdeki

Hıristiyanlar büyük umutlara kapılmışlar, ellerinden geldiği kadar onlara yardım etmişlerdir. Pan-islavizmin resmi surette örgütü 1856 yılında Moskova Üniversitesi koruyucusu «Bahmetiyef» tarafından yapılmıştır.

Avrupa ve Rusya bizim Hıristiyan unsurlarını aleyhimize ayaklandırmayı Türkiye'nin yıkılması için etkili bir vasıta olarak keşfetmiş ve kullanmıştır. Hele II. Abdülhamit'ten beri Türkiye'yi mahvetmek veya ondan yer almak isteyen devletlerin Türkiye Hıristiyanlarının zulüm çektiklerinden sözetmeleri ve bu suretle müdahele veya savaşmaları iyice moda olmuştu. Ruslar Sırbistan, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, İstanbul ve Anadolu Rumlarının ve Ermenilerinin; Fransızlar ile son zamanda Amerikalılar da Ermeniler'in koruyucusu kesilmişlerdir.

Uyruğumuzdan Hıristiyan milletleri ayırmaları ile ilgili olayların dikkate değer ve yararlı bir başlangıç değişimi vardır. İsyan eden her Hıristiyan millet için önce mevzii yönetim, o olunca özerklik istenmiştir. O da alınınca arkasından bizden ayrılma ve bağımsızlık gelmiştir. Her derece, diğerine yol açmış, diğerinin yapılması için daha iyi çalışır bir ortam hazırlamıştır. Bu olay tarihimizin sayfaları arasında açıkça durur. Bundan devlet'in ileri gelenleri bir anlam çıkarmalıdırlar ki yerel yönetimler, ayrıcalıklar bağımsızlıkların başlangıcıdır. Ona göre davranılmalıdır.

Bu Haçlı Seferleri, Türkiye'nin Birinci Sülalesi zamanında Türkiye Türkleri'nden, Mısır Türkleri'nden uygarlık, bilim adına Avrupalılar'a çok şeyler öğretmişlerdir. Bu yalnız bilim ve sanata münhasır kalmayıp ordu örgütü ve yönetimine, hatta kıyafetlere kadar varmıştır. Onlar Doğu'dan bunları bile alıp öğrenmişlerdir. Mısır Ordusunda her tümen ve alayın ayrı renkte elbise, bayrak, her subayın rütbesine göre zırhının üzerinden ayrı bir şekil ve renkte bir işaret ve arma olduğunu görüp bunları kopya etmişlerdir. Hatta armaya Fransızca «armuvari» (armoiries) demişlerdir.

Türkiye'nin bu din mücadelesinden bir tanesi de Bizans'la olan mücadelesidir. Fakat bu mücadelenin de esas politik çıkar rekabetidir. Türkiye bu rekabeti kendisi açmıştır. Bizans'ı; bu çürüyüp kokmuş olan politik canlıyı mahvedip bu mücadeleyi başarıyla bitirmiştir. Türkiye bunda kendisi saldırmış, oysa Birinci Sülale zamanındaki saldırıyı Haçlılar yapmışlardı. İkinci Avrupa mücadelesinde ise saldıran Türkiye'dir. Bu saldırı Bizans'la başlamış, onun işi bitince Avrupa üzerine saldırılmıştır. O zaman gücümüz, Avrupa'nın bizden korkusu öyleydi ki, Avrupalılar çocuklarını bile «Türk geliyor!» diye korkuturlar, her gün belirli saatte «Allah Türkler'den kurtarsın!» diye çanlar çalarlar, dua ederlerdi. Bu çanlar «Türk çanı» adını almıştı. «Türk gibi kuvvetli, dayanıklı ve sert» Avrupalılarca bir özdeyiştir. Bu özdeyiş de o zamanların anısı olacaktır.

Türkiye'nin bir de mezhep mücadelesi vardır. Bu da sünnilik-şiilik rekabeti ve çekişmesidir. Bu mücadele ta Birinci Sülale zamanında başlamıştır. Selçuklu Hanedanı zamanında Devlet, İran ve Suriye'deki şiiler, özellikle Batınlılar ile uğraşmıştır. Bu mücadele nihayet İkinci Sülale zamanında canlanmış, büyümüş, pek artmıştır. Bu dava yüzünden Osmanlı Padişahları ile İran Türk Şahları yüzyıllarca birbiriyle

gırtlaklaşmışlardır. Bir aralık şiilik kuvvetlenmiş ve ustaca bir propaganda ile Anadolu'ya yayılmış, nihayet bütün Türkiye'yi istila etmek durumuna gelmiştir. İran'da şiiliğe İlhanlılar kuvvet vermişlerdi. O zamanlar, özellikle İran Şahları zamanında İran'dan Türkiye'ye şii şeyhleri, propagandacıları geliyordu. Bir söylentiye göre Aksak Timur Anadolu'ya zaptettiği vakit Teke'de Şeyh Sadreddin adında bir şii vardı. Bu kişi Timur'a yalvarıp Tekelileri kurtarmıştı. Bunun üzerine bu hizmetine karşılık Tekelliler şiiliği kabul etmişlerdi. İşte Anadolu'da şiilik böyle başlamıştır. Şiilik aleyhine en büyük tepkiyi gösteren Yavuz Sultan Selim'dir. Anadolu'da şiiliğe kıran salmıştır. Pek çok şii kırmıştır.

Türkiye tarihinde yer alan bir olayı daha açıklamak gerekir. Bu da büyük, haddinden fazla fetihlerin doğurduğu sonuçlar ve verdiği zararlardır. Bu hal bütün dünyadaki Türklerde vardır. Bu fetihler Türkleri önceleri gelip geçiciliğe, göçebeliğe alıştırmıştır. Yer alınır, yerleşmeden daha ilerisi alınır, oraya gidilirdi. Birkaç yüzyıl bu böyle devam etti. Sonra geri çekilme başlandı. Birgün bir yerden çıkılır, diğer bir yere gelinir, orada durulamayıp öbür gün daha geriye çekilinirdi. Hâlâ bugüne kadar çekildik. İşte bunlar bizde hayatta, düşüncede görenekte, mizacda kararsızlık doğurmuştur. Bu suretledir ki, iyice yerleşilip bayındırlık işlerine yeterince bakılmamıştır. İkinci ve önemli bir zarar birçok Türk nüfusunun heder olup gitmesidir. Hep zaptettiğimiz yere Türk gidiyordu. Bunlar göç ederek, ordu, memurluk suretleriyle gidiyor, oralarda kalıyorlardı. Macaristan'a, Bosna-Hersek'e, Mora'ya, Adalar'a, Irak'a, Suriye ve Yemen'e, Mısır'a, Sudan'a, ta Fas'a, Kuzey Afrika'ya kadar gittiler. Geri çekilme başladığı zaman bu Türklerin birçoğu yurda dönemediler. Orada ya kesildiler, ya öteki ırklarla kaynaştırılıp bittiler. Cezayir, Tunus ve Trablus'da Mısır, hatta Sudan'da, Suriye ve Irak'da bugün birçok adam vardır ki, bir kelime Türkçe bilmedikleri halde Türk olduklarını henüz öğrenmiştir. Türklüklerini unutmuşlar ise elbet sayısızdır. Birkaç göbek sonra bugün henüz cinslerini bilenler de unutacaklardır. Bir örnek: Mısır'da bundan yüzyıl önce yani Mehmet Ali Paşa zamanında 2 milyon nüfus vardı. Bunun hemen yarısı Türk'tü. Bugün Mısır'da 14 milyon nüfus var. Türkçe konuşan Mısırlı belki yüz aileden, dilini unutup da yalnız asıllarının Türk olduğunu bilenler bin aileden fazla değildir.

Genel Türklük açısından düşününce işte böyle ölçüsüz fetihler sonucu Hindistan'da, Çin'de, Rusya'da, Romanya'da, Macaristan'da, Bosna-Hersek'te, Makedonya'da, Arnavutluk'ta, Yunanistan'da, Arabistan'da ve Afrika'da milyonlarca Türk bıraktık, kaybettik. Nüfus, bir devlet ve millet için her kuvvetin esasıdır. Demek, ne büyük zarara uğramışız.

Bir noktayı bir kez daha vurgulamak ve iyice zihinlere yerleştirmek gerekir. O da Türkiye'nin şairleridir. Bu şairler İkinci Sülalenin ilk devresinde şuursuz, meddah, kase yalayıcı, para canlısı insanlardır. Devlet adamlarını, özellikle padişahları överek bir baskıcı ve bir müstebit, inatçı zalimler yaptıkları gibi, halka da ahlaksızlık dersi vermişlerdir. Övdükleri şey rakı, afyon, esrar, kadın ve oğlandır. Doğa tasviri eğitici şiirler, kahramanlık ve aşk gibi şeyler bunlarda yoktur ya da cok azdır. Bunlar önce Acem ve Arap ahlaksızlığını edebiyat, güzel sa-

nat diye bize sokmuşlardır. Son devirde ise şairlerimiz vatan ve gelişme duygusu vermeye çalışmışlardır. Fakat bu güzel işlerinin yanında bir pek fena işleri vardır ki, o da Avrupa'nın övgüsüne kapılmış olmalarıdır. Bunlar Avrupalıları göklere çıkarıp Türk'ü aşağılamışlar ve Türklüğü cehennemin dibine batırmışlardır. Onların verdikleri zararlı telkine göre Avrupa cennet, Avrupalılar melektir. Bu şair ve yazarların bu bilinçsiz propagandası Türk'ün benliğini katil gibi öldürüp bitirmiştir. Benliği olmayan bir millet ise hiç bir şey olamayacağından sise tutulmuş gemi gibi rotasını şaşırıp kalmıştır. Bu zararlı sonuca gerçekte Tanzimat'ın etkisi olmuştur. Zaten bu şairlerin düşünceleri, Tanzimat'ın zihniyeti ve ruhudur. Buna doğrudan doğruya «Tanzimatın kötülüğü» demek daha doğru olur. Son devrenin bu şair ve yazarları Tanzimat'ın temsilcileri ve uygulanmasına çalışan ustalarıdır.

Ancak yarım yüzyıldan beri bilinçli, yurtsever Türkçe eğitici, ahlak propagandası yapan, özellikle güzel zevklere, yüksek duygulara yönelen şair ve yazarlar görülmüştür. Bu değerli şairlerimiz şiirlerinde hayvansal ve şehvet dolu zevkler yerine doğa güzelliklerini işlemişlerdir. Fakat üzülerek belirteyim ki bunların da bir kısmı seks edebiyatı yapmaktadır.

TÜRKİYE'NİN BİRİNCİ VE İKİNCİ SÜLALELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Bu konuyu bitirmeden önce Türkiye'nin Birinci ve İkinci Sülaleleri arasında bir karşılaştırma yapmak yararlı olacaktır.

Ömür ve sayı bakımından İkinci Sülale, Birinci'den üstündür. Her iki sülaleden de pek değerli padişahlar yetişmiştir; fakat bozulmuşluk ve değersizlikçe İkinci Sülale, Birinci Sülale'yi geçer. Bilim ve sanat yönüyle iki aile de bir devrede takdire değerdir. İkisi de birer orijinal mimari sanat meydana getirmişlerdir. Bir devrede ise bilimsizlikte ve sanatsızlıkta birbirine eşittirler. Bayındırlık kuvveti Birinci Sülalede pek fazladır. Türkiye'nin hemen her tarafını bayındır hale kavuşturmuşlardır. Sulama ve tarım işlerinde pek çok hizmetleri vardır. Köprü, ark gibi eserleri hemen her tarafta halen görülmektedir. Birinciler en çok Konya, Niğde, Divriği, Sivas ve Erzurum'da anıtlar yapmışlardır. İkinciler ise Bursa, Edirne ve özellikle İstanbul'u süslemişlerdir. Birinciler cami ve türbelerinde bile ejderha, kartal (sungur olmalıdır), koç başı gibi resimler yapmışlardır. Erzurum'da bir türbede koç başı gördüm. Yine Erzurum'da bir camide başaklar üzerine kanat açmış bir kartal resmi vardır. İkinciler ise resim kullanmayıp çiniye, yazıya, çiçek gibi şeylere kuvvet vermişlerdi. Yönetim ve örgütlenme her iki sülalede de hemen birbirinin aynıdır. Hiç olmazsa esaslar birdir. Bu da doğaldır. Çünkü her ikisinde ve Türk usulleri, dini kurallar, Arap ve Acem gelenek ve görenekleri vardır. Zaten bundan dolayı İkinci Sülaleye, Birinci Sülale'nin ikinci nüshası veya devamı denebilir. İkinci Sülale devresi, bir tutuculuk ve yobazlık devresidir. Oysa Birincilerde tutuculuk hali zayıftır. Millî sima Birinci Sülalede İkinci Sülale'ye oranla daha fazladır. Fakat her ikisi de milliyete, millî dile millî kültüre kayıtsız lakayd ve yabancıdırlar. Birinci Sülale'nin İkinci Sülale'ye bir üstünlüğü daha vardır ki, uygar eserlerini bir noktaya toplamayıp Türkiye'nin her tarafına dağıtmıştır. Her yere cami, medrese, kervansaray, gibi toplumsal yapılar yapmıştır. Oysa İkinci Sülale bütün bilimi, bayındırlık işlerini ve örgütlenmeyi İstanbul, Edirne ve Bursa gibi üç merkeze toplamıştır. Bir müddet sonra bunlardan son iki merkezi de ihmal edip bütün kuvvetini İstanbul'a sarfetmiştir. Orada hesapsız camiler, saraylar, medreseler, kışlalar, mektepler, fabrikalar yapmıştır. Her ne buldularsa İstanbul'a doldurmuşlardır. Şu zıddiyeti belirtmek şu noktayı açıklamak için önemlidir: Son millî hareket zamanında İstanbul düşman eline geçince bütün kurumlar da düşman eline geçmiş oldu. Yani Devlet'in beyni düşman eline geçmiştir. O vakit hükümetçe, memurca, eğitim ve öğretim bakımından, askerlikçe, hele silah ve çephane açısından pek büyük darlıklara düşülmüş, pek sıkıntı çekilmiştir. Oysa okulları, fabrikaları, depoları, her çeşit kurumları Anadolu'nun içine serpiştirmek gerekir. Son olaylar bu ihtiyacı açıkça göstermiştir. Bu dersi herkesin bilmesi için yazmaya iki sülale arasındaki bu inceleme de bize fırsat vermiştir.

İki sülalede yine ortak bir talih vardır. İkisinde de çöküşe sebep olan etken birdir. Yani saraylara, ordulara, devlet adamları arasına giren yabancı unsurdur. Türkiye bu iki sülale zamanında bu öldürücü derde uğramıştır.

Selçuklu ve Osmanlı hanedanları arasındaki benzerlikleri ve ayrılıkları incelemenin sonucu budur. Bu konu pek yararlı bir surette derinletilebilir. Bundan cidden yararlı sonuçlar çıkar. Böyle bir inceleme, hatta bir monografi konusudur.

TÜRKİYE'DE DÜŞÜNCE DEVRİMİ

«Türkiye» konusunu bitirmeden önce bütün Devlet'in en yararlı, en önemli ve en yaşamsal olan bir konusunu uzun uzadıya incelemek, bundan yeni kuşaklara dersler, ibretler çıkarmak ve tutulacak yolları göstermek, Devlet'in ve Türklüğün yaşamını ilgilendiren bir çalışma olacaktır. Bu sebeple «Türkiye'de Düşünce Devrimi» başlığıyla bu konuyu ekliyorum. Şimdiye kadar bu önemli konu bizde incelenmemiştir. Bu inceleme sırasında Avrupalı yazarlardan bir ikisinin bu konuda bazı çalışmaları ve görüşleri bulunduğunu gördüm. Fakat bunlar pek eksik ve yanlıştır. Hem de mesele genel olarak bizim görüşlerimiz tarzında incelenmemiştir. Bu konu daha ayrıntılı olarak mükemmel bir monografi oluşturabilir. Bununla beraber biz esasını almış ve özünü açıklamış bulunuyoruz.

Türkiye'nin Osmanlı Sülalesi, kendisine benzer tevaif-i müluk (beylikler) arasından ortaya çıkıp birliği sağladığı ve Devlet'i yeniden ihya ettiği zaman hemen bütün yönetim ve siyasal esaslarını din üzerine kurmuş toplumsal, bilimsel, yönetimsel bütün düşüncelerini ondan almış bulunuyordu.

İlk hamlede, o zamanın dünya ve özellikle Avrupa'nın güçlü bir yardımıyla, devlet adamlarının çabaları ve isabetli kararları ile Devlet'i parlatan bu esaslar sonra yüzyılların yürüyüşü sırasında bir devleti yaşatacak yeteneği ve saygınlığı gösterememeye başlamıştır. Bu, hem asırlar yenileştikçe yeni asır, yeni terakkiler ve yeni ihtiyaçlara karşı onda olan yetersizlikten, hem de din adamlarının büyük çoğunluğunun dini esasları çıkar etkeni ve kişisel düşüncelerle ihmal veya ihlal etmelerinden ileri gelmiştir. Politikaya alet edilen her şey gibi din de zedelenmekte ve zarar görmektedir.

Bu öteki önemli etken de padişahların yaptığı sorulmaz, istediğini yapar suretindeki baskıcı düşünceleridir.

Bu iki etken elele çalışarak, birinin tutuculuğu ötekinin baskısını, bir başkasının baskıcı yönetimi öbürünün tutuculuğunu kendi çıkarına kullanmış, sonunda öyle bir durum yaratmışlardır ki, artık Devlet'in dayanakcak bir yeri tutunacak bir hali kalmamıştır. Öyle bir devre gelinmişti ki, artık herşey çürümüştü. Devlet uzviyetinin yaşam yeteneği ve olanağı bitmişti. Devlet'in çökmesi, milletin batması muhakkak olmuştu. Devlet'te ve millette düşünceler çölvari, köhne ve kör bulunuyordu.

İşte bu vaziyet içindedir ki, Türkiye'de yaşamak kaygısı altında yenileşme düşüncesi doğmuş, düşüncede devrim başlamıştır.

Türkiye tarihinin Osmanlı Sülalesi devresini incelediğimiz zaman belirgin bir surette görüyoruz ki, aşağı yukarı bir yüzyıl kadar önce düşüncelerde bir değişim ve bir devrim başlamıştır. Hatta bunun kaynağı üç yüzyıl öncesine kadar çıkar. Bu evolosyon «ıslahat», «teceddüd», değişim yenileşme, çağdaşlaşma ya da batılılaşma ve Avrupalılaşma gibi deyimlerle ifade edilmiştir. Bu kelimelerden önce «ıslahat» meydana çıkmıştır. Uzun bir zaman egemen olduktan sonra yerini (yenileşme kelimesine terketmiş, son birkaç yılda da bu kelime yerine «çağdaşlaşma» geçmiş ve moda olmuştur.

Bugün gördüğümüz Millî egemenlikte «1 Kasım Kararı» ve Cumhuriyet'te Anayasa ile tamamladığımız son nokta düşünce devrimi asla bugünün ürünü, bugünkü devlet adamlarının keşfi değildir. Son politik devrim ile olaylar ve devlet adamları onu mükemmelleştiren son etkenlerdir. O bir yüzyıldan beri başlamış ve bir yüzyıldan beri türlü etkenler, yankılanmalar yapmış, türlü seçkinliklere uğramış, zaferler, yenilgiler yaşamış, müzmin ve had devirler geçirmiş, müthiş engellerle uğraşmış, nihayet bugünkü sonuç ve gelişmeye kavuşmuş yüce, çetin egemen kurtuluş verici fakat kapalı bir fikir hareketidir.

Zaman zaman kullanılan «ıslahat», «yenileşme» ve «çağdaşlaşma» aynı ruhu ifade eden, aynı anlamda olan kelimelerdir. Fakat bunların birincisi o hareketin başlangıcı, resmi hali, ilk şeklidir. İkincisi orta bir derecedir. Sonuncusu ise onun gelişmiş bir halinin deyim ve ifadesidir. Bu deyimlere göre bizdeki bu düşünce devrimini üç devreye ayırmak mümkün olur:

Bu üç kelimenin üç resmi devreye uygun düştüğü de görülmektedir. Bunlar da Tanzimat, Meşrutiyet, Cumhuriyet'tir. Bu halde «ıslahat» Tanzimat'ın «yenileşme» Meşrutiyet'in, «çağdaşlaşma» Cumhuriyet'in evlatlarıdır.

Islahatta eski esaslar dairesinde bir tanzimat vardır. Bu tıpkı pek çürük bir binanın tamirine benzer ki, sonuç hiç bir şeye yaramaz. Yenileşmede yeni esaslara sarılmak anlamı gizlidir. Çağdaşlaşmak ise gelişmiş Avrupa'nın bütün esas ve usullerini almayı kasteder.

Bu devrim önce padişahta, devlet adamlarında ve devlette başlamış, uzun müddet yalnız onların beyninde yaşamış, yalnız onları bu konuda uygulama alanına yöneltmiş, millet ve hocalar buna kayıtsız, kayıtsız değil muhalif bir vaziyette kalmıştır. Son on, on beş yıldır, bu düşünce devletten millete geçmiş, beş, on yıldan beri de millet bu fikir hareketinde devletten ileri gitmiştir. Fakat bu da henüz aydınlar tabakasındadır. Bununla beraber din adamları sınıfına bile geçmekte olduğunu, millet kitlesine hoş gelmeye başladığını elle tutulabilir bir surette gözlemekteyiz.

Bu fikir hareketi ve düşünce devrimi ayrı ayrı iki sınıfta irdelenmelidir. Bu sınıflardan biri «devlet», öteki «millet»tir.

Görüyoruz ki, bu hareket ve devrim askerlik, hükümet yönetimi, hükümet şekli, tıp, hukuk gibi bilim, sanat gelenek, görenek , tören, eğitim, giyiniş, aile, dil, edebiyatı, müzik, ticaret, düşünüş alanlarında

kendini göstermiştir.

Diyebilir ki, önceleri bu hareket ve devrim Genç Osman'ın beyninde doğmuştur. Bu zaman 1622 yılına rastladığından bu fikir esasen üç yüzyıl önce başlamış demektir. Genç Osman'ı elbet olaylar uyarıyor, hatta zorluyordu. Fakat onu sezebilmek öteki etkenlerin o eyleme katılımıyla meydana gelebilir. Bu halde diğer etken Avrupa ve Avrupalılar ile olan temastır. Acaba Genç Osman'ın beyninde bu sezme ve idrak fiilini yerleştirenler doğrudan doğruya Avrupalılar mıdır? Yoksa bizde ortaya çıkmış birkaç bilgin ve devlet adamı mıdır? Bunu bize kanıtlayan bir belge görmedim. Bizde ıslahat ihtiyacını duyuran başlıca etken yeniçeri zorbalığıdır. Elbet istediği gibi egemen olmayı Allah tarafından kendilerine verildiğini kabul eden padişahların bu zorbalığı çekemiyecekleri, onu mahvetmeyi amaç edinecekleri kuşkusuzdur. Ancak II. Osman incelenirse, onun bundan başka daha yüksek şeyler düşündüğünü görülür. O gerçek yenileşme kaygılarına sahiptir. Bunu kanıtlayan unsurlar vardır. Mesela «odalık» usulünü kaldırıp dini kurallara göre evlenmek istemiştir. Bu uygar bir fikirdir. Ve Türk millî karakterine de uygundur. Aynı zamanda sarayı, yabancı metalarından, odalıklarından temizlemek demektir. Sonra hocalar aleyhindeydi. Onların arpalıklarını kesti. Demek ki, en esaslı derdi biliyordu. Hocalar ona «frenklik» suçlamasını yapıştırdılar. Demek Avrupa tarzını istiyordu. Ona bu bir derece geniş düşünüşü kim aşılamıştır? Oysa kendi yaşı, öğretim ve eğitimi ile çevresi de buna uygun değildir. Demek ki, olağanüstü zekası olayların ilhamıyla bunları ona anlatmış ve kavratmıştır. Bu halde ona bir harika demeliyiz.

Bununla beraber tarihlerin bize söylediği bir olay bunu açıklar mahiyettedir:

«Mısır'da Kul-Kıran yada Oğuz yahut Silahtar Mehmet Paşa adında bir Türk vali vardı. Pek büyük ve aydın bir kişi idi. Pek bozuk bir devrede bulunan Mısır'ı, yönetimini ve ekonomisini düzelterek, ihya etmiştir. O rüşvet ve yolsuzluk devresinde kesinlikle yolsuzluk yapmayan ve bu gibi işleri Mısır'da kaldıran bir yönetici olmuştu. Tahsildarlar asker reisleri idi. Hep yolsuzluk yapıyorlardı. Mehmet Paşa yolsuzlukları önleyince isyan ettiler. İsyanı bastırdı. Bir daha isyan ettiler. Onu daha şiddetli bir surette bastırdı. Asayişi temin etti.»

«Kul-Kıran», yeniçeri, yani yabancı unsuru kıran demektir.

Bu olay bize anlatıyor ki, Genç Osman Hicaz'a gitmeyi Mısır ordusunu alarak gelip yeniçerileri tepelemek için istemiştir. Bu bilgilere göre Osman, Mehmet Paşa'dan ders almış olabilir. Hiç olmazsa O'na güvenmiş ve O'nu örnek almıştır.

«Koçi Bey Risalesi»nde, «Abdullah Efendi Layihası»nda, «Peçevi»de, «Koca Sekbanbaşı»nda bazı ıslahat fikirleri ve gereği görülmektedir. Bunlara göre Osman'dan önce Türkiye'de bazı bilginler ve devlet adamlarında bu fikrin doğmuş ve bu gerekliliğinin hissedilmiş olduğunu kabul etmek mümkündür. Bu halde Osman'ın genç beyni belki bu etkiler altındaydı. Fakat her ne olursa olsun bu fikirler buz üzerine yazılmış yazılar nev'inden -hiç bir iz bırakmaksızın, hiç bir eylem ortaya koymaksızın- hızla eriyip gitmiştir. Her halde Genç Osman'ı bu fikrin ilk

peygamberi gibi almak icabediyor.

Genç Osman Han'ın devrim fikri kendi kanıyla yıkanarak, kendi de beraber olduğu halde, dünyadan giderildi. Bu kanlı olay eski düşüncenin ilk savaş ve ilk üstünlüğüdür. Fakat «fikir sönmez!» derler. Hele ihtiyacın doğurduğu bir fikir ise asla mahvedilemez. Bugünkü neslin eski kafalıları bu sayfalarda -bir ibret olarak- fikrin sönmesi değil, devamı, hatta artarak devamını ve olaylarını izleyip göreceklerdir. Bu olaylar onların boşuna uğraşmamaları için ne parlak bir derstir!

Dördüncü Murat, Osman'ın öcünü aldı. Onun kanını zorbaların kanıyla yıkadı. Düzeni kurdu. Dördüncü Murat'ın yaptıklarına bakılırsa Genç Osman'ın taklitcisi olduğu görülür. Çünkü o ne yapmak istediyse hemen hemen aynen onları yapmıştır. Örneğin: Yeniçeri zorbaları işrete düşkündüler, meyhanelere doluşuyorlardı. Osman meyhaneleri kapatmıştı. Murat da meyhaneleri kapattı. Ancak Osman ilk önce din adamlarına dokunmak hatasını yapmıştı. Murat bunu yapmayıp başarılı oldu. Fakat Murat geniş düşünmüyordu. Onun amacı yalnız yeniçeri zorbalığını bastırmaktı; bastırdı. Esaslı ıslahat fikirleriyle hareket etmeyince bu başarı geçici olurdu; nitekim öyle oldu. Onun için Dördüncü Murat'a bu konuda değer verilemez.

Osman'dan sonra III. Selim Han ile yeni düşünce yer kazanıp eski kafayı kırmak becerisini gösterdi.

III. Selim zamanında (M. 1789) Fransa Büyük İhtilali olmuştu. Selim, belki bundan ders almıştır. Bu suretle Avrupa uygarlığına maddi ve fikri gelişmelere büyük bir ilgisi ve sevgisi vardı. O zaman olmadı desek bile sonraları meşrutiyetçiler ve cumhuriyetçiler hep Fransız Büyük İhtilali'ni kendilerine model yapmışlar ve onu taklid etmişlerdir. Yani fikri devrimlerimize, idari yeniliklerimizi Fransa İhtilali'nin büyük bir etkisi olmuştur. Zaten bu İhtilal bütün dünya üzerinde etken olmuştur. Selim, Ruslara yenildi. Barış istiyordu; fakat din adamlarından ve bilginlerden korkuyordu. Bu bozgunluk ve din adamlarının ve bilginlerin engellemesi bu iki sınıfın ıslahı fikrini iyice anlatıyordu. «Nizam-ı Cedid»i kurdu. Subay yetiştirmek için Mühendishane ve Bahriye Mekteplerini açtı. Fransa ve İsveç'ten donanma yapımı için mühendisler getirdi. Yönetimleri incelemek doğal olarak onunla beraber giren bazı Avrupa görenekleri yeniçerileri ve halkı kızdırdı. Din adamları da ateşi körüklediler. Fransa'nın politikası da Devlet'i bir gaile ile meşgul etmek istiyordu. Fransa Elçisi Bastiyani yeniçerileri, «Padişah sizi kaldıracak» diye kışkırttı. Pek etkin olan taşralı ileri gelenler ıslahata karşı direndiler. Şeyhülislam işe parmağını soktu. Oysa Selim'in 24 bin talimli askeri vardı. İsteseydi ateşi bastırırdı. İyi yürekli bir adamdı; kan dökülmesini istemiyordu. Gafil avlandı, kendi işi bitti. Bu defa da eski düşünce kuvvetli bir surette ortaya çıkıp Selim'i de, teşebbüsünü de devirmiştir. Islahat mağlup oldu. Bitti. Selim, herhalde düşünce devriminin önemli ve bilinçli bir temsilcisidir.

Bu ikinci varta bile fikri söndüremedi. Bu sefer II. Mahmut Han onun temsilcisi oldu. Çünkü o herkesten çok olayların, ihtiyacın zorlaması, bakısı altındaydı. Mahmut tahta geçtiği zaman Türkiye iç ve dış binbir musibet içindeydi. Millî yaşamın kaynaklarını bile etkileyen çö-

zülme ve fesat mikropları Devlet'i zayıflatmıştı. Avrupa da imparatorluğun çöküşünü düşünüyordu. Hıristiyanlık dünyası «barbarlık» dedikleri bizim mevcudiyetimiz aleyhine anlaşma yapmak çabalarını gösteriyordu. Zıt çıkarlar içinde yuvarlanan Avrupa diplomasisi çarpaşık bir mesele karşısında bulunuyordu. İşte bu fena günlerde Türkiye yaşamda kalmak için yeni bir girişimde bulundu. Bunun için bulunan yol Avrupa ile ilişkilere girmek ve ondan yararlanmak ve aydınlanmak idi. Türkiye şimdiye kadar Avrupa uygarığına kapılarını kapamış, onun sesine kulaklarını tıkamış, güneşine gözünü yummuş, ona düşman bir vaziyet almıştı. Başvurulacak çare Avrupa uygarlığının etkilerine Türkiye'nin kapılarını açmak idi. Bu suretle Avrupa'nın manevi yardımına sahip, bu vasıta ile de Avrupa'nın aleyhimizdeki anlaşmasına engel olmak mümkündü. Fakat devlet adamlarının bir kısmı yine fikirleri hazmedecek seviyede değildiler. Bunlardan bazısı kuvvetin zorlamasıyla yalnız Devlet'i kurtarmak için sahte bir surette Avrupa uygarlığına yanaşır gibi görünmeyi tercih ediyorlardı. Bunlara tarihimizde «kalaycılar» dense pek yerinde bir deyim olur.

Yunanistan ihtilalleri ve bağımsızlığı, Navarin Olayı eskisi gibi kaldığımız takdirde başımıza neler geleceğini, müslümanığın da bizimle beraber gideceğini güzelce gösterecek olaylar olacaktır. Dine ait bu sonucu herkesten önce din adamlarının görmesi gerekirken hiç görmemişlerdir. Türkiye'nin çürümüş bir esas, yönetim ve vasıta ile ayakta kalmaya çalışması, onun yeni teknik ve gelişmiş usullerle mücadele edemeyip mutlaka mağlup ve mahvolacağı demekti. Türkiye sinesinde 15 milyon kadar Hıristiyan tutuyor, onu hem temsil etmemek kabahatini işliyor, hem de onları köhne ve kuvvetsiz usullerle yönetmek istiyordu. Bu ise mümkün değildi. Avrupa Hıristiyanları bizdeki bu dindaşlarını korumak niyetindeydi. Haçlılar'dan beri mevcut olan bu fikir sömürge politikasıyla yeniden uyanmıştı. Bu defa biz zayıftık. Oysa Avrupa arzusunu silahla uygulayabilecek durumdaydı. O zaman «reaya» dediğimiz bu Hıristiyanlar aynı zamanda Devletin'in içinde öldürücü bir mikrop gibiydiler. Ciğerlerini için için oyuyorlardı. Hele Rusya, Hıristiyanlığın kahramanı kesilmiş, Türkiye'yi bir an evvel yutmak iştihasını besliyordu. Avrupalılar ve Rusya arasında rekabet olmasa Türkiye zaten çoktan batıp gitmişti. Onu yaşatan bu rekabet Türkiye'ye Avrupa dengesinde bir mevki sağlıyordu. Bizim için ancak bundan yararlanmak kalıyordu. Yararlanmak yerine geçmek için de Türkiye'yi Avrupa uygarlığının etkisine maruz bırakmak gerekirdi. Derhal «Yeniçerilerin imhası ile ıslahat»a girişildi. Bu girişim ve Avrupalıların arasındaki rekabet Türkiye'yi muhakkak bir çöküntüden kurtardı.

İkinci Mahmut zamanında Devlet, direkleri, yelkenleri, tayfası, hatta teknesi değiştirilmesi gereken bir gemiye benziyordu.

1830'da Rusya'dan dönen Kaptanıderya Halil Paşa: «Avrupa'yı taklit etmezsek, Asya'ya geri çekilmeye razı olmalıyız. Rusya'dan bu fikirle geliyorum.» diyordu. Bu belgeye bakarak İkinci Mahmut'u uyandıran, teşvik eden bu ve bunun gibi kişilerin mevcut olduğuna hükmetmek gerekir.

Millet hâlâ gözleri cahil hocaların sarıklarıyla bağlanmış, nihayetsiz

bir karanlık içinde ve kör idi. Fakat hükümette düşünce devrimine uğramış, yeni uygarlık ve usullerini kabul eden kişiler vardı.

Yeni yapılacak ıslahatın, «Tanzimat» adını vereceğimiz devrimin amacının ilk adımı müslüman ve Hıristiyanları birbirine yaklaştırmak, aralarında sevgi ve birlik hasıl etmekti. Oysa bunlar yüzyıllardan beri manen ve politika bakımından birbirinden ayrı yaşıyorlardı. Birbirine yabancı nazarlarla bakıyorlardı. Din, bu iki toplumu tek başlarına yaşatıyordu. Güçlük işte buradaydı. Din her yerde olduğu gibi millî temsili kolaylaştıracak iken tersine bizde güçleştirmiş, onlara mevcudiyetini muhafaza ettirmişti. Temsili yapan ve yabancı varlıklarını silip bitiren kız vermeyi, hatta kız almayı bile yasaklamıştır. Şeriat müslüman olan bir gayrımüslimi ebeveyninin mirasından yoksun bırakıyordu. Yani dönmeliğe, daha doğrusu başka bir ırkla kaynaşmaya set çekiyordu. Şeyhülislam Vani Efendi'nin meşhur fetvası malumdur. Dil ve edebiyatımızın bu toplumları etkilemesi işi de yine dini nedenlerle ve nefretlerle ihmal edilmişti. Medeni Kanun'un dini şekilde olması da Hıristiyanları bizden büsbütün uzaklaştırıyordu. Kültürümüze karşı onları şiddetli bir savunma durumuna geçiyordu. Bizde millî canlılık dinsel canlılığın içinde gömülü olduğundan yalnız varlığını gösteren dinsel kişilik millî varlığın temsil kudretini silmiş bulunuyordu.

İçtihat kapısı kapatılmış olduğundan dinin, gelişmesi önlenmiş demekti. O halde ise çağın gereklerini düzenleyecek maddeler ve vasıtalardan yoksundu. Yüzyıllardan beri dine sokulan hurafeler de bu vaziyeti büsbütün artırmıştı. Demek ki, eski dini esaslarla Devlet'in derdine derman bulmak mümkün değildi. Bu halde kalan çare dini devletten ayırıp, onu kendi sahasına indirmek, bu suretle serbest kalan Devlet'i yeni ve çağdaş usullerle tanzim etmekten ibaretti.

İşte Tanzimat ile yapılacak olan budur. Ancak Tanzimat tam yapılamamıştır. Tanzimatçılar «ruhani», «cismani» deyimlerini ortaya çıkarmışlardır. Bizim «laik» yani «nasuti» dediğimiz şeyi, onlar «cismani» kelimesiyle anlatmak istiyorlardı. Tanzimat'ta ıslahatın köklü bir biçimde yapılmamasının sebebi ikidir: Biri cahilliğin içine daldırılmış olan ve dünyayı gözleri önüne tutulmuş hoca sarığından gören bir millete, ilkelerden bazı fedakarlıklar yaparak, rüşvet vermek gereğidir. Diğeri birçok devlet adamının Tanzimat'tan politik aldatmacadan ve idare-i maslahattan başka birşey beklememek fikrinde olmalarıdır. Onlar yalnız Avrupa'yı aldatarak memnun etmek, onun elindeki silahı almak niyetindeydiler.

Tanzimat Hıristiyan uyruklara hukukunu veriyor, Müslüman ile Hıristiyanı birbirine hukuk ve politik bakımlardan eşit birer vatandaş sayıyordu. Oysa bunu ne milletin, ne bir kısım devlet adamının, hele hocaların zihniyeti asla kabul edemiyordu. Düşüncelerde devrim ne kadar güç ve ne kadar yavaş bir şeydir! Ahlak, töre, görenek, sosyal koşullar, gelenekler ve hurafeler kolay kolay değiştirilemez. Uzun bir çalışma, telkin ve hazırlama dönemi ister. Bu her millette, hatta bir unsurdan ibaret olanlarda bile böyledir. Babil Kulesi gibi «unsur» ve «din» yuvası olan, hurafelere pek kuvvetli bir surette yüzyıllardan beri bağlanmış bulunan bizde yeni fikirlerin zaferi uzun ve kanlı ihtilallerin

ve devrimlerin sonucudur. Nitekim öyle olmuştur.

Türkiye'de «ıslahat» adını alan zihniyet devriminin ilk galebesi de evvelki mağlubiyetleri gibi kanlı bir facia ile oldu. Bu facianın konusu, maddesi yeniçeriliktir. Devrim ilk orada kendini göstermiştir. Yeniçeriler çok zamandan beri zorbalıkları, halk üzerindeki soygunculukları, savaşlarda bozguna uğramaları veya savaşmamaları gibi fenalıkları ile hem halkı, hem padişahları kendilerinden nefret ettirmişlerdi. Islahata gerçek engel hocalar ise de, maddi engel onların silahlarıydı. Bir işin başarısı için en kuvvetli engelini kaldırmak en iyi önlemdir. Bu engeli kaldırmak ıslahat için sahayı serbest bırakmak demekti. Madem ki, halk da onlardan nefert etmişti, bütün görünürdeki saldırıyı onlara çevirmek başarı için en uygun bir şeydi. Hatta bunların yeteneksizliklerinden dolayı savaşların kaybedildiğini, Müslümanlığın Hıristiyanlığın ayağı altına düştüğünü, bu suretle dinin tehlikeye girdiğini de söylemek, işe yasaya uygun bir şekil de verirdi. Öyle yapıldı. Sultan Mahmut, eylemlerini «dinin takviyesi» şeklinde gösterdi.

Sultan Mahmut, yeni fikirleri anlamış, o yolla hareket etmiş bir kişi değildir. Öyle olsa devrim daha tam olur, tamamlanması belki de günümüze kalmazdı. Bu büyük işi başarmakla ve bazı becerileri olmakla beraber Mahmut, düşünür olmayan, iktidarsız bir padişahtır. Cahil ve baskıdan yanadır. O her işi kendi avucunda toplamak, Babıali'yi sıfır halinde bırakmak istemiştir. Tutuculuğa karşı koyamamıştır. Yalnız kendi başına saltanat sürmek istiyordu. Amacı zorbalardan kurtulmak, taç ve tahtını alt-üstü etmek gücünde olanları mahvetmek, zamanın ihtiyacına cevap vermeyen askersel örgütü değiştirip yerine bir daha iyisini koyarak da dış düşmanlara karşı saltanatını güvence altına almaktı.

Mağrur; fakat zayıf idi. Ancak devrimi yapmasa Devlet gidiyordu. İşi hile ile çözümlemek yolunu tuttu. 28 Mayıs 1826'da «Hatt-ı Şerif»i okuttu. Bununla muntazam bir asker yapılıyor, fakat yeniçerilere dokunulmuyordu. Her yeniçeri «orta»sı bu yeni orduya 150 asker verecekti. Hatt-ı Şerif bu yeni asker için III. Selim'inki gibi «Nizam-ı Cedit» kelimesini de kullanmıyor, aksine Kanuni Süleyman'ın düzenlerinden söz ederek işe eski bir şekil, eski rejime dönüş havası veriyordu. Askerin talimine Avrupalı Hıristiyanlar değil, Mısır'da Avrupalılar eliyle eğitim görmüş Mehmet Ali Paşa'nın subayları görevlendirildi. Bu sayesinde yeniçeriler Hatt-ı Şerif'e itiraz etmediler. Her tabura bir imam, her alaya bir müftü atanması da din adamlarını memnun etti. Zaten II. Mahmut, yeniçerilerin başlıca teşvikçisi ve onların dayanağı olan din adamlarını da para ile elde etmişti.

İş o kadar iyi düzenlemişti ki, bu hal Yeniçeri Ocağının takviyesi, dinin korunması gibi düşünülüyordu. Oysa gerçekte yeniçerilere ilk darbe indirilmişti. Büyük zorbalar birer büyük memurluk ile taşralara gönderildi.

Nihayet işi anlayan yeniçeriler 15 Haziran'da ayaklandılar. Din adamları bu sefer yeniçerilerde değil, para aldıkları padişah tarafındaydılar. Bu fetva tacirleri yüzyıllardan beri beraber oldukları ve kendileri için kanlarını akıttırdıkları Ocağın imhası fetvasını hemen verdiler. Sancak-ı Şerif çıkarılıp yeniçerilerin işi bitirildi. Yalnız İstanbul'da

altı, yedi bin yeniçeri kesildi. 16 bin yeniçeri de İstanbul'dan sürüldü. Bir vesile bulmak ve yaptığını meşru kılmak için belki de bu ayaklanmayı II. Mahmut bizzat çıkartmıştır!..

Bu tehlikeli, fakat pek gerekli operasyon sırasında yeniçeriler üstün gelse ya da ülkede bir isyan çıksaydı Devlet batabilirdi. Çünkü Devlet, dış tehlikelerle karşı karşıya idi.

Şimdi ıslahat için engel kalkmış, saha açılmıştı. Yeni örgütler gerekiyordu. Fakat Babıali buna hazırlanmış değildi. Devlet adamları ve memurlar cahil, devlet mefhumundan habersizdiler. Yönetim ve örgüt diye birşey bilmiyorlardı. Tam o zaman yabancı uzmanlar getirilebilmiş olsaydı Devlet başka bir hale girer, son yıllara kadar çektiği öldürücü nöbet bunalımlarından kurtulmuş olurdu. Fakat bu, o günkü anlayışa göre mümkün değildi. Derhal din adamları halkı isyana teşvik ederler, Devlet batardı.

Bu devrim, durumu gayya kuyusuna döndürmüştü. Asker yok, yönetim ve örgüt yok, para, memur, subay ve komutan yok... Olanlar pek çok çalışmalarına rağmen yetersiz ya da bilgisiz olduklarından birşey beceremiyorlardı. Harıl harıl kitap, örnek aranıyordu. Ortalıkta da fikir kargaşalığı egemendi. Dinde, hükümette, yönetimde, mahkemelerde esaslı ve geniş ıslahat yapılacağına dair sözler. O sırada devlet adamlarından bir kişi bir yabancı diplomata şunları söylemiştir: «Biz bu planı uygulayacağız. Ancak biraz sabır gerekir. Herşeyi birden yapmak olamaz. Mağlup edilecek ne kadar geri fikirler, eski adetler vardır! Sanki milletimize yeni bir dil öğretiyoruz».

Yeni yapılan acemice örgütle sıkı bir merkeziyet sistemi uygulandı. Memurlar, Hıristiyanların haracı bazı konular için tüzükler yapıldı. Padişah eski tören, görenek hatta elbiseyi değiştirdi. Deli Petro'yu taklit ederek alafrangalıklar yapmaya başladı. Vezirler ve din adamları padişahın huzurunda sandalyeye oturtuldular. Padişah sakalını kısalttı, kendisini taklid etmeyen vezirlere çıkıştı. Hıristiyanlar ise elbiselerini muhafaza etmeye mecbur tutuldular.

Padişah bunları anlayışındaki gerçek bir devrim sonucu yapmıyordu. O bu fikirleri hazmetmiş değildi. Devrimin sonunda görülen bazı haller II. Mahmut'un bu işi sırf baskıcı bir egemen olmak için yaptığının kanıtıdır. Şeyhülislama yazdırdığı bir risalede *«Sultan sakat bir Habeş kölesi bile olsa ona itaat farzdır. Eğer padişah uyruğuna zulmederse uyruk sabretmelidir. Yalnız Şeriat'e saldırırsa o zaman katli vacipdir»* diyordu. Yeniçerileri mahvedeceği zaman Reisülküttab Efendiye, *«İstiyorum ki, bundan böyle millet padişahtan korkmasın, onu bir görüntü saysın. Artık müsadereleri kaldıracağım. Hatta katledilecek olanların mirasını evladına bırakacağım»* diyen ve bunu bir kararname ile de ilan eden II. Mahmut, kararnamenin yayınından on beş gün sonra sarraf Yahudi Şabıcı'nın, bir yıl sonra bizzat Reisülküttabın malına el koydurtmuştur.

Halk kendini rahata vardıracak bir sonuç göremediğinden memnun değildi. Din adamları da alafrangalığa küskün, alttan alta propaganda yapıyor, baş kaldırıyordu. Bunlar padişaha yeni vergilerden, öğrencilerin askere alınmasından, müsaderelerden, alafrangalıktan

şikayet eden bir muhtıra verdiler; fakat II. Mahmut cesaret gösterip muhtırayı yırttı. Ve «Din adamları Devlet işine karışamaz. O yalnız bana aittir» dedi. Bu sözün birinci cümlesi pek yolunda ise de ikinci cümlesi vahim bir baskıcı ruh örneğidir.

Mahmud, gerçi Deli Petro'yu taklit etmek istiyordu, fakat o durumda değildi. Petro, Hıristiyan olan Ruslara Avrupa'dan Hıristiyan öğretmenler getiriyordu. Türkler ise Müslüman idiler. Müslümanlar Hıristiyan Avrupalıları öğretmen gibi kabul edemiyorlardı. Bu iş havsalalarına sığmıyordu. Onların usul ve adetlerini gavur usul ve adetleri ve dine zarardır diye alamıyorlardı. Dini engel, atlanması müşkül bir engeldi. Bu nokta pek önemlidir. Gelişmemiz için en önemli engel bu olmuştur. Üç buçuk Ermeni, iki buçuk Yahudi bile bu sebeple bizden önce uygarlık yoluna girmişlerdir. Neyse biz diğer Müslümanlardan daha önce davranabildik. Onlar hâlâ eski hendeğin içindedirler. Bunun da sebebi Türk Milleti'nin yaradılışındaki yetenek üstünlüğüdür. Oysa yeni esaslar dine asla zarar vermez. Bugün bu gerçeği kendi üzerimizde eylemsel olarak kanıtlamış bulunuyoruz. Esasen Mahmut'ta Deli Petro'daki yetenek ve iktidar da yoktu. Avrupa'dan uzman getirtemedi. Ülkede de işleri görecek adamlar doğal olarak yetişmemişti. Halk da padişahların zulümlerinden bıkkın, onları gökyüzünden gelmiş bir bela sayıyordu.

Bu durum karşısında Avrupa'da Türkiye'den umudunu kesmişti. Ruslar da bu konuda propaganda yapıyorlardı. Bunların sonucu olarak 1830'da Rusya ve Avusturya bir nota ile Avrupa'ya Türkiye'nin bölüşülmesini önerdiler.

Bu sırada mali ıslahata teşebbüs edildi. Ordu Avrupa tipi elbise giymiş ise de, talim ve eğitimi noksan ve asker sayısı azdı. Mahmut kesin ve esaslı birşey yapamıyordu. Acz içindeydi. Nihayet gözden düştü. Oysa Mısır Valisi Mehmet Ali orada herşeyi düzeltmiş, mükemmel bir ordu ve donanma meydana getirmişti. Bu da Avrupalı uzman sayesinde olmuştu. Bu Avrupa usulünü aynen alıp Mısır'ı kalkındıran Mehmet Ali dini hiç bozmamıştı. Bu suretle onu da takviye etmiş bulunuyordu. Islahatın dine zarar vermediğine Mehmet Ali'nin başarısı itiraz edilemez kesin bir kanıttır.

Türkiye'nin bu hali, Mahmut'un gözden düşmesi Mehmet Ali'yi İstanbul tahtına geçmek hayaline daldırdı. Bu ümmi Mehmet Ali 30 bin kişiyle Sultan Mahmut'un 80 bin kişisini bozdu. Mahmut bu felaketin sonucu olarak Türk'ün ezeli düşmanı olan Rus'a sığınmak zorunda kaldı.

Bu felaketler Mahmut'un, baskı rejimini biraz gevşeterek, bir kısım işleri Babıali'ye bırakmasına sebep oldu. Bu biraz meşrutiyet başlangıcı sayılabilir.

İşte bu vaziyet içinde Reşit Paşa ortaya çıkmıştır. Onun gibi kuvvetli bir vezir bu felaketleri giderebilir, Devlet'i kurtarabilirdi. Bu kişi yeni düşüncelere sahip bir Türk'tür. Vaziyeti tamamıyla kavramıştı. İlk iş olarak Avrupa'nın ilgisini kazanmaya gerek gördü. Bundan dolayıdır ki, rüşvet ve kötü yönetiminin amansız düşmanı kesildi. İngiltere, Avusturya ve Fransa ile ticaret anlaşmaları yaptı. Avrupalılara hoş görünmek

için Karantina kapitülasyonunu ve başka şeyleri bile kabul etti.

Mahmut, ıslahatın engellerini kırmış, ona sahayı açmış, yol vermiş bir padişahtır.

Mahmut hayırlı bir iş yapmıştır; fakat yapayım derken herşeyi yıkmıştır. Devlet askersiz, örgütsüz, adeta boşlukta bir cisim gibi kalmıştır. Kabahatın büyük bir kısmı yıktığı şeyin yerine birşey koyamamasıdır. Bundan dolayıdır ki, ordusuz kaldığından Rusların korumasına girmek felaketine düşmüştür. Kötü veya çürümüş kurumları kaldırırken, millî örgütü yani sancak örgütü ve sırf Türk'ten olan sipahiliği, timar ve zeameti de kaldırarak büsbütün Devlet'i dayanaksız bırakmıştır. Bu da sıkı bir merkeziyet, herşeyi padişahın kararına bağlamak ve baskı rejimini doğurmuştur. İşte bu yıkılan eski kurumların yerine çağdaşlarının konulamaması, yıkılan ve Devlet'e yüzyıllarca dayanak olmuş olan sınıfın yerine bir yeni sınıf meydana getirilememesi bizi gelişmekten alıkoymuştur. Bu dert hâlâ devam etmektedir.

Mahmut öldüğü zaman yerine geçen oğlu Abdülmecit yaradılışca zayıf, idaresiz bir insandı. Fakat aczini biliyor, işleri vekillere bırakıyordu. Bu padişahın ilk ve en iyi işi Reşid Paşa'yı tekrar iktidar mevkiine getirmek olmuştur. Derhal «Gülhane Hattı-ı Hümayunu» okundu (3 Ekim 1839). İşte Tanzimat budur.

Bu beyanname Türkiye'de ilk özgürlük belgesidir.

Bu belge vergi ve askerlik; can, mal ve ırz emniyeti; din ve unsur farkı olmaksızın bunların her vatandaşa kapaması gibi esaslı maddeleri içeren önemli bir belgedir. Türk sosyetesi demokratiktir. Soyluluk ve toplumsal ayrıcalık bilmezse de bilimsel yollar ve toplumsal ayrılıklar icat eylemişlerdi.

Bu olaya gerçek bir devrim gözüyle bakmakta haklıyız. Reşit Paşa bu devrimin önde gelen kişisidir. O bu esasları güzelce uygalamaya azmetmişti. Tehditlere kulak asmadı. Metin ve engel tanımayan bir kişiydi. Muhakemesiz iki kişiyi idam eden Edirne Paşasını muhakeme altına aldı. Danıştay'ı kurup kanunların tanzimine memur etti ve bunu adeta bir Milletvekileri Meclisi şekline sokmak istedi. Hatta Avrupa parlamentolarının içtüzüklerini tercüme ettirip ona iç tüzük yaptı. Mali bazı ıslahata başlandı. Bir ceza kanunu yapıldı; fakat bu kanun eksik ve bazı maddeleri birbiri ile çelişiyordu. Bir medeni kanun hazırlamak görevi bir Fransız yazarına verildi. Bir devlet bankası kurmak istedi. Programsız olmakla beraber muvaffak oluyordu; fakat az zamanda halk nazarında kafir görünmeye başladı. Bu nefret Reşit Paşa dolayısıyla bütün hükümete de yöneldi. Bunun kışkırtıcısı din adamlarıydı. Birtakım yalan haber çıkartıyorlardı. Mesela Hıristiyanların isyan edip müslümanları kesecekleri, müslümanlığın kaldırılacağı bu haberler arasındaydı. Bu propagandalar halkla muhtelif dedikodular uyandırıyor, halkın sinirleri geriyordu. Herkes bu işlerde yabancı parmağı görüyordu. Padişahın frenk olacağı dillerde geziyordu. Bu nefret ve bu propagandalar o kadar ileri gitmişti ki, hükümet korkmaya başladı. «Hünkar İskelesi» Anlaşmasıyla Türkiye'nin Rusya korumasına girmiş olması milleti ürkütmüştü. Avrupalıların Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'yı korumaları kaygı veriyordu. Mehmed Ali'nin müslüman kalacağı söylentisi ona

halkın sevgisini kazandırıyordu. Mehmed Ali'ye karşı asker toplanırken birkaç vilayette isyan çıktı. Hükümet büsbütün korkup ıslahattan gericiliğe doğru döndü.

Arnavutluk ile Aydın vilayeti padişahı gavur olmakla itham ediyordu. Bakanlar, özellikle Reşit Paşa'yı gavurlara satılmış sayıyordu.

Hıristiyan halk ise bu durumda bir isyandan korkuyor, isyan çıktığı takdirde kabağın kendi başlarında patlayacağı kaygısını taşıyordu.

Bu vaziyeti mali bunalım büsbütün artırdı. Kağıt paranın değeri düştü. Karşılığı olmadığı halde hükümet kağıt parayı zorla geçirmek istiyordu. Reşit Paşa'yı tutan Fransa Hükümeti de tarafsız kaldı. Bunun üzerine, yani 1841'de Reşit Paşa görevden alındı. Yerine Rıza Paşa geçti.

Burada gayet garip bir belgeden sözedeceğiz. Bizlere ders ve ibrettir. Görülsün ki, Devlet böyle yaşama kavgası, ölüm bunalımları içindeyken bir Avrupa diplomatı bizin için neler düşünüyor, ne maksat taşıyor, bizi nasıl kandırmak istiyor! Bu belge «Metternih»in o sırada İstanbul'daki Avusturya Elçisi «Ayoni»ye gönderdiği şu yazıdır:

«Geçmişi unutmak olmaz. Özellikle şu Mısır problemi sırasında Türkiye geçmişine bağlı kalmalıdır. Osmanlı saltanatı çökme yolundadır. Çöküşün başlıca sebebi Avrupadaki benzerleri gibi ıslahata kalkışmasıdır. Bu derin bir cehalet, zararlı bir hayal eseridir. Biz Babıali'ye şunu tavsiye ederiz: Hükümetiniz dine dayanmalıdır. Sizin vücudunuz ve kuvvetiniz dindir. Halk padişaha itaat etmelidir. Zamana uyunuz, ihtiyacınızı düşününüz, yönetiminizi düzeltiniz; fakat usullerinizi değiştirmeyiniz. Size uymayan usulleri almayınız. Bunlar hükümdarın etkinliğine zarar getirir. Sizinkilere uygun olmayan batı kurumlarına rağbet etmeyiniz. Batı esasları Hıristiyanlıktır. Türk kalınız ve Kur'an'a itaat ediniz. Hıristiyan halka her türlü korumayı bahşediniz. Başların onlara zulmetmesine engel olunuz. Onların dini işlerine sakın karışmayınız. Ayrıcalıklarına uyunuz. Gülhane'de yaptığınız vaatleri tutunuz. Batı'nın sesine kulak vermeyip doğru yoldan yürüyünüz. Siz Batı'nın sesini işitemezsiniz. Hukuk kurallarında Avrupa hukukunu taklit etmeyiniz. Çünkü bunlar Doğu göreneklerine uygun düşmez."

Bu belge baştanbaşa ikiyüzlülük, hainlik ve aldatmaca ile doludur. Hepimizin bildiği birşey ki, Avusturya Türkiye'yi mahvetmek isteyen bir devletti. Hatta daha son günlerde Türkiye'nin bölüşmesini Avrupa'ya önermişti. Şimdi ise onun Başbakanı bir «hayırsever» sıfatını takınarak bize: «Dinden ayrılmayınız. Çöküntüye gitmenizin başlıca sebebi Avrupa usulu ıslahata kalkışmanızdır. Batı usulleri hükümdarın etkinliğini zedeler. Batı esasları Hıristiyanlıktır. Hukuk işlerinde Avrupa hukukunu taklit etmeyiniz» diyor. Maksadı Şüphesiz, ıslahat yapmayıp batmamız idi. Kandırmak için de bizim duyarlı iki noktamız olan din ile padişah etkinliğini ele alıyordu. Bu suretle din adamları ile padişahı yeni esaslar aleyhine sevkediyordu. Tükenişimizin sebebi ıslahata kalkışmamız imiş! Oysa tükenişimiz bundan önce idi de Devlet'i çökmekten kurtarmak için bu işe teşebbüs olunmuştu. Batı esasları Hıristiyanlık imişi! Bundan büyük herze olur mu? Avrupa hukukunu önce meşrutiyet, bugün demokrasi ve cumhuriyet ile uygulamış bulunuyoruz. Dinimize dokundu mu? Ama bu dost (!) Hıristiyan halka iyi bakılmasını, «Onların

ayrıcalıklarına uyunuz» tavsiyesini unutmuyor!..

İşte bu böyle adi, hain bir propagandaydı. Maalesef bizimkiler bunu yuttular.

Bizim görüşümüzü bir tarafa bırakarak şu diplomatın oyununu onun görüş açısından incelersek Metemih'in bizim durumumuza olan olağanüstü bilgisini, diplomasi sahasındaki büyük gücünü takdir etmemek elden gelmez.

Fransa bu sözlerden gücendiyse de bizim hükümet Nemse'nin bu nasihatını iyi buldu. Uygulamaya geçti. mesela Danıştay aşar alınmasını verginin eski yöntemlerle toplanmasını tekrar yürürlüğe koydu. Demek irtica başlıyordu. Abdülmecit bir kararname yayınlayarak eski usulleri üstü kapalı biçimde okşadı.

Islahattan geriye dönüş açık bir surette görülüyordu; fakat bereket versin ki, tam olmadı. Yeni usuller ve kurumlardan bazısı yine kaldı. Rıza Paşa kendi ifadesine göre ne gerici, ne de yenileşme taraftarı idi. O yalnız hükümdarın iznine uyuyordu. Padişah ise kararsızdı.

Bu hareket 1892'de ortalığa bir derece sükunet getirdi. Maliye ve öteki işlerde olan ıslahat, hafif olmakla beraber, yine yürümeye başladı. Asayiş sağlandı. Maliye biraz düzeldi. Rüşvet ve para basma işi kontrol altına alındı. Ordu biraz düzene girdi. Hele bu sırada Devlet Avrupa'da olduğu gibi askere alınma usulünü kabul etmiştir ki, en zorlu bir ıslahattır.

Bu işaretler Türkiye'nin dirilmeye başladığını gösteriyordu.

Abdülmecit bir «hatt-ı hümayun» ile ıslahatın askerlikten başkasında istenilen sonucu vermediğini söylüyor, ıslahat yapılmasını sadrazama emrediyordu. Demek ki, Abdülmecit ilk hafif bir gerilemeden sonra yine ıslahata yönelmişti. Bu ıslahat içinde Hıristiyan halkın memnun edilmesi ayrı önemli bir yer tutuyordu. Maarif işlerinin tanzimi için bir komisyon kuruldu. Fuat Efendi (Doktor Fuat Paşa) bu komisyonun ruhu idi. Komisyon bir üniversite açmaya okulları din sistemlerinden kurtarmaya çalıştı. Öğrenim zorunlu hale getirildi. Parasız öğrenim sağlandı ve rüştiye okulları kuruldu. Askeri okullarına önem verildi. Ancak medreselerin ıslahı düşünülmedi.

Saray entrikasıyla Rıza Paşa düştü. Süleyman Paşa Seraskerliğe, Ali Efendi (Ali Paşa) Dışişleri Bakanlığı'na vekaleten Ahmed Fehmi Paşa Tophane müşirliğine, Rifat Paşa Yüce Divan'a getirildi. Bunlar Reşit Paşa'nın arkadaşları idiler. İki ay sonra Reşit Paşa Dışişleri Bakanı oldu.

Bu kuruluş pek iyi idi. Gerici unsurları uzaklaştırılmıştı; fakat adam kıtlığı vardı. Eğitim işleri eksikti. Tasavvur edilen şeyler tatbik uygulanamıyordu. Biraz sonra Reşit Paşa Sadrazam, Ali Paşa Dışişleri Bakanı oldular. Islahat dirildi. Tophane, Fransa'dan uzmanlar getirdi. Üniversite binası yapıldı. Askerlikteki ıslahat ilerletildi. Adliye'de ıslahat yapıldı.

İşler böyle giderken halkta yine dedikodu, devlet adamlarında gericilik başladı. Kabinede bulunan Hüsrev Paşa irtica hareketinin başındaydı. Abdülmecit Han Hüsrev Paşa'yı azletmişse de gericilerin etkisiyle bu sefer Reşit Paşa'yı azletti.

Bu azilden sonra Rumeli'de, Eflak'ta isyanlar başladı. Rusya ve Nem-

se fena tavır taşıyorlardı. Hazine tamtakırdı. Reşit Paşa yine kabineye dahil edildi. İstanbul Bankası kaldırılıp Osmanlı Bankası kuruldu. Halkta hoşnutsuzluk arttı. Bu hoşnutsuzluk üzerine padişah Reşit Paşa'yı tekrar azletti. Fakat biraz sonra Reşit Paşa Sadrazam oldu. Bunun üzerine halk artık doğrudan doğruya Abdülmecit'i sorumlu tutmaya başladı. Yine eski nakarat ağızlarda dolaşıyordu: Tanzimat geri alınmalı, Müslüman Hıristiyanın efendisi olmalı gibi... Abdülmecit'in baskısından bıkan aydınlar ıslahatta daha ileri gitmek için gizli bir cemiyet kurup Abdülaziz Efendi'nin tahta çıkarılmasına, meşrutiyet yönetiminin kurulmasına çalıştılar; fakat yakalandılar. Bunlardan bir kısmı Avrupa'ya kaçıp orada baskı rejiminin aleyhine yayına başladılar. İşte bu suretle «Jön Türkler» türedi. Reşit Paşa yine azledildi. Yerine Ali Paşa sadrazam oldu. Ali Paşa da Padişah'ın mizacına uyum sağlayamadığından yuvarlandı.

1854'de Türkiye Avrupa devletleriyle yanyana olarak Kırım Savaşı'nı yapmıştır. Demek ki askeri teşkilatımız yolundaydı. İngiltere ve Fransa Türkiye'yi kendilerine eş tutmuşlardır. 1856 Paris Anlaşması ile Türkiye Avrupa devletler hukukuna ve büyük devletler arasına kabul edildi. Bu, o zamanki diplomasimizin büyük bir başarısı, yapılan ıslahatın parlak bir sonucudur. Bu anlaşmaya zorla vergi alınmasının kaldırılması Hıristiyanların askere alınması gibi Hıristiyan halkın haklarına ait şeyler de konuldu. Yönetimde yapılacak ıslahat için İngiltere ve Fransa ile Türkiye arasındaki görüşmelerin sonucu olarak bir program hazırlandı. 18 Şubat 1856'da Babıali'de bir kararname okundu. Bunda, «Can, mal ve ırz emniyeti, kanun önünde eşitlik tasarruf hakkına riayet, fark gözetmeksizin Müslüman ve Hıristiyanların memuriyetlere ve orduya tayini, bazı şart ve kayıt altında mezhep serbestliği ve eğitim, vergide eşitlik, iltizam usulünün kaldırılması mahkemelerde Müslümanlar gibi Hıristiyanların da tanıklık edebilmesi, suçluların mallarına elkonulması usulünün yasaklanması, işkencenin kaldırılması, meclislerde Hıristiyanların daha gerçek bir surette temsili, Hıristiyanları küçük düşürücü ıslahattan vazgeçilmesi» gibi birçok esasları içeriyordu.

Gülhane Hattı'ndan daha ileri giden, fakat yine eksik olan bu hat da dedikoduyu sebep oldu. Din adamları ve aşağı tabaka halk arasında sızıltı büyüdü. Rum papazları ile ileri gelenleri, Ermeni sarrafları da bu yeni esasları istemiyorlardı. Çünkü onların işleri yolundaydı. Az vergi veriyorlar, çok para kazanıyorlardı. Hıristiyanların ve halkın yüzü güldü. Bu kararnamenin maddelerini Avrupalılar Paris Anlaşması'na geçirmek istedilerse de Devlet karşı çıkıp «bu bir iç sorunumuzdur milletlerarası bir anlaşmaya koyamayız» dedi ve başarılı oldu. Hıristiyan halkın askere alınması, yabancı toplulukların ayrıcalıklarının sınırlanması uzun ve münakaşalı bir mesele oldu. Papazlar şiddetle muhalefet ettiler. Rum, Ermeni ve Yahudi toplulukları için tüzükler yapıldı.

Burada sırf şahsi alınganlıkların en büyük insanları bile küçültüğüne tanık oluyoruz. Ali ve Fuad Paşaların bu eserine Reşit Paşa muhalif gözle bakmıştır. Oysa bu yüksek ve Türkiye anlayışındaki devrimin babası olan kişi Fuad ve Ali'nin üstadı idi.

Bir müddet sonra Buğdan, Karadağ, Hersek ve Suriye'de ihtilaller ol-

du. Ve Avrupa bu işlere müdahale etti. Rusya Bulgaristan ile Hersek ve Bosna'dan milletlerarası bir anket yapılmasını önerdi. Mali bunalım müthiş bir dereceyi buldu. Rusya önerisinde ısrar etti. Lübnan için meşhur tüzük yazılıp uygulandı. Rum ve Bulgar unsurları arasında uyandırılan nefret şiddetlendi. Rusya bu mezhep ihtilafı nefretini körüklüyordu. Fransa da işe karışıyordu. Bulgarlar kısmen Katolik oldular.

Bu esnada Abdülmecit öldü. Yerine Abdülaziz geçti. Hersek'te ihtilal başladı. Bu işi Avusturya meydana getirmiş ve körüklüyordu. İlk mülkiye kurulup «İller Kanunu» tanzim edildi.

Yeni padişah batı tarzı bilim ve uygarlık konusunda cahil idi. Fakat doğu bilimlerinde milliyetçi, yurtsever, kahraman ve Devlet'i kuvvetlendirmeyi pek ister bir kişiydi. Gericiliğe ve baskı rejimine doğru yürümek istedi. Ali ve Fuad Paşalar bu harekete kahramanca karşı koydular. Padişahı mağlup edip yararsız ve zararlı işlere engel oldular.

Bu esnada yine birtakım aydınlar Avrupa'ya kaçıp gazete ve dergi çıkarmaya başladılar. Bu «Jön Türkler»in davalarının ruhu padişahın etkinliğini söndürerek baskı rejimine engel olmaktı. Ali ve Fuat Paşaların bunlarla birlik oldukları zannı hasıl oldu.

Girit için bir Anayasa yapıldı.

Islahat ve Tanzimat hakkında Avrupa devletleri bir anket yaptırdılar. Buna mukabil Türkiye de 1867'de bu hususta derin bir anket yaptı. Rusya ile olduğu gibi Avrupa ile de bazen gizli, bazen açıkça bir diplomatik savaş durmayıp devam ediyordu.

Abdülaziz'in zamanı eğitimde devrim ve buna din adamlarının şiddetli muhalefeti ile meşhurdur. Bu devrimin ruhu Fuad ve Ali Paşalardır. Bilim ve eğitim yüzyılardır din adamlarının tekeli altındaydı. Öğretim dini, iskolastik idi. Müsbet bilimler yoktu. Çağdaş ihtiyaç tatmin olmuyordu. Onlar müsbet bilimleri dinsizlik sayıyorlardı. Mesela coğrafya haritalarını okul duvarlarından alıp yırtmış ve tuvaletlere atmışlardır. Öğrenim kurumu olarak ilk ve rüştiye okullarıyla medreseler vardı. Rüştiyelerden çıkanlara mahsus birkaç özel okulla, birkaç idadi mektebi de bulunuyordu. Medreselerin yüzyılın ihtiyacına uygun bir eğitimi veremiyeceği iyice anlaşılmıştı. Darülmuallimin, Tıbbiye, Harbiye (1830), Mühendishane, Bahriye, Ziraat (1848), Baytar (1850) okulları açılmış, Avrupa'ya da bir miktar öğrenci gönderilmişti; fakat orta öğretim hiç yoktu.

1845'de Abdülaziz'in bir iradesiyle ilk ve rüştiye okulları laik usulde eğitim vermeye başladı.

Mevcut okulara Hıristiyanlar alınmıyordu. Müslümanların ayrı, Hıristiyanların kendi okullarında ayrı öğrenim görmeleri bu iki unsur arasında uyum sağlanamamasının başlıca sebebidir.

Bunlara ve orta öğretimin yokluğuna, Devlet'e memur yetiştirilmesi ihtiyacına çare olmak üzere bir Numune Mektebi (şimdiki Galatasaray Lisesi) açılmasına teşebbüs edildi. Fransa'dan rica edildi. Din adamları öğretmenlerin Fransız, öğretimin Fransızca olmasına karşı idi. Fransa hükümeti ise cahilleri eğitemeyeceklerini bildirdi. Dışişleri Bakanı Keçecizade Doktar Fuat Paşa da aynı görüşteydi. 1867'de İstanbul'a getiri-

len bir Fransız kurulu bir yıl sonra bu okulu Gülhane'de açtı. Bu okulda her şey yeni, eğitim Fransızca, öğretmenler Fransız idi.

Halk okulun aleyhine feveran etti. Bir tarafta -başta Şeyhülislam olduğu halde- din adamları, bir tarafta da Rus elçisi okul aleyhine gürültü ediyorlardı. Rumlar da Rumcaya az önem verildiğinden şikayet ettiler. Yahudiler Hıristiyan hocalar tarafından yönetildiğinden çocuklarını bu okula göndermediler. Hiç olmazsa bir kısmı okulda «Kaşer usulü»nün tatbikini istediler. Papa bile bu okula saldırdı ve Katolik çocukların burada okumasını yasak etti. Fransa Vatikan'da teşebbüste bulanarak Papa'nın yasağını geri aldırdı. katolik çocuklar okula devam edebildi.

Bu gelişmeler karşısında müslümanlar da, Hıristiyanlar da okulunun devam edemiyeceği kanaatini taşıyorlardı. Fuat Paşa ise, «Rusların muhalefeti beni iyi bir iş yaptığıma inandırıyor» diyordu. Hakkı vardı. Bu Devlet'in Rus entrikası müthiştir. mükemmel bir monografi konusudur.

Okul bu zorluklara rağmen gelişmeye başladı ve tutundu. 1869'da öğrenci sayısı 622 oldu. Bu öğrencilerden 277'si Müslüman, 91'i Ermeni, 28'i Ermeni Katolik, 85'i Rum, 65'i Latin katolik, 29'u Yahudi, 40'ı Bulgar, 7'si Protestan idi. Öğretim de yolundaydı. Bu muhtelif unsurların çocukları birbiriyle hoş geçinerek okuyorlardı. Dil ve din yönünden de anlaşmazlık çıkmıyordu.

Bu başarı 1860'da «Müslüman ve Hıristiyanların birarada eğitim görmelerinin imkanı olmadığını» söyleyen İngiliz İstanbul Elçisini de yalanlıyordu.

Ali Paşa ölünce Fransız politikası gözden düşmüştü. Fransa'nın Sudan'da mağlubiyeti Ali Paşa'yı ve politikasını da düşürmüştü. Türk Ordusunu eğitmek için gelen Fransız kurulu gittiği gibi bu okulun Fransız müdürü de azledilip yerine bir Rum müdür getirildi. 1871'de okul çöküntü içindeydi. Gülhane'den Beyoğlu'na nakledildi.

Bizde düşünce devriminin Fuat ve Ali Paşaların ölümlerine kadar olan devresine «Fransız safhası» demek doğru bir deyim olur. Çünkü Reşit Paşa İngiltere'den, Fuat ve Ali Paşalar bütün bu ıslahatın ilhamını Fransızlar'dan almışlar ve Fransa'nın bu hususta maddeten yardımını rica etmişler ve bu yardımı da almışlardır.

İlk planlamaya göre önce İstanbul'da yapılacak, sonra örnek üzerine öteki illerde de açılacaktı. Açılamadı. Buradan çıkıp illere giden memurlar çevrenin cehaleti içinde gerileyip mahvoldu. Nitekim 1854'de General Williams'ın yetiştirdiği subaylar illere gidince çevre onların talim ve eğitimini birkaç yıl içinde yozlaştırmıştı. Çevrenin insan, hatta canlı-cansız her varlığa etkisi kesindir. Çevre kendine benzetir. İçine düşeni iyi çevre iyi, kötü çevre kötü yapar. Eğer aynı tipte okullar illerde de açılabilseydi yeteri kadar yetişmiş memur, kafi miktar bir aydın ve açık düşünceli tabakası yetişir, Türk'ün Hıristiyana üstünlüğü temin edilir, Türk'ün amirliğe ve saltanata yeterliliği kanıtlanırdı. Cehalet yüzünden yapılamadı. İstanbul'da yetiştirilenler de hem az idiler, hem de oralara gidince yok oldular. Yani netice hiç gibi oldu.

Fuad ve Ali Paşalar padişah ve saraya karşı kafa tutabiliyorlardı. Sa-

ray bunlardan çekiniyor, rezaletini artıramıyordu. Bu önemli kişiler yürüdükleri islahat yolunda sarayı da sürüklüyorlardı. Fuad Paşa'nın, ondan biraz sonra Ali Paşa'nın ölümleri ıslahat için felaket oldu. Saray derhal geniş bir nefes aldı. Abdülaziz Han bunların ölümüne sevindi. Artık ağzına vurulan gem düşmüştü. Mahmut Nedim Paşa'yı pek çok sevdiği anasının etkisiyle Sadrazam yaptı. Eğlencesine, pehlivan güreşine, horoz döğüşüne eğilim verdi. Kuzu dolmalarını bol bol yedi, cariyelerinin içinde daldı.

Türkiye'nin son devresinin Reşit Paşa'dan sonra en önemli ve hatta tek devlet adamı olan, eşini hâlâ görememek bedbahtlığında bulunduğumuz Fuad ve Ali Paşaların sahneden çekilmesi derhal yokluklarını hissettirdi. Yönetimde kargaşa başladı. Dış işler bozuldu. Padişah baskısı sahayı boş buldu. Mahmut Nedim ıslahatçıları uzaklaştırdı. Eski düşüncelere değer verip bu fikirde olanları işbaşına getirdi. Rus entrikası elde ettiği Mahmut Nedim vasıtasıyla sarayı da elde etti. Islahat yine mağlup oldu. Gericilik alabildiğine yürüdü.

Neyse, israf ve rezaletleri arasında Abdülaziz ordu ve donanmaya önem verip bunları geliştirdi. Hele donanmamız kuvvetce dünyanın üçüncü donanması oldu. Demiryolları yapılmaya başlandı.

Bunlar, saray israfları, devlet adamlarının yolsuzlukları maliyede müthiş bir bunalım meydana getirdi. Devlet koponların, yani dış borçlarının fazini ödeyemedi, iflas etti. Frenkler «Düyun-ı Umumiye Meclisi»ni (Genel Borçlar) teşkil ettiler. Yani Maliyemize elkoyuyorlardı. Bu da Devlet'in egemenliği için en öldürücü bir darbe idi.

Bir taraftan da Rumluk, Ermenilik, Marunilik, portestanlık, gibi... türlü karışıklık ve savaş içinde, yabancı parmakları ile bunlar bahane edilerek türlü entrikalar çevrilmekteydi. Fransa yine bu esnada yabancılara karşı Türkiye'yi savunmaya devam ediyorduysa da, yine Mısır, Tunus gibi seçkin eyaletlerin dağdağaları da vardı ve Devlet'i yoruyordu. Bu sırada İslam Birliği fikri Devlet'i düşündürmüş, bazılarınca Avrupa savunmasına karşı bir önlem gibi kabul edilmiştir. Bu da İngiltere ve Fransa'ya karşı onları bize hasım yapmak için bir Rus kışkırtmasıdır.

Bu devrede Mahmut Nedim'e muhalefet eden Midhat Paşa vardır. Bu iki devlet adamının çekişmeleri en üst noktasına gelmiştir. Midhat Paşa meşrutiyetçi ve gelişmeden yana, Mahmut Nedim gerici, saray ve Rus aletiydi.

Cevdet Paşa'ya «Mecelle» tanzim ettirildi. Bazı vakıflar satıldı. Bulgaristan ihtilali başladı. Bu işe Avrupa şiddetle müdahale etti. Yine Fransa, Avusturya, Almanya ve Rusya ıslahat teklif ettiler. «Müslüman Ahrar Fırkası» bir beyanname ile ortaya atıldı ve işe karıştı.

Nihayet saray ve padişah baskı rejimini devlet işine engel görüp buna tahammül edemeyen Midhat, Hüseyin Avni Paşalar ve arkadaşları Abdülaziz'i hall ettiler.

Abdülaziz'in hal'i 1876 Türk-Rus Savaşı'nda Türkiye'nin üstün gelmesi beklenirken mağlup olmasına sebep olmuştur. Fakat Abdülaziz Han'ın hall'i ıslahat fikirlerinin galebesidir. Eskiden elele yürüyen tutuculukla baskı rejimi, yani din adamları ile padişah artık ayrılmıştı.

Mahmut ve Abdülmecit'i ıslahat taraftarlarıyla beraber gören din adamları padişahlardan yavaş yavaş soğumuşlardı. Tutuculuk ve onun ehli, epeyce burunları kırılmış, artık ikinci dereceye düşmüşlerdi. Hem de tutuculukları da eskisi kadar değildi. Yeniliğe bir miktar alışmışlar ve alışıyorlardı. Şimdi en önemli rol padişahların elindeydi. Çünkü II. Mahmut timar sahiplerini, yeniçerilere kırmış ve kuvvetleri bitirmişti. Ve bütün kuvvet saltanatta toplanmıştı. Diğer bir kuvvet olan din adamlarının da eskisi gibi önemi kalmamıştı. Onlarsa istedikleri gibi egemenlik sürmek hevesiyle, bu hükümdarlıktan doğal olarak meydana gelen israfları ve yolsuzluklarıyla ıslahata engel oluyorlardı. Bu da ıslahatçı devlet adamları ve aydınlarla padişahın arasını açmıştı. İşte bu suretledir ki, bizde meşrutiyet yönetimi, yani padişahlara gem vurmak ihtiyacı iyice duyulmuştur.

Bu ihtiyaç devlet adamları ve aydınlar arasında kökleşti. Artık ıslahat herşeyden önce hükümet şeklini amac edinmiş bulunuyordu. Bu hareket ve meşrutiyetin kahramanı Midhat Paşa'dır. Zaten olaylar, Devlet'in iç ve dış bunalımları ıslahat fikirlerini izleme ihtiyacını sürekli hissettirmekten geri kalmıyordu. İş gerekli idi.

Meşrutiyet'in ilanı için Beşinci Murat tahta geçirildi. Bu Padişah yumuşak, zayıf bir adamdı. Zaten Midhat Paşa da onu bunun için istiyordu.

Bu işi görecekti. Fakat II. Abdülhamit meşrutiyet yanlısı gözükerek işe karıştı, entrikalara başladı. Murat delirdi. Sonunda hallolundu. Abdülhamit tahta çıktı. Meşrutiyeti de ilan etti. Bu olay ile düşünce devrimi ve ıslahat fikirleri daha yüksek bir gelişme devresine girdi. Ruslar ıslahatımıza engel olmak için derhal bize savaş ilan ettiler. Fena halde mağlup olduk.

Abdülhamit ruhca pek baskıcı, eğitimi az hatta kara cahil; fakat pek kurnaz ve hilekardı. Ne yapıp yaparak Meclis-i Mebusan'ı dağıttı, Meşrutiyeti fiilen kaldırıldı. Bu suretle ıslahat müthiş bir mağlubiyete uğradı. Uzun bir bekleme, hatta gerileme devresine girdi.

Bu baskıcı padişah aynı zamanda da pek akarsız idi. Hem olayların zorlamalarıyla yönetimde ıslahat yapmak istiyor, uzmanlar getiriyor, okullar açıyordu. Hem de vehmi, bilim ve hürriyet düşmanlığı ile uzmanlardan istifade ettirmiyor, tutuculuğa prim veriyor, okulları hürriyet ilkelerinden uzaklaştırıyordu. İşin can alıcı noktasını bulmuştu: Meselenin bir anlayış meselesi olduğunu keşfetti. Derhal bütün kudretini milletin aydınlanmaması için cahilliğe, tutculuğa prim vermek için sarfetti. Bu hususta her vasıtayı kullandı. Düşüncenin gelişmesini önledi. Aynı zamanda ataları Mahmut ve Mecit'in yaşamlarını gözden geçirmişti. Tutuculuk ehline karşı olan hareketlerinden, bu suretle onların hanedandan soğutularak sarayın bu dayanağından yoksun olmasından, nihayet Abdülaziz'in yardımsız kalarak tahtı ve yaşamı elinden çıkarmasından ders alarak tutuculuk unsurunu kendi tarafına celbe pek çok önem verdi. Bunun için de onlara saygılı davrandı, bol maaş ve ihsanlar verdi. Öğrenim görmekte olan öğrencileri askerlikten muaf tuttu. Tutuculuğa her suretle kuvvet verdi. Belki de Abdülhamid'in uzun müddet tutunması bu sayededir. Ortalığı casuslara istila edip

sürgün yerlerini, hapishaneleri doldurdu. Bütün işleri cahillere verdi. Devlet adamları ve memurlara beceri olarak yalnız kendine sadakatı tanıdı. Her şeyin başının padişaha itaatten ibaret olduğunu, milletle Avrupa ve onun fikri ve maddi gelişmesi arasına bir «Çin Setti» ördü. Ahlaki bir yöntem şekline soktu ve yürüttü. Milletin Avrupa ile ilişkisini yasakladı.

Düşünce devriminin bu uzun ve feci mağlubiyeti sırasında hürriyet ve meşrutiyet fikirleri alttan alta işleyerek okullu genç dimağ ve yüreklerde yer tuttu. Abdülmecit ve Abdülaziz zamanlarında Avrupa uygarlığı Türkiye'ye ışığını sokmuştu. Artık bunun önüne durmak mümkün değildi. Nitekim Abdülhamit o kadar ustaca tebirlerine ve devamlı gayretine rağmen Batı uygarlığının önüne duramamıştır.

Devlet bütün kurumlarıyla ve tamamıyla gerici olmuştu. Fikir Devlet'ten millete yayılmış bulunuyordu. Genç subaylar da bu fikirdeydiler. Bu da başarı için en esaslı en sevinç verici şeydi. Nihayet 23 Temmuz 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin girişimi ile devrim yapılıp Meşrutiyet ilan edildi. Meclis-i Mebusan toplandı. Yani yeni düşünce tekrar üstün geldi. Bu üstünlük kesin ve gerçekti. Çünkü ne devletten, ne devlet adamından olmayıp doğrudan doğruya milletten geliyordu. Bu olay Padişah, hanedan ve din adamlarını telaşa düşürdü; fakat gerekli gelen kuvvete sahip olmadıklarından ses çıkaramadılar. Din adamları Abdülhamit devresinde oldukça kuvvetlenmişlerdi. Kanıtı, Meclis-i Meb'usan'a büyük bir kalabalık göndermiş olmalarıdır. İlk hamlede din adamları meşrutiyetin Şeriat'a uygun olmadığını söyledilerse de pek ileri gidemediler. Bu sınıf çoğunlukla o kadar cahil bulunuyordu ki, bu Meclis'te vuku bulan iki olay bunun kanıtıdır. Sarıklı mebuslar zavallı saatın kabulünü, takvimin ıslahını kafirlik addedip bütün şiddetleriyle yaptıkları hücumla bu iki iyi işe engel olmuşlardır. Oysa bu din işi değil, bir bilim meselesiydi. Hatta Selçuklular bile o kadar eski bir zamanda bunu yapmışlardı. Yine onlar İslamiyet'ten evvel Türklerin Hıristiyan bulunduklarını kürsüde bir münasebetle söylenen bir hatibe «kafir!» diye bağırmışlardır. Hiddetlerinden hocaların gözleri çanağından fırlamıştı. Hatip kaçırılmasa belki de döğeceklerdi. Böyle basit bir tarihî gerçek karşısında onların böyle halleri görülmüştür.

Bu sefer de yine ilk Gülhane Hattı Devrimi zamanındaki vaziyetteydik. Engel kaldırılmış, saha temizlenmişti. Fakat Devlet'i yönetecek adam, uzman yoktu. Yönetim çorba oldu.

Pek cebin olan hanedan üyeleri bir köşeye çekildiler, hiçbir şeye karışmadılar; fakat diğer gericilik unsuru, ki din adamlarıdır, alttan alta propagandaya başladılar. Nakarat yine eski nakarattı: «Din gidiyor! Şeriat gidiyor! Gavur oldular!» Bu propagandaya malesef yönetim suiidare yardım etti, basın şiddetli eleştiriler yaptı; Abdülhamit yönetiminden sürgüne yollanmış bazı kimseler de buna hizmet ettiler. 31 Mart 1909 Vakası meydana geldi. Sürekli şunu görüyorum ki, ihtilale başlıca sebep yönetimsizliktir. Demek yönetim işi düzeltilse, halk asayiş, emniyet, ticaret ve refah bulsa ne din bilginleri, ne padişah etkisi beş para etmeyecektir. İstenildiği kadar devrim ve ıslahat yapılacaktır. Buna Abdülhamit'in hiçbiri etkisi olmamıştır. Hatta din adamlarının da baş ol-

duğu görülmemiştir. Propaganda ile kükretilen bir Avcı Taburu, subaylarını bağlayıp isyan etti, Ayasofya'da Meclis'i Mebusan'ın önüne toplandılar ve «Şeriat isteriz!» diye bağırmaya başladılar. Bu da o esnada oradan tesadüfen geçen bir sarıklıya askerlerin: «Ne isteyelim?» sorularına karşı onun, «Şeriat isteyiniz!» demesinden ileri gelmiştir. Okullu subaylar kaçtılar. Alaylı subay istiyorlardı. Sebebi de başlarına subay bulmaktı. Asker nasihat ile sükunet buldu.

Artık cehalet ve eski kafa, tutuculuk olanca kuvvetiyle egemen idi. Islahatçılık yenilgiye uğramış manzarasındaydı. Bereket versin ki bu durum çok sürmedi. Selanik'den gelen «Hareket Ordusu»na bu asker karşı koymadı. Birkaç çarpışma olmuş silah atılmışsa da, buna Selanik'den bu orduyla gelen Bulgar komitacılarının bu askere hakaret etmesi ve birkaçını öldürmesi sebep olmuştur. Bu olay ile görüldü ki, artık tutuculuk ve eski kafanın kudreti kalmamıştı. Çünkü tutuculuk ehli hesaplarına göre böyle pek güzel bir fırsattan bile istifade edememişlerdir. Islahatçılık milletten kuvvet alıyordu. Gericilik uzun sürecek bir yetenekten yoksun kaldığını gösterdi. Beş on günlük bir ömürle saman alevi gibi sönmüştür.

Yeniden iktidar mevkiine geçen yeni düşünce kurulu «ıslahat» kelimesini bırakıp yenileşme (teceddüt) kelimesini meydana attı. Saha yine temizlendi; fakat neye yarar ki yine aynı hastalık başgösterdi. Yani adam kıtlığı olanca şiddetiyle hüküm sürüyordu. Yönetimi ellerine alanlar cahil ve acemi idiler. Derman aranmadı veya bilinemedi. Yani ustası iş başına getirilemedi. İşbaşında olanlar Avrupa'dan da uzmanlar getirmediler. Gerçi bir miktar uzman getirilmişse de bunlar gereği kadar değildi. Hem de gelenlere verilmesi gerekli lazım olan yetkiler verilmedi. Aynı zamanda, bela bela üstüne olarak, politikacılık aldı yürüdü. Bu ve bazı belirli kişilerin iktidar mevkiinde kalmaları düşüncesiyle dalkavukluk etmeyenler, minneti olmayan iktidar erbabı uzaklaştırıldı. Keyfe göre egemenlik sürmek hevesi tıpkı padişahlardaki gibi bunlarda da ortaya çıktı. Hiçbir söze kulak asmadılar. En iyi niyetle söylenen şeyler bile hainlik sayıldı. Eleştirilmeyi kişiliklerine ağır bir tecavüz zannettiler. Bir kanunla basının ayağına köstek vuruldu. Ülke uzun süre sıkı yönetimle yönetildi. Meclisi Mebusan adet yerini bulsun diye bir bostan korkuluğu haline getirildi. Meclis'teki vatan evladı arasında didişme başladı. Şiddet, kahır ve zulüm meydan aldı. Kötü yönetim yayıldı. Yönetim cahil ve tutucu bir sınıfın elinden diğer bir cahil ve deneyimsiz sınıfın eline geçmişti. Ne yazık ki, Devlet'i ve Türklüğü kurtarmak için ele geçen bu fırsat da kaçıyordu.

Ancak bu sırada hürriyet ve yenileşme fikirleri, baskı rejimi aleyhtarlığı millet kitlesinde derin bir kök saldı. Millet uyandı. Hele bu devre tutuculuğun yok etmiş olduğu milliyeti, Türk ruhunu doğurmak gibi en büyük bir kazancı meydana getirmek erdemine sahip olundu.

Abdülhamit'in yerine geçen Mehmet Reşat sessiz iyi kalpli bir kişi idi. Hiçbir baskıcı fikir taşımıyordu. Pek yetersizdi. Her işi Babıali'nin ve Meclis'in eline bırakmıştı. Bu da bir fırsattı. Bundan da istifade edilemedi. Mehmet Reşat'ın yerine Altıncı Mehmet Vahideddin geçti. Cahil, garezkar, belki de hunhar seciyeli biriydi. Dünya Savaşı ve Türkiye'nin

mağlubiyeti, Vahideddin'in cehaleti sonucudur. Baskıcı ruhu yenileşmeyi de, hürriyet ve meşrutiyeti de ayak altına almak kastını taşıyordu. Yine tutuculuk ve gericilik üstün gelecekti. Vahideddin ve Abdülhamit gibi tutculukla elele verdi. Dini baskıcı yönetimine alet edip din temsilcisinden fetvalar aldı. Bu felekate yabancı işgali de yardım ediyordu. Bereket versin ki Dünya Savaşı yenilgisi ve işgal felaketleri milletin gözünü pek çok açmıştı. Millet baştan başa yabancı işgaline karşı büyük bir tepki gösterdi. Örgütler kuruldu. Bu işgal kaldırıldı. Dış düşman gidince iç düşman olan padişahın mevkii ve eski düşünce aleyhine hücum edildi. «1 Kasım Kararı» padişahlığı kaldırıp din ve devleti ayırdı. Vahideddin bir yabancı ülkeye kaçtı. Bu olay yeni düşüncenin büyük ve parlak bir galebesi oldu. Biraz sonra Cumhuriyet ilan ve «Hilafet» kaldırıldı. Artık yenileşme yerine de bir müddettir başlamış olan «çağdaşlaşma», «laiklik» kelimeleri kullanıldı. Bizde laiklik ilk resmi kullanılış sahasına Lozan Muahedesi'nde buldu. Ondan sonra yayıldı. Hassas, önemli bir mevki aldı.

Anadolu'da yeni hükümet kurulurken de yine aynı dert, yani adam, uzman kıtlığı kendini gösterdi. Bunun sebebi ilk devrede güzel işler görmüş olan yönetim sınıfının çözülmesi, bozulması ve çağın ihtiyacına uygun olan bir yeni sınıfın henüz yetiştirilmemiş olmasıdır. Bu eski ve müzmin hastalığa bu sefer de henüz deva bulunmamıştır. Bundan da yönetimsizlik ve bunun doğal sonuçları ortaya çıkacak ve yine aynı hallerin ortaya çıkması imkanı vardır. «Tarih tekerrürden ibarettir» derler. Bu gerçeği her satırda görüyor, tasdik ediyorum.

Bugün düşünce devrimi üst noktada gerçekleşmiştir. Hükümet şeklinin bile en son derecesine varmış bulunuyoruz. Artık fikir hususunda yapacak devrim kalmamıştır. Gericilik de kuvvetsiz görünüyor, olsa bile egemen olamaz. Çünkü değişimini artık iyi biliyoruz. Çünkü millette bu husus için gerekli derecesinde yetişmiş bir gençlik ve aydın vardır. Galebe herhalde kesindir diyebiliriz. Tepkiler, sarsıntılar olsa bile hafif ve ömürsüz olacaktır. Her yeni şeye düşman nazarıyla bakan, iyi kötü her yeniliğe "din elden gidiyor" diyen din adamları nasıl başlangıçta meşrutiyete düşman idiyseler, önce cumhuriyete de iyi nazarla bakmamışlardı. Nasıl zamanla ona alışmışlarsa, cumhuriyete de öyle alışıyorlar ve alışacaklardır.

Ancak kalan önemli kısım uygulama sahasıdır. Bunda başarılı olmanın yolunu bulmalıdır. Çok zamanden beri «hasta adam» ve son zamanda «öldü» denilen Türkiye dirilmiştir. Ona devlet makinesinde, ekonomisinde ve sosyalojisinde güzel yönetim gibi önemli bir gıdayı, yaşamak vasıtasını vermelidir. Aynı zamanda bir önemli konuda da cumhuriyet unsurlarını her devrim ileri geleninde vaki olan değişmelerden ve bozulmalardan sakınılmalıdır.

Görüyoruz bir yüzyıldır devlette ve millette bir eski ve yeni kafa savaşı vardır. Bu savaş devlet ve milletimizin hayatını ilgilendirmesi bakımından en önemli bir olaydır. Buraya kadar olan incelemelerimizden anladık ki, önce eski kafa şiddetli tepkiler gösterirken, şiddet ve kuvvetini gittikçe kaybetmiş, son yıllarda hiç mertebesine inmiştir. Tersine yeni düşünce önce zayıf iken gittikçe gelişmiş kuvvetlenmiş, tam

bir galebe çalmıştır. Eski düşüncenin etken ve unsurları çökmüştür. Mevcudu da çökmek üzeredir.

Düşünce devrimi ve uyanma yoğunlaşmış halde Tanzimat ile ortaya çıkmıştır. Bunun hedefi olan ıslahat onun kahramanı olan Reşit Paşa'nın dimağında tam ve gelişmiştir. Fakat zamanın vaziyeti onu tam olarak uygulama sahasına götürtmemiştir. Hatta Reşit Paşa onu tam manasıyla telaffuz bile edememiştir. Reşit Paşa'nın hakkı vardı. O zamanki düşünce vaziyeti buna uygun değildi. Meşrutiyetçilerin telaffuz ettikleri «yenileşme» orta ve köprü mevkiindedir. Uygulamada tam olmadığı gibi fikirde bile maalesef Reşit Paşa'da olduğu kadar gelişmiş değildir. Gerçi bu ikinci safhada engeller her ne kadar var idiyse de, herhalde pek azalmış, zayıflamış bulunuyordu. Buna rağmen bu safha rolcülerinin Reşit Paşa kadar ileri gidememiş, hatta onun kadar düşünememeleri gelişme kanunu önünde utandırıcı bir kusurdur. Bu geçiş devresinin kârı tutuculuğu bile yönetmek, idare-i maslahatla yürümekti. Onun için Devlet'i kurtaracak esaslar koyamamıştır. Bunun sebepleri cehalet ve aynı zamanda devrimin verdiği kudreti ve o kuvvetin uygulattığı Devlet'i şahsi bir sahip olma ve üstün gelme çabalarıdır. Ancak bu devre Türklügü, milliyeti tutuculuğun karnından çıkarmak, onu bağımsız bir kişilik haline getirmek mümkün olmuştur.

Nihayet düşünce devrimi milli egemenlik ve Cumhuriyet'te olgunluğa erişmiştir. «1 Kasım Kararı», Reşit Paşa'nın isteyip de yapamadığını yapmıştır.

Bu mücadelede din açısından, eski kurumların korunması, dine dokunulmaksızın dini devlet işlerinden ayrılması ve yeni örgütlenme gibi iki esas unsur vardır. Bir tarafta tutuculuk ve etkenleri ordusu, diğerinde yeni sistem ve aydınlar ordusu durmaktadır. Bu orduların çarpışmasındaki ruh ve amaç ikiliğin kalması veya kalkmasıydı. Bir taraf her yeniliğe «din elden gidiyor» diyor ve diğerini «küfr» ile suçluyor, diğer taraf öbürlerini cahil sayıyordu. Bu iki takım birbiri aleyhine en düşman fikirler besliyor, birbirinin canına diş biliyorlardı. Bunların boğuşmalarından çok yazık ki, bir yüzyıllık zaman boş yere kayıp, millî kuvvet israf edilmiştir.

Mahmut Han'ın «Hatt-ı Şerif»i, yeniçeriliğin ilgası, yani bizdeki düşünce devriminin başlangıcı olan ıslahat devri en uzun süren devirdir. Ta 1908 yılına kadar devam etmiştir. Cılız bir şekilde başladığını gördüğümüz ıslahatı Abdülmecit Han ve Reşit Paşa ile «Gülhane Hatt-ı Hümayunu»da gelişmiş bir şekilde buluyoruz. «Abdülhamit darbesi» ile mahvolan ıslahat Meşrutiyet devresinde yenileşme (teceddüt) adıyla tekrar meydana çıkmıştır.

İnsan bunları gördükten sonra doğal olarak şöyle bir muhakeme yapmaktadır: Eğer ilk devrede gericiliğin direnişi ve saldırısı olmasaydı ve Reşit Paşa'nın fikirleri engelsiz, tam bir surette uygulansaydı Devlet o zaman kurtulacak, bütün bu örgütlerini kuracak, çağdaş vasıtalarla donanacak, kuvvetlenecek, düşmanlara mağlup olmayacak, bir büyük imparatorluk olarak kalacak, bütün dünya işlerinde sahibi olacak, millet düşünce alanında ve ekonomide yükselecek, içinden milletin kıvanç duyacağı bilginler yetişecek, yurdumuz bayındır olacaktı. Bugünkü biz

Türk nesli Avrupalılarınki gibi güzel bir vatan, şanlı bir millet bulacak ve mutlu olacaktık!.. Buna engel olanlar bilinmektedir. Eğer din bilgini geçinenler cahil olmayıp dünyadaki gelişmeleri ve İslami gerçekleri gören insanlar olsalar da engeller çıkarmasalardı, Reşit Paşalar daha azimli ve cesur olsalardı bu sonuç kaçınılmazdı. Her Türk şu ziyan edilen zamana, kanlara, canlara acıyacak ve ağlayacaktır.

Din adamları ıslahattan, yenilikten korkmuşlardır. Bu sebeple o yola gitmişlerdir. Bu korku onlarda sırf dinin kaybolması kaygısıdır. Oysa böyle birşey yoktur. Fakat ıslahattan korkmanın başka sebepleri de vardır. Bu sebepler yerindedirler de. Frenkler bize din ve politika bakımından düşman idiler. Bu o zaman da, şimdi de böyledir. Avrupa'nın Tanzimat'tan amacı Hıristiyanlarımızı bizim tepemize çıkarmaktı. Onları kendilerine aleyhimize kullanılacak kuvvetli bir silah yapmak fikrindeydiler. Bu biliniyordu. Bu da bilinince onların eliyle örgütler kurmak tehlikeli olabilirdi. Sonra Hıristiyan halkımız bize düşmandı. Bu da aşikardı. Son Genel Savaş'ta ve Ateşkes'te Hıristiyan halkımızın aldıkları tavır bunun kanıtıdır. Onlara haklar vermek elbet hata olurdu. Bu haklar derhal ayrılık mahiyetini alırdı. İç düşmanlar, dış düşmanlar ile de hem fikir idiler. Bunlar Türkiye'nin çökmesini istiyorlardı. Bu sebepler bir devlet adamını düşündürür mahiyettedir. Gerçekten Hıristiyanlar aldıkları hukuk ile daha cesur olmuşlar, millî emellerini maddeten ve manen daha emin ve daha geniş bir surette izlemişlerdir. Fakat din adamlarımız böyle düşünmüyordu. Böyle düşünselerdi mazaretleri aşikardı. Onların görüşleri büsbütün başkaydı.

Şu da eklenmelidir ki, son düşünüş tarzı da yeniliğe direnecek mahiyette değildir. Çünkü Hıristiyandan evvel Türkler'in fikri ve maddi ıslahata sarılması, Hıristiyan halkı geride bırakması bu sakıncaları derhal giderirdi. Çünkü bilimce, sanatça aşağı olanı halk, kendinden yüksek olanın daima ayağı altındadır. Din adamları yaptıklarıyla yapacaklarına yalnız bizim Hıristiyanların uygarlığa girmesine engel olsalardı, istedikleri olurdu.

Ne tuhaf kaderdir ki, ıslahattan memnun olmayan din adamlarının yanında diğer bir memnun olmayan kitle vardır. O da Avrupa'daki ve bizdeki Hıristiyanlardı. Onlar da ıslahatı istemiyorlardı. Fakat bunlar din adamlarımız gibi değil, gayet iyi düşünüyorlardı. Hakları vardı. Türkiye Avrupa esaslarını alsa kurtulacaktı. Onlarsa onun çökmesini dört gözle bekliyorlardı. O çökmeli ki, onlar kurtulabilsinler. O yaşarsa onların yine mahkum kalmaları çok doğaldı. Neye yarar ki, din adamlarımız ıslahata engel olmak hususunda bilerek ya da bilmeyerek onlara yardım ediyor, onlarla elele yürüyordu.

Meternih, bizi ıslahattan alıkoymak istiyordu. Beyoğlu'nda açtığımız «Galata Lisesi»ni Papa, Roma'dan aforoz ediyordu. Ana düşman olan Ruslar, ıslahatımıza sürekli engel çıkartıyorlardı. Bunu diplomasi ile yapıyor, olmayınca Türkiye'de ihtilaller çıkartıyor, sonra da bize savaş ilan ediyordu. Bu olaylar da o din adamlarımızı uyaramıyordu. Hatta bizim Şeyhülislam da Roma'nın Papa'sı gibi bu okulu istemiyordu. Sebebi yurtsever olmadıkları değildi, yalnız cehaletleriydi. Dine sarılmışlardı;

fakat dinin gerçeklerini bilmiyorlardı.

Avrupa'nın bin teşvikiyle yahut kendilerinin aydınlanmış olmalarıyla başımıza bela olan Hıristiyanlarımız meselesi onların türlü fikir, propaganda, hareket ve isyanlarıyla Devlet'e büyük bir dert olmuştur. Bu meseleyi Tanzimat «eşit haklar» vermek suretiyle ortadan kaldırmak istemiştir; fakat yanılmıştır. Bu iyi niyetin hiç bir etkisi olmamıştır. Çünkü bu davanın esası eşit haklar değil, onların bizden kurtulup bağımsızlıklarını kazanmalarıdır. Hem de eşit haklar diye onlarda olmayan yetkileri vermiş, onlardaki ayrıcalıkları ise geri almadık. Mesela herkesi aynı mahkemede muhakeme ettik; fakat papazları muhakeme edemedik. Adliyemizi yaparak Şeyhülislamlık Makamının yetkilerini alarak sıfır menzelesine indirdik; buna mukabil Patrikhane'nin ayrıcalıklarını kaldırmadık. Bu nasıl eşit haklar idi! Bu işte de yine Türkler yandı. Meşrutiyet de aynı yola gitmiş, fena halde aldanmış ve aldatılmıştır. Hıristiyan halk hem verilen hakları almıştır, hem bize ısınmaya hiç yanaşmamıştır. Tersine o hakları aleyhimize kullanmışlardır. O hukuk onlara kuvvet olmuştur. Ondan sonra da bize o kadar yabancı durmuşlardır ki, Meşrutiyet'in bu kitleyi bağışladığı «Osmanlı» adını bile kendi üstlerine kondurmayıp yalnız bize vermişlerdir. Devletin hayatına kasteden, daima yabancı müdahelesi sebebi olanlar bu dağdağalı meseleyi ancak milli egemenlik ve çağdaşlaşma devresinde halledebilip, problemi ortadan kaldırmıştır. Bu devrenin Lozan Anlaşması'na koydurduğu karşılıklı değişim bu işe kesin sonucu bildirmiştir.

Bütün incelemelerimiz de gösterir ki, Devlet'in ve Türklüğün kurtuluşunu sağlayan etken yeni düşüncedir. Bugün ise bunun son gelişme çizgisinin tanığı olduk. Ancak bir noktayı önemle okuyucularımızın dikkatine sunarız. O da çağdaşlaşma ve lakiliği yozlaşmaya uğratmamaktır. Bunların bozulması, onları dinsizlik ve fuhuş suretinde anlamak, halk kitlesine dinsizlik telkin etmek, fuhuşa açık kapı bırakmaktır. Bu, olağan değildir. Çağdaşlaşma ve laiklik asla bu demek değildir. Tersine bu iki unsur bunları kabul etmez. Çağdaşlaşma ve laikliğin sınırını aşmamak pek önemli bir noktadır. Bu sınırın ötesi zaten çağdaşlaşma ve laiklik değildir. Din, halk için bir erdem vasıtasıdır. Halka gerçek din hurafelerden ve masallardan arındırarak verilmelidir. İffet ve namus bir sosyal topluluğun esas direğidir. Onsuz çöker gider. İffet, ailenin esasıdır. Onsuz aile olmaz, ailesiz de sosyal topluluk olamaz. Bu noktaya iş başında olanların pek dikkat etmesi gerekir. Bazen bilmeyerek de sınır aşılabilir. Bu tıpkı bir ilaca benzer. İlaç gerekli miktarda verilirse şifa verir, miktarı biraz fazla kaçırılırsa hastayı öldürür.

Ne hayret uyandırıcı benzeyiş! Hep aynı ihtiyaç! Hep aynı sonuç!.. Gülhane Hattı ne ruh ve ne ihtiyaçla yapılmış ise Meşrutiyet ve «1 Kasım Kararı» da aynı ruh ve aynı ihtiyaçla yapılmıştır. Birincide Devlet'i ıslah etmek, eski düşünceyi devlet işinde etkili olma durumundan çıkarmak, padişah baskısını kaldırmak, özellikle Avrupa ile ilişkilere girmek vardır. İkinci ve üçüncü de aynı ruhları taşımaktadır. Hele bunun da önemli kısmı Lozan Görüşmeleri'ne karşı düzenlerdir. Bu maksatla İstanbul Hükümeti'nin Lozan'a gitmesi önlenmiş, özellikle Avrupa

delegelerinin karşısına çağdaş ve laik bir devletin delegeleri gönderilmiştir. Gerçekten bu nokta Lozan'da bizim davamızın esası olmuş ve bundan pek çok kazanılmıştır.

Şimdi incelenecek bir nokta daha kalıyor. Acaba Türkiye ıslahatta, yenileşmekte, çağdaşlaşmakta başarılı oldu mu? Bunu Türkiye'nin düşünce devriminden beri olan tarihi iyice gösterir. Yani düşünce devrimi, kuramsal olarak istenildiği biçimde gerçekleşmiştir. Bu düşünce devrimi uygulamada bazı noktalarda, özellikle hükümet şekli gibi anayasa sahasında kendisini göstermiştir. Askerlik ve hekimlikte başarılı olmuştur. Fakat çalışmada usul, düzen, hız, tarım, ekonomi, eğitim görev duygusu, yasalara saygı konularında henüz ilkel durumdadır. Demek ki bu hususta başarılı olunmamış demektir.

Düşüncede devrim en güç olanıdır. O devrim hasıl olunca uygulama da o surette örgütlenme önündeki en büyük engeli kaldırmış demektir. Böyle olduğu halde başarısızlığın sebebini araştırmak pek yararlıdır.

Tanzimat başarılı olamamıştır. Çünkü Tanzimat ıslahatında sert hareket edilemeyip aşı usulüne başvurulmuştur. Köhne bir kütüğe taze bir aşı vurulmuş, bu aşı tutmamıştır. Hem de bu iş aşı tutan iki cins arasında yapılmamıştır. Mesela çınara kiraz aşılanmıştır.

Meşrutiyet'in yenileşmesi de hemen hemen aynı mahiyettedir. Doğrudan doğruya Avrupa'dan alınan şeyler, mesela kanunlarda da ülkemizin özel durumu, milletimizin töre ve kültürü, millî karakterleri, ülkemizin coğrafi ve iklim şartları dikkate alınmaksızın uygulanmak istenildiğinden çoğu uygulama yeteneğinden yoksun ve işe yaramaz şeyler halinde kalmıştır.

Millî egemenlik ve Cumhuriyet'in çağdaşlaşması çalışmaları da bir derece gelişme ile beraber, yenileşme devresindeki mahiyetten ayrılamamıştır. Yine köhne kanunların, yine aynı köhne kaynaklarına başvurulmakta, Batı'dan alınan şeyler millete yararlı duruma getirilememekte ve sonuç olarak bir yarar sağlanamamaktadır. Türlü boş korkularla uzman meselesi de ihmal edilmiştir.

Batı'dan alınan esaslar, kurumlar, kanunlar ve bunların uygulamaları iki sebepten dolayı asla yarar vermeyeceklerdir. Çünkü bizde bilgin ve uzman yok gibidir. Ya da sayıları ihtiyaç nisbetinde ve yeterli değildir. Sonra henüz ülkemiz hiç bir konuda tam olarak incelenmemiştir. Vatanımızı, milletimizi hiçbir suretle bilmiyoruz. Bir örnek söyleyeyim: Henüz dilimizi bilmiyoruz. Bu dilin mahiyeti nedir? Halkın ağzındaki güzel kelimeler nedir? Grameri nedere? Dil olmayınca edebiyatı mı olur? Bilim mi meydana gelir? Bunlar olmayınca uygarlık mı olur, varlık mı olur? Henüz Anadolu'nun haritasında boş görünen, coğrafi incelenmesi yapılmamış yerleri vardır. Oysa Çad Gölü sahili daha güzel incelenmiştir. Başka örneklere gerek yoktur.

Tanzimat'tan beri gelen iki şubenin başarılı oluşu bu iddiamızın delilidir. Bunun bir askerlik, diğeri hekimliktir. Bu iki şube başarılı olmuştur. Sebebi basittir. Bu iki kurumu eski geleneklerimize, manevi sınırlamalara bakmaksızın aldık, aynı zamanda uygulanması için Avrupa'dan uzmanlar getirdik. Derhal başarı ile taçlandılar. Bu şubeler bugün değil, hatta Meşrutiyet ve Tanzimat devrelerinde bile başarılı ol-

muşlardır. Bunun diğer bir kanıtı da Galatasaray Lisesi'dir. Oradan aydın, devlete ve millete önemli hizmetler görmüş Türkler yetişmiştir. Bu okul tıbbiye gibi, Fransız öğretmenleri tarafından yönetilmiştir. Bir örneği de Gülhane Hastahanesidir. Bu kurumu yöneten Alman profesör ve doktorlar ülkemizde hekimliği Avrupa derecesine ulaştırmışlardır. Bütün bu olaylar ve tarih gösteriyor ki, en önemli mesele uzman meselesidir.

Bir de bu çağdaşlaşma işinde Türk kültürü ile milliyetinin özellikleri korunsa, orijinalliği yitirilmese çok iyi olacaktır.

Gözümüze çarpan önemli bir nokta daha var ki, konuyu bitirmeden onun da tesbiti gereklidir. Türkler her vartada derhal bir çare bulmuşlar, kurtulmak, yaşamak yolarına girmişler, o yolda yürümüşlerdir. Bu önemli ve büyük millet, felaket karşısında hiçbir zaman kollarını kavuşturup yazgısına razı durmamıştır. Devlet II. Mahmut zamanında batarken Tanzimat'ı ortaya atmışlar, II. Hamit zamanında Reval Mülakatiyle mahv olurken derhal gayrete gelip Meşrutiyeti ilan etmişler, Vahideddin zamanında fiilen ve gerçekten çökmüş, can çekişirken yeniden gayrete gelip millî egemenliği ve Cumhuriyet'i meydana koymuşlar ve kurtulmuşlardır. Bununla kesin bir surette hükmetmek gerekir ki, Türk milletinde ırkına özgü büyük bir dirilik, olağanüstü bir hayat yeteneği vardır. İş, bundan yararlanmaktan ibarettir.(*)

(*) Bu cildin başından itibaren görüldüğü gibi yazar koyu bir Osmanlı-Türk tarih ve uygarlığı aleyhtarlığı yapmakta, tamamen subjektif hükümlerle tarihimizin bu devresine lanet okumaktadır. Zaman zaman, lanetlediği şeyleri, methettiği de göze çarpmaktadır. Dr. Rıza Nur, Türklük endişesiyle bu tarihi kaleme almış, bu hususta samimi bir kişidir. Yanlışları vardır, yanıldıkları vardır. İslamiyete ne inanmakta, ne de bilmektedir; bunun için, Osmanlı Türk Devleti'ni izahta, anlamakta bu bilgisizlik mühim rol oynamaktadır. Ayrıca milliyetçilik adına, İngiliz siyasetinin piyonu olan Reşit Paşa başta olmak üzere, birçok ıslahatçı, yenilikçi, inkılapçı kişileri göklere çıkarmaktadır. Yazarın bu konulardaki hükümlerini objektif değerlendirmeye tabi tutmak suretiyle, tarihimize sahip çıkmalı ve ibret almalıyız. (Toker Yayın Komisyonu)

KARAHITAYLILAR DEVLETİ

(Batı Hıtenler)

Çin'de çeşitli devletler, Çin imparatoruğu'nu yöneten çeşitli hanedanları teşkil eden Doğu Türklerinin en çok ün alanlarından Tobalar vardır. Bunlardan zamanla birçok uruklar meydana gelmiştir. Hıtaylılar, Kumuklar, Siyenpiler bunlardandır. Özellikle savaş için değerli olanlar «kara» lakabı vermek Türk göreneklerinden olduğundan, Hıtaylıların bazı ulusları «Karahıtay» adını taşırlardı. Karahıtaylılardan «Ye-lu» adında bir ulus da vardır.

Karahıtaylılar Mançuri'nin güneyinde otururlardı. Bunlar birkaç yüzyıldır buralarda egemenlik sürerken Tunguzlardan ortaya çıkan ve Çin'de saltanat süren «Kin» Sülalesi «Niyüçi»leri kışkırtıp Karahıtaylıların yerlerini zaptettirdiler. Niyüçiler Pekin'i bile alıp son Hıtay hanını tutsak ve Hıtay Hanlığı'nı mahvettiler. Bunun üzerine Karahıtaylılar göç ederek «kazak» oldular. «Emil» Irmağı çevresinde ve halen «Karahıtay Kıpçağı» denilen Aksu yönüne geldiler. Sogd ve Kaşgarya'da bir saltanat kurdular. Bu göç, Gazneli Sultan Mahmut'un Hindistan Seferlerine başladığı zaman rastlar (1003).

Bu kazak olan Karahıtaylıların başında Çinlillerin «İli Tacı» dedikleri «Nusi Taygır İli» veya «Yelu Tayçi», «Yelu-taçi» adında biri vardı. Kırgızlar kendi içlerine geldiği zaman kendisini tanıyıp egemenliğini kabul etmişlerdir. Bu Yelu Taçi, Çin'de akademi yapan ve «doktor» unvanına sahip olan bilgin kişidir. Pek büyük bir Türk milliyetçisidir.

Orada bir Kurultay toplayıp onlara verdiği bir nutukta, «Kin'ler yurdumuzu aldılar, Uluslarımızı mahvediyorlar. Yurdumuzu, miletimizi kurtarmak için sizden yardım istemeye geldim» demiştir ve 10 bin atlı toplamıştır.

Yelu Taçi cidden bilgin ve aynı zamanda gerçekten kahramandı.

Yelu Taçi Pelu, Nanlu, Balasagun, Kaşgar, Hotan, Bişbaluk ve Altıbaluk'u zaptetti. Kaşgar'ı başkent yapıp adına «Ordukent» dedi. Uygurlar kendisini çok iyi karşıladılar. Uygurlar o zaman puta tapan, Hıristiyan ve Müslüman olmak üzere üç takım idilerse de, o zaman Türklerde milliyet duygusu dinin ve her şeyin üstündeydi. Bu sebepledir ki, Karahıtaylıları kolaylıkla kabul etmişlerdir. «Turfan» ve «Barköl» gölü Uygurları evvelce Pekin Hıtaylarının egemenliği altındaydılar. Uygur Hanı Yelu Taçi'yi başkenti «Beşbaluk»a (Guçen) götürüp kendisine

bir ordu vermiştir. Yelu Taci bu orduyla orta Asya'ya gitmiştir.

Bu zaman, Selçuklulardan Sultan Sancar zamanına tesadüf eder. Bu sırada Karahıtaylıların hükümdarı «Kür Han» (Gur Han) unvanın almıştı. «Kür» bazı kitaplarda «gur», bazılarında «kur», bazılarında da «hur» suretinde görülmektedir. 1140'da Semerkant'ın kuzeyinde ikisi arasında olan savaşta Sultan Sancar bozuldu. Kür Han Maveraünnehir'i zaptedip Havarezm Hükümetini vergiye bağladı. Bu önemli olay ile artık Karahıtaylıların yıldızı parladı. Bir de bu savaşın sonucu şu olmuştur ki, ilk Selçuklu beylerinden Havarezm'de vali olan Atsız, bağımsızlık elde ederek «Sultan» unvanın almıştır. Adsız, Kanklı Türklerindendi.

Kaşgarya ve İli Karlukları, Ural ve Hazar Kırgızları egemenliği altına girdiler. «Çu» Irmağı üzerindeki Balgassun kentini başkent yaptı. Kurduğu imparatorluk kuzeyde «Türbagatay»dan güneyde «Kuenlun» ve «Ceyhun» ırmağına doğuda «Hami» vahasından, batıda Hazar Denizi'ne kadar uzanıp iki Türkistan'ı içine alan büyük bir ülke oldu.

Yelu Taçi 1135'te ölmüş, yerine oğlu «İli» geçmiştir. 10 yıl saltanat sürmüştür.

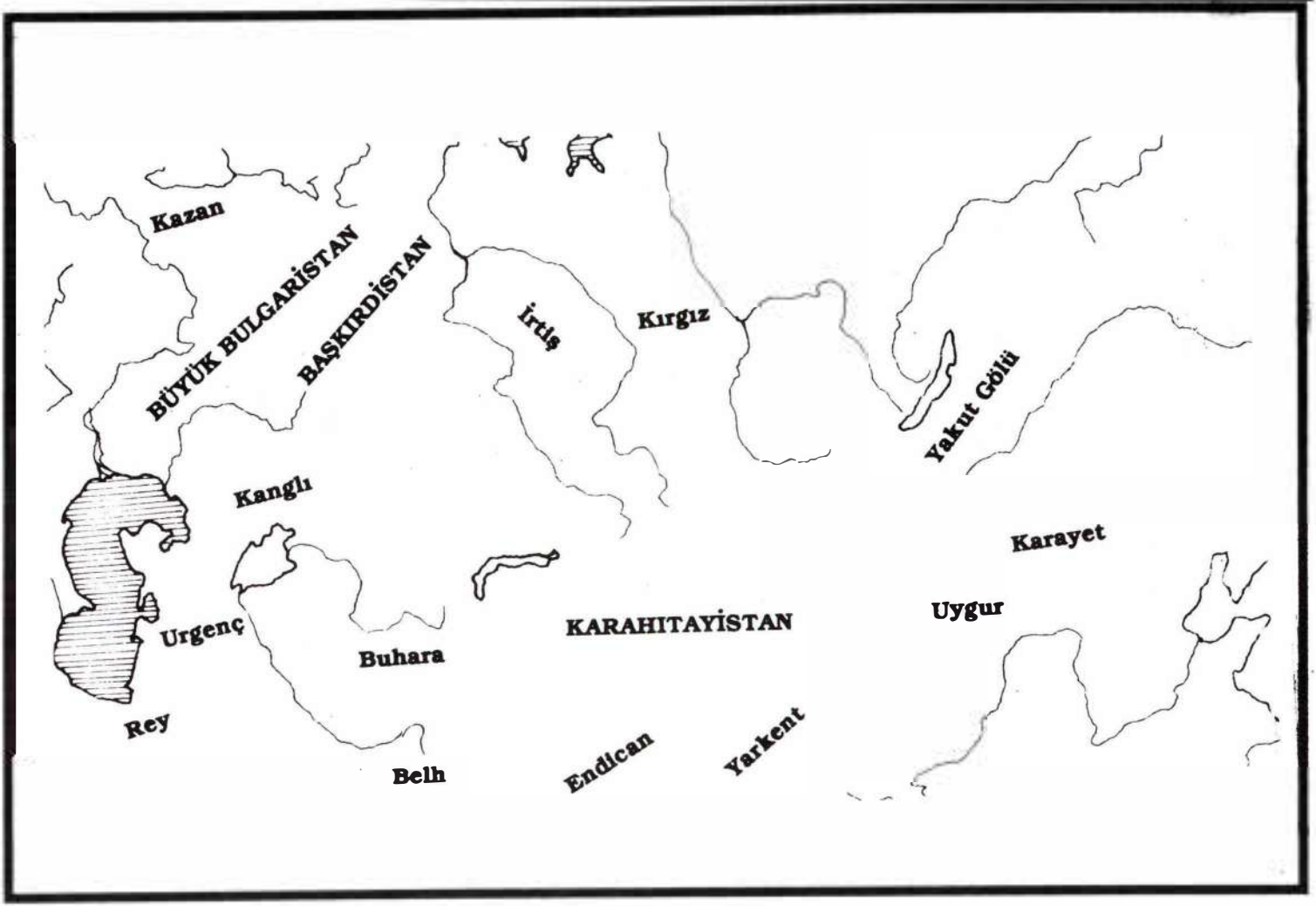
İli küçük olduğundan kendisine anası Siyauş (Siyavuş) vasilik etmiştir. Yedi yıl sonra Siyauş öldüğünden 1142'de İli bağımsız olmuştur. 1153'te yani on dört yıl saltanattan sonra İli de ölüp, yerine Yelu Taçi'nin bir torunu geçmişti. Ancak, çoçuk olduğundan İli'nin kız kardeşi «Po-sühu'ok» vasi olmuştur. Bu kadın 14 yıl hükümet sürdükten sonra öldürülerek yerine Yelu'nun diğer oğlu «Çeluku» geçirilmiştir (1168).

İrtiş boyunda oturan Naymanların hükümdarı Küşlük Han, Çeluku'nun damadıydı. Buna rağmen birbiriyle savaşırlardı. Her ikisi de Sultan Alaeddin-i Havarezmşah'dan yardım isterlerdi. Oysa Havarezmliler ile Karahıtaylılar arasında da düşmanlık vardı. Doğal olarak onlar da Karahıtaylılara diş bilerlerdi. Bir taraftan Küşlük, bir taraftan da Alaeddin «Ordukent» tarafından Karahıtaylılara saldırdılar. Çeluku, Naymanlarla yaptığı savaşların birinde tutsak düştü. Küşlük Kaşgar'ı aldı ve yakaladığı Karahıtaylıları Uygurlarla beraber kırdı, geçirdi. Karahıtaylıların bir kısmı dağlara kaçtı, bir kısmı da Alaeddin'e sığındı. Bu olay Maveraünnehır'in Havarezmlilerin eline geçmesine sebep oldu.

Bu kişi 34 yıl saltanat sürmüştür.

Kendisiyle beraber Karahıtaylılar Devleti de batmıştır (1213).

Bu devlet 1125'de başlamış, 90 yıl kadar yaşamıştır. Bir söylentiye göre Cengiz Han zamanında da Türkistan'da Karahıtay Devleti vardı ve hükümdarı Gur Han idi.

Bulgaristan ve Karahitayistan

SAMANLILAR DEVLETİ

(S a m a n i l e r)

Bu ad, devleti kuran kişinin adından gelir.

Bunlara eski ve hatta yeni kitaplar «Samaniüan», «Al-i Saman» derler. Babası deveci olan «Saman» adında biri, başına topladığı birkaç kişiyle eşkıyalık ederken, «Aşnas» kentini alıp bir küçük hükümet kurdu. Bu adam kendisinin Sasanilerin meşhur komutanı «Behram Çubin»in soyundan olduğunu iddia ederek durumunu kuvvetlendirmeye çalışıyordu. İşte bu sebepledir ki, hemen bütün tarihçiler bunlara Acem derler. Oysa o zamanlar büyük iş görmek isteyenler ya Evlad-ı Resul'e veya eski büyük padişah sülalelerine akrabalıklarını kanıtlayarak kendilerine paye vermeleri bir görenek bir yol, hatta bir zorunluluktu. Çünkü o yüzyıllar öyleydi ki, soyluluğu olmayanlar önemli mevkilere gelemezler, han hükümdar olamazlardı. Oysa bu Saman Belh'li idi. Türk olması gerekir. Bazı kitaplara göre Fargana'lıdır. O halde Türklüğünde hiç şüphe yoktur. Hem de öyle olmasa bile halkı, askeri, devlet adamları Türk, resmi hükümet dili Türkçe olan bir devlet bir Saman ile elbette Acem olamaz. Bu sebeple bu devleti Türk Devletleri kadrosuna koydum.

Harun-ür Reşid zamanında Türkler Araplara isyan etmişlerdi. Harun-ür Reşid'in oğlu bu isyanı bastırdı. Arap Ordusu Komutanı Esad bin Abdullah (Yedinci Yüzyıl'da) Saman'ı Belh'e atadı. Saman derhal zerdüştlüğü bırakıp Müslüman oldu. Halife Memun Saman'a iltifat edip oğullarını Soğd, Horasan, Semerkant ve Fargana valiliklerine atadı, kendisini de İslamiyeti yaymaya teşvik etti. Bu suretle Saman'ın kuvvet ve etkisi arttı. Saman kurnazdı. Bir taraftan bir büyük hanedana kan bağlılığını iddia etmiş, diğer taraftan da zâmanın büyük hükümdarına çatıp oğullarını birtakım vilayetlerin başına geçirmiş, kısacası o vakte göre hükümdar olmak için gereken şeyleri yapmış ve kuvvet bulmuştur.

Saman'ın yerine oğlu Esad geçti. Bu zat Merv'i alıp başkent yaptı. Esad'ın yerine oğlu Ahmed, onun yerine de onun oğlu Nasr geçmiştir. Ahmet oğlu Nasr, Maveraünnehir ve Horasan'ı zaptetmiştir. Zamanında Maveraünnehir'de şiilik büyük oranda ilerlemiş, şii Türkler Nasr'ı tahtan indirmeye kalkışmışlardır. Nasr'ın yerine kardeşi İsmail geçti. İsmail İran'ı zaptetti.

Asıl bu devleti kuran bu İsmail'dir. İsmail 848'de Fargana'da doğmuştu. Abbaslı Halifelerden El-Mutezıd zamanında bunların Maveraünnehir Valisi'ydi. Yedi yıl Valilik yaptıktan sonra azledilmişse de 895 yılında isyan edip bağımsızlığını ilan etmiştir. İşte bu suretle 897

yılında bu devlet kuruldu.

İsmail 894'de Havarezm Türkistanı'nı zaptetti. 902'de Halife kendisine bütün İran'ı verdi.

İsmail 907'de Buhara'da öldü. Yerine oğlu Ahmed geçti. 10 yıl saltanat sürmüştür.

Bilgin, adaletli, akıllı eğitimi sever bir kişiydi. Orta Asya'da Acem diline değer vermiştir. Bu kabahatı vardır. Nasr'ın oğlu Nuh şiileri tepelemiş, kıyım yapmıştır. Nuh zamanında yönetim makinesi bozulup devlet çökmeye başlamıştır. Vergiler ağırlaştığından halk hükümetten dilgir (kırgın, gücenik) olmuştur.

Bunlardan Eb'ül Kasım Uygurlar'dan Kara Buğra Han'a yenildi. Samanlılardan Abdülmelik Uygurlardan İlig Han'dan Gazneli Sultan Mahmut aleyhine hareket için yardım istedi, İlig Han'ı Maveraünnehir'e davet etti. Abdülmelik'e bu nasihatı veren «Beğ Tosun» adında bir Uygurdu. Abdülmelik'in selefi ve kardeşi Ebu'l Haris Mansur'ı bu Beğ Tosun öldürmüştü. İlig Han Abdülmelik'e yardım edecek yerde, onu hapse atıp Buhara'yı zaptetmiştir.

Ebu'l Kasım'ın oğlu Muntasır, İlig Han'a karşı birkaç yıl uğraşmışsa da, sonunda Uygur orduları önünde kaçarken öldürülmüştür (1004).

Samanlıların ülkesi Maveraünnehir, Horasan ve Cürcan'dır. Bu devlet Tiyenşan Dağları'na, Fars Körfezi'ne, Bağdat'a kuzeyde Kıpçaklarla kadar büyümüştür. Başkentleri Buhara kentiydi. Bu devletin en görkemli zamanı asıl kurucusu olan İsmail zamanıdır. Samanlılar, Selçuklular, Gazneliler, Karahıtaylılar ve Uygurlar ile uğraşmışlardır. Bu devleti 999'da Uygurlar rivayete göre Karahıtaylılar zaptedip batırmışlardır.

Samanlılar Devleti 102 yıl ömür sürmüştür.

Samanlılar bilime uygarlığa çok hizmet etmişlerdir. Zamanlarında Orta Asya'da uygarlık, sanat ve ticaret gelişmiştir. Ülkeye ekonomi bir refah gelmiştir. Kağıt, ipek kumaş, madeni eşya, sabun, halı gibi maddeler üretilmiş, onlardan dışa da ihracat yapılmıştır. Semerkantlılar paçavradan kağıt yapmasını da icat etmişlerdir. Zamanlarında önemli bilginler ve şairler yetişmiştir. Hele İsmail'in zamanı bu gelişmenin en parlak devresidir. Bunlardır ki, Acem şiir ve edebiyatının tohumunu dikmişler, temelini atmışlardır.

Samanlılar hükümet yönetiminde Türkçe'yi, edebiyatta Acemceyi kullanmışlardır. Arapça üçüncü derecede bir önemde bulunmuştur.

Burada bir miktar «Al-i Büveyh» Devleti'nden söz edeceğim. Bunların Türklükleri veya Acemlikleri hakkındaki kuşkuyu gideremediğimden belli başlı alarak açıklamasına girmedim. Bu devlet İran'ın ortasında kurulmuştur. Doğusunda «Leysoğlu» (Beni Leys) Devleti, bunun kuzeyinde yani Horasan'da «Beni Tahir» Devleti vardı. Bu devleti kuran Ebu Şeca Büveyh'dir. Bunlar Şii idiler. Ben bunlara Türkçe ad bulamadım. Ve nihayet «Boyalılar« dedim; fakat bu da yanlıştır. Çünkü bu kelimenin Arap alfabesiyle yazılışının okunuşu «Büveyh»tir. «Veyh» eski Pehlevi dilinde nisbet edatıdır. Arabî ve Farsî «î» mukabilidir. «Veyh» edatı Türkçe karşılığı «lılar» ile yerine konunca «Beliler» ya da «Bolılar» mı olacaktır bilmiyorum. «Büveyhliler» demek hiç doğru olmaz. Çünkü kelimede aynı zamanda Pehlevi ve Türkçe nisbet edatları ikisi birden mevcut olurlar.

ALP TEKİNLİLER DEVLETİ

Samanlılar zamanında bütün asker, komutan, devlet adamı ve halk Türk'tü demiştik. Bunlardan hükümdar Nuh oğul Abdülmelik'in kölelerinden Alb Tekin(*) «serasker» sonra da «Horasan Valisi» olmuştu. Samanlılar Hükümdarı bu kişiden kuşkulandı. Alb Tekin ise isyan edecek yerde Horasan'ı bırakıp Gazne'ye gitti. 962'de Gazne'de bağımsızlığını ilan etti ve orayı başkent yaptı. Samanlıların ordusunu bozdu. Müslüman Türkler'den Hind üzerine ilk sefer açan kişidir. 965 yılında ölmüştür. Yerine oğlu Ebu İshak geçmiştir. Bu kişi Ebu Ali Kömek'in isyanını bastırdı. 966'da evlat bırakmaksızın öldü. Yerine kölesi «Bilge Tekin» geçti. 973'te Hint Seferinde bu da öldü. Yerine Ebu İshak'ın ileri gelen kölelerinden «Biyri» geçti. Biyri yahut Beyru, Doğu Türkçesinde «emektar», «deneyimli» demektir.

Biyri kendi rızasıyla yerini Sevük Tekin'e terketti. (976). Çünkü bu adam yeteneksiz idi. Bu suretle de Alb Tekinliler Devleti bitip yerine Sevük Tekinliler Devleti kuruldu.

Bu devlet 14 yıl yaşamıştır.

Kitaplar bu devlet ile Gazneliler Devleti'ni ayırmayıp bir devlet halinde yazarlarsa da ayırmak gerekir. Ya da hiç olmazsa sülale halinde ayırmalıdır. Biz devlet halinde ayırdık.

(*) «Alb», Türçede «ulu, büyük» demektir. Eski Türkler'de «tekin» ve «noyan» ile beraber «alb» resmi birer unvandırlar. Bu kelimenin doğrusu «b» iledir, «p» ile «alp» yanlıştır. «Tekin» hükümdarların küçük oğludur. «Noyan» hükümdarların erkek evlatlarından olan erkek soyu, «alb» hükümdarların kız evlarından olan erkek soyudur. (Toker Yayın Komisyonu)

SEVÜK TEKİNLİLER DEVLETİ

yahut

GAZNELİLER DEVLETİ

Bunlara tarihlerde «Gazneviler» ve «Al-i Sebük Tekin derler. Bu devlet kumandanlardan Sevük Tekin ile başlar. Sevük Tekin'in büyük babası Türkistan beylerinden «Badğı Bey»dir.

SEVÜK TEKİN HAN

Acemce ve Arapça tarihlerde, hatta Osmanlı tarihlerinde Türk adı olarak çok defa «Sebük Tekin» geçer. Bu kelimeyi Acemler, araplar, hatta Osmanlılar bozmuştur. Aslı «Sevük»dür. «Sevilmiş» demektir. Bizim şivece «sevik» olur.

«Siyasetname» bu Sevük Tekin'in nasıl seçildiğini yazıyor. Türk görenek ve mertliğini, Türk disiplininin, Türk yönetiminin demir elini gösterdiğinden anlatılması pek yerinde ve yararlı olur. Alb Tekinliler konusunda açıkladığımız Bayrü zekası az bir insandı. Savaş ve yönetim konularında yetersizdi. Halk onu istemedi. O da kendi rızasıyla çekildi. Demek Türkler adama iş, iş'e adam arıyorlardı. Şimdi de öyle olsak!.. Türkler daima böyle olsa! «Siyasetname» diyor ki»

«Türkler toplandılar. Arkadaşlar, dediler, biz Hindistan'da çok zafer, onur kazandık, onlara korku saldık. Eğer her birimiz ben en tanınmışım, ben en eskiyim, diyerek hırsa kapılırsak zaferimiz bize veda eder, düşman cesaret alır. Eğer aramıza ayrılık girerse, puta tapanları kestiğimiz bu kılıç birbirimizi boğazlamaya yarayacaktır. Bize düşen şey içimizden layık birini başbuğ seçmek, başımıza «Han» yapmaktır. İçimizde Sevük Tekin'den daha eski, görevini sadıkane görmüş bir kul var mı? O aklı, cesareti, cömertliği, iyi huyu, doğruluğu, arkadaşlarına olan iyi muamelesi ile birincidir.»

Görüşme sonucunda Sevük Tekin'e hanlığı önerdiler. O önce istemedi; nazlandı, han yapılmaması için yalvardı. Fakat ısrar karşısında kabul etti. Ancak şunu söyleyerek kabul etti ve tatlı bir eda ile başlayıp şöyle dedi: «Madem ki mecbur oldu. Bu görevi yapacağım» Sonra derhal sert ve itaate alışmış Türk askeri tavrıyla, *«Ama, her söylediğim ve*

yaptığım tarafınızdan bir itiraza uğramamak şartıyla kabul ediyorum. Eğer içinizden biri bana itaatsizlik ederse, emirlerimi yerine getirmede duraklarsa ya da başkaldırırsa, onu öldürecek misiniz?» diye sordu. Hepsi birden öldüreceklerine and içtiler. Bunun üzerine artık seçim bitmiş, artık Türk Töresince ona boyun eğmekten başka birşey kalmamış oldu.

İşte Türklerden bu Sevük Tekin'dir ki, büyük bir orduyla Hindistan'a saldırdı. Müslümanlığı «Hin-i Kuh»un, «Sind»in güneyinde yaydı. 977'de Kandehar ve Kabil'e egemen oldu. Aynı yılda Hayber Geçidi'ni geçip Pencab'ı zaptetti. 979'da Mihrace Çaypaul birçok raca ile birleşip 300 bin atlı; söylentiye göre 100 bin atlı ve birçok fillerden oluşan bir ordu topladı. Afganistan'a girdi. Pişaver ile Kabil arasında «Lamgan»da savaştı. Türkler 50 bin kadardılar. Ancak Türkler savaş sanatını biliyorlar, çekirdekten yetişmeydiler. Sevük Tekin Hindlileri bozguna uğrattı, «Pişaver» ile «Lamgan»ı zaptetti.

Artık başkentleri olan Gazne'den Horasan'a kadar her yer ellerine geçmiş bulunuyordu. Bir taraftan da kuzeylerindeki Samanlılarla sınırdaş olmuşlardı. Sevük Tekin Samanlılar'dan Mansur oğlu Nuh'a hizmet arz etti, Leys evladını vuracağını söyledi. Gerçekten «Herat»da onları vurdu, isyanı bastırdı. Nuh, Sevük Tekin'e «Nasır-üd Din» unvanıyla beraber Herat kentini verdi. Sevük Tekin oğluna da onlardan Horasan'ı aldı (997).

Kısa bir süre sonra öldü (997). Yerine oğlu İsmail geçti.

21 yıl saltanat sürdü.

İSMAİL HAN

Nasır-üd Din Sevük Tekin ölürken mülkünü Türk geleneklerine göre küçük oğlu İsmail'e terketti. Çünkü toprağı küçük, orduyu büyük bir oğul alırlardı. Türkler mevkiye geldikçe Çin'de Çin unvanları aldıkları gibi yazık ki şimdi de İslam Dünyası'nda kendi adlarını bırakıp Arap ünvanları, adları alıyorlardı. Büyük oğlu Mahmut Horasan'da idi. En iyi pay olan orduyu alacaktı. Mahmut pek değerli idi. İsmail ağabeyisine karşı savaş açtı ve para ile askeri satın almak istediyse de davulları çaldırdığı zaman aldıran olmadığını gördü. Çünkü Türkler kendilerine iyi bir baş istiyorlardı. Türklerin göğsünde bayrak onuru kaynıyordu. Mahmut kendilerini on kez yönetmişti. Deneyimliydi. Onu kılıç elde görmüşlerdi. İsmail'in parasını reddettiler. İsmail askersiz kalınca boyun eğdi. Mahmut İsmail'i bir kaleye kapatıp orada prens gibi yaşattı. Yalnız kaleden çıkmasına izin vermedi. İşte bu olay ile Mahmut Sind ile Ceyhun Irmağı arasında tekbaşına hükümdar olarak kaldı (998).

İsmail bir yıl kadar hükümdarlık yaptı.

GAZNELİ MAHMUT HAN

İşte tarihlerin öve öve bitiremedikler, eski kitaplarda «Sultan Mahmut-ı Gaznevi» diye meşhur olan bu kişidir. Buna Türk tarihleri «Gazneli Mahmut Han» demelidir.

Sultan Mahmut dini siyasete esas yapmıştı. Babası zamanında İran'ın «Mutezile»sini tepelemişti. Sultan olunca Abbaslı Halife Kaadiri-billah'dan Mısır şiileri (bunlar «Fatımi»lerdir. Türkçe «Fatmalı»lar demek gerekir) aleyhine savaşmak üzere izin istedi. Bugünkü Roma'da «Vatikan»daki papalar kadar zayıf ve onlar gibi çevrili ve aciz kalmış olan o zaman ki Bağdat Halifesi pek memnun olup Mahmut'a «Yemin-üd Devle» unvanın verdi (998).

Mahmut Han Hindistan'ı Müslümanlaştırmayı düşünüyordu. Ancak önce devletini, toprağını iyice güven altına almanın gerekli olduğunu düşündü. Bu sırada Çin'de «Çang» Sülalesi yıkılmış, parçalanmış, başka millî bir sülale meydana gelmişti. Buna muarız diğer milli devletler de kurulmuştu. Türk Hıtaylılar «Peçeli»yi ellerinde tutuyorlardı. Türk Uygurlar Tibet'e kadar Nanlu ve Pelu'da kesin egemendiler. Türkler oralarda kuvvetlenince Maveraünnehir'e akın etmek görenekleriydi. Bunu Sultan Mahmut bilirdi. Demek ki bu Türkler Sultan Mahmut için bir tehlike idiler. Bu hikmet sahibi kişi Türkler'e önem vermemenin ihtiyatsızlık olduğunu bilenlerdendi. Görülüyor ki Mahmut Han esaslı ve derin bir politikacı, bilgin ve devlet adamı idi.

Türklerin en uygarı ve herşeye vakıf olan Uygurlar Altı-Baluk, Beş-Baluk ve Pelu'nun güzel kentlerine sahip idiler. Bu sırada Hıristiyan idiler.

Uygur Türkleri uygarlığa pek düşkün, hem de ticarette iş adamı idiyseler de öteki Türkler gibi aynı zamanda da mükemmel savaşçı idiler. Uygarlıkta ve ticarette ilerlemeleri Türklere özgü bu yaratılışı onlardan silememişti. Samanlıların yerlerini almışlardı. Sultan Mahmut bunlardan pek çekiniyordu. Uygurları ezmek için Fargana'ya, Beş-Baluk'a, Maveraünnehir'e geçse asıl emel olan Hindistan seferi kalacak, onu yapsa arkasından vurulmuş olacaktı. Politikada dahi olan Gazneli Mahmut Han Uygurlardan kız alarak onlarla akraba olmaya, bu suretle arkasını güvenli bulundurmaya teşbbüs etti. Uygur Hakanı «Pek İlig Hakan»ın kızını istedi. İlik Han bu isteği memnuniyetle kabul etti. Türkler o zaman din farkına bakmaksızın kız alıp verirlerdi.

Artık emin olan Sultan Mahmut 1001 tarihinde Hind seferine koyuldu. Fakat bu sırada İlig Han Horasan'ı zapt etti. Kayınbabası tarafından Horasan'ın zaptı Sultan Mahmut telaşa düşürdü. Acele Hind'den dönüp kayınbabasının önüne durdu. Demirkapı'nın ötesinde Belh önünde İlig Han'ı bozdu.

Bu galebeye Mahmut'un Hind'den getirdiği filler sebep olmuştur. O zaman kadar Uygurlar fil nedir görmemişlerdi. Ancak kış Uygurlar'ı izlemeye engel oldu. Mahmud'un soğuktan pek çok askeri öldü. Telef olan asker, İranlı ve Afganlı olanlardı. Onlar soğuğa dayanamıyorlardı. Diğer kısım Türkler ve soğuğa dayanıklı idiler. Fakat müslüman olmalarına rağmen soydaşları aleyhine istekli savaşmıyorlardı. Çaresiz kalan Sultan Mahmut izlemekten vazgeçip bu kadarla yetindi ve Hind'e döndü.

İlig Han'ın Horasan istilası ile sonuçlanan bu sefer, tarihinin önemli bir gelişmesini hazırlamıştır. O da Moğollara yol göstermiş olmasıdır. Bu seferdir ki, Moğolları, gözlerini açarak batıya doğru sevketmiştir. Uygurların Horasan seferlerinde aldıkları ganimet bütün Doğu Türklerinin

gözünü kamaştırmış, onlarda İran, Irak ve Bizans'a karşı büyük bir istek uyandırmıştı. Buralardan bol bol yararlanmakta olan Kalaç, Kanklı ve Uygurları bütün Türkler kıskanıyorlardı. Selçukluların fetihleri ve aldıkları servet de Türklere dört gözlerini birden açtırmıştı. Samanlıların çöküşü, Sultan Mahmut'un Hint seferi de meydanı Türklere boş bırakmıştı. Türkler şimdi her zamankinden çok birleşiyor, bir aile hayatına giriyorlardı.

Mahmut Han Pencab'ı, Hint'in meşhur kentleri «Doab», «Bundelhand», «Matura», «Kanoc», «Kalinhar»ı birçok kez zaptetti ve yağmaladı (1004). Bu istilalara karşı Hindistan'ın savunma görevi Kanoc, Delhi Kalicar, Maluva «racaput»larına düşmüştür. 1005'de «Multan»ı aldı. 1009'da Lahor Racası «Anang Pal» yeniden racaları toplayıp büyük bir ittifak ve ordu meydana getirdi. Bu, «Brahma»nın İslam aleyhine bir savaşı idi. Bu büyük kalabalık önünde Mahmut Han savaşmayı kabul etmeyip çevresine hendek çevirdi. Hindliler pek çok saldırılar yaptılarsa da başarılı olamadılar. Nihayet Mahmut Han filleri kaçırdı. kaçan filler Hind Ordusunun düzenini bozdu. Bunu gören Mahmut hemen büyük bir saldırıya geçerek Hindlileri perişan etti.

Bu savaş Kuzey Hindistan'ı Gazneliler'e kazandırdı. Mahmut Han Pencab'ın kuzeydoğusundaki «Nağarkot» tapınağını yağmaladı. Bu tapınağın zenginliği taşımakla bitmemiştir.

Daob ve Delhi'yi 1014, Keşmir'i 1021'de aldı.

Hindliler artık kendisinden titriyorlardı. Ancak üç yıl sonra başka bir yerde meşguliyetinden yararlanıp ayaklandılar. Fakat Mahmut Han'a yeni yeni zaferlere fırsat vermekten başka birşey yapmış olmadılar. Bu suretle Lahor ve Pencab kesin olarak Sevük Tekinliler eline geçmiş oldu.

Pencab'dan sonra Mahmut Han Hind'in göbeğine daldı.

Sultan Mahmut Hindistan'da büyük fetihler yapmıştır. Bu seferlerin sayısı 17'dir. Bütün dünyaya destan olan yalnız bu meşhur fetihlere ciltler ayırmak gerekir. Sultan Mahmut bir istatistik yaptırmıştır. Bu heseba göre sınırlarda bulunan askerlerden başka 54 bin atlısı, bin üçyüz fili varmış.

Sultan Mahmut 1023'de öldü. Ölürken yerini Türk göreneklerine göre küçük oğlu Celalüddevle Muhammed'e terk etti.

30 yıl saltanat sürdü.

Gazneli Mahmut Han Türk hükümdarlarının ulularındandır. Yiğitlik, zeka, sağduyu, doğruluk, mertlik gibi yaradılıştan kazanılan Türk hasletlerinin hepsi kendisinde vardı. Olağanüstü savaşçı, savaş bilimin de ve politikada dahi idi. Her çeşit zafer için yüce ideallere sahipti. Pek yüksek ruhlu bir hükümdardı. Edebiyatı, güzel sanatları, görkemi son derece ve mağrurane bir surette severdi. Bu becerileri olan Mahmut Han bir de uygarlığı ve edebiyatı pek seven bir kişi idi. Şairleri, yazarları korur ve teşvik ederdi. Boyuna edebiyata ehil kimseler yetiştirirdi. İsfahan, Nişapur, Tus ve Herat'ın sahibi olan bu büyük sarayda İran'ın ilk «rönesans»ı çiçeklenmiştir.(*)

(*) Bu sanat ve edebiyatın gerçekten İran'ın mı ya da Türk'ün mü olduğu İran Türk Devletleri konusunda gösterilecektir. (Toker Yayın Komisyonu)

Onun veziri «Maymandı»nın sayesinde Gazne cami, medrese ve kütüphalerle dolmuş, nefis eserler ve sanatlarla süslenmiştir. Bu suretle Gazne müslümanlığın irfan başkenti oldu ve bir süre böyle devam etti. Filozof Farabi'yi, coğrafyacı «Biruni»yi, şair «Faruk»u, «Firdevsi» ve öteki şairleri Gazne'ye topladı. «İbni Sina»yı da çağırmış ise de gitmemiştir. Firdevsi'yi sarayında besleyen, yetiştiren, koruyan, O'na «Şehname»yi(*) yazdıran, hatta O'na bu fikri ve bunun için gerekli olan belgeleri hazinesinden çıkarıp veren kısacası Firdevsi'yi Firdevsi yapan bu Sultan Mahmut'tur.

Mahmut Han bizzat kendisi Firdevsi'ye «Şehname»yi yazmasını söylemiş, bunun için gereken ve Arapların tahribinden kurtulan ne kadar Pehlevi belgeleri varsa hepsini toplatıp ona vermiştir. Firdevsi'ye her beyit başına bir altın vermeyi taahhüt ederek O'nu bağışlara boğmuştur. Hatta "Şehname'nin her beyiti için Firdevsi'nin ağızını mücevheratla doldururmuş» denir. Fakat Firdevsi'nin rakipleri Mahmut Han'ı O'nun aleyhinde doldurduklarından altın yerine gümüş para vermiş, bu da şairin onuruna ağır gelip aldığı paraları hizmetçilerine dağıttıktan ve Şehname'den Mahmut Han hakkındaki övgüyü çıkarıp yerine müthiş bir hiciv koyduktan sonra Gazne'den kaçmıştır. Bağdat'a gelmiş, Halife'den ikram görmüş ise de, Halife, Mahmut Han'dan korkusundan kendisini tutamamış, Firdevsi Şiraz'a gitmiştir. Mahmut Han sonra Firdevsi'nin rakiplerinin entirakalarını anlayıp derhal hatasını düzeltmek büyüklüğünü gösterip yanına davet için Firdevsi'ye adamlar göndermiş ise de, bu adamlar Şiraz'a geldikleri zaman Firdevsi'yi ölmüş bulmuşlardır. Demek Sultan Mahmut-ı Gaznevi olmasa idi ne Firdevsi Firdevsi olurdu, ne de Acem'in bugün millî onuru olan Şehname meydana gelirdi. Bu suretledir ki, İran'ın eski gelenekleri kurtulmuştur.

Mahmut Han'ın başka bir özelliği de Müslümanlıkta büyük bir kuvveti olmasıdır. Durmadan İslamiyeti düzeltmek ve yaymak için çalışırdı. Gazneli Mahmut'un meziyetleri bütün Türklerde millî ortak olan becerilerdendir. Ancak dindarlığı istisna teşkil eder. Çünkü eskiden beri Türkler her türlü dine kayıtsız kalıyorlar, ismen bir dine sahip oluyorlar, ama asla tutucu olmuyorlardı. Uzun süredir Müslüman olmuş iken Türkler'de henüz din gayreti uyanmamıştı. Bu gayret ilk olarak Sultan Gazneli Mahmut'da doğmuştur. Ondan sonra öteki Müslüman Türkler'de din gayreti uyanmış, Türkler Müslümanlığın kılıçlı, cesur, inatçı bir koruyucusu olmuşlardır. Eskiden askerlik, mertlik onuru ve Türklüğün büyüklüğü adına olduğu gibi şimdi de din uğrunda ölmeyi hiçe sayarak din adına büyük büyük fetihler yapıp İslamiyeti doğuya, batıya, kuzeye, güneye, Asya, Avrupa ve Afrika'ya yaymışlardır. Gazneli Mahmut için cihad en heyecanlı bir iş olmuştu. Bütün ömründe kalbi hep bu gayretle çarpmıştır.

(*)«Şehname», aslında «Şahname»dir. Bir şaheserdir. Farça olup şiirleri İran'ın Turan'la mücadele ve ona üstün gelişini anlatır ve İran'ın şehinşahlarını över. Bir söylentiye göre Firdevsi Şehnamesi «Danşur Dehkan» adında birinin «Huda-yı Name» (Hudaname)sinden çalmıştır. Hudaname, Nüşirevan'ın emriyle yazılmış, Sasanlılar zamanında tamamlanmış, fakat Sultan Mahmut zamanında nüshaları kalmamıştır. (toker Yayın Komisyonu)

Mahmut Han güzel meziyetlerine rağmen güzel yüzlü değildi. Çirkin ve sarı idi. Bir gün aynaya bakıp kendi kendisine gülmüştü. Çirkin oluşu yüzünden halkının kendisini sevmeyeceğini sanır ve bunu daima söylerdi. Veziri de kendisine: «İnsanı erdemleri sevdirir. Bundan uyruğunuzun hepsi yararlanır. Hükümdarın güzelliğinden ancak yüz binde biri yararlanır. Çünkü halkınızın hepsi hükümdarını göremez» derdi.

Sultan Mahmut en büyük adalet hissi ile yoğrulmuştu. Ona bir gün biri şikayet edip evini, ailesini terk ettirmek için bir Türk'ün kendisini zorladığını söyledi. Hükümdar adama o Türk'ün bir daha geldiği zaman kendisine haber vermesini emretti. Türk tekrar geldi ve adamcağız da Sultan Mahmut'a haber verdi. Mahmut Han hemen o eve gitti ve ışığı söndürttü, herifi yakalatıp eliyle öldürdü. Sonra ışığı yaktırdı, cesede baktı. Hemen secdeye kapandı. Bundan hayret eden ev sahibi sebebini sordu.

Mahmut, *«Ben bu adamı oğlum sanıyordum. Yüzünü görürsen öldüremem diye ışığı söndürttüm. Oğlum olmadığını görünce Allah'a şükrettim. Üç gündür kederimden yemek yediğim yoktu"* dedi. Şu Büyük Hakan'daki adalet duygusuna bakmalı, bakıp hayret ve takdir etmeli. Temenni edelim ki, her Türk'te böyle adalet duygusu olsun.

Sultan Mahmut Hindistan kentlerini yağmalayıp güzel şeyleri müslüman ülkelerini süslemek için getiriyordu. Gazne'de güzel bir cami yaptırmıştır. Bu camie «Aruse't'ül Sema» (Gök Gelini) adını vermiştir. Hindistan'dan «Takeser»den «Vişnu» tanrı heykelini almıştır. Sonra Gücürat sahilinde Sumnat kentinden de budistlerce pek saygın bir tanrı olan «Şiva heykelini getirmiştir. Bu heykel piramit biçiminde bir taş olup yukarı kısmı altın ve değerli taşlarla süslü idi. Heykeli iki parça edip Gazne'ye nakletti. Bir parçasını yaptırdığı «Aruse't'ül Sema» Camisi'nin eşiğine koydu. 1842'de Gazne'yi zapteden İngilizler Hinduları memnun etmek için bu tanrı heykellerini Hindistan'a göndermişlerdir.

Sultan Mahmut fetihlerini Arapça ve Acemce şiirler halinde yazdırıp Halife'yi gönderiyor, o da onları camide okutuyordu.

Türklerden «sultan» ünvanını ilk kullanan hükümdar Gazneli Mahmut'tur. Hükümdar olunca «tekin» unvanını küçük, «hakan» unvanını büyük bulmuş, «sultan» unvanını almıştır. Fakat hakan'dır ve hakan'dan pek büyüktür. Bunun için ben bugün ona «Gazneli Mahmut Hakan» adını veriyorum. «Tasallut»dan gelen, «müstebid ve kudret sahibi» demek olan Arabın bu «sultan» unvanın bugün Afrika'da beş para etmez, vahşi, hatta beş yüz kişilik uyruğu olan insanlar bile taşıyorlar.

«Sultan» ünvanı Türk ulu hakanlarına iftihar değil, küçüklüktür. Fakat maalesef ondan sonra müslüman Türklerde «hanlık», «hakanlık» ikinci derecede unvan olmuştur. Bu, Gazneli Hakan'ın kabahatıdır.

Hakan Gazneli Mahmut hakkında türlü masallar meydana gelmiştir. Mesela kendisi ve veziri kuş dilini bile bilirlermiş. "Sultan Mahmut'un kızının düğününde bir baykuşun gelip, Baykuş Hakanı'nın bin harap köyü düğün hediyesi olarak kızına verdiğini Sultan Mahmut'a arz ederken bu vezir görmüş gibi..."

Her becerileri benliğinde toplayan ve büyük bir kişi olan bu hükümdar tarihte büyük bir kabahat işlemiştir. O kabahati de cinsine, Türk-

lüğe karşı olup Firdevsi'ye «Şehname»yi yazdırarak Turan'ın düşmanı olan İran'ın mitolojisini, edebiyatını kaybolmaktan kurtarması, uyandırması ve yükseltmesidir. Bunu yapacağına Türk Edebiyatını yükseltmeye çalışsaydı elbet Türk Tarihinde bugün şimdikinden daha yüksek bir kişi olurdu. Eğer bunu İran ile Turan'ı birbirine mezc ile İran'ı ortadan kaldırmak için yapmış ise Türklüğe karşı, bazılarının dediği gibi bir derece değil, hiç mazur olmaz. İran'ı Türklüğe karşı bütün kiniyle yeniden diriltmiş, hayatını ebedi bir güzel esere geçirip yaşatmıştır. Ne büyük delilik!... Öyle bir muhakeme, yani İran'ı Turan'la birleştirme fikrinde olması gerçekte doğru değildir. Bence bu noktada hatası affedilemez.

Buna rağmen gerçek şudur ki: Mahmut Han Türk'ün ve zamanın en yüksek bir temsilcisi olan bir örnektir. Kendisinde hem Türk'ün kahramanlığını, hem de Müslümanlığın dindarlığını toplamıştı. Ondan sonra Doğu, bu modelden binlerce nüsha yetiştirmiştir. Müslümanlık O'na kadar Türkler gibi müthiş bir düşman görmemişti. Fakat Müslümanlık onunla ve ondan sonra onun kadar kuvvetli ve gayretli yayıcı bulmamıştır.

Mahmut Han bir deha sahibi idi. O zamanki durum bu dehayı daha da büyütmüştü. O, Müslümanlık için yeni bir dünya keşfetti. Ona kadar Müslümanlık yüzyıllarca bu masal ülkesine girmeyi arzu etmişti, ancak bir türlü girememişti. Araplar Hind'e yanaşamamışlardı bile.

Mahmut'un önünde bütün Hind titremiş, racaların sırma içindeki atlıları, elmaslarla süslü filleri kaçışmış durmuştur. Hind'in güzel ırmaklarının çiçekli yakaları, güzel ovaları, esrarengiz tapınakları ona açılmış, tapınakların göğüslerinde taşıdıkları hazineler ayağı ucuna dökülmüştür.

İşte bu fetihleri yapan Mahmut Han periler dekoru içinde bir masal kahramanı olmuştur. Mahmut'un açtığı İslam cihadı ve onun hikayeleri halk dilinde On üçüncü Yüzyıl'a kadar söylenmiştir.

Mahmut'un İmparatorluğu Afganistan, Horasan ve Hindistan'ı sınırları içine alıyordu. Hayatının sonlarında «Al-i Büveyh»i kurup (1028) Rey'i ve İsfahan ile Irak-ı Acem'in büyük bir kısmını zaptetti.

CELALEDDİN MUHAMMED HAN

Sultan Mahmut'un yerine geçen küçük oğlu Sultan Muhammed'i büyük oğlu Nasır'üd-'devle Mesut tanımayınca aralarında savaş çıktı. Mesut yiğit ve ahlak sahibi olduğundan ordu kendi tarafına geçti, böylece savaşı kazandı. Babasının yerine geçti (1030). Muhammed ancak birkaç ay saltanat sürdü.

MESUT HAN

Sultan Mesut da babasının işine, yani Hind seferine devam etti. 1033'de komutanları «Binars»a girdiler. Selçuklulardan Tuğrul Bey 1039'da Horasan'ı aldı. Bu kişi Selçuklularla tam 30 yıl uğraştı. Aynı zamanda akraba arasında taç kavgaları ve içte isyanlar belirdi. Mesut

Han 1030 ile 1040 arasında 10 yıl saltanat sürdü.

Bu kavgalar sırasında tahtan biri indi diğeri çıktı. Bunlar arasında Şahab'üd'devle Sultan Mevdut, Sultan Mesut, Baha'üd'devle Sultan Ali, Cemal'üd'devle Sultan Abdürreşit vardır.

1052'de Sultan Mevdut'un sadrazamı olan Tuğrul, Selçuklular üzerine sefere memur edilmiş idi. Entrika yaparak askeri aldatıp Gazne'ye dönmüş, orada saltanat eden Sultan Abdürreşit'in vücudunu kaldırmış ise de Selçuklu Davut (Davut-ı Selçuki) tarafından cezası verilmiştir. Tuğrul, Hind Valisi olan «Kırkız» (Hırhız)a sığındı. Ancak Kırkız Tuğrul'u idam etmiştir. Tuğrul, tarihte «Nankör» adıyla anılır. Bunun üzerine Seyfüddevle Sultan Ferruhzad tahta çıktı. Ferruhzad tahta çıktıktan sonra Davut-ı Selçuki'nin saldırılarına uğradıysa da bu saldırıları def etmiştir. 1058'de öldü. Yerine II. Mesut'un oğlu Zahir'üd'devle İbrahim geçti.

Sultan İbrahim Selçuklular ile sağlam bir barış yapıp oğlu Mesut'a Selçuklulardan Melikşah'ın kızını aldı. Hind seferlerine çıktı. 1089'da bu da öldü. Taç, sevdiği oğlu İbrahim'e geçecek iken, saltanatı beylerinden «Ebunnasr Mansuri Arız» diğer oğlu Üçüncü Mesut'a verdi. Bunun zamanında casusluk pek ileri gitti. Tarihler «Kan kocasının, kul efendisinin özel durumunu bile gelip kendisine haber verirlerdi» diye yazar. 1114'de öldü. Yerine Kemal'üd'devle Şirzat geçti. Bir yıl süren saltanatı sonunda kardeşi Arslanşah kendisiyle diğer kardeşlerini hapsedip tahta çıktı. Yalnız kardeşlerinden Behramşah Selçuklulardan Sancar'a sığınabildi. Sancar, Behram'a şefaat etti; fakat Arslanşah kabul etmediğinden kuvvete başvurdu. Bunun üzerine Arslanşah Sancar'ın hemşiresi olan validesini gönderip af diledi. Kadın ise Arslanşah'ın diğer kardeşlerine yaptığı muameleye kızgın olduğundan Sultan Sancar'ı Arslanşah aleyhine kışkırttı. İki taraf askeri arasında savaş çıktı. Gazneliler ordusu fiilerle donanmış müthiş bir ordu idi. Fakat Selçukluların askeri becerileri bu orduyu bozdu. Arslanşah Hindistan'a kaçtı. Selçuklular Gazne'ye girdiler. Hutbede sırasıyla Abbasi Halifesinin, Selçuklu Sultan Muhammed'in, Sultan Sancar'ın, Sultan Melikşah'ın adları okundu. İşte bununla Gazneliler devleti Selçukluların özerk bir beyliği oldu (1116). Arslanşah Hind askeri ile kardeşinin üzerine geldi, fakat bozulup yakayı ele verdi, ailesi ortadan kaldırıldı. Zalim bir adamdı. Behram Şah Selçukluları dinlememeye başladı ise de Sultan Sancar gelip kendisini cezalandırdı, fakat sonunda bağışlandı.

Bu esnada Gurlular («Guri»ler) meydana çıkmıştı. Behramşah zamanında bunların hükümdarı Alaeddin Hüseyin Gur Gazne'yi zaptetmiştir. Ancak Behram, Gazne'yi Gurluların elinden kurtarmıştır. Behram 1153'de öldü. Yerine oğlu Zahir'üd'devle Hüsrev geçti. Gurluların hanı Alaeddin Han tekrar Gazne'ye geldi ve zaptetti. Orada çok zulüm yaptı. Hüsrev Hind'e kaçtıysa da orada da Gurlulardan kurtulamadı. Oğlu Melikşah 1155'de Hindistan'da bir süre daha Gazneliler devletinin egemenliğini sürdürdü. Ancak Gurlular bu devlete 1183'de son verdiler ve yerlerine geçtiler. Bu suretle Sevük Tekinliler Devleti de battı.

Bu devlet 207 yıl yaşadı.

Sultan Mesut'tan sonra Gazneliler püskürtüle püskürtüle Afganistan

ile Hindistan'a kadar geriledi, Lahor'u başkent yaptılar. Biraz sonra ise adi bir Müslüman raca haline girdiler ve kadınlaşıp eridiler.

Gazneliler bilime ve uygarlığa aşık idiler. Bunlar, özellikle Hakan Mahmut bilime ve uygarlığa çok hizmet ettiler. Politika usulleri Türk Töresiyle Samanlılar tarzının karışımından ibaretti. Türk oldukları kendilerinden evvel Türk Müslüman yazısı ve edebiyatı doğduğu halde maalesef Acem dil ve edebiyatını canlandırmışlardır. Arapların Acem uygarlığı eserlerini imhalarından sonra Acem edebiyatı bu Gazne Türklerinin saraylarında doğmuştur, demek bir gerçeğin ifadesidir. Ve yine esefle belirteyim ki, bunlar Selçukluların da bu hususta kendilerini taklit etmelerine yol açmışlardır. Bizi mahveden bu dert Selçuklular'dan da Osmanlılar'a geçmiştir. Eğer bu iki koca imparatorluk Acem ve hatta Arap dili yerine Türk diline hizmet etselerdi, bugün biz edebiyatça, uygarlıkça başka bir yüce mevkide bulunacaktık. Gazneli Mahmut gibi, oğlu Mesut da bilime, uygarlığa pek çok hizmet etmiştir. Mesut zamanında «Ebu Reyhan» kozmografyaya dair bir kitap yazmış, adına «Kaanun-ı Mes'udi» demiştir. Birçok cami ve başka binalar yaptırmışlar, ülkelerini bayındır hale getirmişlerdir. Çökmelerinin sebebi Gurlular olup, Selçuklular değildir. Bu ikinciler kuvvetçe üstün oldukları halde, tersine bunların aralarındaki ayrılıklar gidermeye çalışırlardı.

Sevük Tekinliler başlangıçta Gazne, sonra Lahor'u başkent yapmışlardır.

GURLULAR DEVLETİ

(Guriler)

Gurlular Devleti adeta Gazneliler'in devamı bir devlet durumundadır. Bunlar Gaznelilerden aldıkları görenek üzere Hind fetihleriyle uğraşmışlardır.

Bu devlet birkaç şubedir:

HERAT GURLULARI

Herat ile Gazne arasındaki ülkeye «Gur» derler. Dağlık bir arazidir. Bu dağlar «Fîruz-kuh»dur. Arapça tarihciler buranın halkına «Guri» derler. Acemler çoğul olarak «Guryan» demişlerdir. Bizler «Gurlular» demeliyiz. Gurluların asılları Hıtay Türkleri'dir.

Söylentiye göre Gur'da «Suri» adında pek eski bir hükümdar varmış. Bunun torunlarından Sam'ın atası Gazneli Sultan Mahmut'a mağlup olup (1010) Hindistan'a kaçmış. Sam Hind'de dünyaya gelmiş, ticaret yaparken gemisi kazaya uğrayıp kimsesiz kalmış. Hırsız diye hapsedilmiş, cellada verilmiş. Aslını anlatmış, kurtulmuş, saraya alınmış. Gazneliler'den Sultan İbrahim'in akrabalarından bir kadınla evlenip Sadrazam olmuş.

Gurlular Gazneliler zamanında Müslüman olmuşlardır. İlk olarak Sam Müslüman olup Muhammed adını almıştır.

Gaznelilerden Sultan İbrahim ölüp oğlu Mesut tahta çıkınca bu kişi Gur'a vali yapılmış, öldüğü vakit yerine oğlu Hâsan geçmiş, bağımsızlığını ilan ederek hükümdar olmuştur.

Yerine oğlu Hüseyin, onun yerine oğlu Muhammed geçip «Kutbüddin» lakabını almıştır.

MUHAMMED GUR HAN

«Sultan Muhammed Kutbüddin» unvanını taşıyan bu kişi Gazneliler'den Behramzade'nin kızını aldı. 1135'te Selçuklu Sultan Sancar'a karşı Gazneli Sultan Behramşah'la anlaştı. Sonra Hind fetihlerine başlayan bu kişi Lahor'u başkent yaptı. Hind'in «Şo Han» sülalesi raçputlarından «Prit Vay Raca»yı bozguna uratıp öldürdü. Ganç Ovası'na girdi ise de bütün raçputlar birleşip kendisini bozdular. Bir yıl sonra 120 bin kişilik bir ordu ile tekrar Ganj Ovası'na atılıp raçputları yendi. Daha ilerleyip Kanoc hükümdarı «Şandra»yı da Cümna üzerinde bozgu-

na uğrattı. Bu iki parlak zafer Delhi, Kanoc, Binares, Doab, Od kısımlarının Türkler'in eline geçmesine sebep oldu. Türklük ve Müslümanlığı Hind'de sürekli kıldı.

İki yıl sonra Hindlilerin 300 bin atlı ve 3 bin savaş filinden oluşan bir ordusunu bozdu. Bu zafer İslam'ın Brahma üzerinde kesin üstünlüğünü sağladı. Bundan sonra Hindistan'da Müslümanlık çoğalmağa başladı. Muhammed Han bir yıl sonra Delhi Mirat, Ağra ve Kanoc'u alıp ülkesine kattı. Komutanı «Ay Bey» Binares ve «Od»u, aynı zamanda Gücirat'ı aldı. Kalincar racasını tahtan indirdi. Ay Bey'in arkadaşı «Bahtiyar Kılıcı» Mağatha'nın son budist sülalesini kaldırıp Behhar ve Bengal'i alarak orada bir Türk-Müslüman devleti kurdu.

Kayınını ziyaret perdesi altında büyük bir kuvvetle Gazne'yi zapta gitti. Ancak orada yakalanıp öldürüldü. Yerine Hüseyin oğlu Sam geçti.

Muhammed Gur tarihin büyük kişilerindendir. Hindistan Müslüman İmparatorluğunu kurmuştur. Onun eseri devamlı olmuştur. Bu imparatorluk «Tağlak»lar, «Seyyid»ler, «Ludi»ler ve «Aksak Timurlular» adındaki sülaler ile ta Hindistan'ın İngilizler eline düştüğü zamana kadar egemenlik sürmüştür. Muhammed Gur Delhi'yi başkent yapmıştır. Bu suretle merkezi bir yere oturmuştur.

Sam, çiçek hastalığından öldüğünden yerine kardeşi «Suri» geçti.

Suri kardeşinin öcünü almak için 1153'te Gazne'yi zaptetti. Behramşah Hind'e kaçtı. Oradan asker toplayıp geldi. Savaş sırasında Suri askeri Behramşah tarafına geçti. Suri bozulup yakalandı. Ve asıldı. Bu da iki taraf arasında büyük bir kin uyandırdı. Böylece Gazneliler batıncaya kadar aralarında savaş sürüp gitti. Suri'nin yerine kardeşi Alaeddin Hüseyin Gur hükümdar oldu.

Hüseyin Gur Sancar Şah'la uğraşmaya başlayıp Belh Valisi Koç Bey üzerine yürüdü. Sancar, Belh civarında Gur'u yakaladı; fakat affedip ülkesine gönderdi. Hüseyin Gur 1155'te tekrar Gazne üzerine yürüyüp kenti ele geçirdi ve Sultan Muhammed'inkinden başka bütün Sevük Tekinlilerin mezarlarını yıktırarak kemiklerini yaktırdı. Bu şiddetlerinden kendisine «Cihan-suz» (Cihan yakanı) adı verildi. Gazne Hükümdarı Hind'e çekildi.

Hüseyin Gur 1163'te öldü. Yerine kardeşi oğullarından Sam oğlu Ebul-feth Gıyaseddin Muhammed geçti.

Bu kişi de Gaznelilerin üzerine saldırdı. Sebep hep yine Suri'nin intikamı idi. Gazne ile beraber daha birçok kentleri zaptetti. Gazneliler Padişahı Hüsrev Şah Sin Nehri'nde tutunmak istemiş ise de başaramamış, nihayet «Lehor» Kalesi'nde Gıyaseddin'in ordusunun komutanı Ebul Muzaffer Şahabeddin Mahmut'un eline tutsak düşmüştür. Şahabeddin, Hüsrev Şah'ı oğlu Ali Şah'la beraber Gıyaseddin'in yanına göndermiş, Gıyaseddin bunları bir kaleye hapsetmiştir. Baba, oğul orada ölmüşlerdir (1189).

Gıyaseddin, Sultan Sancar yönetimindeki Türkler'e de üstün gelip Horasan ülkesinden Herat ve başka yerleri de aldı. Aynı zamanda bu devirde Havarezmşahlar'ın pek kuvvetli olmalarına rağmen, Havarezmşah'ın kardeşi Sultanşah'ın Gurlular üzerine hareketini bahane edip Havarezmlileri bozdu ve ellerinden yerler aldı.

1198'de Gurlular Bağdat'ın teşvikiyle Havarezmiller aleyhine savaş ilan etti. Havarezmliler ve Hıtaylıları onların üzerine saldırttı. Gurlular Hıtaylıları fena halde bozguna uğrattılar.

Meşhur Fahr-i Razi 1199'da Bamyan Gurlularından Bahaeddin Sam'ın yanından Firuz-kuh'a Gıyaseddin'in yanına geldi. Gıyaseddin bu bilgine saygı gösterip kendisine Herat şehrinde bir medrese inşasına başladı. Gurlular «Keramiye» mezhebinden idiler. Bu ilgi ve saygı Gur bilginlerine geldiği için kendilerinin Fahr-ı Razi ile münazarada bulunmasına Gıyaseddin'den izin istediler. Bunların bilginlerinin başı «İbni El-Kudute» lakabıyla meşhur olan Mecd'üd'din Abdülmecid, Fahr'üddin-i Razi ile münazara etti. Münazarada Fahr-ı Razı bu bilgine sövdü. Keramiye bilgini üzüldü ve ağladı. Vaazda halka durumu anlattı, halk da ağladı. Hanedandan da işe karışanlar oldu. Gıyaseddin önceleri aldırmamış ise de sonra işin fenaya varacağını anlayıp Fahr-ı Razi'yi Herat'a gönderdi.

Gıyaseddin tekrar Havarezmliler'le çeşitli sonuçlar alınan savaşlar yaptı. Ve 1202'de Gazne'de öldü. Yerine daha sağlığında kardeşi Ebul Muzaffer Şahabeddin geçmişti. Şahabeddin hükümdar olunca Horasan'ı bırakıp Gazne'ye dönmüştü. Bunu fırsat bilen Havarezmliler gelip Gurlular'ın Horasan Valisi «Muhammed Çerig»i öldürdüler, Horasan'ı zapt ettiler. Şahabeddin, Semerkand Hakimi ile Karahıtay Hanı Gür Han'dan yardım istedi. Kendisi bir ordu ile gelip Hazarasbı muhasara ettiyse de Havarezmlilere yenildi. Ordusunun ağırlıkları, filleri düşmanın eline geçti. Talgan Kalesine sığındı. Bu sefer de yardımına gelmekte olan Semerkadlılarla Karahıtaylılar yağma hevesiyle Talgan'ı kuşattılar. Şahabeddin her şeyini bunlara fidye olarak verip çıplak bir halde Gazne'ye döndü. Orada da yerine vekil bırakmış olduğu kölesi Tacüddin Yılduz kalenin kapısını Şahabeddin'e kapadı. Oradan «Multan»a döndü. Orada da bir kölesinden aynı muameleyi gördü. Fakat bu sırada sadık askerleri birer ikişer toplanmaya başladılar. Bunların yardımıyla Multan'ı alıp kölesini idam edecekti; bilginlerin ve halkın ileri gelenlerinin şefaatına dayanamayarak affetti. Bu sırada Havarezmliler barış için haber gönderdiler. Horasan'dan Belh ve Herat Gurlular'da, Nişabur Havarezmliler'de kalmak üzere anlaşma yapıldı.

Bu seferler Gurlular'ın hazinesini iyice boşaltmıştı. Bunları doldurmak için Gazneli Mahmut usulüne başvurarak Hind'e sefer açtı. Birçok yerler aldıysa da namaz kılarken Hind fedaileri kendisini 22 yerinden vurarak öldürdüler (1211).

Yerine Bamyan'da hakim bulunan Sultan Bahaeddin Mahmut çağrıldıysa da, bu da yolda öldü. Böylece tahta, vasiyeti üzerine büyük oğlu Alaeddin Mahmut geçti.

Artık ortalığı anarşi bastı. Her tarafta beyler bağımsızlık hevesine düştüler. Halk Havarezmlileri davet için «Ülema-i Keremani»yi gönderdiler. Bu sırada Mahmut yatağında öldürülmüş bulundu. Bu iş, Muhammet Havarezmşah'ın kardeşi Tekeş oğlu Ali Şah'dan bilindi. Ülkeyi teslim almaya gelen Muhammed Havarezmşah, «Mahmut bana sığınmıştı» diyerek kısas olarak Ali Şah'ı idam ettirdi (1218).

BAMYAN GURLULARI

Hindu-kuh'la Kuh-baba arasında Kabil'in 70 kilometre batısında, Uyguristan, Türkistan ve Hindistan arasında tek geçit yeri olan bir yer vardır ki, adı «Bamyan»dır. Burada bu adla meşhur bir kent de vardır. İşte burada Bamyan Gurluları saltanat sürmüşlerdir.

Burası coğrafi vaziyetçe pek önemli olduğundan Gurlular buraların valilerini kendi hanedanları mensuplarından atarlardı. Bu suretle burada bu devlet ortaya çıkmıştır ve 1150'de Gurlular'dan Alaeddin-i Cihansuz'un kardeşi Fahreddin Mesut tarafından kurulmuştur. Fahreddin, Alaeddin zamanında vali olup Gıyaseddin zamanında isyan etmiş ve tutsak düşmüş ise de affolunmuştur. Yerine Şemseddin Muhammed geçip (1162) Gıyaseddin'e bağlanmış, ona damat olmuştur. Onun yerine oğlu Abbas geçmiş ise de, Gıyaseddin ile kardeşi Şahabeddin bunun egemenliğini onaylamamışlardır. Sebebi Abbas'ın, Şemseddin Muhammed'in Gıyaseddin'in hemşiresinden doğmamış olması idi. Yerine kendi kızkardeşlerinden birinden doğmuş olan Bahaeddin Sami'yi geçirmişlerdir.

Belh'de türeyen «Azbe» adlı bir şahıs Hıtaylılara bağlı olduğundan Bahaeddin Belh'i zaptetmiştir (1198).

Bahaeddin herkesce sevildiğinden asıl Gur Hükümdarı Şahabeddin Ebul-Muzaffer'in ölümünde ve 1205'de kendisi Gazne'ye davet edilmiş ise de giderken yolda ölmüştür. Bamyan'daki büyük oğlu Gazne, kardeşi Abbas bin Şemseddin Bamyan hükümdarı olmuşlardır.

Bahaeddin bilgin, erdemli bir padişahtı. Bilim adamlarına saygı gösterirdi. Birçok bilgini yanına toplamıştı. Fahr-ı Razi en sevdiği bilginlerden biriydi. Razı «Behaiye»sini bunun adına yazmıştır.

Yerine Sam oğlu Muhammed oğlu Celaleddin geçti.

Zamanında Bamyan'ı Havarezmliler zaptedip bu devlete son verdiler (1212).

GAZNE GURLULARI

Şahabeddin Mahmut'un kölelerinden Taceddin Yılduz, Şahabeddin ölünce bağımsızlığını ilan edip Gazne Gurlular Devleti'ni kurmuştur. Başlangıçta azat edilmemiş bulunduğundan din bilginleri saltanatına itiraz etmiş ise de Gıyaseddin, Yılduz'u azat edip meseleye son vermiştir. Saltanat bölgesi Gazne ve Kirman idi.

İlk işi servet yapmak için Hind'e sefer açmak oldu (1215). Birkaç kent zaptetiyse de Dehli Hükümdarı yaptığı savaşta tutsak düşüp idam edildi.

Yerine kendi hemşehri ve kölesi Seyfeddin İldeniz geçti. Bunu da Celaleddin Havarezmşah bozup bu devlete son verdi.

Bunlara «Gurlular» demek doğru olmasa gerektir. Bu devlet gerçek deyimiyle Hindistan'da Kölemen devletidir. Bu suretle düzeltilmesi gerekir.

DELHİ (Bizce «Dehli») GURLULARI

Şahabeddin'in kölelerinden «Kutbüddin Ay Bey», Şahabeddin'in at bakıcısı iken Hindistan'da bir yere vali atanmıştı. Şahabeddin ölünce Dehli'de bir saltanat kurdu. Şahabeddin'in yerine geçen Gıyaseddin'e birtakım armağanlar göndererk ondan bir «çetr-i hümayun»(*) ile azatlık kağıdını almayı başardı.

Ay Bey Dehli'nin en büyük puthanesini cami yapıp ona «Kuvvet'ül İslam» adını vermiştir. Halen «Cami-i Mescid» adıyla anılır. Bu camiyi Şemseddin İletmiş (İl Temiş) ile Alaeddin Halaci (Kalaçlı) büyültmüş ve süslemişlerdir.

Top, çomak oynarken attan düşüp ölmüştür. M. 1206-1210 yılları arasında saltanat sürmüştür. Yerine oğlu Aramşah geçmiştir.

Aynı zamanda Dehli'de «Kutub-Menar» adındaki minare ile «Acmir»de kendi adına büyük bir cami yaptırmıştır ki, bunlar Hind'in en güzel anıtlarındandır. Ay Bey akıllı ve adaletli bir hükümdar olup bilim ve ustalığın yayılmasına çaba göstermiştir.

Aramşah sefih olduğu için İltemiş tarafından birkaç gün içerisinde öldürülüp işi bitirilmiştir. Yerine Kutbüddin'in kölelerinden bu İl-Temiş (Altamış) geçmiştir. Orduda disiplini iade edip «Malva»yı zaptederek Güney Hindistan'ın fethini tamamladı.

1240'da ölünce yerine oğlu Rükneddin Firuz-Şah geçmiştir. İltemiş adaletli bir hükümdardı. Ülkesini büyülttü ve zenginleştirdi. Saltanatı 1211-1236 yılları arasındadır.

İşte İltemiş (Altamış) zamanındadır ki "Celaleddin Manguberdi Havarezmşah" Cengiz Han'ın önünden kaçıp Hind'e gelmiş, Altamış'a sığınmıştır. Cengiz Han da onun peşinden Hind sınırına gelmişti. Altamış, Hencab'a giden Cengiz'in öncü birliklerini püskürtmesini, kendisini Cengiz Han aleyhine teşvik eden Celaleddin'in Hindistan sınırından dışarı çıkarmasını bilmiştir. Biraz sonra Cengizliler tekrar Pencab'a gitmişler ise de komutanlarından «Balban» (Balaban) tarafından gerisin geriye tekrar Sind'i geçmeye mecbur edilmişlerdir.

Firuz Şah abtal olduğundan anası Türkan Hatun devlet işlerini eline aldı, tahtan uzaklaştırıldı. Yedi ay saltanat etmiştir. Yerine kızkadeşi Sultan Raziye geçirilmiştir.

Raziye erkek kıyafetini giyinerek tahtında oturur, kabul günlerinde açık durur idi; fakat diğer zamanlarda yüzüne peçe kordu. «Gıyaseddin» lakabı takınan bu kadın hükümdar tehdidini göstermede başarılı oldu ve egemenliğini yürüttü. Savaşlarda at üzerinde bulunurdu.

Bir Hint hükümdarı ile yaptığı savaşta orduda düzeni korumak için çapul izni vermediğinden asker çok kızmıştı. İltemiş'in oğlu Nusreddin Behramşah da askeri kışkırttığından Hermend Kalesi'ne hapsedildi. Bunu haber alan düşmanı Hind hükümdarı bu yiğit kadını kurtarmak için Hermend'i kuşattı ve zaptederek Raziye ile evlendi. Beraberce Dehli üzerine yürüdülerse de bozguna uğradılar. Kaçarken karı-koca ikisi de Hindliler tarafından öldürüldüler.

(*) «Çetr»: Türkçe «çadır»dır. Bu zavallı kelimemizi farsça zannedip «çetr» yapmışızdır!

Yerine kardeşi Firuz-Şah'ın oğlu Alaeddin Mesut Şah geçti.

Bu kişi pek adaletli, idi. Savaşlarda hep zafer kazanmakta iken sonraları kendisini içkiye verdiğinden tahtan indirilip yerine Firuz Şah'ın oğlu Nasırüddin Mahmut Şah geçirildi.

Öldüğü zaman bu aileden Firuz ile Alaeddin saltanat davasına kalkarak birbirine düştüklerinden, devlet iyice zayıflamış, nihayet hükümet kölelerden Gıyaseddin Uluğ'a, ondan 1289'da Muiz'üd'din Keykubad'a, ondan da 1291'de oğlu Şemsüddin Keyhüsrev'e geçmiş ise de, bunun iki yıl saltanattan sonra vefatıyla bu devlet de sönmüştür.

Görülüyor ki, bu devlet de Gurlular Devleti değildir. Tarihinin bu deyimi de yanlıştır. Bu da bir Hindistan Türk Kölemen Saltanatı'dır.

Hindistan toprağından saltanat süren bu Gurlu hükümdarlar meşhur Babür Şah'a kadar çeşitli biçimlerde devam etmişlerdir. Önceleri gerçek Hind İmparatorları olmuşlar, sonunda ufak ve aciz hanlıklar haline düşmüşlerdir.

Gurlular Devleti iki yüzyıl kadar ömür sürmüş ve kendisinden şubeler ortaya çıkmıştır. Bu şubeler, yani bu güçler de aşağı yukarı 50'şer yıllık birer hayata sahip olmuşlardır.

Gurlular askerlerini dünyanın her tarafından satın aldıkları Türk kölelerden yapıyorlardı. Bu köleler Hindistan'a bir düzüye akıyor, çabucak önemli askerî mevkileri alıyorlardı. Sonra da az zaman içinde tahta çıkıyorlardı. Bu suretle Hindistan'da, Mısır'daki gibi, Türk Kölemenler devletleri meydana gelmiştir. Bu kölemenleri, asıl «Hindistan Türk Devletleri» konusunda anlatacağız.

KALAÇLAR DEVLETİ

Bunlara Arap tarihlerinde «Ed'Devle't'ül Halaciyete», bizim kitaplarda «Hallaciler» denir. Bu da Arapların «Kalaç»ı (Kal aç) «Halaç» suretinde yazmalarından ileri gelmiştir. Kalaçlar, bilindiği gibi Oğuz Han'ın verdiği adlardan ve Türk uruklarından biridir. Bu Kalaçlar Afganistan'da «Kılci» (Kılaci) adıyla da anılmaktadır. Onları bu adla İran Türk Şahlare devrinde, Aksak Timur ve Babür Şah olayları sırasında İran ve Afganistan'da da göreceğiz. Halen Afganistan'da mevcutturlar.

Bu devlet Gurlular'ın içinde doğmuştur. Sultan Şehabeddin Mahmut öldükten sonra kölelerinden Bahtiyar oğlu Muhammed Kalaç Bey başına topladığı askerle Hindistan'dan eyleme geçip parlak zaferler kazanmış, servet yapmış, bunu işiten kendi mensup olduğu Kalaç Uruku da sancağı altına gelmiş, bu suretle bu Kalaç Devleti kurulmuştur. Kalaçlar Sind ve Hind arasında yaşayan göçebe Türkler'di. Pek yiğit olurlardı. Sebatları ile meşhurdurlar.

Bu devletin kurucusu olan Muhammed Kalaç gayet büyük cüsseli ve korkunç bir adamdı. Ayakta durduğu vakit elleri dizlerinden aşağı sarkardı. Kolları böyle uzun olması Türk bedeni yapısındandır. Türklerde güçlülüğün kanıtıdır. Bir gün bir fil ile savaşıp fili kaçırmıştır.

Bu devlet 1205'de kurulmuştur. İşte bu tarihte Muhammed bağımsızlığını ilan edip adına hutbe okutmuştur.

Ölünce yerine akrabalarından Şiran oğlu Muhammed Bey (Muhammed Bey bin Şiran) geçti. Bu hükümdar zalim olduğundan vücudu ortadan kaldırılıp yerine Muhammed Kalaç'ın akrabalarından Hüsameddin İvaz geçirildi.

İvaz 1227'de Multan Hakimi Nasırüddin Karaca ile savaştı. Ve savaş sırasında vurularak öldü. Yerine Kalaç beylerinden Celaleddin Firuz-Baş geçti.

Firuz-Baş kahraman, ülkesini ilerleten bir adamdı. Delhi kentini ele geçirdi ve bir yılda dört zafer kazandı.

Firuz-Baş tahtan indirilip idam edildi. Yedi yıl saltanat sürdü. Yerine Üçüncü Alaeddin Muhammed geçti. Şair «Hüsrev-i Dehlevi», Firuz Baş adına bir kitap yazıp, kitabın adına «Feth'ül Fütuh» koydu.

Alaeddin Muhammed yirmi yıl saltanat sürmüş ölünce yerine oğlu Şehap Mahmut geçmiştir. Şehab 1317'de ölünce taht kardeşi Kutbüddin Mübarekşah'a kalmıştır. Kölesi Melik Hüsrev'i vezir yapıp bütün

devlet işlerini eline vermiştir. Fakat Melik Hüsrev, Mübarekşah'ı idam edip yerine geçmiştir. Mübarekşah dört yıl hüküm sürmüştür. Bu hükümdar ile Kalaçlar Devleti çökmüştür. Hüsrev ancak bir iki yıl saltanat sürmüş ise de Pencab Valisi Gazi Tuğluk («Tuğluk», «Tuğlu» demektir) Han gelip kendisini öldürmüş, Delhi Devleti'ni eline geçirmiştir.

Bu devlet bu suretle 1398'de çökmüştür. Yani iki yüzyıllık bir ömür sürmüştür.

HAVAREZMŞAHLILAR DEVLETİ

(Havarezmliler)

Bunlara Arapça, Acemce ve eski Türkçe kitaplarda «Havarezmliler» derler.

Hazar Denizi'nin doğu sahili ile Aral Gölü ve Ceyhun Irmağı arasındaki ülkeye «Havarezm» derler. Biz «Harzem» diye söylüyorsak da «Harezm» tarzında telaffuzu doğru sayılmaktadır. «Harazm» ise en doğrusudur. Buraya «Türkistan» da denmektedir. Bu ülkenin merkezi «Gürgenç» kenti idi. Arapça kitaplar bu kente «Cürcaniye» derler.

İşte bu ülkeden «Havarezmşahlılar» adında bir Türk devleti doğmuştur.

Halkın tamamı Türk'tür. Ancak eski zamanlarda İran istilasına maruz kaldığından özellikle güney kısımlarındaki Türklerden bir kısmına biraz da Acem kültürü ve kanı karışmıştır. Hatta bunları Acem erkeklerin Türk kadınlarla birleşmesinden ileri gelme bir nesildir diyenler varsa da. bu görüş yanlıştır.

1006'dan beri bu ülkede Türk valileri vardı. Bunlar zaman zaman Gazneliler ve Selçuklulara bağlı olurlardı. Gazneli Mahmut Han «Buharalı Sahib'ül'cüyuş Pek Tekin»in savunmasını kırıp burayı zaptetmiş, «Tuntaş Bey»i vali atamıştır. Tuntaş ölünce oğlu Harun (1042), onun yerine de kardeşi İsmail vali olmuştur. İşte bu suretle Havarezm Valiliği ırsi olarak Tuntaş soyuna kalmıştır.

İsmail, Gaznelilerin saldırısı üzerine Selçuklular'dan Tuğrul Han'a sığınmıştır. Bu koruma vesilesiyle Selçuklular Havarezm'i ele geçirmişlerdir.

1066'da ise Selçuklular'dan Alp Arslan Han, kardeşi «Arslan Argun»u Havarezm'e vali atamıştır. 1073 yılında ise Melikşah Havarezm'i «ibrikdar»ı Kanklı Urukundan «Anuştekin Garca»ya vermiştir. Anuştekin, Selçuk beylerinden ve Oğuzlar'ın Beğdili Urukundan Bilge Tekin (Bilga Tegin-Hakim Prens) Bey'in kölesi idi. Yetenekleri sayesinde Hakan Melikşah'ın nedimlerinden biri olmuştu. Bu suretle görev yerine gitmeden oranın hasılatını alırdı. 1092'de ise Berkyaruk Han, beylerinden «Akıncı»yı Havarezm'e vali atayıp kendisine «Havarezmşah» unvanını verdi. Bu hükümdar bir savaşta öldüğünden yerine Anuştekin'in oğlu «Muhammed Tekeş» vali oldu. O da «Havarezmşah» lakabını aldı. Muhammed Tekeş, «Kutb'üd din» ünvanını da takındı. Selçuklular hizmetinde «taşıtdarlık» (leğen tutan) makamını almıştır.

İşte asıl bu kişi sayesinde Havarezmşahlılar Devleti esaslı surette kurulmuştur. Bu valilere «Havarezmşah» unvanının verilmesi (1097) göre-

neği, bu devlete «Havarezmşahlılar Devleti» adının verilmesine sebep olmuştur.

Kutb'üd din Muhammed Havarezmşah Tekeş, metbuu Selçuklular'a boyun eğmekten ayrılmıştı. Ülkesinin bayındırlığı ile uğraşıp adalet ve bilime tam anlamıyla uydu. 1102'de öldü. Yerine oğlu Adsız (Atsız) geçti (1127). Bilge Tekin, Adsız'ın büyük babasıdır.

Adsız da adaletten yanaydı. Efendileri Selçuklulara bağlı kaldı. Bu da babası gibi görev yerine gitmeyip naiblerle yönetiyordu. Mülkünü yükseltmekle meşgul idi. Kendisini kıskananların kışkırtmaları sonucu Selçuklular hükümdarı Sultan Sancar Han, Adsız'ı azletti. Bunun üzerine Adsız başkaldırarak bağımsızlığını ilan etti. Yapılan savaşta Adsız'ın oğlu «İl Kutluğ» öldü ve Adsız bozguna uğradı (1129). Yerine kardeşi oğlu Gıyaseddin Süleyman Şah atandı. Fakat halk buna çok üzüldü ve Adsız'ın tarafına geçti. Adsız, Hıtaylalar'ı da kendi tarafına aldı. Bu sefer yapılan savaşta Sancan Han mağlup oldu. Adsız, Horasan'ın birçok yerleri ile beraber başkenti olan Merv'i de zaptetti. Merv direnmiş, adsız da şiddet göstermiş ve birçok adamı idam etmiştir (1141). Adsız, Merv'den sonra Nişabur'a gitti. Halk Merv'de yaptığı gibi yapmamasını kendisinden diledi, o da kabul etti. Hutbe'yi Sancar yerine kendi adına okuttu. Namazda hazır olan halk bir köle oğluna hutbe okunmasına kızıp kargaşalık çıkardı. Buna canı sıkılan Adsız tutumunu değiştirdi. Adsız dönünce halk yine Sancar Han'ın adına hutbe okudu (1142).

Adsız, Nişabur'dan sonra Beyhak üzerine yürüdü. Halktan direniş gördüğünden kentin çevresini çapul etmekle yetindi.

1143'te Sancar Han Karahıtaylılar'la uyuşup Havarezm üzerine yürüdü, birçok yerleri Adsız'dan aldı ve Adsız'la barış yaptı. Ancak Sancar Han gidince Adsız yine eski yolunu tuttu. Sancar, kendisine nasihat için "Edib Sabir"i gönderdi. Adsız, Sancar'ı öldürtmek için düzen kurmuş, adam göndermişti. Sabir bunu Sancar'a bildirdi. Sancar, adamları yakalayıp idam etti. Adsız da haber veren Sabir'i Ceyhun Irmağına attırıp boğdurdu.

1147'de Sancar Han büyük bir ordu ile Havarezm üzerine sefer açtı. Hübarasb'i kuşattı ve zaptetti. Oradan Gürgenc'e varıp orayı da kuşatınca Adsız aman diledi, teslim oldu. Adsız af edildi.

Bundan sonra bu iki kişi dost geçindiler.

Adsız 1156'da öldü. Yerine oğlu İl Arslan geçti. 16 yıl bağımsız olarak devleti yönetti.

Bu sırada Sultan Sancar öldü. İl Arslan bundan yararlanıp Horasan'ın batı kısmını zaptetti. Dostları Hıtaylılar işine müdahele ediyorlardı. Bu müdahelelere son verip tamamen bağımsız olmak için onlarla çarpıştı. Fakat savaştan dönüşünde hastalanıp öldü (1172). Yerine küçük oğlu Sultanşah geçti.

Sultanşah çocuk olduğundan devleti anası Türkan Hatun yönetmeye başladı. Ağabeyi Alaeddin Tekeş (Bu kelimeyi «dövüş» demek olan «Töküş» şeklinde de telaffuz ediyorlar) vali bulunduğu Cend'de başkaldırdı ve Karahıtaylıları da kendisine uydurarak Horasan ülkesinden Merv ve Nişabur'u aldı. 1193'e kadar iki kardeş birbiriyle uğraşıp

ülkelerini karışıklık içinde bıraktılar. Bu tarihte Sultanşah öldü, Tekeş bütün ülkeye egemen oldu.

Zamanında İran Selçukluları Devleti, çökmek üzere idi ve hükümdarları Tuğrulşah da bir çocuk idi. Sultan Tekeş Selçuklular üzerine yürüyüp Rey kenti çevresinde vuku bulan kanlı savaşta Tuğrul'u tutmuş, başını kesip Bağdat'a göndermiştir. Bu savaş sonunda Rey, Hemedan ve diğer bütün Selçuklu ülkesi eline geçti. Bundan sonra Buhara'yı da Karahıtaylıların elinden aldı (1197).

Bağdat'ın ricası üzerine 1199'da İsmailliler üzerine yürüyüp «Alamut»ta bunların çoğunu kırdı. Ancak 100 bin dinar alarak barış etti. Sultan Alaeddin Tekeş 1200'de öldü. Yerine oğlu Kutbüddin Muhammed geçti.

Alaeddin Tekeş ahlak sahibi, sert, gayretli, iyilik sever bir hükümdardı. Başkentinde Hanefi Mezhebi'ni öğretmek için bir medrese yaptırdı. İşte bu mederese ile Türkler arasında Hanefilik yayıldı.

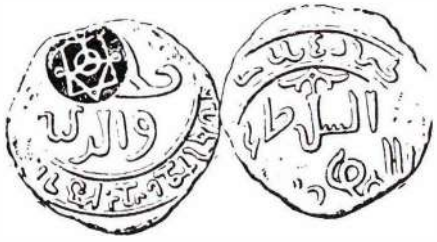
İKİNCİ İSKENDER SULTAN KUTBÜDDİN ALAEDDİN MUHAMMED SANCAR HAVAREZMŞAH

İl Arslan oğlu Alaeddin Tekeş'in oğlu olan bu kişi tahta geçer geçmez unvanını «Alaeddin» yapmıştır. Bunu, babası gibi iyi bir yönetici olacağını halka göstermek için yapmıştır. O zaman Horasan'da Gurlular, Maveraünnehir'de Karahıtaylılar olmak üzere iki kuvvetli devlet vardı. Mazenderan ve Kirman'ı zaptetti. 1207'de Karahıtaylılar'a verilen vergiyi ödememek için onlara savaş açtı. Ancak yenildi ve tutsak düştü. Sultan Alaeddin Muhammed Havarezmşah beylerinden Şehabeddin ile beraber tutsak düşmüştü. Kendisini Şehabeddin'in kölesi olarak gösterdi. Şehabeddin bir fidye ile bırakılması için pazarlık edip Alaeddin Muhammed'i parayı getirtmek üzere göndertti. Bu hile ile kurtulup gitti. Ülkesine geldiği zaman kardeşini ve yakınlarını bağımsızlık peşine düşmüş buldu. İşleri düzeltip Karahıtaylılar üzerine yürüdü. Bu sefer üstün gelip öcünü aldı. Zaptettiği Özkend'e bir vali atadı. Bu zafer kendisinin İslam Dünyası'nda tanınmasına, şöhret kazanmasına ve «Zıllullah-ı fi'l Arz» unvanını almasına sebep olmuştur.

Karahıtay Türkleri henüz Müslüman da, Hıristiyan da olmamışlar, eski dinlerinde duruyorlardı. Havarezmşah'ın bu zaferi İslam Dünyası'nda pek takdir edildi. Kendisine kutlama mektuplar geldi. Tuğrasına «Zıllullah-ı fi'l Arz» yazıldı. Aynı zamanda «İkinci İskender» lakabı da verildi. Ancak bir yabancı adını kabul etmeyip Türklüğüne pek uygun eden bu kişi «Sancar» lakabını takındı.

Sultan Alaeddin Muhammed Havarezmşah Sancar, bu şanlı savaştan dönünce, Semerkant Hakimi Osman'a kızını verdi. Osman, Karahıtaylıların uyruğundan çıkıp Havarezmliler uyruğuna geçti. Semerkant'a bir komiser atadı. Bu atamadan dolayı Osman'ın canı sıkıldı. Ne kadar Havarezmli memur ve tüccar varsa hepsini idam etti. Bunun üzerine Havarezmşah Sancar Semerkant üzerine yürüyüp kenti zaptetti. Osman boynuna bir dal kılıç asıp bir tabut içine yatırıldı ve böylece Ha-

varezmşah'ın huzuruna getirildi. Havarezmşah merhamete gelip Osman'ı affetmek istedi. Fakat kızı, Osman'ın Gür Han'ın kızını sevip kendisine hakaret ettiğini söyleyerek hemen idam edilmesini diledi. Sonunda idam edildi. Osman, iki kumanın kıskançlıklarına kurban oldu.

Celaleddin Havarezmşah'ın parası

Bu olay üzerine Havaremşah, başkentini Semerkant'a taşıdı.

Gurlular'ın dördüncü hükümdarı Sultan Şehabeddin'in ölümüyle Hind'deki Gurlular valileri birer birer bağımsızlık elde ettiler. Sultan Muhammed Havarezmşah bu karışıklıklardan yararalanarak Belh ve Herat ülkelerini zaptetti. Şehabeddin'in yeğeni Mahmut, ancak asıl Guristan'ı -o da Havarezmşah'a itaat sayesinde- koruyabildi. Mahmut yatağında Ali Şah tarafından öldürüldüğünden bütün Gurlular ülkesi Havarezmliler'in eline geçti.

Sultan Muhammet Havarezmşah İran Selçuklularını bitirmişti. Üç yıl sonra Gazne'yi de aldı. Gazne Hazinesinde Abbaslı Halifelerden El-Nasır'üd-din'ullah'ın Gurlular'a gönderdiği mektuplar bulundu. Bunlarda Halife, Gurluların gerektiğinde Karahıtayılar'la birleşerek Havarezmliler aleyhine savaşmasını tavsiye ediyordu. Zaten bu adi insanların bütün İslam devletlerini birbirine düşürmek, bunun için gerektiğinde Müslümanları puta tapanlarla da birleştirip öteki Müslümanların aleyhine yönlendirmek ve bu sayede geçinmek sanatları idi. O sırada Selçuklular'da meydana gelen anarşiyi de körüklüyorlardı. Esasen Havarezmşah kendisi de Şii olup Abbaslıları yok etmek «Seyyid İmadeddin Tirmizi»yi Halife yapmak fikrindeydi. Bu suretle bu iş Şii'lerin ekmeğine yağ olacaktı. Havarezmşah Abbaslı Halifelerin «halife olmadığını ilan etti. Bu Bağdat sahtekarlarına cezalarını vermek için Bağdat üzerine de yürüdü. Ancak kar ve soğuktan dönmek zorunda kaldı.

Bu sırada Cengiz Han istilası meydana geldi. Bu proje suya düştü. Birçok başarısız savaştan sonra Sultan Muhammed Havarezmşah kaçıp «Absükun» da sefalet içinde öldü.(*)

Bu kişi 1199 yılında hükümdar oldu ve 21 yıl tahtta kaldıktan sonra 1220'de öldü. İhtiyarlığında kötü talihinin son zorluklarını görmüş bir hükümdardır.

Muhammed Havarezmşah Gurlular, Karahıtaylılar devletlerini mahvetmiş, Gazne, İran ve Azarbaycan'ı ülkesine katmıştı. Zavallı Sultan Muhammed'in Gıyaseddin, Celaleddin ve Rükneddin adlarında üç oğlu olmuştu. Bunlardan Celaleddin'in lakabı «Mengü (Mangu) Birti» yani «Tanrı Verdi» idi. Namık Kemal «Celaleddin Havarezmi» adlı eserini bu nun menkıbelerine ilişkin olarak yazmıştır.

(*) Bunların geniş açıklamaları «Cengiz Han» konusunda yazılmıştır. (Toker Yayın Komisyonu)

Rükneddin lakabı ise «Gur Sançtı» ya da «Gur Sançdı» idi. «Sançmak» sivri bir silahla vurup delmek anlamına geldiğinden ve Rükneddin'in doğması Gur'un zaptı zamanına rastgelmesinden dolayı bu ad ona verilmiştir. Daha sağlığında Gıyaseddin Pirşah'a Kirman'ı, Celaleddin Mengübirti'ye Gazne'yi, Rükneddin Gur Sançtı'ya da Irak-ı Acem'i vermişti.

Daha Arlağ Şah ile Ak şah adında iki oğlundan söz edilirse de, bunlar üç oğlundan ikisinin lakabı mıdır, yoksa ayrı oğulları mıdır, tesbiti mümkün olamamıştır.

Yerine oğlu Celaleddin Havarezmşah geçtiyse de, o da Cengiz Han ve soyuna karşı yenilgiden yenilgiye, felaketten felakete düşüp, nihayet Kürdistan dağlarında bir Kürd'ün eline yok olup gitti (1230). Böylece Havarezmşahlılar Devleti battı.(*)

(*)Kitabımızda Celaleddin hakkında ait olduğu Cengiz Devleti ve çeşitli Türk Devletleri bölümlerinde bilgi verilmiştir. (Toker Yayın Komisyonu)

ATABEYLER DEVLETİ

«Ata» Çağatay ve Azeri Türkçelerinde «baba», bizce «cet», «dede» demektir. «Atabey» bizce «beybaba» olur. Arap ve Acem kitaplarında pek çok görülen bu kelimeyi Araplar Arapçalaştırmışlar, Etabey» haline koymuşlar ve bu devletlere «Devlet-i Etabeğite» demişlerdir. Acemler de kelimeyi Farsçalaştırıp «Etabegan» diye çoğul hale getirmişlerdir. Selçuklular Hanedanı ilk devirlerinde çocuklarının terbiyesi ile görevlendirdikleri kişilere «Atabey» unvanını verirlerdi. Bu devrede «Atabey», Osmanlı Hanedanı padişahlarının çocuklarının «Lala»ları ile eş anlamlı idi. Sonraları Selçuklular bu atabeylerden emektarlara, gücü yerinde olanlara valilik vermeye başladılar. Vali olan atabeyler de zamanla bağımsızlıklarını kazandılar. Bundan da Atabey Devletleri meydana geldi.

Atabeyler Devletine eski tarihler «Devlet-i Etabeğiye-i Kasımiye» derler. Çünkü bu devleti ilk kez Halep'de Melikşah'ın kölesi «Kasım'üddevle Aksunkur el Barsuki» kurmuştur. «Barsuk»un aslı «porsuk»tur.

Yedi büyük ve devamlı Atabey hükümeti ortaya çıkmıştır: MUSUL ATABEY DEVLETİ, HALEB ATABEY DEVLETİ, SANCAR ATABEY DEVLETİ, AMR ADASI ATABEY DEVLETİ, ERBİL ATABEY DEVLETİ, FARS ATABEY DEVLETİ, AZARBAYCAN ATABEY DEVLETİ. Bunlara Musul Atabeyleri, Halep Atabeyleri, Sancar Atabeyleri, gibi de derler. Bunlar efendileri olan Selçuklulara saygılarından dolayı «sultan», «han» gibi unvanları takmamışlardır. Ancak bağımsız devletler kurmuşlardır.

1- MUSUL ATABEYLERİ(*)

Bunlara Acemler «Etabegan-ı Musul» ve «Etabegan-ı Irak» derler. Bunlar saltanatlarının müddeti, topraklarının genişliği, diğer atabeyliklerden eskilikleri cihetiyle en mühim atabeylerdir.

Musul'a ilk önce Abbaslı Halifeler tarafından «Aytah» adında bir Türk vali tayin edilmiştir. Bu kişi 844 yılına kadar orada kaldı. Bu tarihte yerine yine Türk Ganem bin Hamid El-Tusi vali oldu. 852'de Musul ile beraber Cezire'ye Büyük Buğa vali atandı. Arapça kitaplar bu kişiye «Buga-yı Kebir» derler.

(*) Musul, Halep, Sancar ve Erdebil Atabeylerine ait bilgilerde düzeltmeler yapmak gerekir. (Toker Yayın Komisyonu)

874'de yine Türk İsa Tekin Bey vali oldu. Bu kişi makamına gitmeyip yerine oğlu «Kav Tekin»i gönderdi.

880'de yine Türk «İshak bin Kendacu» vali oldu. Bu kişi de 892'de ölmüş, yerine oğlu, yine Türk Muhammed bin Yahya atanmıştır. 895'de «Tek Timur» vali oldu. Araplar bu adı «Tektemer» suretinde yazarlar.

906'da Türk «Ebu'l'heyca İbdah bin Hamdan» vali oldu. Bundan «Beni Hamdan» devleti kuruldu. Bu Hamdan Devleti 80 yıl egemenlik sürdü, yerlerine yine Türk olan «Beni Müsib» Devleti geçti. 1039'da Müsib Hanedanından Mu'temed'üd-Devlet'e Karavuş bin Mukallid zamanında Guz Türkmenleri Musul'a kadar geldiler. Karavuş bunlarla iki gün savaştı, sonunda yenildi. Dicle'den bir kayıkla kaçtı. Guzlar Musul'a girip yağmaya koyuldular. Fakat halk bunları tepeledi. Guzlardan yalnız yedi kişi kurtulabildi.

1056'da Beni Müsib'den Kariş bin Bedran zamanında Selçuklulardan Tuğrul Han Musul'u aldı; fakat iade etti. 1070'de Kariş'in oğlu Şeref'üd'devle'ye Alp Arslan Han kızı Safiye Hatun'u verdi. Şeref'üd'devle Halife'ye yenildi ve Diyarbakır'a kaçtı. Alp Arslan oğlu Tutuş'un araya girmesiyle yine yerine geçirildi. 1086'da Antakya Hükümdarı Kutulmuş oğlu Süleyman ile yaptığı savaşta öldü. Yerine kardeşi İbrahim geçti.

Selçuklulardan Sultan Melikşah Han, kızkardeşi Zeliha Hatun'u Şeref'üd'devle'nin oğlu Muhammed'e verdi. Çeyiz olarak da bazı ülkeleri armağan etti.

Selçuklulardan Tutuş Musul'u zaptetti. Tutuş'un oğlu Rıdvan'ın beylerinden Kır Buğa'yı göndererk Musul'u dokuz ay kuşatmadan sonra zaptedip «Beni Müsib» devletine son verdi (1096).

Kır Buğa hem kahraman, hem adaletli seven birkişi idi. 1099'da Haçlılar'ın Arıtakya'yı zaptını haber alınca yardıma koştu ve çok yararlıklar gösterdi.

Kır Buğa'nın yerine Musul halkı Türkmen Musa (Musa'ül Türkmani)yi geçirdi. 1106'da Çekermiş'in oğlu Az Tekin Musul'a hükümdar oldu. Az Tekin küçüktü. Beylerinden Garağlı (belki Gargılı) yönetimi eline aldı.

1107'de Sultan Muhammed, Mevdud bin Anuş Tekin'i Musul'a vali gönderdi. Çüvlı boyun eğmedi, karşı koydu. Bu sırada Çavlı, Porsuk (Barsuk) Hanedanından olan karısına bin 500 asker bırakıp kendisi asker toplamaya gitti. Arıcak kadın on gün savunmadan sonra teslim zorunda kaldı. Mevdud, Haçlılar'la olan savaşlarda üç yol boyunca bulundu.

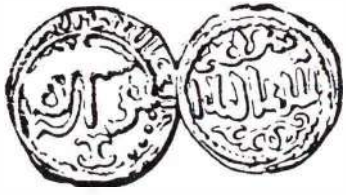
Sultan Muhammed tarafından Porsuk Ak Sungur (Emir Aksunkur-ı Barsuki) Musul'a tayin edildi.

1114'de Halep'i zapteden Tacüd'devle Tutuş Emir Kasım'üd'devle Ebu Said Hacim unvanlarını sahip olan diğer bir ak Sungur'u Halep Valiliğine atamıştı.

Ak Sungur İran Selçuklularından Alp Arslan oğlu Melikşah'ın kölesi idi. Melikşah dadısını bununla evlendirmişti. Ak Sungur 1092'de Humus'u Haçlılar'ın elinden aldı 1094 Tutuş kendisini tutup idam etti. Halep civarına gömüldü. İşte bunun oğlu İmadeddin Zengidir. Bu kişi Mu-

sul Atabey Devleti'ni kurdu. M. (1127). Zengi, babasının kemiklerini çıkartıp Halep'de Züccaciye Medresesi yanına yaptırdığı türbeye gömdürdü.

İMADDEN ZENGİ HAN

İmadeddin Zengi'nin parası

Zengi, iyi talim ve eğitim görmüştü. «Arap Özengi» adıyla meşhur olan destan kahramanı bu kişidir sanırım. Hayatı halkta efsanevi şekiler almış büyük bir Türk hakanıdır. Bu destanları yeni şekilde ihya etmek, kutsal ve Türklük görevlerimizdendir.

İmadeddin Zengi, Melikşah oğlu Muhammed oğlu Sultan Mahmut tarafından Bağdat Şehneliğinden babasının eski makamı olan Bağdat ve Musul Valiliğine atandı. Bu atamada annesinin etkisinin olması gerekir. Musul'da makamını pekiştirdikten sonra Porsuk köleleri elinde bulunan Amr Adasını (Cezire-i İbn Amr) aldı. Keza Birecik taraflarını Haçlılar'dan kurtardı.

Bu kişi 1127'de bağımsızlığını ilan etti. Sürekli Haçlılarla savaştı ve kazandı. Urfa Latin Presliği'ni mahvetti. İşte bu olay üzerine Avrupa'da İkinci Haçlılar Seferine karar verildi. Bu suretle bütün müslümanların sevgisini kazandı. 1136'da Hama ve Halep civarında Haçlıları bozup büyük ganimetler elde etti. 1137'de Şam'ı Haçlılar'dan aldı. Aynı yıl Diyarbakır'ı zaptetti. 1145'de Caber Kalesi'ni kuşattığı sırada bir gece köleleri tarafından öldürüldü.

Bilimi, bilginleri, şairleri ve şiirleri sever pek kahraman bir kişiydi. Bütün yaptığı işlerde adaletten ayrılmazdı. Zamanında kurduğu devlet büyümüş, parlamış ve bilginler sığınağı olmuştu. Bayındırlık işlerine önem vermiştir. Halkı ezen kişileri tepelemiş, zamanındaki anarşiyi bastırmış, müslümanları pek perişan bir hale getirmiş olan Haçlıları tepeleyip İslam Dünyası'nın yüzün güldürmüştür.

Üç oğlu vardı. Atabey Zengi öldüğü zaman bunların büyüğü olan Nureddin Mahmut yanında idi. Babasının mührünü alıp gitti ve Halep'i zaptetti. Sonra Şam'ı alıp burasını başkent yaptı. Halep Atabeyliği'ni kurdu. Ortanca oğlu Seyfeddin Gazi yerine geçti.

SEYFEDDİN GAZİ HAN

Bu kişi üç yıl Musul, Diyarbakır ve Cezire'de saltanat sürdü. Haçlılara karşı meşhur ve başarılı savaşlar yaptı. Ölünce Musul'da yaptırdığı medreseye gömüldü. Mükerrem ve kahraman bir zattı. Yerine 1149'da kardeşi Kutbüddin Mevdut geçti.

KUTBÜDDİN MEVDÜT HAN

Yirmi bir yıl saltanat sürdü. Ülkesini güzelleştirmekle meşgul oldu. Amr adası çevresindeki taş köprüyü bu kişi yaptırdı. Bu köprü halen harap bir halde durmaktadır.

Musul Atabeylerinden adına ilk para bastıran bu kişidir. Parası 1160'da basılmış olup bir yüzünde bir insan tasviri, bunun sağ ve solunda galibiyete işaret olarak bir melek resmi vardır. Parası böyle, kendi pek dindar bir adam idi. Mekke'de birçok hayratı vardır. Demek bu zatlar tasviri günah ve müslümanlığa aykırı saymıyorlardı. Paranın diğer yüzünde «Mevdud bin Zengi El-Mülk'ül Adil'ül Alem Melik-i Emir'ül Şark ve ve'l Garb Tuğrul Tekin Etabeyi bin ak Sunkur» yazılıdır. Tuğrul Tekin Türkmenlerde savaş adlarındandır. «Tekin» bir söylentiye göre «küçük kardeş, küçük şehzade», diğer söylentiye göre «cengaver ve mübarek» demektir. Bu kişiler çoğunlukla «Tuğrul Tekin» unvanını taşımışlardır.

1163'de öldü; vasiyeti üzerine cesedi Medine'ye nakledip Revza-i Mutahhara çevresine gömüldü. Yerine oğlu Seyfeddin geçti.

İKİNCİ SEYFEDDİN HAN

Ülkesinin bayındırlık işleri ile uğraştı, birçok hayırla ilgili yapılar inşa ettirdi. Bu da paralarına «Tuğrul Tekin» unvanın yazdırmıştır.

1182'de öldü. Yerine kardeşi Birinci İzzeddin Mesut geçti.

BİRİNCİ İZZEDDİN MESUT HAN

1192'de öldü. Pek dindar, sakin, sessiz, adaletli bir kişiydi.

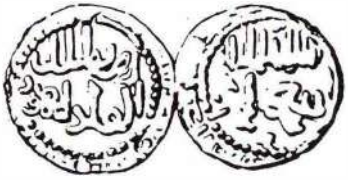
Yerine oğlu Nureddin Arslan Şah geçti. Macahid'üd'din Kaymaz»ı kendisine vezir yaptı. Eyyublulardan Melek Adil bunun kızını oğluna almıştır. 1210'da öldü. Cesur, gayretli, adaletli bir hükümdardı. Bu kişiye babasının kölesi enük (hadım) ve Ermeni dönmesi(*) Lülü, Sultan Şah'a vasilik etti. Bunun da yerini 1218'de İkinci Nureddin Arslan Şah geçti. Bu da küçük idi. Zeki Lülü buna da vasi oldu. Bir yıl saltanattan sonra ölüp yerine kardeşi Nasruddin Mahmut geçti. Lülü Atabeyler adına 50 yıl egemenlik sürmüş ve hatta adına para bile bastırmıştır. Kulahu (Hülagu), Lülü zamanında ortaya çıkmıştır. Lülü Kulahu'ya şirin görünerek yine mevkiinde kalmıştır. Lülü 1259'da öldü. Yerine oğlu Melik Salih İsmail geçti. Ancak Kulahu'nun keyfince hareket edemediğinden, onun tarafından idam edildi ve devlete son verildi (1262).

2- HALEP ATABEYLERİ

İmameddin Zengi Han'ın büyük oğlu Nureddin Mahmut Halep'e çekilip orada bu devleti kurdu (1146).

(*) Buradan «Halep Atabeyleri»ne kadar olan bilgilerde bazı yanlışlık vardır. Okuyucularımızın dikkatli olmalarını hatırlatırız. (Toker Yayın Komisyonu).

NUREDDİN MAHMUD HAN

Nureddin Mahmut'un parası

Açıklamalı adı «Melik Adil Nureddin Mahmut Şehit»tir. Bütün akrabaları ve Müslüman devletlerle hoş geçinip ömrünü Haçlılar'la savaşmaya hasretmiştir. Haçlılar üzerine büyük zaferler kazanmıştır. Yirmi sekiz yıl süren saltanatında savaşsız geçen günleri çok azdır. Savaşları, zaferleri, İslamiyete hizmeti yazılsa büyük bir cilt dolar. Zaferleri destan olmuştur. Bu Türk bu kadar yıl İslamiyet uğruna kan akıtmıştır. Müslümanlığı yaptığı yüce hizmetleriyle İslam Dünyası'nın en büyükleri sırasına geçmiştir. Yirmi sekiz yıl saltanat sürmüş, bir gün mücadele etmekten geri kalmamış, sancağı hiçbir gün yere düşmemiştir. halife Müstencidibillah onun bu hizmetlerinden pek memnundu. Bu kişi Mısır'ı da zaptetmiştir. Mısır'daki komutanı Salahaddin Eyyubi kendisine karşı isyan işaretleri göstermiş, Nureddin de onu cezalandırmaya hazırlanmış ise de Salahaddin boyun eğmiş, O da cezadan vazgeçmiştir. 1173'de öldü. Yerine on bir yaşındaki oğlu Melik Salih İsmail geçti.

SALİH İSMAİL HAN

Eyyublu Salahaddin kendisini Halep'de kuşattı. Bu çocuk sokağa çıkıp halka bir nutuk vererek Salahaddin'in babasından gördüğü nimetleri, buna karşı ettiği nankörlüğü acıklı bir dil ile anlatmıştır. Halk galeyana gelip büyük bir gayret göstermiş ve Salahaddin'i gerilemek zorunda bırakmıştır. Çocuğu olmadan ölmüştür. Mülkünü Musul Hükümdarı İzzeddin Mesut'a vasiyet ile bırakmış olduğundan ölümünden sonra bu devlet de battı (1182). Yerine Eyyublular geçtiler.

3- SANCAR ATABEYLERİ

Bu devlet Musul Atabeyleri'nin üçüncüsü Kutbüddin Mevdut Han'ın küçük oğlu İmadeddin Zengi tarafından kuruldu.

İMADEDDİN ZENGİ HAN

Devleti kurduktan iki yıl sonra Halep Atabeyi Melik Salih İsmail'in ölümüyle Halep ve Şam'ı da ülkesine kattı. 1198 yılında öldü. Yerine oğlu Kutbüddin Muhammed geçti.

KUTBÜDDİN MUHAMMED HAN

Bu kişi Musul Hükümdarı Nureddin Arslan Şah'la yaptığı savaşta yenildi (1200). Melik Adil Nureddin Arslan ile akraba oldu ve Muham-

med'in elinden Nusaybin ve Habur'u alıp Nureddin Arslan'a verdi.

Kutbüddin Muhammed 1219'da öldü. Yerine oğlu İmadeddin geçti.

İMADEDDİN HAN

Pek az bir zaman içinde devleti Melik Eşref tarafından zaptedilmiş ve bu hükümet de yakılıp gitmiştir.

4- AMR ADASI ATABEYLERİ

Bunlara tarihlerde «Cezire Atabeyleri» de derler. Fakat bu kelime Cezire, Elcezire, Mezopotamya ile karıştırılmaktadır. Bu ad, Emevilerden Amr bin Abdülaziz tarafından yaptırılan ve surunun etrafı ırmakla çevrili olduğundan «Cezire» adı verilen, halen Diyarbakır civarında küçük bir köy olan bir kaleye aittir.

Bu ada önce Musul Atabeylerinin elinde idi. 1180'de Musul Atabeylerinden İkinci Seyfeddin Gazi ölünce yerine büyük oğlu İzzeddin Mesut geçmiş ve Cezire de küçük oğlu Muiz'üddin Sancar Şah'a verilmişti.

Bu tarihte kurulan bu ufak devlet az yaşamış, üç hükümdar yetiştirmiştir.

Muiz'üddin Sancar hükümdar olunca «El-Melik'ül Muazzam» unvanını aldı. Haçlılarla savaşlarında Salahaddin Eyyubi'ye yardım etti ve 1221'de öldü. Yerine kardeşi Kutbüddin Mevdut geçti. Az zaman sonra ise onun da yerine Melik'üz Zahir geçti. Bu kişinin adına basılmış para vardır (1241). Bu sırada bu hükümet Musul Atabeylerinin eline geçmiştir.

5- ERBİL ATABEYLERİ

Bunlar da Musul Atabeyleri şubelerinden olup Erbil'de 1144'de Bey Tekin (doğrusu «Pek Tekin» olup Arapça'da «p» olmadığından bu kitaplarda «b» yazılmış ve bize «Bey Tekin» suretinde onlardan gelmiştir bu aileyi oluşturdu. Pek Tekin Türkmen olup Abbaslı Halifeler bendelerindendi. Bu kişinin oğlu Zeyneddin Ali, İmadeddin Zengi'nin sevgisini kazanmış, onun Mısır'a en önce gönderdiği ordunun komutanlığına atanmıştı. Zeyneddin Ali 1168 yılına kadar Musul Atabeylerine hizmet etmiştir.

Bu tarihte Zeyneddin Ali ölüp büyük oğlu Zeyneddin Yusuf, Erbil vialayetine atandı ve bu devleti kurdu. Zeyneddin Yusuf Han 1190'da ölüp yerine kardeşi Muzaferüddin Gök Böri Han geçti. Arapça kitaplarda bu kelime bozularak «Gökberevi» yazılmıştır. «Böri» Türkçe «kurt» demektir. «Gök Böri» «Bozkurt»tur. Bu kişi Haçlı savaşlarında Salahaddin Eyyubi'nin maiyetinde bulunmuş, onun sevgisini kazanmış, gayet kahraman, gayet ahlaklı, değerli bir kişiydi. Salahaddin kendisine Erbil Atabeyliği'ni resmen vermiştir.

45 yıl süren saltanattan sonra ölünce ülkesini Halife Mustansırbillah'a vasiyetle bıraktı (1233). Bakır ve altın paraları vardır.

Bunlardan da üç hükümdar gelmiştir. Bu devlet 1232 tarihine kadar sürmüştür.

6- FARS ATABEYLERİ

Bu devlete «Devlet-i Selgariye» (Selgarlılar Devleti) de derler. 1147'de kuruldu. Fakat hükümdarları yalnız «atabey» adını taşımışlardır. Bu devleti Selgar oğlu Mevdut oğlu Muzafferüddin Sungur (Sunkur) kurmuştur. Sungur'un babası ve dedesi Selçuklulara atabeylik etmiştir. Bu kişi Irak Selçukluları'ndan Melikşah oğlu Mahmut tarafından Fars Valisi atandı. Mahmut öleceği zaman küçük Muhammed'e (İkinci Muhammed) Sungur'u Atabey tayin edip ikisini birden Şiraz'a gönderdi. İşte bu suretle Sungur Fars'ta efendisi adına egemenlik sürmeye başladı. Başkentleri Şiraz'dır.

ATABEY SUNGUR HAN

İldeniz ile yaptığı savaşı kaybettiyse de, İldeniz zaferinden istifade edemedi (1148). Bu tarihten 1161 yılına kadar 13 yıl adaletle egemenlik sürdü. Şiraz'da bir han ve bir cami yaptırmıştır.

ATABEY ZENGİ HAN

Bunun zamanında Şemle Fars'a geldi. Fakat Şemle'nin yeğeni Şenga zulüm yaptığı için halk hükümdarlarının değerini bildi, düşmanı ülkeden kovdu. Ülkede çıkan kargaşalık bastırıldı. Irak Selçuklularından Sultan Arslan'ın yanına gidip Sungur'un yapmış olduğu serkeşlikten dolayı af dileyerek bu suretle kendisi adına devletin yasallığını tanıttırmayı başardı. 1174'de Zengi öldü, yerine oğlu Tükla (Tükle, Tükele) geçti.

ATABEY TUKLA HAN

Zamanında Atabey İldeniz Şiraz'a saldırdı. Ancak bu saldırı etkisiz hale getirildi. Savaş sırasında Tükla yaralandı. Amcasının oğlu Sungur oğlu Tuğrul da Tükla'ya karşı idi. aralarında çıkan savaşlarda İran ülkesinin çok yerleri harap oldu. Zanaat ve tarım durdu. Kıtlık oldu. Sonunda Tükla galip geldi. Zamanını adalete ve hayır işlerine sarfetmiştir. Yerine Tuğrul geçmiştir.

ATABEY TUĞRUL HAN

1203 yılına kadar sürmüştü. Bunun zamanında olan kargaşalıklarda İran büsbütün yıkıldı. Kıtlık daha sonra veba salgını başgösterdi. Kıtlık sırasında halk leş ve pislik yedi. Ülkenin nüfusu azaldı. 1203'de Zengi oğlu Sa'd Tuğrul'u elde ederek yerine geçti.

ATABEY SA'D HAN

Sa'd güzel yüzlü, zeki, bilgili, ahlaklı, yazar, cesur, düşünceleri sağlam bir kişiydi. Güzel yönetimi ve adaleti ile ülke bayındır olunmaya, nüfus artamaya, kısacası İran şenlenmeye, devlet kuvvetlenmeye başladı. Kirman'ı Irak'ı zaptetiyse de sonunda Muhammed Havarezmşah'a mağlup ve tutsak düştü. Fakat Havarezmşah Sa'd'ın değerini ve becerilerini görüp ülkenin gelirlerinin dörtte birini vermesi ve kendisine itaat etmesi şartıyla onu affetti ve kızını da oğlu Celaleddin Havarezmşah'a aldı.

Sa'd Şiraz'ın etrafına sur çektirmiş, orada bir de cami yaptırmıştır. Zamanında Şiraz'a doğru Cengiz saldırıları başlamıştır.

Meşhur «Gülistan» yazarı Sadi-i Şirazi adıyla tanınan Muslihüddin Sadi bunun zamanında doğmuş ve adı «Muslihüddin» konmuş iken, babası, hükümdarlarına nisbetle bir de «Sadi» takma ismini vermiştir. Sadi'nin babası bu kişinin arkadaşlarındındır. İran'ın «Gülistan» gibi sürekli bir kıvanç kaynağı olan edebiyat çiçeğini meydana getiren Şeyh Sadi Türk'tür. Maalesef o zamanki modaya uyarak «Gülistan»ını Acemce yazmıştır. «Gülistan» sahibi, kendisinden ve oğlu Atabey Ebubekir'den pek çok bağışlar, lütuflar görmüştür. Bu kişiler Sadi'yi korumuşlar ve ona «Gülistan»ını yazdırmışlardır. Sadi, Ebubekir'i «Gülistan»ında över. Demek «Gülistan» denilen bu inci ile de Acem'e Türkler hizmet etmişlerdir. «Gülistan»ın yazıldığı tarih 1258'dir. Söz ettiği Türkler, Cengizlilerdir. Tabii burada kendi memleketine akın ettiklerinden ve yine Türk olan kendi hükümdarı bunlara karşı bulunduğundan Cengizliler aleyhine yazı yazmıştır.

Atabey Sa'd 1226'de ölüp yerine oğlu Ebubekir geçmiştir. Bu sıralarda Cengizliler, Ceyhun'u geçip İran'a sarkmışlardır.

ATABEY EBUBEKİR HAN

Oktay (Öğeday) Kaan'a hediyeler göndererek itaat edip, ülkesini büsbütün istiladan kurtarmıştır. Oktay Kaan Ebubekir'e «Kutluk Han» unvanın verdi. Kulahu'nun Bağdat Seferinde Ebubekir, kardeşioğlu Muhammed Şah'ı bir ordu ile Kulahu'ya yardıma göndermiştir. Lhassa'yı zaptetti.

1260'da öldü. Otuz yıl saltanat sürdü. Bu kişi de ülkesini kalkındırdı. Şiraz'da bir hastahane, her yanda camiler yaptırdı. Yerine oğlu İkinci Sa'd geçti.

ATABEY İKİNCİ SA'D HAN

Bağdat'tan gelirken yolda hastalanıp öldü. On iki gün hükümdarlık yaptı. Erdem sahibi, cömert bir kişiydi. Yerine oğlu Muhammed geçti.

ATABEY MUHAMMED HAN

Pek küçük idi. Bu sebeple anası Türkan Hatun kendisine vasi olarak

atandı. Muhammed babasına güzel bir türbe ve yanına da bir medrese yaptırdı. Türkan, oğlu adına bağımsız olarak egemenliğini sürdürdü. Yerine Selçuk-Şah geçti.

ATABEY SELÇUK-ŞAH HAN

Bu kişi Kulahu'ya itaat etmek istemedi. Kulahu da Altacu Bey'i üzerine gönderdi. Altacu, İsfahan'a girip Selçuk-Şah'a «Zaman kaybetmeksizin İlhan'a sığınsın, hayırlı olur» diye haber gönderdi. Ancak Selçuk Şah dinlemeyip ordusuyla Umman sahiline çekildi. Altacu Şiraz'ı aldıktan sonra Umman üzerine vardı. Yapılan savaşta Selçuk-Şah yakayı ele verdi (1264).

Yerine Türkan Hatun'un Atabey Zengi oğlu Sa'd'dan olan kızı «Abaş Hatun» geçti.

ATABEY ABAŞ HATUN HAN

Bu hanım Kulahu'nun müslüman olup «Sultan Ahmet» adını alan oğlu ile evlendi. Yirmi yıl İlhanlıların koruması altında saltanat sürdü. Öldüğü zaman ülkesi İlhanlılar eline geçti. Bu suretle bu Türk devleti de battı.

Bu hanedan genellikle «Muzafferüddin» ünvanını taşımışlardır. Memleket imarında, adalette, bilim ve fenne hizmette büyük çabalar göstermişlerdir.

7- AZERBAYCAN ATABEYLERİ

Azerbaycan hakkında Atabeylerden önce de, sonra da biraz bilgi vereceğiz. Bu bölgede Hazarları görüyoruz. Önce Hunların, sonra Avarların egemenliği altına girmişlerse de, sonra devletleri kuvvetlenip şimdiki Sovyetler Birliği'nin bütün güneyini ellerine geçirmişlerdir. Bizanslılarla iyi, İranlılarla kötü bir ilişkide bulunmuşlardır. Bu Hazarların akınlarına karşı, Acemlerden Nuşirevan, Çin Setti'ni takliden Demirkapı (Bab-ı Alabuvab'da) meşhur setti yaptırmıştır. Bu Hazarlar bir zaman Yahudi dinini kabul etmişlerdir. İşte bugün Sovyetler Birliği'nde bulunan Yahudiler bu Hazar Türkleridir. Jozef Raynah, «Rus, Leh ve Galiçya Yahudilerinin büyük bir çoğunluğu Hazar Türklerinin soyundandır. Bunlar Güney Rusya halkını teşkil ediyorlardı. Şarlman zamanında Musevi dinini kabul etmişlerdir» diyor. Gerçekten Rus Yahudileri Türklere benzerler. Bunlar başka Yahudiler gibi korkak olmayıp ciddi ve cesurdurlar. Rusya'daki bütün ihtilalleri son zamanlarda bunlar yapmışlardır. Bu da Türk ırkından olduklarına bir kanıt olsa gerektir.

Azerbaycan Hazar Denizi'nin batı ve güney kısmıdır. Tahran civarından, Hemedan yanlarından, Urmiye Gölü'nden Kaf (Kafkas) Dağları'na kadar olan hat ile bu deniz arasında bulunan ülkedir. Eskiden buraya «Meydiye» derlerdi. «Ela bin El-Fakih-i Hemedani»ye göre, bu ülkeye Nuh'un torunlarından «Azarbaz»a nisbetle «Azerbaycan» denmiş.

«Tarih-i Taberi»ye göre, eski Acem, yani Pehlevi dilinde «Azer patigan»

imiş. «Azer» «ateş» demekmiş. İbadet edilen ateşin en büyüğü burada imiş. Bu sebeple bu adı almış. Bütün kelimenin anlamı «Ateşler Vilayeti» demekmiş.

Gerçekten dünyanın en büyük ateşevleri burada idi. Sürekli yanardı. Ateşe tapanlar Hind'den de gelirlerdi. Bu ateş evler 1866 yılına kadar devam etmiştir. Baku'da petrol sızıltılarıyla halen doğal surette yanan bir ateşev vardır. Romalılarla Bizanslılar buraya «Atropaten» demişlerdir.

İlk bilinen halk Meydiye Türkleridir.

M.Ö. 559 tarihinde burada Türkler'den Masaced'ler oturmuşlardır. Bunların Hanı «Tomris Han» Acemleri perişan etmiştir.

Bunlardan sonra Akhun, Alan, Hazar, Hurkan ve Türkmen Türkleri de oturdular.

Meydiye Türkleri Çin'den gelen ipeği alır, Bizans'a satarlardı.

Miladdan çok önce burada Türklerin Medya Devleti vardı. Buradaki Türkler «Hazarlar» adını taşırlardı. Bir söylentiye göre bunlara eski Türkler «Ağaçeri» derlermiş, eski Yunanlılar da «Ağatirs» (Ağatırs) adını vermişlerdir. Bunlar M.Ö. Üçüncü Yüzyıl'dan beri bir kurul halinde idiler.

Araplar buraya geldikleri zaman burada «Hazar» adında bir Türk Milleti ve devleti bulmuşlardı. Bu Türk devletleri hakkında maalesef ayrıntılı bilgi bulunamadığından kitabımıza bu devletler hakkında bilgi yazılamamıştır. Türk gençlerine ve bilginlerine millî bir görev daha. Meydiye ve Hazar devletleri hakkında birer monografi yazmalılar. Bir de «Azerbaycan» diye ayrı bir monografi yazıp Tatarlar ve Medyalılardan beri zamanımıza kadar bu ülkenin tarihini gösterir diğer bir monografi meydana getirmelidirler.

Araplar Azarbaycan'a, «Azerbaycan» oradaki Türklere «Azeri» ve denize de «Bahr-i Hazer» demişlerdir. «Azer», «Hazer» «Hazar»dan gelir. «Hazar», Türkçe arslan cinsinden bir hayvandır. Bizler artık bu kelimeyi Türkçe aslına dönerek Azarbaycan» yazmalıyız. Bu halde bu ülkenin adı «Azarbaycan», hatta «Hazaristan»dır. Gerçi «-istan» edatı Farsça ise de Türkçeleşmiş bir edattır. «Hazariya» da diyebiliriz.

Hazarların Miladdan iki yüzyıl öncesinden olan tarihleri pek bilinmemektedir. O zaman Kafkas Dağlarının kuzeyinde idiler. Ermenistan'ı sürekli tepelediler. Hunlar Hazarları mahvettiler. Altıncı Yüzyıl'a kadar varlıkları silindiyse de o yüzyıl'da yeniden dirildiler. Bu Yüzyıl'da ülkeleri doğuda çeşitli Türkler, kuzeyde Finler, batıda Bulgarlar, güneyde Aras Irmağı oldu. Acemler bunlara karşı Şirvan'ın kuzeyinde bir set yaptılar. Yedinci Yüzyıl'da Hazarlar Bulgarya'yı istila ettiler. Bizans imparatorlarıyla hısım oldular. Araplar İran'ı zaptedince Hazarlar 80 yıl kadar Araplar'a karşı durdularsa da nihayet 737'de Araplarla barış yaptılar ve başkentlerini İdil boyunda yaptıkları «İdil» kentine naklettiler. Bu kent şimdiki «Ejderhan» (Esterhan, Astragan) kentine yakın idi. Hazarlar Ruslarla iyi geçinir, onlara yardım ederlerdi. Fakat bir taraftan Oğuz Türkleri, bir taraftan da başlarına Vareg prensleri geçen Ruslar tarafından sıkıştırılarak ülkelerinin terk ettiler ve ancak ellerinde kalmış olan Kırım'a sığındılar. Artık devletleri Kırım ile çevresine mün-

hasır kalmıştı. Hazarlar Bizanslılar ile temasta olup onların sefahatini almışlardı. Kırım'a sığınan Hazar Hakanı Bizans'tan yardım umuduyla Hıristiyan olduysa da, gelen Bizans ordusu Rus ordusuyla birleşip Hakan'ı tutsak aldı ve devletine son verdi (1019).

Ülkelerinde kalan Hazarlar müslüman oldular, diğerleri Kıpçaklara karışıp kayboldular. Adları tarihten silinip diğer Türklere karıştılar.

Araplar Hicret'in onaltıncı yılında Tebriz'i zaptettiler ve on yedinci yılında Aras Irmağı'nı geçtiler. Bu esnada durum şöyle idi: Bizans ve İran arasında Ermenistan bölüşülmüştü. Kuzeyde büyük Hazar Devleti vardı. Azerbaycan Hazarlarla Bizanslılar arasında savaş alanı olmuştu. Hz. Ömer «Bekir bin Abdullah»ı göndererk Azerbaycan Han'ı İsfendiyar Han'ı mağlup etti ve tutsak aldı. O da müslüman oldu. Orada Müslümanlık bu suretle başlamıştır. Hz. Osman zamanında isyan ettiklerinden Araplar yeniden Azerbaycan'ı boyunduruk altına aldılar. Bu, Arapların Azerbaycan'a ikinci seferidir. Azerbaycan 644'de tamamen zaptolundu. Emeviler tarafından atanan valilerle yönetildi. Emeviler zamanında Azarbaycan, Kürdistan ve Cezire ile birlikte bir vilayet halinde idi. Abbaslılar Azarbaycan'ın önemini anlayıp orayı ayrı bir vilayet halinde yönettiler. Araplar 644 yılında Derbend'i geçip Kafkas Dağları'nın kuzeyine uzandılar. Ancak 722'de Hazar Hanı'nın oğlu'nun komutasındaki ordu tarafından perişan edilip geri püskürtüldüler. 815 yılına kadar bu savaşlar devam edip gitmiş, bazen biri, bazen diğer taraf galip gelmiştir. Araplar başlangıçta Hazarları yıldırmışlardı. Onlarda Araplar yenilmez inancı doğmuştu. Arapların Gürcistan seferinde suda yıkanan bir Arabın başını bir Hazar kesip Hakan'a götürmüş, «Araplar ölüyor!» demiş. Bu, Hazarların maneviyatını artırıp arapları yenmelerine sebep olmuştur. Önce Süleyman bin Rebia komutasındaki Arapları bozmuşlardır. İkincisi Erdebil galebesidir. Bunlar en önemlisi de Erdebil savaşadır ki, Hazarlar Cerrah bin Abdullah El-Hasemi'yi orada imha etmişlerdir. Emevilerden Halife Hişam'ın kardeşi Müselleme ile yaptığı bir savaşta ölen Hakan'ın oğlunun öcünü almak için bütün Hazarlar toplanıp Müselleme'yi bozdular ve Kafkasya'dan attılar. Bunun üzerine Hişam 10 bin kişilik bir ordu ile Mervan bin Muhammed bin Mervan'ı gönderip Hazarları bozdu. Abbaslılar'dan Mansur zamanında Hazarlar Kafkas ve Tiflis'i almışlardır (764). Halife El-Mehdi, oğlu Harun'ür Reşid'i Azerbaycan'a vali atadı. Bu valilerin merkezi Tebriz idi. Harun'ür Reşid zamanında vezir Fazl bin Yahya El-Bermeki oraya vali atandı. O da Hazar Hakan'ının kızıyla evlenmişti (775). Kız öldü. Oysa bu ölümün bir cinayet olduğu Hakan'a bildirilmiştir. Hakanda bir ordu ile Musul'a kadar ilerlemiş ve 100 bin tutsak sürüp götürmüştür. Pek eski zamanlardan beri Türk olan Azerbaycan şimdi de müslüman olmuş bulunuyordu.

Abbaslı Halifeler Azerbaycan'ı tamamen ele geçirmişlerse de kesin biçimde sahip olamıyorlardı. Azarbaycan'da Abbaslılara karşı 809'da «Harami» isyanı çıktı. 816'da meşhur Babek Harami Azerbaycan'ı ele geçirdi. Fakat 836'da Halife El-Mu'tasımbillah Türk Beylerinden «Afşın» adındaki kişiyi gönderip isyanı bastırttı. Bu kelime Çağatayca «zırh», «siper» anlamına gelen «opçın»dır. Araplar «Afşın» şekline sokmuşlardır.

Opçın 837'de Babek ile kardeşi Abdullah'ı yakalayıp Samarra'ya göndermiş, oradak idam ettirmiştir. Opçın ve «Buğa» yönetimleri altındaki Azerbaycan'a yeni Türk kabileleri getirdiler. Bunlar bu fitneleri bastırdıkları gibi ateşevlerini de söndürdüler. Halkın hemen hemen hepsi müslüman oldu. Afşın ile Buğa'nın getirdiği ve Azerbaycan'da yerleşen uruklar «Kuz Selçuk» «Türkmen», «Kazak», «Cuvanşır», «Cebrail», «Kenkerli» ve başkalarıdır. Halen Azarbaycan'da bu adda kent ve köyler vardır.

Opçın'ın yerine akrabalarından «Mengücür» vali yapılmış ise de isyan ettiğinden üzerine asker gönderilip yakalatılmıştır. Bunlardan «Muhammed bin El-Ba'is hapishaneden kaçarak Azerbaycan'a ulaşmış, isyanı yine uyandırmıştır. Üzerlerine Türk Beylerinden «Zeyrek El-Türki» ve «Ömer bin Seysel» gönderildi ise de bunlar bir başarı elde edemediler. Bunun üzerine «Şarabi» lakabı ile anılan Buğa Bey gönderildi. Bu kişi İbni El-Ba'is'i yakalayıp Samarra'ya gönderdi. İbni El-Ba'is burada öldü.

852'de Halif El-Mütevekkil Azarbaycan'ı oğlu Mu'iz'e verdi ve yanına da Türklerden Merv'li Muhammed bin Yusuf bin El-Mervezi'yi kattı. Muhammed bir yıl sonra öldüğünden yerine oğlu Yusuf atandı.

909'da Türkler'den Yusuf bin Ebi El-Sac yılda 120 bin dinar vermek şartıyla Azerbaycan'a vali atandı. Bağdat'a karşı isyan edip 917'de Hakan Müflihi adındaki Bağdat komutanını bozguna uğrattı. Ancak sonra Munis El-Hadim'e tutsak düştü. Müflihi'nin kölesi Sübük (yani Süvük, Sevük) Azerbaycan'ı eline geçirdi. Bağdat baktı ki olmuyor, beş yılda 200 bin dinar vermesi şartıyla Sevük'ü vali tanıdı.

922'de Munis El-Hadim'in şefaatıyla İbni el-Sac hapishaneden çıkarılıp 500 bin dinar vermesi şartıyla Azerbaycan, Kazvin, Rey taraflarına vali atandı. Tam bu zamanda Sevük öldüğü için İbni El-Sac kolayca Azerbaycan'a girdi. Görülüyor ki Azerbaycan'ın valilik vergisi on beş yıl içinde yüz yirmi binden beş yüz bin dinara çıkmıştır, yani dört misli olmuştur. Bu sırada Arap Halifeler bu ülkeyi ve halkını açık artırmaya koyuyor, arsa ve öküz gibi satıyorlardı. Kim bir dinar fazla verirse valilik onun üstünde kalıyordu. Zavallı Türk halkı ise, fazla parayı dişinden tırnağından arttırıp ödüyordu. Çünkü gelen vali Halife'ye vereceği parayı vergi suretinde halktan alıyordu. Hılafet cübbesi içinde dini böyle oyunlara alet eden şu insanlar ne aşağı yaratıklardır.

İşte o Halifeler ve bütün hükümdarlar böyle zalim yüreklidirler. Alın terleri, türlü didişmeler ve çalışmalarla geçinen zavallı milletler bunların ellerinden neler çekmişlerdir.

926'da İbni El-Sac azledildi. 942 yılına kadar Azarbaycan Kürt Beylerinden «Deysem»in elinde kaldı. Ondan sonra bu ülke «Beni Salar», «Beni Müsafer» denilen Türkler'in eline geçti. Bunlar 90 yıl burada egemen oldular.

Azerbaycan 644 ile 926 yılları arasında Araplar elinde bulunmuştur. Yani 282 yıl Araplar elinde kalmıştır. Ancak valiler hemen hepsi Türk'tür. 926-942 arasında «Disemliler» (Deysemliler), 942-1029 yılları arasında «Salaroğulları» elinde bulunmuştur. Ondan sonra ise hep Türk yönetimi iş başında olmuştur.

1029'da Guz (Oğuz) Türklerinden bir şube Azerbaycan'ı zaptetti. Arkalarından bir Guz ulusu daha geldiyse de buralarda çoğu tutunamadı. Bunların saltanatı 1048 yılına kadar sürmüştür.

1054'de Selçuklulardan Tuğrul Han gelip Azerbaycan'ı zaptetti. Bu esnada Kürt Hanları vardı. Bunlar Selçukluların yönetiminde hükümet etmeyi sürdürüdüler. 1083 tarihine kadar bu suretle devam etti. Bu tarihte Alp Arslan Han oğlu Tutuş Azerbaycan'ı aldıysa da çekilmeye zorlandı. Böylece vilayet Berkyaruk Han'a kaldı. Bir yıl sonra Azerbaycan'ı Tutuş tekrar aldı. Berkyaruk Han savaşta bozuldu. Fakat 1095'de Rey çevresinde yapılan savaşta Tutuş öldüğünden Azerbaycan Berkyaruk Han'ın eline geçti.

1102'de Azerbaycan Sultan Muhammed'e geçti. 1117'de Sultan Muhammed ölünce oğlu Sultan Mesut Azarbaycan'a hakim oldu. 1131'de yine İran Selçuklularından Melik Davut'a, sonra Melik Mesut'a geçti. 1136'da beylerden Kara Sungur Azarbaycan'ı Melik Davut'un elinden aldı. Beş yıl sonra Kara Sungur öldüğünden Selçukluların kölelerinden Çavlu Bey Azerbaycan'a sahip oldu. 1146'da Çavlı öldü, yerine Selçukluların kölelerinden Atabey Şemseddin İldeniz geçti. Demek Azerbaycan Selçukluların elinde 1146 tarihine kadar kalmış, bu tarihte Atabeyler eline geçmiştir. İşte bu suretle, bu adam tarafından ve bu tarihte «Azerbaycan Atabeyliği» kuruldu.

ŞEMSEDDİN ATABEY İLDENİZ HAN

İldeniz, Selçuklulardan Sultan Mesut'un veziri «Kemal Semirami»nin kölesi bir Kıpçak idi. Kemal, Batınilerin fedaileri tarafından öldürülünce İldeniz, Kemal'in terekesi icabına göre Sultan'ın malı olmuştu. Sultan Mesut, ildeniz'e askeri eğitim verdirdi. Hükümdar'ın sevgisini kazanan İldeniz «Bey» derecesine kadar yükseldi. Çıkan ayaklanmaları bastırdı. Bakü, Şirvan ve Gence'yi yeniden zaptetti. Bu başarılarına karşılık Azarbaycan Valiliğine atandı (1146). Önlemleri ve cömertliği ile halkı ve askeri kazandı. Sultan Mesut'un vefatından sonra Sultan Muiz'üddin Ebu'l-Haris Süleyman bin Muhammed'i tahtan indirip yerine kardeşi oğlu Sultan Rükneddin Ebu'l-Muzaffer Arslan bin Tuğrul'u geçirdi. Arslan Şah'ın annesi, yani Muhammed oğlu Tuğrul'un karısı «Narinc Hatun» ile evlendi ve üvey oğluna «atabey» oldu. İşte 1160-1172 tarihinde «Atabey-i Azam» lakabıyla bütün devleti yönetmeye başladı. Hükümdar bir bostan korkuluğundan ibaret kaldı. Rey Beyi İnanç, İldeniz'e vergi verirdi. 1167 yılında vergi vermemek istediğinden İldeniz, İnanç'ın üstüne asker gönderdi. Sonunda İnanç'ı idam etti ve ülkesini topraklarına kattı.

1172'de İldeniz öldü. Narinc Hatun'dan Cihan Pehlivan Atabey Muhammed, Kızıl Arslan Osman adında iki oğlu vardı. Yerine oğlu Cihan Pehlivan Atabey Muhammed geçti. Arslan Şah da öldü.

CİHAN PEHLİVAN ATABEY MUHAMMED HAN

Cihan Pehlivan kardeşini Azerbaycan'a atadı. Fakat bu kişi 1174'de

Merağa ve Tebriz'i ülkesine kattı. Kendisini sevdirmiş olan Cihan Pehlivan bir savaşta yaralanıp öldü (1186). Ölmeden önce henüz yedi yaşında olan Arslan oğlu Tuğrul'un gözlerine mil çekilmesini vasiyet etti. Fakat karısı «Kuybe Hatun» bir gün Sultan Tuğrul ile evlenmek ve bu suretle oğlu «Kutluğ İnanç»ı tahta geçirmek niyetiyle bu vasiyetin uygulanmasına engel oldu. Bu sırada Kızıl Arslan Azerbaycan'dan İsfahan'a gelip yengesi Kuybe ile evlendi. Ve tahta kendisi geçti (1186).

ATABEY KIZIL ARSLAN OSMAN HAN

Tuğrul, hakkının zorla alınmasına kızıp bir takım girişimlerde bulundu. Ancak Kızıl Arslan Osman Han tarafından yakalanıp hapse atıldı. Bundan sonra İran'da şiddetli mezhep kavgaları ortaya çıktı. Bu sırada 1191'de bir gece odasında Kızıl Arslan'ın ölüsü bulundu. Bu da bir Batıni fedaisinin işi idi. Kızıl Arslan Han adaletli, sakin, yumuşak bir hükümdardı.

Bu olaydan sonra devlet ikiye ayrıldı. Ebubekir Tebriz'de, Kutluğ İnanç annesinin yardımıyla Irak-ı Acem'de tahta geçti.

Yerine Tebriz'de Cihan Pehlivan'ın oğlu Nusret'üd'din Ebubekir geçti.

ATABEY NUSRET'ÜD'DİN EBUBEKİR HAN

Kendisi tahta çıktığı zaman kardeşi Kutluğ İnanç da annesinin yardımıyla Irak-ı Acem'de bağımsızlığını ilan etti. Bu suretle ülke ikiye ayrıldı. Bu aralık Tuğrul hapishaneden kurtulup Kuybe Hatun'la evlendi. Bu sayede Irak'ta tahta çıktı. İnanç'ı «Beylerbeyi» yaptı. Ancak saltanat tadı duymuş olan İnanç bir türlü buna razı olamadı ve Havarezmlileri çağırdı. Bunun için ülkesine gitti, fakat kendisi Havarezmliler tarafından öldürüldü.

Ebubekir sarhoş bir adam idi. Erbil Hükümdarı Gökbörü ile Merağa'da bulunan Kara Sungur bunun aleyhine hareket ettiler. Nusret'üd'din'in kölesi Aydoğmuş'un tehdidiyle Gökbörü (Bozkurt) geri çekildi. Kara Sungur'u da bozguna uğrattılar. Sonra Gürcü Hükümdarı saldırdı.

Gürcü Hükümdarının kızını alarak bu işi de savuşturmasını bildi. Kara Sungur ölünce fırsattan yararlanıp ülkesini zaptetti. İran ve Azarbaycan'da 20 yıl saltanat sürdü ve 1210'da öldü. Yerine Pehlivan'ın oğlu Atabey Özbek geçti.

ATABEY ÖZBEK HAN

Hemedan Hükümdarı Aydoğmuş, Özbek Han üzerine yürüdü, fakat, Özbek'in beylerinden Mingli'ye mağlup oldu. Bağdat'tan yardım alıp tekrar geldi. Bu sefer de savaşta öldü (1213). Halife El-Nasırüddinbillah Mingli aleyhine Özbek, Batıniler hükümdar ve reisi Celaleddin ve Gökbörü ile anlaşarak Mingli'yi bozdu. Mingli, Gürcistan Dağlarına kaçtı, orada idam edildi. Kellesi Bağdat'a gönderildi. 1217'de Havarezmlilerden Alaeddin Muhammed kendisini sıkıştırdığından ona boyun eğdi.

1220'de Cengizliler Özbek Han'ın memleketini istila ettiler. 1225'de Celaleddin Havarezmşah Tebriz'i alıp bu devlete son verdi. Bunun üzerine Özbek Gence'ye çekildi. Celaleddin Havarezmşah Özbek'in karısı Selçuklulardan Ertuğrul'un kızı Mihrican Hatun'u kendisine nikahladı. Çünkü Özbek Han zamanıyla bir kölesini idam etmeyeceğine nikahı üzerine and içmişken köleyi idam etmiş, bu tanıklarla kanıtlandığından karısı kendisinden boş düşmüş sayılmıştı. Celaleddin Gence'yi de aldı. Atabey Özbek'i lutfedip orada bıraktı ise de adamcağız kahrından ölmüştür. Atabey Özbek sarhoş bir kişiydi.

Celaleddin Havarezmşah sert ve asker takımının malına el uzatır bir adam olduğundan Azarbaycan halkını memnun edemedi. Mihrican Hatun ise Celaleddin'den umduğu saygıyı görmüyor, Celaleddin de Sind Nehri'nde kendi eliyle boğduğu Nire't'ül İkbal'i unutamıyordu. Bir de Hatun Özbek Han zamanında devleti bağımsız olarak kendisi yönetiyordu. Şimdi ise bir şeye karışamıyordu. Bu sebeplerden dolayı Eyyublularla Celaleddin aleyhine anlaşma yaptı. Eyyublulardan Melik'ül Eşref'in Ahlat'daki valisini çağırdı. O da Huy taraflarını zaptetti. Bunun üzerine Nahcıvanlılar da Valiye katıldılar. Vali Huy'da bulunan Mihrican'ı alıp geri döndü (1227).

Özbek'in dilsiz bir oğlu vardı. Buna «Melik Hamuş» derlerdi. revanduz Hakimesi ile evlenmişti. Bununla yalnız Lalası konuşabilirdi. Bu dilsiz kendisinde bulunan eski İran Şahlarından Keykavus'un kemerini Celaleddin'e armağan etti. Bu kemerde değerli taşlar vardı. Hele ortasındaki el ayası büyüklüğünde «Bedehşani» adında bir taşın üzerinde Keykavus ile diğer İran Şahlarının adları yazılı idi. Böyle bir taşın o zaman eşi görülmemişti. Bu kemer 1231'de Celaleddin Diyarbakır'da yenildiği sırada Cengizliler'in eline geçti. Cengiz Han'ın oğullarından birine sunuldu. Melik Hamuş da 1229'da ölünce Azerbaycan Atabey Devleti de söndü.

Atabeyler önce «Gence» ve Şımahı»yı, sonra Tebriz'i merkez yapmışlardır. Azerbaycan Atabeyleri Halifelerin teşvikiyle İran Selçuklularıyla uğraştılar ve onları mahvettiler. Bu hizmetlerine karşılık Kızıl Arslan'dan itibaren Halifeler onlara «sultan» unvanın verdiler. Şimdiki Rus ve İran Azerbaycanlarını ele geçirmişlerdi. Bunlardan İldeniz ve Kızıl Arslan en önemlileridir. Bu iki hükümdar meşhurdur.

ATABEYLERİN LİSTESİ:

1- Atabey İldeniz (1146-1172)
2- Atabey Cihan Pehlivan (1172-1187)
3- Cihan Pehlivan oğlu Sultan Arslan (1187-1192)
4- Atabey Nusret'üd'din Ebubekir (1192-1210)
5- Atabey Muzafferüddin Özbek (1210-1125)

İşte bunlardan sonra Azerbaycan bazen Acemlerin, bazen birtakım küçük küçük hanların, bazen kısmen Osmanlıların eline geçti. Nihayet Ruslar Kuzey Azerbaycan'ı aldılar. Acemler ve Ruslar bu Hazar Türklerini Acemleştirmeye, Ruslaştırmaya çok çalıştılar ve bazı başarılar da el-

de ettiler. Tahminime göre daha elli yıl Çarların elinde kalsa idi Azerbaycan Ruslaşır biterdi. Bugün şükredelim ki, burada da millî ruh doğmuştur, büyüyor. Dünya Savaşı'nda Türkiye Ordusunun himmetiyle Azerbaycanlılara bağımsızlık verildiyse de, Rus Komünist Hükümeti tekrar bu yurda girdi ve Azerbaycanlılara «Azerbaycan Halk Şuraları Cumhuriyeti» şeklini verdi. Ancak bu cumhuriyet sözden ibarettir.

DÖKÜNTÜ ATABEYLER

Tarihte bir de «Müteferrikin» (Döküntü) adıyla anılan Atabeyler vardır. Bunlar da Selçuklular Atabeylerindendir. Bu Atabeyler bağımsızlık kazanmış, fakat kurdukları devletler oğullarına geçerek soyca neslen devam edememiş, yani saltanatları sürmemiştir. Böylece bunlar başka Türk Atabeylerin ellerine düşmüşlerdir. Bu sebeple bunlara bu ad verilmiştir.

Bunlardan tarihte ad kazanan Atabeyler şunlardır: Melikşah oğlu Muhammed'in atabeyi Kutluğ (Kutluk, Kutlu) Bey, Sancar'ın atabeyi Kamac Bey, Melikşah Hafidi Mesut'un atabeyi Kasım'üd'devle Bey, Muhammed oğlu Mesut'un atabeyi Huş Bey, Melikşah oğlu Tuğrul'un atabeyi Anuş Tekin Bey, Çavlı Bey, Karaca Bey gibi...

Yine bu sınıf içinde Atabey Aksungur sülalesinden az bir süre parlayıp sönen atabeyler de vardır. Bunlar da şunlardır: Has Bey, Kara Sungur, Çavlı Bey, Yılduz Bey, Muhammed Pehlivan Bey, Kızıl Arslan Bey, Nusret'üd'din Bey, Kutluğ İnanç Bey, Muzaffer üddin Özbek ve bunların kölelerinden Gökçe Bey, Aydoğmuş (Aytoğmış) Bey, Mingli Bey, Ağlamış Bey vardır. Bu kişiler hep «Emir Has Bey», gibi arap usulünce «Emir» adını da taşırlardı.

Azerbaycan, Atabeylerden sonra aşağıdaki istilaları görmüştür:

1- HAVAREZMLİLER: 1225-1230 yılına kadar sürmüştür. Cengizliler 1230'da Celaleddin Havarezmşah'ı Mugan'da bozup onun devletine son verdiler.

2- CENGİZLİLER VE İLHANLILAR: 1230-1343 tarihleri arasındadır. Bu zamanda Azerbaycan İlhanlıların merkezidir. Onlar başkent olmak üzere Merağa'yı, Sultaniye'yi yaptırmışlar, bir zaman Tebriz de merkezleri olmuş, buraları canlandırmışlar ve bayındır hale getirmişlerdir. İlhanlılar zamanında Azarbaycan İlhanlılar ile Altun Ordu Hanları arasındaki rekabetin savaş yeri olmuştur.

İlhanlılardan sonra Azerbaycan'da İlhanlılıran döküntüsü ve onların meşhur komutanı olan Noyan Çoban'ın soyundan, Küçük Şeyh Hasan'ın kurduğu «Çobanlılar» (Salduzi), Celayir urukundan türeyen «Celayirliler» (İlikanlılar) saltanat sürmüştür. İkinciler Irak'ı da Azarbaycan'a katıp beraber yönetmişlerdir.

3- KARAKOYUNLULAR: 1410-1501 tarihleri arasındadır.

Türkmenlerden bayraklarında kara koyun resmi olan bu uruka «Karakoyunlular» denir. Bunlar Azarbaycan ve Sivas taraflarında otu-

rurlardı. Yine Türkmenlerden bayraklarında ak koyun resmi bulunan Diyarbakır taraflarında bulunanlara da «Akkoyunlular» derlerdi. Birinciler Azerbaycan'ı zaptedip Tebriz'i, ikinciler Irak'ı zeptedip Bağdat'ı başkent yaptılar.

Ak ve Karakoyunlular birbirine zıd idi. Karakoyunluların hükümdarı Kara Yusuf Osmanlılar, Akkoyunlular'ın hükümdarı Kara Osman Aksak Timur tarafını tuttu.

Bu sırada Azerbaycan'ı Aksak Timur istila etmiştir.

Kara Yusuf Yıldırım Bayezit'in yanına kaçmıştır. Aksak Timur Azerbaycan üzerine beş sefer yapmıştır. Kara Yusuf Mısır'a gitmiş, orada hapsedilmiş ise de Aksak Timur ölünce Kara Yusuf hapisten çıkmış, Azerbaycan'a gelip, yeniden buralara sahip olmuştur. Timur'un oğullarını bozguna uğratmıştır. Sonra Akkoyunlular'ı da bozup Bağdat'ı almış, onların ülkesinde Ergani'ye kadar ilerlemiştir.

Yerine oğlu İskender geçmiştir. Bu da Aksak Timur'un oğullarıyla uğraştı. Yerine Cihanşah geçti. Bu kişi Gürcistan'ı zaptetti. Bu da Aksak Timur'un oğullarıyla uğraştı. Tebriz'de «Gök Mescid» bir bina yaptırmıştır. Hâlâ harabesi durur. Akkoyunlular saldırılarla devletin asayişini sağladılar. Nihayet Uzun Hasan Cihanşah'ı bozup oğullarıyla beraber öldürdü. Yerine Hasan Ali hükümdar oldu. Ancak 1468'de Uzun Hasan tarafından bu da yakalanıp kendisi ve ailesi öldürüldü. Bu suretle Karkoyunlular devleti çöktü. Böylece Azerbaycan'da Akkoyunlular devleti sahneye çıktı.

KARAKOYUNLULAR LİSTESİ:

1- Bayram Hoca
2- Bayram Hoca oğlu Kara Mehmed (1380-1406)
3- Kara Mehmed oğlu Kara Yusuf (1406-1420)
4- Kara Yusuf oğlu İskender (1420-1437)
5- Kara Yusuf oğlu Cihanşah (1437-1467)
6- Cihanşah oğlu Hasan Ali (1467-1469)

4- AKKOYUNLULAR: Bunların en meşhur hükümdarı Uzun Hasan'dır. Bu kişinin asıl adı Hasan Padişah'dır. Timurlenk'in torunu Ebu Said Han'ı bir savaşta öldürüp İran'da aksak Timurlular saltanatına son verdi. Irak ve Fars'ı da zaptedip Azerbaycan'a kattı.

Uzun Hasan Karamanlılar ve Venedikliler ile ittifak edip Osmanlılar üzerine hareket ettiyse de «Tercan»da Fatih Sultan Mehmet'e mağlup oldu. Tebriz'de yaptırdığı «Hasan Padişah Mescidi»ne gömüldü.

Bunlardan Yakub zamanında (1478) Erdebil'de Şeyh Haydar adında biri isyan çıkardı. İşte bu Şeyh'in soyundan Şah İsmail Safevi, Akkoyunlular Devletini «Şarur»da yapılan bir savaşta mahvedecek, Azerbaycan Türklerini Anadolu Türklerinden ayıracak, şiiliğe değer verecek, sonra da Türklük ve Müslümanlık dünyasını ikiye ayırmak kötülüğünü yapacaktır.

Akkoyunlular saltanatı 1397 tarihlerinden 1508 tarihlerine kadar 111 yıl kadar sürmüştür.

AKKOYUNLULAR LİSTESİ

1- Tur Ali (Durali)
2- Oğlu Kutluğ
3- Oğlu Kara Osman
4- Oğlu Ali
5- Kara Osman oğlu Hamza
6- Ali oğlu Cihangir oğlu Mukral
7- Ali oğlu Uzun Hasan
8- Hasan oğlu Halil
9- Hasan oğlu Yakup
10- Yakub oğlu Baysungur
11- Hasan oğlu Maksud oğlu Rüstem
12- Uğurlu Mehmet oğlu Murat
13- Yakub oğlu Murat
14- Hasan oğlu Yusuf oğlu Mehmet
15- Yusuf oğlu Elvend Mirza
16- Ahmet oğlu Zeynel
17- Yakup oğlu Hasan
18- Yakup oğlu Murat (ikinci kez)

Kara ve Akkoyunlu Türkmenleri zamanında Azerbaycan'da Türk sanat ve uygarlığı çok gelişmişti Tebriz'de Kara Yusuf'un oğlu Cihanşah tarafından yaptırılan ve «Muzafferiye» denilen Gök Mescit harabesindeki büyük mermer taşlar, yazılar, güzel ve türlü renkli oymalı çiçekli çiniler sanatın yüksekliğini kanıtlar.

5- SAFEVİLER SALTANATI: İran Şahı olup aynı zamanda Azerbaycan'a da sahip olan Safevilerle Türkiye Türklerinin Azerbaycan için mücadeleleri bir iki yüzyıl sürüp Azerbaycan bazen bunlara, bazen Türkiye'ye geçmiştir.

Türkiye'nin İkinci sülalesinden İkinci Osman zamanında İran ile yapılan anlaşmaya Aras Irmağı'ndan aşağıda kalan Azerbaycan İran'a terkedilip yukarı kısmı tarafsız kaldı. işte bu anlaşma ile Azerbaycan 1620 yılında «İran Azerbaycanı» ve «Kafkas Azerbaycanı» adıyla ikiye ayrıldı. İkinci kısım sonra «Rus Azarbaycanı» adını alacaktır.

1724'de Türkiye'nin Azerbaycan mücadelesinde karşısına bir de Rusya çıkmıştır. Türkiye artık hem İran, hem Rusya ile uğraşmak zorundaydı. Gerçekten Türkiye Azerbaycan'daki Türk kardeşleri için yüzyıllarca bu iki devletle uğraşmış, bu uğurda çok can ve mal yitirmiştir.

Kafkas Azerbaycanı'nda Azerbaycan'ın bölüşmesinden sonra ve Rusların eline geçmeden önce bazen Türkiye, çoğunlukla İran korumasında, bazen bağımsız birtakım küçük hanlıklar ortaya çıkmıştır.

Bu hanlıklar şunlardır:
I- Şirvan Hanlığı
II- Mugan Hanlığı

I- ŞİRVAN HANLIĞI: Pek eski bir zamandan beri gelen ve Azerbaycan yönetimlerine bağlı olan bir hanlıktır. Hükümdarlarına «Şirvanşahlar» derler. Bu hanlıktan son devrede şu hanlıklar türemiştir:

1- Baku Hanlığı
2- Kuba Hanlığı
3- Derbend Hanlığı
4- Şeki Hanlığı
5- Car-Bilkan Hanlığı
6- Yilisu Hanlığı

Bunlar birer kaza kadar toprağa sahiptiler.

II- MUGAN HANLIKLARI: Mugan ülkesinde son devrede türeyen hanlıklardır. Bunlar da şunlardır:

1- Karabağ Hanlığı
2- Gence Hanlığı
3- Revan Hanlığı
4- Nahcuvan Hanlığı
5- Kenkeran Hanlığı

Bu kentlerde eski veya bu hanlıklar devrelerine ait cami, medrese gibi eserler vardır. Mesela Revan'da Osmanlılar tarafından yapılan kale ile Penah Han tarafından yapılan büyük bir cami, Hüseyin Ali Han tarafından yapılmış olan ve «Gök Mescit» denilen diğer büyük cami ve başka yapılar vardır. Mesela bunlardan Türk eserlerini göğsünde tutan Revan'ın Ermeniliğe ait bir tarihi eseri yoktur.

1828'de bu devre de bitip Azarbaycan Rus boyunduruğuna girdi. Rusların Akdeniz'e inmek, İstanbul Boğazlarını tutmak politikaları Azerbaycan'ı ellerine geçirmelerine sebep oluyordu. Bu sebeple zamanla Rus Knezleri Abazalardan, Gürcülerden kız alırlardı. Hatta İvan Grozni Çerkeslerden bir kızla evlenmişti. Azerbaycanlılar, Türkiye'nin de yardımıyla Ruslarla uğraştılar. Epeyce süren savunma savaşları yaptılarsa da 1801'de Gürcülerin Rus korumasına girmeleri Tiflis'e Rus ordularının yerleşmesine, bu da Azerbaycan'la Türkiye arasının kesilmesine ve Azerbaycan'ın Rus boyunduruğuna girmesine sebep oldu. Bundan da Azerbaycan'ın Dünya Savaşı'ndan önceki durumu tekrar ortaya çıktı. Gürcüler o zaman Kafkasya'ya hainlik yapmışlardı. Azerbaycan'ın Rus egemenliği altına geçmesi «Gence Savaşı»yla belirlendi. Ruslar Gence'yi kuşattılar, fakat Gence Hanı Cevat Han kahramanca dövüştü ve Rusların dehşetli saldırılarını hep geri püskürttü. Ancak sonunda Gence Ermenilerinin casusluğu ve hıyanetiyle Ruslar tedariksiz

olan Tiflis kapısı'na saldırdılar. Cevat Han şehit düştü. Ruslar kente girdiler (1704). Bunun üzerine bütün Azerbaycan teslim oldu. Bundan sonra Azerbaycan Rus ve İran savaşmasına saha oldu, canca ve malca çok zararlar gördü.

Eğer Azerbaycan'daki hanlar birbirini yemeseydi, eğer Şah İsmail Türklük arasına şiilik sokarak Türkleşmiş bulunan İran'ı Türkiye'den ayırmasa ve birbirine vurdurmasaydı da Türkiye ve Türk İran Rus'a karşı beraber yürüselerdi bu sonuç belki de ortaya çıkmazdı.

Kazan kentinin düşmesini düşünelim, bir de aynı Rusların Kazan'daki gibi Gence'de de yıkılan kapıdan geçip sonunda Azerbaycan'ı yıktığını görelim! Boğuşmaların neler yaptığını öğrenelim! İbret alalım! Burada bir de Ermeni hainliği vardır. Tarih gösteriyor ki, yüzyıllardan beri Ermeniler fırsat düştükçe Türk'e hıyanet etmiştir.

Ruslar Azerbaycan'ı Ruslaştırmaya başladılar. Onlara kendilerinin Tatar olduğunu telkin ettiler ve onlar da öyle olduklarını sandılar. Hatta bu «Tatarlık» bu suretle bazı Avrupa kitaplarına da girdi. Okullarda Türkçe'yi kaldırdıkları gibi, ana dilini konuşmayı bile yasaklamak istediler. Bir taraftan Ermeni ve Alman ile «Hahul» ve «Malakan» denilen Rusları getirip Azerbaycan'ın Anadolu sınırına yerleştirmeye başladılar. Bu suretle etnik çoğunluğu ele geçirmeye ve Azerbaycan'ın Türkiye ile arasını kesmeye çalıştılar. Halktan silah topladılar. Türkleri askere almayıp yerine askerlik vergisi (bedel-i nakdi) aldılar. Oysa Gürcü ve Ermeni'den asker alırlardı. Bu suretle Azerbaycan Türkleri askerlik konusunda cahil kaldılar. Kahramanlık damarları kurutuldu. Hele eğitimdeki baskı pek müthiştir. Türkiye'li Türklerin Azerbaycan'a girmesi yasaktı. Türk çocuklarını Rus okullarına da almazlardı. Girebilenler ancak rüşvet vererek girebilirlerdi. Kentlerin bile adlarını değiştirdiler. Mesela Gence'ye «Elizabetpol» dediler. Türkler için ticaret de yasaklandı. Mesela Mugan'da Türklerin pamuk fabrikası yapması yasak idi. Ufak gelirleri ellerine geçirmişlerdi. Sünniliği ve şiiliği körüklediler. İran'dan gelen ve pek cahil olan şii mollalara değer verdiler. Bunun için «Ömeri», «Alevi» adıyla iki dini okul açılmıştı. Camilerin üstüne hilal koymak, yeniden cami yapmak yasaktı. Rus zulmü o kadar şiddetli idi ki, 1917'de Azerbaycanlılar Türkiye'ye göç etmeye kalkıştılar.

1905'de Rusya'nın Japonya'ya mağlubiyeti üzerine sosyalist ameleler isyan çıkardılar. Ermeni ve Gürcü milliyetçileri de durumdan yararlanıp Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeyi düşündüler. Uykuda olan Azerbaycanlılar ise Rus tarafını tuttular. Ruslar da bir sürü propagandacı gönderip Türk ve Ermeni arasını açmaya çalıştılar. Propagandalarıyla başarılı olarak bu iki millete birbiriyle Baku'de ve başka yerlerde kanlı çarpışmalar yaptırdılar. Şükür ki sonunda Türkler galip geldi.

Nihayet Dünya Savaşında (1917) Ruslar mağlup olup Rusya iç isyanlar ve savaşlarla anarşi içinde kaldı. Çarlık devrildi. Arkasından Komünizm İhtilali oldu. Azerbaycanlı, Ermeni ve Gürcü'den oluşan birlikten bağımsız ve federasyon halinde bir ortak cumhuriyet kuruldu. Bunun adı «Siyem»dir. Bir meclis-i mebusan'dır. Merkezi Tiflis'tir.

Bu tarihe kadar Rus egemenliği 93 yıl sürdü. Bu üç hükümetin

sınırı meselesi ihtilafa sebep oldu. Azerbaycan, Gürcü ve Ermeni delegeleri İstanbul'da konferans yaparak sınır meselelerini çözümlemeye karar verdiler, ancak toplantıyı gerçekleştiremediler.

Azerbaycan'ın merkezi geçici olarak Gence idi. Baku'da daha çok Rus komünistleri etkiliydi. Bu sırada Türkiye'de ve İran'da bulunan Rus orduları kendi kendilerine dağıldılar. Baku'deki Rus komünistleri bu askerlerden silah ve cephane aldılar. Türkler de bu askerlerden silah aldılar. Bir Tatar Süvari Alayı da Türklere silah almak için yardım etti. Azarbaycanlılar da bir millî ordu kurmaya başladılar. Bu iş için Gence ve Baku'da çalıştılar. Baku Rus Bolşeviklerinin başında bir Ermeni ile Gürcü vardı.

Gürcüler ve Ermeniler birer millî ordu yapıp Rus silahlarıyla silahlandılar. Fakat Türklerin silahlanmasını Ruslar ve hatta Gürcüler ve Ermeniler de çekemediler. Silahların teslimini isteyen Ruslarla Türkler arasında ilk çarpışma çıktı ve iki taraf da insan kaybına uğradı. Bunun üzerine Baku'da «Tazepir» camisinin avlusunda Türkler büyük bir miting yapıp Ruslardan el konulan silahların iadesini istediler. Komünistler karadan ve denizden Türk mahallelerini top atışları ile dövdüler. Baku Ermenileri koyu milliyetçi Taşnak oldukları halde Türklere karşı Komünistlerle birleştiler. Bir söylentiye göre 6 bin, diğer söylentiye göre 15 bin kadar Türk öldürdüler. Yaktılar, yıktılar. Türk gazeteleri matbaalarını, önemli bir bina olan «Müslüman Cemiyet-i Hayriye»sini tahrip ettiler. Bu güzel binayı harap bir halde gördüm. Türk aydınlarını ya öldürdüler, ya hapsettiler. Diğerleri kaçtılar. Üç gün devam eden Baku'deki bu müthiş kıyım «Mart Hadisesi» adıyla meşhur olmuştur. Bu işlerde belki de Rus Komünistlerinin parmağı yoktu. Bu canavarlıkları yapanlar asıl Ermenilerdir. Bol soygun yapıldı. Bu suretle Rus Komünistleri Baku'da yerleştiler.

Gence'de bulunan Azerbaycan Hükümeti Baku'yu kurtarmak için girişimlere başladı. Gürcülerden yardım istediyse de Gürcüler vermediler. O da kendi Komünistleriyle uğraşıyordu. Bu esnada Ruslar Baku'dan Gence üzerine yürümeye başladılar. Hem bu vaziyetten dolayı, hem de iç anarşiyi gidermek emeliyle Azerbaycan Türkleri Türkiye'den yardım istediler. Çünkü Azerbaycanlılar birbirini yiyorlardı. Türkiye ordularını Azerbaycanlı kardeşlerinin yardımına yetişip Azerbaycan'ın küçük kuvvetlerinin katılımı ile demiryolunu, Şımahı taraflarını Ruslar'dan temizledi, Baku'yu kuşattı. İki ay süren kuşatmadan sonra Baku zaptedildi. Bu işler 1918 yılında Mart ayın içinde oldu. Zaten Ermeniler ve Gürcüler Kars, Ardahan ve Batum'u Türkiye'ye vermek istememişlerdi. Oysa Ruslar «Brestlitovsk» anlaşmasıyla buraları Türkiye'ye bırakmışlardı. Trabzon'da toplanan Konferans da bir şey yapamamıştı. Bunlar da Türk Ordusu'nun hareketine sebep idi. Gürcüler'le Ermeniler Türk Ordusu'nun önüne durmak istemişlerse de mağlup oldular. Baku ile Batum elimize geçti, bütün Azarbaycan'la beraber Kafkas Dağları halkı Türkiye'yi ülkelerine katmayı teklif ettiler. Bu sırada Ermeniler Azerbaycan'da 211 Türk köyünü yakıp yıktı ve 100 bin Türk'ü kesti.

İşte bu suretle Türkiye, Azerbaycan Hükümetini gerçek bir surette ve kendi kılıcı sayesinde kurdu ve her devletten önce resmen tanıdı. Azer-

baycan'la beraber Ermeni ve Gürcü Cumhuriyetlerini de tanımıştı. İşte Azerbaycan Türk Hükümeti Türkiye'nin bir yavrusudur.

Bu üç cumhuriyet aralarında, hatta Kaf Dağları üstündeki Dağıstan gibi cumhuriyetlerle beraber bir konfederasyon yapmak istediler, fakat bu konuda başarılı olamadılar. Ermeniler, Gürcüler derhal şiddetli bir milliyetçiliğe başlayıp Türkler'in oturduğu birtakım toprakları Azerbaycan'dan koparmaya çalıştılar. Bu konfederasyonun amacı Rus tehlikesine karşı durmaktı. Hatta Türkiye tehlikesine karşı da düşünülüyordu. Azerbaycan Türkleri ise Ermeni ve Gürcülere aldanıyorlardı.

Türkiye Baku'ya girdikten sonra kendi başına bağımsız bir Azerbaycan Hükümeti kuruldu. Bir Millet Meclisi açıldı. Türk kadınlarının da katılımıyla seçim yapılıp 120 milletvekili seçildi.

Azerbaycan'ın genç hükümeti Ermeni ve Gürcüler gibi millî düşünemiyor, öyle hareket edemiyordu. Belki aksine gidiyorlardı. Hatta çıkarlarını bilmiyor, aldanıyorlardı. Türkiye aleyhine bile dönmüşlerdi. Ateşkes olur olmaz Türkiye kuvvetleri çekildi. Azerbaycanlıların iktidar mevkiinde olan Müsavat Hükümeti İran'daki İngiliz Kuvvetleri Kumandanı General Tomson'u kuvvetleriyle beraber Baku'ya davet etti. İngiliz Generaline büyük bir karşılama yaptılar. İngiliz Komutanı İtilaf Devletleri adına Azerbaycan'ı işgal etti. Azerbaycanlı kardeşlerimiz bizim Van ve Bitlis'i vermek, bu hususta Ermenilere her suretle yardım etmek üzere onlarla anlaşma bile yaptılar.

Azerbaycan kuzeyinden Dağıstan'ı, güney ve batısından Türklerle meskun olan Zakatal, Ahıska, Kars ve Batum'u ilhak etmek istiyordu. O zaman Kars ve Batum taraflarında birer Türk Cumhuriyeti vardı. İngilizler oralara girip bu hükümetlerin üyelerini Malta'ya götürmüş, buraları Ermenilerle, Gürcülere bölüştürüp vermişti. Daha sonra Komünist Rusya Baku'ya girip Azerbaycan'ı zaptetti. Bu konuda Birinci Cildin «Genel Düşünceler» bölümünde bazı açıklamalar vardır.

Azerbaycan'ın 1785 tarihlerinde yetişmiş ateşli bir şairi vardır. Adı «Malanpah (Mollapenah) Vakıf»tır.

Azerbaycan'ı bir baştan öbür başa kateden «Kür» ırmağı, eskiden beri Hindistan ticaretine açıktır.

Azerbaycan'da Gence, Şımahı büyük ticaret merkezleri idiler. Rusların eline geçtiği zaman Gence'de cam ve şişe fabrikası, 400 kadar ipek fabrikası vardı. «Şair Nizami»nin türbesi Gence'dedir. Baku'nun eski kalesi içinde bir han sarayı ve civarında hâlâ yanmakta olan bir ateşevi vardır.

Azerbaycan petrol üretiminde dünyada ikinci, pamuk üretiminde dünyada beşincidir. Yılda 477 milyon varil petrol üretimi vardır. Bu büyük bir servettir. İpekçilik ve tarım da iyidir. Aras ve Kür Irmaklarında, Hazar Denizi kenarında önemli miktarda balık avlanır. Ençok çıkan cins mersin balığıdır. En nefis havyar, tuzlu balık, balık tutkalı ve jelatin Azerbaycan'da üretilir.

SALTIKLILAR DEVLETİ

Selçuklular'dan Sultan Alp Arslan beylerini Rumlardan yer almaları ve aldıkları yerlerde bağımsız birer devlet kurmaları emriyle Anadolu'ya fetih yapmaya göndermişti. Bu arada Türkmen beylerinden Ali bin Ebu'l Kasım adındaki bir beyini Erzurum taraflarına göndermiş, o da oraları zaptedip bir devlet kurmuştu. Başkenti Erzurum idi. Fakat bu devlet adını bu sülalenin ikinci hükümdarı olan Saltık'dan almıştır. Bunlar ve evlatları Gürcülerle uğraşmışlardır. 1201'de Rum Selçukluları bu devlet yok etti ve ülkelerini kendi topraklarına kattı.

Bunlar hakkında da ayrıca bir eser yazılmalıdır.

ARTIKLILAR DEVLETİ(*)

Kitaplarda «Artık» yazılan bu kelime eski Türk şivesince «Artuk», bizim şivece «Artık»dır. Arapça, Acemce kitaplarda bunlara «Beni Artık», «Al-i Artık» derler. Araplar bu Türkçe kelimeyi «Aratıka» ve «Al-i Aratı-ka» diye çoğul yapmışlardır. Babasının adı «Eksik» olan ve Türkmenlerden bulunan «Artık» adında bir kişi 1063 tarihinde Maveraünnehir'de Şehriman, bir söylentiye göre ise Kara Kubam civarındaki Artık Dağı'ndan ulusu ile Cezire'ye gelmiştir.

Artık, Cezire'de Selçuklular'dan Melikşah hizmetine girmiş ise de Musul üzerine yaptığı bir savaşta başarılı olamamış, Melikşah'tan korkup Şam'da Tutuş'un hizmetine girmiştir. Halep'in zaptında yararlığı görüldüğünden Tutuş Artık'a Kudüs Beyliği'ni vermiştir (1086).

Kudüs'de üç yıl beylik yaptıktan sonra 1090'da öldü. Sökman, («Sakman» suretinde de yazılır. Aslının «Sukman» olması gerek. Paralarında «Sökman», kitaplarda «Sakman» yazılıdır.), İlgazi, Abdülcebbar, Behram adlarında dört oğul bıraktı. Sökman ile İlgazi Kudüs'de kalıp Haçlılar'la savaştılar, ancak Mısır'daki Fatımiler Kudüs'ü ellerinden aldılar. Sökman ellerinde bulunan Urfa, Suruc taraflarına çekildi. İlgazi de Irak'a gitti. İlgazi 1100'de Melikşah'ın oğlu Muhammed tarafından Bağdat Şehneliğine atandı. «Şehne», o zamanın en büyük zabıta memurudur. Abdülcebbar ile Behram bir iş becerememişlerdir. Ancak bunların oğulları olan Süleyman ile Melik bir süre Halep, Suruc ve Harput'ta saltanat sürdüler.

İşte Kudüs'te Artık (Artuk) tarafından kurulan bu devlet bu suretle üç şubeye ayrılır: Sökman Artıklıları, Harput Artıklıları, Mardin Artıklıları.

1- SÖKMAN ARTIKLILARI

Bunlara «Sökmaniye (Sakmaniye) Artıklıları», «Ak Artıklılar» da derler. Sökman Ruha'ya çekilmişti.

Bu sırada Amr Adası Hükümdarı Şemsüddevle Cökürmüş Musul Hakimi Musa Türkmen (Musa Türkmani) üzerine hareket ediyordu, Sökman'dan yardım istedi. O da yardım etti.

(*) Bu bahis pek doğru değildir. Elimizde buna ilişkin bir veya birkaç monografi olsaydı yanlıştan kurtulurduk. (Toker Yayın Komisyonu)

Musa kendisine Hısn-ı Keyfa'yı (Hasankeyf'i) verdi (1100). İşte bu tarih, bunların bağımsızlık tarihidir.

Cökürmüş sonra Musa'yı öldürdü ve Musul'u aldı. Keyfa uzun müddet Sökman'ın elinde kaldı. 1102'de Haçlılar Sökman'ın kardeşinin oğlu Bölek bin Behram bin Artuk'dan Suruc Kalesi'ni aldılar. Bu işler olurken Müslüman Türk hükümdarları birbiriyle uğraşıyorlardı. Fakat Sökman, Cökürmüş ile ittifak yapıp Frenkleri Habur Çayı üzerinde bozguna uğrattı. Frenk Valisini tutsak aldı.

Berkyurak Mardin'i bir çalgıcıya verdi. Musul Hükümdarı Kır Buğa (Kür Buğa) Sökman ile savaştı ve onu yendi. Sökman'ın kardeşinin oğlu Yakuti'yi tutsak alarak Mardin Kalesi'ne hapsetti. Sökman'ın karısı Kır Buğa'ya gidip oğlu Yakuti'nin bırakılmasını diledi. O da salıverdi. Yakuti Mardin'i pek beğendi. Çalgıcıdan izin alıp Varoşta oturdu. Başına adamlar toplayıp çapulculuk ederek serveti kazandı ve sonunda Kale'yi de zaptetti. Zaten hasta olan Yakuti «Nusaybin»in fethi ile uğraşırken bir ok gelip onu öldürdü. Yerine kardeşi Ali geçti. Bu Ali, Nusaybin üzerine yürüdü. Bu sırada yerine bıraktığı vekil, Mardin'i Sökman'a teslim etti. Bu suretle Mardin de bu sülalenin eline geçti. 1105'de Frenkler Şam'a saldırdılar. Şam Hükümdarı Tuğ Tekin hasta olduğundan Sökman Beyi yardıma çağırdı. O sırada Sökman boğmacadan öldü. Oğlu İbrahim Hısn-ı Keyfa ve Mardin'de yerine geçti.

İbrahim'in yerine 1108'de İbrahim'in kardeşe Rüknüddevle Davut, onun vefatında (1148) oğlu Fahrüddin Kara Arslan, onun yerine de Muhammed oğlu Turan (1174), bunun yerine de oğlu. Kutbüddin Sökman (1185), bunun yerine de kardeşi Nasrüddin Mahmut (1191), bunun yerine de oğlu Rüknüddin Mevdut (1232) geçtiler.

Rüknüddin 1242'de ölünce bu devlet de battı.

Bu Türk hükümdarlarının hepsi Fahrüddin Kara Arslan'dan itibaren para bastırmışlardır. Paraları müzelerde pek azdır. İstanbul Müzesi'nde Kara Arslan'ın yedi tane bakır parası vardır. Bu paraların kimisinde elleriyle bir gülle tutmuş hükümdar «büst»ü, saçlı bir adam kafası, kanatlı melek resmi, elinde bir dal tutmuş bir adam, kubbeli bir mahalde oturmuş ve sağ elinde bir gülle olan bir hükümdar resmiyle kubbenin iki tarafında zafer işareti olan bir melek resmi vardır. Paralarda o zamanın Halife'lerinin adlarıyla kendi adları ve basıldıkları tarih bulunuyordu. 1184 tarihinde itibaren ise bunların paralarında Eyyublular'ın adları vardır. Bunların Eyyubluların korumasına girmiş olduklarını gösterir. Bu paralarda Latin harfleriyle yazılmış yazılar da vardır. Bunun sebebi de Haçlılar'la alış veriş etmiş olmalarıdır. Çünkü Eyyublular da dahil olmak üzere o zamanın Türk ve müslüman hükümdarlarının hemen hepsinin paralarında Latin yazısı vardır.

2- HARPUT ARTIKLILARI

Harput 641'de Araplar'ın eline, sonra Bizanslılar'a geçti. 1083'de Selçuklular'dan Tac'üd'devle Tutuş Harput'u Bizanslılardan alarak beylerinden «Çıbık»a verdi. 1106'da ölen Çıbık'ın yerine oğlu Muhammed bey geçti. Harput 1125'de Hısn-ı Keyfa Artıklıları eline düştü.

1185'de Keyfa ve Diyarbakır Artıklılarından II. Sökman zamanında Kara Arslan'ın büyük oğlu İmadüddin Ebubekir «Harput Artıklıları» devletini kurdu. Sebebi şudur: Türk usulünce Ebubekir'in babasının yerine küçük kardeşi geçmişti. Fakat o ölünce yerine kendisi geçemeyip İkinci Sökman geçirilince Harput'ta bağımsızlık ilan etti. Adına resimli para bastırmıştır.

1203'de yerine oğlu İkinci Nizam'üd'din Ebubekir geçti. Amcası Diyarbakır Hükümdarı Mahmut Harput'u bunun elinden alıp kardeşi Nizam'üd'din İbrahim'e verdi (1223).

İbrahim ölünce yerine oğlu İzz'üd'din Hızır geçti. Bu da 1225'de öldü, yerine oğlu Nur'üd'din Artıkşah geçti. Bu kişi 1233 yılına kadar Harput'ta egemenlik sürdü. İşte bu tarihte Eyyublulardan Hama Hükümdarı Mülk'ül-Muzaffer gelip bu devlete son verdi.

3- MARDİN ARTIKLILARI

Mardin Hakimi Artık Sülalesi'nden Ali, Mardin'i Çökürmüş'e terk edeceği zaman Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) Hakimi Sökman haber alıp Hasankeyf'i İbrahim'e verdi ve kendisi Mardin'i istila etti. Yukarıda geçtiği gibi Şam'a Tuğ Tekin'e yardıma giderken yolda öldü. Cenazesi Hasankeyf'e götürülüp defnedildi (1105).

Bağdat Şıhnesi (Şehnesi) Zahir İlgazi gelip oğlu İbrahim'in elinden Mardin'i alarak bağımsızlığını ilan etti. Bu suretle «Mardin Artık Devleti»ni kurdu (1105).

1141'de Selçuklulardan Sultan Muhammed Musul Valisi Aksungur Porsuk (Bersuki)dan, Sancar ülkesinden ve İlgazi'den Haçlılar'la savaşmak için yardım istedi. Zahir İlgazi Han kendisi gitmediyse de oğlu Ayaz Bey'i bir ordu ile gönderdi. Aksungur, İlgazi'nin bizzat gelmeyişine kızıp Ayaz'ı hapsetti. Buna öfkelenen İlgazi Han kardeşinin oğlu ve Hısn-ı Keyfa Hükümdarı Rüknüddevle Davut'la birleşip Ak Sungur'u bozdu ve oğlunu hapisten çıkardı. Bu da Sultan Muhammed'in gücüne gitti. İlgazi Han, Sultan Muhammed'den korkup Şam hükümdarı Tuğ Tekin'e sığındı. Oysa Muhammed'in Aksungur'dan önce Musul'da Valisi olup Tuğ Tekin'in isteği üzerine Haçlılarla savaşmak üzere Şam'a gönderdiği Mevdut Şam'da bir fedai tarafından öldürülmüş, Sultan Muhammed de bunu Tuğ Tekin'den bilmişti. Yani ikisi de Selçuklular'dan korkuyorlardı. Bu sebeple ikisi birleşti. Hatta Antakya Haçlıları ile de ittifak yaptılar.

İlgazi Han Diyarbakır'ı almak üzere Şam'dan yola çıkmıştı. Yolda başındaki kalabalığı savmış, az adamla kalmıştı. Sultan Muhammed'in Humus Valisi olan Karacanoğlu Kur Han fırsattan yararlanıp İlgazi'yi yakaladı. Bunu haber alan Tuğ Tekin derhal Humus'a gelip İlgazi'nin salıverilmesini önerdi. Kur Han kabul etmedi. Fakat kendisine Sultan Muhammed'den henüz yardım gelmemişti. Bu sebeple savaşmaktansa İlgazi'yi salıverip Ayaz'ı rehin olarak alıkoydu. İlgazi acele Halep'e gidip oradan topladığı askerle Humus'u kuşattı ve Ayaz'ı kurtardı. Selçukluların askeri gelmeden Mardin'e gitti.

Halep Hükümdarı Melik Rıdvan'ın ölümünden sonra yeri oğlu Alp

Arslan'a, ondan sonra Sultanşah'a kalmış ise de enük (hadım) Lulu devleti avucuna almıştı. Lulu Sultanşah'ı öldümeyi kurmuş, Şah'ın adamları ise daha önce davranıp Lulu'yu zehirlemişlerdi. Bu sebeple bu devlet pek zayıf bulunuyordu. Haçlılar ise Suriye'nin birçok yerlerini elde etmişler, Halep'e de göz dikmişlerdi. Ahali hükümetin bu zayıflığını görüp İlgazi'yi davet etti. İlgazi Halep'e varıp surları onardı ve oğlu Hüsamüddin Timurdaş'ı vali atadı. 1118'de Haçlılar gemi azıya alıp Şam yönüne saldırıya geçtiler. Havran'da kıyımını yaptılar. Bundan telaşa düşen Tuğ Tekin İlgazi'den yardım istedi. O da kabul ettiyse de zaman kazanmak için Halep civarındaki Haçlılarla barış yaptı. Mardin'de asker toplamakla meşgul iken Haçlılar barışı bozup Halep üzerine yürüdüler. Bunu haber alan İlgazi hemen 20 bin kişilik bir orduyu «Erzuk» Hükümdarı Doğan bey komutasında gönderdi. işi anlayan Frenkler 9 bin piyade, 3 bin atlı ile varıp Tel'afrin(*) tarafındaki üç dar geçidi tuttular. «Kendisi zahmet etmesin, biz geliyoruz» diye de haber gönderdiler. İlgazi bu geçitleri geçip bir meydan savaşı vererek Haçlıları perişan etti. Bu savaşta haçlıların komutanları da öldü. Askerlerinden yalnız yetmişini kurtarabildi.

1119 yılında kazanılan bu zaferin ertesi günü Zahir İlgazi Han büyük bir alayla Halep'e girdi. Halk kendisini kutsamak derecesinde ağırladı, şairler övgü yazmaya koyuldular. Bu zafer her tarafa yayılıp bütün müslümanları sevindirdi. Halife Bağdat'tan kendisine ağır hilatlar gönderdi, kutladı. İlgazi biraz sonra Mardin'e döndü.

Frenkler bu müthiş bozgunun acısını çıkarmak için büyük bir ordu toplayıp Halep üzerine yürüdüler. İlgazi yine yetişip Haçlıları «Zat'ül'baki» denilen yerde bozguna uğrattı. Haçlı Ordusu çil yavrusu gibi dağıldı. Bundan sonra İlgazi ve Tuğ Tekin birleşip «Sermin»de Frenkleri sıkıştırdılarsa da asker arasında bir uygunsuzluk çıktığından kuşatmayı kaldırdılar ve Frenkleri salıverdiler (1120).

Selçuklu Padişahı Sultan Muhammed 1121'de Miyafarıkin'i İlgazi'ye verdi. Yine bu yılda kardeşi Behram'ın oğlu Belek Haçlılar'la savaşıp birçok tutsak aldı. 1122'de İlgazi öldü, oğlu Hüsamüddin Demirdaş (Timurtaş) Mardin'de yerine geçti. Bir oğlu Miyafarıkin'e, diğeri Halep'e vali oldu.

İlgazi kahraman, büyük bir hükümdardı. Haçlılara önemli darbeler vurmuştu. On dört yıl içinde kuvvetli bir devlet meydana getirmek başarısını göstermiştir. Mardin'de bir cami ve bir medrese yaptırmıştır.

Demirtaş'ın tahta geçmesiyle devlet üçe ayrılmış oldu. Behram oğlu Belek Halep'i Halep Valisi'nden aldı. Belek Menbic kuşatmasında bir ok ile şehit düştü. Demirtaş Han cenazesini Halep'e göndertti. Demirtaş'ın zamanı İmadüddin Zengi ile savaşarak geçti. Bu iki hükümdar arasında babadan kalma bir düşmanlık vardı. Nihayet 1149'da Demirtaş kızını İmadüddin Zengi'nin oğlu Seyfüddin'e vererek barıştı. Gerdek olmadan Seyfüddin öldüğünden kızı Seyf'üd'din'in yerine geçen Kutbüddin Mevdut aldı. Barışıklık devam etti.

(*) Bu geçit Afrin Çayı güzergahında Kilis dediğimiz geçittir. Suriye'nin kapısı olup İskenderun'dan Suriye'ye giden yol üzerindedir. Büyük İskender buradan geçmiştir. (Toker Yayın Komisyonu)

Mardin Artıklılarından Necm'üd'din Albı'nın parası

Demirtaş Han 1152'de öldü. Mardin'de Hüsamiye Medresesi'ne gömüldü. Resimli parası vardır. Yerine oğlu Necmüddin Albı geçti.

Bu kişi Halep Hükümdarı Nurüddin Mahmut, Hısn-ı Keyfa Hükümdarı Fahrüddin ile birleşerek «Harım»ı Haçlılar'ın elinden kurtarmaya karar verdi. Albı hepsinden önce gidip kenti kuşattı. Bunu haber alan Haçlılar başka ordular da gönderdiler. Haçlı ordularını gören Albı bunları istediği bir yere çekmek için kuşatmayı kaldırıp çekilmeye başladı. Haçlılar önce izledilerse de Nurüddin Mahmut ile Fahrüddin'in Harım'ı boş bularak zaptetmesinden korkup döndüler. Fakat dönme hareketini acemice yaptılar. Albı bu fırsatı kaçırmayıp üzerlerine çullandı. Bu esnada Nurüddin ve Fahrüddin de yetişip bunları ortalarına aldılar ve iyice kırdılar. Kırılmayan da tutsak oldu. Nurüddin Harım'ı aldı. Albı 1176'da öldü. Mardin'de Hüsamiye Medresesi'nde babasının yanına gömüldü.

Bu kişi ulu bir hükümdardır. Yirmi yıl süren saltanatında Mardin ve Diyarbakır taraflarını bayındır hale getirdi. Bizans tarzında gümüş paraları vardır. Paralarında Halife'nin adı yazılıdır.

Yerine oğlu II. İlgazi geçti. Sekiz yıl saltanat sürdükten sonra 1184'de öldü. Anası Safiye'nin Mardin'de yaptırdığı medreseye gömüldü.

Bunun yerine oğlu Hüsamüddin Yuluk Arslan geçti. (Yoluk, «yolunmuş demektir. Türk adlarında «Yülük» kelimesi bile vardır. «Yülümek» mastarından «tıraş olmuş» demektir. Kanımca bunu ayırmalıdır. Türkçe bir «yolmak» var, «tüy yolmak»tır; bir de «yülümek» var, «tıraş etmek» demektir.) Çocuk idi. Basasının kölesi Nizamüddin Bakş'ı kendisine atabey atadı. Şam Eyyublularından Melikül Adil Seyfüddin Ebubekir Mardin'i kuşattı ve kenti aldıysa da Hüsamüddin İç Kale'ye kapandı. İç Kalenin kuşatması bir yıl sürdü. Bu esnada Melikül Adil ile Mısır Hükümdarı arasında ihtilaf çıktığından Şam çevresi tehlike altına girdi. Melikül Adil Mardin'de oğlu Melikül Kamil'i bırakıp Suriye'ye gitti. Bunu fırsat bilen ve sıra kendilerine gelecek diye korkan o çevredeki hükümdarlar birleşip Mardin'i kurtarmaya gittiler. Bunu haber alan Melikül Kamil bulunduğu yeri savunması gerekirken onlara karşı gitti. Bozulup Mardin Dağları'na kaçtı. Dağa turmanırken Kutbüddin önden, Nurüddin arkadan yetişip hepsini tutsak aldı. Sade Melikül Kamil Miyafarkin'e kaçabildi.

Yuluk Arslan Han büyüdükten sonra da bir iktidar gösteremeyip 1201'de öldü. Yerine oğlu Fahrüddin Artık Arslan geçti. Bunun zamanında Nizamüddin büsbütün yönetimi eline aldı. 1203'de Melik'ül Adil'in oğlu Melikül Eşref Musa Mardin'i yeniden sardı. Sonunda aracılar sayesinde Mardin Hükümdarı 50 bin altın savaş tazminatı ve gerektiğinde asker vermek, hutbede adını okutmak şartıyla Melikül

Adil'i barışa razı edebildi. Nizamüddin ile kölesi Lulu artık büsbütün gemi azıya almışlardı. Artık Arslan Han'da bağımsızlık adına bir şey kalmamıştı. 1204'de hastalanan Nizamüddin'i görmeğe ve hatırını sormaya giden Artık, oradan çıkarken Lulu'nun haline fena öfkelenip hemen Lulu'yu orada öldürdü. Bakşı'yı da idam ettirip bağımsızlığını eline almıştır. Bu olaydan 1239 tarihine kadar bağımsız olarak saltanat sürdü. 1239'da öldü ve yaptırdığı «Zat'ül Semaneyn» Medresesine gömüldü. Bu medreseyi 80 odalı olarak yaptırmış, ona birçok vakıf sağlamıştır. Mardin'e dört saatlik mesafede bulunan Koçhisar'da iki minareli bir cami ve yanında bir medrese, Harzem köyünde yine bir medrese yaptırmıştır. Bugün bunlar harap bir haldedirler.

Yerine oğlu Birinci Meliküs-Said Necmüddin Gazi geçti. Zamanında Kulahu'nun Diyarbakır'a vali atadığı oğlu Peşmun Mirza (1260) Miyafarıkin'i zaptedip Mardin üzerine yürüdü. Kale'nin kuşatılması sırasında Necmüddin öldü.

Yerine oğlu Melik Muzaffer Kara Arslan geçti ve Kulahu'ya sığındı. Kulahu da Mardin'i kendisine verdi. 1292'de öldü. Bundan sonra bu soydan altı hükümdar daha geldi. Bunlar da Mardin ve civarında cami ve medreseler yaptırdılar. 1376'da yine bu sülaleden Zahir İsa tahta geçti. Aksak Timur Han Diyarbakır'dan sonra Mardin üzerine yürüdü. İsa, O'nu karşılamaya gitti. Timur Han Mardin'i istedi. İsa, «Kale sahibinin elindedir. Ben yalnız şahsıma sahibim. Onu size getirdim» dedi. Timur Han bundan memnun olacak yerde Mardin'i kuşattı ve aman ile zaptedip İsa'yı Sultaniye'ye gönderdi. 1396'da ise İsa'yı ödüllendirdi, ona Diyarbakır, Urfa ve Mardin'i verdi. Halk bundan memnun oldu. 1400'de Timur Han İsa'yı Şam Seferine davet etti. İsa gelmediğinden kızıp Mardin'i kuşattı ve etrafını tahrip etti. 1406'da Şam Hükümdarı Melik Adil ile Diyarbakır Hükümdarı Turali oğlu Kara Osman aleyhine ittifak etti. Yapılan savaşta İsa öldü. Yerine oğlu Şahabüddin Ahmedi geçti (1408). Kara Osman gelip Mardin'i kuşattı. Karısı ve kendisi üç gün içinde vebadan öldü. Oğulları Muhammed, Ahmet, Ali ve Mahmut Sancar'a çekildilerse de onlar da orada vebadan öldüler. Veba salgını sonucu Mardin Artık Devleti batıp gitti. Bütün Artık Sülalesi de çöktü.

Bunlar da paralarda Halifelerin adlarını yazmışlardır. Bunlardan Eyyublular'a boyun eğenler onların, Selçuklulara, Atabeylere boyun eğenler bunların, Kara Arslan ise Kulahu'nun adlarını eklemişlerdir.

MENGÜÇLÜLER DEVLETİ

Bu devletin adına «Beni Mengücek» de derler. Bu halde «Mengüçlüler» demeliyiz. Bu devlet Hicri Altıncı Yüzyıl'ın ilk yarısında kurulmuştur. Bu devleti Erzincan'da Türkmenlerden İshak Mengüc Gazi kurmuştur. Alp Arslan bu kişiyi Erzincan, Kemah, Doğu Karahisar taraflarına göndermişti. Oraları zaptedip bu devleti ortaya çıkarmıştır. Mengüc Gazi kahraman, yetenenekli bir hükümdardı. Bazen yalnız, bazen Danışmend Gazi ile beraber Gürcüleri, Abazaları, Bizanslıları vurmuşlardır. Yerine oğlu İshak, onun yerine Birinci Davud, onun yerine oğlu Fahr'üd'din Behramşah geçmiştir. Behramşah 50 yıl saltanat sürmüştür. Adına bastırdığı paralarından Paris «Bibliyotek Nasyonal» (Millî Kütüphane) elinde bir tane vardır. Bu paranın tarihi 1219'dur. Nizami «**Hamse**»sini Behramşah adına yazmıştır. 1225'de ölünce yerine oğlu İkinci Ala'üd'din Davut geçmiştir. Bunun da yerini oğlu Nizam'üd'din almıştır. Bu kişi devletini Anadolu Selçuklularından Ala'üd'din Keykubad'a teslim etmek zorunda kalmış, bu devlet de batmıştır (1227). Başkentleri Erzincan'dır.

Davut'un kardeşi Divrik'te ayrı bir devlet kurmuştur. Bunlar da kendi adlarına para bastırmışlardır.

AHLATLILAR DEVLETİ

Bunlara «Ahlat Şahları» derler. Halk Kürtlerin zulmünden bıkıp Sukman'ül Kutbi'yi yardıma çağırdı ve hükümdar yaptı (1093). Bu kişi Selçuklular'ın kölelerinden bir Türk'tür. Efendisinin adı «Kutb'üd'din» olduğundan «Kutbi» lakabını almıştır. Cesur, adaletli bir hükümdardı.

«Ahlat Şahları» diye anılan bu padişahlar Gürcülerle uğraşmışlardır 1207'de bu devlet battı. Ömrü114 yıldır. Bir monografi ile bu konu da işlenmelidir.

DANIŞMENDLİLER DEVLETİ

Bu devleti Türkmenlerden Melik Ahmet Danışmend Gazi (Gazi Ahmed bin Ali bin Nasr) kurmuştur. Beylerden değildi. Bir Türkmen fakihi olup pek bilgili ve eğitimle uğraşan bir kişi olduğundan kendisine «Danışmend» lakabı verilmiştir. İşte bu lakap bu devlete ad olmuştur. İlk Selçuk akınlarına katılmış zeka ve ilmiyle çok yararlık göstermişti. Bu sebeple Selçuklular'dan Alp Arslan Han bu kişiyi Sıvas taraflarının fethi ile görevlendirmişti. Ahmet, Sivas'ı alıp Melik adını takınmış, sonra Amasya, Tokat, Çorum, Çankırı ve Kayseri'yi almıştır. Gazi Ahmet'in anası «Seyyid-i Battal Gazi» («Batl» Arapça «kahraman», «battal» «fena» demektir. Bu ismin «Batl» olması gerekir.) adıyla meşhur olan ve Haşimi sülalesi'nden bulunduğu söylenen İbni Muhammed Cafer bin Hüseyin'in kız kardeşinin kızı imiş.

Danışmendliler Devleti iki tanedir:

1- Sivas Danışmendlileri.

2- Malatya Danışmendlileri.

1- SİVAS DANIŞMENDLİLERİ

GAZİ AHMET HAN

Bu kişi Bizanslılar'a saldırmış ve ele geçirdiği topraklarda Danışmendliler Devleti'ni kurdu, Abbaslılar da onun devletini onayladı (1074). Önce başkenti doğduğu yer olan Malatya idi. Daha sonra 20 bin askerle Sıvas'ı zapt etti ve kalesini onarıp orayı başkent yaptı. Sonra Çankırı, Amasya, Tokat, Çorum, Osmancık, Kastamonu ve Niksar'ı zaptetti. Canik'de «Halkünbed» Kalesini kuşatırken vurularak öldü. Türbesi Niksar'dadır. Çankırı'da muhafızı olan Kara Tekin'in türbesi vardır. Kahraman, akıllı bir hükümdardı.

1084'de yerine oğlu Melik Gazi Gümüş Tekin Danışmend geçti.

MELİK GAZİ HAN

Bu kişi henüz küçüktü. Babasının veziri Rum'dan dönme «Ertuhi» idi. Bunun kızını almıştı. Bizanslılar ülkesine saldırılar düzenliyordu. Karısı Mihriban kendisini Bağdat'a yardım istemeye götürdü. Halife bunu Selçuklularla akraba yaptı. Selçuklular'dan Süleyman Şah'ı «Emir-i Rum» (Rum Beyi), Gümüş Tekin'i de «Serasker» atadı. ikisinin ordusu birleşip Rumların ordusunu bozdular. O gece Gümüş Tekin'in bir oğlu dünyaya geldi, adına «Yağıbasan» koydular. Bu adın anlamı «düşmanı

basan» demektir.

1099 ve 1125 tarihlerinde iki savaşta Haçlıları fena halde bozdu. Bu savaşlardan biri Malatya'da, diğeri Suriye'de oldu. Bu suretle gücü ve etkinliği pek arttı. Bizanslılar kendisini ittifaklarına almak için gayret ettilerse de Haçlılar daha kurnaz çıkıp Melik Gazi'yi Bizans aleyhine kendi taraflarına çektiler. 1106'da Selçuklulardan Kılıç Arslan Han Malatya'yı elinden alıp «Yalağ» adında bir vali atadıysa da Yalağ ölünce Gümüş Tekin Malatya'yı tekrar aldı. 1135 yılında öldü. Yerine geçen oğlu Çabuk ölünce onun yerine kendi oğlu geçti. Bu sırada Yağıbasan Sıvas'ta saltanat sürmeye başladı.

MELİK NİZAM'ÜD'DİN YAĞIBASAN HAN

Bu kişi Selçuklularla uğraştı. 1164'de İkinci Kılıç Arslan Han'ı mağlup ettiği gibi Haçlıları da bozdu. Yağıbasan iyi eğitim görmüş, bilimin gelişmesine hizmet etmiş Türk büyüklerindendir. Dayanıklı, girişimci bir hükümdardı. 1166'da öldü. Niksar'a gömüldü.

Amasya ve Tokat'ta medreseler yaptırmıştır. Ölümüyle devlet anarşiye düşmüştür.

Yerine oğlu Ebu'lu Mücahit Cemal Gazi geçti. Bu da Selçuklularla uğraştı. Kendisine amcası oğlu Melik İbrahim de rahat yüzü göstermedi. Artık ailesinin çocukları bağımsızlık davasıyla ötede beride çıkıp birbiri aleyhine vuruşup durdular. Ülke harap oldu. Selçuklular bu ihtilali körüklüyorlardı. Bunların en son hükümdarı Zunnun bin Muhammed'dir. İzzeddin Kılıç Arslan Sıvas'ı bundan aldı. Zunnun Nureddin Şehid'e sığındı. O da Sıvas'ı alıp kendisine verdi. Nureddin Şehit ölünce kendisini Bizanslılar korudular ve Danışmedliler için Selçuklulara savaş ilan ettiler. Kılıç Arslan Han bunları bozguna uğrattı; Danışmend Devleti'ni de bitirdi (1173). Bundan sonra bu ülke Selçuklular yönetiminde uzun müddet «Danışmend İli» adıyla vilayet halinde kaldı.

2- MALATYA DANIŞMEDLİLERİ

Öteki Danışmendliler Sıvas'ta saltanat sürerlerken, bunlardan bir kol da Malatya'da saltanat sürmüştür. Bu devletin ilk kurucusu Danışmend'in oğullarından İsmail'dir. 1105'de burayı zaptedip bu devleti kurmuştur. Bu hükümdar 1106'da ölmüştür. Yerine oğlu Sungur geçmiştir. Zamanında Malatya Selçukluların eline geçip 18 yıl onların egemenliğinde kalmıştır. 1124'de ise Sıvas Danışmend Hükümdarı Melik Gazi Malatya'yı zaptederek devletin birliğini sağladı. Ayn'üd'devle Malatya'da bağımsız oldu. Bu kişi hem Yağbasan'a karşı koymuş, hem de Selçuklular'dan Sultan Mesut'un üç yıl süren kuşatmasına dayandı. 1152'de öldü. Yerine oğlu Zülkarneyn geçti. Bu, henüz çocuktu. Sultan Mesut gelip yine Malatya'yı kuşattıysa da Zülkarneyn'in annesi ve Sultan Mesut'un kız kardeşi olan kadının ricasıyla Selçuklular'a bağlı bir beylik olmak üzere Malatya yine Danışmedliler'e bırakıldı. Bu da çocuktu. Dokuz yıl bu çocuk hükümdara lalalık edildi. Daha sonra tahttan indirilip yerine kardeşi Kasım getirildi (1170). Bu da attan düşüp öl-

düğü için yerine kardeşi Feridun geçti. Nihayet 1179'da İkinci Kılıç Arslan Malatya'yı alıp bu devlete de son verdi. Yani Sivas şubesinden dört yıl sonra bu kısım da sona erdi.

Danışmendliler'in paraları vardır. Fakat bunlar o zaman görenek olduğu gibi paralarına Halifelerin adlarını yazmamışlardır. Bu da Abbaslılar'ın artık pek zayıf düşmüş olmalarından ileri gelmektedir. Bir de bu hanedan Araplardan çok Bizanslılar'la ilişkide idi. Bizans ve Arapları'ın ortasında yer aldığı için Doğu ve Batı uygarlıkları arasında aracılık etti, ikisinden de yararlandı. Bu sebeptendir ki, paralarının bir kısmı sırf Bizans, bir kısmı sırf Arap tarzındadır. Paraları çoğunlukla bu iki dilde ve çok defa da Bizans tarzında olup üzerinde Arap yazısı bulunur.

Bu hanedan Haçlılarla yapılan savaşlarda önemli roller oynadılar. Doğu ve batının bu önemli çatışmasında iki tarafın arasında bulundular.

İNALLILAR DEVLETİ

Bunlara Doğu kitapları «Al-i Yınal» demektedirler. «İnal» Türk adlarındandır. Bazı Türk urukları şivesince «Yınal» telaffuz olunur. Diyarbakır'da saltanat sürmüşlerdir.

Diyarbakır İslamiyet'in ilk yılarından beri Araplar zamanında birçok Türk valilerle yönetildi. Sonra çeşitli küçük Türk hükümdarlarına, Selçuklular eline geçti. Hakan Melikşah Diyarbakır'ı Es' Sait Ebi Ali El Belhi adındaki vali ile yönetti. 1093'de Suriye Selçukluları Hükümdarı Tutuş Han Diyarbakır'ı zapt ile Türkmen İnal oğlu İbrahim'e (İbrahim bin Yanıla et Türkmani) verdi. İşte bu tarihte bu devlet kuruldu. Tutuş'un oğlu Melik Darvan Diyarbakır'ı tekrar zaptetti. İbrahim Bey 1103'te Sultan Berkyaruk'a, bir yıl sonra Sultan Kılıç Arslan'a boyun eğdi.

İbrahim Han 1109'da öldü. Fena huylu bir adamdı. Zamanında halk ülkesinden göç etti.

Yerine oğlu Bisan Bey geçti. Sultan Bisan (Baysan) Han iyi huylu idi. Zamanında babasının zulmünden kaçan halk tekrar Diyarbakır'a geldi. 1122 tarihinde Ergani Kalesi çevresinde bakır madenini keşfetti. Bu madeni işletti. Bu suretle orada «Ergani Madeni» denilen kent meydana geldi.

Bu sırada batınilerin fenalıkları pek ileri gittiğinden Diyarbakır halkı ayaklandı ve bunlardan 700 kişiyi kesti.

1126'da Haçlılar'ın Suriye'de saldırılara başlamaları üzerine Tuğ Tekin'den yardım istedi. Diyarbakır'dan Türkmen askeri gönderildi ve Frenkler bozuldu. Bistan ölüp yerine Diyarbakır'da oğlu Nurüddin hükümdar oldu.

1134'de Musul Hükümdarı İmad'üd'din Zengi Han, Mardin Hükümdarı Timurtaş ile birleşip Diyarbakır üzerine yürüdüler. Kenti kuşattılar. Hısn-ı Keyfa Hükümdarı Sukman oğlu Davut Kale'nin yardımına geldiyse de bozulup geri döndü; fakat diğerleri de Diyarbakır'ı zaptedemedi. Uzun bir kuşatmadan sonra çekilip gitmek zorunda kaldılar.

1140'da Sultan Nurüddin öldü. Yerine oğlu Müridüddin geçti. Bu kişi de Zengi ile savaştı. Zengi Diyarbakır'ı kuşattı, fakat düşüremedi Bir yıl sonra tekrar kuşattı, yine zaptedemedi. Sultan Mürid 1160'da öldü. Yerine oğlu Ebul Kasım Kemalüddin geçti. Bu da ölünce yerine oğlu Kasım, bunun yerine de Kasım'ın oğlu (1167) Bahaüddin geçti.

1173'de Diyarbakır ve Cezire'de şiddetli yağmurlar yağmış, bu yağmurlar kırk gün devam etmiştir. Birçok binalar yıkılmış, insanlar yıkık altında kalmışlardır.

Eyyublulardan Sultan Salahaddin Han 1182'de Diyarbakır'ı kuşattı. Ancak o da kalenin direnmesi üzerine kenti zaptedemiyordu. Kurduğu mancınıklar da işe yaramadı. İçeride bir milyon altınlık zahire vardı. Buna rağmen halk açlıktan sıkılıyordu. Bahaüddin Han halka yiyecek vermediği gibi, başvuruları da önemsemiyordu. Bu, Salahaddin için yararlanılacak bir şeydi. Halka şu haberi gönderdi: «Hükümdarınız devletin gelirlerini sırf kendisine ayırmıştır. O kendi zevkine bakıyor. Size adaletle muamele edeceğim. Teslim olun!» Salahaddin'in adaletli olduğu biliniyordu. Fakat yine de büyük bir fedakarlık gösterip savunmayı sürdürdü. Sonunda kendi sultanlarının bu zalim tutumu onlara Salahaddin'e teslim olmak kararını verdirtti. Bu sefer Bahaüddin işi anlayıp yola geldiyse de iş işten geçmiş bulunuyordu. Çaresiz aman dileyerek 1183'de kenti Sultan Salahaddin'e teslim etti. Eyyublu Salahaddin Han verdiği söz gereği Artuklulardan Artukoğlu Sukman oğlu Davut oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu Nurüddin (Nurüddin bin Muhammed bin kara Arslan bin Davud bin Sukman bin Artuk) tahta geçirdi. Fakat ülke gerçekte Salahaddin'e ait oldu. Böylece bu devlet de battı.

Bu Türkmen Devleti Diyarbakır'da 92 yıl egemenlik sürdü.

KİRMAN'DA
DİNARLILAR DEVLETİ

1185'den itibaren Kirmanʼda Dinarlılar Devleti kuruldu. Tarihler buna «Al-i Dinar» derler. Bu devlet 1222 yılına kadar devam etti. Aynı yılda Kirmanʼda Karahıtaylılar, Dinarlılar Devleti yerine kendi devletlerini kurdular. Bu devlet hakkında maalesef bu kadarcık yazılabilmiştir. Konunun genişletilmesi gereklidir.

KİRMAN'DA KARAHITAYLILAR DEVLETİ

Sultan Muhammed Havarezmşah'a Karahıtaylılar Hanı Gür (Kür) Han, Hacı Burak Hacib adında bir beyi elçi göndermişti. Sultan Muhammed, Burak'ı geri göndermemişti. Bu kişi Havarezmşah, Karahıtaylılar ülkesini zaptedinceye kadar Havarezmşah'ın yanında kalmıştı. Burak Hacib, Muhammed Havarezmşah Han Cengiz ordularına mağlup oluncaya kadar da orada kalmış, bu bozgunluk üzerine Kirman'a Giyasüddin'in yanına gitmişti. Giyasüddin Fars'ta bulunuyordu. Celaleddin Havarezmşah'ın Sind Nehri üzerinde Cengiz Han'a mağlup olup daha sonra yanında kalan 4 bin askeriyle eşeklere, öküzlere binmiş oldukları halde perişan bir vaziyette Kirman'a gelişlerinde Burak Hacib Kirman'da idi.

Burak, Celaleddin Han gelmezden önce (1222) Kirman Hükümdarı Şecaüddin ile savaşıp onu bozmuş ve Kirman'ı zaptederek Karahıtaylılar Devleti'ni kurmuştu. Celaleddin tatlılıkla Kirman'ı Burak'ın elinden almak istedi. Burak bunu anlayıp kalelere çekildi ve Celaleddin'e bir mektup yazdı ve «Kirman sizindir. Bu sebeple tahliye ettim. Yanınında benim için bir kapı olduğunu bilseydim gelirdim; fakat korkup gelmedim» dedi. Celaleddin kalelerin fethi için uzun zaman gerektiğini düşünerek Burak'a güvence verdi ve O'nu Kirman tahtında tuttu.

Cengizliler Kirman'ı istila edince Burak Hacib onlara boyun eğdi. 1235'de öldü. Yerine vasiyeti üzerine kardeşinin oğlu Kutbüddin Muhammed geçti. Burak'ın vefatı zamanında oğlu Rüknüddin Hocacık Oktay (Öğeday) Kaan'ın yanında idi. Oktay Kaan Kirman'ı Hocacık'a verdi. Kutbüddin Sicistan yoluyla Ordu'ya gitti.

Rüknüddin 1250'ye kadar saltanat sürmüştür. Bu tarihte Mangu Kaan tahta çıkmış, Kutbüddin Kirman'a atanmıştı. Bunu haber alan Rüknüddin Bağdat'a gidip Divan'a başvurduysa da Bağdat'ın Cengizliler ile uğraşacak hali olmadığından başvuruyu dinlemedi. Oradan kalkıp Ordu'ya gitti. Kutbüddin de arkasında yetişti. Mangu Kaan Rüknüddin'i Kutbüddin'e teslim etti, o da idam ettirdi.

Kutbüddin 1257'de öldü. Yerine küçük oğlu Haccac geçti. Haccac küçük olduğundan hükümeti Üvey anası İsmetüddin Türkan Hatun yönetti. Bu kişi büyüdüğü zaman Abaka Han'a saldıran Çağatay askerinin cezalandırılmasına hizmet etti ve yiğitlik gösterdi. Öldüğü zaman yerine Kutbüddin'in oğlu Celal'üddin Siyürgatmış geçti. İran'da

İlhanlılar Hükümetine Argun Han geçince Siyürgatmış'ı Ordu'ya çağırdı, o sırada hemşiresi Hükümdar Hatun'u Keyhatu'ya ve Hanzade Kürdençin Hatun'u Siyürgatmış'a nikaladı. Siyürgatmış Hükümdar Hatun'u kocasıyla beraber Anadolu'ya gönderip bu kadının Kirman'daki emlakını zaptetmiştir. Siyürgatmış bağlı olduğu İran Cengizlilerine isyan ettiğinden Muhammed Hüdabende Han tarafından tutulup Şiraz'da oturmaya mecbur edildi. Bu suretle Kirman Karahıtaylılar Devleti çöktü (1295).

Bu devlet bir yüzyıl kadar ömür sürdü.

TUĞ TEKİNLİLER DEVLETİ

Suriye Selçuklularına atabeylik eden Tuğ Tekin 1104 yılında Şam'da bağımsızlığını ilan etmiş, bu devleti kurmuştur. Bu devlet sayısız küçük Türk Devletlerinin önemlilerindendir. Bu kişinin adı daha önce açıkladığımız öteki devletlerin olayları arasında defalarca geçmiştir. 1126 yılında Şam'a hücum eden Haçlıları bir hile ile uzaklaştırmıştır. 1143'de ölmüş yerine oğlu Tac'ül'müluk Ebu Said Böri geçmiştir. Böri (Kurt) Han Batınilerle uğraşmış ve sonunda Batınilerin hançeriyle ölmüştür. Yerine oğlu Şemsülmüluk İsmail geçti. Bu kişi hem Haçlılar, hem de Batınilerle uğraştı. Ancak zalim bir adamdı; annesinin izni ile öldürülmüştür. Bu kadın Atabey Zengi ile evlenmiştir. Bütün yönetimi eline almıştır. Öldürülen oğlunun yerine diğer oğlu Şehab'üd'din Mahmut'u geçirmiştir (1139). Fakat Mahmut bir yıl sonra ölmüştür.

Bundan sonra birkaç hükümdar daha gelmiştir. Haçlılarla uğraşmışlardır. Nihayet Nurüddin Şehit Han devletlerini ellerinden alıp bunları ortadan kaldırmıştır (1154). Bu devlet elli iki yıl ömür sürmüştür.

HAVAREZM HANLIĞI

yahut

HIYVE HANLIĞI

Hıyve, toprakları her taraftan çölle kuşatılmış bir ülkedir. Sanki deniz ortasında bir ada gibidir. Kuzeyinde Aral Gölü, Kuzeydoğusunda Aral Irmağı, güneydoğusunda onu Buhar'dan ayıran çöl, güneybatısında onu Teke Türkmenlerinden ayıran çöl, batısında Hazar Denizi'ne kadar varan bir çöl vardır. Bu ülke kuzeyinden güneyine 45, doğudan batıya 40 saatlik bir genişliktedir. Bu çöller yüzyıllarca onun doğal istihkamı halinde idi. Şimdi Ruslar onları demiryolu ile geçilir hale koymuşlardır.

Hıyve'de yağmur azdır. Toprak Ceyhun Irmağı ile sulanır. Bu ırmaktan pek çok kanallar açılmıştır. Keza bir çok göl bile kazıp oralara Irmağın sularını biriktirmişlerdir. Bu sulama büyük ustalıkla yapılmıştır. Gerektiğinde istedikleri yerleri sularlar. Her yer bağlık ve bahçeliktir. Meyveleri boldur ve güzeldir. Üzümleri makbuldür. Karpuzu eşsizdir. Bağdat Halifelerine buradan karpuz giderdi. Hiyve'de demir, Şeyh Celil Ormanında altın, gümüş, kurşun, kükürt ve bakır madenleri vardır.

Yaz pek sıcak, kış pek serttir. Kışın çölde sert rüzgarlar estiği için seyahat güçtür.

Hıyve halkı Özbek, Sart, Türkmen ve Karakalpak'tır. Özbekler; Uygur Nayman, Kanglı Kıpçak, Kıyat Kongrat, Nigüz Mangut olarak dört uruktur. Türkmen urukları da şunlardır: Mangışlak'tan Hiyve'ye kadar «Çavdur» ve «Hasan İli», Balkan'dan Hiyve'ye kadar «Ata», «Teke», Teke'nin doğusunda «Salur» ve «Saruk», Saruk'un doğusunda «Yumrulu», Ertek ve Cürcan, bunların üzerlerinde «Yemut» ve «Kökelan», Buhara tarafında «İr Sarı» ve «Sakar», Horasan taraflarında «Oymak».

Bu hanlık aksak Timur soyundan sonra kuruldu.

Bunlar Cuci Han oğlu Şeyhan Han Sülalesindendir.(*)

(*) Bu hanlığın ne zaman ve nasıl kurulduğuna dair açık bilgi bulamadım. Verdiğim bilgiler de pek açık değildir. Ayrıca iyi bir monografi ile bu konunun tesbiti ve aydınlatılması Türklük görevlerindendir. Nitekim Atabeyler, Artıklılar gibi birtakım konular da bu görevler arasındadır.

Bunlarda Fuladek'in oğlu Arapşah, yerine oğlu Haci Tuli (Tuğlu Hacı) geçti. Yayın Irmağı'nın başında yaylar, Seyhun Irmağı'nın ayağında kışlalardı. Bunlardan Yadigar Han, sonra oğlu Berke Sultan oldu. Bunların yerine Yadigar Han'ın oğlu Ebulhayr Han oldu. Bu kişi yiğit, dostlarını güldürür, düşmanlarını ağlatır bir han idi. Fakat beyleri zavallıyı öldürdüler. Ebulhayr'ın torunu «Şah baht-ı Cihan» Berke'yi bir gece ansızın çadırında basıp işini bitirdi. Ebulhayr'ın oğlu Şahbudak, onun da oğlu bu Muhammed Şahbaht Şeybani Han'dır. Bu Şeybani Han İran Şahı şii Şah İsmail ile Merv'de savaştı ve mağlup oldu. Şah İsmail Horasan'ı zapt etti. Şeybani 1510 tarihinde öldü. Horasan ve Maveraünnehir halkı ile İran'ın şiileri arasında büyük bir ayrılık vardı. Birinciler şiileri Türk de olsa «kızılbaş» deyip hiç sevmezlerdi. Horasanlılar Şah İsmail'e isyan edip daruğasını kovdular.

Bu sırada buralarda geçen paranın adı «tenge»dir. Halk üç kısım olup Özbek, Sart ve Türkmen'dir. Sart'lar ticaret ve sanatla meşgul, diğerleri çoğunlukla göçebedir. Özbekler baş ve soylu kısım idiler. Türkmenler angışlak tarafından bulunurlardı.

Berke Sultan'ın İlbars, Bilbars adında iki oğlu vardı. İkincisinin halkın dilinde lakabı «Bilgiç» idi. Çocukluğunda çocuk felcine yakalanmış, yarı belinden aşağısı tutmazdı. Fakat bilgili ve kahraman idi. Bir araba yaptırmış, onunla savaşa gider ve asla boşa atmazdı. Bu iki kardeş Horasan'ı, Ürgenç'i zaptetti, Türkmenleri yağmaladı. Önceleri İlbars, sonra Bilgiç sultan oldular. Bunlar başarılarının sonucunda «Yurdumuzu Kızılbaştan temizledik» diye oğullarına «Gazi» ünvanını verdiler.

Sonra Yadigar Han'ın oğlu Sultan Hacı «Vezir» kentinde han seçildi. Sonra Hasan Kuli han oldu. Zamanında İlbars'ın oğulları Ürgenc'i kuşattılar. Kuşatma sırasında Ürgenc'de kıtlık başgösterdi ve eşeğin kellesi 40-50 tengiyeye çıktı. Dört ay sonunda Ürgenc düştü. Hasan Kulı Han'ı öldürdüler. Yerine Süfyan Han'ı han yaptılar. Bu kişi, Türkmenleri kendisine itaat ettirdi. Ve her yıl zekatlarını aldı. Burada bu devrede «vergi» deyimi zekattır. Bir yıl Türkmenler Han'ın tahsildarlarını kestiklerinden üzerlerine yürüyüp Türkmenlerden «İr Sarılar»la Horasan Saluri'lerini kestiler. Türkmenler «Büke» ve «cibin» (sivri sinek. «Cibinlik» bundan gelir.)den yazın Ceyhun Irmağı kenarından gider yüksek yerlere çıkarlardı. Ürgenc çevresi ekilmiş tarlaları ile pek güzel bir yerdi. Kaçabilen Türkmenler «Çutak» denilen bir sarp yere sığındılarsa da orası susuz idi. Han, Çutak'ı kuşattı. susuzluktan ölüme mahkum olan Türkmenler aksakallılarını burayı kuşatan Han ordusunun komutanı Aktay Sultan'a yolladılar. Aksakallılar ona, «Özbek» göreneğince baba ve ağabeyler en küçük oğulu severler. Ailenin en sevgilisi odur. Sen en küçüksün. Elimiz eteğindedir. Bizi affettirirsen and içeriz, oğuldan oğula, kızdan kıza size itaat ederiz» dediler. O da affettirdi. Fakat ölmüş adamların başı için adam başına bin koyun istedi. Öldürülenler 40 kişi idi. Türkmenler «Can baş üstüne!» dediler. 16 bin koyun İr Sarı, 16 bin koyun Horasan Saluru, 8 bin koyun Teke, Sarık ve Yumutlar verdiler. Bunların hepsi birden «Taşkı (Dışarıki) Salur» adını alırlardı. Bunlardan başka «İçgi Salurlar» (İçeriki) vardı. Bunlar da Han'a yılda 16 bin koyun,

bundan başka da bin 600 koyun vergi verirlerdi. Birinci vergiye «Berat Koyunu», ikinciye «Kazan Koyunu» derlerdi ki, bu sonuncu Han'ın sofrası içindi. Bundan başka nökerler de ayrıca «ondalık», yani onda bir oranında koyun alırlardı. Bu illerden başka Türkmenlerden Hasan İli, İğder, Çavuldur, Arabacı İli, Köklen, Adaklı illeri vardı. Adaklılar'a «Üç İli»de derlerdi. Bunlar da «Hızır İlinin Adaklısı», «Aliler», «Deveciler»dir. Tarımla uğraşırlardı. Bunlardan tarım ürününden «öşr-i şer'i» ve bazısından vergi olarak nöker de alırlardı.

Süfyan Han'ın ölümünden sonra yerine «Bucuga» Ürgenc'de han oldu. Buhara Hanı ile uğraştı. Bu iki hanlık hiç durmadan birbirinin ülkesini yağmalıyordu. İran'ın Şah Tahmasb'ı bu Han'la çağdaştır. Tahmasb'a ağabeyi Süfyan'ın kızını verdi.

Bucuga'nın ölümünde yerine «Avaneş» Han geçti. Bunun «Deyn-i Muhammed» Han adında yiğit bir oğlu vardı. O zaman Ürgenc gençleri Horasan'a gidip Kızılbaşları yağmalardı. Bu bir görenekti. Deyn-i Muhammed 19 yaşında iken kırk kişi ile atlandı. Esterabad'a kadar Horasan etekleri Ürgenc hükümdarlarının idi. Oralara «Dağ Boyu», Ürgenc tarafına ise «Suy Boyu» derlerdi. Deyn-i Muhammed yolda vergi toplamış olan vali Muhammed Gazi'nin bir beratdarına rast geldi. Elinden sürüsünü aldı. Bundan büyük bir fitne koptu. Deyn-i Muhammed Kızılbaşları vurup dönerken Muhammed Gazi'nin pususuna düşüp yakayı ele verdi. Eline zincir vurarak ve ayaklarını atın karnından bağlatarak babasına gönderdi. Adamları yolda Deyn-i Muhammed'e rast geldiler. Bekçileri kesip Deyn-i Muhammed'i kurtardılar... Ürgenc'e gelince Deyn-i Muhammed babası ile babasının karısı, yani Muhammed Gazi'nin siğili (küçük kız kardeşi) adlarına birer mühür kazdırıp, «Kız kardeşin hastadır, son gözle seni görmeği özlüyor» diye bir babası, bir de yine büyük üvey annesi ağzından iki mektup yazdırıp gönderdi. Kendisi arkadaşlarıyla çıkıp Gazi'nin yolunu bekledi. Fakat Gazi Sultan Ürgenc'e sağ salim girdi. Avaneş Han sabahleyin doğanla ava çıkmıştı. Gazi Sultan kız kardeşinin yanına gitti. Mektubunu söyledi. kadın ne hastalığının, ne de mektubun aslı olmadığını söyleyince Gazi Sultan korktu. Bu sırada Gazi'nin geldiğini haber alan Deyn-i Muhammed 50 kişi ile evi bastı, Gazi Sultan'ı yakalayıp öldürdü. Avaneş Han avdan dönüp işi anlayınca aklı başından gitti. Deyn-i Muhammed de nökerleriyle savuşup gitti. Sultan Gazi'nin kanın almak için akrabası Avaneş Han'ın üzerine yürüdüler; fakat Avaneş galip geldi, Vezir kentini zapt etti. Yine aynı sebepten Buhara Hanı Übeydullah Han, Avaneş Han üzerine yürüyüp Ürgenc'i zapt etti ve Avaneş'i öldürdü. İşte, Ebulgazi'nin dediği gibi, Deyn-i Muhammed'in edebsizliği yüzünden bir yurt alt üst oldu. Bunun üzerine kaçanlar hep Deyn-i Muhammed'in yanına toplandılar. Deyn-i Muhammed Adaklı Uruku'na «Ürgenc üzerine yürüyeceğini, yardım ederlerse kendilerine tarhanlık ve sol tarafından yer vereceğini, uruklarını Özbekler kadar saygın tutacağını, ileri gelenlerine nökerlik vereceğini» söyledi. Adaklılar önerisini kabul ettiler. Bu suretle Deyn-i Muhammed 3 bin kişi ile Hıyve üzerine yürüyüp orasını zaptetti. Ürgenc de eline geçti. Buna fena halde kızan Übeyd Han 40 bin kişi ile Deyn-i Muhammed üzerine yürüdü. Deyn-i Muhammed'in ancak 3 bin askeri

vardı. Askerleri "savaşamayız" dediler. Deyn-i Muhammed dinlemeyip atını sürdü. Beyler koşup önünü aldılar. Üç yüz kişi birden yükünüp, "Geçemezsin!" dedi. Deyn-i Muhammed cevap vermedi ve atını sürüp geçti. Atlanıp yine önüne geçtiler ve atlardan inip önüne durdular. Yine fayda etmedi. Üçüncü defasında Deyn-i Muhammed attan inip bir avuç toprak alıp gömleğinin yenine koydu ve, «Tanrım! Canımı sana, tenimi toprağa tapşırdım" dedi ve sonra beylere dönüp, «Ben öldüm. Sizin canınız benimkinden tatlı ise uruşa gelmeyiniz dedi. Askerleri heyecana gelip arkasına düştüler. Düşmanın geleceği yola iki taraflı pusu kurup bekledi. Gece, önünde kırk meşale ile düşman geldi. Tam ortaya gelince iki taraftan vurdu. Düşman ikiye ayrıldı. Öndekileri kesti. Bunlar hep beylerdi. Arkadaki asker kaçtı.

Kol Han Ürgenc'e han oldu. Zamanında Ürgenc'de pek bolluk oldu. Halk, «Kal Han han oldu, ekmek bir pula indi» derdi. Yerine Aktay, Vezir'de han oldu. Bunu kıçından kazık sokup çevire çevire öldürdüler. Süfyan Han'ın oğlu Yunus Han ata yurdu diye gelip Ürgenc'i aldı.

Bucuga Han'ın «Dost» adındaki oğlu han oldu. Dost Han derviş tabiatlı bir adamdı. Hıyve'de öldürdüler.

Bu olaylar 1558 tarihinde oldu.

Hacim Han, yani Hacı Muhammed Han'ı, Vezir'de han yaptılar. Adların sonuna bir «mim» harfi getirerek «Hacı»dan «Hacim», «İş»den «İşim», Nur Muhammed'in «Nurum», gibi adlar yapmak ora Türklerinin görenek lerindendir. Bu görenek bizde de vardır.

Din Muhammed Sultan'a «Nesay» ile «Ab-yurd»u verdiler. Din Muhammed rahat durur insanlardan değildi. Bir düziye Kızılbaşlara çapul yapıyordu. Bundan bıkan Şah Tahmasb Din Muhammed üzerine asker gönderdi. Alb-yurd'u aldı. O zaman İran hükümdarlarının başkenti Kazvin idi. Din Muhammed Kazvin'e gidip Tahmasb'ın huzuruna çıktı. Bıkmadı. Altı ay yalvardı; fakat geri alamadı. Hilekar Din Muhammed Şan Tahmasb adına bir mühür kazdırıp Ab-yurd Valisine hitaben, Din Muhammed Sultan'a siyürgal (armağan) ettik. Yarlığ (ferman) eline geçince kenti kendisine teslim et!» diye bir ferman yazdırıp bu mühürle mühürledi. Şah'ın ava gittiği bir zamanda bir gece atlanıp yola düştü. Kenti aldı ve kapıları kapayıp ne kadar Kızılbaş varsa kesti. Bunu haber alan Şah, büyük bir ordu ile Din Muhammed üzerine yürüdü. Din Muhammed kaçacak yerde Tahmasb'a karşı vardı. Şah ordusu, Meşhed'in kuzeyinde Karasu'da karargah kurmuştu. Din Muhammed doğru Şah'ın çadırına vardı. Şah'a söylediler. İnanmadı ve çadırdan çıktı. O anda Din Muhammed iğüsünü tutuyordu. (Ebulgazi'nin bu cümlelerini «Demazon» 'böğrünü öptü' diye tercüme ediyorsa da «iğü» başka anlamda olacak; fakat bulamadım.) Şah, bir elini Din Muhammed'in boynuna, diğer elini gömleğinin yakasından sokarak yüreğinin üstüne koydu. Yüreğinin alelade vurduğunu gördü. Yüzüne bakıp: «Din Muhammed! Yüreğin taşkan katı!» dedi. Din Muhammed'i hem affetti, hem de şölenle ağırladı. Ab-yurd'u da verip gönderdi. Buhara Han'ı Abdullah Han, Merv Şah-cihan'ı Yulum Bey ile savaşacaktı. Yulum, Din Muhammed'e, yardım ederse Merv'i vereceğini söyledi. Din Muhammed, askerinin atlarının kuyruklarına birer dal bağlattı. Bunu gören Buhara askeri bü-

yük bir ordu zanetti. Kaçıp Buhara'ya gitti. Bu suretle Din Muhammed Merv'i de aldı.

Din Muhammed Sultan 1553'de Merv'de öldü. Yiğit, cömert, nökerlerine karşı eli açık, fakat hilekar ve katı yürekli bir adamdı. Din Muhammed sağılığında mevcut iki oğlundan Ebul Muhammed'i «kalhan» (veliaht) yapmıştı. Bu sebeple halk ona «Ebulhan» derdi. Diğer oğlu Bayında Muhammed aptalca idi. Bu aptal bir gün babasına, «Benim yaşım Ebul Muhammed'den büyük. Ona han, oysa bana sultan diyorlar. Bunu sizin emrinizle mi söylüyorlar?» diye sordu. Din Muhammed söz bulamamıştı; fakat beylerinden ve Türkmenlerden pek güzel söz söyleyen ve pek akıllı olan Türümcü, «Hükümdarım bunun türesini ben vereyim» dedi.Din Muhammed izin verdi. Türümcü, Bayında'ya, «Siz dünyaya geldiğiniz zaman babanız sultan'dı. Ebul Muhammed ise babanız han iken dünyaya geldi. Bir adamın babası ne ise oğlu o olur». Bu sözü o ahmak doğru bulup susmuştur. Bundan şu anlaşılıyor: Henüz Türkler oralarda kendi millî unvanlarını Arap'ın «sultan»lığından yüce tutuyorlardı.

Yerine Ebul Muhammed Merv'de han oldu. Bu adam Kızılbaşları çapul ettiyse de Kızılbaşlar toplanıp vuruştular. Galip gelerek 10 bin Özbeğin kellesini ve tek oğlu olup askerinin komutanı Celal Sultan'ı kestiler. Ebul Muhammed buna çok üzülüp hastalandı. Hekimler, «Buna bir oğul gereklidir. Başka türlü iyi olmaz» dediler. Bu sırada Merv'de «Binice» adında bir çengi kadın vardı. Def çalarak, nakış işleyerek geçinirdi. Hiç evlenmemişti, ama işitinice, «Han beni bir akşam nakış için çağırtmıştı. Bana meyletti. Gebe kaldım. Bu oğlanı doğurdum» dedi. Beyler çocuğu alıp hekime verdiler. Han artık kimseyi tanımaz bir hale gelmişti. Hekim, çocuğu ve Han'ı çırılçıplak soyup çocuğu koynuna koydu ve yorganı üstlerine örtüp üç defa: «Bu senin oğlundur» dedi. Bunu böylece günde üç defa tekrarladı. Han günden güne iyileşti. Ve sonunda sağlığına kavuştu. Çocuğu kabul edip adını «Nur Muhammed» koydu. Sonradan bunun adı «Nurem» olmuştur. Ebulhan ölünce yerine Nur Muhammed han oldu. Bundan birkaç yüzyıl önce bilim ve uygarlık merkezi olan zavallı bu Türk Yurdu ne hale gelmişti. Şu olay ve hekimlik ile gayet iyi anlaşılıyor.

Nur Muhammed Han'ın zamanında Hacim Han'ın oğulları Ürgenc'ten gelip bir düzüye Merv'i çapul ettiler. Sebebi de Nur Muhammed'in bir lülü (lülü, orospu demektir) çocuğu olmasıdır. Nur Muhammed buna dayanamayıp Buhara'ya Übeydullah Han'a giderek Merv'i ona verdi. Übeydullah Han Merv'i aldı. Nur Muhammed Merv'den olduğu gibi, canından da korkmağa başlamıştı. Bir gece kaçıp Ürgenc'e Hacim Han'a geldi ve onunla beraber İran'a gittiler. Orada beş yıl kaldıktan sonra Übeydullah Han ölünce Nur Muhammed gelip Merv'i kendisini han yapmış olan Özbekleri kırıp Şartlarla Türkmenleri tuttu. Bu sırada bu uruklar arasında sürekli bir anlaşmazlık vardı. Şah Abbas gelip Merv'i kuşattı ve daha sonra ele geçirdi. Merv, Ab-yurd, Nesay ve Derun'a valiler atadı. Nur Muhammed'i de hapsetti. Nur Muhammed hapishanede öldü.

Bundan sonra Avaneş Han oğulları hanlık makamına çıktılar. Avaneş Han'ın sarı Mahmut adındaki oğlu ahmak ve ahlaksızdı. Bir gün

oturmuş, adamlarıyla boza içiyordu. Bir adam gelip düşman geldiğini söyledi. Herkes atına, o ise boza küplerine koştu. Kimse içmesin diye bıçakla küplerde ne kadar boza olduğuna işaret koydu ve ev sahibine teslim etti.

Avaneş Han'ın küçük oğlu Ali Sultan Nesay, Ab-yurd yani Dağ Boyu'nda, Ürgenç, Su Boyunda egemendi. Yazın yaylaklara çıkardı. Çapul yeri: Pil Köprüsü, Terşiz, Terbet, Cam ve Hergerd idi. 40 bin askeri vardı. Askerini defiere kaydetmiş, bunlara bu defiere göre yıllık bir ulufe verirdi. Bir piyade yılda 16 koyun alırdı. Bu koyunlar cizye olarak Türkmenler'den gelirdi. Yetişmeyen kısmına da Horasan'ı çapul ettirir, yağma edilen malın beşte birini vererek bütçesini kapatırdı. Şah Tahmasb bu Horasan çapulundan dolayı Ali Sultan üzerine bir ordu gönderdi. Ali Sultan'ın yanında ancak bin kişi vardı. Acemler pek çoktu. Ali Sultan o zamanın savaş tekniğini gösteren şöyle bir düzen yaptı: Gürgan Suyu'nun kenarı pek dik olan bir yerinde askerini yarım daire şeklinde beş kat olarak yerleştirdi ve arkasını ırmağa verdi. Cephesinin dışına at atlayamıyacak genişlikte dört hendek kazdırdı. Atlarını, develerini geniş olan yarım daire içinde ve sağlam bir biçimde bağlattı. Uruş başladı. İlerledikçe Acemleri mutluğa tuttular. Başı çıkamayınca Acemler döndüler. Yürüyüş halinde iken tekrar saf durmalarına fırsat vermeden atlıları ile vurup perişan ettiler. Acemler neleri varsa hepsini bırakıp kaçtılar. Acemlerden kurtulan az oldu. Ganimet o kadar bol idi ki, Sultan'ın İmrahoru, «Sultan'a gelen atların dokuzda birini alıyordum. Hisseme yedi yüz at düştü» demiştir. Irak'ı yağma niyetinde iken bir köydürgü («şirpençe» olacak) ile 1568'de Sığır yılında, 40 yaşında öldü.

Ali Sultan için Ebulgazi diyor ki: Kılıklı(*), ağzı temiz, terbiyeli, kahraman, cömert, bağışı bol, vefakar, boynu berk (kuvvetli) politikacı ve adaletli idi. Adaletine şunlar örnektir: Bir gün Horasan'a giderken tuğcusunun atı yok oldu (kayboldu). Atı ararken bir çadırın yanında bir koç başı buldu. Başı bir adam tanıyıp Sultan'a davacı oldu. Muhakeme sonunda hırsızlık ortaya çıktı. Ali Sultan hırsızı bir devenin semerine astırdı. Bir defa da bir falizin (kavun karpuz bostanı) yanında geçiyordu. Hizmetçisi iki kavun kopardı. Bostan sahibi Sultan'a şikayet etti. Hemen bir ağaç diktirip hizmetçiyi orada astırdı.

Ali Sultan'ın oğullarından Sancar Nesay'da han yapıldı. Sancar aptal idi. Beyler ahmaklığını halk anlamasın diye ancak haftada bir defa ortaya çıkarırlardı. İşleri kendileri görürler, «Sultan böyle emretti» derlerdi. Bazen de hizmetçiye öğretirler, hizmetçi gelip herkesin yanında «Sultan böyle emrediyor» diye yarlıklar söylerdi. Böylece bu deli 25 yıl hanlık edip soy bırakmadan öldü.

(*) **Kılıklı:** Burada «ahlaklı» anlamınadır. De Maisson da böyle tercüme etmiştir. Fakat «kılık» «kılmak» mastarından yapılmış olup, «iş» demektir. Uygur sivesinde «kılınc»dır. «Kutadgu Bilig»de böyle bir «iş» anlamındadır. «Kılıklı» «işgüzar» anlamında olsa daha uygundur. Bizim «kılık ve kıyafet»deki «kılık» da «iş» anlamına olmalıdır. Oysa biz «şekil», «biçim» anlamında kullanıyoruz. (Toker Yayın Komisyonu)

Bunun ölümünden sonra Aktay Oğulları hanlık etmeye başladılar. Bunlardan Polat Sultan apdal bir adamdı. Hiçbir şeye yaramazdı. Kadınların bile eğlencesiydi. Bir gün Abdullah Han Ürgenc'e saldırmış ve kenti kuşatmıştı. Gençler çıkıp vuruşmaya gidiyorlardı. Bu da gitti. Kendisine «sen gelme!» dedilerse de dinlemedi. Nihayet sıkıyı görüp içeri kaçtı ve haremlerine kahramanığını anlatmaya başladı. Haremi Aziz Hanım, yanındaki kadınlardan utanıp, «Koyun! Sus, yeter!» dedi. Polat sultan öfkelenip, «Orada söylenip durma mekecen!» dedi. «Mekecen» Türkçe yaban domuzunun dişisidir. Hanım da «Mekecenin kocası kabandır» cevabını verdi. «Kaban« Türkçe yaban domuzunun erkeğidir. Türkçe yaban domuzunun genel adı «algazın»dır. Polat Sultan karısından korkup kaçtı. Kaçarken de düşüp biçik (sak kemik)i kırıldı.

Bunlardan Polat Sultan'ın kardeşi Timür Sultan da aklı az bir adamdı; fakat kahraman ve adaletli idi. Bu adam hiç kimseye konuk olup yemeğini yemezdi. Bir sefer sırasında bir beyi yemekler hazırlayıp evine davet etti ve çok yalvardı. Buna cevabı arkasındaki kiş (ziplin) bir kürkü çıkarıp armağan etmek oldu. Sebebi şu idi: Bir gün on beş yaşında iken birkaç adamıyla geziyordu. Biri evine davet edip bir koyun kesti. Yediler ve koyunun oçasını (bir omuz, ki Türklerde etin en iyi yeri olup misafire verilir) alıp babasına getirdi. Babası, «Bu nedir» dedi. o da anlattı. Babası Timur Sultan'ı yatırıp tam yüz kırbaç attı. Ve, «Ben elli yaşıma geldim, hiç kimseye konuk olmadım. Sen on beşinde birinin koyununu yedin. Yirmiye gelince halkın yılkısını (at) yersin. Nökerlerin de senden gördüklerini yaparlar" dedi. Timur Sultan bu dayaktan al kan içinde kalmıştı. Kanlı elbiselerini birkaç gün çıkarmadı. Bundan böyle de kimseye konuk olmadı.

Bunlardan Mahmut Sultan, Aktay Han'ın ikinci oğludur. Akıllı, ahlaklı, cömert, mert bir adamdı. Okuyamaz ama aklından hesap yapardı. Şeyhlerin sohbetine düşkündü.

Hacim Han (Hacı Muhammed Han) da Aktay Han'ın oğludur. 1524'de dünyaya geldi. Hacim Han Ürgençde Yunus Han'ın oğlu Kasım Sultan'ı, İş Sultan'ı, Hıyve'de Dost Sultan'ı öldürüp «ak giz» (keçe)e oturdu. Yani han oldu. Bu sırada 39 yaşında idi. (1557-Yılkı (at) yılı. Binlerle evlek Özbekler etrafına toplandılar. «Evlek» Türkçe «aile» demektir. Anlamı da çok güzeldir. Bu kişi bu sırada Havarezme birkaç sefer yaparı Buhara Hanı Abdullah Han ile uğraştı. Abdullah Han'ın ikinci seferinin sebepleri şunlardır:

1- O zamanlar Rum Hükümdarı (Türkiye Halifesi), Abdullah Han'ın ününü duymuş, Şeyhoğlu'nun yani İran Şahı I. Abbas'ın ortadan kaldırılması için Abdulah Han'a ittifak etmek için Salih Şah adında bir elçi göndermiştir. Elçi Hind yoluyla Buhara'ya üç yılda gelmiştir. Han'dan armağanlarla dönüp Ürgenc, Mangışlak, oradan bir gemi ile Şirvan'a gidecekken Ürgenc'de Havarezm Hanları tarafından soyulmuştur.

2- O zaman Şirvan Rumeli (Türkiye elinde idi. Buhara tüccar ve hacıları Kızılbaş yurdundan geçmemek için Ürgenc, Mangışlak ve Hazar Denizi yoluyla Şirvan'a geçiyorlardı. Bunlardan bir kervan Hiyve'de Polat Sultan'ın büyük oğlu Baba Sultan tarafından soyuldu. Bu kervanın

başı Hacı Kutas idi. Gelip Abdullah Han'ın önünde yükündü ve olayı anlattı.

3- Nur Muhammed Han, Abdullah Han'a sığınmıştı.

Bu sırada çin (Türkçe «sadık, doğru» demektir), yalan sözler söylendi; Ürgnec Özbeklerinin ağzı ala oldu (aralarında anlaşmazlık çıktı). Bir kısmı, «Abdulah Han'la vuruşmalı», bir kısmı, «Abdullah Han tarafından geçmeli, büyüklerimiz beyi, diğerlerimiz nökerleri oluruz» dedi. Nihayet Muhammed Han Özbekleri Hazret-i Pehlivan'ın (Palvan Ata olacak) türbesine götürüp ittifakla hareket edeceklerine dair Kur'an'a el bastırarak yemin ettirdi. Fakat yemin de aralarında bir güvenlik sağlayamadı. Muhammed Sultan'ın dört oğlu ile sadak (ok kesesi) taşıyacak çağa gelmiş iki torunu vardı ve yanında idiler. Hiyve'yi uygun görmeyip Vezir'de toplanmayı önerdiler. Arabalarla düğüne gider gibi yola koyuldular. Arabaların sonu ancak kuş (öğle)den sonra kale kapısından çıkabildi. Hasırlarını arabalara yüklemişler, tavuklarını bile yanlarına almışlardı. Abdullah Han'ın komutanı Hocam Kulı Hiyve'ye girdiği zaman bu arabaların sonu henüz Hiyve Kalesi'nden çıkmıştı. Bunlar «Kuş Beyi» Hocam Kuli'nin kente girdiği haberini aldılar. Bu sırada buradaki Türkler bir ordunun karargahına «kuş», komutanına «kuş beyi» diyorlardı. Hocam Kulı yetişip bu katarı vurdu. Herkes kaçıştı. Büyük bir yağma yaptılar. Abdullah Han Hiyve'den gelip Vezir'i de kuşattı. Divan Beyi Muhammed Baki, Pervanecisi Dostum Argun Sultan'ı, daha bir takım beyleriyle kale'ye gönderdi. «Pervaneci» sadrazamımız gibi bir memurluktur. Selçuklular'da da vardı. Bunlar Kale'dekilere Abdullah Han adına, «Biz akrabayız, aramızda kan davası yok. Baba Sultan'a kızıp gelmiştim. O da gitmiş. Mesele kalmadı. Gelip beni görsünler!» dediler. Kuşatma altında olanlar bunlara kendilerine bir şey yapılmayacağına dair and içirdiler ve teslim oldular. Abdullah Han Buhara'ya döndü. (1620-Yılan Yılı). Beraberinde Havarezm türelerinden otuz kadar türeyi Buhara'ya götürmüştü. Bir günde hepsini Sağraç Vilayetinde kestirdi. Abdullah Han Havarezmlilere her kara yaman (kişi başına 30 tenge) vergi koymuştu. Veremeyenlerin vergisini kefillerinden aldı. Bir kısım halk oğlunu, kızını satıp vergisini ödemişti.

Havarezm Hanlarından Hacı Muhammed Han Kazvin'de I. Şah Abbas'a sığındı. Şah buna saygı gösterip, kol kavuşturarak defalarca, «Hoş geldin, yahşı geldin, Han Baba!» dedi. Sevinç Muhammed sultan ise «Kafir içinde duramadım!» deyip iki oğlu ile İran'dan Türkiye'ye gitti.

Hacı Muhammed Han Şah Abbas'ın yanında üç yıl kaldı. Oraya Yılan Yılında gelmişlerdi. Koy (koyun) yılında yalturak (Türkçe «kuyruklu yıldız»dır) doğdu. Biraz sonra Hacı Muhammed Han Irak'dan Şah Abbas ile geldi. Türkmenler gelip: «Bizim kümüğümüz (yardım) ile Hiyve ve Ürgenç'i al! Şah'a danışma!» dediler. Hacı Muhammed Han razı olmadı. Hacı Muhammed'in iki oğlu Arap Muhammed Sultan, Muhammed Kulı Sultan ve diğer türelerden bir kısmı kızıp gittiler. Hacı Muhammed Han Şah'a işi anlattı. Şah, «Abdullah Han diri oldukça yurt dilemek olmaz. alırlarsa bile sonra başlarına da üste verirler. Benden izinsiz gittiklerinden şimdi onlar oyalurlar (utanırlar; ar ederler). Sen, Han Baba, arkalarından git. Söyle de oyalanmasınlar, korkmasınlar, kaytup gelsinler

(dönüp gelsinler)» dedi. Hacı Muhammed yalın ata binip arkalarından yetişti. Bir kısmı igardılar (sözünü dinlediler), bir kısmı igarnadı. Bu kelime «ige» (sahip) aslından gelip «saltanatı tanımak» anlamındadır. Tanımayanlar gidip geldiklerini yaptılar. Kaleleri aldılar. Develerine aşlık (yiyecek) buldular. Hacı Muhammed Han Ürgenç'i zapt etti. Bunun üzerine Abdullah Han Ürgenç'e üçüncü seferini yaptı.

Abdullah Han'ın kelte (derisi kaplan rengi) atlı birkaç çaparı gelip Huzaresb'i aldı. Abdullah Han Gerdiş'de doğanla ördek avı yapmakla meşguldü. Komutanı Hocam Kulı da Ürgenç üzerine yürüdü. Abdullah Han da arkasından geldi.

Hacı Muhammed Han'ın küçük oğlu Muhammed Kulı Sultan kahraman, atkucu, doğuşlu bir gençti. Muhammed Kulı babasına: «Siz Ürgenç'de ağabeyimle kalın, ben Huzaresb'e gideyim» diyerek yola çıktı. Fakat düşmana tesadüf etti ve abluka altına alındı. Ablukayı yarmayı başardı. kayınbabasının yanına gitti. kayınbabası Angut Mirzası «Küçük» kendisini Ruslar'a teslim etti.

Muhammed Kulı Ruslar'ın elinde öldü. Bu haberi alan Hacı Muhammed, oğlu Arap Muhammed ile Ürgneç'den kaçtı. Yine Şah'ın yanına Kazvin'e gitti.

1597'de Tavuk Yılı'nın ayağında (sonunda) Abdullah Han öldü. Bu haberi alan Şah Abbas ordusuyla Bistam'a geldi. Hacı Muhammed Han, oğlu Arap Muhamed Han ile beraberinde on beş kişi olduğu halde Esterabad'a geldi. Aylardan Sertan içi (Haziran) idi ve çok sıcaktı. Gölgede dinlenmek için attan inmişlerdi. Birtakım atlılar ortaya çıktı. Bunlar nökerleri idi ve Nayman Urukundan idiler. Tutsak olmuşlardı. Şimdi Han'ın geldiğini haber almışlar, kaçmışlar, Han'ı arıyorlardı. Kendisine katıldılar. Hacı Muhammed Han varıp ve Ürgenç ve Vezir'i aldı. Abdullah Han'ın ölümünü öğrenen ve Türkiye'ye kaçmış olan Hacı Muhammed'in büyük oğlu da geldi. Hacı Muhammed Han Vezir'i büyük oğluna, Hiyve'yi Arap Muhammed Sultan'a verdi. Kendisi de Hiyve'de oturdu. 1602'de (Pars Yılı sonunda) 83 yaşında öldü. Yerine oğlu Arap Muhammed Sultan Han oldu.

Arap Muhammed Sultan, oğlu İsfendiyar Sultan'a Huzaresb'i verdi. Zamanında Urus Kazaklarından bin kişi Ürgenç'i bastılar. Han dışarda olduğu için kentte asker yoktu. Kazaklar bin kişi öldürdüler. Bin oğlan, bin kız ve birçok eşya aldılar. Bu eşyayı bin arabaya yüklediler, kalanını yaktılar ve gittiler. Bunu haber alan Arap Muhammed, Kazakların geri çekilme hatları önünde çip (metris, "savaşta korunmak üzere yapılan toprak tümsek, siper" demektir) yaptı ve bekledi. Amacı Rusları Su Boyu'na varmaktan menetmek ve susuz bırakmaktı. Yoksa suya varırlarsa hendek yapıp Rusyla'dan yardım getirtirlerdi. Rusların suları bitti. Tutsak kız ve oğlanları kesip kanlarını içmeye başladılar. Feci canavarlık! Beşinci günü kan da bitti. Yedinci günü genel bir piyade saldırısıyla küren (toprak siper)in içine girdiler. kazakların işini bitirdiler.

Kazaklardan sonra Kalmuklar geldiler. Kalmukların ilk ortaya çıkışı idi. Bunlar Havarezm'i yağma ettiler. Kalmuklardan sonra tekrar Kazaklar geldiler. Bu sırada Havarezm'de Uygur ve Çağatay urukları da

vardı. Bir defa Naymanlar, bir defa da Uygurlar kendisine suikast yaptılarsa da başarılı olamadılar. Kalmuklar ikinci defa yine geldiler. Yağmalayıp gittiler.

Arap Muhammed Han'ın yedi oğlu vardı. En büyüğü İsfendiyar han idi. Diğerleri sırası ile Habeş Sultan, İlbars Sultan, Ebulgazi Bahadur Han, Şerif Muhammed Sultan, Havarezmşah Sultan, Oğan (eski Türkçe'de «tanrı», «ateş» demektir. Halen Bulgar dilinde vardır) Sultan'dır. Bahadur Han'ın annesinin adı Mihribanu Hanım'dır. Bu kadın Yadigar Han soyundan idi. Demek Ebulgazi babadan da, anadan da Yadigar Han soyudur.

Habeş Sultan'la İlbars Sultan babalarına isyan ettiler. Ebulgazi, «Ben işik (eşik-atabe)e varmıştım. Babamın ulu beylerinden ve Uygurlardan Kurban Hacı gelip babamı asilerin yanında çok asker var diye korkuttu» dedi. Han, Ürgneç'i bırakıp Hiyve'ye kaçtı. Nihayet birtakım beyler araya girip bunlara Han'dan Vezir'i alıverdiler ve barıştırdılar. Bir müddet sonra İlbars askeriyle Hiyveye gelip girdi. Arap Muhamed Han «Riş Taban Ata» da bulunuyordu. Yanında ancak 30 uruşgu (savaşçı) vardı. Babasını yakalatıp getirtti. Ve bir eve hapsetti. Mallarını elinden aldı. Yani İlbars «Çapul olursa babanı da çap» diyen Türk meselini de güzelce yaptı. Ebulgazi ile beraber diğer oğulları asker toplayıp İlbars üzerine varmak istedilerse de «aksakallılar» razı olmadı.

Çünkü onlar, «Biz onun üstüne varırsak babanızı öldürür» diyorlardı. İlbars Vezir'e gitti. Arap Sultan Muhammed de oğullarının yanına vardı. Bu sefer hepsi birden İlbars üzerine yürüdüler. İlbars kaçtı. Evini, avulunu çaptılar. Ebulgazi İlbars'ın öldürülmesini babasına söylediyse de razı olmadı. Bu sır açığa çıkınca İlbars Ebulgazi'ye düşman oldu. Biraz sonra Han, Ebulgazi'nin sözünü tutmadığına pişman olup İlbars üzerine yürüdü. Ebulgazi babasına kendisinin daha önce gidip İlbars asker toplamadan onun illerini kendi tarafına almak önerisini yaptı. Babası, «Sana bu sözleri öğreten gidi (boynuzlu, pezevenk demektir) akılsızca söylemiş, Git, ordunu al, yanıma gel!» cevabını verdi. Nacar Han'ın dediği oldu. İlbars bunları karşılayıp bozdu. Arap Muhammed Han yakalandı. İlbars babasının gözlerini çıkarttırdı. Zavallıyı iki küçük oğlu ile Kum Kalesi'ne hapsetti. Ebulgazi Buhara'ya kaçtı. İsfendiyar Sultan kaçıp Büyük Şah Abbas'a (Birinci Abbas) sığındı. İlbars bir yıl sonra babasını iki küçük kardeşiyle ve İsfendiyar'ın oğullarıyla beraber öldürdü. Yalnız Ogan Sultan'ı, «Bunu da ağabeğim öldürsün» diye Habeş Sultan'a gönderdi. O da zavallıya acıyıp, onu Urus hükümdarına gönderdi. Ogan Rusya'da otuz yıl yaşadıktan sonra zürriyetsiz olarak ölmüştür. Bu «Urus Hükümdarı», Rus Çarı Mihail Feodoroviç'dir. Ogan'ı, karısı Hacım Sultan'ın kızı Altun Hanım Kasimof'da yaptırdığı bir türbeye gömdürmüştür.

Görülüyor ki, Ruslar Orta Asya işlerine karışmaya, bu sahnede görünmeye başlamışlardır. Demek bu Türk Yurdu'na Rus saldırısı 300 yıl öncesinden başlamıştır.

Şah Abbas, İsfendiyar Sultan'ı bir askerler yurdunu almak için gönderdi. Herkes İsfendiyar'ın tarafına geliyordu. Bakırgan'da Seyyid Ata soyundan Nazar Hoca adında yalancı, dünya nimetlerine düşkün, hileci

bir adam vardı. İsfendiyar'ı aldatıp üç-dört yüz kişi ile bu halkın gideceği yol üzerinde su kenarına bir hendek kazdı. Geçenlerin bir kısmını sözle, bir kısmını zorla geri çevirerek kendisine uydurdu. Bu cahil insanlara, *«İsfendiyar sizi perişan eder. Sözüm yanlış ise Tanrı'nın Kelamı beni çarpsın» der, onların önünde Kur'an'ı öperdi. Ebulgazi ne güzel söylüyor: «İsfendiyar'a gelen adamların hepsini bu yalanlarla kendi tarafına aldı. Karayamanlar yılkı ve sığırdan başka ne bilir? Bir Aksakal seyyid her gün onlara yüz kere Kur'an'a yemin edip, ben sizin hakkınızı yemem' dese kim inanmaz!».* Cidden bu sözler o zaman Orta Asya'nın halini, halkın cehlini, Orta Asya'da birçok yüzyıldan beri Türk'ün başının belası olmuş olan sürü sürü seyyidlerin soysuzluğunu ne güzel göstermektedir.

İsfendiyar Sultan yapılan uruşta (savaşta) bozuldu ve Mangışlak'a kaçtı. Oradan kendisine katılan 3 bin Türkmenle gelip Ürgenç'i aldı ve hendek kazdı. İlbars İsfendiyar'ın üstüne geldiyse de mağlup olup yakalandı. İsfendiyar Sultan, İlbars'ı öldürüp baba ve kardeş katiline, bir Türk Yurdu'nun şirâzesini bozup halkını kırdıran câniye cezâsını verdi. Habeş Sultan kaçıp Sir Suyu kenarında oturan Karakalfak'a (Karakalpak) sığındı. Orada durmayıp evvelce adam etmiş olduğu Mangut mirzâlarından Şanik Mirzâ'ya gitti. O da kendisini tutup İsfendiyâr Sultan'a gönderdi. İsfendiyâr, Habeş'i de öldürttü.

İsfendiyâr Sultan Han H. 1032'de Tonğuz Yılında han oldu. H. 1048 Yılkı Yılı'nın başında öldü. 16 yıl pâdişahlık etmiştir.

Yerine Ebûlgazi Bahadur, han oldu.

EBULGÂZİ BAHADUR (BANADIR) HAN

Ebulgâzi, Havârezm yahut Hiyve Hanlarının en büyüğü, en meşurudur. M.1605, H.1014. "Tavışkan" (Tavşan) yılında rebiülevvelin on beşinde bir pazartesi günü Ürgenc'de dünyaya gelmiştir.

Ebulgâzi dünyaya gelmeden otuz yıl önce Amû Suyu mecrâsını değiştirmiş, eski geçtiği yerleri çöl haline koymuştur. Havarezm ahâlisi bu esnada Rusya'ya ticarete giderlerdi. Bunları Rus Kazakları tutup içlerinden Türkistanlı olan birini kendilerine kılavuz yaparak Ürgenc'e geldiler. Şehri bastılar. Ebulgâzi diyor ki: "Ne olacak, bu Türkistanlı ecnebidir. Onlara elinden gelen yardımı yaptı. Ürgenc'in askersiz olduğunu söyledi. İlk Kazak bir kasaba hücum etti. Kasap kazağı başka birisi zannedip: "Ne yapıyorsun, leskeş(pezevenk) Ermeni?!" dedi. Yani pek gafildiler. Bu söze göre Ermeniler o vakit ticaret için oralara gidiyorlardı. Fakat Türkler onları o vakit de, orada sevmiyorlar, böyle sözlerle karşılıyorlardı. Kazaklar ahâliyi kesmişler ve istedikleri gibi çapul yapmışlarsa da, Gâzi'nin babası gelip Kazakları bir tanesi kalmayıncaya kadar kırmıştı. İşte bu Kazak vak'asından kırk gün sonradır ki, Ebulgâzi dünyaya gelmiştir. Bu sebeple babası kendisine, bu çocuğun ayağı uğurludur diye, "Ebulgâzi" adını koymuştur.

Kendisine göre Ebulgazi'nin seçeresi Cuci Han vasıtasıyla Cengiz Han'a, Tümene Han'a, Dötümen Han'a, Alanguva'nın babasız oğlu Budancır Han'a ve Alanguva'ya varır. Buradan da Burtaçina (Börteçine) ya

dayanır. Oradan da Ergenekon'da geçen ve adları tarihe geçemiyen hükümdarlarla Kıyan Han'a gider. Burdan da Oğuz Han'ı bulur. Nihayet daha ileri yürüyerek Tütek, Türk Yafes vasıtasıyla Hazret-i Nuh'a dayanır.

On altı yaşında evlenmiş, altı ay sonra babasıyla beraber İlbars üzerine yapılan seferde sağ kola komuta etmiş, savaşta altında üç at ölmüş, kaçarken bir ok gelip çene kemiğini parçalamıştır. Ağzı kan dolu ırmağın kenarına gelip suyu geçmek teşebbüsünde iken yarın üstüne gelen İlbars askerlerinden bir birlik kendisini atkulamaya (yaylım ateşi) başlamışlar. Ebulgazi savutunu (zırhını) eğerin kaşına takmış, kendisini suya atmış. Dizgininden çekerek atını da suya sokmuş. Ebulgazi'nin henüz daha at yaldadığı (at yaldamak: atla yüzerek suyu geçmek) yokmuş. Fakat o aralık, bir ihtiyarın sözü hatırına gelmiş. İhtiyar şöyle demiş: «Düşmandan kaçarken sudan geçmek lazım gelse, at buruna ve kulağına kadar batsa, bir ayağınızı atın ağrısından kuyruğunun altına, bir ayağınızı da üzengide bırakın. Kendiniz dik durun. Bir elinizle eğerin arka kaşına yapışın, bir elinizle de atın dizginini yukarıdan tutun. Böyle yapılmazsa at, elbiseli ve zırlı bir adamı sudan geçiremez.» Hemen böylece yapmış, at o anda hemen döşüne (sırtına) kadar sudan yukarı çıkmış ve ok gibi yürümüş, Ebulgazi'yi sağ olarak karşı kıyıya götürmüş.

İsfendiyar Han, Türmen taraftarı, Uygur ve Nayman aleyhtarı idi. İsfendiyar Han, bir gün kentte carlatıp Uygur ve Naymanları kıracağını halka bildirdi. «Carlamak», Türkçe «tellal çağırtmak» demektir. O, bu işi yapınca bunlar da Özbekleri kırdılar. Bu esnada yirmi iki yaşında olan Ebulgazi, kardeşini atıp yerine geçmek niyetinde olduğundan, İsfendiyar Han'ın elinde idi. Özbekler, Ebulgazi'yi kurtarmak istiyorlardı. Bir yolunu bulup kurtardılar. Ebulgazi, Ürgenç'e geldi. O zaman Ceyhun Irmağı'nın mecrasını değiştirmesinden Ürgenç çöl halinde bulunuyordu. İsfendiyar zulüm ve şiddeti, daha sonra Özbekler'e de uyguladığından onlardan bir kısmı da Ebulgazi tarafına geçtiler ve Türkmen kırmak planı düşündüler. Ebulgazi ile birlikte Hiyve üzerine yürüdüler. Hayka Arkı kenarında Taşköprü denen yere konup, orada birkaç aç ve arık (zayıf) Türkmeni bulup kestiler. Sartlara dokunmadılar. Bunu haber alan Hiyve Türkmeni Ebulhan ve Mangışlak Türkmenlerinden yardım alıp geldi. Savaş başladı. Çarpışma çok uzun sürdü. Galip, mağlup belli olmadı. Sonunda barışıldı. İsfendiyar Han bunlara birşey yapmayacağına and içti. Ebulgazi tarafı da and içti. Ayrılıp gittiler. Türkmenler oradan gidip Sartları yağmaladılar ve ulça (ganimet)yı bölüştüler.

Bu esnada Özbekler artık bu yurt bize yurt olmaz diye dağılıp, her biri bir tarafa dağıldılar. Yalnız kalan Ebulgazi de, Türkistan Hanı İşim Han'ın yanına gitti. O da kendisini alıp Taşkent'te bulunan Mehdi Sultan oğlu ve Kazak Kanı Tursun Muhammed Sultan Han'a götürdü. Biraz sonra İşim Han, Tursun Han'ı öldürdüğünden Ebulgazi Buhara'ya geçti. Bunu haber alan Türkmenler kendisini yurda davet ettiler. O da Hiyve'ye Türkmen içine gitti. İsfendiyar Han Huzaresb'e çekildi. Askerle gelip Ebulgazi ile uğraştı. Fakat üstünlük Ebulgazi'de kaldı. Sonra barış

yaptılar.

Bu sırada 200 Özbek aile Buhara'dan Havarezm tarafına geçmişti. İsfendiyar Han, Türkmen ulularını çağırıp, bunları Ebulgazi getirtmiş, dedi. Bu suretle Türkmenleri Ebulgazi'den çevirip kendisine bağladı. Türkmenlerle gelip habersiz duran Ebulgazi'yi yakaladı. Kızılbaşlara verdi. O zaman Şah Abbas ölmüş, yerine torunu Şah Safa hükümdar olmuştu. Ebulgazi, Hemedan'da Şah'a teslim edildi. O da onu İsfahan'a gönderip bir ev ile her yıl 10 bin tenge verdi ve kaçırılmamasını da tembih etti. Ebulgazi burada on yıl kaldı. Kaçmak için muhafız Aceme bin tengelik bir berat verip betkarmesini (bozdurmasını), bununla kendisine bir dedek (tutsak hizmetçi kadın) satın almasını söyledi. Acem gidince at pazarından sekiz at aldı. Yanında üç adamı vardı. Biri Türkçe ve Farsça bilirdi. Onu bey, birini, destar havancı, diğerini hizmetkar kıyafetine soktu. Kendisi de seyis elbisesi giydi. Gece atlara binip kale kapısını da açtırıp firar ettiler. Ebulhan dağında oturan Türkmenlerden Teke urukuna gitti. Orada iki yıl kaldıktan sonra Mangışlak Türkmenlerine gitti. Kalmuk hükümdarı Ebulgazi'yi yanına çağırdı. Bir yıl orada bıraktıktan sonra Ürgenç'e öz yurduna yolladı (1642, Yılan yılı). Ürgenç'e geldiğinden altı ay sonra İsfendiyar Han öldü. Ebulgazi onun ölümünden bir yıl sonra Han atandı (1644, Koyun Yılı başı).

Ebulgazi, han olduktan sonra Türkmenlerle tekrar düşman olup Hiyve'yi iki defa yağmaladı. Türkmenlere bu sırada yaptığı bir savaşı Türk savaş tekniği tarihince mühim olduğundan naklediyorum: Türkmenler bin kişi idi. Bunların 800 kişisi savutlu ve kuyaklı idi. Ebulgazi'nin sadece 120 sadaklısı, 200 de ihtiyar, sakat, çocuk gibi at tutan silahsız adamı vardı. Ebulgazi orada bulunan büyük bir arkı geçip, arkı sağ kola almak üzere saf düzdü. 60 kişi ile beraber atlardan inip piyade oldu. Sadaksız olan 200 kişiyi top yasa kıldı. Yani merkeze koydu. 20 sadaklı (ok kesesi olan, yani silahlı)yı iraul (yani öncüsü) yaptı. 20 sadaklıyı sağ kolun önüne koydu. Silahlılarından 20 multukçu vardı. (Multuk bir çeşit tüfektir). Onları da piyade yaptı ve yanına aldı. Bir kısmını da hendeğe sakladı. Ebulgazi'de yalnız beş zırhlı asker vardı. Bu tertip bittiği sırada düşman yetişti. Çokluğuna güvenerek Ebulgazi gibi bölük bölük olmadı, piyade olmadı. Yalnız bir bölük halinde «kaz kanadı» düzeni aldı. Galiba bu taktiğe şimdiki askerlerimiz Avrupalılardan alarak «yelpaze» diyorlar. işte Türkler'de terim mevcut.

Önce düşmandan beş yiğit Ebulgazi'nin irauluna saldırdı. Bunlar «Tayma Bahadır, Tayma!» diye bağırıp Ebulgazi'nin bir iki yiğidiyle sançıştılar (kargı ile vuruşmak) ve döndüler. Onlardan sonra on beş kişi saldırdı. İraul onları da kaytardı (geri püskürttü). Sonra yüz kişi çaptı (saldırdı). Bu yüz kişi daha gelmezden önce iraulkaçtı, piyade içine girdi. Piyadenin aldı (cephesi) Ebulgazi idi. Düşman 30 adım yaklaşınca Piyade onları oka tuttu. Bu anda arkın içinde multukçuların bir kısmı bu 100 kişiyi, bir kısmı da düşmanların yasa vınu (bütün gücünü) ve kuşdak (karargahı)ını aktuladı (yaylım ateşi). Saldırı birliği, safı bozamadan kaçtı. Ebulgazi ordusunu yavaş yavaş ilerletti. Sağ böyrekçi (bir kolun açık cenahına konan küçük muhafız birilğidir)yi, sol böyrekçiyi, iraulu önünde topladı. Düşman atlısını oka tuttu ve ilerlerdi. Bu esna-

da multukçulara düşman tuğunu ateş altına aldırdı. Düşmanın safı bozuldu ve kaçtı. Arkasından izleyip tutsak alacak atlısı yoktu. Ebulgazi «düşman kaçarken bakakaldık!» diyor. Ebulgazi atlanıp Taşköprüye geldi. Oraya evvelce koymuş olduğu almanları bulamadı. Çağatayca kitaplarda bazen «alman», bazen «alaman» tarzında yazılan kelime Türkçe asker demektir. İlerleyip gemilerinin durduğu yere geldi. Bu almanları orada ganimetleriyle, bu ganimetlerden kebap yapmış, yerken buldu.(*) Oradan kalkıp evine geldi. Buhara Hanı Nadir Muhammed Han bir ordu gönderip Havarezmi çaptı. Bunun üzerine Ebulgazi gelip yine Hiyve'yi kuşattı. Buhara'da Han'ı öldürmüşlerdi. Buhara ordusunun komutanı ve askeri kaçtı. Ebulgazi Hiyve'ye girdi ve öz yurduna sahip oldu. (1644, Tavuk Yılı başı). Türkmen Aksakallarını toplayıp affettiğini ilan etti ve onları «Hezaresp» (ulu aş, büyük şölen)ye çağırdı. Deve ayranı ve katık (yoğurt) getirmelerini de tenbih etti. Türkmenler kavuşa yığılınca (randevuya toplanınca) hepsini kesti. 2 bin kadar Türkmen öldü. Oradan avullarını basıp oğullarını ölçe ve tutsak alıp Hiyve'ye döndü. Bundan sonra Tajan, Bamı Burma'ya gidip oradaki Türkmenlerini de kırdı.

1648'de Sığır Yılı'nda Kalmuk'un Kuşut uruğundan Güldalı'nın deveci tapşıları gelip Kat taraflarını çapul ettiler. Ebulgazi onları tepeledi.

1651'de, Tavşan Yılında Türkmenler'den «Etrek Kürgen» denilen ırmak kenarında oturan Bayrac Uruğu'nun üzerine 10 bin kişilik bir ordu ile yürüdü. Fakat bu ordu açlıktan kırılıp 400 kişi kaldı. Buna rağmen Bayrac'ı bulup işini bitirdi ve ganimetle Hiyve'ye geldi. Bu sırada Kalmuklar yine Hezaresb'i çapul ettiler. Ebulgazi yetişip bunları sıkıştırdı. Kalmuklar felaketi anlayıp, «Top durursak bir tanemiz kurtalamayacak. Bölünüp dağılalım. Oralımız (bahtlı olan) kurtulur, imkaklımız (bedbaht) ele düşer» dediler. Dağılıp kaçtılar. Bir kısmını yakaladı ise de, bunlar kılıçlarını boyunlarına asıp Han'ın huzuruna geldiler ve «yanlışlık oldu» diyerek af dilediler. Han da: «Sizin atalarınız bize fenalık etmezlerdi, yanlışlık olmuş» diyerek onları affetti.

Buhar Hanı'nın evvelce Ebulgazi sülalesinden otuz şehzadeyi öldürmesini bir türlü unutamıyordu. Bu sırada Buhara Hanı Abdülaziz Han'ın Belh'i almaya kalkıştığını işitti. Hemen Buhara üzerine sefer etti. (1653, Koyun Yılı.) Buhara civarını çapul edip, birçok tutsak ve ganimetle döndü. Tekrar Buhara üzerine yürüyüp üç-dört bin kişilik bir kuvvetle Abdülaziz Han'ın 60 bin kişilik bir ordusunu bozdu. Kaçan askerin bir çoğu ırmakta boğuldu. Abdülaziz Han yaralı olarak suyu yüzüp kaçabildi.

Artık Ebulgazi Han ihtiyarlamıştı. Birgün Hiyve'de beyleri toplayıp, «Yaşım altmışa yetti. Şimdiden sonra müslümana dokunmanın anlamı yoktur. Bir sebeple kavga çıkup uruşdukça Tanrı daima beni başarıya ulaştırdı. Artık kalan ömrümü Tanrı'ya ibadetle, Kızılbaş ve Kalmukla gazaya sarfedeceğim» dedi. Sonra Hanlığı oğluna bırakarak tövbe etti.

(*) Ebulgazi «Şecere-i Türk» adındaki ünlü eserini kendi eliyle yazarken hastalanmış, hasta olduğu halde yine devam etmiş ve buraya geldiği zaman artık yazamayıp tamamlanmasını oğlu Ebul-Muzaffer ve'l-Mansur Enuşe Muhammed Bahadır'a vasiyet etmiştir. Oğlu bu esere buradan itibaren ancak on sahife kadar ek yapmıştır.

Abdülaziz Han'la da barıştı. Artık «Şecere-i Türk»üyü yazıyordu. 1663'de, Tavşan yılında, Ramazan içinde öldü. 23 yıl hükümdarlık yaptı.

Ebulgazi Bahadır Han gayet yiğit, savaş tekniğini bilen, pek bilgin idi. Kendi dilinden başka Moğolca, Acemce, Arapça bilirdi. Yaptığı bütün savaşlarda kuvvetinin azlığına rağmen cesareti ve başarılı yönetimi sayesinde üstün gelmiştir. Yazdığı «Seçere-i Türki» Türklük için bir anıttır. Bu eserinden dolayı Türklük onun minnettarıdır. Fakat şahsen bu kadar becerisi olan bu kişi Orta Asya'nın öyle bir zamanına tesadüf etmiştir ki, yaptığı işlerin çoğu Türk kanı dökmek, vurgun vurmaktan ibaret kalmıştır. Yani çoğu hükümdarlığı bir eşkıyalık derecesinde olmuştur.

Ebulgazi'nin yerine oğlu Ebu'l-Muzaffer ve'l-Mansur Enuşe geçti. O'nun yerine Enuşe'nin oğlu Muhammed Bahadır geçti. Bu kişi Havarezm Hanlarının onaltıncısıdır. Türkiye ile ilişki kurdu ve Rusya ile ticaret anlaşması yaptı. Sadrazam Mustafa Paşa tarafından kendisine gelen bir mektup vardır. Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı zamanında İstanbul'a iki elçi göndermiştir. 1614'de Rusya'ya da bir elçi gönderdi ve dostluk kurdu. Fakat iki-üç yıl sonra Prens Bekoviç komutasında bir Rus Ordusu Hiyve toprağına girdi. Bir yıl sonra Bekoviç 3 bin Moskof ile tekrar geldiyse de yapılan şiddetli savaşta Bekoviç'in kendisi ve bütün askeri telef oldu. Bekoviç Rus hizmetine girmiş olan Kırımlılar'dan Devlet Giray'dır.

Bundan sonra Ahmet Bey, onun yerine Ahmet Bey'in oğlu Muhammed Emin, onun yerine de Muhammed Emin'in oğlu İvaz han oldular. Zamanları anarşi içinde geçti.

Yirminci Han İvaz Han'ın oğlu İltecer Han'dır. Bu kişi anarşiyi bastırdı. Özbeklerin çeşitli uruklarını zorla birleştirip disiplin altına aldı. Buhara üzerine yürüdü, ancak Ceyhun'u geçerken ırmakta boğuldu. Bir yıl hanlık yaptı. Ölünce yine anarşi başladı. Yerine İvaz Han'ın oğlu Muhammed Rahim han oldu (1802). Kırgızları vergiye bağladı. Zamanında Kırgız Hanları Hiyve Hanlığı tarafından atanmaya başladı. Oysa Rahim Han'dan önce Hiyve Hanları hanlık davasında olanlar başları sıkıldıkça Aral'ın doğusunda oturan Karakalpak Hanlarından yardım isterlerdi. Hatta 1740'da yardıma gelen Karakalpak Kırgız sultanlarından Nur Ali Han Hiyve Hanlığı'nı zapt etmişti. Bu tarihten 10 yıl kadar önce, Kırgız Hanlığı Rusya'nın yönetimi altına geçmiş bulunuyordu. Nur Ali Hanlığı'nı da Rusya egemenliği altında bir hanlık haline koymak istedi. Hatta bir müddet sonra Nur Ali soyundan Kırgız Hanı Pir Ali oğlu Menglü, Rus Çarına «Hive Hanlığı'nı kendisine verirse, İngilizleri Hind'den çıkaracağı» önerisini yapmıştır.

Muhammed Rahim Han Türkiye hükümdarlarından Mahmut Han ile haberleşti. Türkiye Hükümdarı İkinci Mahmut Han bu kişiye 1820'de bir topçu ustası ile bir kozmografya öğretmeni gönderdi. O zamana kadar Hiyve'de Rus topçu ustaları vardı. Bunların yaptıkları toplar çürük olup tecrübe için atılırken dağılırdı. Türkiyeli usta mükemmel toplar döktü. Ustalar yetiştirdi. Rahim Han, Deli Petro ve İkinci Mahmut'un yolunu tutup, beyleri, zorbaları tepeledi. Zamanına kadar devlet Özbek-

ler elinde idi. Bunu da kaldırıp Sart'dan, Özbek'den, Acem'den birer vezir yaptı. Seraskerini Türkmen'den atadı. Hatta bir Moskofu da «Tanrı Kulu» adını vererek mabeyinci yaptı. «Kürnişhane» adıyla bir de meclis kurdu.

Bu meclis her cuma günü toplandı. Meclis'in üyesi «Muhtar Ağa» yani birinci vezir, «Kuş Beyi» yani ikinci vezir, bir de üçüncü vezirdir. Bunların unvanı «Divan Beyi»dir. Bunlardan başka hanedan üyeleri kadı, dört uruğun milletvekilleri vardı.

Vali ve mutasarrıflara «atalık», icra memurlarına «yasakçı-başı», jandarmaya «yasavul», kentlerin seçilmiş vekillerine «aksakal» denirdi.

Bu kişi darbhane ve baruthane kurdu. Düzenli ve sürekli ordu oluşturdu.

Rusya ve Buhara ile ticarete gemi verdi. 30 bin asker ve 30 topla Esterabad tarafına gelip, vurgunculuk eden Türkmenleri uslandırdı. O Rusya'ya, Ruslar da Hiyve'ye elçi gönderdiler. Ruslar Hazar Denizi'nin doğusunda Rusları yerleştirmek istedilerse de reddetti. Yenilikçi bir handır.

Yerine oğlu Rahmet-kulu Han geçti. Bu kişi Rusya'nın Hiyve üzerine gönderdiği 12 bin kişilik bir orduyu mahvetti. Yiğit, tedbirli bir handır. Zamanında Hiyve Hanlığı büyümüştür.

Yerine Muhammed Emin Han geçti. Zamanında Ruslar ile Acemler Hiyve Hanlığı aleyhine anlaştılar. Ruslar Han'ın barış önerisine ve ricasına rağmen savaş ilân edip Hiyve'ye girdiler. Zorla anlaşma imzalattılar. Acemler de savaşa devam ettiler. «Kerbas» denilen yerde kendi Türkmenlerinden biri Muhammed Emin Han'ı hançer ile öldürüp kellesini Nasreddin Şah'a gönderdi (1855).

Yerine Feyzi Han geçti. Bu kişi İlbars Sülalesi'nin yirmi dördüncü hanıdır. Buhara Hanlarından Ubeyd, Abdullah ve Vezir hanlar da Hiyve'ye sahip oldukları dikkate alınarak hesap edilirse hanların sayısı 27 eder.

Rusya çok zamandan beri Hindistan'a göz dikmiş, Hindistan peşindedir. Deli Petro, **«Bir kere Hiyve'yi alalım. Öte yanı bizim olur»** demiştir. İşte bu fikir iledir ki, Ruslar 1718'de Bekoviç komutasında Hiyve üzerine iki defa ordu göndermişlerdir. Bu ordular mahvolmuştur. Bunun üzerine Ruslar kendi kuvvetlerini israf etmeyip, yerli kuvvetlerini kullanmayı düşündüler. Hazar Denizi'nin doğusundaki Türkmenleri elde etmek için Derbend'li «Muratof» adında bir Ermeni tacirini gönderdiler. Bu adam oralarda ticaretle uğraşıyor, Türkmen başlarını tanıyordu. Ermeniler eski zamanlardan beri Orta Asya'da ticaret yaparlar, ancak hilekarlıklarıyla meşhur oldukları için hakaret görürlerdi. Muratof bir büyük Türkmen beyi olan Sultan Han'a çattı. Kafkasya Rus generaline Türkmenler'den delegeler götürdü ise de, İran dolasıyla bir sonuç alınamadı. Bu olay Muhammed Rahim Han zamanında olmuştur.

1820'de Ruslar Türkmenler'e Genelkurmay mensubu bir subay gönderdiler. Bu subay sözde dostluk ve armağan götürmüştü. Gerçekte ise oraların haritasını aldı.

1839'da İngilizler Kabil'i alınca Ruslar da Hiyve'yi almaya kalkaşırak

general Profski'yi bir ordu ile gönderdiler. Hiyve Hanı Rahmet-kulu Han bu orduya perişan etti. Bunun üzerine Ruslar Aral Gölü'nde bir donanma yaptılar. Bu donanma İsveç'de yaptırılıp Aral'a nakledilmişti. İçlerinde vapur bile vardı.

1853'de bir Rus ordusu Hiyve'yi zaptetti. Hiyve Hanlığı bizim «Kaynarca Anlaşması» gibi çok kötü bir anlaşma imzalamaya mecbur oldu. Ruslar artık Hazar Denizi'nin Doğu sahilinde birtakım kaleler yaptılar. Bunlar hareket üssü oldu.

1872'de Miralay Markesof Hiyve üzerine hareket etti. Ruslar Hazar Denizi'nin bütün doğu sahilini ele geçirdiler. Yıl yıl istilalarını ilerleterek Taşkent, Hocend ve Semerkand'ı zaptettiler. Bedahşan'a indiler.

Hiyve, adda koruma altında bir hanlık, gerçekte ise bir Rus vilayeti haline geçti.

Aksak Timur'dan sonra Orta Asya'nın her tarafı küçük küçük hanlar, bu zorbalar ile dolmuş, bunlar bir düzüye birbirini yemiş, mallarını yağma etmiş, büyük Türk Yurdu'nun bu kısmını anarşi içinde bırakmışlardır. Hiyve bir devletten çok, bir derebeylik olmuştur. Bir han vardı; fakat her şehirde de bir müstakil bey, sultan ve han vardı. 3 bin, 300, hatta 30 kişi ile bir ordu yapılıyor, savaşılıyor, büyük kaleler zaptediliyordu. Özbek, Türkmen, Nayman, Sart gibi birçok uruklar bir düzüye birbirleriyle uruşmuşlardı. Bu sırada önce bilim dünyasının yüzüsuyu olan birçok bilginler yetiştiren bu yerde, artık, bilim ve bilgin görülmemiş, halk karanlık bir cehalete, kara bir tutuculuğa saplanmıştı. Bu durum Ebulgazi'den sonra da devam etmiş, nihayet Ruslar gelip buralarını almışlardır. Ruslar gerçi burada yine bir Hiyve Hanlığı ve bir Han bırakmışlar ise de, bunlar laftan ibaret kalıp her iş Rusların eline geçmiştir. İstiladan sonra Ruslar bura Türklerini işkence ve baskı altında tutmuşlar, cahil kalmaları için var kuvvetleriyle çalışmışlardır.

Dünya Savaşı'nda Rusya'nın yenilmesi üzerine Hiyve Hanlığı bağımsızlığını eline almış ise de, Bolşevikler girip tekrar Hiyve'yi Moskova'ya bağlamışlardır. **Hiyve Cumhuriyeti** adıyla kuru addan ibaret bir devlet yapmışlardır.

Havarizm halkı Türk'tür. Bunlar da ekseriyetle Türkmen'dir. Burada 500 bin Türkmen vardır. İyi binici, gayet cesur, pek konuksever, doğru sözlü, hakkı sever, cefakar, sebatkâr, ihtiyarlara saygılı insanlardır. Şivece ve şekilce Türkiye Türkleri'nden farksız gibidirler. Türkçe'nin çeşitli şivelerinden bize en yakın şive budur. Başlarına kuzu derisinden büyük bir kalpak (börk) giyerler. Kadınlarında örtünme yoktur. Kadınları gayet çalışkan ve beceriklidirler. Bunların eleriyle dokudukları, işledikleri şeyler Avrupa fabriklarını geride bırakacak derecede güzeldir. Türkmen kadınları her hususta erkeklerle eşit haklara sahiptir. Millet işi için yapılan toplantılarda kadınlar bulunur ve oy verirler, başkan olurlar. Türkmen kadınları pek güzeldirler. Günlük işleri sırasında erkeklerle birlikte olurlar, fakat çok namuslu yaşarlar. Fuhuşun cezası pek büyüktür. Dünyanın en birinci halısı olan Teke halıları, işte bu kadınların dokudukları halılardır.

Türkmenler müziği pek severler. «Bahşa» adında iki telli bir çalgıları vardır.

Havarizmli coğrafya bilgini **el-Biruni**'ye göre, Havarizm'de şemsi (güneş) ve bütün takvimlerden iyi bir takvim vardı. Bu takvime göre millî tarih başlangıcı milattan sonra 678 tarihi idi. Paraları «tala»dır, «tala» altındır ve 16 altın frank değerindedir. 1 «tala» 14 «abbasi»dir. 1 tala keza 18 «tenge»ye eşittir. Tenge gümüştür. Her tenge de 40 «kara pul»dur.

Meşhur kentleri Hiyve Ürgenç (Gürgenç, Cürcaniye, Gürganiye), Gürgenç-i Sağri (Gürgenç-i Cavit), Kat, Hezaresb, Suvad, Küralban'dır.

BUHARA HANLIĞI

Bu hanlık, adını başkenti olan Buhara şehrinden alır. Budistlik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık devirlerinde kutsal bir kent olan «Buhara» adının nerelerden geldiğine ve özelliklerine ilişkin önceki ciltlerde geniş bilgi verdik. Müslümanlık devrinde «Buhara-i Şerif» adını alan bu kentin adının kökü hakkında Rusça kaynaklar Sanskrit dilindeki «Vahara» kelimesinden gelme olduğu fikrindedir. Burada bunu da ayrıca belirtiyorum.

Buhara kentinin kenarındaki Alp Er Tunga'ya ait mezar ve kentin surları Samanlılar tarafından yapılmıştır. Bazı bilgilere göre bu surlar Alp Er Tunga tarafından yapılmış, daha sonra Yedinci Yüzyılda Buhara «Hudat»ı yani hükümdarı «Budin» tarafından onarılmıştır.

Önce Buhara'nın, Buhara Hanlığı'na kadar olan tarihini kısa ve fakat genel durumuyla açıklayacağız. Ondan sonra Buhara Hanlığı tarihine gireceğiz.(*) Esas konuya giriş biçimindeki böyle bir bilgi yararlı ve gereklidir.

Budin'in yerine oğlu Tuğ Şad geçti. Bu adlar Türk adlarıdır. Bu adı görünce Macaristan'da «Budin» adında bir kent olması pek dikkati çekiyor. Tuğ Şad küçük olduğundan yerine annesi Hatun hükümdarlık yaptı. Hatun'un saltanatı uzun sürdü. İşte bu Hatun zamanında Araplar Maveraünnehir'de gözüktüler (681). Araplardan Kuteybe 709'da Buhara'yı zaptetti. Buhara bu tarihten itibaren 875 yılına kadar, yani 166 yıl Arap hükmü altında kaldı. Bu sırada Buhara Arapların Horasan'nın bir vilayeti halinde yönetildi ve anarşi, zulüm altında inledi. Arapların bir çiftliği gibi işletilip soyuldu. Birinci ciltte de bütün bunlar geniş biçimde yazılmıştır.

900'de Buhara'da **Samanlılar Devleti** kuruldu. Bunlar Araplar zamanındaki anarşiyi bastırdılar. Zulmü kaldırdılar. Ülkede ticaret, ziraat, bilim ve uygarlık meydana geldi. Büyük bilginler ve şairler ortaya çıktı. Halk refah ve rahat buldu. Bunların hükümdarları Buhara idi. 102 yıllık bir ömürden sonra bu devlet batıp (1005), Buhara, Selçuklulara, onlardan Havarezmşahlılar'a geçti.

(*) Bu hanlığa ait bilgiyi **Vambery**'nin **«Buhara Tarihi»**, Rus Ansiklopedisi, Melküm (Melkum) Han Tarihi, «Ravza't'üs Safa», «Şecere-i Türk», çeşitli Buhara ve Hiyve seyahatnameleri ve başka eserlerden topladık. Bu Hanlığın Hiyve Hanlığı ile pek çok ilişkisi ve büyük olayları vardır. Bunların çoğu Hiyve Hanlığı'nda geçtiğinden tekrar etmiyoruz. (Toker Yayın Komisyonu)

Bu ülke bir müddet Havarezmşahlılar ve Uygur hanları arasında kavga ve mücadele alanı oldu. Selçuklular ve Havarezmşahlıların Buhara'da egemenlikleri uzun sürmemiştir. Cengiz Han gelip Havarezmşahlılar Devleti'ni mahvederek, Buhara'yı zaptetmiştir (1220).

Cengiz İmparatorluğu oğulları arasında bölüştürdüğü zaman Buhara Çağatay'ın hissesine düşmüştür. Çağatay pek yetenekli ve sıkı bir yönetici idi. 1242'de öldü. Yerine oğlu Kara Kulahu han oldu. Öldükten sonra yerine oğlu Mübarekşah geçti. Bunun yerine Algu, sonra Barak (Burak) Han hükümdar oldu.. Bu kişi Müslüman olup «Sultan Gıyaseddin» adını aldı. Bu sülale eski dinlerinden ayrılmadan devam etti. Nihayet bunlardan Çeçenoğlu Tarmaşır da Müslüman oldu. Halk da onun yolunu izledi. Artık Müslümanlık yayılmaya başladı. Bunlardan İssün Timur Han zamanında Okday Kaan soyundan Ali Sultan, saltanatı Çağatay Sülalesinin elinden aldı. ancak Çağatay Sülalesi tekrar tahtlarını aldılar. Bunlardan Gazan Han gayretli ve şiddetli bir hükümdardı. o kadar ki, beyleri «görünüşe» (huzura) çıkacakları zaman aileleriyle helallaşırlardı.

Gazan Han'la Çağatay Sülalesi son buldu. Bunlardan 21 hükümdar geldi, saltanatları birbuçuk yüzyıl kadar sürdü.

Bu aileyi bitiren Emir Kazgan buraya sıra ile Okday Kaan'ın ve sair Cengiz neslinden birkaç han atadı. Hanların artık hiçbir nüfuzları yoktu. Beyleri elinde oyuncak idiler. Her uruk, beyini han yapmış, küçük beylikler ortaya çıkmıştı.

Bu sırada meşhur Aksak Temur Han ortaya çıktı ve bu küçük beylikleri egemenliği altına alıyordu. Kaşgar'da Çağatay Sülalesi'nden ve Müslüman olan Tokluk Timur Han egemenlik sürüyordu. Kuvvetli idi. Gelip Aksak'ı kaçırdı. Oraya oğlu İlyas Hoca'yı han yaptı ise de, Tokluk'un ölümünde Aksak Timur Bey gelip İlyas Hoca'yı kovdu. Süyurgatmış, sonra oğlu Sultan Mahmut'u han yaptı. Bunlar han idi; fakat egemenlik hep Timur'undu. Sultan Mahmut namaz kılmakla, oruç tutmakla ve Timur'un devletine dua etmekle zaman geçirirdi. Sözün kısası birbuçuk yüzyıl Çağatay soyu yönetiminde kaldı. Ancak fena yönetildiği için ardı arası kesilmez savaş ve anarşiye sahne oldu. Sonra buralar Aksak Timur ve oğulları eline geçti (1405).

Aksak Timur Anadolu'ya sefer yapıp, Sultan Yıldırım Han'ı tutsak aldıktan sonra, Sultan Mahmut'u öldürdü ve hutbeyi kendi adına okuttu, parayı kendi adına kestirdi. Bu kaynağımız Yıldırım'ın öldürüldüğünü söylüyor.

Timur 1405'de 71 yaşında öldü.. 1336'da doğmuş, 1369'dan itibaren 36 yıl hükümdarlık yapmıştı.

Yerine oğlu Şahruh, sonra meşhur Türk gökbilimcisi Uluğ Bey, bundan sonra bunun oğlu Abdüllatif Mirza, sonra bunun oğlu Mirza Muhammed Çuki geçti. Timurlenk soyu 1500'de son buldu. Bundan sonra koca İmparatorluk bir Buhara Hanlığı'ndan ibaret kaldı. Bu hanlığı Özbekler oluşturdular.

Özbekler Şeyban Sülalesi yönetiminde önce Buhara'ya akınlar yapmaya başladılar. 1500'de ise Buhara ve Horasan'ı zaptettiler. Bu suretle asıl konumuz olan Buhara Hanlığı meydana geldi.

Bu hanlık küçük bir hanlıktır. Zamanı, hanlık eden üç sülale devri de dahil olduğu halde, hep güçsüzlük, düşüş ve anarşi devresidir.

İşte Buhara Hanlığı'na kadar olan Buhara tarihini bir genel tablo halinde belirttiken sonra, asıl Buhara Hanlığı'nı geniş bir biçimde anlatıyoruz.

Bu hanlıkta üç saltanat sülalesi gelmiştir. Sonra da bir cumhuriyet devri vardır:

1- Şeybanlılar (Şeybani Sülalesi): 1500-1597
2- Asterhanlılar: 1597-1740
3- Mangutlar (Mangıtlar): 1740-1919
4- Cumhuriyet: 1919-günümüze kadar(*)

Birinciler 97 yıl, ikinciler 143 yıl, üçüncüler 179 yıl egemen olmuşlardır.

1- ŞEYBANLILAR SÜLALESİ

Bunlar Cuci Han neslindendir. İlk han Şeybanlılardan Ebu'l-hayr'dır. Ölünce yerine on bir oğlundan en zekisi olan beşinci oğlu Şeyh Haydar Sultan geçti. Fakat bu kişi sönük kaldı. Çünkü Özbekler Ebulhayr'ın torunu Muhammed Şeyban (Muhammed Şeybani)yi seviyorlardı. Genç olan bu kişi parlak bir geleceğe aday olduğunu gösteriyordu.

MUHAMMED ŞEYBANİ HAN

«Şah-Baht» lakabını almıştı. Acemler ise kendisine «Şaki bey» derler. Acemlerin söyledikleri ad daha doğru olmalıdır. belki de «Şahbaht» «Şaki Bey»den Farsça'ya çevirme olup, bizdeki ad ve kelime asıllarını ondan aramak illeti yüzünden meydana gelmiştir. Muhamed Şeybani 1451'de doğmuştur. Küçük yaşında ana ve babasını kaybetmiş, atalarının sadık adamlarından Karaca Bey'in korumasına sığınmıştı. Şeyh Haydar ölünce küçük kardeşiyle ve Karaca Bey'le beraber Ebulhayır ailesinin düşmanlarından canın kurtarmak için Seyhun ırmağının sonlarına doğru kaçmıştır. Burada bir taraftan düşmanı «Bayurka Sultan»a, aldatmak için barış ve anlaşma öneriyor, bir taraftan da dağılmış olan Özbekler'i etrafına toplayıp öç almaya, düşmüş ailesini yükseltmeye çalışıyordu. Büyük bir ordu yapamadıysa da topladığı küçük bir kuvvetle soğuk bir kış gecesi düşmanı üzerine saldırdı. Bayurka Sultan'ı tam bir surette bozup kendisini de öldürdü.

Semerkant Hanlığı'nın kuzey kısmını yöneten Kuşluk Han'ın oğlu Ebulali Turhan'a hizmet sundu. Turhan bu öneriyi memnuniyetle kabul edip Moğolların saldırılarını önlemek için bu Özbek kuvvetinden yararlandı. Özbekler hizmetlerine ödül olarak Otrar, Sabran, Sağanak kentlerini aldılar. Bu kentler Muhammed Şeybani'nin kuvvetine esas oldu. Bundan sonra yaptığı birkaç savaşla daha da güçlenen Muhammed Şeybani Seyhun Irmağı boyunda bağımsızlığını ilan etti. Bu sefer Aksak Timuroğulları ile arası açıldı. Eski koruyucusu Turhan ile anlaştı.

(*) Kitabın ilk basıldığı tarih olan 1924'e kadar. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bu da kendisine kuvvet oldu. Bu ve Maveraünnehir'deki anarşi kedisini istila hevesine düşürüyordu. Durumdan yararlanarak 1499'da Semerkant üzerine yürüdü. Bu, O'nun ilk büyük seferidir.

«**Şeybani-name**» yazarının verdiği bilgilere göre kardeşi Sultan Mahmut Baysungur Mirza «Cizdak»a karşı sefer etmişse de başarılı olamamıştır. Muhammed Şeybani kardeşini azarlayıp bin kişilik bir yardımcı kuvvetle Semerkant üzerine yürüdü. Ancak adamlarının hıyaneti yüzünden geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Muhammed Şeybani Han bütün Türk türelerine (prenslerine) beyanname göndererek onları Aksak Timur Sülalesi'nin mahvı için birlik olmaya çağırdı. Aksak Timurlular artık zayıf idiler. Buna rağmen türelerin çoğu yine Semerkant Hanı'na sadık kaldılar. Muhammed Şeybani yine çalıştı. Sonunda türelerin en önemlilerini kendi tarafına aldı, iyi bir ordu ile Semerkant üzerine yürüdü. Göçüm Sultan ile Siyünç Hoca Sultan bu türeler arasında idi. Bunlar Muhammed Şeybani'nin dayılarıdır. Bu harekete bütün Şeybanlılar Sülalesi katılmadı.

Babür Bey Endican'a kaçırılmış, Semerkant'ta Sultanlı adında biri egemenlik sürüyordu. Bu kişi baş Kadı Hoca Ebulmükarim Yahya'nın elindeydi. Gerçekte egemenlik süren bu kadı idi. Bu kadının soyu dört yüzyıldan beri Semerkant'ta şeyh'ül-islamlık makamını işgal ediyordu. Esasen her ikisi de beceriksiz adam olduklarından Muhammed Şeybani Han kolaycacık ve on günlük bir kuşatma ile Semerkant'ı zaptetti. Fakat eski koruyucusu Ebulali Turhan ile Baki Turhan'ın Semerkant üzerine yürüdükleri haberini alan Muhammed Şeybani Semerkant'ı boşaltıp çekildi.

Biraz sonra tekrar Semerkant üzerine yürüdü. Bu sefer kuşatma dokuz ay sürdükten sonra 1500'de Semerkant Muhammed Şeybani Han'ın eline düştü. Kuşatma sırasında Sultanlı ile Kadı arasında çıkan kavga kalenin düşmesine yardımcı oldu. Muhammed Şeybani Han kaleye girdiği gün Türe «Sultanlı»nın anası ile evlendi. Bu evlenme sebebiyle halk Şeybanlıların egemenliğini sessizce kabul etti. Fakat biraz sonra Sultanlı öldürüldü, halk aleyhine sert bir yönetim uygulandı. Bundan çok çeken halk kurtulmak çerelerini düşünmeye başladı. Ailesinin onurunu kurtarmak peşinde ve Zerefşan ırmağı etrafında dolaşan, ateşli ve değerli bir hükümdar olan Babür Şah'ı atalarının yurdunu kurtarmaya çağırdılar. Babür bu teklifi memnuniyetle kabul edip Hokandlılar'ın yardımıyla Semerkant'ı geri istedi (1500). Babür'ün egemenliği ancak ilkbahara kadar devam edebildi. Muhammed Şeybahi Han önemli bir kuvvet toplayıp Zerefşan ırmağı üzerinde Babür'ü yenerek Semerkant'ı kuşattı. Kuşatma 14 ay sürdü. Tarihçiler bu kuşatmanın pek sert ve şiddetli olduğunu söylemektedirler. Babur durumun kötü olduğunu anlayarak bir gece Semerkant'tan savuştu. Babür Han'ın ablası «Hanzade-Begüm» tutsak düştü. Muhammed Şeybani bu hanımla evlendi. Hoca Ebulmükarim'i de idam etti.

İşte Semerkant'ın bu düşüşü, Aksak Timurlular'ın da düşüşünü tamamlayıp bitirdi. Aynı zamanda tarihte politik bir kişilikle tanılan Buhara Hanlığı kuruldu. Gerçi bir müddetten beri bu Hanlık ve Şeybanlılar ailesi gelip duruyor idiyse de 1500 tarihini bu hanlığın ku-

ruluş tarihi, Muhammed Şeybani'yi bu ailenin ilk hükümdarı olarak kabul etmek uygun olur.

Muhammed Şeybani Han Semerkant'ı zaptettikten sonra Horasan'a göz dikti. Horasan'ın toprağı verimli, o günlerde bayındırdı. Kent aydın, o zaman zengin ve kuvvetli bir hükümdar olan Mirza Muhammed Hüseyin Baykara (Bay-Kara)'nın elinde idi. Bununla uğraşmak için önce arka tarafı güvence altına almak gerekti. Muhammed Şeybani Han bunun için Şahruhistan ve Taşkent taraflarında Moğol ve Kalmuklardan önemli bir kuvvete sahip olan Haneke Sultan üzerine yürüdü. İki gün devam eden şiddetli bir savaştan sonra Haneke Sultan'ı tutsak aldı. Şahruhistan Kalesi teslim oldu.

Bunun üzerine Muhammed Şeybani Han Ceyhun'u geçip Sultan Mirza'nın politikasına ve hareketine katılan Havarezmşah Devleti, Bedahşan Hanlığı ve öteki hanlıklar aleyhine sefer açtı, galip geldi.

Muhammed Şeybani'nin işte bu zaferle parlayan yıldızı Semerkant'ın zaptından beş yıl sonra Doğuda Endican, kuzeyde Şahruhistan ve Taşkent, güneyde Bedehşan ve Belh, batıda Havarezmistan göklerinde görünüyordu. İlk savaşlarında pek fakir olan ordusu, artık Maveraünnehir ve Türkistan'ın zenginliğine konmuş bulunuyordu. Muhammed Şeybani Han'ın şöhreti her tarafta duyulmuştu.

Şimdi sıra ihtiyar Mirza Hüseyin Baykara'ya geldi. Aksak Timurlular ile Özbekler'in arası adamakıllı açılmış bulunuyordu. Muhammed Şeybani Ceyhun ve Seyhun suları etrafındaki kuvvetlerin katılması ile yetinmeyip, büyük hükümdarları da kendi tarafına kazandı. Sonunda büyük ordu ile Hüseyin Baykara üzerine hareket hazırlığına başladı. Bu haberi alan Hüseyin Baykara bütün kuvvetlerini topladığı gibi, akrabası olan bütün beylere de kendisine katılmaları için haberler gönderdi. Babür Han da bu davet olunanlar arasındadır. «**Babürname**»de bunun geniş açıklaması vardır. Horasan'dan, Sistan'dan, Afganistan'dan ve başka yerlerden kendisine yardıma akın akın kuvvetler geldi. Mirza Hüseyin Baykara'nın kuvveti önemliydi. Fakat akrabası arasında birlik yoktu. Aksak Timurlular birbiri aleyhinde entrikalar yapıyorlardı. Muhammed Şeybani büyük kuvvetiyle Mirza Hüseyin Baykara üzerine yürüdü (1505). «Meymene» çevresinde iki ordu karşılaştı. Büyük bir savaş başladı. Mirza Hüseyin Baykara ordusu perişan oldu. Ordusunun perişanlığını görmeden zavallı ihtiyar Baykara öldü. Yerine geçen Bediüzzaman beylerini toplayıp bir askerî şura yaptı. Hepsi birleştiler.

Muhammed Şeybani durmuyor, bir düziye ilerliyordu. Bir taraftan da Aksak Timurlulara kendisine bağlanmaları önerisini gönderiyordu. Aksak Timurlular halen mağrur idiler. Bu öneriye hakaret ile cevap veriyorlardı. Muhammed Şeybani ileri hareketinde devam edip 24 Mayıs 1507'de Aksak Timurluların Horasan'daki son kısmının ordusuna kesin darbeyi vurdu ve Herat'a girdi.

Bütün Türkistan ve Maveraünnehir'i elde eden Muhammed Şeybani Han ülkesinin yönetimini Aksak Timur'luların kahraman komutanlarına verdi. Buhara ve Karaköy Valiliği'ne kardeşi Sultan Mahmut'u, o ölünce gelecekte veliahdı saydığı Muhammed Timur Sultan'ı atadı. Ona bütün Maveraünnehir'in incisi olan Semerkant'ı da verdi. Muhammed

Şeybani Han Cengiz ve Timur'u takliden, ordu komutanı olarak yetindi.

İşte Kıpçaklarda (bozkırlarda) serseri bir surette dolaşan bu Özbek, kolunun kuvveti sayesinde büyük bir devlete sahip olmuştu. Muhammed Şeybani Han kendine güveniyordu. İktidarlı olduğuna inanıyordu. Cihangirlik peşinde idi. Eğer yanında kendi gibi kuvvetli ve yine kendi gibi cihangirlik sevdasında bir hükümdar ve bir devlet olmasa idi, cihanın yeni bir Aksak Timur görmesi pek mümkündü. Bu hükümdar ve devlet onun cihangirliğine set çekti. Bu kuvvetli karşıt devlet İran, onun hükümdarı Şah İsmail Safevi'dir.

1508'de Muhammed Şeybani Han Şah İsmail'e elçi gönderip, şiilikten vazgeçerek gerçek yola (sünniliğe) gelmesini önerdi. Bu öneri kabul edilmezse ordusuyla İran'a gireceğini bildirdi. oysa şiilik Şah İsmail'in bayrağı idi. Onunla devlete konmuş, onu o yaymış idi. Onun tarafından İranlılar bu mezheple alevlendirilmiş, şiddetle sünniler aleyhine sevkedilmişti. Şah İsmail doğal olarak bu öneriye cevap bile vermedi. Cevap alamayan Muhammed Şeybani Han derhal harekete geçti(*). Bu sırada Maveraünnehir'de isyanlar çıktı. Muhammed Şeybani'nin ordusu da uzun seferlerden yorgun düşmüştü. Bunlar Şeybani'nin zafer kazanmasını önleyen etkenler oldu. Şah İsmail bunu pek ala anlamıştı. Kuvvetli bir ordu ile hızla ilerleyip Mahmudabad'da Muhammed Şeybani Han ile savaşa tutuştu. Muhammed Şeybani'nin ordusu mahvoldu. Kendisi de ölüler arasında kaldı.

Muhammed Şeybani 57 yıl yaşadı, sekiz yıl salatanat sürdü. Saltanatı işe başladığı günden gözönüne alınırsa bu müddet sekiz yıldan daha fazla olur.

Yerine Budak-Şah oğlu Sultan Mahmut geçti. Muhammed Şeybani Han zeki, öğrenim görmüş, yetenekli bir kişidir. Acemler kendisine vahşi demişler ise de bu yakıştırma doğru düşmez. Bilimi sever, bilginlere saygı gösterirdi. Bizzat kendisi de şair olup, şiirler yazmıştır. «**Şeybani-name**» yazarı onun birkaç şiirini kitabına almıştır. Bilginlere karşı olan saygısının kanıtı, Hüseyin Baykara'nın ölümüyle büyük bir sefalette kalan bilgin ve şairleri kendi koruması altına almasıdır. Buhara Hanlığı'nın ulu bir hanıdır.

SULTAN MAHMUT HAN

1508'de Muhammed Şeybani'nin yerine geçen bu kişi Muhammed Şeybani Han hayatta iken daha Buhara ve Karakurum'da saltanat sürüyordu. Muhammed Han'ın Şah İsmail'e mağlubiyeti Şeybanlıları büyük bir güçsüzlüğe düşürdü. Ülkeleri pek küçüldü. İçerde çıkan isyanlar, anarşi ve saltanat kavgası devletin güçsüzlüğünü artırdı. Bunun üzerine tuz-biber olmak üzere Babür Şah da sahneye çıktı.

(*) Bu konu hakkında fazla bilgi «Seyyid Rahim Tarihi» ile «Vambery»nin «Buhara ve Maveraünnehir Tarihi»nde vardır. (Toker Yayın Komisyonu)

Atalarının yurdunu almak fikrinden bir an bile vazgeçmeyen Babür Han Acemlerle anlaştı. İran, Bedehşan ve Afganistan'dan bir ordu toplayarak Semerkant'ı zaptetti.

MUHAMMED TİMUR SULTAN

Beyler iki takım olup bir kısmı Muhammed Timur Sultan'a, çoğunluk olan diğer kısmı eski Türk töresine uyarak Ebulhayr'ın oğlu İhtiyar Göçküncü Sultan'ı tahta geçirdiler. Muhammed Timur Sultan, birkaç gün saltanattan sonra taht Göçküncü'ye kaldı. Muhammed Timur'un öldürüldüğü sanılmaktadır (1515).

GÖÇKÜNCÜ SULTAN

1510'da tahta çıkan bu kişi pek ihtiyar ve askerî hareketleri yönetemeyecek bir halde idi. Bu sebeple yerine oğlu Ebu Said geçirildi (1529). Ondokuz yıl saltanat sürdü.

EBU SAİD HAN

Göçküncü Han'ın oğlu olup 1532'de askerî işleri görebilecek yetenekte olan bu konuda amcası Muhammed Şeybani'den aşağı kalmayan, onun seferlerinde ders almış bulunan bu kişi de ölünce Ubeydullah Han'ı tahta oturttular. Dört yıl saltanat sürdü.

UBEYDULLAH HAN

Bu zat «Ebul-gazi Ubeydullah» olup bütün Şeybani sülalesinin en yeteneklisi idi. Şeybani'nin işlerine yeniden başladı, yani Özbekler arasındaki ayrılıkların önünü almaya çalıştı. Hazırlığını görüp Babür Şah'a savaş ilan etti. Buhara'ya hücum eden Babür ordusunu bozdu ve Semerkant'a girdi (1512). Fakat bu zafer henüz kesin sayılamazdı. Ubeydullah Han Semerkant'ı dayısı Göçküncü Sultan'a verip kendisi Buhara'da oturdu.

Babür'ün bozulması üzerine Şah İsmail komutanlarından Necm-i Sani'yi(*) Horasan'a vaki olacak saldırıyı önlemek, Babür'e yardım etmek ve Maveraünnehir'e saldırmak için büyük bir kuvvetle gönderdi. İran komutanı şiilik tutuculuğu ile halka türlü işkenceler yaptı. Babür buna kızıp, Necm-i Sani'nin Buhara üzerine olan hareketine katılmadı. Bu ordu parlak zaferler elde ettiyse de, sonunda tuzağa düşüp perişan oldu.

Bundan sonra Ubeydullah Han İran üzerine harekete başladı. Saltanatı müddetince İran'a altı sefer yaptı. Üçüncü seferi 1524'dedir. Dördüncü ve beşinci seferleri 1528, altıncı seferi 1531 tarihlerindedir. Bu seferlerde İran'ın yağma edilmesinden başka sonuç elde edilmemiştir.

(*) Necm-i Sani» bu kişinin ünvanı olup asıl adı Amir Ahmet İsfahani'dir. (Toker Yayın Komisyonu.)

1529'da Göküncü öldü, yerine Semerkant'ta oğlu ebu Said Han geçti. Pek sofu olan bu kişi dört yıl kadar sonra, yani 1532'de ansızın öldü, Semerkant da Ubeydullah Han'a kaldı.

Ubeydullah Han tekrar seferlerine başladı. 1535'de Havarezm'e son seferini yaptı. Havarezm Hanlığı'nı Buhara hanlığı'na katılmayı düşünüyordu. Ancak bunu başaramadı. Bu esnada Havarezm'de han Bucaga Han idi.

1539'da Ubeydullah Han öldü. Yerine oğlu Abdülaziz geçti. 65 yıl yaşadı, 29 ya da Semerkant'ı kendisine aldığı zaman göz önüne alınırsa 7 yıl saltanat sürdü. Akıllı, yiğit, bir kişi olup Buhara Hanlığı'nın büyük hanlarındandır.

ABDÜLAZİZ HAN

Buhara Hanlığı şimdiye kadar sürekli Muhammed Şeybani ve Göçküncе Sultan oğulları arasında bölüşülüyordu. Ubeydullah Han'ın ölünce Muhammed Şeybani taraftarları Ubeydullah Han oğlu Abdülaziz'i han yaptılar. Diğerleri de önce Göçküncü Sultan'ın oğlu Abdullah'ı, Abdullah 16 ay sonra ölünce yerine kardeşi Abdüllatif'i geçirdiler.

Abdülaziz pek sofu barışsever idi. Acemlerle barış yaparak yaşadı. Saltanatı sırasında ancak bir defa Belh üzerine sefer yaptı.

1551'de, bir söylentiye göre de 1549'da öldü. Yerine Ubeydullah Han'ın torunu Burhan geçti. Abdülaziz Han sofuların etkisiyle münzevi bir hayat yaşamıştır. Dindarlığı sebebiyle birçok cami, medrese ve hayır kurumu meydana getirmiştir.

BURHAN HAN

Abdülaziz ölünce yerine Taşkent'te bulunan Muhammed Siyünç Sultan oğlu Muhammed Yar Sultan tahta geçiyordu; fakat yolda öldüğünden Burhan Han tahta geçti. Bu kişiyi halk istemedi. Kalender bir kişiydi ve sefil bir hayat sürüyordu. Yönetim ile hiç meşgul olduğu yoktu. Herkes kendisinden nefret etti ve isyanlar başladı.

Bu sırada Burak Han başına topladığı Kırgızlar ve Türkmenlerle Buhara'ya karşı türlü vahşilikler ile dolu akınlar yapmaya başladı. Maveraünnehir'i yakıp yıkıyordu. Sonunda Buhara aynı felakete uğrayacaktı. Bu kişinin babası Mahmut Han zamanıyla Orta Asya'da Şeybanlılar tarafından perişan edilmişti. Şimdi onun öcünü alıyordu.

Şeybanıllar ailesi içinde en şöhretli olan İskender Han oğlu ve Ebulhayr'ın torunu Abdüllah Bahadır Han meydana atlayıp Burak Han'a karşı savaşa girişti. Daha henüz 21 yaşında iken ailesinin onurunu kurtarmak aşkına düşmüştü. Başına toplayabildiği az bir kuvvetle Burak Han ile uğraştı. Ancak yenik düştü. Burak Buhara'yı zaptetti. Abdullah yine durmayıp Buhara civarında 300 kişi ile saklandı ve mücadeleye devam etti. 1555'de Burak Han ölünce Buhara'ya koşup başkenti ele geçirdi. Derhal Burhan Han aleyhine hareket edip Burhan'ı yakaladı ve idam etti. Bu suretle tahta sahip oldu.

ABDULLAH BAHADIR HAN

Sadece Abdullah Han da denilen bu kişi saltanatı elde ettikten sonra babasını Semerkant tahtına oturttu. Kendisi Muhammed Şeybani ve Ubeydullah Hanlar gibi ordunun başında kaldı.

Bu kişi hanlığına eski sınırını kazandırmak sevdasında idi. Burak Han ölünce Maveraünnehir rahat etti.

Bu sefer de Burak'ın oğlu Baba Han, buraları baştanbaşa istila ve Semerkant'ı zaptetti. Horasan taraflarında bulunan Abdullah Han gelip Baba Han ile savaşa tutuştu ise de mağlup olacağını anlayınca barış yaptı. 30 yıl sonra Baba Han tekrar akın etti. Bu sefer Semerkant civarında yapılan savaşta Baba Han'ı tamamen mahvetti.

Abdullah Han İran'a akınlar yapıp oraları yağma etti, yaktı yıktı. İranı Şahı Şah Tahmasb, Kanuni Sultan Süleyman ile (1556) barış yaparak bu tarafta olan sınırını koruyabildi. Bir müddet sonra Tahmasb'ın ölmesi üzerine İran'da hanedan arasında kavga çıktı. Böylece Abdullah Han'ın İran'a akınına uygun ortam doğdu. Büyük Şah Abbas Muhammed Hüdabende ile uğraşırken Abdullah Han Horasan'a saldırdı. 9 ay kuşatmadan sonra Herat'ı ele geçirerek, Acemlerin Horasan Valisi Ali Kulu Han'ı idam etti. Halkın büyük bir kısmını tutsak olarak Buhara'ya götürdü. Horasan Özbekler elinde henüz bir müddet kalmıştı. Şah Abbas büyük bir ordu ile yürüdü. Bunu haber alan Abdullah Han Buhara'ya çekildi. Horasan tekrar Acemlerin, daha doğrusu Buhara Türkleri'nden İran Türkleri'nin eline geçti. Bu sırada Türkiye ordusu İran'a saldırdı. Yapılan savaşta İran ordusu bozuldu. Bunu haber alan Abdullah Han derhal oğlu Abdülmü'min (bazı tarihlerinde Abdülmünam'dır. «Şecere-i Türk»te satırlar arasında «Abdülmü'min» dendiği gibi, şecere cetvelinde «Abdülmünam» yazılıdır) komutasında bir ordu gönderip Horasan'ı tekrar ele geçirdi. Abdülmü'min ters bir asker idi. Horasan'da yaptığı şiddet halkı ürküttü, herkes dağlara kaçıştı.

Bir kısım halk ise Meşhed'de İmam Rıza'nın kabrinin korumasına sığınarak oraya doldular. Abdülmü'min şiilikten nefret eden tutucu bir sünni idi. Bunları ve halkı öldürdü. Mezar da bir yarar sağlamadı.

Bundan sonra Abdullah Han İran'ı zaptetmeye kalktı. Türkiye'den yardım istemek için oraya bir kurul gönderdi. Fakat Türkiye Meşhed'te yaptıkları vahşetten dolayı onlara yardım etmedi, tersine Acemlerin tarafını tuttu. Türkiye için büyük bir hatadır.

Horasan'ın ele geçirilmesiyle Abdullah Han'ın kuvveti, şöhreti son derecesini buldu. Hanlık büyük bir devlet oldu. Fakat buralarda müzmin bir illet olan hanedan kavgaları ve anarşi yine başgösterdi. Semerkant tahtında babası İskender Han az bir müddet kalmış, yerine bir iki hükümdar daha geçti.

Ancak beceriksizliklerinden ve birbirleriyle uğraşmalarından Abdullah Han hepsini ortadan kaldırıp kendisini Turan hükümdarı ilan etti (1578).

Nihayet oğlu Abdülmü'min isyan etti (1595). Babasına karşı savaştı. Bu esnada Acemler de harekete geçtiler. Havarezmliler de Acemler ile birleştiler. Havarezm'in Türkmen ve Özbekler'den kurulu ordusuyla

olağanüstü kuvvet bulan Şah Abbas tekmil Horasan'ı ele geçirdi.

Bu felaketler içerisinde 1596'de Abdullah Han öldü. Yerine oğlu Abdülmü'min geçti.

42 yıl saltanat sürdü.

Abdullah Han Şeybanlılar'ın en büyük hanı, zamanı Şeybanlılar'ın ve Buhara Hanlığı'nın en parlak devridir. Bu hükümdar bu hanlığı olağanüstü büyülttü ve kuvvetlendirdi. Doğuda Kaşgar, Fergana, Hoten; batıda Belh, Havarezm, Esterabad gibi ülkeleri Buhara Hanlığı topraklarına kattı. Ülkeye rahat ve refah getirdi. Her yönde gelişme sağlandı. Halk kendisinden pek memnun olduğu için O'na «Millet Hadimi» lakabını verdi. Kısacası Abdullah Han'ın devri Buhara'nın bir altın devri oldu. Oralarda halen devam eden büyük bir şan ve onur bıraktı.

ABDÜLMÜMİN HAN

Zalim bir adam olduğundan halk kendisinden nefret ediyordu. İsyanlar oldu. Beylerini öldürmeyi kurmuştu. Beylerden biri bir ok ile Abdülmü'min'i öldürdü (1597).

6 ay saltanat sürdü.

Abdülmü'min sülalesinin bütün erkeklerini öldürmüştü. Kendisi ölünce yerine geçecek hiç kimse bulunamadı. Bu suretle bu sülale yıkılıp yerine hanlığın ikinci sülalesi olan Astırhanlılar Sülalesi geçti. aynı zamanda içte anarşi, dışta bu durumdan yararlanan düşmanların saldırıları başladı.

Bu sülale 97 yıl sürdü, 10 han yetiştirdi. İki evvelkiler de sayılırsa 12 han eder.

ŞEYBANLILAR LİSTESİ

(1500 - 1597)

Ebulhayr Han	
Ebulhayr Han oğlu Şeyh Haydar Sultan	
Ebulhayr oğlu Budak Şah oğlu Muhammed Şeybani Han	1500 - 1508
Budak Şah oğlu Mahmut Han	1508 - 1510
Muhammed Şeybani oğlu Muhammed Timur Sultan	1510 - 1510
Ebulhayr oğlu Göçküncü Sultan	1510 - 1529
Göçküncü oğlu Ebu Said Han	1529 - 1532
Budak oğlu Mahmut oğlu Ubeydullah Han	1532 - 1539
Ubeydullah oğlu Abdülaziz Han	1539 - 1551
Muhammed Rahim oğlu Burhan Han	1551 - 1555
Ebulhayr oğlu Hoca Mahmut oğlu Canı Sultan oğlu İskender oğlu Abdullah Bahadır Han	1555 - 1597
Abdullah Bahadır oğlu Abdülmünam Han	1597 - 1597

2- ASTIRHANLILAR SÜLALESİ

Astırhan, Ejderhan, Astaragan, Hacı Tarhan (Turhan adlarında olan kent hakkında ilk ciltte bilgi verıniştim. Bu sülale oradan geldiği için bu adı almıştır.

Bunlar da birinci sülale gibi Cengiz Han soyundandır.

Zamanıyla Sogd'da Urus Han ile Tohtamış Han arasında sürüp giden savaşlar sonunda her şeylerini bitirip saltanatlarını ellerinden kaçıran Urus Han ve Cuci Han aileleri dağılmışlar, her tarafa yayılıp gitmişlerdir. Orta Asya Tarihi'nde büyük önemi olan bu olay ve devrimlere karışıp önemli roller oynamış olan biri vardır ki adı Kutlug Timur Han'dır. Bunun da ailesi Cengiz Sülalesi'nden bir koldur. Sonunda bunun oğulları da Astırhan Hanlığı'na sığınmışlardır. Timur Kutlug Oğulları buralarda bir müddet göçebe ve adları belirsiz bir halde yaşadıktan sonra nihayet Astırhan'a prens seçilmişlerdir. Bunlar iki yüzyıla yakın bir zaman buralarda yaşamışlardır. Nihayet aile üyeleri arasında kavgalar çıkmış, o zamanlar kuvvetlenmiş olan Moskoflar da bunları sıkıştırmaya başlamış, aile kendilerine yeni yurt aramak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine her biri tekrar bir tarafa dağılmıştır. Bunlardan «Yar Muhammed Han» kendi oğlu «Canı Han» ile beraber Maveraünnehir'e gelmiştir.(*)

O zaman Semerkant'ta Şeybanlılar Sülalesi'nden İskender Han saltanat sürüyordu. Kendileri gibi Cengiz Sülalesi'nden olan bu göçmenlere iyi davrandı. O zamanlar, ondan evvel ve sonra da Orta Asya'da Cengiz soyundan olmak büyük bir onur idi. Bu hanlar onunla öğünürlerdi. İskender Han bunlara saygı göstermek amacıyla kızı Zehra Hatun'u Canı Han'a nikahladı.

Göç ettiklerinden az sonra Yar Muhammed Han öldü. Oğlu Canı Han, Abdullah Han'ın maiyetinde savaşlarda bulunup büyük yararlıklar gösterdi. Bu suretle bu aile şöhret ve kuvvet kazandı.

Şeybanlılar'ın son hanı olan Abdülmü'min'den sonra ülke büyük bir anarşiye düşünce devlet adamları ve beyler toplanıp tahtı ihtiyar Canı Han'a önerdiler. Canı Han, "Gerçi benim de aslım Cengiz Han'dır; fakat Maveraünnehir hükümdarlığının Şeybanlılar'ın akrabalarından birine verilmesi uygundur" dedi. Bu söz kendi oğullarını teklif etmek demekti. Bunun üzerine Canı Han'ın büyük oğlu «Din Muhammed Han» han seçildi. Bu suretle Hanlığı'nda son bulan Şeybanlılar Sülalesi yerine, Astırhanlılar Sülalesi geçti.

DİN MUHAMMED HAN

1597'de tahta çıktığı zaman Horasan'da idi. Acemler ile uğraşıyordu. Halk kendisini sabırsızlıkla bekliyordu. Şah Abbas Buharalılar'ı Horasan'dan çıkardı. Onlarla son yaptığı kesin savaşta Özbek ordusunu bozdu. Bu savaşta Din Muhammed Han öldürüldü(1598).

(*) Bunların kaynağına ilişkin Seçere-i Türk ile Mülkün Han Tarihi ve başka kitaplarda çeşitli söylentiler vardır. Şecere-i Türk'de bir de ayrıntılı şecere vardır. Bizim şiveye çevirerek yayınladığım o eserin sonunda bilgi vardır.

Yerine Yar Muhammed Han oğullarından Baki Muhammed Han geçti.

Başka bir bilgiye göre Din Muhammed firar etmiş; fakat bütün ordugahı, serveti, hatta ailesi düşman eline düşmüştür. Yalnız beylerinden biri türelerden İmam Kulı ile Nazar Muhamed'i yün torbasına koyup kaçırmış, kaçarken torbadaki Nazar Muhammed'in ayağına bir kurşun gelmiştir.

Din Muhammed yolda «Karani» denilen Kara Türkmenler tarafından öldürülmüştür.

Aynı zamanda kaçıp Ceyhun Irmağı'nı geçerek hayatını kurtarabilen kardeşlerinden Baki Muhammed Maveraünnehir tahtına sahip olmuş, küçük kardeşi Veli Muhammed Han Belh'i elde etmiştir.

Bu iki kardeş iyi geçinip ülkede huzuru sağlamışlar ve İran'ın Orta Asya hakkındaki politikasını anlamışlardır. Oysa Horasan da, Buhara'ya gerekiyordu. Daha Samanlılar zamanında bile Bedehşan, Toharistan, Belh Buhara'nın ayrılma kabul etmez bir parçası ve Türkler'le meskun idi.

Horasan Buhara'ya iki yönden gerekiyordu: Bunların biri oralar halkının Türk olması, diğeri Hazreti Ali'nin türbesinin şiiler elinden kurtarılmasıdır.(*)

BAKİ MUHAMMED HAN

1598'de tahta çıktı. Şah Abbas önem verdiği İran'ın kuzey sınırını güvence altında tutmak için Şeybanlılar'dan Muhammed İbrahim'in Belh'de devlet kurmasına yardım etti. Bu adam halka fena davrandığı için yurttaşları Veli Muhamined Han'ı davet ettiler. Veli Muhammed, İbrahim'i bozup Belh'i aldı ve İbrahim'i idam etti.

Baki Muhammed Han 1602'de Din Muhammed'in öcünü almak için Kara Türkmenler üzerine yürüdü. Hem de bu Türkmenler İran Devleti'ne karşı meyl ve sevgi gösterirlerdi. Bu da sefer için büyük bir sebep idi. «Ferendüz»ü alıp Kara Türkmenler'i müthiş bir surette kıydılar.

Bunun üzerine Şah Abbas ordusunu alıp Merv'den geçerek Akçaabad'a saldırdı. Şah Abbas zaferini ileri götürmeyi, Buhara'yı ele geçirmeyi düşünüyordu.

Baki Muhammed Han Özbek kuvvetlerini toplayıp hazırlandı. Bu esnada Acem ordusunda veba salgını başgösterdi. Bundan yararlanan Baki Muhammed Han iki yönden Acemler üzerine saldırdı. Acem ordusu perişan oldu.

Şah Abbas kılıçtan arta kalan birkaç bin askeriyle dar kaçıp hayatını kurtarabildi. Bu savaş Baki Muhammed zamanın en büyük savaşıydı.

1605'de öldü. Yerine kardeşi Veli Muhammed geçti. 7 yıl saltanat sürdü.

(*) Burada sözü edilen yerin Hz. Ali Türbesi olması mümkün değildir. Herhalde Hz. Ali'ye nisbet edilen tarikatlardan birinin şeyhinin makamı veya türbesi olmalıdır. Hz. Ali'nin Türbesi bilindiği gibi Meşhed Ali (Necef)'tedir. (Toker Yayın Komisyonu.)

VELİ MUHAMMED HAN

Baki Muhammed ölür ölmez Kazaklar akınlar yapıp halka büyük zararlar verdiler. Veli Muhammed han kardeşi Baki Muhammed'i hasta ziyareti için yola çıktı. Bu sırada Han ölmüşdü, kardeşleri saltanat kavgasına tutuştular. «Tirmiz» de asi kardeşlerini bozup kendisi tahta çıktı.

Sessiz ve ince ruhlu, fakat içkiye ve eğlenceye düşkündü. Sarhoşlukla herkese sertlik ve zulüm etti. Üç vezirini idam ettirdi. Belh'de bıraktığı Vezir Şah Bey katilleri sıcak yağda kaynattırıyor veya diri diri derilerini soyduruyordu. Bunlar halkın kendisinden nefretine sebep oldu. Muhalif bir grup oluştu. Bunların başlarında iki kardeşi vardı. Nihayet bunlar Veli Muhammed Han'ı avda bulunmasından yararlanıp tahtan indirdiler ve yerine İmam Kulu Han'ı geçirdiler. Bu haberi alan Veli Muhammed Han, ailesinin eski düşmanı olan Şah Abbas'ın yanına kaçtı. Şah Abbas, Veli Muhammed Han'dan yararlanacağını düşünerek onu hükümdarlara layık bir karşılama töreni düzenledi. Bizzat kendisi bile başkentten üç saatlik mesafeye kadar gidip Veli Muhammed'i karşıladı. Han'ın geçtiği kentler süslendi, şairler onuruna kasideler yazdılar.

Şah Abbas, Veli Muhammed Han'a 80 bin kişilik bir ordu verip Buhara'ya gönderdi. «**Ravzatu's-Safa**»ya göre Veli Muhammed Han Buhara'yı aldı. Diğer bir söylentiye göre Veli Muhammed Han perişan oldu. Doğrusu önce galip gelmiş, sonra perişan olmuştur. «Ravzatu's-Safa» Acem bozgununu saklamak için olacak ki olayın ikinci kısmını anlatmıyor. 6 yıl saltanat sürdü. Yerine İmam Kulu geçti.

İMAM KULU HAN

1611'de tahta çıktı. Kardeşi Veli Muhammed Han'ın böyle 80 bin kişilik büyük bir kuvvetle geldiğini işitince korktu. Derhal hocalara başvurdu. Karışık ve zor işlerde hocalara başvurmak, orta asya halkının göreneği idi. İmam Kulu Han da öyle yaptı. Başvurduğu hoca Muhammed Emin İmamkulu (İmam Kuul'dur. Eski kitaplarda ne kadar Kulu adı varsa bu imla ile yazılmıştır.) Han'a korkmamasını öğütledi. **Mülkün Han Tarihi**'ne göre Hoca Muhammed Emin düşman ordusuna bir avuç toprak atmış, İmam Kulu'nun küçük ordusu, bu büyük orduyu mahvetmiştir. Asıl doğrusu İmam Kulu Han önce çekilmiş, Buhara Veli Muhammed eline düşmüş, sonra galip gelip Muhammed Veli Han'ı tutsak almış ve Şeyh Muhammed Emin'in fetvasıyla idam etmiştir. Bunlar 1611 yılında olmuştur.

Bundan sonra Buhara ile İran arasında barış yapılmış ve bu barış oldukça sürmüştür. İki ülke de asayiş içinde yaşamıştır. Ancak arasıra Buhara'ya Kazak akını olmuş, bu saldırılar İmam Kulu Han tarafından önlenmiştir.

İmam Kulu'nun uzun süren saltanatı böyle rahat geçmiştir. Savaş olmadığından o zamanın tarihçileri İmam Kulu dönemini birtakım hikayelerle doldurmuşlardır.

Bu hikayelere göre İmam Kulu Han ile Hindistan imparatorları

arasında diplomatik ilişki kurmuştur. İmam Kulu Taşkent'ten dönüşünde Hind imparatoru Cihangir Şah'a culüsünü ilan için elçi göndermiştir. Cihangir Şah bu elçiyi saygı ile karşılamıştır. Ancak bütün zamanını pek düşkünü olduğu güzel karısı «Nur Cihan» ile geçirdiğinden elçiyi unutmuş, İmam Kulu'nun güzel sevgililerinden söz etmiştir. Elçi bunu kendisine hakaret saymış ve «Benim hükümdarım dünya hırslarından nefret eder» demiştir. Cihangir Şah da gelip, «Senin hükümdarın dünya görmüş mü ki onun hırslarından nefret etsin!» cevabını vermiştir. Elçi işini bitirip dönmüş, bunları İmam Kulu Han'a anlatmış, o da kızmıştır. Bir müddet sonra Cihangir ziyareti iade etme amacıyla İmam Kulu'na bir elçi göndermiştir. Bu elçi doktor olup pek zeki, kurnaz ve hazırcevap imiş. İmam Kulu kızgınlığından doktor elçiyi 6 ay huzuruna kabul etmediği gibi, getirdiği armağanları da almamıştır.

İmam kulu bir gün ava gitmiştir. Bunu haber alan elçi Han'ın geçeceği bir yere bir çadır kurdurup getirdiği pek değerli armağanları sergilemiştir. Bu suretle Han'ın iştihasını çekebileceğini düşünmüştür. İmam Kulu dönüşünde oradan geçmiş; fakat armağanlara bakmamıştır. Bunun üzerine elçi İmam Kulu Han'a, «Ey insanlığın kıblegahı! Ne olur bir kerecik baksana!» diye yalvarmıştır. İmam Kulu bakmış; ancak armağanları arasında pek değerli ve eşsiz olan bir kılıcı vermeyip ertesi gün Han'dan huzuruna kabulünü rica etmiş ve , «Ekber Şah'tan iki kılıç kalmıştı. Hükümdarım birini kendisi için alıkoyup diğerini size gönderdi» diyerek kılıcı Han'a vermiştir. İmam Kulu kılıcını kınından çıkarmak istemiş, çıkaramamış ve «Sizin kılıç kınıdan çıkmıyor, çıkmalı» demiştir. Bu bir nükte idi ve Cihangir Şah'ın Bedehşan'ı ele geçirmek isteyip de geçirememisini işaret ediyordu. Pek nüktedan olan doktor elçi de «Evet efendim, bu bir tanedir ve barış kılıcıdır. Eğer savaş kılıcı olsaydı hemen çıkardı" cevabını vermiştir. Doktorun gerek armağanları kabul ettirmek için Han'ın inadına karşı aldığı önlem ve gerek bu konudaki sabır ve sebatı, hazırcevaplılığı İmam Kulu'nun hoşuna gitmiş, sefiri pek sevmiş izzet ve ikram ile ülkesine göndermiştir.

Bu elçi doktora dair pek çok hikayeler vardır.

Buhara'nın İran ile iyi ilişkilerine Belh hanı Nezir Muhammed Han hizmet etmiştir. Bu kişi hem seyyid, hem han sülalesindendir. Abdülmü'min Meşhed'de kıyım yaparken İmam Rıza hafidlerinin reisi olan Şeyh Ebu Talib, at üstünde geçmekte olan Din Muhammed'in ayağına kapanıp ailesine dokunulmamasını rica etmiş, bunun üzerine Din Muhammed, Ebu Talib'in evine gidip şeyhin kızı Zehra Banu ile evlenmişti. İşte bu evlenmeden Nezir Muhammed dünyaya gelmişti. Bu suretle Nezir Muhammed de seyyiddir. Böyle olmasına, yani Horasan seyyidleriyle akrabalığına rağmen önce Nezir Muhammed, Şah Abbas'a karşı hasım bir tavır almışsa da 1621'de karşılıklı olarak elçilerin gönderilmelerinden sonra bu dostluğa uymuştur.

İmam Kulu, Cihangir Şah'ın saldırısını haber vermek için on iki oğlu ile beraber yaya yürüdü ve olağanüstü bir tören yaptırdı. Halk kendisine, "Hem Seyyid olduğu halde, hem de hükümdar iken yayan yürümek

sana layık değildir" demişlerse de kardeşini çok sevdiği için onları dinlememiştir.

İmam Kulu 1640'da hastalandı. Bunun üzerine ömrünün kalan yıllarını Peygamber'in kabri yanında geçirmeye karar verdi. Kardeşi Nezir Muhammed Han'ı Belh'den çağırıp saltanatı ona terketti. O Cuma günü Buhara'nın büyük camisine giderek kendi huzurlarıyla Nezir Muhammed adına hutbe okutturdu. Halk ağlaştı. Bir iki gün sonra yola çıkıp İran'a vardı. İran Şahı kendisini bir hükümdara layık bir törenle karşıladı. Oradan Mekke'ye, oradan da Medine'ye vardı. Medine'de hayrat yaparak ibadetle meşgul oldu.

Medine'de 1642'de öldü. Yerine Nezir Muhammed geçti.

62 yıl yaşadı, 29 yıl saltanat sürdü.

Dindar, ahlaklı, barışı, bilimi, bilginleri ve şairleri seven bir hükümdardı. Hemen bütün zamanı barış ile geçmiştir. Zamanında Maveraünnehir uzun müddet asayiş ve rahat görmüştür. Savaşsız, fetihsiz vatanına güven, selamet ve mutluluk vermiştir.

Bütün hayatı boyunca bilginler ve şairlerin arasında yaşamıştır. O devir bilginlerinden en çok Yusuf Karabağı ile ilişkide bulunmuştur. Şairlerden en çok Molla Türabi'yi takdir eder ve severdi. Ona, yazdığı kasideden dolayı, birçok altın verdi. Aynı zamanda Molla Nahli'yi de severdi. Kendisi de iyi bir şairdi. Güzel şiirleri vardır ve bunlar bize kadar gelmiştir.

Halkının rahatına pek dikkat ederdi. Divan beyi ile beraber bizzat derviş elbisesi giyip dolaşır, halkının her halini öğrenir, yönetimi denetlerdi.

Kısacası İmam Kulu Han ulu hanlardan olup zamanı Maveraünnehir'in en parlak devirlerindendir. Orta Asyalılar onun zamanını Herat'ta Mirza Hüseyin Baykara'nın zamanına benzetirler.

NEZİR MUHAMMED HAN

Bu kişi pek zengin idi. Servetini 600 deve ile Belh'den Buhara'ya taşıttırdı. Bundan başka 8 bin at, 80 bin koyun ve 400 sandık Fransız kadifesi vardı. Gerek Şeybanlılar'dan, gerek Astırhanlılar'dan olan rakiplerini para ile avutmak politikasını izledi. Bu politikada başarılı olamadı. Baruta da kıvılcımı bizzat kendisi koydu. O da Havarezm'i ele geçirmek için oranın hanı İsfendiyar Han aleyhine savaş açmasıdır. Ülkede isyan çıktı. Asiler üzerine gönderdiği oğlu Abdülaziz askerleriyle beraber asilere katıldı. Bunun üzerine ülkesini oğulları arasında bölüştürdü (1645).

Kür vilayetini Hüsrev Sultan'a Meymene vilayetini Kazım Sultan'a, Külab vilayetini Behram Sultan'a, Çekerke vilayetini Sübhan Kulu Han'a, Kundur vilayetini Kutluğ Sultan'a verdi. Âsi Abdülaziz ise gelip Buhara tahtına zaptetti. Bundan sonra da kardeşleri arasında en güçlü ve etkili olan Kutluğ'u mahvetmek sevdasına düştü. Bunun için babasından af isteyip Kutlug Sultan'ı Buhara'ya göndermesini rica etti. Kutlug Buhara'ya gidince onu da babası aleyhine isyana yöneltti. Kutlug'un isyanından hiddetlenen Nezir Muhammed Han oğlu üzerine Süb-

han Kulu komutasında bir ordu gönderdi. Kutlug Sultan hazır olmadığından Kunzuk Kalesi'ne çekildi. Biraz sonra kardeşi Sübhan Kulu ile yaptığı savaşta yaralanarak öldü.

Oğullarının bu hallerinden bıkan Nezir Muhammed Hindistan hükümdarı «Şah Cihan»dan yardım istedi. Belh'de gözü olan Şah Cihan bu isteği memnuniyetle kabul edip iki oğlunun yönetiminde kuvvetli bir ordu gönderdi. Bu ordu da Hüsrev Sultanı mağlup ve tutsak ederek Hindistan'a yolladı. Nezir Muhammed Han Hind ordusunun amacını anlayıp canın kurtarmak için Merv yoluyla İran'a kaçtı. İran Şahı İkinci Abbas, Nezir Muhammed Han'a olağanüstü karşılama törenleri yaptı. Kendisine para gönderip yanına çağırdı. İki yıl sonra Han'ı bir ordu ile gönderdi ise de Hind ordusunun yağmagirliği kıtlık, bunların üstüne gelen pek şiddetli bir kış, Nezir Muhammed'in oğullarının direncini kırdı ve başarı umudunu ortadan kaldırdı. Abdülaziz babasına karşı Sübhan Kulu yönetiminde bir ordu gönderdi. Özbekler de bu orduya katıldılar. Bunun üzerine Nezir Muhammed Han bu düşüncesinden vazgeçti. Hayatının son yıllarında oğullarıyla barışmak ve görüşmek istedi, ancak oğulları bunu da kabul etmediler. Her şeyden umudunu kesen Nezir Muhammed Han Arabistan'a yani Hicaz'a giderken yolda öldü. Cenazesi Mekke'ye naklolundu. Yerine oğlu Abdülaziz geçti (1647).

ABDÜLAZİZ HAN

Nezir Muhammed'in ölümüne Orta Asya'da yaslar tutuldu. Oğulları ise nifak ve kavgalarına devam ettiler. Abdülaziz şimdi de Sübhan Kulu'nun rekabetinden korkmaya başladı. Kardeşi Kazım'ı Sübhan Kulu üzerine yolladı. Sübhan Kulu kolay kolay altedilir bir insan değildi. Kazım birkaç saldırı yaptıysa da başarılı olamadı. «Kisre» ye çekildi. Bunun üzerine Abdülaziz Han Sübhan Kulu'nun Buhara tahtına veliaht ilan etmek üzere onunla bir anlaşma yaptı. Buna rağmen Sübhan Kulu ile Kazım Muhammed'in arası düzelmedi. Nihayet bir gün Sübhan Kulu ansızın Kazım Muhammed'i bastırıp öldürdü.

Kazım Muhammed yüksek tahsilli, bilgin, şair bir işi idi. Onun şiirlerinden bin beyit kadarı mevcuttur.

Abdülaziz Han, Sübhan Kulu ile uğraşırken Buhara ile Haverezm arasında da savaş başladı. Abdülaziz'in saldırısına uğrayan Sübhan Kulu Hiyve Hanı Ebulgazi Bahadır Han'dan yardım istedi. Eskiden beri Buhara hanları Haverezm üzerine yürür, zulümler yaparlardı. Bunlardan özellikle Abdullah Han'ın, Ebulgazi'nin atalarına yaptığı fenalıklar pek derin etki bırakmıştı. Bu sebeplerden ötürü Hiyve hanları Buhara hanlarını sevmezlerdi. Bu iki hanlık arasındaki çekişme ve düşmanlık çok doğal ve pek fazla idi. Ebulgazi de aynı duygular altında idi. Buharalılar'ı Ceyhun Irmağı boyundan kovmak en büyük emeli idi. Ebulgazi 1644'de ve bir yıl sonra tekrar Buhara üzerine hücum etti ise de bir sonuç elde edemedi. Bunun üzerine Abdülaziz 60 bin kişilik bir kuvvetle Havarezm üzerine yürüdü. Bu savaşta Bahadır Han bozuldu. Hayatını ancak oğlu «Anuş»un sayesinde kurtarabildi. Bu savaşların sonunda ise Abdülaziz bozuldu ve yaralandı. Bu zafer bile Ebulgazi Han'ın kinini

durduramadı. Bir düziye Buhara'ya akınlar yaptı. Onun bu kini 60 yaşına kadar sürdü ve Buhara ile o zaman barışıp anlaşma yaptı.

Ebulgazi'nin yerine geçen oğlu Anuş Han anlaşmayı bozup Abdülaziz'in bulunmamasından yararlanarak Buhara'yı zaptetti. Yetişen Abdülaziz Han olağanüstü kahramanlığı ile Anuş'u bozguna uğratıp Havarezmliler'i Buhara'dan çıkardı. Bundan sonra çok zaman Hiyve Hanlığı Buhara'ya saldıramadı.

Abdülaziz Han komşu devletlere karşı çıktığı seferle yorulmuş, kardeşleri ile olan kavgalardan dolayı devlet işlerinden usanmış bir hale gelince tahtı kardeşi Sübhan Kulu'na bırakarak İran yoluyla Hicaz'a gitti. İran'da hükümdarlara özgü bir törenle karşılandı. İran'dan Bağdat'a, oradan Mekke'ye vardı. Arabistan'da Araplar yolunu kestiler. Bilindiği gibi onların kârı kendilerini besleyip giydiren hacıları soymaktır.

74 yaşında öldü. Yerine Sübhan Kulu geçti.

33 yıl hanlık yaptı.

Yüksek öğrenim sahibi ve şair idi. Güzel şiirleri vardı. Bilginleri, şairleri sarayında daima kabul ederdi. Aynı zamanda kahraman bir kişiydi. Bilginlerle sohbeti sever, zamanını bunlarla konuşarak geçirir, dünya dedikodusundan uzak yaşardı.

SÜBHAN KULU HAN

1680'de tahta çıktı. Bu da komuş devletler, kardeşleri ve oğulları ile uğraştı. Belh'e oğlu İskender Han'ı, han yaptı. Onu zehirlediler. Yerine İskender'in kardeşi Ebul Mansur geçti. Sübhan Kulu ise Ebulmansur'u istemiyordu. Diğer oğlu İbadullah Han'ı atadı. Ebulmansur ancak dört ay kalabilip Belh tahtını bırakmaya mecbur oldu. Biraz sonra da öldürüldü. Yerine Sübhan Kulu'nun diğer oğlu Sadık Muhammed Han geçti ise de o da selefi gibi zalim ve sefil bir insan idi. Kardeşinin katillerini vahşice öldürdü. Sonra babasına isyan etti. Bu suretle baba oğul arasında savaş başladı. Ancak baba oğluna kıyamadı. Bir mektup gönderip kendisinden af dilemesini ve yanına gelmesini bildirdi. Sadık Muhammed Han babasının yanına gitti, biraz sonra da öldü. Sübhan Kulu Han türelerin böyle iş başında olmasının tehlikeli olduğunu görerek bu sefer Belh'e «Hadim Bay (Bey, Beğ) Atalık»ı, o ölünce «Mahmud Bay Atalık»ı atadı. Bunların iş başına gelmesi Özbekler ile Türkmenler arasına biraz sessizlik sağladı.

Özbek Beyleri bir düziye birbiriyle uğraşıyorlardı. Bunlardan «Bayat Kara» pek meşhur olup Maveraünnehir'i tam yedi yıl altüst etmişti. Nihayet öldürülerek şerrinden kurtuldular.

Havarezmliler Özbekler'in bu halinde yararlanıp Buhara'ya akınlar yaptılar. Hiyve Hanı Anuş Han 1684'de Semerkant'a bile hücum etti; fakat bozuldu. Bir yıl sonra da Buhara'ya saldırdı. Bu esnada Belh'de oturmakta olan Sübhan Kulu Han koşup Buhara'yı geri aldı. 1687'de ise Havarezm'in başkentine kadar ilerledi. Mahmut Bay ordusuyla beraber varıp Havarezm ordusunu mahvetti. Havarezm Buhara'nın bir vilayeti oldu. Bu durum ancak 2 yıl devam edebildi.

Buhara Hanı yıllarca pek saygı gördü. Sübhan Kulu Han'a halen

Kaşgar, Hindistan ve Kırım'dan elçiler ve armağanlar geliyordu. 1685'de Hindistan'dan şii İran'a karşı anlaşma yapmak için elçi, filler ve armağanlar geldi. Aynı sebep ve öneri ile Türkiye padişahı İkinci Ahmet bile Sübhan Kulu Han'a Mustafa Çavuş adında bir elçi gönderdi. Sübhan Kulu bu ittifaklara giremedi. Çünkü Buhara'nın anarşisi böyle anlaşmalara girmeye engel oluşturuyordu. Hatta Astırhanlılar Sülalesi son günlerini yaşıyordu.

Sübhan Kulu iç anarşiye son vermek için oğlu Hakim Han'ı Belh'e vali atadı. Kendisi bilim ile meşgul oldu. Şiirleri ve bir eseri vardır.

1702'de 80 yaşında öldü. Velihadı Begüm Han idiyse de pek genç olduğundan büyük oğlu Ubeydullah Han'ı tahta geçirdiler.

31 yıl Belh'de, 24 yıl Buhara'da olmak üzere 55 yıl hanlık yaptı. Tahta çıktığı ve öldüğü tarihlere bakılırsa yalnız 22 yıl saltanat sürdü.

UBEYDULLAH HAN

Derhal yine kardeş kavgası başladı. Begüm Han kendi hanlığını ilan etti. Bu suretle iki kardeş savaşa tutuştular. Mahmut Bay Begüm Han tarafını tuttu. Ubeydullah Han da Mangut uruğu Reisi Rahim Bay Atalık'ı kendi savunması ile görevlendirdi. Bu suretle iki Özbek uruğu birbiriyle kapıştılar. Bu işin özeti iki Özbek uruğunun kavgasıdır. Beş yıl devam eden bu kavga Ubeydullah Han'ın üstünlüğü ile bitti. Fakat Rahim Bay Atalık bütün kuvvet ve yönetimi eline alıp Ubeydullah Han'ı bir korkuluk haline koydu. Biraz sonra da zehirleyip kardeşi Ebulfeyz'i han atadı (1717).

15 yıl hanlık yaptı.

EBULFEYZ HAN

Birbirini yemeden artık Astırhanlılar Sülalesi dermansız bir hale gelmiş, düşüşleri bekleniyordu. Tam bu sırada Nadir şah ortaya çıktı. Nadir Şah Buhara üzerine yürüyordu. Buhara Hanı bu ortak düşmana karşı Hiyve Hanı ile ittifak etti. Hiyve'nin ordusu kuvvetli idi. Bu ordu Nadir Şah'ın Buhara istilasını sonuçsuz bıraktı. Bunu anlayan Nadir Şah ordusu geri çekip kendi haberi olmaksızın bu hareketin yapıldığını söyleyerek sulh istediğine ilişkin güvence verdi. Derhal, birleşerek çok güçlenmiş bir orduyu ayırmak cihetini tuttu. Bunun için Rahim Bay Atalık'ı kullandı. Nadir Şah Hindistan Seferi'nden dönüşünde Ceyhun Irmağı'nı geçip Buhara'ya yakın bir yere geldi. Yine Rahim Bay Atalık vasıtasıyla Ebulfeyz'i getirip kendi çadırında kendisine bağlılığını bildirdi. Bu iş, birçok din adamları ve şeyler arasında büyük törenle yapıldı.

Biraz sonra Ebulfeyz öldürüldü (1740).

Bu suretle Astırhanlılar Sülalesi yani Buhara Hanlığı'nın ikinci sülalesi bitip yerine Mangut Sülalesi yani Üçüncü Sülale geçti.

Bu kişi 23 yıl hanlık yaptı.

Bu sülale 143 yıl sürdü, 9 han yetiştirdi.

ASTIRHANLILAR LİSTESİ

(1597 - 1740)

Canı Han oğlu Din Muhammed Han	1597 - 1598
Canı Han oğlu Baki Muhammed Han	1598 - 1605
Canı Han oğlu Veli Muhammed Han	1605 - 1611
Din Muhammed oğlu İmam Kulu Han	1611 - 1640
Din Muhammed oğlu Nezir Muhammed Han	1640 - 1647
Nezir Muhammed oğlu Abdülaziz Han	1647 - 1680
Nezir Muhammed oğlu Sübhan Kulu Han	1680 - 1702
Sübhan Kulu oğlu Ubeydullah Han	1702 - 1717
Sübhan Kulu oğlu Ebulfeyz Han	1717 - 1740

3- MANGUTLAR SÜLALESİ

Bu sülalenin adı kitaplarda Mankıt, Mankit, Mankut, Mankît, Mangut biçiminde görülmektedir. Bunlar Cengiz Han tarafından Moğolistan'dan getirilip Ceyhun Irmağı kıyılarına yerleştirilen bir uruktur. Sağlam, cesur, uruşçu olup en meşhur Türk uruklarındandır. Muhammed Şeybani Han bunları aylık ile kullanmıştı. Bu suretle Buhara'ya yerleştiler. Bir zamanlar Buhara Hanları üzerinde etkili oldular. Bunların «Bay», (Bey) (Beg olup hafifte bey, kalında bay olur) denilen reisleri son zamana kadar Buhara Hanları'na sadık kalmışlardı. Fakat Ebulfeyz zamanında başları Rahim Bay Buhara Hanı'na hıyanet edip Havarezmliler ile birleşmiş, vezir olmuş. Ebulfeyz'i öldürtmüştü.

Ana yönünden Astırhanlılar'a mensup olan Danyal Bay Rahim Bay'a halef oldu. Bu da vezir oldu. Ebulgazi Bahadır Han Danyal Bay'dan izinsiz hiç bir iş görmezdi. Danyal Bay hem askeri, hem din adamlarını ve şeyhleri aldatmıştı. Bu sayede Buhara Hanlığı'nı kolayca elde edebileceğini bildiği halde bu işi oğlu Masum'a bıraktı.

İşte bu suretle Buhara Hanlığı'nda üçüncü sülale olan Mangut Sülalesi kuruldu.

MASUM HAN

Çocukluğunda babası kendisine «Bey Cihan», biraz sonra «Şah Murat» adlarını vermişti. Çocukluğundan beri dervişliğe, sofiliğe heves etmiş, onlarla yaşamıştır. Bu hali kendisini halka sevdirmiştir. Sokaklarda derviş elbisesi ile gezerdi. Etrafına bu suretle birçok mürit toplanmıştı. Diğer taraftan memleketteki anarşi, hatta başkent sokaklarındaki vuruşmalar, halkı bezdirmişti.

Abdülgazi bu anarşiyi bastırmak kuvvetini kendisinde bulamayıp Masum'a Buhara tahtını önerdi. Masum, dünya ili ilgisi olmadığını söyleyerek öneriyi kabul etmedi. Bu suretle gayet kurnazca davranıp halkı kendisine yalvarttı. Sonunda, Şehrisebz kıyamcılarının başı olan Niyaz Ali'nin akınlarına karşı komutanlığı kabul etti. Az zamanda Buhara'yı bunlardan temizledi. Nihayet, güya, halkın yalvarmasına dayanamaya-

rak hanlığı da kabul etti. Han olunca dervişlik hayatı ve mizacına hiç de uygun olmayacak bir hataya ve harekete başladı. 1784'de tahta çıkar çıkmaz Abdülgazi'yi emekliye ayırdı.

Şu tarihe bakılırsa Astırhanlılar Sülalesi'nin sonu ile Mangutlar'ın başlaması arasında 44 yıllık bir zaman ve mesafe vardır. Bu boşluğa ya «fetret» diyeceğiz, yahut da bunu Mangutlar'a ekleyeceğiz. Zaten Astarhanlılar'ın sonuncu hanı Ebulfeyz'den sonra ortada Mangutlar'dan Rahim Bay, Danyal Bay, nihayet hüviyeti bilinmeyen bir Abdülgazi vardır. Bunlar da böyle bir zamanın varlığını kanıtlamaktadır. Rahim ve Danyal Baylar'ın hüviyetlerine, kuvvetin Mangut uruğunda olmasına bakarak Abdülgazi'yi de bunlardan saymak imkanı vardır. Böyle olmaması pek zayıftır. Olmasa bile öteki iki kişiyi esas tutarak bu devreyi Mangutlar'a eklemek daha doğru olacaktır. Anlaşıldığına göre Mangutlar önce, yani 44 yıl, han ünvanını almaksızın hanlık yaptılar ve 1784'de ise Masum ile resmen han oldular. Bu düşünüş yanlış olamaz. İşte biz bu düşünce ile Mangut Sülalesi'ni Astırhanlılar'ın sonu olan 1740'dan başlatıp, 1784'den başlatmayacağız.

Masum tahta çıkar çıkmaz İran ile uğraşmaya başladı. Safeviler'in ilk zamanlarından beri şiilerin yönetimine geçmiş olan müstahkem Merv Kalesi üzerine saldırdı. İran'ın Safevileri Astırhanlılar ile akraba idiler; fakat buna rağmen mezhep farkı bu iki sülale arasında kanlı mücadeleler yaptırmıştı. Öteden beri sürgelen bu çekişme ve savaş Emir Masum'u da bu işe yöneltmişti. Merv'de Acemler'in komutanı Bayram Ali Han idi. Kaleyi kahramanca savundu, fakat yaralanıp öldü. Özbekler Merv civarını tamamen yağmaladılar. Bayram Ali Han'ın oğlu Muhammed Hüseyin babasının yerine geçerek Afganlar'dan Timur Şah'ın da yardımı ile kaleyi bir müddet daha savundu. Fakat sonunda kale Masum Han'ın eline geçti.

Bir yıl sonra Meşhed üzerine yürüdü; fakat bir şey yapamadı. Bu başarısızlığı İmam Rıza'nın kutsallığına verip çekildi. Çekilirken o civarı da yağmaladı. Buralar Buhara Hanlığı'nın ilk günlerinden beri böyle müthiş bir yağma görmemişti.

Bu akın ve yağmalar 12 yıl sürdü. Sonunda 1797'de İran Şahı Ağa Muhammed Han Horasan üzerine yürüdü; fakat İran'daki anarşi orada kalmasına engel olduğundan diplomasi yoluna saptı. Muhammed Hüseyin adında bir elçi ile bir mektup gönderdi. Ancak bir sonuç alınamadı. Bu esnada Ruslar'ın da İran'a saldırıları Ağa Muhammed'i çekilmek zorunda bıraktı. Bundan sonra yine Buharalılar buralara ufak tefek akınlar yaptılar.

Masum Han yalnız şiiler ile değil sünniler ile de uğraşıyordu. Bu işe sofuluğu engel olamıyordu. Sünni Afgan Türkleri üzerine saldırıyordu. Bu Türkler Nadir Şah öldükten sonra da Hindistan ile Ceyhun Irmağı arasında büyük bir devlet kurmuşlardı. Böyle bir hükümet Masum'un işine gelmezdi. Şiiler ile uğraşırken bir taraftan da Ceyhun Irmağı'nı geçip 1788'de Afganlılar hükümdarı Timur Şah'ın elinden ülkesinin önemli bir bölümünü aldı. Timur Şah Masum Han'a dostça bir mektup gönderdi ise de yararı olmadı. Bunun üzerine 1789'da Timur Şah kuvvetli bir ordu ile Ceyhun üzerine hareket etti. Önce «Akça»ya saldırdı. Akça

kentinin komutanı Rahmet Bey kaçıp Masum Han'ın yanına gitti. Masum Han Horasan üzerine yapmak istediği sefere hazırlanmakta idi.Timur Şah'a bir kurul gönderip anlaşmazlığı barış yoluyla düzeltti.

Timur Şah yaşadıkça Masum Han anlaşmaya uydu. Timur Şah'ın ölümünden (1789) sonra derhal Belh'i zaptetti. Timur Şah'ın halefi Hindistan üzerine açtığı seferle meşgul idi. Masum Han ona bir elçi gönderdi. Yine barış yapıldı.

Bu kişi eskiden beri unutulmuş olan «Reisü's-Şer'iyye» makamını yeniden kurdu.

Masum 1802'de öldü. Yerine oğlu Seyyid Haydar «Emir Said» adıyla geçti.

18 yıl saltanat sürdü.

SAİD HAN

Bu da derviş, sofu idi. Hayatını dervişlik yaparak geçirdi. Bunda babasının dünyevi hırsları da yoktu. Ancak kardeşi olan Merv hanı Emir Nasruddin'in çekişmesinden korkarak kendisine boyun eğmesini bildirdi. O da korkup İran'a kaçtı.

Bu kişi devlet işiyle uğraşmaz, tekke ve medreselerde dolaşırdı. Bu sebeple yönetim bozuldu. Hiyve Hanı Buhara kapılarına kadar geldi. Buna rağmen dindar olması halka kendisini sevdiriyordu.

Buhara'da arasıra parlayan bilim ışığı bunun zamanında kesin biçiminde söndü. Artık bütün Mangutlar zamanı bilimce ve her bakımdan bozulma zamanı olup gidecektir.

1803'de tahta çıkıp 1826'da tahttan ayrıldı. 23 yıl saltanat sürdü.

Ölünce oğulları birbirine girdiler. Bunlardan Emir Hüseyin 3 ay, Emir Bahadır 1 yıl hanlık yaptılar. Sonra en küçük oğlu Nasrullah tahta geçti.

NASRULLAH HAN

1826'da 22 Mart'ta tahta sahip oldu. Kardeşleri ile uğraştı. Önce Emir Hüseyin'i zehirletti. Sonra diğer kardeşi Ömer ile uğraşmaya başladı. Semerkant fetva ile ve bir direnişte karşılaşmadan ele geçirdi. Oradan Buhara'ya gitti. 40 gün kuşatmadan sonra kent açlıktan teslim oldu. Nasrullah Buhara'ya girip hanlığını ilan etti. Ömer kaçtı ise de biraz sonra Hokan'da vebadan öldü. Bundan sonra diğer üç kardeşiyle birtakım devlet adamları ile beyleri de zehirletmek veya öldürtmek suretiyle imha edip rakipsiz kaldı. Yani Buhara tahtını birçok kan ve zulüm ile elde etti. Hatta katl ve zehirlemede kullandığı beyleri de sonra öldürttü. Servete de, büyük bir hırsı vardı. Zenginleri kendine dost eder, sonra öldürtüp mallarını alırdı. Her tarafı casuslar ile doldurmuştu. Bunlar her yere girdikleri gibi aileler içine girmek hakkına sahiptiler. Casusların jurnalleri ile ağır ve vahşice işkenceler yapılırdı.

Nasrullah fatihliğe de hevesli idi. Şehrisebz'de Özbekler'den Ming ve Kongrat urukları oturuyorlardı. Bunlar Astırhanlılar zamanından beri Buhara'ya isyan etmişlerdi. Esasen Kongratlar ile Mangutlar arasında

çekememezlik vardı. Bu iki uruk Said Han zamanında tamamen bağımsız olmuşlardı. Nasrullah Han ilk seferini bunlar üzerine yaptı. Bunlarla pek çok uğraştı ise de bir sonuç alamadı.

Hokand üzerine sefer açtı. Burada da bir şey yapamadı.

Babür bozulunca Hokand bağımsızlığını kaybetmiş, Şeybanlılar düşünce yeniden bağımsızlık kazanmıştı. Astırhanlılar bunlara birşey yapamamışlardı. Mangutlar'dan önce Masum, sonra Nasrullah Han Hokand'ı istila için uğraştılar.

Nasrullah'ın fatihlik hevesini kışkırtan Abdüssamed Han adında İran'lı biri idi. Bu kişi İran'dan sınırdışı edilmiş, Afganistan ve Hindistan'da bir müddet dolaşmış, sonra Buhara'ya gelip Nasrullah Han'a çatmıştı. Han bu adamı Buhara ordusuna başkomutan yaptı. Onun iktidarına güvenerek Hokand'a savaş açtı. Oysa Abdüssamed iyi asker değildi. Hokandlılar önce davranıp Buhara'ya saldırıp Buhara ordusunu mağlup ettiler. İkinci defasında Abdüssamed Hokand ordusunu süre süre Hokand çevresinde savaşa zorlayarak perişan etti. Anlaşma yapılarak Hokand Buhara'ya verildi. Hokand'a Hokand hanı Muhammed Ali'nin kardeşini vali atadı. Bundan amacı iki kardeşi birbiriyle boğuşturmak idi. Bu plan başarılı olmadı. Çünkü anaları bu iki kardeş arasına sokulan ikiliği kaldırdı. Buna kızan Nasrullah Han 30 bin atlı, bin serbaz, 10 bin Türkmen'den kurulu bir ordu ile tekrar Hokand üzerine yürüdü. Muhammed Ali Han ve kardeşleri kaçtılar. Ancak «Mergilan» kenti çevresinde yakalayıp hepsini birden başkentlerinde idam etti. Hatta Muhamed Ali'nin karısı ile henüz dünyaya gelmemiş olan bebeğini bile vahşi bir surette kestirdi.

Nasrullah Han Hiyve hanlığı ile de uğraştı; fakat buradaki çarpışmalar ötekilerden daha hafif oldu.

Afganistan ile de uğraştı. Burada büyük zaferler elde edemediyse de etkinliğini artırdı. Buhara'da 20 bin İran'lı vardı. Sıkıntı ve sefalet içinde idiler. İran'ın Abbas Mirza'sı bunları kurtarmak istiyordu. Fakat Hiyve hanı Allah Kulu Han tarafından İran'a musallat edilen Türkmenler'den dolayı birşey yapamadı.

Nasrullah Han zamanında Buhara Ruslar ile ilişki kurmuştu. Ruslar Nasrullah'tan evvel 1820'de Buhara'ya «Negri» adında birinin başkanığında bir kurul göndermişlerdi. Nasrulah zamanında İngilizler de (1836) «Berens» adında bir İngiliz'i gayrıresmi, güya seyahat amacı ile Buhara'ya gönderdiler. Bunun da nedeni Orta Asya'da Rus-İngiliz çekişmesidir. Bunun üzerine Ruslar 1840'da «Botenef» bilimsel ve politik kurulunu gönderdiler. Bu kurul Rusya'nın bütün Müslümanlara yardım ettiğini, eğer Buharalılar da aşağıdaki şartlara uyarlarsa onlara da yardım edeceğini bildirdi. Şartlar şunlardır:

1- Buhara gizli veya açıkça Rusya aleyhine düşmanlık etmeyecek.

2- Rus halkının haklarını koruyacak.

3- Rus halkının emlakini zaptetmeyecek, edilenleri Rusya'ya iade edecek.

4- Rusları yağmalatmayacak.

5- Rus mallarına eşit gümrük resmi uygulanacak.

6- Rus tacirleri Buhara'da Buhara tacirlerinin Rusya'da yarar-

landıkları haklara sahip olacak.

Bu kurul hiç birşey yapamadı. İngilizler de birşey elde edemedi.

1838'de İngilizler Buhara ile resmen temasa geçtiler. Gelen İngiliz elçisi «Studdart» İngiltere'nin Afganistan'daki hareketinden Buhara'nın korkmaması hakkında güvence verdiği gibi İngiltere'nin Buhara ile dostluk etmek istediğini de bildirdi. Nasrullah Han tutuculuğu sebebiyle Hıristiyan düşmanı idi. Bu sözleri dinlemedi. Umutlarını kesmeyen İngilizler 1840'da yeni bir kurul daha gönderdiler. İngiltere Orta Asya hakkında Rusya ile haberleşiyordu. Ancak bu haberleşmeler bir sonuç vermediği gibi Ruslar buralarda ilerleyip duruyorlardı. İngilizler asıl bu sebepledir ki yeni bir kurul göndermek zorunda kaldılar. Bu kurulun başkanı «Artur Knolli»dir. Kurulun amaca Buhara, Hiyve ve Hokand Hanlıkları'nı ortak düşman olan Ruslar'a karşı ittifak ettirmek, Rus yayılmacılığına engel olmak idi. Bu kurul da bir sonuç elde edemedi. Sebebi Knolli'nin Buhara'ya uğramadan Hokand'a gitmesidir. Oysa Nasrullah o esnada Hakond Hanlığı ile savaşıyordu. Bundan fena halde kuşkulanmıştı. Knolli Hokand'da da olumlu bir şey yapamadı. Nasrullah onu yanına çağırdı ve gelir gelmez hapsetti. Studdart'ı da hapsettikten sonra ikisini de idam etti.

Bu zavallı cahil Türk Hanları başlarında ne kara bela uçuyordu bilmiyorlardı. Elele verecekleri yerde hem birbirlerini yiyorlar, hem de İngiliz ve Rus arasındaki politik çekişmeden yararlanılması gerektiğini anlamıyorlardı. Eğer akılları başlarında olsa idi belki de ülkeleri Rus Boyunduruğu altına düşmezdi.

Bu gelişmeler olurken Nasrullah Han zulüm ve baskısına da devam ediyordu. Halk memnun değildi. Aleyhine bir muhalif grup oluştu. Bunlar isyan hazırlığı yapıyorlardı.

Bu esnada (1860) Nasrullah öldü. Yerine oğlu Muzafferüddin geçti.

34 yıl hükümdarlık yaptı.

Zalim, kanlı vahşi bir adamdır. 34 yıllık bu uzun saltanatı halkı üzmek, inletmek, yurdu kana boyamakla geçti. Ölüm döşeğindeyken bile bu huyundan vazgeçmedi. Yatakta ailesinin idam edilmesini emretti. Onları son nefesini vermeden huzurunda idam ettirdi ve daha sonra öldü.

MUZAFFERÜDDİN HAN

Bu kişi gençliğini «Karaşi» de geçirmişti. Tahta geçer geçmez Şehrisebz üzerine sefer açtı. Fakat bir şey yapamadı. Bu sırada Hokand'da olan olaylar Muzafferüddin'in dikkatini çekti. Hokand üzerine yürüdü. Sonuçta Hokand Hanlığı ikiye ayrıldı. 1839'da sonuçsuz kalan Rus saldırısı ancak 1847'de Hokand'ın bir kısmını zaptetmişti. Ruslar'ın gelişmesi devam ediyordu. Muzafferüddin'in gözü açıldı, tehlikeyi anladı. 1865'de Muzafferüddin Rus komutanı «Çerniyef»e bir mektup gönderip bütün Turan'ı aleyhlerine kaldıracağını, Rus uyruğunun mallarına el koyacağını bildirdi. Rus generali de bu tehdide tehdit ile karşılık verdi. Ruslar acele ilerleyip Buhara'yı zaptetmek istediler, fakat başarılı olamadılar. Bunun üzerine Rus ordusu komutanı değiştirilip

yerine «Romonofski» atandı. Rusların bozguna uğraması Türklere cesaret verdi. Muzafferüddin Han 30 bin Kırgız, 10 bin Türkmen, 5 bin serbaz ve 21 toptan oluşan bir ordu ile Taşkent'i Ruslar'dan geri almak için yürüdü. Ruslar ile vuruştu; fakat fena halde bozuldu. Bütün cephane Rusların eline geçtiği gibi kendisi de zorlukla canın kurtarabildi.

İşte bu yenilgi Ruslar'a Buhara'nın kalelerini yıkınış oldu. Artık Buhara Rus istilasına hazırdı.

Muzafferüddin bu bozgundan sonra Rusların etkisi altına girdi, bütün saygınlığını kaybetti. Halk kendisini aşağılamaya başladı. Kendi sipahileri bile Han'a saldırdı. Bey, derviş ve sofular halkı Rusya aleyhine kaşkırtılar. Bunların zoru ile Muzafferüddin tekrar hazırlandı. Diğer hanlıklar da bu sefere katıldılar. Fakat yine mağlup oldular. Rus ordusu 1868'in 14 Mayıs'ında Semerkant'a girdi. Türk uygarlığının bu önemli merkezi ve Aksak Timur'un başkenti Ruslar'ın eline düştü. Muzafferüddin «Kirmineh»e, oğlu ve veliahtı Abdülmalik Mirza Buhara'ya kaçtı.

Ruslar Semerkant'ı tahkim edip Buhara üzerine harekete başladılar. Yolları üzerindeki «Bölenkete Korgan» kalesini almayan Rus generali «Kaufman» Buhara üzerine hareketine devam etti. «Serpol»da bir savaş oldu. Özbekler yine kaçtılar. Muzafferüddin çerisiz kalıp Ruslar'la barış yaptı.

Artık halk Muzafferüddin'i büsbütün aşağılıyordu. Bu sefer oğlu da babası aleyhine döndü. 10 bin kişi ile babasının üzerine yürüdü. Oğlu ile savaştı ve mağlup oldu, birçok yerler kaybetti. Nihayet ufak bir toprakta oturup Ruslara olan savaş tazminatını ödemekle, bir taraftan da Ruslar'a Orta Asya'da hizmet etmekle meşgul oldu.

Bir müddet sonra oğlu Abdülfettah'ın başkanlığı altında birçok armağan ile Petrograd'a bir kurul gönderdi. Bu kurul 1869'da Çar tarafından parlak bir törenle kabul edildi.

Böylece Buhara Hanlığı Rusya'nın koruması altına girdi (1869).

Ruslar istilalarına devam ederek 1883'de Hiyve Hanlığı'nı da korumaları altına aldılar.

1885'de öldü. Yerine dördüncü oğlu Seyyid Abdülahad geçti.

25 yıl hanlık yaptı, o güzelim Türk yurdunun Rus boyunduruğuna girdiğini gördü. Talihsiz bir handı, fakat hayvan gibi cahil, adi, vatansız bir adamdı.

İşte bu uğursuz adam Ruslar'a Orta Asya'yı istilalarında pek büyük hizmetleri oldu. Göktepe savaşında da Ruslar tarafında bulundu ve Rus saflarıyla beraber vuruştu. Ruslar yurduna girmiş, tacını elinden almış, bu gafil ise o sırada, «Cihangir-şedem. Emruz Rus ra migirem. Ba'de İstanbul ra migirem!» diye konuşurmuş. Yani "bugün Rus'u zaptettim, sonra İstanbul'u alacağım" der durur imiş!.. ibret!...

ABDÜLAHAD HAN

Bu kişi, 1910 yılına kadar 25 yıl Rus koruması ve boyundurluğu altında hanlık yaptı. Artık bu hanlıkta anarşi, dış savaşlar ve diplomasi oyunları yoktu. Ruslar hepsini bitirmişlerdi. Yönetim işlerinde de kendi-

si birşeye karışmaz, adı var, kendisi yok idi. 1910'da yerine Seyyid Mir Alim geçti.

ALİM HAN

Bu kişinin zamanı da aynıdır. Dünya Savaşı'nda Rusların mağlubiyeti üzerine Buhara Rus boyunduruğundan silkinip bağımsızlığını almış ise de bu bağımsızlık çok sürmemiştir. Bu sefer Komünist Ruslar gelip Buhara'yı almışlar, Alim Han Afganistan'a kaçmıştır (1920).

Bununla da Buhara Hanlığı'nın üçüncü sülalesi olan Mangut Sülalesi de bitmiştir. Yerine Rusların koruması altında «Buhara Şuralar (Komünist) Cumhuriyeti» kurulmuştur. Bu da hanlığın dördüncü devridir.

Alim Han 10 yıl hanlık yaptı.

Mangutlar Sülalesi 1740'ta başlayıp 1920'de bitmiş, 180 yıl ömür sürmüş, 8 han yetiştirmiştir.

MANGUTLAR LİSTESİ

(1840 - 1919)

Danyal Bey oğlu Masum Han	1794 - 1802
Masum oğlu Said Han	1802 - 1826
Said oğlu Hüseyin Han	1826 - 1826
Said oğlu Bahadır Han	1826 - 1826
Said oğlu Nasrullah Han	1826 - 1860
Nasrulah oğlu Muzafferüddin Han	1860 - 1885
Muzafferüddin oğlu Abdülahad Han	1885 - 1910
Alim Han	1910 - 1920

Buhara Hanlığı 1500 tarihinden beri devam eden bir hanlıktır. Bu halde 325 yıllık bir ömrü vardır. Bu hanlıkta üç sülale gelmiştir. Bir de sonunda cumhuriyet devresi vardır. Bu sülalerden birincisi 10, ikincisi 9, üçüncüsü 8 han yetiştirmiştir. Bu hesap gösteriyor ki Buhara Hanlığında 27 han vardır. Yahut birinci sülaleyi 12 han sayarsak hepsi 29 han eder. Bunlardan 27 han bağımsız yaşamış, son iki Rus koruması altında kalmıştır. Birinci sülalenin hanlarının adedi ikincininkinden, ikincininki üçüncününkinden çok olmasına rağmen üçüncü sülalenin ömrü ikincininkinden, ikincininki birincininkinden çoktur.

Bu hanlık saf Türk'tür. Halk Türk olduğu gibi sülaler de tamamen Türk'tür. Bun hanlar taha çıkarken Türk Töresi uyarınca akkeçe'ye otururlardı. Hanların kuşbeyi, divan beyi vardı. Han sarayı Buhara'nın Reygistan denilen mahallindedir. Bu saraylarda ziynet, zevk ve safa, güzel oğlanlar ve cariyeler dolu idi.

Bu hanlık da tıpkı Havarezm Hanlığı gibi haller geçirdi. Türk'ün bu ülkesi de harap oldu. Buranın zavallı Türkleri birbirini yediler, kırıldılar. O eski Buhara bir cahillik ve tutuculuk ocağı oldu. Orta Asya'nın o parlak bilimi sönüp bilim ve teknik medereselerde Teftezani ve

Cürcani gibi bilginlerin eserlerine anlaşılmaz notlar yazmaktan ve bütün İslam Dünyası'nı cahilliğe ve tutuculuğa batırmaktan ibaret kaldı. Sonunda işte bu kaynaktan bu kötü durum Türkiye, İran, Hindistan, Mısır ve bütün İslam ülkelerine yayıldı. Müsbet bilimlere yanaşan olmadı. Hala bunun belasını çekiyoruz. Türk yurtlarından hiçbiri Buhara kadar derin ve karanlık bir cahilliğin içine dalmamıştır. Nihayet Ruslar burasını da türlü kıyımlar yaparak aldılar. Yani Buharalıların «Ak padişah» dedikleri çar, başlarına bir karakuş, bir kara bela olarak çöktü. Ruslar Buhara Hanlığı'nı resmen bıraktılarsa da Buhara fiilen Moskova'ya bağlı oldu. Dünya Savaşı sırasında Rusya'nın çözülüşünde Buhar Hanlığı tekrar bağımsız oldu. Fakat komünistler gelip bütün din adamlarını kestiler, son hanı Afganistan'a kaçırdılar ve hanlık resmen bir «Cumhuriyet» adı altında yine Ruslara bağlandı. Osman Hoca Cumhurbaşkanı seçildi.

Buhara'da bugün Sart, Özbek farkı kalmamıştır. Herkes Türk'tür. Oysa bu ayrılıktan Ruslar çok yararalanıyorlardı. Şimdi de bu ayrılığı tekrar ortaya çıkarmaya uğraşıyorlar.

Buhara'da pek meşhur ve türlü renkte kalpaklık kuzu derileri, pek çok pamuk, ipek, sürü sürü hayvan yetişir ve üretilir. Meyveleri bol ve güzeldir. Hele kavunları bal gibi tatlı, sulu ve mis kokuludur, bütün kış müddetince dayanır.

Buhara hakkında birinci ciltte olduğu gibi bundan sonra da fazla bilgi verilecektir.

Bu konudan sonra gelen bilgilerle Orta Asya Tarihi tamamlanacaktır.

RUSLAR'IN ORTA ASYA'YI İSTİLALARI

Türk - Rus ilişkilerini Rusların Türkler aleyhine olan politika ve hareketlerini açıklayacağı için Rusların Orta Asya'yı istila ve oralarda yaptıkları zulümleri, Türk'ü imha politikalarını gösteren bu önemli konuyu Hiyve ve Buhara Hanlıkları'na ekliyorum. Ta ki Türk nesilleri bunları görüp ibret ve ders alsınlar.

Ruslar başlangıçta Türkistan'ı, hem de kolaylıkla, ele geçirmişlerdir. Çünkü halk cahil ve silahsızdı. Rus toplarına süvari ve kılıçla karşılık veriyorlardı. Saldıran Ruslara daha savaşa hazırlanamadıklarını tam bir saflıkla söylerlerdi. Bu istila ilk kez Orunburg taraflarından başladı. Ruslar ilk olarak Hokand Hanlığı'ndan Ak Mescid Kalesi'ni aldılar (1853).

Bu tarihten itibaren 10 yıl içinde Tokmak, Evliya Ata gibi birkaç kenti, sonunda Kırgızların yardımıyla General Çerniyef Taşkent'i (1865) aldı. Bunun üzerine Buhara Hanı Ruslara savaş ilan ettiyse de perişan oldu ve üstelik birkaç kenti de elinden kaçırdı. Ruslar zaten tüccarlarına zulüm ediliyor bahanesiyle Buhara'ya saldırıyorlardı. 1868'de General Fok Kaufman komutasında bir ordu gönderip Semerkant'ı ele geçirdiler. Ayrıca yapılan bir anlaşma ile de Buhara Hanlığı Rus korumasına girdi. Bundan sonra Buhara Hanı'nın yardımıyla 1873'de Hiyve Hanlığı'nı da ele geçirdiler. İki yıl sonra Ruslar Hokand ve Endicanı'ı da aldılar. 1876'da Fergane'yi aldılar ve Hokand Hanlığı'nı kaldırıp orasını bir vilayet yaptılar. Bu Rus istilasında Ruslara tek direnen Türkmenler oldu. Zavallı Türkmenlerin direnmeleri ve kahramanlıkları büyük, yüce, ağlatıcı destanlardır. Bunların içinde hele «Gök Tepe» Savaşı pek meşhurdur. Orada Türkmenler Plevne Kahramanları'ndan aşağı kalmadılar. Belki de onları geçtiler. Plevne Kahramanları'nın yine top ve tüfegi vardı. Bunların ise kılıç ve hançerden başka silahları yoktu. Çoğu savaşarak öldü. Pek azı ise Kızılkum'a kaçıp Rus çizmesi altında ölmek yerine kendini susuzluk ölümünün kucağına attı. Gök Tepe, Mankışlak'tan buhara'ya giden demiryolu üzerindedir.

Ruslar Gök Tepe'den 10 milyon ruble kıymetinde altın ve gümüş almışlardır. Gök Tepe'den sonra (1879) Rusların istilasına karşı durmak için Türkmenler Kızılkum çölünde kız, kadın, çocuk, erkek, gece gündüz çalışıp acele bir kale yaptılar. Bu kaleye «Yenişehir», «Yingil Tepe (Yekil, Hafif)» adlarını verdiler. General Lumakin bu kaleyi kuşattı. Ancak alamadığı gibi büyük kayıplar verdikten sonra çekilmek zorunda

kaldı. Ruslar bu defa Kafkasya'dan Türk ve Müslümanlardan kurulu bir ordu toplayıp General Skobilof komutası altında gönderdiler. Bunu haber alan Türkmenlerin gayreti pek müthiş oldu. Çoluk çocuk 50 bin kişi bu kaleye toplandı. Başlarında Sofu Han ve Murad Han adında iki başkanları olan Türkmenler yurtları uğruna son damlaya kadar kanlarını akıtmaya and içtiler. Ve müthiş bir savaş yaptılar. Ruslar kaleyi kuşattılar. Kuşatma 6 ay sürdü. Bu savaş pek meşhurdur. Türkmenler kahramanlığın, yurt sevgisinin, fedakarlığın parlak, eşsiz misallerini gösterdiler. Bu kahramanlıklar akılların eremeyeceği derecelerde yüksektir. Ellerinden her geleni yaptılar. Fakat sonunda susuzluğa ve erzak yokluğuna yenik düştüler. Ruslar kaleyi zaptettiler (1881). Türkmenler bu savaşta 20 bin şehit verdiler. «Orana Muhammed Han», «Muhammed Atalık Han», din bilginlerinden «Veliyyullah Hoca» şehitler arasındadır. Bu son direniş oldu. Bu kalenin düşüşü ile Türklerin dirençleri de bitti. Böylece Türkmenler Rus uyruğunu kabul ettiler. «Merv» Hanlığı hanı olan «Hatun» adındaki hanım da Rus uyruğunu kabul etti. Ruslar bu hanlığı kaldırıp Merv'i bir sancak yaptılar.

Bütün Türkistan artık Rusların vilayetleri olmuştur. Buhara Hanlığı'na «Siyasi Vekil» adıyla bir memur koydular. Bu vekilin maiyetinde birçok memurlar vardı. Buharalılar bu memurların en adisi bile sokaktan geçerken ayağa kalkmaya, selam vermeye mecbur tutuldular. Zaten bu Rus memurlar geçmeden evvel adamlar dolaşır, vekilin geçeceğini haber verir, yürümekte olanlar da yerlerinde durur, yol açarlardı.

Köle sürüleri gibi, tapınır gibi eğilerek Rusları selamlarlardı. Ruslar da onlara her hakareti yaparlardı.

Bu savaşlar Ruslara pek ağır oturdu ise de başarı ile sonuçlandı. Silahsız ve talimsiz olmalarına rağmen Türkmenler sırf vatan gayreti ve kahramanlıklarıyla Rusları ağır kayıplara uğrattılar. Rus ordularını defalarca perişan ettiler. Ancak kendileri de çok kırıldılar, bittiler. Ondan sonra da çok belalara uğradılar.

Bu istila sırasında Rusların yaptıkları kıyımlar yağmalar ve her çeşit zulüm müthiştir. Bu işlerin meydana çıkmaması için Ruslar her türlü önlemi almışlardı. Oralara hiçbir yabancıyı sokmadılar. Buna rağmen bu zulüm duyuldu. «Magman» adında Amerikalı bir gazeteci ne yapıp yaparak 1873'de Hiyve'nin işgalinde Rus istila ordusuna sokulmuş, gördüğü olayları eşsiz zulümleri, vahşilikleri Amerika'ya döndükten sonra yazmıştır. Yazdığı eserin adı «Hiyve Seyahatnamesi ve Tarihi»dir. Bu eseri 1875'de Bahriye Kol Ağalarından Ahmet Bey İngilizce'den Türkçe'ye tercüme etmiştir.(*)

Sözü Amerikalı'ya bırakıyorum. Bu sözler arasında dikkate değer başka bilgiler de vardır.

(*) Mütercim Ahmet Bey Türkistan'ın durumundan söz ederken sayfa 155'de "Türkler hep nifakları yüzünden Rus boyundurluğu altına girdiler. Artık birleşsinler. Birleşirlerse Rusları vatanlarından defederler" diye yazıyor. Buna göre Ahmet Bey bütün Türk birliğinin taraftarıdır ve şimdiki Panturancılık devrinden çok önceir. Kitabında Türkistan'ı çok sevdiğini, daima onlara ilişkin eser okumak ve bilgi toplamak istediğini söylüyor. (Toker Yayın Komisyonu)

Magman diyor ki: «Türkistan günlerce gidildiği halde düz yer ve gökten başka birşey görünmez geniş ovalardın ibarettir.

«Seyhun Irmağı her yıl yatağını değiştirip suları Kızılkum'da ziyan olur. Civarında susuzluk hükümi sürer. Bu yatağı tesbit etmeli. Bu da az bir çabayla olur. O zaman buralar gidip gelmek de mümkün olur.

«Ruslar Türkistan'da her nereyi zaptedelerse eski adını değiştirirler. Bu adetleridir. Halkı ya Hıristiyanlaştırır, ya keserler.(*)

«Kırgızlar şekeri ağızlarına alarak çay içerler. Kırgız atları ufaktır. Ancak günde elli mil gitmek üzere bir ay yol alabilirlermiş.

«Türkistan çöllerinde susuzluktan sıkıntı çekilir. Bazı su olan yerlerinde de sular acıdır. Kırgızların kızları çok güzeldir. Kara Kalpaklar da öyle. Bunlarda Moğal siması hiç yoktur, sakalları sıktır. Türkistan göçebelerinin renkleri biraz esmer ise de bu güneştendir. Fakat gözler, kaşlar pek güzel, vücutlar pek uyumlu ve sağlamdır.

«Kırgızlar pek namusludur. Onlarda hırsızlık olmaz. İffet olağanüstüdür. Bir çadırda birşey unutsam arkamdan dört, beş mil mesafeye kadar yollarlardı. Konukseverlikleri de olağanüstüdür. Bana, 'Sen Tanrı misafirisin. Elden gelen her şeyi yaparız' derlerdi. Türkistan'da derviş kıyafetiyle gezip «Sahte Derviş» adını almış, gençliğini İstanbul'da paşa dairelerinde geçirdikten sonra bu dervişliğe çıkmış olan Yahudi dönmesi Macar «Vamberi» seyahatnamesinde bunların Rus ve İngiliz eğitimine hak kazandıklarını yazmışsa da ben bunları Avrupalıların çoğundan eğitimli, doğruluk ve konukseverlik bakımlarından onlardan pek yukarı buldum. Bunlara vahşi demek yanlış, günah ve vicdansızlıktır. Bu çaresizleri Avrupa Uygarlığı'na sokmak bahanesiyle ahlaklarını bozmak doğru değildir. Kırgızlar yazın sıcağına karşı ayran içerler, kısrak sütünden kumıs (kımız) da içerler.

Türkistan çöllerinde gündüz sıcak, geceleri ise soğuk çok olur.(**)

«Kırgızların mahkemleri kendilerine özgü usulierle yapılır. Ruslar bu mahkemelere bir papaz sokmuşlardır. Evlenmiş Kırgız kadınlarının başlarına beyaz ve büyük bir hotoz giymeleri usuldür. Türkistan yönlerine hiç bir yabancının gitmesine Rusya Devleti'nin izin vermemesi Ruslar'ın oralardaki vahşiliklerinin meydan çıkmaması içindir.

«Hiyve'yi fetheden Grandük Nikola ile General Kaufman'dır. Kızılkum'u bin zorlukla geçmişlerdir.

«Ruslar çeşitli zamanlarda beş kez Hiyve'ye saldırdılar. Beşinde de Hiyvelilerin kahramanlıkları ile bozguna uğrayıp çekildiler. Türkmenlerin silahları Rusların silahlarından aşağı olduğu halde sebatları dikkat çekicidir ve takdire değerdir.

(*) Moskova ve Lehistan'dan itibaren doğuya ve güneye doğru bütün Türk Yurtlarının Türkçe adları vardı. Hepsini Ruslar değiştirdiler. Bunu birçok örnekleriyle biliyoruz. (Toker Yayın Komisyonu)

(**) Ceyhun, Seyhun. Yenisey aralarında hesapsız kanallar açılmış, arazi ekilmiş ve oralarda bayındır kent ve kasabalar kurulmuş ise de bu ırmağın yatağını değiştirmesi Orta Asya'nın felaketi olmuştur. O kentler hep harap ve o tarlalar bomboş kalmıştır. Bugünharabeleri görülmektedir. Kırgızların koyunları bizim karaman cinsindendir; fakat etleri lezzetlidir.

«Hiyveler orta boylu, enli alınlı, gayet cesur gayretli adamlardır. Başlarındaki siyah kuzu derisi külahlar en azından iki buçuk okka ağırlığındadır. Elbiseleri de Buharalılarınki gibi parlak ve temiz olmayıp ağır ve pistir.

«General Kaufman bir beyanname yayınlayıp 'Hiyveliler orduya gereken malzemeleri getirirlerse para ile alınacak, getirmezlerse asker köylere gidip parasız alacak ve köyleri de yakacak' dedi. Hiyveliler istenilenleri getirdiler ve alışveriş ettiler. Rusya askeri herkesin bildiği gibi hırsız, zalim, vahşi bir asker ise de emre itaatları hiç bir askerde yoktur. Korku dolayısıyla aldıkları şeyin parasını verirlerdi. Bununla beraber alışveriş sırasında Hiyveliler'e ağır küfürler ederlerdi. Hatta bu davranış bazen kavgalara sebep oldu ise de çabuk önü alındı. Bazı tarihçiler Rus askerine zalim demezler. Ama ben «Nevmud» Türkmenlerine saldırdıkları zaman kadın, erkek, hatta bir yaşında çocukları bile merhametsizce kestiklerini gözümle gördüm. Bunlar ellerine fırsat geçerse her çeşit cinayeti canavarlığı bol bol yaparlar. Özellikle Kazaklarda merhamet ve insanlık denilen şeyler hiç yoktur. Ruslar kendilerinden başka bütün milletleri haşarat sayarlar. Hiyve'de gül poğaçası(*) adıyla bir şey yaparlar. Hiyvelilerin ekmeği budur.

"Hiyvede Türkmen atları pek güzeldir. Türkmenler için savaşta vurulan arkadaşlarını düşmana bırakıp gitmek en ayıp şeylerdendir.

"Hiyve çevresinde Kangrat (Kongrat) ve Hezaresb istihkamı vardır.

"Hiyveliler pek cahildirler. General Kaufman'a gelen bir mektubu yakaladıkları halde koca Hiyve'de Rusça bilen birini bulup yazılanları öğrenememişlerdir. Sonra Orunburg'da yaşamış olan birini buldular. O da hiyanet edip bu belgeye boş bir şey demiş ve yakalanan Rus banknotlarının ise Rus hükümetinin resmi haberleşme evrakından ibaret olduğunu söylemiş, Han da buna inanmıştır. Keza Kongrat mutasarrıfı şehre yaklaşan Rus komutanına 'Hiyve'den Han'dan asker ve silah istedik daha silahımız gelmedi. Gelmeyin. Silah gelince savaşırız' diye haber göndermiştir. Bunlar fevkalade saflık alametleridir.(**) Rus komutanı dinlememiş, aksine düşmanı hazırlıksız yakaladım diye sevinip kenti ele geçirmiştir.

«Kızılkum taraflarında saksıavul ağaçları pek çoktur. Bu, cefakar bir ağaçtır. Bundan başkası buralarda barınamaz.

"Hiyve taraflarında her evde ipekböceği için bir oda bulunur.

«Ruslar Manfehit kasabası çevresinde büyükçe bir köye saldırdıkları zaman çoluk çocuk bütün halkı kırmışlardır. Köyü de tamamen yakmışlardır. Teslim olan Manfehit kentine girip rastgeldiklerini kesmişlerdir. Hatta beşiklerde terk edilmiş kalmış çocukları bile kesip sonra kenti yağmalamışlardır. Sonra da kenti ateşe vermişlerdir. Ruslar köyleri ateşe verirler, evleri içindeki insanlarla beraber yakarlardı.

(*) Yufkaya benzer.

(**) Bu davranış, mertlik ve namus kavramlarına güzel bir örnektir. Ancak, böyle mertlik şimdi kimde vardır?

"Hiyve'nin çevresi bağlık bahçeliktir. Armut, elma, kayısı, dut, gibi meyveler çok boldur. Kentin bir kalesi, hendeği, içinde iç kalesi vardır. Evlerinin sokaklara penceresi yoktur.

«Ruslar Hiyve'yi aldıkları zaman han, Seyyid Muhammed Rahim Bahadır Han idi. Maiyetiyle birlikte kaçtı. Beceriksiz bir adamdı. eğer hazırlıklı olsa idi Ruslar Hiyve'yi o günlerde de alamazlardı.

"Hiyve evvelce birkaç defa birkaç binlik çapulcu Kazakların eline geçmişse de yine kurtarılmıştı. 1717 yılında han Şah Niyazi, Deli Petro'ya bağlı olacağını bildiren bir mektup göndermiş, 17 yıl sonra Türkmen Hoca Nafiz Deli Petro ile görüşmüş ve 'Ceyhun eskiden Hazar'a akardı. Türkmenler mecrasını değiştirdi. Irmağın iki yakası altındır. Siz yine ırmağı Hazar Denizi'ne akıtırsanız kâr pek büyüktür. Biz de buna yardım ederiz deyip Petro'nun iştahını kabartmış, o da keşif için Benkoviç Cerkaskiy'i göndermiştir. Bu adam oraların mükemmel haritasını yapmış, Ceyhun'un eski yatağını bulmuş, Petro'ya sunmuş. O da dört bin kişi ve 6 top göndemişse de Hiyveliler bunları kesmişlerdir. Yalnız kırk kişi kurtulup kaçabilmişlerdir. Bundan sonra Hiyveliler o taraflara gelen Rus tüccarlarını boyuna vurmuşlardır. Artık Ruslar bu hale dayanamayıp 1839'da yine bir ordu göndermişlerdir. Orenburg'da kalan bu ordu, 5 bin kişi, 12 top ve 10 bin hayvandan oluşuyordu. Komutan General Profski idi. Bu asker kış mevsiminde yola çıkmıştı. Hayvanları ve askerleri soğuktan, meşakkatten, hastalıktan telef olmuş, General daha yarı yoldan dönmüştür.

«Nihayet 1874 yılında General Kaufman gönderilmiş, bu kişi başarılı olmuştur.

«Kaufman'ın askeri girdiği zaman Hiyve Hanı'nın sarayanın mahzeninde güzel işlemeli bir sandalye, değerli vazolar, işlemeli tüfek, kılıç ve ay-yıldızlı altın işlemeli zırhlar vardı. Hepsi Petersburg'a gönderildi. Sarayda 200 kadar kadın vardı. Irzımıza dokunup bizi rezil etmeyin! Acıyın! Kaç gündür aç ve susuzuz!' diye ağlar ve bağırırlardı. İçlerinde bir Çerkes cariye vardı ki Han'ın en sevgili cariyesi idi. General Kaloçof ile subaylar bu harem dairesine yerleştiler. Ben de bir odaya yerleştim. Kadınlar önce canlarından korkmuşken Rusların birşey yapmadıklarını gördüler ve artık ağlamaz oldular.

«Bunlar hayır derken başlarını yukarı kaldırırlar, Avrupalılar gibi başlarını iki yana hareket ettirmezler. (Biz Türkiye Türkleri gibi.)

«Kadınlara kaçmalarını nasihat ettim. Bir gece hepsi birden Seyyid Emir Ömer'in evine kaçtılar. Bu suretle kurtuldular. Onlara dokunulmadı. Gece hareme girdim. Namustan başka birşey görmedim. Eğer böyle mağlubiyet halinde Avrupa'da olsa idi bu kadınlara herşeyi yaparlardı. Hatta kadınlar kendileri isterdi. Gördüm ki Orta Asya halkı indinde ırz ve namus candan daha değerlidir. Hatta yolda, memedeki çocuğu kucağında, dört koyun güden bir Kırgız kadınına bir iki Kazak sarkıntılık etmek istemişlerse de kadın olanca kuvvetiyle kendini savunmuş, ancak savunma ihtimali kalmayınca teslim olup ırzını lekeletmek yerine belindeki bıçağını çekip önce memedeki yavrusunu sonra da kendisini vurup öldürmüştür.

«Sarayda kalan değerli şalları, Hind kumaşlarını ve başka eşyayı da

asker yağmaladı.

«Asker kent içinde ev, dükkan yağmalayıp kadınlara da sarkıntılık ettiler. Kadınlar çırıl çıplak sokaklarda koşuştular, kaçıştılar. Ruslar verdikleri sözü tutmayıp böyle rezaletler yaptılar. General subaylar Han'ın sayfiyesinde çengiler oynattılar. Subaylar çok az oturmalarına rağmen sarayı oturulmayacak bir derecede harap ettiler.

«Kaufman Han'a haber gönderdi. Han geldi. Sayfiyesinde kurulan çadırlarda görüştüler.

«General Han'a, (Bak size üç yıl önce verdiğim sözü tutup ziyaretinize geldim' dedi. Han da, 'Ee Allah'ın takdiri böyleşmiş' dedi. General, 'Bunda Allah'ın işi yok. Siz nasihatimi tutup uslu dursaydınız beni burada görmezdiniz. Neyse şimdi ne fikirdesiniz?' diye sordu. Han da, 'Bunu sizin bilmeniz gerekir' dedi. Kaufman: 'Ben buraya ancak Çar Hazretleri'nin gücünü göstermeye geldim. Bunu da gördünüz. Sizi yağmalamak ve karılarınızı almak için gelmedim. Çar yine tacınızı, tahtınızı size bırakıyor. Ancak ona bağlı ol. O seni affetti' dedi.

«Kaufman askerine talim ve geçit töreni yaptırdı. Han askerin düzenli hareketlerine hayran kaldı. Ömründe böyle düzenli asker görmemişti. Sonra bir komisyon kurup General savaş tazminatı aldı.

«Han devlet işlerine hiç bakmazken artık uslanmış, gayret eder, işlere bakar ve herkese kendisini sevdirirdi.

«Hiyve'nin yönetimi pek berbat idi. Ne bütçe vardı, ne Han'ın ödeneği belli idi. Memurlar yolsuzluk, hırsızlık içinde, halk dehşetli zulüm altında idi. Ancak Han geniş çiftliklere sahip olup bunlar sarayının idaresine yetiyordu. Hazineden çok birşey almaz. Geliri gümrük ve aşar gibi bir iki kalemden ibarettir. Rusya'dan gelen müslimlerden yüzde 2,5 gümrük alırmış, bu da yıllık gelir olarak 2 bin 750 İngiliz lirasını bulurmuş. Genel gümrük hasılatı ise 4 bin 900 lira imiş.

Hiyve Hanlığı'nın nüfusu Kızılkum'daki Kırgızlar hariç bir milyona yakındır. Arazi vakıftır. kim tarlasını üç yıl ekmezse başkası gelip zaptedebilir. Davaları şeriat gereğince hal olunur. Şeriata bağlıdırlar. Şeriatın kestiği parmak acımaz darb-ı meseli vardır.

«Han ordunun gözetleme aletlerine hayret edip bunları kullanan yüzbaşıya sihirbaz nazarıyla bakmıştır. Amerika'nın adını bile işitmemiş, vapur nedir bilmiyor. Rusların Ceyhun'daki vapurunun yalnızca adını işitmiştir. Telgrafı da bilmiyorlardı.

«Han kendisi ile yaptığım görüşmede bana Avrupa'yı sordu. Ben de bir harita açıp İngiltere, Fransa, Almanya ve Türkiye'yi göstererk bazı açıklamalarda bulundum. Han hepsinden çok Osmanlı ülkesine bakıp, 'Bu Osmanlı Devleti İslam devleti olup bizim cümlemizin sahibi ve ulusudur' diyerek içini çekti ve ah edip gözlerini bize dikti. Han sürekli çubuk içerdi. Han'ın dört nikahlısı ile yüzden çok cariyesi vardı. Kadınlar ev işleriyle meşgul olurlar ve kocalarına pek sadıkturlar. Moda masrafları yoktur. Avrupa kadınları bunlardan çok ahlak dersi alabilirler. Evler çamurdan yapılır. Pencereler az, cam yoktur. Evlerinde Avrupa eşyası gibi koltuk, sandalye, masa bulunmazsa da çok güzel halılar, minder ve yastıklar vardır. Kadınlar at kılından peçe takarlar. Bu da yeterli değilmiş gibi bir erkek görünce yüzlerini duvara dönerler.

«Hiyve'de 30 cami ve 20 medrese vardır. Medreselerde Arapça olarak şeri bilimler okutulur.

«Pehlivan Ata Camisi en meşhurudur. Kubbesinin üstündeki alem yaldızlı ay-yıldızdır. Kubenin içi bütün çinidir, pek güzeldir.

"Hiyve'de bir de körler okulu vardır. Buna şaştık. Gerçi Ruslar Hiyvelilere vahşi derlerse de onların Ruslar'dan daha şefkatli oldukları, henüz Petersburg'da bir körler okulu olmamasıyla sabittir.

«Han'ın kendi sarayı oturulur birşey değildir. Oysa mükemmel bir medrese yaptırıyordu. Sebebini sordum. Han bilimi seviyor ve bilimi kendi rahatına tercih ediyordu.

«Halk sokakta müderrislere rastgelince gidip eline öper. Müderrisler de halk gibi iki okkalık kalpak giyer ve bunun üzerine ve fazla 20-30 arşın sarık sararlar.

«Kadınlar da başlarına sarık sararlar.

«Müderrisler derslerinde ta küçük çocuklara varıncaya kadar hilafeti anlatır ve halifeye itaati bildirirler. Bu halk ve Han'ları halife olduğu için Osmanlı padişahına bağlıdırlar. Cuma namazlarında hutbelerde Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz'in adını söylerler. Bu bütün Orta Asya'da böyledir.

«Özbekler uzun boylu, düzgün bedenli, burunları düz, sakalları sık, güleç yüzlüdür. Esmerlikleri ve burunlarının şekline filan bakınca Ya Anadolulular'ın bu halktan, ya bunların Anadolulular'dan olduğunda şüphe kalmaz.

«Pazarlarda 'Çarşı Ağası' denilen memurlar dolaşıp arşın ve teraziye dikkat ederler. Namaz zamanı gelince herkesi camiye yollarlar. Bunlara itaat etmeyeni hemen orada yatırıp döverler.

«Hiyvelilerin Rus ve Acem'den aldıkları tutsakları satmaya mahsus bir pazarları vardır. Bir Rus tutsağı 100 - 200, İran tutsağı 70, cariye ve çocuklar 60-100 tellaya satılırmış. Türkmenler katı dindardırlar.

«İran sınırına giderler, Şii birini bulurlarsa hemen tutsak ederler. Afganlar'dan tutsak alırlarsa da bunlar hanefi olduklarından şeran alınıp satılması yasaktır. Hanefiliği kabul eden Şii tutsaklara da evlat muamelesi ederler. Yahudiler'den ise pek nefret ettiklerinden onları tutsak bile almazlar.

«Hiyve'de meyve hem pek bol, hem pek lezizdir. Hele kavunların tadından insanların dudakları birbirine yapışacak hale gelir. kavun, kiraz, nar, incir, üzüm pek boldur. Hıyarı kavun biçimindedir.

«Burada Avrupa'nın aksine yemekte önce tatlı ve meyve, sonra asıl yemekler yenir. Pilavı çok sever ve çok yerler.

«Rus askerleri pek ahlaksızdır. Sefahat eder, parayı su gibi sarf eder, bitince dolandırır. Kumara düşkünlükleri müthiştir. Bunlar gibi hiçbir ordu görülmemiştir. İçlerinde 48 saat kumardan kalkmayanlar vardır. Başka ordu olsa subaylarda haritalar olur, gidecekleri yerleri bilir ve konuşurlar, tarihî, askerî kitaplar okurlar. Bunlarda öyle şeyler yok. Hep eğlenme, boş şeyler ve kumar. Bir de emre boyun eğmek. Orduyu bir iki genelkurmay subayı yönetir.

«Rus subayları Fransızlar'ı pek severler, Almanlar'dan nefret ederler. İngilizler'i sevmezlerse de nefret etmezler. Türkler Ruslar'ı ne kadar sev-

mezlerse onlar da onları o kadar sevmezler. Askerler arasında öyle cahiller, öyle hurafelere inan insanlar, öyle vahşiler vardır ki tarifi mümkün değildir.

«Türkmenler Orta Asya'nın en yiğit adamlarıdır. Yazın dağlara yaylalara çıkıp kışın ovalara inerler. Bunlar Han filan bilmezler. Başkan da tanımazlar. Bunlardan Hiyve'de bulunan bir aşiret Han'ın etkinilğini tanımadığı gibi vergi de vermez. Özbekleri yağma ederler. Bu sebeple aralarında kanlı kavgalar olur. Rusların Hiyve'ye hücumlarında onları rahatsız eden de bu Türkmenlerdi. Pek yiğit insanlardır. Doğru sözlü adamlardır.

«**KAUFMAN'IN TÜRMENLERE HÜCUMU** — Ordu Hazuan'a geldi. Türkmenler gitmişlerdi. Kazaklar evleri erzak ambarlarını, harmanları ateşe verdiler. Kalmış olan birkaç ihtiyar, kadın ve çocuklar da beraber cayır cayır yandılar. Bunların feryatlarına dayanmak mümkün değildi. Rusların bu vahşeti o derecede idi ki onların vahşi dedikleri Türkmenler'in en adisinin bile bunu yapmayacağını beyan ederim. Kazaklar eşyayı yağmalamaya ve önlerine geleni kılıçla kesmeye devam ettiler. Bu olaya savaş değil en büyük zulüm denir. Bu vahşilik beni o kadar etkiledi ki dehşeti hâlâ gözümün önünden gitmiyor. İnsanın yüreği taştan, demirden olsa erirdi.

«Şeytan yüzlü bir Kazak kaçan Türkmenler tarafına gidip niye kaçtıklarını sorar, onlar da Rus ile savaşmadıkları halde bu yapılan şeyleri sorup derler ki: 'Bu tazminat için ise vermeyiz demedik. Ancak bizim takatimizden çok olduğundan biraz süre istedik. Böyle ricaya böyle mi karşılık verilir? Bu yapılan zulüm dünyanın hangi köşesinde görülmüş, uygar geçinen devletlerin hangisinde vardır? Rusyalılar Hiyve üzerine eski hareketlerinde bozuldukları zaman bizden böyle muamele gördüler mi? Takatimizden fazla olan vergiye de ses çıkarmadık. ancak süre istedik. Bu bir kabahat midir? Kabahat de olsa cezası bu kadar ağır mı olur? Reva mıdır ki sakat analarımız, aciz babalarımız, henüz dünyasını görmeyen masumlarımız cayır cayır ateşlerde yakılsın?' Bu sözleri o Kazak'ın ağzından işittim. General, Ruslar içinde biraz insaflıcası idi. Kazak'ın bu sözlerinden üzüldü ve «Ben ekinlerin yakılmasına emir verdim. Cana ve evlerdekine dokunulmasına razı değildim. Neyse olmuş!» dedi.

«Bunun üzerine Kazak'a Türkmenler gelip dertlerini anlatsınlar dendi ise de Türkmenler 'Artık Ruslar'a güvenimiz kalmadı. Bu kadar ailemizi, kadınımızın ve çocuğumuzun kanı heder edildikten sonra olamaz. Ne zaman kılıçlarımıza güvenimiz olursa o zaman gelir görüşürüz. Yoksa kollarımızı sallaya sallaya gelip kafalarımızı kestirmeye vaktimiz yoktur. Babalarımız bizi namuslu ölmek, analarımız yurdumuzu basan düşmandan üstün olmak için doğurup bu soya getirdiğinden o yolda ölmekten çekinmeyeceğiz. Alnımıza ne yazılmışsa görürüz' dediler. Türkmenler çekildiler. Komutan hücum emrini verdi. Kazaklar kadın, çocuk, yollarda çocuğu sırtında koşmaktan halsiz düşüp yere yıkılmış olan Türkmenlerin üzerine saldırdılar ve hepsini kılıçtan geçirdiler.

«Ölmeyen çocuklar, yaralı erkek ve kadınlar Kazakların atları altında

bar-bar bağırırlardı. Bunlardan kimi ana, kanlar akan çocuğunu kucağına almış, kimi oğul yaralı babasını arkasına almış, taşımaya çalışıyordu. İnsanı bir anda eritip bitirecek bir inleme ve ağlama ile yeri göğü titretiyorlardı. Artık kaçmak imkanı olmadığını görünce kimi Kazaklarla boğuşur, kimi Kazaklar'a yalvarırdı. Hele çocuklarının Kazaklar elinde öldürüldüğünü görmemek için saçını başını yolup kendisini telef etmeye çalışan kadınların manzarası pek feci idi. Bazı kadınlar da çocuklarını kucağına alıp Kazaklara yalvarırlardı. Kazaklarda merhamet olur mu? İkisini de atına çiğnetir, öldürür, ölmeyeni kılıçla temizlerdi. Çevre az bir zaman içinde insan cesedinden geçilmez bir hale geldi.

«Türkmenler'in yiğitliğine diyecek yoksa da sopa, orak gibi eski silahlarla Kazakların yeni silahlarına direnmek mümkün olmadığından sonbahar yaprakları gibi döküldüler. Kazaklar kılıç savurdukları vakit nice analar kucaklarındaki yavrularına gelmemek için kılıca arkalarını verirler, yara alırlardı. Bir ana yine böyle yapmış ise de kılıç yavrusuna gelip iki parça etmişti. O anda gazaplanmış bir arslan kesilen kadın, çocuğun parçalarını atıp Kazak'a hücum etmiş, uğraşa uğraşa herifi telef ettiyse de yetişen diğer bir Kazak da zavallı kadının işini bitirmişti.

«Artık Türkmenler bir hile yaptılar. Hepsi kumlara gömülürlerdi. Ölü ve kımıldanamayacak bir yaralı gibi yattılar. Kazaklar ileri geçtiler. Bunlar ortalığı boş bulunca savuşur, kaçarlardı. Kazaklar'ın ise vahşet damarları kabarmış, saldırır, ilerlerlerdi. Ben arkadan gidiyordum, cesetlerden geçilmiyordu. Yaralılar acıdan kurtulmak için öldürülmelerini rica ediyorlardı. Gördükçe dayanamıp ağlardım. Beş on kadın bir suya atılarak oradaki sazlığa girip saklandılar. Bunu bir kazak gördü ve üzerlerine ateşe başladı. Her attıkça bir ördek vurur gibi birini düşürüyordu, kadınlarsa bağrışırlardı. Artık dayanmaya halim kalmadı. Gidip Kazak'ın suratına bir kırbaç çarptım. Yüzünden kan boşandı. Kazak ateşi kesti. Kadınlar ellerini kaldırıp bana dua ettiler ve ağlamaya başladılar. Biraz gittim. Silahsız genç ve güzel bir Türkmen'in başına dört Kazak üşüşmüş kılıçla vuruyorlar, o da kollarını siper ediyor. Epeyce yaralanmış. Bir fırsatta hamle edip Kazak'ın birinin kılıcını elinden aldı ve bu kılıçla dördünü de devirdi; fakat akan kanlardan kuvvetsiz kalmış, o da düştü. Diğer iki Kazak gelip işini bitirdi.

«Biraz ileride kimi kadın ölen kocasının cesedine sarılmış ağlar, kimi naz içinde büyüttüğü parçalanmış çocuğunun etlerini koklardı. Bir top mermisi gelip onların da işini bitirdi.

«Kaçan kaçıp, kalanların işi bittikten sonra askere dön borusu çalındı. Dönüşte sazlığa sığınan kadınların boğulmuş olduklarını, cesetlerinin suda yüzdüğünü gördüm ki mutlaka arkadan gelen diğer vahşilerin elinde yok olmuşlardır.

«Dönerken bir kadının on beş yaşlarında yaralı oğlunun, ağlayarak, yarasını sarmakta olduğunu gördük. Bir Kazak saldırdı. Hemen hızla atımı sürüp yetiştim. Suratına bir karbaç vurarak canavarı uzaklaştırdım. İnip çocuğun yarasını elimle sardım. Kadının ağlamasına dayanamayıp ben de beraber ağladım. Kısacası üç bin kadar hayvanı sürerek Hiyve'ye dönerken arkaya baktım. O kadından başka canlı birşey yoktu. Yedi sekiz saat önce kalabalık, şen bir kasaba iken şimdi bir ta-

rafı insan mezbahası, öte tarafı yangın yeri olmuştu.

«Buna kanaat etmeyip General yolun sağ tarafındaki ekinleri de tamamen yaktırdı. Bu emri uygulayan Çar ailesinden Prens Öjen bu işi pek severek ve arada Türkmenler'i de yakarak yaptı. Oysa bu 'Yevmut, denilen Türkmenler uslu, masum insanlardı.

«Türkmenlerin eşyalarını yağmalarken Kazakların birbiriyle kavgaları görülecek, seyredilecek şeydi! Kazaklar piliçlerle kuzuları yaktıkları evlerin ateşinde kebap yapıp yerlerdi. Yolda Hiyve'ye kadar ne buldularsa köy, ağaç hepsini ateşe verdiler.

«Nihayet yolda uyur bir Türkmen çocuğuna rast geldik. Kazaklar bunu aldılar. Sonra amcası bunu haber alıp istediyse de vermediler. Rusça öğrettiler ve dinin değiştirdiler.

«Türkmenlerin bir kısmı hapsedilmişti. Kacacaklar bahanesiyle dördü idam edilip tazminat parasını vermeleri için cenazeleri kabilelerine gönderildi.

«Birşey söyleyeceğim: Türkmenler ne kadar övülmüş ise Özbekler o kadar yerilmiştir. işte bunlar Rusya'nın zahire ambarı idiler. Vatanlarının düşmanını beslediler.

«Rusların bu vahşetleri, değil Avrupa ve Asya'da, hatta Afrika vahşilerinde bile görülmez.

«Türkmenler pek mükemmel binicidirler. Savaş usulleri eski Türk usulü olup bir taraftan ne kadar adam çıkarsa diğer taraftan da o kadar adam aramak gerekir. Rus ordusunda Çerkesler de vardı. Bunlar birer birer Türkmenlere karşı çıkmaya General'den izin istedilerse de verilmedi.

«Özbekler ile Türkmenler fazla karıştıklarından birbirinden fark olunmaz. ancak Türkmenler bütün başlarını tıraş ederler, Özbekler ise tepelerinde perçem bırakırlar. Fark budur

«Ruslar'ın Orta Asya'daki amaçları tutsaklığı kaldırmak bahanesiyle büsbütün hepsini kendi tutsakları etmektir.

«Türkmenler bu felaketten bir süre sonra Ruslara öyle bir saldırdılar, öyle bir satır attılar ki yatağanları vurdukça kazakların kolarını düşürüyordu. Atları ve kendileri çabuk, güzel savaşıyorlar. Çoluk ve çocuklarını kesen Kazaklar'dan bu korkunç kıyımın intikamını ve acısını aldılar. Bir Türkmen'in altı Kazak'ı öldürüp sonra da diğerlerine hücum ettiğini gözümle gördüm. Zavallı kadınlara saldırıken aslan gibi olan Kazakların kedi gibi kaçışmaları görülmeye değirdi. İşte intikam alınırsa bu kadar alınır. Ancak Kazaklar kadın, çocuk; Türkmenler ise silahlı asker doğradılar. Şimdi kim zararlı çıktı bilmem.

«Türkmenler sonra kaçtılar. Ruslar kaçan Türkmenleri izlediler. Daha nice kıyımlar yaptılar, yangınlar çıkardılar. Bunları ne ben anlatabilirim, ne de okuyanlar tahamül edebilir. Kaçan Türkmenler bir ırmağa rastladılar. Yüzerek geçmek istediler. Birçoğu boğuldu. Böyle insanlara yine Kazaklar kurşun sıktılar. Henüz boğulmayanlar, 'Denize düşen yılana sarılır' misali, Kazaklara aman derlerdi. Onlar da kurşun yollarlardı. Nehrin kenarında kalmış yaralıları da Kazaklar süngüledi.

«Ne diyeyim daha? Böyle ve bundan feci olayların sayısı bir hayli kabarık. Hele bir olay gördüm ki aklıma geldikçe tüylerim ürperiyor ve

Ruslara lanet etmekten bir türlü kendimi alamıyorum. Bunu anlatmaya çalışayım:

«Henüz 17 yaşlarında yüzüne bakmaya kıyılamayacak kadar güzel bir kız, yirmi yaşlarında kendi gibi güzel sevgilisinin kılıç yarası almış başını dizine koymuş, akan kanları siliyordu. Yarım saatcık kadar onun yüzüne bakmaya koyulmuştu. Bazen inci tanesi, bazen sel gibi akan gözyaşlarıyla kanı yıkar ve ikide birde yüzünü, gözünü sevgilisinin yüzüne gözüne sürerdi. delikanlı yarasının derdiyle, kız da onun derdiyle helallaşmakta iken bir Kazak gelip ikisini de kılıçla doğradı. Kanlarını birbirine karıştırdı. (Buraları okurken ve tercüme ederken hep gözlerim doldu. Bunları gözlerim yaşlı yazdım. Her bir iki dakikada bir vücuduma titremeler geldi, ellerim gerildi. kalemi elimden bıraktım. Defalarca bilinçsiz bir biçimde yumruklarımı sıktım. Dişlerim gıcı gıcır gıcırdadı. Rıza Nur) Hele o dünyadan habersiz yürüyemeyen çocukların hiç birşey anlamamaları, arabalar ve atlar altında ezilmeleri dayanılır şeylerden değildi. Yolda iki çocuk cesedine rastgeldim. Atım basmayıp yan tarafa dönerek geçti. Bir hayvanın Kazaklar'dan daha merhametli olduğunu gördüm. kazaklar kızların ırzlarına tasallut ederler. Onlar karşı koyarlar, berikiler de onları doğrarlar, Türkmenler de namus uğruna canlarını feda ederlerdi.

«Rus Komutanı Kaufman sonra diğer Türkmen köylerine de haber gönderip tazminatı vermeleri, vermezlerse Nevmut Türkmenleri gibi olacaklarını bildirdi. Her çadırdan yirmi tella (beş İngiliz lirası) istedi. Toplam 42 bin 500 İngiliz lirası ediyordu ki bu ne onlarda vardı, ne de Hiyve Hanı'nın bu kadar sikkesi mevcuttu. Türkmenler o güzel atlarını, halılarını bütün eşyalarını getirdiler. Ruslar bunları yok pahasına bir fiyat biçerek aldılar. Ruslar ne dedilerse Türkmenler razı oldular.

Türkmen atları o kadar güzel ve onlarca o kadar makbuldür ki Türkmen evladını verir de atını vermez. Gerçekten değer de. Halıcılıkta pek ustadırlar. Her çadırda bir tezgah vardır. Halıları adeta Türkiye halılarından üstündür.

GENERAL KAUFMAN İLE HİYVE HANI ARASINDA İMZA OLUNAN 18 MADDELİK ANLAŞMANIN ÖNEMLİ MADDELERİ

«1. Madde — Hiyve Hanı Essey'id Muhamed Rahim Bahadır Han bütün halkı ve ülkesiyle beraber Rusya çarına bağlı olmayı kabul eder. Bu sebeple Taşkent eyaleti Rus Valisine danışmadan ittifak başka işler için diğer hanlarla hiçbir muamelede bulunamaz.

«2. Madde — (Sınırın belirleyen bir maddedir.)

«3. Madde — Hiyve arazisinden bir kısmının doğrudan doğruya Rusya'ya eklenmesine ve orada emlak sahibi olan hiyve vekilerinin mülklerinden el çektirilmesine ilişkindir.

(*) Rusların vahşiliğinin ne demek olduğunu görmek isteyenler bu eserin son yüz, yüzelli sayfasını okusunlar. Her Türk bunu mutlaka okumalı. Onların ta Kazanlar'dan, Kırımlar'dan, Romanyalar'dan, Balkanlar'dan, Kafkaslar'dan beri Türkler'e ve Türkiye Türkleri'ne yaptıkları canavarlıkları da görelim ve bilelim. (Toker Yayın Komisyonu)

«5. Madde — Ceyhun Irmağı'nda gemilerin seyir hakkı münhasıran Rusya'ya aittir. Kayık işletecek Hiyveliler Rusya Devleti Orta Asya Valisinden ruhsat alacak ve kayığına Rusya bayrağı çekecektir.

«6. Madde — Ruslar bu nehirde rıhtım ve iskeleler yapacaklar, korunmaları Han tarafından olacak, ilerde olabilecek bir hatadan Han sorumlu tutulacaktır.

«8. Madde — Rus tüccar ve kervanları Hiyve toprağında istedikleri gibi gezecekler. Can ve mallarına olan saldırıdan Han sorumlu olacaktır.

«9. Madde — Rus tüccarları hiç vergi vermeyecekler.

«12. Madde — Ruslardan isteyenler Hiyve toprağında oturabilecek ve arazi alabilecek ve verecekleri vergi Orta Asya Valisi tarafındandan belirlenecek.

«14. Madde — Rusya uyruklu bir kimsenin bir Hiyveliden şikayeti olursa ve bu şikayet konusu bir alacak verecek meselesi ise karar Orta Asya Valisine danışarak verilecek.

«15. Madde — Bir Hiyvelinin bir Rus'tan şikayeti olursa buna Rus Mahkemesi bakabilecek.

«16. Madde — Suç işleyen bir Rus Hiyve toprağına gelirse tutulup Ruslara teslim olunacak.

«17. Madde — Tutsak ticareti yasaktır.

«18. Madde — Rus askerinin masraflarına karşılık olmak üzere Hiyve Hükümeti 2 milyon 200 bin ruble savaş tazminatı verecektir. Bunun bir kısmı peşin verilecek diğer kısmı da verilinceye kadar % 5 faiz alınacak.

«Ruslar, Hiyve'ye hücumlarına sebep olarak kervanlarının vurulmasını ve halkının tutsak edilmesini gösterirlerse de bunlar pek ufak mikyasta ve ender olaylardır. Asıl sebep Rusların Orta Asya'yı zaptetme maksatlarıdır. Ruslar şimdiye kadar oralardaki hanlıkları hep ülkelerine kattıkları halde Hiyveliler kendilerini savunmuşlardı. Bu defa orayı da zaptettiler; fakat İngilizlerin müdahalesi yüzünden Ceyhun'un güney yakasına doğrudan doğruya kendi topraklarına katamadılar. Rusların bu savaşlardaki masrafları hiçtir; fakat aldıkları tazminat, yaptıkları yağma yaktıkları can müthiştir. Rusların bundan sonra amaçları Hindistan'a sarkmaktır. Zaten Deli Petro Vasiyetnamesi de bunu göstermektedir. İngilizler de Orta Asya'yı zaptetmek emelindedirler.»

Buraya şu bilgiyi de ekliyorum:

AK MESCİT: Şimdiki Profski kent ve istihkamının asıl adı Ak Mescid'dir. Burayı zapteden Profski'ye halk büyük bir cesaretle direnmiş, Kaşgar emiri Yakub Han da savunmada beraber bulunmuştu. Yirmi beş gün kuşatmadan sonra halk teslim olmayı Generale'e teklif etmişlere de General gelen mektubu ateşe atıp yakmış, hücumla kenti zaptederek kadın ve çocuk da dahil olmak üzere pek çok kişiyi öldürmüştür. Burası da Buhara tüccarlarının ziyaret ettikleri yerdir. Seyhun kenarı pek güzel, çayır çimen, her çeşit meyve, sülün, keklik, yaban kızı, ördek, çil gibi avı pek çoktur. Hele saksül ağaçlarının çiçekleriyle kokuları zevkine doyulur şeylerden değildir. Bu nehrin boyu ve iki nehir arası, Kızılkum evvelce pek bayındır ve sık sık köy ve kenti varken bugün harabelerle doludur. Bunların çoğu da Rusların zulmünden halkın doğuya kaç-

ması, camilerin Ruslar tarafından yakılarak kentlerin harap edilmesi suretiyle meydana gelmiştir. Asıl Kızılkum ise çöldür. Kumlar rüzgarla oradan oraya taşınır.

TAŞKENT: Taşkent'te Timur Han'ın yaptırdığı bir cami vardır. Güzellikte El-Hamra Sarayı'na denktir ve çinilerle süslenmiştir. Ruslar camiiyi topa tutmuşlardır. Seyhun Irmağı'nda mersin balığı vardır. Taşkent'te meyve boldur. Burada yağlı güreş yapmak adettir.

Türkistan'da tilla adında bir altın para vardır, değeri altın elli kuruştur.

Taşkent'te Beylerbeyi Medresesi pek güzel bir binadır. Bu kentte büyük küçük 300 cami ve mescit vardır. Halk yüz bin kadardır. Çoğunlukla Özbek olup içlerinde Tacik, Tatar, Kırgız ve Hindli de vardı. Bu halka Sart derlerse de bunun bir anlamı yoktur. Bu kelimeyi ancak Buhara taraflarında korkak anlamında aşağılamak amacıyla kullanırlar.

Taciklerle Özbekler sima ve ahlakça birbirine benzemezler. Taciklerin alınları enli, yüzleri ve vücutları iri, sakalları kara, sık ve uzundur. Kendilerini överler. Özbekler bunları sevmezler. Tacikler de Özbekleri çocuk yerine koyup birşey bilmez sayarlar ve doğruluklarını saflıklarına yorumlayarak eğlenirler. Birbirinden kız alıp vermeleri enderdir.

Buralarda pek meşhur olan Ferhat - Şirin hikayesi hakkında şöyle derler: Bu olay Seyhun Irmağı kenarının sol yakasında olmuş, Çin'de Hotin kenti zenginlerinden oraya göç etmiş birinin güzel bir kızı varmış. Bunun biri Tacik diğeri Özbek iki aşığı varmış. Özbek aşığın adı Ferhat'mış.

Kız pek ahlak sahibiymiş. Ne yapsın? Orada su azmış. Karşıki dağı kim yarıp su getirirse ona varacağını söylemiş. Ferhat hemen dağı yarmaya başlamış. Tacik ise kamışlar toplayıp Şirin'in köşkünün önüdeki ovaya yaymış. Sabah olunca güneş vurmuş, su gibi gözükmüş. Şirin'i aldatarak nikahlarımış, Ferhat işitince kazmasıyla intihar etmiş. Bu bir masaldır; fakat Sartlar hakkında bilgi veriyor.

Taşkent kentinin 20 mil güney batısında büyük bir kent harabesi vardır. Adına Eski Taşkent derler. Eski adı ise Taş ya da Tacı'dır. Arapların dili dönmediğinden buna Taşi Şan demişlerdir. Kentin çevresinde pek çok taş vardır.

Taşkent şivesince dude, dede demektir.

Bütün Orta Asya'daki evlerin sokağa pencereleri yoktur. Her evin önünde yüksek bir duvar vardır. Evler bir ya da iki kattır. Namazlara Namaz-ı Birmurat (sabah namazı), Namaz-ı Pişem (öğle), Namaz-ı Digar (ikindi), Namaz-ı Şam (akşam), Namaz-ı Hıften (yatsı) derler. Digardan amaç kari digar olup güğüm ya da tencereyi ateşe koymak demektir.

Kadınları burunlarına da halka takarlar. Yüzlerine at kılından peçeleri vardır. Taşkent'te eskiden bir fahişe bulmak mümkün değilken Ruslar geldikten sonra Avrupa uygarlığı olmak üzere Avrupa gibi fahişelik çoğalmıştır. Böyle kadınlar açık saçık ve yalnız başlarına gezerler.

Taşkentliler çatalı bilmedikleri gibi kaşık da kullanmazlar. Pilavı sağ avuçlarında bastırıp yerler. Ufak ufak kesilmiş koyun eti ve yufka ile

yapılan kavurdak, kıyma ve ince soğanı hamur içine koyup yaptıkları çaşvara, pilmiş, mantı derler. Kırgızlar ve tatarlar gibi barkir eti yemezler. Siyah yerine yeşil çay içerler. Bu çay sıcakta insana serinlik verir. Çayı kaymakla pişirip adına şirin çay derler. Bozaları serttir, sarhoş eder. Nargile içerler ve adına çilim derler. Orta Asya'nın çok yerinde ve Hiyve taraflarında kımız içerler. Taşkent'te esrar içen pek azdır. Halk bunlara hakaretle bakar. Tütün içenler de azdır. Tütünü toz yapıp ağızlarına korlar. Bir de ban denen Hind kenevirinden yapılan bir şey içerler. Bir de haşhaşın tohumları alındıktan sonra dış kabuğunu suya koyarlar ve daha sonra bu suyu içerler. Buna da koknar derler. Bunlarda da açık eğlence yerlerine gidip çalgı çaldırmak ve köçek oynatmak usulü vardır. Çocuklar ışık oynarlar, ata binmeyi ve ok atmayı öğrenirler.

Semerkant'ta zar ve iskabil kağıdı ile kumar ve tek-çift oynarlar. Bu da Rusların yadigarıdır. Taşkent'te güzel satranç da oynarlar.

Taşkentliler av için şahin ve kartal beslerler. Kamıştan yapılan ve üflemekle içine konan kurşunun gittiği bir çeşit tüfekleri vardır.

Özbekler at beslemeyi pek severler. Kırgız ve arğamak adıyla iki cins at vardır. Kırgız hayvanları ufak ve çok kuvvetli olup soğuk ve sıcağa tahammülüdür. Bir de karabayır adıyla bir cins at vardır. Eyer ve öteki at takımları Türkiye Türklerininki gibidir. Ancak eyeri geyik boynuzuyla süslerler. Bizde de kemiklerle atların boyunlarını süslemek adeti vardı. Bizim nazar değmesin diye çitlenbik ağacından hayvanın boynuna bir çatal taktığımız gibi bunlar da karanoğas dedikleri ağaçtan tesbih gibi bir iki yuvarlak takarlar. Tarançı denilen arabalarına eşek koşarlar. Bu arabaların tekerlekleri pek büyüktür. Köpekler sokaklardadır. Sevmezler. Kediyi çok severler. Hele tüyleri ipek gibi ve uzun olan Buhara tarafından gelen kediler pek makbuldür. Her evde bir iki tane vardır. Çocukların ellerinde bıldırcınlar vardır. Bunları eğitilir. Hatta bu bıldırcınlardan adını çağırınca gelenleri vardır.

Sartlar çalgı ve zinaya pek düşkündürler. Tek düze ve vezinsiz türkülerini iki telli tanburalar çalarak saatlerce söylerler. Geceleri dükkanları kapattıktan sonra toplanıp böyle eğlenirler. Çalgı aletleri olarak tef, zurna, rebap, but ve ut vardır. Genç çocukları oynatmak gibi kötü bir alışkanlıkları da vardır. Bunlara peçe derler. Peçe oynarken birine çay verirse o ayağa kalkıp elini göğsüne koyarak çayı içer. Bu sebepten peçe sokaktan geçerken öteki beriki elini göğsüne kor. Bu, «İltifat bekliyorum,» demektir. Bu adet pek yaygındır. Zenginlerin evlerinde bir iki tane peçe bulunur. Çaycı dükkanlarında da vardır peçesi güzel olan çaycı dükkanı çok işler. Bu çocuklar saç uzatırlar, gazel okurlar. Dört oyun faslı vardır: Afgani, Şirazi, Kaşgari, Türki, oyunlar edebe aykırı değilse bile şehveti kışkırtır. Peçelere aşık olanlar çok para sarfederler. Bunların bir kısmı aşıklarının parasıyla çaycı dükkanı açar, bir kısmı tüccar olursa da ölünceye kadar peçe adından kurtulamaz. Kadın rakkaselere çengi derler. Çengiler sürme, rastık, allık sürerler. Taşkentilerce maskara baş denilen Pişekar bulunur ki ora halkının taklitlerini yaparak herkesi güldürür. Mesela bir hekim, hastanın taklidini yaparlar.

Taşkent'te, Semerkant yolunda sekiz mil uzaklıkta Zengi Ata ile ha-

remi ve Anber Ana'nın türbesi vardır. Zengi Ata Tac Hoca'nın oğlu, Baba Arslan'ın teyzezadesidir. Anber Ana Burak Han'ın kızıdır. Bu türbede medrese ve yanında bir bahçe vardır. Eylül ayında pazar kurulur. Her taraftan, bütün kabilelerden satıcılar geldiği için seyahat edenler oraya giderler. Orada hak eğlenir, peçeler oynar.

Doğan çocukların beşik ve öteki eşyalarını sağlamak nineye aittir. Çocuk içine arpa doldurulan şilteye yatırılır. Diğer bir çocuk doğuncaya kadar bu çocuğa ninesi bakar. Çocuğu nazardan korumak için çocuğun odasında dokuz gün kandil yakılır. Lohusa kırk gün evden çıkmaz. Dokuzuncu günü lohusa yataktan kalkar. O gün bir kına gecesi yaparlar. Sünnetleri yedi sekiz yaşında yaparlar. Sünnet düğünlerinde şölen verilir, pek çok masraflar edilir. Sünnet çocuğunun okul arkadaşları başlarında külah, ellerinde tahta kılıç gelip en büyükçesi sünnet çocuğunu sırtına alarak kenti dolaştırdıktan sonra evine getirirler. Çocuğa sabahleyin afyon gibi uyuşturucu şeyler verirler. Çocuk sokakta uyku halindedir. Şölende pilav ve tatlılar yerler. Peçeler oynar. Hokkabazlar gelir. Halk bunlara sağ elleriyle sol omuzlarından uzatarak bahşiş verir. Sünnet yatağı büyük bir masrafla meydana gelir. Hatırlı insanlar bunun çevresine otururlar. Sünnet keskin bir ustura ile yapılır. Yaraya barut ve ağaç tozu ekerler. Yara iki üç günde iyi olur. Sünnet olunca çocuklar: «Ey Müslüman! balkan kefere» diye bağırırlar ki ey Müslüman sen önce kafirdin demektir.

Erkekler onbeş onaltı yaşında, kızlar dokuz yaşından itibaren fakat çoğunlukla 11-15 yaş arasında evlenirler. Her tabaka kendi tabakasından bir kızla evlenir. Bir basit insan bir soylu ile evlenemez. Oğlanın ana ve kız kardeşi yoksa diğer akrabası kız arar. Taşkent'te kızı alacağına yemin eden erkek nikahtan önce kızı görebilir. Söz kesildikten sonra güveği kalın (armağan) ile beraber hediyeleri gönderir. Kız kalını önce isterse zifaftan önce almak hakkıdır.

Taşkentliler'de 9 sayısı kutsal olduğundan herşeyi, kutsanmış olur diye, dokuz yaparlar. Hele 9x9 yani seksen bir pek büyük armağandır. Düğün armağanlarında öteki armağanlarda bu sayıya uyulur. Nikaha gelin ve güveği hazır bulunmaz. Bizim gibi vekil ve tanıklar hazır olurlar. İmam vekilere kalın'ın miktarını sorar. İki tarafın sözü uygun gelince nikahı kıyar. Zifaf gecesi güveği gelinin yanına girerken kapıdaki kadın bahşiş alamayınca içeri bırakmaz. Gelin 20-30 kadının içinde bulunduğundan güveğinin gelini onların arasından çekip alması gerekir. Evvelce gelini görmemişse bu iş müşkildir. Akraba ile evlenmek caizse de pek makbul saymazlar. Hele süte dikkat ederler ki nikaha engeldir. Dörde kadar evlenebilirlerse de dört karılı adam pek azdır. Fakat zenginlerin birçok odalıkları vardır.

Kadınlar kocalarına çok itaat ederler. Kocasından izin almayan bir kadın ne bir iş görebilir, ne de sokağa çıkabilir. Gerekli ihtiyaçları erkek tedarik etmek zorundadır. Evlerinde kocalarına güzel görünmek için istedikleri gibi süslenmek haklarıdır. Taşkent'te Medine soğulcanı hastalığı vardır. Buna rüste derler. Taşkent'te az, Buhara'da çoktur. Türkistan'da cüzzam da çoktur. Arasıra kolera da gelip buraları kasar, kavurur. Türkistan'da Ruslar gelinceye kadar pire ve bit bilinmezken

şimdi çoğalmıştır.

Hekimleri Tacıntül Müemmen adlı bir tıp kitabını okurlar.

Ölü giderken önünde para ile tutulmuş Mısır'ın nidabeleri gibi bir iki kadın ağlayarak, bağırarak yürür. Mısır'da firavunlardan kalma bu adetin burada da olması tuhaftır. Kaynağını araştırmak gerekir. Mezarın üstüne ölünün eşyasından bir şey, eğer çocuksa bir beşik konulur. Lokma dağıtırlar. 7'nci ve 40'ıncı günlerle, altıncı ayında ve senesinde mezara gelip ağlamak görenektir. Kadınlar yas işareti olarak bir yıl siyah şeyler giyerler. Cenaze giderken türbe ve cami önlerinde durup dua edilir. Mezarlıktan dönerken bir avuç toprak alırlar. Ruslarda da bu görenekler vardır. Mesela onlar da cenazelerini götürürken kilise önlerinde durup dua ederler. Bunların Türkler'den Ruslar'a mı, Ruslar'dan Türkler'e mi geçtiğini bilmek mümkün değildir. Bence Türkler'den geçmiştir. Çünkü Anadolu'da da bu göreneklerin çoğu vardır. Oysa biz Ruslar'dan birşey alacak bir ilişkide bulunmadık. Diğer bir kanıt da Rusların uzun müddet Türk yönetimi altında kalmalarıdır. Rusya'nın bizden ayrı huy ve görenekleri Hıristiyanlığı kabul ve Avrupalılarla karışmalarıyla ortaya çıkmıştır. Mesela Deli Petro zamanına kadar Rus kadınlarının yüzü örtülüydü, ve bunu Türkler'den almışlardı.

Rusların saray töreni Türk usulüne benzer. Türkler ve hâlâ Buhara'da saraya yukarı derler. Rusça Petersburg'daki çar saraylarının adları da bu anlamdadır. Demek Türk göreneği ve dilleri Ruslar'a girmiştir. Rusya'nın ikinci kurucusu olan Grand Prensi İvan Kaltiya'nın Kaltiya adı Çağatayça bey ve kimse anlamında olan halit kelimesinden gelmedir. Rusya vezirleri eskiden Türkler gibi başlarını tıraş ederlerdi. Halen Ruslar'ın başlarına giydikleri takke Türkistan halkının takkesinden farklı değildir. Viladimir Monomah adındaki prensin tacı Moğol Hanlarının tacından farksızdır. Elbise adlarında da çok benzerlik vardır. Ruslar kunduraya paşmak, çizmeye içetüf, kemere kuşak, imparatorun ahırlarına 1700 senesine kadar argamak derlerdi. Hazineye kazine ve hazineciye kazineci derler. Rusların vergi yönetim usulleri de Moğol usulüne benzer.

Taşkent'te camiler dörtgen biçiminde olup bir tarafı açık ve direkler üzerinde saçaklar vardır. Mihrap kapının karşısında yer alır. Her caminin avlusunda bir şadırvan vardır. Sinop'taki Selçuklulardan Sultan Alaeddin Camisi de bu biçimdedir. Taşkent'te Nakşıbendiler çoktur. Aynı zamanda Hafiyye, Cehriyye, Kadiriyye ve Sofiyye tarikatları vardır. Hocend ve Hokand taraflarında Sofiyye tarikatına bağlı olanlar çoktur. Ruslar camilere kundura ile girip, sigara içer ve yere tükürürler. Müslümanlar bunu görmemek için başlarını çevirirler. Tarikat şeyhine işan (azik) derler. Türkistan din işleri bakımından Ufa'da oturan müftüye bağlıdır. Ruslar geldikten sonra buralarda din zayıflamış, namaz kılanlar pek azalmıştır.

Orta Asya'daki okullar iki çeşittir: Biri çocuklara mahsus mahalle okulları, öteki medreselerdir. Hacalar cahil, öğretim dini bilimler ve Arapça ile sınırlıdır. Bunlar da çok yetersizdir. Hocalara çocukların ebeveyni bir parça birşey verir. Başka bir gelirleri yoktu. Hafızlara «kari» derler. Hocaların elinde uzun bir değnek vardır. Önünde halka halinde

yere oturan çocuklardan dersine dikkat etmeyeni değneğini yere vurarak uyarır. Bu usul eskiden bizde de vardı. Hatta şimdi de tek tük vardır. Salavathane, karihane, Mesnevihane adıyla bu medreselerin şubeleri vardır. Kızlara da okul vardır. Onlar okula iki üç yıl devamdan sonra usta kişilerin yanında dikiş ve nakış öğrenirler.

Kırgızlar kadılarına «bis» derler. Kanunları, gelenek ve görenekleridir. Bisleri seçim ile atarlar. Kadıların başkanına, kalın kadı derler.

Taşkent'te büyük bir pazar vardır. Her türlü sanat ehli bulunur. Mallarını koymak için mağazaları vardır. Dolma ve şiş kebabı satan gezgin satıcılar ve çok sayıda çaycılar, karlı şerbetçiler, ekmekçiler vardır. Şerbeti bir çukaya (sekiz para kıymetinde bakır bir para) verirler. Orta Asya'da Taşkent pazarından başka yerlerdeki pazarların üstleri bizim İstanbul'un çarşı içi ve diğer büyük kentlerin bedestan ve pazar yerleri gibi örtüktür. Dükkan sahipleri minder veya postekiye bağdaş kurarak otururlar. Taşkent pazarının günü çarşambadır. Günü pazar olan diğer bir pazar daha vardır. Orada pek terbiyesiz olan Rus askerleri sarhoş olarak dolaştıklarından adına sarhoş pazarı denir. Kuyumcuları ilkeldir. Değerli taş olarak yalnız firuzeyi çok kullanırlar. Zenginler iki üç saat birden takarlar. Saatleri bizdeki gibi meşin kılıf içine korlar.

Taşkentliler bıçaklarını yeşil sahtiyan kaplı kınlara koyup bunları da bir sırım ile kuşaklarına asarlar. Kadınların kınaya merakları çoktur. Saçlarını kesik süt ile iyice oğar, sonra sıcak su ile yıkarlar. Eskiden ihtiyar kadınlar dişlerini yanmış fıstıkla silayaha boyarlarmış. Kadınlar koku sürünürler. Çoğunlukla fesleğen kurusu yağı sürerler.

İsparak, kohmah ve kımız boyaları vardır. Mürekkepleri bizim gibi bezir isindendir.

Kırgızlar güzel keçe yaparlar. Orta Asya'da yağmur ve dolu az, rüzgar ve fırtına çoktur.

Dut ağaçları boldur. İpekçilik sanatı pek ilerlemiştir. İpekçilik buraların başlıca servetidir. Dört türlü dut ağacı vardır. Özbekler başlıca tarım ve ipekçilikle meşgul olurlar.

Türkistan'da batman ağırlığın tek ölçüsüdür. Fakat her tarafta miktarı değişir. Taşkent'te 374 libre yani 125 kıyle (okka) 1 batmandır. Bir çarrık ise iki kıyye kadardır. Göçebe Sartlar arasında batmanın 64'de 1'ine çarık derler. Taşkent'te sekiz dirhemlik bir ağırlığa «paysa» derler. Hokand taraflarında bir çarık 162-180 libre arasında değişir. Bir çarık 16 çaksaya, her çaksa da 200 paysaya ayırılır. Buhara ve Semerkant taraflarında da çok kullanılan miskal bir «önçe»nin dörtte biri kadardır. Bir paysa üç reb, bir önçedir. Semerkant ile Bahura taraflarında iki çeşit çarık olup biri dokuz, diğeri on sekiz libredir. Bir de «sir» adıyla bir ağırlık ve on sir diye diğer bir ağırlık ölçüsü vardır. Bu sir eskiden ve şimdi de Ruslar'da da vardır. Şimdi bir libre sayılır. Bir Kaşgar batmanı dört Taşkent batmanına eşittir. Kaşgar'da bir batman sekiz galur sayılır. Her galur bir Hokand çarığı kadardır.

Arşınları çiyaz'dır. Bir çiyaz yedi yumruktur, bu da 27 pus kadardır. Çiyaz Kırbaz'da arşındır ve yedi yumruğa bölünür. Fakat 42 pustur. «Alçın» ise arşın olup o kadardır. Ruslar da arşın kullanır. Kilometreleri taş veya fersahtır. Bir fersah 12 bin adımdır. Araziyi tunab ile ölçerler.

Bir tunab altmış çiyaz karedir, bu da dönümün üç katı kadardır.

Paraları tenge denilen 110 para kıymetinde bir gümüş paradır. Bir tarafında bastıran hükümdarın adı, diğer tarafında basıldığı yer ve tarihi vardır. Altın paraları tella'dır. Bunun iki çeşidi vardır. Birine küçük tella derler. Küçük tella 9 tengedir. Diğeri büyük tella olup 18 tenge eder. Pul veya çıka adıyla pirinç demir veya bakır paraları vardır.

Taşkent'te altmış pul bir tenge eder.

Ruslar zekat adıyla halktan bir vergi alırlar.

ÇİZAK: Bu kale Buhara'da Rus Türkistan'ı sınırındadır. 1860'da buraya General Çernayef hücum etmiş, kale komutanı Aliyar Bek on bin asker ve 53 topla delicesine savunmuş, hatta teslim olmamak için kale kapılarını iç tarafından ördürmüştür. Nihayet iki günlük süreli top ateşiyle Ruslar kalenin bir tarafını yıkıp kente girmişler, teslim olan olmayan askerleri kılıçtan geçirmişlerdir. Halk Ruslar'a teslim olmaktansa cephaneliğe gidip ateş vererek kendilerini havaya uçurmuşlardır. Kale'de mevcut 17 beyden Aliyar Bey dahil olduğu halde 16'sını şehit etmişlerdir. Ruslar sonra kenti ateşe vererek yakmışlardır. Şehitlerin cesetleri meydanda kaldığından salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır.

Çizak'dan biraz daha güneydoğuya doğru ilerleyince Yılanyurdu denilen bölgeye gelinir. Burası dar bir vadidir. Türk ve Moğollarla meskun Zerafşan vadisinin kapısı makamındadır. Burada Türk -Moğol arasında pek çok savaşlar olmuştur. Bir taş üzerinde de Farsça olarak şu yazı vardır: «Cenab-ı Hak saltanatta daim etsin. Bütün Orta Asya hükümdarlarının hükümdarı Uluğ Bey Moğollar üzerine açtığı savaşlarda 1425 yılında üstün gelmiştir.» Aksak Timur'a, Babur Şah'a Moğol diyenler bu taşın dediğine dikkat etsinler. Uluğ Bey Aksak Timur Han soyundandır. Uluğ Bey bilgin ve bilime aşık olduğundan zamanında pek çok bilgin yetişmiştir. Semerkant'da bir okul ile bir rasathane yapmıştır. İkinci taş Uluğ Bey taşından 150 yıl sonra Abdullah Han'ın Türkmenler ile yaptığı büyük bir savaşta galip geldiğini işaret etmektedir. Taşta şunlar yazılıdır: «1571'de Halife-i ruy-i zemin ve hakan-ı azim Abdullah Han bin İskender Han'ın oğulları ve elli asker akrabası komutasındaki Türkistan, Taşkent, Ferhan, Deşt-i Kıpçak taraflarından toplanmış olan 400 bin kişilik orduya üstün geldiğini ilan için bu taş savaş mahalline bi-emr-i hakani dikildi. Bu savaşın şiddeti savaştan bir ay sonraya kadar Çizak Irmağı'ndan su yerine kan akmasıyla anlaşılmıştır.»

ÇİMKENT: Bu kenti Ruslar zaptedince halkı tamamen kılıçtan geçirmişlerdir. Ruslar Türkistan'da hesapsız kent ve köy yıkmışlar, ülkeyi harap etmişlerdir. Bir düziye Rus papazlarını çevreye yayıp Türkleri Hıristiyan yapmaya uğraşmışlardır. Zamanla buralar Ruslaşacaktır. Buralarda yer sarsıntısı çoktur.

SEMERKANT: Biri eski, diğeri yeni olmak üzere iki Semerkant vardır. Yenisini Ruslar yapmışlardır. Ruslar bu eski kenti ıslah etmek isteyince yerine yenisini yaparlar. Avrupalılar da böyledir. Mesela bugünkü güzel Kahire de yeni yapılmıştır. Eskisi durur. Eski kentleri ıslah

güçtür, masraflı ve yararsız bir şeydir. Bu sebeple yanına yenisini yapmalıdır. Bir gün büyük, eski ile birleşir.

İran Şehinşalarından Keykubad tarafından yaptırıldığı söylenen bu kent bir aralık İslam kültürünün merkezi olmuş, Cengiz Han tarafından yıkılmış, Aksak Timur başkent yapıp oraya 150 bin kişi getirerek kalabalıklaştırmıştır. Aksak Timur Han'ın türbesi buradadır. Bu türbe büyük bir bahçe içindedir. Timur'un oğlu Şahruh ile bu sülalenin Uluğ bey'in türbeleri de burdadır.

Semerkant pek eski bir kenttir. Bayındır ve bilim merkeziydi. Samanlılar, özellikle Timur cami, medrese, kütüphane, bahçe ile bu kenti süsleyerek canlandırmıştır. Burada Timur'un türbesi pek süslü bir binadır. Uluğ Bey Medresesi de kentin güzel binalarındandır.

Burada da köçek usulü pek rağbettedir. Çar zamanında sokaktan Rus Valisi geçerken herkes ayağa kalkıp el bağlayarak dururlar, bunu yapmazlarsa ceza görürlerdi. Timur'un karısı Çin Hükümdarı Boğlu Han'ın kızı «Bibi Hanım» medrese ve türbesi de güzeldir. Ebu Abdullah Muhammed bin El-Buhari'nin türbesi maalesef harap bir haldedir. Bu kişi 810 yılında Buhara'da doğdu. «El-cami'üs-Sahih» adındaki eseri 7 bin hadisi toplamıştır.

Semerkant kentinde feleklere baş çekmiş minareler, kubbeler vardır. Semer'in kenti demektir. «Kent» olmayıp «Kant» olmasına nazaran «samar» tarzında telaffuzu gerekir. Cengiz Han beylerinden Yeçütsay 1249'da Batı tarafına doğru olan seyyahatını yazmış, Semerkant'ı «semiz-zend» anlamına geldiğini belirtmiştir. Yani çevresi verimli demekmiş. Çin tarihçileri ise «Semiz-kan» derler ki, Ortaçağda Nasturiler de böyle derlerdi. Büyük İskender burayı zaptetmişti. O zaman iç ve dış surları vardı. İskender'den sonra Arap ve Acemlerin eline de geçti. Sonra Cengiz Han burayı harap etmişti. Cengiz Han geldiği zaman Semerkant'ta Hıristiyanlar çoktu. Burası Aksak Timur'un başkentidir. Timur zamanında Semerkant'ın pek bayındır olduğunu İspanya'da Kastil Kralı III. Hanri'nin gönderdiği elçi Don Ray Gonzaler Döklaviyo yazdığı tarihinde açıklar. Hind hükümdarlarından Semerkant'lı Babür «Babürname»sinde, «Semerkant'ın çevresinin 10 bin 600 adım olduğunu hesap etmiş, Hind'de bu kadar güzel ve bayındır, bu kadar bilgin yetiştirmiş hiçbir yer yoktur. Aksak Timur ve Uluğ Bey'in yaptıkları saraylar ve öteki binalar pek güzeldir.» demektedir. «Dil-küşa» adıyla tanınan bağının içindeki Timur'un sarayının duvarları türlü nakışlar ve resimlerle süslüdür ve onun Hind'e yaptığı savaşları tasvir etmektedr. Uluğ Bey'in kuleleri ve rasathaneleri hâlâ durur. «Timur-kapı» arafındaki camiyi ne kadar anlatsak azdır. Hele «Çoban Ata» türbesinin bulunduğu tepedeki rasathane üç kattır ve geometri ve astronami aletleri hâlâ mevcuttur. Burada Çin'den getirilmiş taşlar ve direkler vardır. «Laklaka» camisi içinde yürününce böyle bir ses verir. Bu da yapılışındaki bir ustalıktandır. Şahzende camisi pek güzeldir. Aksak Timur tarafından yaptırılmıştır. Timur 1405'de ölmüştür. Türbesiide yazılıdır. Orada mihrabın yanında püskülü at kuyruğundan bir bayak (tuğ) vardır. Aksak Timur'un Göksaray adıyla bilinen bir sarayı vardı ki gök taşlarından yapılmıştır. Timur orada meclis kurardı. Ondan sonra

gelen hanlara orada biat edilir ve hanlık savında olanlar orada idam olunurdu. Bu sebeple halk arasında «Göksaray'a gönderildi» neseli vardır ki idam olundu» demektir. Hanlar biat olunurken bu saradaki bir göktaşa oturmak görenekti. Oturmayan hanın hükümdarlığı geçerli sayılmazdı. Hatta 1822'de Ebulfeyzi Han oturmadığından isyanla taht-tan indirilmiştir.

MERV: Pek eski, pek bayındır bir kenttir. Horasan'ın bilim ve uygarlık merkeziydi. Selçuklulardan Sancar Han zamanında bir milyon nüfusu vardı. Cengiz Han bu kenti yıktı. Yeniden yapıldı. Bu sefer Aksak Timur yıktı. Bir aralık Şah İsmail'in eline geçti. 1787'de Buhara Hanı tarafından yerle bir edildi. Ruslar kentin harabesi üzerinde yeniden imara başladılar. İmam Ahmed bin Hanbel, Süfyan Suri, İshak bin Rahüvmiye, Abdullah bin El-mübarek, Ebubekir El-Kuffal gibi İslamiyetin en büyük imamları Mervlidirler.

FARAB: En büyük ve en meşhur bilginlerden Farabi'nin (İsmail bin Hammad El-Cevheri, Ebulnasr Muhammed bin Turhan bin Uzlug) doğduğu kenttir. Ebunnasr Şam'da 951'de ölmüş, oraya gömülmiştür. Her dile, her bilime vakıf olan pek büyük bir bilgindir. Meşhur Otrar Şehri Farab'a yakındır. İkisini aynı kent sananlar da vardır.

BUHARA: İki kenttir. Biri Eski Buhara, diğeri Rusların yaptığı Yeni Buhara'dır. Araları bir-iki kilometredir. Eski Buhara'nın balçıktan yapılmış büyük bir kalesi vardır. Bu kalenin 131 burcu, 11 kapısı bulunur. 1220'de Cengiz Han burasını harap etti. 14 yıl sonra Çağatay yeniden yaptı. Cami ve medrese gibi büyük binalar taştan, evler kerpiçtendir. Sokaklar pek dar ve eğri-büğrüdür. Hamamları bizimkiler gibidir. Hamamların pencereleri tepeden cehennemliği, kızgın taşlı göbek taşı vardır. Yalnız kurnaları olmayıp sıcak ve soğuk suyu tasla birer delikten alırlar. Hamamda nalin ile yürürler. Çıkıncı tellaklar bizdek gibi büyük kuvvetle masaj yaparlar. Tellaklara «hadem» derler. Buharalılar masaja düşkündürler. Hatta birçoğunun evlerinde birer hademi vardır. Sonra çay getirirler. Bu çay yeşil bir çaydır. Şekersiz içerler. Şehrin «Leb-i havz» denilen ve bir havuzu bulunan ve pek kalabalık olan bir yeri vardır. Genç çocuklar çay verirler. Eğer istenirse raks ederler. Bunlar köçektir. 100'den fazla medrese, bundan daha çok cami vardır. 16 büyük hamamı, 50 kadar çarşısı bulunur. Kentin «Reygistan» adında büyük bir meydanı vardır. Burası bir kale ile çevrilmiştir. Yani iç-kaedir. Burada hanın, vezirlerinin evleri vardır. «Reygistan» (yahut rigistan)ın aslı «erigistan» (ereygistan)dır. Yani «ereyge» taht yeri demektir. Camilerin en büyüğü «Mescit-Gülan»dır. Cengiz atıyla bu camiye girmiştir. Büyük olan bu caminin ortası açıktır. Seyyah Muhammed zahir Bigiyef bu camide 100 bin kişi secde edebilir diyor. Burada bizdeki gibi «tandır» vardır. Soba yerine bununla ısınırlar.

Buharalılar pek konukseverdirler. Tanımadıkları bir kişi de olsa her geleni yemeğe davet ederler ve ona mutlaka bir armağan verirler. Mezar ziyaret pek yaygındır. Kadı-gülan adliye bakanı, mir-şeb polis balanı,

zekatçı maliye bakanı, karvan-başı bayındırlık bakanı kuş-bigi (beyi) başbakandır. Bir de pervaneci vardır. Hanların sarayları güzel kadınlarla doludur. Birçok türbelerden en büyüğü Samanlı İsmail Han'ın türbesidir. Pek süslü bir binadır.

Buharalılar türbe ziyaretine büyük önem verirler. Onların ruhlarından yardım dilerler. Bu türbelerin aslı ne olduğu bilinmemektedir. Güya evliya, şeyh ve dervişlerdir. Oysa bunların yanında İslam'ın yüzünü güldüren önemli bilginlerin, önemli hükümdarların türbeleri vardır; fakat bunlar pek önemsenmezler.

Şeybanlıların en meşhur hükümdarı Abdullah Han'ın türbesi de burdadır. Bu kişi «Abdullah Han», «Mader Han», «Göklü-taş» adlarında medereseler, hanlar, hamamlar, bahçeler yaptırmıştır.

Buhara Müslim, Tirmizi, Nesai, Ebuzer'a, Ebu Huzeyme gibi bilginler yetiştirmiştir.

Buharalılar Buhara'ya «Bağ-ı Bezirgan» derler, yani büyükler bağı. Bu büyükler de yatırlar, evliyalardır.

«Nakşıbendi» tarikatını kuran Hoca Bahaeddin Muhammed Nakşibend'in (1389) türbesi de buradadır. Bu türbeye halk, saygı gösterir. Burası büyük ziyaretgahdır. Her salı günü halk akın akın bu türbeye ziyarete gelir. Fakat ziyaret aynı zamanda önemli bir eğlencedir. Yerler içerler, eğlenirler. Bahaeddin'in annesi Seyyide Arife Bigim'in de türbesi oradadır.

Saman oğlu Ased oğlu Ahmet oğlu İsmail'in türbesi ve Buhara'dadır. Özenle yapılmış bir binadır.

Buharalılar camide Farsça şiirler okurlar. Bunlar «hafızi» derler. Ençok okudukları şiirler mesnevi ve Hafız Şirazi'dendir. Keza meddah dedikleri adamlar da evliyalara ilişkin hikayeler anlatırlar. Sonra da sadaka ister, dilenirler.

Buhara'da bilim adamına «damolla» derler. Fakat bu damollalar pek cahildir. Bir hatim okuyabilen bir camiye hatip ve bir medreseye müderris olabilir. Bunlar artık mütilik ve kadılık gibi en yüksek rütbelere çıkabilirler.

Muhammed Zahir Bigiyef 1893'de Tatarların yüzyıllardan beri din bilimlerini öğrendikleri Buhara'da seyahat için Rostov'dan kalkıp Don nehrinden gemiyle Kalaç kentine, oradan yine gemiyle Esterhan kentine, oradan yine gemiyle Hazar Denizi'nden Baku'ya, oradan yine gemiyle karşı kıyıdaki Uzun-ada'ya gelmiştir. Buralar Mankışlak taraflarıdır, kum denizinden ibarettir. Sogd'a kadar böyledir. Göçebe Türkmenlerin at koşturdukları yerlerdir. Yazın pek sıcak olur. Su bulunmaz. Ekiden buralarda seyahat hemen hemen mümkün değildi. Bu sebeple Orta Asya pek erişilmez bir yerdi. Şimdi Ruslar buraya demiryolu yapmışlardır. Bu sayede bu kum denizi kolaylıkla geçilir. Buhara taraflarına varılır.

DÖRDÜNCÜ CİLDİN SONU

Türk Tarihi

DÜNYA'DA EN BÜYÜK İFTİHARIM TÜRK YARATILDIĞIMDIR. BU KADAR TARİH OKUDUM, TÜRK KADAR KAHRAMAN, MERT,İYİ YÜREKLİ, ZEKİ VE AKL-I SELİM SAHİBİ İNSAN,TÜRK KADAR BÜYÜK VE YÜKSEK BİR TARİHE MALİK BİR MİLLET GÖRMEDİM, BU KADAR MİLLET TANIDIM, BUGÜNKÜ MEDENİYET ALEMİNDE EN YÜKSEK MEVKİE ÇIKMAK İÇİN LAZIM OLAN KABİLİYETLERİ KENDİNDE VE YURDUNDA BUGÜNKÜ KADAR TOPLAMIŞ OLANINI GÖRMEDİM...

Dr.Rıza NUR

ISBN 975-445-021-8 (Tk.No.)
ISBN 975-445-023-4